ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਬਾਣੀ ਵਿਚ ਗੁਰੂ ਦਾ ਸੰਕਲਪ

ਦਰਸ਼ਨ ਸਿੰਘ

ਪਬਲੀਕੇਸ਼ਨ ਬਿਊਰੋ
ਪੰਜਾਬੀ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ, ਪਟਿਆਲਾ

ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਬਾਣੀ ਵਿਚ ਗੁਰੂ ਦਾ ਸੰਕਲਪ

ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਬਾਣੀ ਵਿਚ ਗੁਰੂ ਦਾ ਸੰਕਲਪ

ਦਰਸ਼ਨ ਸਿੰਘ

ਪਬਲੀਕੇਸ਼ਨ ਬਿਊਰੋ
ਪੰਜਾਬੀ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ, ਪਟਿਆਲਾ

(ਪੰਜਾਬੀ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ, ਪਟਿਆਲਾ ਵੱਲੋਂ ਪੀ-ਐਚ. ਡੀ. ਦੀ ਡਿਗਰੀ ਲਈ ਪ੍ਰਵਾਨਿਤ ਸ਼ੋਧ ਪ੍ਰਬੰਧ)

GURU GRANTH BANI VICH GURU DA SANKALAP *(Punjabi)*
by
DARSHAN SINGH

ISBN 81-7380-557-1

1999
ਤੀਜੀ ਵਾਰ : 1100
ਮੁੱਲ : 160-00 ਰੁਪਏ

ਡਾ. ਰਣਬੀਰ ਸਿੰਘ, ਰਜਿਸਟਰਾਰ, ਪੰਜਾਬੀ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ, ਪਟਿਆਲਾ ਨੇ ਪਰਕਾਸ਼ਿਤ
ਕੀਤੀ ਅਤੇ ਮੈਸਰਜ਼ ਰਾਮ ਪ੍ਰਿੰਟੋਗ੍ਰਾਫਸ, ਨਵੀਂ ਦਿੱਲੀ ਵਿਖੇ ਛਪੀ

ਪ੍ਰਾਕਥਨ

I

ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਸਿੱਖਾਂ ਦਾ ਧਾਰਮਕ ਗ੍ਰੰਥ ਹੈ। ਇਸ ਦਾ ਪਹਿਲਾ ਸੰਕਲਨ ਸਿੱਖਾਂ ਦੇ ਪੰਜਵੇਂ ਗੁਰੂ, ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਜੀ ਨੇ ਸੰਨ 1604 ਵਿਚ ਕੀਤਾ ਸੀ। ਇਸ ਵਿਚ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ, ਗੁਰੂ ਅੰਗਦ ਦੇਵ, ਗੁਰੂ ਅਮਰਦਾਸ, ਗੁਰੂ ਰਾਮਦਾਸ, ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਅਤੇ ਗੁਰੂ ਤੇਗ ਬਹਾਦਰ ਜੀ ਤੋਂ ਛੁਟ ਜੈਦੇਵ, ਨਾਮਦੇਵ, ਤ੍ਰਿਲੋਚਨ, ਪਰਮਾਨੰਦ, ਸਧਨਾ, ਬੇਣੀ ਰਾਮਾਨੰਦ, ਧੰਨਾ, ਪੀਪਾ, ਸੈਣ, ਕਬੀਰ, ਰਵਿਦਾਸ, ਫ਼ਰੀਦ, ਭੀਖਣ, ਸੂਰਦਾਸ ਆਦਿ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਭਗਤਾਂ ਦੀ ਬਾਣੀ ਦਰਜ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਕਲਸਹਾਰ, ਜਾਲਪ, ਕੀਰਤ, ਭਿੱਖਾ, ਸੱਲ੍ਹ, ਭਲ੍ਹ, ਨਲ੍ਹ ਗੰਯਦ, ਮੂਥਰਾਂ, ਬਲ੍ਹ ਹਰਿਬੰਸ ਆਦਿ ਭੱਟਾਂ ਦੀ ਬਾਣੀ ਅਤੇ ਬਾਬਾ ਸੁੰਦਰ, ਰਾਇ ਬਲਵੰਡ ਅਤੇ ਸਤਾ ਅਤੇ ਭਾਈ ਮਰਦਾਨਾ ਦੀ ਰਚਨਾ ਵੀ ਇਸ ਵਿਚ ਸ਼ਾਮਿਲ ਹੈ।

ਭਾਈ ਕਾਨ੍ਹ ਸਿੰਘ ਅਨੁਸਾਰ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨੇ *ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ* ਦੀ ਜਿਹੜੀ ਬੀੜ ਸੰਮਤ 1762-63 ਵਿਚ ਤਿਆਰ ਕਰਵਾਈ ਸੀ, ਉਸ ਨੂੰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਸੰਮਤ 1765 ਵਿਚ ਅਬਚਲ ਨਗਰ ਵਿਚ ਗੁਰਤਾ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕੀਤੀ ਸੀ। ਇਸ ਵਿਚ ਪਦ, ਸ਼ਬਦ, ਸਲੋਕ, ਛੰਦ ਅਤੇ ਪਉੜੀ ਆਦਿ ਦੀ ਸਮੁੱਚੀ ਗਿਣਤੀ 5867 ਹੈ ਜਿਸ ਦਾ ਵਿਸਤ੍ਰਿਤ ਵੇਰਵਾ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਹੈ[1]:

ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ	947
ਗੁਰੂ ਅੰਗਦ ਦੇਵ (ਕੇਵਲ ਸਲੋਕ)	63
ਗੁਰੂ ਅਮਰ ਦਾਸ	869
ਗੁਰੂ ਰਾਮ ਦਾਸ	638
ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ	2312
ਗੁਰੂ ਤੇਗ਼ ਬਹਾਦੁਰ	115
ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ, ਸਲੋਕ	1(?)
ਜੈਦੇਵ	2
ਨਾਮਦੇਵ	62
ਤ੍ਰਿਲੋਚਨ	5
ਪਰਮਾਨੰਦ	1

1. ਗੁਰਮਤ ਮਾਰਤੰਡ, ਪੰਨਾ ੪੧੪

ਸਧਨਾ	1
ਬੇਣੀ	3
ਰਾਮਾਨੰਦ	1
ਧੰਨਾ	4
ਪੀਪਾ	1
ਸੈਣ	1
ਕਬੀਰ	534
ਰਵਿਦਾਸ	40
ਫ਼ਰੀਦ	123
ਭੀਖਨ	2
ਸੂਰਦਾਸ[1]	2
ਭੱਟਾਂ ਦੇ ਸਵੱਯੇ	123
ਸੁੰਦਰ ਰਾਮਕਲੀ ਸਦ, ਪਦ	6
ਸਤਾ ਬਲਵੰਡ, ਵਾਰ ਰਾਮਕਲੀ, 3, 42	8
ਮਰਦਾਨਾ, ਵਾਰ ਬਿਹਾਗੜਾ ਵਿਚ ਸਲੋਕ	3

(ਨੋਟ : ਇਹ ਵੇਰਵਾ ਡਾ. ਚਰਨ ਸਿੰਘ ਰਚਿਤ 'ਬਾਣੀ ਬਿਓਰਾ' ਤੋਂ ਕੁਝ ਭਿੰਨ ਹੈ। ਸ੍ਰੀ ਪਿੰਨਕਾਟ ਨੇ ਵੀ ਇਸ ਗਿਣਤੀ ਵਿਚ ਥੋੜ੍ਹੀ ਜਿਹੀ ਭਿੰਨਤਾ ਦਰਸਾਈ ਹੈ।)

ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਰਚਨਾ ਸਿਰੀ, ਮਾਝ, ਗਉੜੀ, ਆਸਾ, ਗੁਜਰੀ, ਦੇਵਗੰਧਾਰੀ, ਬਿਹਾਗੜਾ, ਵਡਹੰਸ, ਸੋਰਠਿ, ਧਨਾਸਰੀ, ਜੈਤਸਰੀ, ਟੋਡੀ, ਬੈਰਾੜੀ, ਤਿਲੰਗ, ਸੂਹੀ, ਬਿਲਾਵਲ, ਗੋਂਡ, ਰਾਮਕਲੀ, ਨਟ ਨਾਰਾਇਣ, ਮਾਲੀ ਗਉੜੀ, ਮਾਰੂ, ਭੈਰਉ, ਬਸੰਤ, ਸਾਰੰਗ, ਮਲ੍ਹਾਰ, ਕਾਨ੍ਹੜਾ, ਕਲਿਆਨ, ਪ੍ਰਭਾਤੀ ਅਤੇ ਜੈਜਾਵੰਤੀ 31 ਰਾਗਾਂ ਵਿਚ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਛੁੱਟ ਕਈ ਥਾਵਾਂ ਤੇ ਗਉੜੀ ਮਾਝ, ਗਉੜੀ ਦੀਪਕੀ, ਆਸਾ ਕਾਫ਼ੀ, ਤਿਲੰਗ ਕਾਫ਼ੀ, ਸੂਹੀ ਕਾਫ਼ੀ, ਸੂਹੀ ਲਲਿਤ, ਬਿਲਾਵਲ ਗੋਂਡ, ਮਾਰੂ ਕਾਫ਼ੀ, ਬਸੰਤ ਹਿੰਡੋਲ, ਕਲਿਆਨ ਭੋਪਾਲੀ, ਪ੍ਰਭਾਤੀ ਵਿਕਾਸ ਅਤੇ ਆਸਾ ਆਸਵਾਰੀ ਆਦਿ ਦੇ ਮਿਲੇ ਜੁਲੇ ਰਾਗਾਂ ਦਾ ਵੀ ਪ੍ਰਯੋਗ ਹੋਇਆ ਹੈ। *ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ* ਬਾਣੀ ਵਿਚ ਕਈ ਕਾਵਿ ਰੂਪਾਂ ਅਤੇ ਸਿਰਲੇਖਾਂ ਦਾ ਉੱਲੇਖ ਹੋਇਆ ਹੈ ਜਿਵੇਂ ਇਕ-ਤੁਕਾਂ, ਦੁ-ਤੁਕੇ, ਚਉ-ਤੁਕੇ, ਪਦੇ, ਦੁਪਦੇ, ਤਿਪਦੇ, ਚਉਪਦੇ, ਪੰਚਪਦੇ, ਛਿਪਦੇ, ਅਸ਼ਟਪਦੀਆਂ, ਸੋਹਿਲਾ, ਵਾਰ, ਪਉੜੀ, ਬਾਰਾਮਾਹ, ਬਾਵਨ ਅੱਖਰੀ, ਪਹਿਰੇ, ਕਾਫ਼ੀ, ਥਿੱਤੀ, ਰੁਤੀ, ਫੁਨਹੇ, ਸੁਖਮਨੀ, ਬਿਰਹੜੇ, ਅੰਜੁਲੀ, ਦਿਨ ਰੈਣ, ਗੁਣਵੰਤੀ, ਸਵੱਯੇ, ਚਉਬੋਲੇ ਅਤੇ ਵਣਜਾਰੇ ਆਦਿ।

II

ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਵਿਚ ਬ੍ਰਹਮ, ਆਤਮਾ, ਸ੍ਰਿਸ਼ਟੀ, ਮਨ, ਹਉਮੈ, ਮਾਇਆ, ਹੁਕਮ, ਕਰਮ,

---

1 ਸਾਰੰਗ ਵਿਚ ਸੂਰਦਾਸ ਦੇ ਇਕ ਸ਼ਬਦ ਦੀ ਕੇਵਲ ਤੁਕ ਹੈ :
'ਛਾਡਿ ਮਨ ਹਰਿ ਬਿਮੁਖਨ ਕੋ ਸੰਗ'

ਗਿਆਨ, ਭਗਤੀ, ਨਾਮ, ਕੀਰਤਨ, ਸਤਸੰਗ, ਗੁਰੂ ਆਦਿ ਕਈ ਵਿਸ਼ਿਆਂ ਦਾ ਨਿਰਪੂਣ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਬ੍ਰਹਮ ਅਦ੍ਵੈਤ ਹੈ ਅਰਥਾਤ ਉਹ ਇਕੋ ਇਕ ਸਦਾ ਸਥਿਰ ਰਹਿਣ ਵਾਲੀ ਅਜੇਹੀ ਚੇਤੰਨ ਸ਼ਕਤੀਮਾਨ ਹਸਤੀ ਹੈ ਜਿਸ ਵਿਚੋਂ ਸਾਰੀ ਸ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਦੀ ਉੱਤਪਤੀ ਹੋਈ ਹੈ। ਇਹ ਸ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਨਿਰਗੁਣ ਬ੍ਰਹਮ ਦਾ ਹੀ ਸਰਗੁਣ ਵਿਅਕਤ ਰੂਪ ਹੈ ਜੋ ਉਸ ਦੇ ਹੁਕਮ ਨਾਲ ਰੂਪਮਾਨ ਹੋਈ ਹੈ ਅਤੇ ਉਸੇ ਵਿਚ ਵਿਚਰਦੀ ਹੈ ਤੇ ਅੰਤ ਉਸੇ ਵਿਚ ਹੀ ਲੀਨ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਆਤਮਾ ਮਨੁੱਖੀ ਸਰੀਰ ਵਿਚ ਵਿਆਪਕ ਸੁਚੇਤ ਅਸਲੀਅਤ ਹੈ ਜੋ ਸਰੀਰ ਵਿਚ ਬ੍ਰਹਮ ਦਾ ਹੀ ਅੰਸ਼ ਹੈ ਪਰ ਹਉਮੈ ਰੂਪ ਮਾਇਆ ਦੇ ਕਾਰਣ ਆਪਣੀ ਵਾਤਸਵਿਕਤਾ ਨੂੰ ਨਹੀਂ ਪਹਿਚਾਣਦੀ। ਨਾਮ, ਕੀਰਤਨ, ਗਿਆਨ, ਭਗਤੀ, ਆਦਿ ਸਾਧਨਾ ਦੁਆਰਾ ਜਦੋਂ ਮਨੁੱਖੀ ਮਨ ਪਵਿੱਤਰ ਹੋ ਕੇ ਆਪਣੇ ਸਵੈ-ਸਰੂਪ ਵਿਚ ਟਿਕ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਉਹ ਸਭ ਵਿਕਾਰਾਂ ਤੋਂ ਮੁਕਤ ਹੋ ਕੇ ਆਤਮਾ ਦੀ ਪਹਿਚਾਣ ਕਰ ਲੈਂਦਾ ਹੈ। ਪਰ ਇਹ ਸਾਧਨ ਗੁਰੂ ਬਿਨਾਂ ਉਪਲਬਧ ਹੋਣੇ ਅਸੰਭਵ ਹਨ। ਗੁਰੂ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦਾ ਇਕ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਰੂਪ ਹੈ। ਅਕਾਲ ਪੁਰਖ ਆਪਣੀ ਗਿਆਨ ਸ਼ਕਤੀ ਨੂੰ ਕਿਸੇ ਸਿੱਧ ਆਤਮਾ ਵਿਚ ਜਗਤ ਕਲਿਆਨ ਲਈ ਰਖਦਾ ਹੈ। ਇਹੀ ਆਤਮਾ ਮਨੁੱਖੀ ਸਰੀਰ ਵਿਚ ਗੁਰੂ ਅਖਵਾਉਂਦੀ ਹੈ। ਉਪਨਿਸ਼ਦ, ਗੀਤਾ, ਤੰਤਰ ਮਤ, ਯੋਗੀਆਂ, ਨਾਥ ਪੰਥੀਆਂ, ਸਹਿਜਯਾਨੀਆਂ, ਵਜ੍ਰਯਾਨੀਆਂ ਤਥਾ ਪਰਵਰਤੀ ਸੰਤਾਂ ਨੇ ਗੁਰੂ ਦੀ ਮਹਿਮਾ ਦਾ ਰੱਜ ਕੇ ਗੁਣ ਗਾਇਣ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬਾਨ ਦੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਵਿਚ ਵੀ ਸਤਿਗੁਰ ਦਾ ਸਥਾਨ ਧਾਰਮਕ ਸਾਧਨਾ ਵਿਚ ਸਰਵਉੱਚ ਹੈ।

ਗੁਰੂ ਦੀ ਧਰਮ ਸਾਧਨਾ ਦੇ ਖੇਤਰ ਵਿਚ ਇਸ ਵਿਆਪਕ ਪ੍ਰਭੁਸੱਤਾ ਦਾ ਅਨੁਭਵ ਕਰਦਿਆਂ ਇਸ ਥੀਸਿਸ ਵਿਚ ਉਪਰੋਕਤ ਵਿਸ਼ਿਆਂ ਵਿਚੋਂ ਕੇਵਲ ਗੁਰੂ ਦਾ ਵਿਸ਼ਾ ਹੀ ਚੁਣਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। *ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ* ਸਾਹਿਬ ਵਿਚ ਉਲਿਖਤ 'ਗੁਰੂ' ਸੰਕਲਪ ਬਾਰੇ ਪੰਜਾਬੀ ਵਿਚ ਹਾਲੇ ਕੋਈ ਖੋਜ ਪ੍ਰਬੰਧ ਨਹੀਂ ਲਿਖਿਆ ਗਿਆ। ਕੇਵਲ *ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ* ਵਿਸ਼ਅਕ ਖੋਜ ਗ੍ਰੰਥਾਂ, ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਸਬੰਧੀ ਲਿਖੀਆਂ ਗਈਆਂ ਕੁਝ ਇਕ ਪੁਸਤਕਾਂ, ਟੀਕਿਆਂ ਰਸਾਲਿਆਂ ਦੇ ਲੇਖਾਂ ਤੇ ਛੋਟੀਆਂ ਛੋਟੀਆਂ ਪੁਸਤਕਾਵਾਂ ਵਿਚ ਅੰਕਿਤ ਸਿਰਲੇਖਾਂ ਅਧੀਨ ਗੁਰੂ ਸੰਕਲਪ ਦੇ ਕੁੱਝ ਇਕ ਪੱਖਾਂ ਬਾਰੇ ਸਰਸਰੀ ਜਿਹੀ ਜਾਣਕਾਰੀ ਕਰਾਉਣ ਦਾ ਯਤਨ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਗ੍ਰੰਥਾਂ ਵਿਚੋਂ ਡਾਕਟਰ ਭਾਈ ਜੋਧ ਸਿੰਘ ਲਿਖਿਤ *'ਗੁਰਮਤਿ ਨਿਰਣਯ'* (1932); ਡਾਕਟਰ ਧਰਮ ਪਾਲ ਮੈਨੀ ਲਿਖਿਤ *'ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ—ਇਕ ਪਰਿਚਯ'* (ਸੰਮਤ 2014); ਡਾਕਟਰ ਗੋਪਾਲ ਸਿੰਘ ਦਰਦੀ ਲਿਖਿਤ *'ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਸਾਹਿੱਤਕ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾ'* (1958); ਡਾਕਟਰ ਜਯ ਰਾਮ ਮਿਸ੍ਰ ਲਿਖਿਤ *'ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਦਰਸ਼ਨ'* (1960); ਡੰਕਨ ਗ੍ਰੀਨਲੀਜ਼ ਲਿਖਿਤ *'ਦੀ ਗਾਸਪਲ ਆਫ਼ ਦੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ* (1960), ਡਾਕਟਰ ਸੁਰਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਕੋਹਲੀ ਲਿਖਿਤ *'ਏ ਕ੍ਰਿਟੀਕਲ ਸਟੱਡੀ ਆਫ਼ ਆਦਿ ਗ੍ਰੰਥ'* (1961); ਡਾਕਟਰ ਸ਼ੇਰ ਸਿੰਘ ਲਿਖਿਤ *'ਗੁਰਮਤਿ ਦਰਸ਼ਨ'* (1962); ਡਾਕਟਰ ਤਾਰਨ ਸਿਘ ਲਿਖਿਤ *'ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਦਾ ਸਾਹਿਤਕ ਇਤਿਹਾਸ'* (1963); *'ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ, ਚਿੰਤਨ ਤੇ ਕਲਾ'* (1963); ਡਾਕਟਰ ਮਨਮੋਹਨ ਸਹਿਗਲ ਲਿਖਿਤ *'ਸੰਤ ਕਾਵਯ ਕਾ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣ'* (1965); ਡਾਕਟਰ ਸੁਰਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਕੋਹਲੀ ਲਿਖਿਤ *'ਆਉਟ ਲਾਈਨਜ ਆਫ਼ ਸਿੱਖ ਥਾਟ'* (1966); ਡਾਕਟਰ ਦਰਸ਼ਨ ਸਿੰਘ ਲਿਖਿਤ *'ਦੀ ਇੰਡੀਅਨ ਭਗਤੀ ਟ੍ਰੈਡੀਸ਼ਨ ਐਂਡ ਦੀ ਸਿੱਖ ਗੁਰੂਜ਼'* (1868); ਡਬਲਯੂ.

ਐਚ. ਮੈਕਲੋਡ ਲਿਖਿਤ *'ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਐਂਡ ਦੀ ਸਿੱਖ ਰਿਲੀਜਨ'* (1968); ਡਾਕਟਰ ਰਤਨ ਸਿੰਘ ਜੱਗੀ ਲਿਖਿਤ *'ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੀ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ'* (1969); ਡਾਕਟਰ ਗੁਰਬਚਨ ਸਿੰਘ ਤਾਲਿਬ ਲਿਖਿਤ *'ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ, ਹਿਜ਼ ਪਰਸਨੈਲਿਟੀ ਐਂਡ ਵੀਜ਼ਨ'* (1969); ਪ੍ਰਿੰਸੀਪਲ ਪ੍ਰੀਤਮ ਸਿੰਘ ਲਿਖਿਤ *'ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਵਿਚਾਰ ਅਧਿਐਨ'* (1969); ਡਾਕਟਰ ਤ੍ਰਿਲੋਚਨ ਸਿੰਘ ਲਿਖਿਤ *'ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦਾ ਸਿੱਖ ਧਰਮ'* (1969); ਡਾਕਟਰ ਮਨਮੋਹਨ ਸਿੰਘ ਲਿਖਿਤ *ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਅਤੇ ਭਗਤੀ ਅੰਦੋਲਨ'* (1970) ਅਤੇ ਡਾਕਟਰ ਮਨਮੋਹਨ ਸਹਿਗਲ ਲਿਖਿਤ *'ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ—ਏਕ ਸਾਂਸਕ੍ਰਿਤਿਕ ਸਰਵੇਕਸ਼ਣ'* (1971); ਆਦਿ ਪੁਸਤਕਾਂ ਅਤੇ ਪੁਸਤਿਕਾਵਾਂ ਉਲੇਖਨੀਯ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਪੰਡਿਤ ਗੁਲਾਬ ਸਿੰਘ ਅਤੇ ਪੰਡਿਤ ਤਾਰਾ ਸਿੰਘ ਨਰੋਤਮ ਆਦਿ ਨਿਰਮਲੇ ਅਤੇ ਉਦਾਸੀ ਸੰਤਾਂ ਨੇ ਵੀ *ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ* ਦੇ ਸਿੱਧਾਤਾਂ ਅਤੇ ਵਿਆਖਿਆ ਉੱਤੇ ਕੰਮ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਪੰਡਿਤ ਤਾਰਾ ਸਿੰਘ ਨਰੋਤਮ ਦਾ *'ਗੁਰਮਤਿ ਨਿਰਣਯ ਸਾਗਰ'* ਇਸ ਸਬੰਧ ਵਿਚ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਧਿਆਨ ਯੋਗ ਹੈ।

ਉਪਰੋਕਤ ਗ੍ਰੰਥਾਂ ਵਿਚ ਗੁਰੂ ਦੀ ਪਹਿਚਾਣ, ਉਸ ਦੇ ਕਾਰਜ ਅਤੇ ਮਹੱਤਵ ਸਬੰਧੀ ਸੰਖੇਪ ਜਿਹਾ ਪਰਿਚਯ ਕਰਾਉਣ ਦਾ ਯਤਨ ਅਵੱਸ਼ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ ਪਰ ਗੁਰੂ ਦੇ ਸਰੂਪ ਉਸ ਦੇ ਪਰੰਪਰਾਗਤ ਵਿਕਾਸ, ਉਸ ਦੀ ਸਮਰੱਥਾ ਅਤੇ ਬਹੁ-ਪੱਖੀ ਕਾਰਜਾਂ ਦਾ ਵਿਸ਼ਾਲ ਅਧਿਐਨ, ਉਸ ਦੀ ਸ਼ਬਦ ਫ਼ਿਲਾਸਫ਼ੀ, ਉਸਦੇ ਸਿੱਖ ਅਤੇ ਸਮਾਜ ਨਾਲ ਸਬੰਧ ਅਤੇ ਸੰਸਾਰ ਦੇ ਹੋਰ ਧਰਮਾਂ ਨਾਲ ਉਸ ਦਾ ਤੁਲਨਾਤਮਕ ਅਧਿਐਨ ਪੰਜਾਬੀ ਵਿਚ ਹਾਲੇ ਤਕ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਿਆ। *"ਗੁਰਮਤਿ ਨਿਰਣਯ"*, *"ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੀ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ"* ਅਤੇ *"ਸੰਤ ਕਾਵਯ ਕਾ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣ"* ਵਿਚ ਭਾਵੇਂ ਇਸ ਵਿਸ਼ੇ ਨੂੰ ਕੁਝ ਵਿਸਤਾਰ ਨਾਲ ਸਮਝਣ ਦਾ ਜਤਨ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ ਪਰ ਇਸ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਵਿਸ਼ਾ ਆਪਣੇ ਉਪਰੋਕਤ ਬਹੁ-ਪੱਖੀ ਪਸਾਰਾਂ ਦੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਤੋਂ ਗੰਭੀਰ ਅਤੇ ਵਿਅਵਸਥਿਤ ਅਧਿਐਨ ਦੀ ਮੰਗ ਕਰਦਾ ਹੈ। *"ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੀ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ"* ਅਤੇ *"ਸੰਤ ਕਾਵਯ ਕਾ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣ"* ਵਿਚ ਇਸ ਵਿਸ਼ੇ ਸਬੰਧੀ ਅਧਿਐਨ ਕੇਵਲ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਬਾਣੀ ਤਕ ਹੀ ਸੀਮਿਤ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਗੱਲ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਸਬੰਧੀ ਹੋਰ ਲਿਖੀਆਂ ਗਈਆਂ ਪੁਸਤਕਾਂ ਬਾਰੇ ਵੀ ਕਹੀ ਜਾ ਸਕਦੀ ਹੈ। ਪਰ ਇਹ ਲੇਖਕਾਂ ਦੀ ਮਜ਼ਬੂਰੀ ਸੀ ਕਿਉਂਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਉਦੇਸ਼ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਸਬੰਧੀ ਹੀ ਅਧਿਐਨ ਪ੍ਰਸਤੁਤ ਕਰਨਾ ਸੀ। ਇਸ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਇਨ੍ਹਾਂ ਪੁਸਤਕਾਂ ਦਾ ਸਮੁੱਚਾ ਵਿਸ਼ਾ "ਗੁਰੂ" ਦਾ ਸੰਕਲਪ ਨਾ ਹੋਣ ਕਾਰਣ ਇਸ ਦੇ ਕਈ ਪੱਖਾਂ ਨੂੰ ਅਧਿਐਨ ਦੇ ਕਲਾਵੇ ਵਿਚ ਨਹੀਂ ਲਿਆਇਆ ਜਾ ਸਕਿਆ।

ਇਸ ਅਧਿਐਨ ਦਾ ਮੂਲ ਆਧਾਰ ਤਾਂ *ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ* ਦੀ ਬਾਣੀ ਹੀ ਹੈ ਪਰ ਵਿਸ਼ੇ ਦੀ ਸਪੱਸ਼ਟਤਾ ਲਈ ਸਿੱਖ ਸਾਹਿੱਤ ਅਤੇ ਵਿਸ਼ਵ ਦੇ ਹੋਰ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਧਰਮਾਂ ਸਬੰਧੀ ਲਿਖੀਆਂ ਪੁਸਤਕਾਂ ਦੀ ਸਹਾਇਤਾ ਵੀ ਲਈ ਗਈ ਹੈ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਸੂਚੀ ਇਸ ਥੀਸਿਸ ਦੇ ਅਖ਼ੀਰ ਵਿਚ ਅੰਕਿਤ ਹੈ।

III

ਇਸ ਥੀਸਿਸ ਦੇ ਪੰਜ ਅਧਿਆਇ ਬਣਾਏ ਗਏ ਹਨ। ਪਹਿਲੇ ਅਧਿਆਇ ਵਿਚ ਭਾਰਤੀ ਗੁਰੂ ਪਰੰਪਰਾ ਦਾ ਵਿਸਤ੍ਰਿਤ ਅਧਿਐਨ ਪ੍ਰਸਤੁਤ ਕਰਨ ਦਾ ਜਤਨ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਸ ਦਾ ਕਾਰਣ ਇਹ ਹੈ ਕਿ *ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ* ਬਾਣੀ ਵਿਚ ਉਲਿਖਤ ਗੁਰੂ ਦਾ ਸੰਕਲਪ ਭਾਰਤੀ ਗੁਰੂ ਪਰੰਪਰਾ

ਦਾ ਹੀ ਵਿਕਸਿਤ ਰੂਪ ਪ੍ਰਤੀਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਭਾਰਤੀ ਗੁਰੂ ਪਰੰਪਰਾ ਵਿਚ ਸੰਤ, ਸਾਧੂ, ਰਿਸ਼ੀ, ਮੁਨੀ ਆਚਾਰਯ, ਸਿੱਧ, ਨਾਥ, ਯੋਗੀ, ਬ੍ਰਹਮ ਗਿਆਨੀ ਆਦਿ ਭਾਵੇਂ ਪਰਮਾਤਮਾ ਤਕ ਪੁੱਜੀਆਂ ਹੋਈਆਂ ਹਸਤੀਆਂ ਮੰਨੀਆਂ ਗਈਆਂ ਹਨ ਪਰ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਇਹ ਸਾਰੀਆਂ ਪੁੱਜੀਆਂ ਹੋਈਆਂ ਅਵਸਥਾਵਾਂ *ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ* ਦੇ ਗੁਰੂ ਸਰੂਪ ਵਿਚ ਸਮਿਲਿਤ ਪ੍ਰਤੀਤ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ। 'ਗੁਰੂ' ਬ੍ਰਹਮ ਗਿਆਨੀ, ਸੰਤ, ਸਾਧ, ਨਬੀ, ਵਲੀ, ਸਿੱਧ, ਯੋਗੀ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ ਪਰ ਕਿਸੇ ਸੰਤ, ਸਾਧ, ਰਿਸ਼ੀ ਮੁਨੀ, ਯੋਗੀ ਆਦਿ ਵਿਚ ਉਹ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਗੁਰੂ ਅਵਸਥਾ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ ਜਿਹੜੀ ਅਕਾਲ ਪੁਰਖ ਦੁਆਰਾ ਭੇਜੇ ਹੋਏ ਗੁਰੂ ਵਿਚ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਇਸ ਕਾਂਡ ਵਿਚ ਭਾਰਤੀ ਗੁਰੂ ਪਰੰਪਰਾ ਅਨੁਸਾਰ ਗੁਰੂ ਦੇ ਰਿਸ਼ੀ, ਮੁਨੀ, ਪੁਰੋਹਿਤ, ਆਚਾਰਯ, ਅਵਤਾਰ, ਬੁੱਧ, ਅਰਹਤ, ਬੋਧੀਸੱਤਵ, ਤੀਰਥੰਕਰ, ਸਿੱਧ, ਨਾਥ, ਯੋਗੀ, ਪੀਰ, ਮੁਰਸ਼ਦ, ਵਲੀ, ਪੈਗ਼ੰਬਰ, ਅਤੇ ਸੰਤ, ਆਦਿ ਸਮਾਨਾਰਥੀ ਸੰਕਲਪਾਂ ਦਾ ਵੱਖ ਵੱਖ ਸਮਿਆਂ ਵਿਚ ਵਿਕਸਿਤ ਹੋਈਆਂ ਧਰਮ ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਦੇ ਪ੍ਰਸੰਗ ਵਿਚ ਭਰਪੂਰ ਅਧਿਐਨ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਪੰਜਾਬੀ ਵਿਚ ਅਜੇਹਾ ਅਧਿਐਨ ਪੇਸ਼ ਕਰਨ ਦਾ ਹਾਲੇ ਤਕ ਕਿਸੇ ਨੇ ਜਤਨ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ। ਇਸ ਲਈ ਇਸ ਥੀਸਿਸ ਦਾ ਇਹ ਕਾਂਡ ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿੱਤ ਨੂੰ ਇਕ ਮੌਲਿਕ ਦੇਣ ਹੈ।

ਦੂਜੇ ਅਧਿਆਇ ਵਿਚ *ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ* ਬਾਣੀ ਅਨੁਸਾਰ ਗੁਰੂ ਦੇ ਸਰੂਪ ਦਾ ਅਧਿਐਨ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਸ ਵਿਚ ਗੁਰੂ ਦੇ ਤਿੰਨ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਰੂਪਾਂ—ਪਰਮਾਤਮ ਰੂਪ, ਮਨੁੱਖੀ ਰੂਪ ਅਤੇ ਸ਼ਬਦ-ਰੂਪ, ਉੱਤੇ ਵਿਚਾਰ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ। ਪਰਮਾਤਮਾ ਰੂਪ ਵਿਚ *ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ* ਬਾਣੀ ਵਿਚ ਉਪਲਬਧ ਹੁੰਦੇ ਪ੍ਰਮਾਣਾਂ ਦੁਆਰਾ ਇਹ ਸਿੱਧ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ ਕਿ ਪਰਮਾਤਮਾ ਆਪ ਹੀ ਗੁਰੂ ਹੈ ਅਤੇ ਉਹ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਦਾ ਵੀ ਗੁਰੂ ਸੀ। ਇਸ ਕਥਨ ਦੀ ਪੁਸ਼ਟੀ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੀ ਰਚਨਾ ਤੋਂ ਛੁੱਟ ਦੂਜੇ ਗੁਰੂਆਂ ਦੀ ਬਾਣੀ ਅਤੇ ਵਿਦਵਾਨ ਖੋਜੀਆਂ ਦੇ ਸਮਰਥਨ ਰਾਹੀਂ ਵੀ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਦੇ ਮਨੁੱਖੀ ਰੂਪਾ ਦਾ ਅਧਿਐਨ ਕਰਦਿਆਂ ਇਸ ਦੇ ਕਈ ਪੱਖਾਂ ਉੱਤੇ ਵਿਚਾਰ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ। ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਚ ਉਪਲਬਧ ਹੁੰਦੇ ਪ੍ਰਮਾਣਾਂ ਦੁਆਰਾ ਇਹ ਸਿੱਧ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ ਕਿ ਗੁਰੂ ਦੇਹ ਧਾਰੀ ਵੀ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਪਰ ਦੇਹ ਧਾਰੀ ਹੋਣ ਦੀ ਅਵਸਥਾ ਵਿਚ ਉਹ ਨਿਰੰਜਨ ਸਰੂਪ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਉਸ ਦੇ ਸਰੀਰੀ ਰੂਪ ਦਾ ਮਹੱਤਵ, ਅਵਤਾਰ ਸਰੂਪ ਦੀ ਮਾਨਿਅਤਾ, ਨਿੱਜੀ ਤਪ ਤਿਆਗ ਦੀ ਵਿਸ਼ਿਸ਼ਟਤਾ, ਉਸ ਦੀ ਪਰਮਾਤਮਾ ਨਾਲ ਤਦਰੂਪਤਾ, ਅਤੇ ਉਸ ਦੀ ਜੋਤਿ ਦਾ ਰੂਪਾਂਤਰਣ ਆਦਿ ਪੱਖਾਂ ਦਾ ਵਿਸ਼ਵ ਦੇ ਬੁੱਧ, ਜੈਨ, ਹਿੰਦੂ, ਮੁਸਲਿਮ ਅਤੇ ਇਸਾਈ ਆਦਿ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਧਰਮਾਂ ਨਾਲ ਤੁਲਨਾਤਮਕ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਤੋਂ ਭਰਪੂਰ ਵਿਵੇਚਨ ਪ੍ਰਸਤੁਤ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਸ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਗੁਰੂ ਦੇ ਵਿਅਕਤਿਤ੍ਵ ਦਾ ਭਾਰਤੀ ਅਤੇ ਸੈਮੈਟਿਕ ਮਤਾਂ ਦੇ ਸਮਾਨਾਰਥੀ ਸੰਕਲਪਾਂ ਨਾਲ ਸਮਾਨਤਾ ਤੇ ਵਿਲਖਣਤਾ ਨੂੰ ਉਜਾਗਰ ਕਰਨਾ ਵੀ ਜ਼ਰੂਰੀ ਸਮਝਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਦੇ ਸ਼ਬਦ ਸਰੂਪ ਵਿਚ ਸ਼ਬਦ ਦੇ ਸੰਕਲਪ ਦੀ ਭਾਰਤੀ ਪਰੰਪਰਾ ਦਾ ਉੱਲੇਖ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਉਸ ਦੇ ਗੁਰੂ ਅਤੇ ਬ੍ਰਹਮ ਰੂਪ ਦੀ ਪਰੰਪਰਾ ਦਾ ਵੀ ਇਸ ਕਾਂਡ ਵਿਚ ਨਿਰੂਪਣ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਇਸ ਸਿੱਧਾਂਤ ਦੀ ਸਾਰਥਕਤਾ ਨੂੰ *ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਬਾਣੀ* ਵਿਚੋਂ ਉਪਲਬਧ ਸਾਮੱਗਰੀ ਦੁਆਰਾ ਵੀ ਪੇਸ਼ ਕਰਨ ਦਾ ਜਤਨ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਸ਼ਬਦ ਦੇ ਇਸ ਬ੍ਰਹਮ ਸਰੂਪ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਇਸ ਅਧਿਆਇ ਵਿਚ ਉਸ ਦੇ ਅਨਹਦ ਰੂਪ ਦੀ ਵਿਆਖਿਆ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਉਸ ਦੇ ਗੁਰੂ ਉਪਦੇਸ਼ ਰੂਪ ਸਿੱਧਾਂਤ ਦੀ ਵੀ ਗੁਰਬਾਣੀ ਦੇ ਪ੍ਰਮਾਣਾਂ ਰਾਹੀਂ ਅਭਿਵਿਅਕਤੀ ਹੋਈ ਹੈ। ਸ਼ਬਦ ਦੇ ਪਰਮਾਤਮਾ,

ਅਨਹਦ ਅਤੇ ਗੁਰੂ ਉਪਦੇਸ਼ ਆਦਿ ਰੂਪਾਂ ਦਾ ਭਾਰਤੀ ਪੰਰਪਰਾ ਨਾਲ ਤੁਲਨਾਤਮਕ ਅਧਿਐਨ ਵੀ ਇਸ ਕਾਂਡ ਦੀ ਇਕ ਮਹੱਤਵ ਪੂਰਨ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾ ਹੈ, ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਇਸ ਅਧਿਆਇ ਵਿਚ "ਗੁਰੂ ਸ਼ਬਦ ਹੈ", "ਸ਼ਬਦ ਬ੍ਰਹਮ ਹੈ" ਅਤੇ "ਬ੍ਰਹਮ ਚੇਤਨਤਾ ਹੈ" ਤੇ ਤਿੰਨ ਪੱਖੀ ਸਿੱਧਾਂਤਾਂ ਦਾ ਨਿਰੂਪਣ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਦੇ ਉਪਰੋਕਤ ਤਿੰਨ ਸਰੂਪਾਂ ਦਾ ਇਹ ਵਿਵਸਥਿਤ ਅਤੇ ਤੁਲਨਾਤਮਕ ਅਧਿਐਨ ਪੰਜਾਬੀ ਵਿਚ ਪਹਿਲੀ ਵਾਰ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ।

ਤੀਜੇ ਅਧਿਆਇ ਵਿਚ ਸ਼ਬਦ (revelation) ਦੇ ਸਿੱਧਾਂਤ ਨੂੰ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਕਿਉਂਕਿ ਪਰਮਾਤਮਾ ਆਪਣੇ ਸਤ-ਚਿਤ-ਆਨੰਦ ਸਰੂਪੀ ਸੁਭਾ ਕਾਰਣ ਹੀ ਵਿਸ਼ਵ ਵਿਚ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਅਭਿਵਿਅਕਤ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਇਸ ਸਿੱਧਾਂਤ ਦੀ ਵਿਆਖਿਆ ਕਰਨ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਭਾਰਤੀ ਪਰੰਪਰਾ ਅਤੇ *ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ* ਦੇ ਪ੍ਰਸੰਗ ਵਿਚ ਬ੍ਰਹਮ ਦੇ ਸਤ-ਚਿਤ-ਆਨੰਦ ਸਰੂਪ ਦੀ ਵਿਆਖਿਆ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ। ਇਸ ਉਪਰੰਤ ਹਿੰਦੂ, ਬੁੱਧ, ਈਸਾਈ ਅਤੇ ਇਸਲਾਮ ਆਦਿ ਮਤਾਂ ਵਿਚ ਸ਼ਬਦ ਸਬੰਧੀ ਉਪਲਬਧ ਸਿੱਧਾਂਤਾਂ ਦਾ ਨਿਰੂਪਣ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਸ਼ਬਦ ਦੁਆਰਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋਏ ਸੰਸਾਰ ਦੇ ਵੱਖ ਵੱਖ ਧਾਰਮਕ ਗ੍ਰੰਥਾਂ ਦੀ ਪ੍ਰਮਾਣਿਕਤਾ ਉੱਤੇ ਵੀ ਵਿਚਾਰ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ। ਇਸ ਤੋਂ ਪਿਛੋਂ *ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ* ਵਿਚ ਸ਼ਬਦ (revelation) ਦੇ ਸੰਕਲਪਾਂ ਦਾ ਵਿਸਤ੍ਰਿਤ ਅਧਿਐਨ ਪੇਸ਼ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਉਪਰੋਕਤ ਧਰਮਾਂ ਨਾਲ ਇਸ ਦਾ ਤੁਲਨਾਤਮਕ ਵਿਵੇਚਨ ਵੀ ਪ੍ਰਸਤੁਤ ਕਰਨ ਦਾ ਜਤਨ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ ਅਤੇ *ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ* ਵਿਚੋਂ ਇਸ ਸਬੰਧੀ ਪ੍ਰਦਰਸ਼ਿਤ ਹੁੰਦੀ ਵਿਲਖਣਤਾ ਅਤੇ ਸਮਾਨਤਾ ਨੂੰ ਵੀ ਪ੍ਰਗਟਾਇਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਰਹੱਸ-ਅਨੁਭੂਤੀ ਦੇ ਸਰੂਪ ਦੀ ਅਭਿਵਿਅਕਤੀ ਉਪਰੰਤ ਉਨ੍ਹਾਂ ਸਭ ਪਰਿਸਥਿਤੀਆਂ ਦਾ ਵੀ ਅਧਿਐਨ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਪਰਮਾਤਮਾ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਗੁਰੂ ਰਾਹੀਂ ਪ੍ਰਗਟ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਸਾਧਾਰਨ ਸ਼ਬਦ ਦੀ ਵਿਆਖਿਆ ਵਿਚ ਸ਼ਬਦ ਦੀ ਸ਼ਬਦ, ਹੁਕਮ ਅਤੇ ਨਾਮ ਨਾਲ ਤਦਰੂਪਤਾ ਦਰਸਾਂਦੇ ਹੋਏ *ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ* ਬਾਣੀ ਵਿਚ ਉਲਿਖਤ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦੀ ਮਹੱਤਤਾ ਦੀ ਵੀ ਅਭਿਵਿਅਕਤੀ ਹੋਈ ਹੈ। ਇਸ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਰਹੱਸ-ਅਨੁਭੂਤੀ ਵਿਚ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋਏ ਗੁਰਬਾਣੀ ਰੂਪ ਸ਼ਬਦ ਅਥਵਾ *ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ* ਦੀ ਪ੍ਰਮਾਣਿਕਤਾ ਬਾਰੇ ਹੋਰਾਂ ਧਰਮਾਂ ਨਾਲ ਤੁਲਨਾਤਮਕ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਤੋਂ ਵਿਚਾਰ ਵੀ ਪ੍ਰਗਟ ਕੀਤੇ ਗਏ ਹਨ। ਪੰਜਾਬੀ ਵਿਚ *ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ* ਬਾਣੀ ਅਨੁਸਾਰ ਸ਼ਬਦ ਦੇ ਇਸ ਸਿੱਧਾਂਤ ਦਾ ਇਹ ਤੁਲਨਾਤਮਕ ਅਧਿਐਨ ਵੀ ਪਹਿਲਾ ਜਤਨ ਹੈ।

ਚੌਥੇ ਅਧਿਆਇ ਵਿਚ ਗੁਰੂ ਦੇ ਕਰਤੱਵ, ਸਮਰੱਥਾ ਅਤੇ ਸਿੱਖ ਨਾਲ ਉਸ ਦੇ ਸਬੰਧਾਂ ਦਾ ਵਰਣਨ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਇਹ ਦਸਣ ਦਾ ਜਤਨ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ ਕਿ ਗੁਰੂ ਗਿਆਨ ਹੈ ਅਤੇ ਇਹ ਗਿਆਨ ਮਨੁੱਖੀ ਆਤਮਾ ਨੂੰ 'ਸਹਜ' ਤਕ ਪਹੁੰਚਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਅਧਿਆਇ ਵਿਚ ਪਹਿਲਾ ਅਗਿਆਨ ਅੰਧਕਾਰ ਦੀ ਵਿਆਖਿਆ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ। ਫਿਰ ਇਸ ਅੰਧਕਾਰ ਵਿਚ ਫਸੇ ਮਨਮੁਖ ਵਿਅਕਤੀ ਦੇ ਲੱਛਣ ਦਸੇ ਗਏ ਹਨ। ਇਸ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਗੁਰੂ ਦੇ ਗਿਆਨ ਦੁਆਰਾ ਅਗਿਆਨ ਅੰਧਕਾਰ ਨੂੰ ਵਿਨਾਸ਼ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਕਰਤੱਵ ਦਾ ਵਰਣਨ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਸੱਚੇ ਗੁਰੂ ਦੀ ਪਹਿਚਾਣ ਅਤੇ ਸਮਰੱਥਾ ਦਾ ਵਿਵੇਚਨ ਪ੍ਰਸਤੁਤ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਦੇ ਇਸ ਕਾਰਜ ਦੀ ਵਿਆਖਿਆ ਕਰਦੇ ਸਮੇਂ ਮਨੁੱਖੀ ਆਤਮਾ ਅਤੇ ਸਹਜ ਅਥਵਾ ਗਿਆਨ ਅਵਸਥਾ ਦੇ ਸਰੂਪ ਦਾ ਵੀ ਉੱਲੇਖ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। *ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ* ਬਾਣੀ ਦੇ ਪ੍ਰਸੰਗ ਵਿਚ ਅਗਿਆਨ ਅੰਧਕਾਰ ਅਤੇ ਗਿਆਨ ਅਥਵਾ ਸਹਜ ਅਵਸਥਾ ਦੀ ਇਹ ਵਿਸਤ੍ਰਿਤ ਵਿਆਖਿਆ ਪੰਜਾਬੀ ਵਿਚ ਪਹਿਲੀ ਵਾਰ ਹੋਈ ਹੈ। ਇਸ

ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਇਸ ਅਧਿਆਇ ਵਿਚ ਸਹਜ ਅਵਸਥਾ ਨੂੰ ਪੁਜ ਚੁੱਕੇ ਗੁਰਮੁਖ, ਗਿਆਨੀ, ਬ੍ਰਹਮ ਗਿਆਨੀ, ਸੰਤ, ਸਾਧ ਅਤੇ ਗੁਰਸਿੱਖ ਆਦਿ ਦੇ ਲੱਛਣਾਂ ਦਾ ਵੀ ਭਰਪੂਰ ਉੱਲੇਖ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਇਸ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਉਨ੍ਹਾਂ ਸਭ ਸਾਧਨਾਂ ਤੇ ਕਰਤੱਵਾਂ ਦਾ ਅਧਿਐਨ ਵੀ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਰਾਹੀਂ ਗੁਰੂ, ਪਰਮਾਤਮਾ ਅਤੇ ਸਿੱਖ ਦੇ ਵਿਚਾਲੇ ਇਕ ਵਿਚੋਲੇ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ, ਆਤਮ ਗਿਆਨ ਬਖਸ਼ਦਾ ਹੋਇਆ ਪਰਮ ਲਕਸ਼ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਕਰਾਉਂਦਾ ਹੈ। ਅਖ਼ੀਰ ਵਿਚ ਸਿੱਖ ਦੀਆਂ ਗੁਰੂ ਪ੍ਰਤਿ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰੀਆਂ ਤੇ ਬਹੁ-ਪੱਖੀ ਸੇਵਾਵਾਂ ਦਾ ਵਰਣਨ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਉਸ ਦੀਆਂ ਪ੍ਰਾਪਤੀਆਂ ਦਾ ਪ੍ਰਤਿਪਾਦਨ ਵੀ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ।

ਪੰਜਵੇਂ ਅਧਿਆਇ ਵਿਚ ਗੁਰੂ ਨੂੰ 'ਮੁਕਤੀ ਦਾਤਾ' ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਸ ਵਿਚ ਗੁਰੂ ਦੀ ਸਮਾਜ ਪ੍ਰਤਿ ਚੇਤਨਤਾ ਦਾ ਸਰਵੇਖਣ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਦਸਿਆ ਗਿਆ ਹੈ ਕਿ ਗੁਰੂ ਸਮਾਜ ਦੇ ਧਾਰਮਕ, ਸਮਾਜਕ, ਆਰਥਕ ਅਤੇ ਰਾਜਸੀ ਖੇਤਰਾਂ ਵਿਚ ਅੰਤ੍ਰੀਵ ਅਤੇ ਬਾਹਰੀ ਪ੍ਰਤਿਗਾਮੀ ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਦਾ ਸੰਘਾਰ ਕਰਦਾ ਹੋਇਆ, ਕਿਵੇਂ ਉਹ ਵਾਤਾਵਰਣ ਪੈਦਾ ਕਰਦਾ ਹੈ ਜਿਸ ਵਿਚ ਆਤਮ ਗਿਆਨ ਦੀਆਂ ਚਰਮ ਸ਼ਿਖਰਾਂ ਤਕ ਸਹਿਜੇ ਹੀ ਪਹੁੰਚਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਸਮਾਜਕ ਪ੍ਰਕਰਣ ਵਿਚ ਅਤੇ ਸਿੱਧਾਂਤਿਕ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਨ ਤੋਂ ਗੁਰੂ ਦੇ ਮੁਕਤੀ ਦਾਤਾ ਹੋਣ ਦੇ ਸੰਕਲਪ ਦੀ ਵਿਆਖਿਆ ਹਾਲੇ ਤਕ ਪੰਜਾਬੀ ਵਿਚ ਕਿਸੇ ਨੇ ਨਹੀਂ ਕੀਤੀ। ਇਹ ਜਤਨ ਵੀ ਇਸ ਥੀਸਿਸ ਵਿਚ ਪਹਿਲੀ ਵਾਰ ਹੋਇਆ ਹੈ।

IV

ਅਖ਼ੀਰ ਵਿਚ, ਮੈਂ ਇਸ ਥੀਸਿਸ ਦੀ ਤਿਆਰੀ ਲਈ ਨਿਰਦੇਸ਼ਨ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਸਤਿਕਾਰਯੋਗ ਡਾਕਟਰ ਤਾਰਨ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦਾ ਬਹੁਤ ਹੀ ਰਿਣੀ ਹਾਂ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਕਾਬਲੀਅਤ ਅਤੇ ਵਿਦਵਤਾ ਭਰਪੂਰ ਅਗਵਾਈ ਨੇ ਮੈਨੂੰ ਇਸ ਥੀਸਿਸ ਦੀ ਸੰਪੂਰਨਤਾ ਲਈ ਸਮਰੱਥਾ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕੀਤੀ ਹੈ। ਥੀਸਿਸ ਦੀ ਭਾਸ਼ਾ ਅਤੇ ਸ਼ੈਲੀ ਸਬੰਧੀ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਸੁਝਾ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਪ੍ਰੋ. ਪ੍ਰੇਮ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦਾ ਵੀ ਮੈਂ ਬਹੁਤ ਕ੍ਰਿਤੱਗ ਹਾਂ। ਇਸ ਦੇ ਨਾਲ ਹੀ ਮੈਂ ਡਾਕਟਰ ਹਰਚਰਨ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦਾ ਵੀ ਅਤਿਅੰਤ ਧੰਨਵਾਦੀ ਹਾਂ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋਏ ਨਿਰੰਤਰ ਪ੍ਰੋਤਸਾਹਨ ਦੁਆਰਾ ਹੀ ਮੈਂ ਇਸ ਥੀਸਿਸ ਨੂੰ ਪ੍ਰਸਤੁਤ ਕਰਨ ਦੇ ਜਤਨ ਵਿਚ ਸਫ਼ਲ ਹੋ ਸਕਿਆ ਹਾਂ।

ਦਰਸ਼ਨ ਸਿੰਘ

ਨੋਟ : *ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ* ਸਾਹਿਬ ਵਿਚੋਂ ਲਈਆਂ ਟੂਕਾਂ ਨਾਲ ਰਾਗ, ਮਹਲੇ ਅਤੇ ਪੰਨਿਆਂ ਦੇ ਸੰਕੇਤ ਦਿੱਤੇ ਗਏ ਹਨ। ਇਸ ਸੰਸਕਰਣ ਦੀ ਛਪਾਈ ਦਾ ਕਾਰਜ ਡਾ. ਸਮਸ਼ੇਰ ਸਿੰਘ ਨੇ ਕੀਤਾ ਹੈ।

ਵਿਸ਼ੈ-ਸੂਚੀ

ਅਧਿਆਇ 1

ਗੁਰੂ ਪਰੰਪਰਾ

ਅਕਥ ਕਥਾ ਲੇ ਰਹਹੁ ਨਿਰਾਲਾ ॥
ਨਾਨਕ ਜੁਗਿ ਜੁਗਿ ਗੁਰ ਗੋਪਾਲਾ ॥

(*ਰਾਮਕਲੀ*, 1,943)

ਵਿਸ਼ਵ ਦੇ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਧਰਮਾਂ ਵਿਚ ਮਾਨਵਤਾ ਦੇ ਪੱਥ-ਪ੍ਰਦਰਸ਼ਨ ਲਈ ਕਿਸੇ ਨ ਕਿਸੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਪੱਥ-ਪ੍ਰਦਰਸ਼ਕ ਦੀ ਮਾਨਿਅਤਾ ਨੂੰ ਅਵੱਸ਼ ਹੀ ਸ੍ਵੀਕਾਰ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਭਾਰਤ ਵਿਚ ਵੀ ਭਗਤੀ ਪਰੰਪਰਾ ਦੇ ਵਿਕਾਸ ਨਾਲ ਜਿੱਥੇ ਗੁਰੂ ਦੇ ਸ੍ਵਰੂਪ ਵਿਚ ਪਰਿਵਰਤਨ ਆਉਂਦਾ ਰਿਹਾ ਹੈ, ਉੱਥੇ ਉਸ ਦੀ ਆਵੱਸ਼ਕਤਾ ਅਤੇ ਸਮਰਥਾ ਦਾ ਅਨੁਭਵ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਰੱਜ ਕੇ ਉਸ ਦੀ ਮਹਿਮਾ ਦੇ ਗੀਤ ਗਾਏ ਗਏ ਹਨ। *ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ* ਵਿਚ ਅੰਕਿਤ ਗੁਰੂ ਦਾ ਸੰਕਲਪ ਭਾਰਤੀ ਗੁਰੂ ਪਰੰਪਰਾ ਨਾਲ ਡੂੰਘਾ ਸਬੰਧ ਰਖਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ *ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ* ਬਾਣੀ ਅਨੁਸਾਰ ਗੁਰੂ ਦੇ ਸੰਕਲਪ ਸਬੰਧੀ ਵਿਸਤ੍ਰਿਤ ਅਧਿਐਨ ਪੇਸ਼ ਕਰਨ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਗੁਰੂ ਸੰਕਲਪ ਦੀ ਪਰੰਪਰਾ ਦਾ ਅਧਿਐਨ ਪ੍ਰਸਤੁਤ ਕਰਨਾ ਉਚਿਤ ਪ੍ਰਤੀਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।

(ੳ) ਸਿੰਧੂ ਸੱਭਿਅਤਾ ਵਿਚ ਗੁਰੂ ਦਾ ਸੰਕਲਪ

ਸਿੰਧੂ ਸੱਭਿਅਤਾ ਦੇ ਅਵਿਸ਼ੇਸ਼ਾਂ ਦੇ ਆਧਾਰ ਤੇ ਇਤਿਹਾਸ-ਖੋਜੀਆਂ ਦਾ ਵਿਚਾਰ ਹੈ ਕਿ ਇਸ ਸੱਭਿਅਤਾ ਦੇ ਲੋਕ ਦੇਵੀ ਦੇਵਤਿਆਂ ਦੀ ਪੂਜਾ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਮੋਹਿੰਜੋਦਾੜੋ ਅਤੇ ਹੜੱਪਾ ਦੇ ਖੰਡਰਾਂ ਵਿਚੋਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋਈਆਂ ਮੂਰਤੀਆਂ ਅਤੇ ਪੱਥਰਾਂ ਤੋਂ ਇਹ ਅਨੁਮਾਨ ਲਾਇਆ ਗਿਆ ਹੈ ਕਿ ਉਸ ਸਮੇਂ ਬ੍ਰਹਮਾ, ਵਿਸ਼ਨੂੰ ਅਤੇ ਸ਼ਿਵ ਦੀ ਕਲਪਨਾ ਵੀ ਵਿਦਮਾਨ ਸੀ। ਮੋਹਿੰਜੋਦਾੜੋ ਤੋਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋਈ ਇਕ ਤ੍ਰੈ-ਮੂਰਤੀ ਈਸ਼ਵਰ ਦੇ ਉਪਰੋਕਤ ਤਿੰਨ ਸਰੂਪਾਂ ਦਾ ਆਭਾਸ ਪ੍ਰਗਟਾਉਂਦੀ ਹੈ। ਡਾਕਟਰ ਮੁਕਰਜੀ ਅਨੁਸਾਰ ਸਿੰਧੂ ਘਾਟੀ ਦੀ ਸੱਭਿਅਤਾ ਦੇ ਖੰਡਰਾਂ ਵਿਚੋਂ ਉਪਲਬਧ ਹੋਈ ਪ੍ਰਣਾਮ ਦੀ ਮੁਦਰਾ ਵਿਚ ਧਿਆਨ ਮਗਨ ਇਕ ਯੋਗੀ ਸਾਧੂ ਦੀ ਮੂਰਤੀ ਭਾਰਤ ਵਿਚ ਸਾਧੂ ਪਰੰਪਰਾ ਦੀ ਪ੍ਰਾਚੀਨਤਾ ਵੱਲ ਸੰਕੇਤ ਕਰਦੀ ਹੈ।[1] ਇਨ੍ਹਾਂ ਮੂਰਤੀਆਂ ਤੋਂ ਉਸ ਸਮੇਂ ਯੋਗ ਸਾਧਨਾ ਦੇ ਪ੍ਰਚਲਿਤ ਰਿਵਾਜ ਦਾ ਵੀ ਅਨੁਮਾਨ ਲਗਾਇਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਇਸ ਕਾਲ ਵਿਚ ਪਸ਼ੂਆਂ, ਬਿਰਖਾਂ, ਪੱਥਰਾਂ ਆਦਿ ਦੀ ਵੀ ਪੂਜਾ ਹੁੰਦੀ ਸੀ। ਲੋਕ ਜਾਦੂ ਟੂਣਿਆਂ ਵਿਚ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਰਖਦੇ ਸਨ। ਮਾਤ੍ਰੀ ਪੂਜਾ, ਸ਼ਿਵ ਪੂਜਾ, ਲਿੰਗ ਪੂਜਾ, ਬਿਰਖ ਪੂਜਾ ਆਦਿ ਧਾਰਮਕ ਵਿਧੀਆਂ ਜੋ ਅੱਜ ਵੀ ਹਿੰਦੂਆਂ ਵਿਚ ਪ੍ਰਮਾਣਿਤ ਹਨ, ਤੋਂ ਪਤਾ ਚਲਦਾ ਹੈ ਕਿ ਸਿੰਧੂ ਨਿਵਾਸੀਆਂ ਦਾ ਧਰਮ ਵਰਤਮਾਨ ਹਿੰਦੂ ਧਰਮ ਦਾ ਹੀ ਪੂਰਵ ਰੂਪ ਸੀ।

1. R. K. Mookerji : *Hindu Civilization*; p. 19-20.

ਸੋ ਇਸ ਕਾਲ ਦੀ ਧਾਰਮਕ ਵਿਵਸਥਾ ਦੇ ਸਰਵੇਖਣ ਦੇ ਆਧਾਰ ਤੇ ਇਹ ਕਿਹਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ਕਿ ਪੂਰਵ ਵੈਦਿਕ ਕਾਲ ਵਿਚ ਭਾਵੇਂ ਇਸ਼ਟ ਅਤੇ ਗੁਰੂ ਦਾ ਸਰੂਪ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਰੂਪ ਨਾਲ ਵਿਦਿਤ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ, ਪਰ ਇਹ ਅਨੁਮਾਨ ਸਹਿਜੇ ਹੀ ਲਗਾਇਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ਕਿ ਯੋਗ ਅਭਿਆਸ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਅਤੇ ਰਮਤੇ ਸਾਧੂ ਅਵਸ਼ ਹੀ ਧਰਮ-ਖੇਤਰ ਵਿਚ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਅਗਵਾਈ ਕਰਦੇ ਹੋਣਗੇ।

(ਅ) ਵੈਦਿਕ ਯੁਗ ਵਿਚ ਗੁਰੂ ਦਾ ਸੰਕਲਪ

ਵੈਦਿਕ ਦੇਵਤਿਆਂ ਪ੍ਰਤਿ ਨਿਸ਼ਠਾ : ਵਾਸਤਵ ਵਿਚ ਭਾਰਤ ਦੇ ਪ੍ਰਾਚੀਨਤਮ ਧਰਮ ਦਾ ਨਿਖਰਵਾਂ ਰੂਪ ਵੈਦਿਕ ਯੁਗ ਵਿਚ ਹੀ ਪ੍ਰਦਰਸ਼ਿਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਧਰਮ ਨੂੰ ਮੰਨਣ ਵਾਲੇ ਆਰੀਆ ਲੋਕ ਭੌਤਿਕ ਤੇ ਪ੍ਰਾਕ੍ਰਿਤਕ ਵਸਤਾਂ ਨੂੰ ਦੈਵੀ ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਦਾ ਪ੍ਰਤੀਕ ਮੰਨ ਕੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਉਪਾਸਨਾ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਇਸੇ ਲਈ ਵੇਦ ਮੰਤਰਾਂ ਵਿਚ ਅਗਨੀ, ਵਾਯੂ, ਸੂਰਜ, ਚੰਦਰਮਾ, ਬ੍ਰਹਮਾ, ਪ੍ਰਜਾਪਤੀ, ਆਦਿਤਯ, ਇੰਦਰ, ਅਸ਼ਵਨੀ, ਸਵਿਤਾ (ਸਵਿਤ੍ਰੀ), ਪੂਸ਼ਾ (ਪੂਸ਼ਨ), ਵਿਸ਼ਨੂੰ, ਮਾਰੁਤ, ਪਰਜ, ਪ੍ਰਿਥਵੀ, ਸੋਮ, ਸਰਸਵਤੀ, ਅਤੇ ਵਿਸ਼ਕਰਮਾ ਆਦਿ ਦੀ ਉਸਤਤ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ। ਸ਼ੁਰੂ ਵਿਚ ਤਾਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ ਬਹੁਤ ਸੀ ਪਰ ਬਾਅਦ ਵਿਚ ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਾਰਿਆਂ ਨੂੰ ਇਕ ਹੀ ਪਰਮ ਸੱਤਾ ਦਾ ਰੂਪ ਮੰਨ ਲਿਆ ਗਿਆ। ਇਹੀ ਕਾਰਣ ਹੈ ਕਿ ਵੇਦ ਮੰਤਰਾਂ ਵਿਚ ਸਾਨੂੰ ਆਤਮ ਨਿਵੇਦਨ, ਸਮਰਪਨ, ਬਿਰਹਾ, ਵਿਨੈ ਅਤੇ ਪ੍ਰਭੂ ਦੀ ਉਦਾਰਤਾ, ਸੁੰਦਰਤਾ, ਭਗਤ-ਵਤਸਲਤਾ ਆਦਿ ਭਗਤੀ ਭਾਵਾਂ ਦੇ ਕਈ ਉੱਲੇਖ ਉਪਲਬਧ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਦੇਵੀ ਦੇਵਤਿਆਂ ਪ੍ਰਤਿ ਵੈਦਿਕ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਇਸ ਅਗਾਧ ਸ਼ਰਧਾ ਅਤੇ ਨਿਸ਼ਠਾ ਤੋਂ ਇਹ ਵੀ ਪਤਾ ਚਲਦਾ ਹੈ ਕਿ ਇਹ ਦੇਵੀ ਦੇਵਤਿਆਂ ਦੀ ਕਲਪਨਾ ਵੀ ਵੈਦਿਕ ਆਰੀਆਂ ਦੇ ਜੀਵਨ ਦੇ ਕੌਸ਼ਲ ਲਈ ਇਕ ਸਹਾਰਾ ਸੀ।

ਵੈਦਿਕ ਰਿਸ਼ੀ : ਗੁਰੂ ਰੂਪ ਵਿਚ : ਜੀਵਨ ਅਗਵਾਈ ਦੇ ਪਿੜ ਵਿਚ ਵੈਦਿਕ ਰਿਸ਼ੀਆਂ ਦਾ ਯੋਗਦਾਨ ਵੀ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਰਿਸ਼ੀਆਂ ਦਾ ਆਪਣਾ ਜੀਵਨ ਸੰਕਲਪ ਬੜਾ ਆਸ਼ਾਵਾਦੀ ਸੀ। ਉਹ ਵਿਸ਼ਵ ਨੂੰ ਮੰਗਲਮਈ ਅਤੇ ਕਲਿਆਣਕਾਰੀ ਸਮਝਦੇ ਸਨ। ਸਾਤਵਿਕ ਜੀਵਨ ਬਿਤਾਉਂਦੇ ਹੋਏ ਦੇਵਤਿਆਂ ਦੀ ਆਰਾਧਨਾ ਕਰਨਾ ਹੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਲਈ ਜੀਵਨ ਦਾ ਉੱਚ ਲਕਸ਼ ਸੀ ਅਤੇ ਅਜੇਹੀ ਜੀਵਨ ਜੁਗਤੀ ਲਈ ਉਹ ਜਨਤਾ ਦੀ ਵੀ ਅਗਵਾਈ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਵੇਦਾਂ ਵਿਚੋਂ ਕਈ ਅਜੇਹੇ ਹਵਾਲੇ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋ ਸਕਦੇ ਹਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਇਹ ਭਲੀ ਭਾਂਤ ਸਿੱਧ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਇਨ੍ਹਾਂ ਰਿਸ਼ੀਆਂ ਮੁਨੀਆਂ ਨੇ ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਭਾਰਤ ਦੇ ਧਾਰਮਕ, ਸਮਾਜਕ, ਰਾਜਨੀਤਕ ਅਤੇ ਸਾਹਿਤਕ ਇਤਿਹਾਸ ਵਿਚ ਆਪਣੇ ਸੁਯੋਗ ਨੇਤ੍ਰਿਤਵ ਦੁਆਰਾ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਹਿੱਸਾ ਪਾਇਆ ਹੈ। ਇਸ ਨੇਤ੍ਰਿਤਵ ਸਦਕਾ ਹੀ 'ਰਿਸ਼ੀ' ਅਤੇ 'ਮੁਨੀ' ਆਦਿ ਦੇ ਸੰਕਲਪ 'ਗੁਰੂ' ਸੰਕਲਪ ਦੇ ਸਮਾਨਾਰਥੀ ਕਹੇ ਜਾ ਸਕਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਲਈ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਲੱਛਣ, ਕਾਰਜ ਤਥਾ ਸਰੂਪ ਸਬੰਧੀ ਇੱਥੇ ਸੰਖੇਪ ਵਿਚਾਰ ਕਰ ਲੈਣੀ ਅਨੁਚਿਤ ਨਹੀਂ ਹੋਏਗੀ ਤਾਂ ਜੋ 'ਗੁਰੂ' ਸੰਕਲਪ ਨਾਲ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਸਮਾਨਤਾ ਤੇ ਵਿਲੱਖਣਤਾ ਨੂੰ ਹੋਰ ਬਰੀਕੀ ਨਾਲ ਸਮਝਿਆ ਜਾ ਸਕੇ।

ਤੈਤਿਰੀਯ ਆਰਣਯਕ (2.9) ਅਨੁਸਾਰ ਰਿਸ਼ੀ ਸ਼ਬਦ (ਅਭਿ+ਅ+ਰਿਸ਼) ਤੋਂ ਲਿਆ ਗਿਆ ਹੈ ਜਿਸ ਦਾ ਅਰਥ ਹੈ 'ਪਰਗਟ ਹੋਣਾ' ਜਾਂ 'ਜਾਣ'। ਰਿਗ ਵੇਦ ਵਿਚ ਰਿਸ਼ (ऋष्) ਧਾਤੂ ਜਾਣਾ ਦੇ ਅਰਥਾਂ ਵਿਚ ਕਈ ਵਾਰ ਵਰਤਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। (1.164.15 ਅਤੇ 9.34.2)। ਸਾਯਣ ਨੇ ਵੀ ਇਸ ਸ਼ਬਦ ਦੀ ਵਿਉਤਪਤੀ ਰਿਸ਼ (ऋष्) ਧਾਤੂ ਤੋਂ ਹੀ ਮੰਨੀ ਹੈ ਜਿਸ ਦਾ ਭਾਵ ਹੈ 'ਜਾਣਾ'। ਰਿਗ

ਵੇਦ ਦੇ ਭਾਸ਼ਯ ਦੀ ਭੂਮਿਕਾ ਵਿਚ ਉਹ ਰਿਸ਼ (ऋष्) ਸ਼ਬਦ ਨੂੰ ਦ੍ਰਿਸ਼ (दृश) ਸ਼ਬਦ ਜਿਸ ਦਾ ਅਰਥ 'ਦੇਖਣਾ' ਹੈ, ਨਾਲ ਜੋੜਦਾ ਪ੍ਰਤੀਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਉਸ ਦਾ ਵਿਚਾਰ ਹੈ ਕਿ ਵੇਦਾਂ ਦਾ ਗਿਆਨ ਮਨੁੱਖ ਦੇ ਐਂਦਰੀਯ ਬੋਧ ਦੀ ਪਹੁੰਚ ਤੋਂ ਪਰੇ ਹੈ, ਇਸ ਲਈ ਇਹ ਗਿਆਨ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੀ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਕ੍ਰਿਪਾ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਦੁਆਰਾ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਅਭਿਵਿਅਕਤ ਹੋਇਆ ਹੈ ਅਤੇ ਕਿਉਂਕਿ ਇਸ ਗਿਆਨ-ਅਭਿਵਿਅਕਤੀ ਦੇ ਮੁੱਢਲੇ ਦ੍ਰਸ਼ਟਾ ਇਹ ਸੰਤ ਹੀ ਸਨ, ਇਸ ਲਈ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਰਿਸ਼ੀ ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਹੈ।[2] ਉਹ ਇਸ ਸ਼ਬਦ ਦੀ ਵਿਆਖਿਆ ਕਰਦਾ ਹੋਇਆ ਕਈ ਥਾਵਾਂ ਤੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਰਿਸ਼ੀਆਂ ਨੂੰ ਇੰਦਰੀ-ਗਤੀਤ ਦ੍ਰਸ਼ਟਾ, ਮੰਤਰ ਦ੍ਰਸ਼ਟਾ, ਅਤੇ ਗਿਆਨਵਾਨ ਦੀ ਉਪਾਧੀ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਉਸ ਦੇ ਵਿਚਾਰ ਵਿਚ ਰਿਸ਼ੀ ਇਕ ਅਜੇਹਾ ਵਿਅਕਤੀ ਸੀ ਜਿਸ ਨੂੰ ਪਰਮਾਤਮਾ ਵੱਲੋਂ ਅਗੰਮੀ ਗਿਆਨ ਅਤੇ ਕਾਵਿਕ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਪ੍ਰਸਾਦ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਪ੍ਰਾਪਤ ਸੀ। ਸ਼ਤਪਥ ਬ੍ਰਾਹਮਣ (6. 1. 1. 1.)[3] ਵਿਚ ਰਿਸ਼ੀ (ऋषि) ਸ਼ਬਦ ਰਿਸ਼ (ऋष्) ਧਾਤੂ ਜਿਸ ਦਾ ਅਰਥ 'ਮੇਹਨਤ ਕਰਨਾ' ਜਾਂ 'ਦੁਖ ਝਲਣਾ' ਹੈ, ਤੋਂ ਨਿਕਲਿਆ ਮੰਨਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਅਰਥਾਤ ਘੋਰ ਤਪਾਂ ਵਿਚ ਜੁਟੇ ਹੋਏ ਸੰਤ ਰਿਸ਼ੀ ਅਖਵਾਉਂਦੇ ਸਨ। ਯਾਸਕ ਆਪਣੇ *ਨਿਰੁਚਾਤ ਗ੍ਰੰਥ* ਵਿਚ ਵੇਦਾਂ ਦੇ ਗਿਆਨ ਨੂੰ ਸਨਾਤਨ ਮੰਨਦਾ ਹੋਇਆ ਲਿਖਦਾ ਹੈ ਕਿ ਵੇਦਾਂ ਨੂੰ ਕਿਸੇ ਨੇ ਨਹੀਂ ਬਣਾਇਆ। ਰਿਸ਼ੀਆਂ ਦੀ ਵਡਿਆਈ ਕੇਵਲ ਇਸ ਵਿਚ ਹੈ ਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਇਸ ਗਿਆਨ ਨੂੰ ਲੱਭਿਆ ਤੇ ਆਉਣ ਵਾਲੀਆਂ ਨਸਲਾਂ ਤਕ ਪਹੁੰਚਾਉਣ ਲਈ ਵੇਦਾਂ ਅਤੇ ਵੇਦਾਂਗਾਂ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਸੁਰੱਖਿਅਤ ਕਰ ਦਿੱਤਾ।

ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਉਲਹੈਨਬੈਕ, ਤਾਰਾਪੁਰਵਾਲਾ, ਗ੍ਰਾਸਮਾਨ, ਟੀ. ਬਲਾਕ ਅਤੇ ਗਰੇ ਆਦਿ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਦੇ ਇਸ ਵਿਸ਼ੇ ਸਬੰਧੀ ਵਿਚਾਰਾਂ ਦਾ ਅਧਿਐਨ ਕਰਨ ਉਪਰੰਤ ਇਹ ਸਿੱਟਾ ਨਿਕਲਦਾ ਹੈ ਕਿ ਰਿਸ਼ੀ ਉਹ ਵਿਅਕਤੀ ਹੈ ਜਿਸ ਦੇ ਅੰਦਰੋਂ ਗਿਆਨ ਦਾ ਸੋਮਾ ਸੁਭਾਵਕ ਹੀ ਫੁਟ ਕੇ ਨਿਕਲਦਾ ਹੈ। ਰਿਸ਼ੀਆਂ ਨੂੰ ਇਹ ਉਪਾਧੀ ਮਿਲੀ ਹੀ ਇਸੇ ਲਈ ਸੀ ਕਿਉਂਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਇਹ ਮੰਤਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਧਾਰਮਕ ਉੱਚਤਾ ਦੀ ਭਾਵਕ ਅਵਸਥਾ ਅਥਵਾ ਸਮਾਧੀ ਵਿਚ ਪ੍ਰਤੱਖ ਹੋ ਗਏ ਸਨ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਅਸੀਂ ਵੇਖਦੇ ਹਾਂ ਕਿ ਰਿਸ਼ੀ ਸ਼ਬਦ ਸਦਾ ਹੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਖਿਆਲਾਂ ਦੇ ਬੋਧ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਅੰਦਰ ਸਮਾਉਂਦਾ ਰਿਹਾ ਹੈ ਜਿਹੜੇ ਇਲਹਾਮ, ਪਰਾ-ਭੌਤਿਕ ਗਿਆਨ, ਮਸਤੀ ਅਤੇ ਵਿਸਮਾਦ ਦੀ ਅਵਸਥਾ ਨਾਲ ਸਬੰਧ ਰਖਦੇ ਹਨ।

ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਅਤੇ ਇਤਿਹਾਸਕ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਤੋਂ 'ਰਿਸ਼ੀ' ਸ਼ਬਦ ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਭਾਰਤ ਦੀ ਇਕ ਵੱਖਰੀ ਕਿਸਮ ਦੀ ਸੱਭਿਅਤਾ ਦੀ ਪ੍ਰਤਿਨਿਧਤਾ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਸੱਭਿਅਤਾ ਦੇ ਦੋ ਪੱਖ ਹਨ—ਰਿਸ਼ੀ ਸੱਭਿਅਤਾ ਅਤੇ ਮੁਨੀ ਸੱਭਿਅਤਾ। ਰਿਸ਼ੀ ਲੋਕ ਇੰਦਰੀ ਸੱਭਿਅਤਾ ਦੀ ਸਰਪ੍ਰਸਤੀ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਇਹ ਲੋਕ ਪ੍ਰਾਰਥਨਾਮਈ ਮੰਤਰਾਂ ਨੂੰ ਰਚਦੇ, ਹੋਮ ਜਗ ਕਰਦੇ, ਮੇਹਨਤ ਅਤੇ ਮੁਸ਼ੱਕਤ ਨਾਲ ਧਰਮ ਦੀ ਕਿਰਤ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਲੋਕ ਭਲਾਈ ਵਿਚ ਜੁੱਟ ਕੇ ਇਕ ਚੰਗਾ ਸਮਾਜਕ ਜੀਵਨ ਬਿਤਾਉਂਦੇ ਸਨ। ਪਰ ਦੂਜੇ ਪਾਸੇ ਮੁਨੀ ਲੋਕ ਰੁੱਦਰ-ਸ਼ਿਵ ਸੱਭਿਅਤਾ ਦੇ ਸੰਚਾਲਕ ਤੇ ਅਨੁਸਾਰੀ ਸਨ। ਯੋਗ ਅਭਿਆਸ, ਤਪ, ਤਿਆਗ, ਬ੍ਰਤ, ਵਿਕਾਂਤ ਵਾਸਤੇ ਦੇਸ਼ਾਟਨ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਲਕਸ਼ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਦੇ ਸਾਧਕ ਸਨ। ਨਿਰਦੋਸ਼, ਨਿਰਛਲ, ਨਿਸ਼ਕਪਟ, ਸਿੱਧਾ ਸਾਧਾ, ਖਾਲਿਸ ਜੀਵਨ ਬਿਤਾਉਣ ਵਿਚ ਇਹ ਆਪਣੀ ਸ਼ਾਨ ਸਮਝਦੇ ਸਨ। ਸੋ, ਸਾਧਾਰਨ ਤੌਰ ਤੇ ਇਹ ਕਿਹਾ ਜਾ ਸਕਦਾ

2. V. G. Rahurkar : *The Seers of the Rgveda,* p. xiii.
3. *Ibid.*

ਹੈ ਕਿ ਰਿਸ਼ੀ ਲੋਕ ਵੈਦਿਕ ਆਰੀਆ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਦੀ ਪ੍ਰਤੀਨਿਧਤਾ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਪਰ ਵਾਸਤਵ ਵਿਚ ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਭਾਰਤੀ ਸੱਭਿਅਤਾ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੋਹਾਂ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾਵਾਂ ਦੇ ਪਰਸਪਰ ਪ੍ਰਭਾਵ ਦਾ ਸਿੱਟਾ ਹੈ।[4] ਇਨ੍ਹਾਂ ਰਿਸ਼ੀਆਂ ਮੁਨੀਆਂ ਦੀ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਪ੍ਰਤਿਭਾ, ਵਿਸ਼ਸ਼ਟ ਮਾਨ ਮਰਿਆਦਾ, ਸੁਸ਼ੀਲ ਸੁਭਾ ਅਤੇ ਕਠੋਰ ਦ੍ਰਿੜ੍ਹਤਾ ਦਾ ਆਪਣਾ ਹੀ ਮਹਾਤਮ ਹੈ।

ਰਿਗਵੇਦ, ਅਥਰਵੇਦ, ਸ਼ਤਪਥ ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਅਤੇ ਮਹਾਭਾਰਤ ਆਦਿ ਗ੍ਰੰਥਾਂ ਵਿਚ ਵੈਦਿਕ ਕਾਲ ਦੇ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਰਿਸ਼ੀਆਂ ਦੇ ਨਾਉਂ ਮਿਲਦੇ ਹਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚੋਂ ਕੁਤਸ, ਅੱਤਰੀ, ਰਿਭ, ਅਗਸਤਿਆ, ਕੁਸਿਕ, ਵੈਸ਼ਿਸ਼ਠ, ਵੈਸਵ, ਗੌਤਮ, ਭਾਰਦਵਾਜ, ਵਿਸ਼ਵਾਮਿੱਤਰ, ਜਮਦਗਨ, ਕਸ਼ਿਅਪ; ਮਾਰੀਚੀ, ਅੰਗੀਰਸ, ਪੁਲਾਹਾ, ਕਰਾਤੂ, ਪੁਲਸਤਿਆ, ਦਕਸ਼, ਭਿਰਗੂ ਅਤੇ ਨਾਰਦ ਆਦਿ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਨਾਉਂ ਉੱਲੇਖਨੀਯ ਹਨ।[5] ਇਨ੍ਹਾਂ ਰਿਸ਼ੀਆਂ ਦੇ ਵੀ ਕਈ ਦਰਜੇ ਹਨ ਜਿਵੇਂ ਦੇਵ ਰਿਸ਼ੀ, ਬ੍ਰਹਮ ਰਿਸ਼ੀ, ਰਾਜ ਰਿਸ਼ੀ, ਮਹਾਂ ਰਿਸ਼ੀ, ਪਰਮ ਰਿਸ਼ੀ, ਸ਼ਰੁਤਾ ਰਿਸ਼ੀ ਅਤੇ ਕੰਡਾ ਰਿਸ਼ੀ ਆਦਿ।

ਰਿਸ਼ੀਆਂ ਅਤੇ ਮੁਨੀਆਂ ਦੀ ਇਹ ਪਰੰਪਰਾ ਕਿਸੇ ਇਕ ਜਮਾਤ, ਫਿਰਕੇ ਜਾਂ ਸੰਪਰਦਾ ਦੀ ਅਜਾਰਦਾਰੀ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਵਾਸਤਵ ਵਿਚ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਵੈਦਿਕ ਰਿਸ਼ੀ ਇਕੋ ਸਮੇਂ ਕਵੀ, ਪ੍ਰਚਾਰਕ ਅਤੇ ਸਿਪਾਹਸਾਲਾਰ ਵੀ ਸਨ। ਇਸਤਰੀਆਂ ਵੀ ਰਿਸ਼ੀਕਾਸ ਬਣ ਸਕਦੀਆਂ ਸਨ। "ਵਿਸ਼ਵਾਸਾਰਾ" ਅਤੇ "ਘੋਸਾ" ਦੇ ਨਾਮ ਉੱਲੇਖਨੀਯ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਰਿਸ਼ੀਆਂ ਦੀਆਂ ਪ੍ਰਾਰਥਨਾਵਾਂ ਆਮ ਤੌਰ ਤੇ ਸੰਸਾਰਿਕ ਇੱਛਾਵਾਂ ਦੀ ਪੂਰਤੀ ਅਤੇ ਖੁਸ਼ਹਾਲੀ ਭਰੇ ਜੀਵਨ ਦੀ ਉਪਲਬਧੀ ਲਈ ਹੀ ਹੁੰਦੀਆਂ ਸਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਭਜਨਾਂ ਵਿਚੋਂ ਆਸ਼ਾਵਾਦ ਅਤੇ ਸੌਂਦਰਯ ਸੰਪੰਨ ਜੀਵਨ ਲਈ ਲਾਲਸਾ ਪ੍ਰਤੱਖ ਪ੍ਰਤਿਬਿੰਬਿਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। "ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਜਿਉਣ ਲਈ ਅਤੇ ਇਕ ਚੰਗਾ ਜੀਵਨ ਜੀਊਣ ਲਈ ਹੈ" ਇਹ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਉਦੇਸ਼ ਜਾਪਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਅੰਨ, ਧੰਨ, ਤੇਜ, ਵਿਜੈ ਆਦਿ ਆਨੰਦਮਈ ਉਪਭੋਗ ਪਦਾਰਥਾਂ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਲਈ ਹਵਨ ਅਤੇ ਯੱਗਾਂ ਦੁਆਰਾ ਉਹ ਦੇਵਤਿਆਂ ਪ੍ਰਤਿ ਮੰਤਰ ਉਚਾਰ ਕੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਉਪਾਸਨਾ ਕਰਦੇ ਹਨ।

ਪੁਰੋਹਿਤ : ਗੁਰੂ ਰੂਪ ਵਿਚ : ਸ਼ੁਰੂ ਸ਼ੁਰੂ ਵਿਚ ਉਪਰੋਕਤ ਯੱਗਾਂ ਦਾ ਅਨੁਸ਼ਠਾਨ ਕਰਾਉਣ ਵਾਲਾ ਪਰਿਵਾਰ ਦਾ ਕੋਈ ਮੁਖੀਆ ਹੀ ਹੋਇਆ ਕਰਦਾ ਸੀ। ਉਹੀ ਮੰਤਰ ਉਚਾਰਨ ਕਰਦਾ ਅਤੇ ਅੱਗ ਵਿਚ ਆਹੂਤੀਆਂ ਪਾਉਂਦਾ ਸੀ ਪਰ ਜਦੋਂ ਯੱਗ ਦੀਆਂ ਵਿਧੀਆਂ ਧੀਰੇ ਧੀਰੇ ਜਟਿਲ ਹੋ ਗਈਆਂ ਅਤੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਸਬੰਧਤ ਮੰਤਰ ਰਹੱਸਮਈ ਰੂਪ ਧਾਰਨ ਕਰ ਗਏ ਤਾਂ ਪੁਰੋਹਿਤਾਂ ਦੀ ਲੋੜ ਦਾ ਅਨੁਭਵ ਹੋਣ ਲੱਗਾ। ਬਾਅਦ ਵਿਚ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਮਹੱਤਵ ਇੰਨਾ ਵਧ ਗਿਆ ਕਿ ਇਹ ਭੂ ਦੇਵ ਗੁਰੂ ਮੰਨੇ ਜਾਣ ਲਗ ਪਏ। ਜਨ ਸਾਧਾਰਣ ਦਾ ਧਾਰਮਕ ਜੀਵਨ ਪੁਰੋਹਿਤਾਂ ਦੇ ਹੱਥਾਂ ਵਿਚ ਪਹੁੰਚ ਗਿਆ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਪੁਰੋਹਿਤਾਂ ਨੂੰ ਰੱਬੀ ਹਸਤੀਆਂ ਮੰਨ ਕੇ ਯੱਗਾਂ ਦੀ ਸਫ਼ਲਤਾ ਲਈ ਇਨ੍ਹਾਂ ਅੱਗੇ ਪ੍ਰਾਰਥਨਾਵਾਂ ਵੀ ਕੀਤੀਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ ਸਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਭੇਟਾਵਾਂ ਨੂੰ "ਦਖਣਾ" ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਜਿੰਨੀ ਜ਼ਿਆਦਾ ਦਖਣਾ ਕੋਈ ਇਨ੍ਹਾਂ ਪੁਰੋਹਿਤਾਂ ਨੂੰ ਦਿੰਦਾ ਸੀ, ਉਨਾਂ ਹੀ ਵਧ ਉਹ ਪ੍ਰਸ਼ੰਸਾ ਦਾ ਪਾਤਰ ਬਣਦਾ ਸੀ। ਪੁਰੋਹਿਤ ਦੀ ਇਸ ਪੂਜਾ ਅਤੇ ਪ੍ਰਤਿਸ਼ਠਾ ਦਾ ਉੱਲੇਖ ਕਈ ਵੈਦਿਕ

---

4. V. G. Rahurkar : *The Seers of the Rgveda.* p. xv.
5. M. M. Williams : *A Sanskrit English Dictionary,* p. 226.

ਮੰਤਰਾਂ ਵਿਚ ਹੋਇਆ ਹੈ।[6] ਧੀਰੇ ਧੀਰੇ ਇਹ ਪੁਰੋਹਿਤ ਪਰੰਪਰਾ ਆਖ਼ਿਰ ਇਕ ਕਿੱਤਾ ਬਣ ਗਈ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਕਰਮ ਕਾਂਡ ਨਿਰੇ ਅਡੰਬਰ ਬਣ ਕੇ ਰਹਿ ਗਏ। ਆਰੀਆ ਜਨਤਾ ਦੇ ਇਕ ਭਾਗ ਦਾ ਤਾਂ ਧੰਦਾ ਹੀ ਇਨ੍ਹਾਂ ਕਰਮ ਕਾਂਡੀ ਵਿਧੀ ਵਿਧਾਨਾਂ ਵਿਚ ਪ੍ਰਬੀਨਤਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਕੇ ਯੱਗਾਂ ਦਾ ਅਨੁਸ਼ਠਾਨ ਕਰਨਾ ਹੋ ਗਿਆ। ਇਹ ਲੋਕ ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਕਹੇ ਜਾਂਦੇ ਸਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਹੋਰ ਵੀ ਕਈ ਯੱਗਾਂ ਸਬੰਧੀ ਵਿਧੀ ਵਿਧਾਨਾਂ ਦਾ ਅਵਿਸ਼ਕਾਰ ਕੀਤਾ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਵਿਸਤਾਰ ਸਹਿਤ ਜ਼ਿਕਰ ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਗ੍ਰੰਥਾਂ ਵਿਚ ਮਿਲਦਾ ਹੈ।

ਆਚਾਰਯ : ਗੁਰੂ ਰੂਪ ਵਿਚ : ਵੇਦਾਂ ਵਿਚ ਪੁਰੋਹਿਤਾਂ ਲਈ ਆਚਾਰਯ ਸ਼ਬਦ ਵੀ ਵਰਤਿਆ ਗਿਆ ਹੈ।[7] ਅਥਰਵਵੇਦ ਵਿਚ ਅਜੇਹੇ ਆਚਾਰੀਆਂ ਦਾ ਵਰਣਨ ਆਉਂਦਾ ਹੈ ਜੋ ਯੱਗਾਂ ਦੇ ਅਨੁਸ਼ਠਾਨ ਦੀ ਸਿਖਲਾਈ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਅਧਿਆਤਮਕ ਗੁਰੂ ਹੋ ਕੇ ਆਪਣੇ ਆਸ਼੍ਰਮਾਂ ਵਿਚ ਵਿਦਿਆ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰ ਰਹੇ ਸ਼ਿਸ਼ਾਂ ਦੇ ਬੌਧਿਕ ਵਿਕਾਸ ਅਤੇ ਆਚਰਣਕ ਉਸਾਰੀ ਦਾ ਵੀ ਧਿਆਨ ਰਖਦੇ ਸਨ।

"ਗੁਰੂ" ਸ਼ਬਦ ਦੀ ਵਿਆਖਿਆ : ਵੈਦਿਕ ਕਾਲ ਵਿਚ ਰਿਸ਼ੀ, ਮੁਨੀ ਪੁਰੋਹਿਤ ਅਤੇ ਆਚਾਰਯ ਆਦਿ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਜੀਵਨ ਦੀ ਅਗਵਾਈ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਪਥ ਪ੍ਰਦਰਸ਼ਕਾਂ ਲਈ "ਗੁਰੂ" ਸ਼ਬਦ ਵੀ ਵਰਤਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਵੇਦਾਂ ਵਿਚੋਂ ਇਸ ਦੇ ਸਰੂਪ ਤਥਾ ਲੱਛਣਾਂ ਦਾ ਵਿਵੇਚਨ ਪ੍ਰਸਤੁਤ ਕਰਨ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਇਸ ਦੀ ਵਿਓਂਤਪਤੀ ਅਤੇ ਵੱਖ ਵੱਖ ਕੋਸ਼ਿਕ ਅਰਥਾਂ ਦਾ ਸੰਖੇਪ ਵਰਣਨ ਕਰਨਾ ਇੱਥੇ ਅਨੁਚਿਤ ਨਹੀਂ ਹੋਵੇਗਾ।

ਮਾਨਕ ਹਿੰਦੀ ਕੋਸ਼, ਹਿੰਦੀ ਸ਼ਬਦਾਰਥ, ਗੁਰੂ ਸ਼ਬਦ, ਰਤਨਾਕਰ, ਦੀ ਸਟੂਡੈਂਟ ਇੰਗਲਿਸ਼ ਡਿਕਸ਼ਨਰੀ, ਹਲਾਯੁਧ ਕੋਸ਼, ਹਿੰਦੀ ਸ਼ਬਦ ਸਾਗਰ, ਐਨਸਾਈਕਲੋਪੀਡਿਕ ਸਰਵੇ ਆਫ਼ ਹਿੰਦੂਇਜ਼ਮ, ਹਿੰਦੀ ਸਾਹਿਤਯ ਕੋਸ਼ ਆਦਿ ਗ੍ਰੰਥਾਂ ਦੇ ਅਧਿਐਨ ਤੋਂ "ਗੁਰੂ" ਸ਼ਬਦ ਦੇ ਕਈ ਅਰਥਾਂ ਦਾ ਬੋਧ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਜਿਵੇਂ : (1) ਤੋਲ ਜਾਂ ਭਾਰ ਵਿਚ ਜ਼ਿਆਦਾ ਚੀਜ਼ ਨੂੰ ਗੁਰੂ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ; (2) ਵਧੇਰੇ ਲੰਬਾਈ ਜਾਂ ਚੌੜਾਈ ਵਾਲੀ ਵਸਤੂ ਨੂੰ ਗੁਰੂ ਆਖਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ; (3) ਸ਼ਬਦ ਜਾਂ ਸ੍ਵਰ ਦੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਤੋਂ ਗੁਰੂ ਉਹ ਹੈ ਜਿਸ ਦੇ ਉਚਾਰਣ ਵਿਚ ਕਿਸੇ ਨੀਅਤ ਮਾਨ ਤੋਂ ਦੂਣਾ ਸਮਾਂ ਲਗਦਾ ਹੋਵੇ. ਜਿਵੇਂ ਗੁਰੂ ਅੱਖਰ, ਗੁਰੂ ਮਾਤਰਾ; (4) ਅਰਥਾਂ ਦੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਤੋਂ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਅਰਥ ਨੂੰ ਗੁਰੂ ਅਰਥ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, (5) ਵਿਅਕਤਿਤ੍ਵ ਦੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਤੋਂ ਜੋ ਬਲ, ਬੁੱਧੀ ਅਤੇ ਵਿਦਿਆ ਆਦਿ ਵਿਚ ਵੱਡਾ ਹੋਵੇ ਅਤੇ ਆਦਰ ਯੋਗ ਹੋਵੇ, ਉਹ ਵੀ ਗੁਰੂ ਅਖਵਾਉਂਦਾ ਹੈ; (6) ਗੁਰੂ ਦਾ ਅਰਥ ਮੁਸ਼ਕਿਲ ਜਾਂ ਕਠਿਨ ਵੀ ਹੈ ਜਿਵੇਂ ਗੁਰੂ ਕਾਰਜ; (7) ਖ਼ੁਰਾਕ ਦੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਤੋਂ ਮੁਸ਼ਕਿਲ ਜਾਂ ਦੇਰ ਨਾਲ ਪਚਨ ਵਾਲੀ ਚੀਜ਼ ਵੀ ਗੁਰੂ ਆਖੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ, ਜਿਵੇਂ ਗੁਰੂ-ਪਾਕ; (8) ਵਿਦਿਆ ਪੜ੍ਹਾਉਣ ਜਾਂ ਕਲਾ ਸਿਖਾਉਣ ਵਾਲੇ ਆਚਾਰਯ ਜਾਂ ਉਸਤਾਦ ਨੂੰ ਵੀ ਗੁਰੂ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ; (9) ਹਿੰਦੂ ਧਾਰਮਕ ਰਿਵਾਜ ਅਨੁਸਾਰ ਯਗਿਓਪਵੀਤ (ਜਨੇਊ) ਧਾਰਨ ਕਰਾਉਣ ਵਾਲੇ ਪੁਰੋਹਿਤ ਅਤੇ ਗਾਇਤਰੀ ਮੰਤਰਾਂ ਦਾ ਉਪਦੇਸ਼ ਦੇਣ ਵਾਲੇ ਆਚਾਰਯ ਨੂੰ ਗੁਰੂ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ; (10) ਦੇਵਤਿਆਂ ਦੀ ਦੁਨੀਆਂ ਵਿਚ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਸਿਖਿਆ ਦੇਣ ਵਾਲੇ ਆਚਾਰਯ "ਬ੍ਰਿਹਸਪਤੀ" ਨੂੰ ਗੁਰੂ ਆਖਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ; (11) ਸਿਤਾਰਿਆਂ ਦੇ ਜਗਤ

6. *ਰਿਗਵੇਦ* (ਆਰ. ਟੀ. ਐਚ. ਗ੍ਰਿਫ਼ਥ ਦਾ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਅਨੁਵਾਦ) : 1.122.7; 1.125.4; 4.15.7; 5.19.3.
7. *ਅਥਰਵਵੇਦ* (ਆਰ. ਟੀ. ਐਚ. ਗ੍ਰਿਫ਼ਥ ਦਾ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਅਨੁਵਾਦ) : 11.5.1; 11.5.2; 11.5.3; 11.5.4 ਤੋਂ 11.5.26.

ਵਿਚ ਪੁਸ਼ਯ ਨਛੱਤਰ ਨੂੰ ਜਿਸ ਦਾ ਅਧਿਸ਼ਠਾਤਾ ਦੇਵਤਾ ਬ੍ਰਿਹਸਪਤੀ ਗ੍ਰਹਿ ਹੈ, ਗੁਰੂ ਸਦਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, (12) ਵਿਸ਼ਨੂੰ, ਸ਼ਿਵ ਅਤੇ ਮਹੇਸ਼ ਆਦਿ ਹਿੰਦੂ ਦੇਵਤੇ ਵੀ ਗੁਰੂ ਕਹੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ; (13) ਕੁਝ ਇਕ ਹਠ ਯੋਗੀਆਂ ਅਨੁਸਾਰ ਮਨੁੱਖੀ ਸਰੀਰ ਦੇ ਅੰਦਰ ਦਾ ਇਕ ਚੱਕਰ ਜਾਂ ਕਮਲ ਜਿਹੜਾ ਅਸ਼ਟ ਕਮਲ ਤੋਂ ਵੱਖਰਾ ਹੈ, ਗੁਰੂ ਚੱਕਰ ਅਖਵਾਉਂਦਾ ਹੈ। (14) ਪਰਮੇਸ਼ਰ ਜਾਂ ਪਰਮਾਤਮਾ ਨੂੰ ਵੀ ਗੁਰੂ ਅਖਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। (15) ਵਡਾ ਜਾਂ ਬੱਜਰ ਪਾਪ ਗੁਰੂ ਪਾਪ ਹੁੰਦਾ ਹੈ; (16) ਕਿਸੇ ਮਤ ਦੇ ਚਲਾਉਣ ਵਾਲੇ ਆਚਾਰਯ ਨੂੰ ਵੀ ਗੁਰੂ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਜਿਵੇਂ ਪ੍ਰਭਾਕਰ ਨਾਮਕ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਮੀਮਾਂਸਕ ਅਤੇ (17) ਸੰਪਰਦਾਵਾਂ ਦੇ ਪ੍ਰਵਰਤਕ ਤਥਾ ਉਪਦੇਸ਼ਕ ਰਾਮਾਨੁਜ, ਸ਼ੰਕਰ, ਯਾਮੁਨ, ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਆਦਿ ਵੀ ਗੁਰੂ ਹੀ ਕਹੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ; (18) ਖ਼ੂਨ ਦੇ ਰਿਸ਼ਤੇ ਤੋਂ ਆਪਣੇ ਨਾਲੋਂ ਵੱਡੇ ਪੁਰਸ਼ ਜਾਂ ਇਸਤਰੀ ਜਿਵੇਂ ਪਿਤਾ, ਮਾਤਾ, ਪਤੀ ਜਾਂ ਭਰਤਾ, ਭਾਈ, ਭਾਬੀ, ਚਾਚਾ ਚਾਚੀ, ਨਾਨਾ ਨਾਨੀ, ਮਾਮਾ ਮਾਮੀ, ਪਿਤਾਮਾ ਪਿਤਾਮੀ, ਅਥਵਾ ਮਾਤਾਮਾ ਮਾਤਾਮੀ, ਅਤੇ (19) ਪਦ ਆਦਿ ਵਿਚ ਉੱਚੇ ਵਿਅਕਤੀ ਨੂੰ ਗੁਰੂ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ; (20) ਅਰਥ ਜਾਂ ਸਿੱਧਾਂਤ ਦੀ ਤਾਲਿਕਾ ਜਾਂ ਕੁੰਜੀ ਨੂੰ ਵੀ ਗੁਰੂ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਪਰ ਪ੍ਰਸਤੁਤ ਅਧਿਐਨ ਦੇ ਪ੍ਰਸੰਗ ਵਿਚ "ਗੁਰੂ" ਸ਼ਬਦ ਦੇ ਸੀਮਿਤ ਭਾਵ ਨੂੰ ਮੁਖ ਰਖਦਿਆਂ ਕਿਹਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ਕਿ "ਗੁਰੂ" ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਭਾਸ਼ਾ ਦਾ ਇਕ ਅਜੇਹਾ ਅਨੇਕਾਰਥ ਬੋਧਕ ਸ਼ਬਦ ਹੈ ਜਿਸ ਦੀ ਵਿਉਤਪਤੀ ਗ੍ਰਿ ਧਾਤੂ ਤੋਂ ਹੋਈ ਹੈ ਅਤੇ ਜਿਸ ਦਾ ਅਰਥ ਹੈ ਨਿਗਲਣਾ ਅਤੇ ਸਮਝਾਉਣਾ। ਇਸ ਲਈ ਜਿਹੜਾ ਵਿਅਕਤੀ ਅਗਿਆਨ ਨੂੰ ਖਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਸ਼ਿਸ਼ ਨੂੰ ਤੱਤ ਗਿਆਨ ਸਮਝਾਉਂਦਾ ਹੈ ਉਹ ਗੁਰੂ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਦੇ ਹੇਠ ਲਿਖੇ ਤਿੰਨ ਸ਼ਲੋਕ ਗੁਰੂ ਸ਼ਬਦ ਦੀ ਵਿਉਤਪਤੀ ਉਪਰ ਬੜੀ ਸਪੱਸ਼ਟਤਾ ਨਾਲ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਪਾਉਂਦੇ ਹਨ :[8]

(1) 'गु शबस्त्वन्धकारः स्याद् 'रू' शब्दस्तन्निरोधकः
अन्धकारनि रोधित्वात् गुरू रित्यमिधीयते।

(2) गुकारः प्रथमो वर्णो मायादि गुणभासकः।
रूकारो द्वितीयो ब्रह्म माया भ्रान्ति विभोचकः।

(3) गकारः सिद्धिदि प्रोक्तो रेफः पापस्य दाहकः।
उकार शम्भुरित्युक्तस्त्रितयात्मा गुरूः स्मृतः।

ਅਰਥਾਤ "ਗ" ਸ਼ਬਦ ਦਾ ਅਰਥ ਅੰਧਕਾਰ ਅਤੇ "ਰੂ" ਸ਼ਬਦ ਦਾ ਅਰਥ ਤਮੋਨਾਸ਼ਕ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਜਿਹੜੇ ਵਿਅਕਤੀ ਅਗਿਆਨ ਰੂਪ ਅੰਧਕਾਰ ਨੂੰ ਨਾਸ਼ ਕਰਦੇ ਹਨ, ਗੁਰੂ ਸ਼ਬਦ ਉਨ੍ਹਾਂ ਲਈ ਪ੍ਰਯੁਕਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। "ਗੁਰੂ" ਸ਼ਬਦ ਵਿਚ ਪਹਿਲਾ ਵਰਣ "ਗੁ" ਮਾਇਆ ਆਦਿ ਗੁਣਾਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਿਤ ਕਰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਦੂਜੇ ਸ਼ਬਦ "ਰੂ" ਤੋਂ ਮਾਇਆ ਜਨਿਤ ਭ੍ਰਾਂਤੀ ਦੇ ਵਿਨਾਸ਼ਕ ਬ੍ਰਹਮ ਦਾ ਬੋਧ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ "ਗੁ" ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੀ ਸਗੁਣ ਅਤੇ "ਰੂ" ਉਸ ਦੀ ਨਿਰਗੁਣ ਅਵਸਥਾ ਦਾ ਲਖਾਇਕ ਹੈ। ਤੀਜੇ ਸ਼ਲੋਕ ਅਨੁਸਾਰ, "ਗ-ਕਾਰ" ਦਾ ਅਰਥ ਹੈ ਸਿੱਧੀ ਦਾਤਾ, "ਰ-ਕਾਰ" ਦਾ ਅਰਥ ਹੈ ਪਾਪ ਹਰਤਾ ਅਤੇ "ਉ-ਕਾਰ" ਦਾ ਅਰਥ ਹੈ ਸ਼ਿਵ ਅਰਥਾਤ ਉਹ ਪਰਮਾਤਮਾ ਜਾਂ ਸ਼ਿਵ ਰੂਪ ਹਸਤੀ ਜਿਹੜੀ ਪਾਪਾਂ ਦਾ ਨਾਸ਼ ਕਰਕੇ ਸਿੱਧੀ ਸੰਪੰਨ

---

8. *ਗੰਗੇਸ਼ਵਰਾਨੰਦ "ਪਰਮਾਰਥ" ਦਾ ਗੁਰੂ ਮਹਿਮਾ ਅੰਕ* (ਲੇਖ : ਗੁਰੂ ਸ਼ਬਦ ਦਾ ਅਰਥ), ਪੰਨਾ 24.

ਬਣਾ ਦਿੰਦੀ ਹੈ, ਗੁਰੂ ਅਖਵਾਉਂਦੀ ਹੈ।

ਵੇਦਾਂ ਵਿਚੋਂ ਵੀ ਗੁਰੂ ਦੇ ਲੱਛਣ ਤੇ ਮਹਿਮਾ ਦੇ ਉੱਲੇਖ ਮਿਲਦੇ ਹਨ। *ਰਿਗਵੇਦ* (1. 147. 4) ਵਿਚ ਲਿਖਿਆ ਹੈ ਕਿ ਗੁਰੂ ਉਹ ਵਿਅਕਤੀ ਹੈ ਜਿਹੜਾ ਭੈੜੇ ਕੰਮਾਂ ਵਿਚ ਖਚਿਤ ਪ੍ਰਾਣੀ ਨੂੰ ਪਵਿੱਤਰ ਬਣਾ ਦਿੰਦਾ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਵਿਚ ਇੰਨੀ ਸ਼ਕਤੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਉਹ ਆਪਣੇ ਆਤਮ ਬਲ ਨਾਲ ਕੁਮਾਰਗ ਗਾਮੀ ਨੂੰ ਵੀ ਸੱਚੇ ਮਾਰਗ ਵੱਲ ਲਿਆਉਣ ਵਿਚ ਸਫ਼ਲ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਉਸ ਦਾ ਸਿੱਖ ਨਾਲ ਸਬੰਧ ਮਾਤਾ ਪਿਤਾ ਵਾਲਾ ਸਬੰਧ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਉਹ ਸਿੱਖ ਦੇ ਹਰ ਸੁਖ ਦਾ ਖਿਆਲ ਰਖਦਾ ਹੈ (7, 56, 19)। ਕਾਮਾਦਿਕ ਵਿਕਾਰ ਗੁਰੂ ਦੀ ਚਰਨ ਸ਼ਰਨ ਵਿਚ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਸਮਰਪਿਤ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਸਿੱਖ ਦੇ ਲਾਗੇ ਨਹੀਂ ਫੜਕ ਸਕਦੇ ਅਤੇ ਉਸ ਦੇ ਸਭ ਪਾਪ ਭਗਵੰਤ ਸਰੂਪ ਗੁਰਦੇਵ ਦੀ ਅੰਮ੍ਰਿਤਮਈ ਕ੍ਰਿਪਾ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਨਾਲ ਨਸ਼ਟ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਗੁਰੂ-ਭਗਤ ਦਾ ਵਿਰੋਧੀ ਗੁਰੂ ਵਿਮੁਖਤਾ ਕਾਰਨ ਪਾਪ ਪੁੰਜ ਦੀ ਨਿਵਾਸ ਭੂਮੀ ਬਣ ਜਾਂਦਾ ਹੈ (10. 37. 12)। ਵੇਦਾਂ ਵਿਚੋਂ ਇਹ ਵੀ ਵਿਦਿਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਈਸ਼ਵਰ ਹੀ ਗੁਰੂ ਦਾ ਸਰੀਰ ਧਾਰਨ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਅਥਰਵਵੇਦ ਦੇ ਇਕ ਮੰਤਰ (9. 3. 24) ਵਿਚ ਈਸ਼ਵਰ ਅੱਗੇ ਪ੍ਰਾਰਥਨਾ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਗੁਰੂ ਦਾ ਰੂਪ ਧਾਰਨ ਕਰਕੇ ਪਾਪਾਂ ਦੇ ਬੋਝ ਨਾਲ ਲੱਦੇ ਜੀਵ ਦਾ ਭਾਰ ਹੋਲਾ ਕਰੇ ਅਤੇ ਮਾਇਆ ਦੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਤੋਂ ਜੀਵ ਨੂੰ ਮੁਕਤ ਕਰਕੇ ਜਨਮ ਮਰਨ ਦੇ ਚੱਕਰ ਵਿਚੋਂ ਕੱਢ ਲਵੇ।

ਉਪਰੋਕਤ ਸੰਖੇਪ ਅਧਿਐਨ ਤੋਂ ਪਤਾ ਚਲਦਾ ਹੈ ਕਿ ਵੈਦਿਕ ਯੁਗ ਵਿਚ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਆਸਥਾ ਦੇਵੀ ਦੇਵਤਿਆਂ ਵਿਚ ਹੋਣ ਦੇ ਕਾਰਨ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਮੁਖੀ ਦੇਵਤੇ ਹੀ ਇਸ ਗੁਰੂ ਪਦਵੀ ਦੇ ਅਧਿਕਾਰੀ ਪ੍ਰਤੀਤ ਹੁੰਦੇ ਹਨ ਪਰ ਬਹੁਦੇਵਵਾਦ ਤੋਂ ਜਦ ਏਕਦੇਵਵਾਦ ਵਿਕਸਿਤ ਹੋਇਆ ਤਾਂ ਰਿਸ਼ੀਆਂ ਨੇ ਕਦੇ ਇੰਦਰ ਨੂੰ, ਕਦੇ ਅਗਨੀ ਨੂੰ ਅਤੇ ਕਦੇ ਵਰਣ ਨੂੰ ਪਰਮ ਦੇਵ ਮੰਨ ਕੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਸ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਦਾ ਸਿਰਜਨਹਾਰ, ਪ੍ਰਤਿਪਾਲਕ ਤੇ ਸੰਘਾਰਕ ਕਹਿੰਦੇ ਹੋਏ ਪ੍ਰਜਾਪਤਿ ਨਾਂ ਦਿੱਤਾ ਅਤੇ ਕੁਮਾਰਗ ਤੋਂ ਸਤ ਮਾਰਗ ਵੱਲ ਲਿਜਾਉਣ ਲਈ ਉਨ੍ਹਾਂ ਅਗੇ ਅਰਜੋਈਆਂ ਵੀ ਕੀਤੀਆਂ।[9] ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਇਹ ਦੇਵਤੇ ਹੀ ਗੁਰੂ ਰੂਪ ਵਿਚ ਰਿਸ਼ੀਆਂ ਦਾ ਪਥ-ਪ੍ਰਦਰਸ਼ਨ ਕਰਨ ਲਈ ਸਮਰਥ ਸਮਝੇ ਜਾਂਦੇ ਰਹੇ। ਵੇਦਾਂ ਦੇ ਅਧਿਐਨ ਤੋਂ ਇਕ ਗੱਲ ਹੋਰ ਵੀ ਸਪੱਸ਼ਟ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਕਿ ਵੈਦਿਕ ਰਿਸ਼ੀਆਂ ਨੇ ਪਰਮਾਤਮਾ ਨੂੰ ਵੀ ਪਰਮਦੇਵ ਕਹਿ ਕੇ ਜੀਵਨ ਅਗਵਾਈ ਲਈ ਪ੍ਰਾਰਥਨਾਵਾਂ ਕੀਤੀਆਂ ਹਨ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਵੈਦਿਕ ਰਿਸ਼ੀਆਂ ਨੇ ਜਿੱਥੇ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਦੇਵਤਿਆਂ ਨੂੰ ਆਪਣਾ ਗੁਰੂ ਮੰਨਿਆ ਹੈ ਉੱਥੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਪਰਮ ਦੇਵ ਪਰਮਾਤਮਾ ਵਿਚ ਵੀ ਨਿਹਿਤ ਗੁਰੂ ਤੱਤ ਨੂੰ ਅਨੁਭਵ ਕਰਕੇ ਪਥ-ਪ੍ਰਦਰਸ਼ਨ ਲਈ ਪ੍ਰਾਰਥਨਾਵਾਂ ਕੀਤੀਆਂ ਹਨ, ਭਾਵੇਂ ਗੁਰੂ ਦਾ ਇਹ ਪਰਮਾਤਮ ਸਰੂਪ ਉਪਨਿਸ਼ਦਾਂ ਦੇ ਅਧਿਆਤਮ ਗਿਆਨ ਦੇ ਪ੍ਰਾਰੰਭ ਹੋਣ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਵੈਦਿਕ ਯੁਗ ਵਿਚ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਰੂਪ ਵਿਚ ਸਾਕਾਰ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਿਆ।

ਇਸ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਇਸ ਯੁਗ ਵਿਚ ਰਿਸ਼ੀ ਮੁਨੀ, ਪੁਰੋਹਿਤ ਅਤੇ ਆਚਾਰਯ ਵੀ ਗੁਰੂ ਰੂਪ ਵਿਚ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਅਗਵਾਈ ਕਰਦੇ ਪ੍ਰਤੀਤ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਭਾਵੇਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਾਰਿਆਂ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਵਿਚ ਗੁਰੂ ਦੇ ਕੁਝ ਲੱਛਣ ਸਾਂਝੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਵੀ ਵਿਦਮਾਨ ਹੁੰਦੇ ਹਨ ਪਰ ਫਿਰ ਵੀ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਆਤਮਕ

---

9. *ਰਿਗਵੇਦ* (ਆਰ. ਟੀ. ਐਚ. ਗ੍ਰਿਫ਼ਥ ਦਾ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਅਨੁਵਾਦ) : 2.27.11.

ਉੱਚਤਾ ਅਤੇ ਵਿਵਹਾਰਿਕ ਕਾਰਜਾਂ ਵਿਚ ਫ਼ਰਕ ਅਵੱਸ਼ ਹੀ ਪ੍ਰਤੀਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਸਾਂਝ ਤਾਂ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਇਹ ਸਾਰੇ ਹੀ ਲੋਕ-ਕਲਿਆਣ ਲਈ ਕੰਮ ਕਰਦੇ ਸਨ ਅਤੇ ਫ਼ਰਕ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਰਿਸ਼ੀ ਮੁਨੀ ਆਪ ਇਕ ਚੰਗਾ ਆਦਰਸ਼ਕ ਜੀਵਨ ਜਿਉਂ ਕੇ ਸਮਾਜਕ ਪ੍ਰਗਤੀ ਲਈ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰੇਰਦੇ ਹੋਏ ਲੌਕਿਕ ਆਨੰਦ ਮੰਗਲ ਤੇ ਭੋਗ ਪਦਾਰਥਾਂ ਦੀ ਉਪਲਬਧੀ ਲਈ ਦੇਵਤਿਆਂ ਦੀ ਉਪਾਸਨਾ ਕਰਦੇ ਸਨ ਤੇ ਹੋਰਾਂ ਨੂੰ ਅਜੇਹਾ ਕਰਨ ਦੀ ਪ੍ਰੇਰਣਾ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਪੁਰੋਹਿਤ ਵਰਗ ਦਾ ਕਾਰਜ-ਖੇਤਰ ਯੱਗਾਂ ਅਤੇ ਸਮਾਰੋਹਾਂ ਨੂੰ ਮਨਾਉਣਾ ਸੀ। ਭਾਵੇਂ ਸ਼ੁਰੂ ਸ਼ੁਰੂ ਵਿਚ ਉੱਚ ਅਖਲਾਕ ਵਾਲੇ ਰਿਸ਼ੀ ਮੁਨੀ ਵੀ ਇਹ ਕੰਮ ਕਰਦੇ ਕਰਾਉਂਦੇ ਸਨ ਪਰ ਬਾਅਦ ਵਿਚ ਸਮਾਜਕ ਰੀਤੀਆਂ ਤੇ ਕਰਮ ਕਾਂਡਾਂ ਦੀਆਂ ਜਟਿਲ ਵਿਧੀਆਂ ਨੂੰ ਨਿਭਾਉਣ ਅਤੇ ਇਸ ਖੇਤਰ ਵਿਚ ਅਗਵਾਈ ਕਰਨ ਦਾ ਕੰਮ ਪੁਰੋਹਿਤਾਂ ਦੇ ਹੀ ਹਿੱਸੇ ਆਇਆ। ਆਚਾਰਯ ਲੋਕ ਵੀ ਜਿੱਥੇ ਪੁਰੋਹਿਤਾਂ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਯੱਗਾਂ ਦਾ ਅਨੁਸ਼ਠਾਨ ਕਰਾਉਂਦੇ ਸਨ, ਉੱਥੇ ਆਪਣੇ ਆਸ਼੍ਰਮਾਂ ਵਿਚ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਆਚਰਣਿਕ ਉਸਾਰੀ ਤੇ ਵਿਦਿਆ ਦਾ ਦਾਨ ਦੇ ਕੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਬੌਧਿਕ ਪ੍ਰਗਤੀ ਤੇ ਮਿਆਰ ਨੂੰ ਵੀ ਉਚਿਆਂ ਚੁੱਕਦੇ ਸਨ ਪਰ ਗੁਰੂ ਦੇ ਲੱਛਣਾਂ ਦਾ ਜੋ ਵਿਵਰਣ ਉਪਨਿਸ਼ਦਾਂ ਅਤੇ ਹੋਰ ਪਰਵਰਤੀ ਭਾਰਤੀ ਧਾਰਮਕ ਸਾਹਿੱਤ ਵਿਚੋਂ ਉਪਲਬਧ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਉਸ ਅਨੁਸਾਰ ਆਤਮਵੇਤਾ ਅਤੇ ਬ੍ਰਹਮ-ਨਿਸ਼ਠ ਗੁਰੂਆਂ ਦਾ ਉਪਨਿਸ਼ਦਾਂ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਅਭਾਵ ਹੀ ਨਜ਼ਰ ਆਉਂਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਰੂਪ ਵਿਚ ਯੱਗਾਂ ਦਾ ਅਨੁਸ਼ਠਾਨ ਕਰਾਉਣ ਵਾਲਾ ਪੁਰੋਹਿਤ ਗੁਰੂ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਸ੍ਵੀਕ੍ਰਿਤ ਹੋਇਆ ਪ੍ਰਤੀਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਸਮੇਂ ਦੀਆਂ ਪਰਿਵਰਤਨਸ਼ੀਲ ਪਰਿਸਥਿਤੀਆਂ ਅਨੁਸਾਰ ਪੁਰੋਹਿਤ ਜਾਂ ਗੁਰੂ ਦਾ ਇਹ ਸਰੂਪ ਅਤੇ ਮਹੱਤਵ ਵੀ ਪਰਿਵਰਤਿਤ ਹੁੰਦਾ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਪਰ ਇਸ ਪਰਿਵਰਤਨ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਗੁਰੂ ਪਰੰਪਰਾ ਕਦੇ ਵੀ ਟੁੱਟ ਨਹੀਂ ਸਕੀ। ਵੈਦਿਕ ਕਾਲ ਅਤੇ ਉਪਨਿਸ਼ਦ ਕਾਲ ਵਿਚ ਪੁਰੋਹਿਤਾਂ ਅਤੇ ਪਰਾ-ਵਿਦਿਆ ਦੇ ਉਪਦੇਸ਼ਕ ਗੁਰੂਆਂ ਪ੍ਰਤਿ ਜੋ ਸ਼ਰਧਾ ਵਿਦਮਾਨ ਸੀ, ਮੱਧਕਾਲੀਨ ਨਿਰਗੁਣ ਸੰਤਾਂ ਦੇ ਯੁਗ ਤਕ ਜਿਸ ਵਿਚ *ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ* ਦੇ ਸੰਤ ਗੁਰੂ ਕਵੀ ਵੀ ਸ਼ਾਮਿਲ ਹਨ, ਨਿਰੰਤਰ ਕਾਇਮ ਰਹੀ ਹੈ। ਫ਼ਰਕ ਕੇਵਲ ਇਹ ਆਇਆ ਹੈ ਕਿ ਵੈਦਿਕ ਯੁਗ ਵਿਚ ਦੇਵਤਿਆਂ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਗੁਰੂ ਕੇਵਲ ਇਕ ਕਲਪਿਤ ਵਿਅਕਤੀ ਸੀ, ਆਚਾਰਯ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਉਸ ਦਾ ਕਾਰਜ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਤੌਰ ਤੇ ਵਿਦਿਅਕ ਖੇਤਰ ਤਕ ਹੀ ਸੀਮਿਤ ਸੀ, ਪੁਰੋਹਿਤ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਉਹ ਕੇਵਲ ਜਜਮਾਨਾਂ ਦੇ ਯੱਗਾਂ ਅਤੇ ਹੋਰ ਸਮਾਰੋਹਾਂ ਵਿਚ ਹੀ ਸਹਾਇਤਾ ਕਰ ਸਕਦਾ ਸੀ ਪਰ ਮੱਧਕਾਲੀਨ ਨਿਰਗੁਣ ਸੰਤਾਂ ਅਤੇ *ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ* ਦੇ ਗੁਰੂ ਕਵੀਆਂ ਦੀ ਗੁਰੂ ਪਰੰਪਰਾ ਵਿਚ ਗੁਰੂ ਆਪਣੇ ਆਤਮਵੇਤਾ, ਬ੍ਰਹਮਨਿਸ਼ਠ ਵਿਅਕਤਿਤ੍ਵ ਕਾਰਣ ਗੁਰੂ ਭਗਤੀ ਦਾ ਪਾਤਰ ਸੀ।

(ੲ) ਉਪਨਿਸ਼ਦ ਕਾਲ ਵਿਚ ਗੁਰੂ ਦਾ ਸੰਕਲਪ

ਧਾਰਮਕ ਸਥਿਤੀ : ਇਸ ਕਾਲ ਵਿਚ ਵੈਦਿਕ ਯੁਗ ਦੀ ਦੇਵਤਾ ਪ੍ਰਸਤੀ, ਭੂਤਾਂ ਪ੍ਰੇਤਾਂ, ਜਾਦੂ ਟੂਣਿਆਂ ਅਤੇ ਤੰਤਰਾਂ ਮੰਤਰਾਂ ਵਿਚ ਵਿਸ਼ਵਾਸ, ਪਸ਼ੂਆਂ ਅਤੇ ਬਿਰਖਾਂ ਦੀ ਪੂਜਾ, ਯੱਗ ਵਿਧੀਆਂ ਦੀ ਜਟਿਲਤਾ, ਬੇਜ਼ਬਾਨ ਨਿਰਦੋਸ਼ੇ ਜਾਨਵਰਾਂ ਦੀ ਬਲੀ, ਪੁਰੋਹਿਤਾਂ ਦੀ ਵਧ ਰਹੀ ਅਧਿਕਾਰ ਸੱਤਾ ਅਤੇ ਵਰਣ ਵਿਵਸਥਾ ਦੀ ਕਠੋਰਤਾ ਦੇ ਵਿਰੁੱਧ ਜਨ-ਸਾਧਾਰਣ ਵਿਚ ਵਾਸਤਵਿਕ ਧਰਮ ਲੱਭਣ ਦੀ ਜਿਗਿਆਸਾ ਨੇ ਇਕ ਨਵੀਂ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਨੂੰ ਜਨਮ ਦਿੱਤਾ। ਬਹੁਦੇਵਵਾਦ ਦੀ ਥਾਂ ਪਾਰਬ੍ਰਹਮ ਦੀ ਹੋਂਦ ਦਾ ਸਿੱਧਾਂਤ ਵਿਕਸਿਤ ਹੋਇਆ। ਕਰਮ ਕਾਂਡ ਦੀ ਜਗ੍ਹਾ ਅਧਿਆਤਮ ਚਿੰਤਨ, ਮਨਨ ਅਤੇ ਨਿਧਿਆਸਨ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਗਿਆਨ ਕਾਂਡ ਨੇ ਲੈ ਲਈ ਅਤੇ ਜਟਿਲ ਕਰਮਕਾਂਡੀ ਵਿਧੀ ਵਿਧਾਨਾਂ ਦੀ ਅਧਿਆਤਮਕ ਵਿਆਖਿਆ ਹੋਣ ਲਗ ਪਈ। ਤੱਤ ਗਿਆਨ ਦੁਆਰਾ ਮੁਕਤੀ ਦਾ ਸਿੱਧਾਂਤ,

ਬ੍ਰਹਮ-ਜੀਵ ਦੀ ਏਕਤਾ, ਪੁਨਰ ਜਨਮ, ਆਦਿ ਦੇ ਰਹੱਸਾਂ ਨੂੰ ਸਮਝਣ ਲਈ ਮਨ ਦੀ ਸ਼ੁਧਤਾ, ਤੇ ਆਚਰਨ ਦੀ ਉੱਚਤਾ ਦੀ ਲੋੜ ਦਾ ਅਨੁਭਵ ਹੋਣ ਲੱਗਾ ਜਿਸਦੇ ਫਲ ਸਰੂਪ ਅਨੁਭਵੀ ਪੁਰਸ਼ਾਂ ਦੇ ਵਿਅਕਤਿਤ੍ਵ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਅਨੁਭਵਾਂ ਪ੍ਰਤਿ ਸ਼ਰਧਾ ਅਤੇ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਜਾਗ੍ਰਿਤ ਹੋ ਗਿਆ। ਇਹ ਆਤਮ-ਵਿਜੈਤਾ ਮਹਾਨ ਵਿਚਾਰਕ ਜੰਗਲਾਂ ਅਤੇ ਪਹਾੜਾਂ ਵਿਚ ਆਪਣੇ ਸਥਾਪਿਤ ਕੀਤੇ ਆਸ਼੍ਰਮਾਂ ਦੇ ਅੰਦਰ ਨਿਰੰਤਰ ਸਵੈ-ਚਿੰਤਨ ਕਰਕੇ, ਗਿਆਨ ਦੇ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਨਾਲ ਸ਼ਿਸ਼ਾਂ ਦੀਆਂ ਅਧਿਆਤਮਕ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ ਦਾ ਸਮਾਧਾਨ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਗੁਰੂਆਂ ਅਤੇ ਸ਼ਿਸ਼ਾਂ ਦੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਸੰਬਾਦਾਂ ਤੋਂ ਜਿਹੜਾ ਸਾਹਿਤ ਉਤਪੰਨ ਹੋਇਆ, ਉਹ ਉਪਨਿਸ਼ਦਾਂ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਅੱਜ ਸਾਡੇ ਸਾਹਮਣੇ ਪ੍ਰਸਤੁਤ ਹੈ।

ਗੁਰੂ ਦੇ ਲੱਛਣ : ਇਸ ਧਾਰਮਕ ਸਥਿਤੀ ਦੇ ਪ੍ਰਸੰਗ ਵਿਚ ਗੁਰੂ ਦੇ ਸੰਕਲਪ ਸਬੰਧੀ ਵਿਚਾਰ ਕਰਦਿਆਂ ਪਤਾ ਚਲਦਾ ਹੈ ਕਿ ਇਸ ਉਪਨਿਸ਼ਦ ਕਾਲ ਵਿਚ ਅਧਿਆਤਮ ਵਿਦਿਆ ਨੂੰ ਵਧੇਰੇ ਮਹੱਤਵ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋਣ ਨਾਲ ਗੁਰੂ ਦਾ ਸਥਾਨ ਤਪੋ ਬਨਾਂ ਵਿਚ ਅਧਿਆਤਮ ਚਿੰਤਨ ਵਿਚ ਰੱਤੇ ਹੋਏ ਰਿਸ਼ੀਆਂ ਪਾਸ ਚਲਾ ਗਿਆ। ਇੰਦਰ, ਸ਼ੌਨਕ, ਨਚਿਕੇਤਾ, ਨਾਰਦ, ਸਤਯਕਾਮ, ਸ਼ਵੇਤਕੇਤੂ, ਜਨਕ, ਅਤੇ ਅਜਾਤ ਸ਼ਤਰੂ ਆਦਿ ਪ੍ਰਧਾਨ ਅਧਿਆਤਮਕ ਅਤੇ ਬ੍ਰਹਮਨਿਸ਼ਠ ਗੁਰੂ ਮੰਨੇ ਗਏ ਹਨ। ਉਪਨਿਸ਼ਦਾਂ ਵਿਚ ਗੁਰੂ ਦੇ ਸਰੂਪ ਤੇ ਉਸ ਦੀ ਅਗਵਾਈ ਦੀ ਲੋੜ ਸਬੰਧੀ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਵਿਚਾਰ ਦਿੱਤੇ ਗਏ ਹਨ। *ਮੁੰਡਕੋਪਨਿਸ਼ਦ* (1.2.12) ਦਾ ਮਤ ਹੈ ਕਿ ਗੁਰੂ ਉਹ ਵਿਅਕਤੀ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ ਜਿਸ ਨੇ ਨੇਮ ਪੂਰਵਕ ਵੇਦਾਂ ਅਤੇ ਬ੍ਰਹਮ ਵਿਦਿਆ ਨੂੰ ਸੁਣਿਆ ਹੋਵੇ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਮਨਨ ਔਰ ਨਿਧਿਆਸਨ ਕਰਕੇ ਸਾਖਿਆਤ ਵੀ ਕਰ ਲਿਆ ਹੋਵੇ। *ਬ੍ਰਿਹਦਾਰਣਯਕ ਉਪਨਿਸ਼ਦ* (4. 4. 33) ਵਿਚ ਵੀ ਗੁਰੂ ਦੇ ਲੱਛਣਾਂ ਬਾਰੇ ਵਿਚਾਰ ਪੇਸ਼ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਹੈ ਕਿ ਇਸ ਆਚਾਰਯ ਪਦ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਦਾ ਅਧਿਕਾਰੀ ਵੇਦਾਂ ਦਾ ਗਿਆਤਾ ਜਾਂ ਕੋਈ ਬ੍ਰਹਮਨਿਸ਼ਠ ਮਹਾਪੁਰਸ਼ ਹੀ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ। *ਕੇਨ ਉਪਨਿਸ਼ਦ* (2.10) ਵਿਚ ਲਿਖਿਆ ਹੈ ਕਿ ਗੁਰੂ ਉਹੀ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ ਜਿਸ ਵਿਚ ਹੰਕਾਰ ਤਥਾ ਅਵਿਦਿਆ ਦਾ ਨਿਤਾਂਤ ਅਭਾਵ ਹੋ ਚੁਕਿਆ ਹੋਵੇ। ਉਸ ਦੀ ਗਿਆਨ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਦਾ ਸੱਚਾ ਪ੍ਰਮਾਣ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਆਪਣੇ ਸਰੂਪ ਵਿਚ ਪੂਰਨ ਸ਼ਾਂਤੀ ਨਾਲ ਸਦਾ ਹੀ ਧਿਆਨ ਪਰਾਇਣ ਹੋ ਕੇ ਟਿਕਿਆ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਉਪਨਿਸ਼ਦਾਂ ਵਿਚ ਗੁਰੂ ਨੂੰ ਸੰਸਾਰੀ ਪਦਾਰਥਾਂ ਦੇ ਐਸ਼ਵਰਯ ਦੀ ਅਲਪਗਤਾ ਅਤੇ ਅਸਥਿਰਤਾ ਸਬੰਧੀ ਬੜਾ ਚੇਤਨ ਵਿਅਕਤੀ ਦੱਸਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਉਸ ਦੀ ਤਰਕ ਸ਼ਕਤੀ ਦੇ ਪ੍ਰਚੰਡ ਪ੍ਰਤਾਪ ਅਤੇ ਸ਼ਬਦ-ਗਿਆਨ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਨ ਦੀ ਸਮਰਥਾ ਨੂੰ ਸ੍ਵੀਕਾਰ ਕਰਦਿਆਂ ਹੋਇਆਂ ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਹੈ ਕਿ ਗੁਰੂ ਇਸ ਸੰਸਾਰ ਵਿਚ ਧਰਮ, ਅਰਥ, ਕਾਮ ਅਤੇ ਮੋਕਸ਼ ਦਾ ਦਾਤਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਮੌਤ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਪਰਲੋਕ ਵਿਚ ਵੀ ਉਹ ਜੀਵ ਦੀ ਗਤੀ ਦਾ ਪਰਮ ਗਿਆਤਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਉਸ ਦੇ ਵਰ ਰੂਪੀ ਬਚਨਾਂ ਵਿਚ ਇੰਨੀ ਤਾਸੀਰ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਮਨੁੱਖੀ ਮਨ ਦੇ ਹਰ ਸੰਕਲਪ ਨੂੰ ਤੱਤ ਛਿਨ ਪੂਰਿਆਂ ਕਰਨ ਵਿਚ ਪੂਰਨ ਭਾਂਤ ਸਮਰਥ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।[10] *ਸ਼ਵੇਤਾਸ਼ਵਤਰ ਉਪਨਿਸ਼ਦ* (6.22) ਅਨੁਸਾਰ ਗੁਰੂ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦਾ ਅਵਤਾਰ ਹੈ ਅਤੇ ਬ੍ਰਹਮ ਸਾਖਿਆਤਕਾਰ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਤਕ ਉਹੀ ਸ਼ਿਸ਼ ਦੀ ਪੂਜਾ ਲਈ ਈਸ਼ਵਰ ਦੀ ਸਾਕਾਰ ਮੂਰਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। *ਯੋਗ ਸ਼ਿਖੋਪਨਿਸ਼ਦ* ਵਿਚ ਗੁਰੂ ਅਤੇ ਪਰਮਾਤਮਾ ਵਿਚ ਕੋਈ ਭੇਦ ਸ੍ਵੀਕਾਰ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਗਿਆ। ਇਸ ਉਪਨਿਸ਼ਦ ਅਨੁਸਾਰ ਗੁਰੂ ਹੀ ਕੇਵਲ ਪਰਮਾਤਮਾ ਹੈ, ਉਹੀ ਪਰਮ ਸਾਧਯ ਹੈ। ਬ੍ਰਹਮ

10. *ਕਠੋਪਨਿਸ਼ਦ* : 10.29; 9.38; 15.44; 6.96

ਤੱਤਵੋਪਨਿਸ਼ਦ ਦਾ ਕਥਨ ਹੈ ਕਿ ਗੁਰੂ ਮਾਨਵ ਰੂਪ ਵਿਚ ਪਰਮਾਤਮਾ ਆਪ ਹੀ ਹੈ।

ਗੁਰੂ ਦੀ ਮਹਿਮਾ : ਅਜਿਹੇ ਆਤਮਵੇਤਾ ਗੁਰੂ ਦੀ ਆਵਸ਼ਕਤਾ ਅਤੇ ਉਸ ਦੀ ਮਹਿਮਾ ਦਾ ਉਪਨਿਸ਼ਦਾਂ ਵਿਚ ਭਰਪੂਰ ਪ੍ਰਦਰਸ਼ਨ ਉਪਲਬਧ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਉਪਨਿਸ਼ਦਾਂ ਅਨੁਸਾਰ ਅਧਿਆਤਮ ਮਾਰਗ ਛੁਰੇ ਦੀ ਧਾਰ ਨਾਲੋਂ ਵੀ ਵਧੇਰੇ ਤੀਖਣ ਹੈ। ਉਸ ਉੱਤੇ ਚਲਣਾ ਅਤਿਅੰਤ ਹੀ ਕਠਿਨ ਹੈ। ਇਸ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਇਹ ਵੀ ਲਿਖਿਆ ਹੈ ਕਿ ਬ੍ਰਹਮ ਅਨੁਭੂਤੀ ਤਰਕ ਦੇ ਬਲ ਨਾਲ ਨਹੀਂ ਬਲਕਿ ਗੁਰੂ ਦੁਆਰਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋਈ ਪ੍ਰਭੂ ਕਿਰਪਾ ਦੇ ਵਰਦਾਨ ਨਾਲ ਹੀ ਸੰਭਵ ਹੋ ਸਕਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਵਿਸ਼ੈ ਵਿਕਾਰਾਂ ਤੋਂ ਮੁਕਤੀ, ਅਧਿਆਤਮਕ ਗਿਆਨ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਅਤੇ ਸਤਿ ਦੀ ਪਹਿਚਾਣ ਲਈ, ਗੁਰੂ ਦੀ ਪਰਮ ਆਵਸ਼ਕਤਾ ਹੈ।[11]

ਗੁਰੂ ਸ਼ਿਸ਼ ਸਬੰਧ : ਉਪਨਿਸ਼ਦਾਂ ਵਿਚ ਗੁਰੂ-ਸ਼ਿਸ਼ ਪਰੰਪਰਾ ਸਬੰਧੀ ਵੀ ਮਹੱਤਵ-ਪੂਰਨ ਵਿਚਾਰ ਪ੍ਰਸਤੁਤ ਕੀਤੇ ਗਏ ਹਨ। *ਮੁੰਡਕੋਪਨਿਸ਼ਦ* (1.1) ਵਿਚ ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਹੈ ਕਿ ਜਿਵੇਂ ਵੇਦ ਅਨਾਦੀ ਹਨ ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਬ੍ਰਹਮ ਵਿਦਿਆ ਤੇ ਇਸ ਦੇ ਫਲ ਸਰੂਪ ਗੁਰੂ-ਸ਼ਿਸ਼ ਪਰੰਪਰਾ ਵੀ ਅਨਾਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਉਪਨਿਸ਼ਦ ਅਨੁਸਾਰ ਇਹ ਪਰੰਪਰਾ ਬ੍ਰਹਮਾ ਤੋਂ ਆਰੰਭ ਹੋ ਕੇ ਅਥਰਵ, ਅੰਗੀ, ਸਤਯਵਾਹ, ਅੰਗੀਰਸ, ਆਦਿ ਰਿਸ਼ੀਆਂ ਰਾਹੀਂ ਅੱਗੇ ਨੂੰ ਵਧਦੀ ਚਲੀ ਗਈ। *ਤੈਤਿਰੀਯ ਉਪਨਿਸ਼ਦ* (1.3.2) ਅਨੁਸਾਰ ਗੁਰੂ ਸ਼ਿਸ ਦਾ ਮਿਲਾਪ ਹੀ ਬ੍ਰਹਮ ਵਿਦਿਆ ਦੀ ਉਤਪਤੀ ਦਾ ਕਾਰਣ ਹੈ। ਇਸੇ ਲਈ ਕਠੋਪਨਿਸ਼ਦ ਦੇ ਆਰੰਭ ਵਿਚ ਗੁਰੂ ਅਤੇ ਸ਼ਿਸ਼ ਦੀ ਰੱਖਿਆ ਲਈ ਪ੍ਰਾਰਥਨਾ ਵੀ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ।

ਗੁਰੂ ਦੀਖਿਆ : ਗੁਰੂ ਦੀਖਿਆ ਕੇਵਲ ਅਧਿਕਾਰੀ ਪੁਰਸ਼ ਨੂੰ ਹੀ ਦੇਣ ਦਾ ਰਿਵਾਜ ਸੀ। ਜਿਹੜਾ ਸ਼ਿਸ਼ ਗੁਰੂ ਚਰਨਾਂ ਵਿਚ ਆਤਮ ਸਮਰਪਨ ਕਰਕੇ ਚਿਰੰਕਾਲ ਤਕ ਉਸ ਦੇ ਪਰਿਵਾਰ ਦੀ ਸੇਵਾ ਵਿਚ ਜੁਟਿਆ ਰਹਿੰਦਾ ਸੀ ਅਤੇ ਉਸ ਦੇ ਹਿਰਦੇ ਵਿਚ ਗੁਰੂ ਅਤੇ ਪਰਮਾਤਮਾ ਪ੍ਰਤਿ ਸਮਾਨ ਰੂਪ ਨਾਲ ਸ਼ਰਧਾ ਅਤੇ ਭਗਤੀ ਪੈਦਾ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਸੀ, ਉਹੀ ਗੁਰੂ ਦੀਖਿਆ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਦਾ ਅਧਿਕਾਰੀ ਹੋ ਸਕਦਾ ਸੀ। *ਕੇਨ ਉਪਨਿਸ਼ਦ* (7.32) ਅਨੁਸਾਰ ਗੁਰੂ ਦੀਖਿਆ ਲੈ ਕੇ ਸ਼ਿਸ਼ ਲਈ ਉਸ ਦਾ ਅਭਿਆਸ ਕਰਨਾ ਬੜਾ ਲਾਜ਼ਮੀ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਅਭਿਆਸ ਬਿਨਾ ਬ੍ਰਹਮ ਪ੍ਰਤੱਖ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਦਾ; ਨਿਰਾ ਉਪਦੇਸ਼ ਕਾਫ਼ੀ ਨਹੀਂ।

ਸਾਰਾਂਸ਼ ਵਿਚ ਇਹ ਕਿਹਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ਕਿ ਉਪਨਿਸ਼ਦਾਂ ਵਿਚ ਵੈਦਿਕ ਕਰਮ ਕਾਂਡ ਦਾ ਭਾਵੇਂ ਖੰਡਨ ਤਾਂ ਨਹੀਂ ਪਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਅਸਮਰਥ ਸਾਧਨ ਮੰਨ ਕੇ ਵੈਦਿਕ ਕਰਮ ਕਾਂਡੀ ਵਿਦਿਆ ਨੂੰ "ਅਪਰਾ ਵਿਦਿਆ" ਦਾ ਨਾਂ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਹੈ ਅਤੇ ਉਸ ਦੇ ਮੁਕਾਬਲੇ ਵਿਚ ਉਪਨਿਸ਼ਦਾਂ ਦੀ ਅਧਿਆਤਮ ਵਿਦਿਆ ਨੂੰ "ਪਰਾ ਵਿਦਿਆ" ਕਹਿ ਕੇ ਉਸ ਨੂੰ ਜੀਵ ਦਾ ਪਰਮ ਲਕਸ਼ ਸ੍ਵੀਕਾਰਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਸ ਲਕਸ਼ ਦੀ ਸਿੱਧੀ ਲਈ ਬ੍ਰਹਮ-ਨਿਸ਼ਠ ਗੁਰੂਆਂ ਦੀ ਸ਼ਰਨ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਦੀ ਪ੍ਰੇਰਨਾ ਦਿੱਤੀ ਗਈ ਹੈ। ਇਹ ਗੁਰੂ ਭਾਵੇਂ ਰਿਸ਼ੀਆਂ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਦੇਹਧਾਰੀ ਹੀ ਹੁੰਦੇ ਸਨ ਪਰ ਇੰਦਰੀਆਂ ਦੇ ਧਰਮਾਂ ਤੋਂ ਉੱਚੇ ਹੋਣ ਕਾਰਣ, ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਬ੍ਰਹਮ ਨਾਲ ਭਰਪੂਰ ਅਤੇ ਵਿਆਪਕ ਚੇਤੰਨ ਸੱਤਾ ਵੀ ਮੰਨ ਲਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਉਪਨਿਸ਼ਦਾਂ ਵਿਚ ਗੁਰੂ ਨੂੰ ਈਸ਼ਵਰ ਦਾ ਅਵਤਾਰ ਵੀ ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਅਵਤਾਰਵਾਦ ਦੇ ਸਿੱਧਾਂਤ ਦਾ ਨਿਰੂਪਨ ਨਿਖਰਵੇਂ ਰੂਪ ਵਿਚ ਤਾਂ ਭਾਗਵਤ

11. *ਮਾਂਡੂਕ ਉਪਨਿਸ਼ਦ* : 4.27.

ਧਰਮ ਵਿਚ ਹੀ ਹੋਇਆ ਹੈ, ਉਪਨਿਸ਼ਦਾਂ ਵਿਚ ਇਸ ਦੀ ਸਿੱਧੀ ਚਰਚਾ ਨਹੀਂ ਹੋਈ। ਇੱਥੇ ਈਸ਼ਵਰ ਦਾ ਗੁਰੂ ਰੂਪ ਵਿਚ ਅਵਤ੍ਰਿਤ ਹੋਣ ਤੋਂ ਭਾਵ ਉਹ ਨਹੀਂ ਜਿਹੜਾ ਵੈਸ਼ਨਵਾਚਾਰੀਆਂ ਦੇ ਸਿੱਧਾਂਤ ਵਿਚ ਪ੍ਰਤਿਪਾਦਿਤ ਹੋਇਆ ਹੈ ਬਲਕਿ ਇਸ ਦਾ ਭਾਵ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਜਦੋਂ ਕੋਈ ਰਿਸ਼ੀ ਤਪ, ਤਿਆਗ ਅਤੇ ਚਿੰਤਨ ਕਰਨ ਉਪਰੰਤ ਈਸ਼ਵਰ ਦੇ ਗਿਆਨ ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਦਾ ਅਧਿਕਾਰੀ ਬਣ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਤਾਂ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੀ ਗਿਆਨ ਜੋਤਿ ਉਸ ਵਿਚ ਪ੍ਰਗਟ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਤੇ ਉਹ ਇਕ ਗਿਆਨ ਦੇ ਪ੍ਰਚੰਡ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਨਾਲ ਹੋਰਾਂ ਦੇ ਅਗਿਆਨ ਅੰਧਕਾਰ ਨੂੰ ਵਿਨਾਸ਼ ਕਰਨ ਦੀ ਸਮਰਥਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰ ਲੈਂਦਾ ਹੈ। ਈਸ਼ਵਰ ਦੀ ਗਿਆਨ ਜੋਤਿ ਦਾ ਰਿਸ਼ੀਆਂ ਦੀ ਆਤਮਾ ਵਿਚ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਅਵਤ੍ਰਿਤ ਹੋਣ ਕਾਰਣ ਹੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦਾ ਅਵਤਾਰ ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਹੈ, ਉਂਵ ਉਪਨਿਸ਼ਦਾਂ ਦੇ ਅਧਿਆਤਮ ਗਿਆਨ ਅਨੁਸਾਰ ਪਰਮਾਤਮਾ ਅਜੂਨੀ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਰਿਸ਼ੀਆਂ ਦੀ ਮਨੁੱਖੀ ਦੇਹ ਵਿਚ ਉਸ ਦੇ ਅਵਤ੍ਰਿਤ ਹੋਣ ਦਾ ਸੁਆਲ ਹੀ ਪੈਦਾ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ। ਭਾਗਵਤ ਧਰਮ ਦੇ ਅਵਤਾਰਵਾਦ ਨਾਲੋਂ ਇੱਥੇ ਇਕ ਫ਼ਰਕ ਇਹ ਵੀ ਹੈ ਕਿ ਇਸ ਧਰਮ ਅਨੁਸਾਰ ਇਕੋ ਵਿਸ਼ਨੂ ਹੀ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਜਾਂ ਰਾਮ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਅਵਤ੍ਰਿਤ ਹੁੰਦਾ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ ਪਰ ਬ੍ਰਹਮ-ਨਿਸ਼ਠ ਰਿਸ਼ੀ ਆਪਣੀ ਘਾਲ ਕਮਾਈ ਸਦਕਾ ਈਸ਼ਵਰ ਨਾਲ ਤਦਰੂਪਤਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਸੋ ਇਸ ਵਿਚਾਰ ਤੋਂ ਇਹ ਸਿੱਟਾ ਕੱਢਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ਕਿ ਉਪਨਿਸ਼ਦਾਂ ਵਿਚ ਗੁਰੂ ਆਪ ਪਰਮਾਤਮਾ ਨਹੀਂ ਬਲਕਿ ਆਪਣੀਆਂ ਆਤਮਿਕ ਪ੍ਰਾਪਤੀਆਂ ਕਾਰਣ ਪਰਮਾਤਮਾ ਰੂਪ ਅਵੱਸ਼ ਹੀ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਉਪਨਿਸ਼ਦਾਂ ਦਾ ਇਹ ਗੁਰੂ ਸਿੱਧਾਂਤ *ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ* ਦੇ ਗੁਰੂ ਸਿੱਧਾਂਤ ਨਾਲ ਕਾਫ਼ੀ ਮਿਲਦਾ ਹੈ ਪਰ ਇਸ ਦਾ ਵਿਸਤ੍ਰਿਤ ਉੱਲੇਖ ਅੱਗੇ ਚਲ ਕੇ ਆਪਣੀ ਢੁੱਕਵੀਂ ਥਾਂ ਤੇ ਕੀਤਾ ਜਾਏਗਾ। ਉਪਨਿਸ਼ਦਾਂ ਵਿਚ ਗੁਰੂ ਦੇ ਸਰੂਪ ਸਬੰਧੀ ਵਿਚਾਰ ਕਰਦਿਆਂ ਇੱਥੇ ਇਹ ਗੱਲ ਵੀ ਚੇਤੇ ਰਖਣੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ ਕਿ ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਗੁਰੂ ਦੇ ਈਸ਼ਵਰ ਵੱਲੋਂ ਭੇਜੀ ਹੋਈ ਹਸਤੀ ਹੋਣ ਦਾ ਉੱਲੇਖ ਕਿਤੇ ਨਹੀਂ ਮਿਲਦਾ ਅਤੇ ਨਾ ਹੀ ਗੁਰੂ ਜੋਤਿ ਦੇ ਇਕ ਸਰੀਰ ਤੋਂ ਦੂਜੇ ਸਰੀਰ ਵਿਚ ਪ੍ਰਵੇਸ਼ ਹੋਣ ਦੇ ਸਿੱਧਾਂਤ ਦਾ ਹੀ ਕਿਤੇ ਨਿਰੂਪਨ ਹੋਇਆ ਜਾਪਦਾ ਹੈ।

ਵੈਦਿਕ ਯੁਗ ਵਿਚ ਗੁਰੂ ਦਾ ਸਰੂਪ ਸਾਡੇ ਸਾਹਮਣੇ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਰੂਪ ਨਾਲ ਨਹੀਂ ਸੀ ਆਇਆ ਅਤੇ ਨਾ ਹੀ ਉਸ ਦੀ ਆਤਮਿਕ ਉੱਚਤਾ ਦੀ ਹੀ ਇੰਨੀ ਚਰਚਾ ਹੋਈ ਹੈ ਜਿੰਨੀ ਉਪਨਿਸ਼ਦ ਕਾਲ ਵਿਚ ਅਧਿਆਤਮਕ ਗੁਰੂਆਂ ਦੀ। ਵੈਦਿਕ ਯੁਗ ਵਿਚ ਗੁਰੂ ਕਦੀ ਦੇਵਤਿਆਂ, ਕਦੀ ਪੁਰੋਹਿਤਾਂ ਤੇ ਕਦੀ ਆਚਾਰੀਆਂ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਪ੍ਰਸਤੁਤ ਹੁੰਦਾ ਸੀ ਪਰ ਉਪਨਿਸ਼ਦ ਕਾਲ ਵਿਚ ਦੇਵਤਿਆਂ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਉਸ ਦਾ ਸਰੂਪ ਕਲਪਿਤ ਨਾ ਰਹਿ ਕੇ ਮਨੁੱਖੀ ਸਰੀਰ ਵਿਚ ਹੀ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਹੋ ਗਿਆ। ਪੁਰੋਹਿਤਾਂ ਦੇ ਕਰਮ ਕਾਂਡ ਅਤੇ ਆਚਾਰੀਆਂ ਦੀ ਲੌਕਿਕ ਵਿਦਿਆ ਦੀ ਸੀਮਾ ਤੋਂ ਮੁਕਤ ਹੋ ਕੇ ਉਹ ਅਧਿਆਤਮਕ ਅਤੇ ਅਨੁਭਵਾਤੀਤ ਪਾਸਾਰਾਂ ਵਿਚ ਵਿਚਰਦਾ ਹੋਇਆ ਆਤਮ ਵੇਤਾ ਅਤੇ ਬ੍ਰਹਮ-ਨਿਸ਼ਠ ਹੋ ਗਿਆ। ਉਪਨਿਸ਼ਦ ਕਾਲ ਵਿਚ ਗੁਰੂ ਸੰਕਲਪ ਦੇ ਵਿਕਾਸ ਕ੍ਰਮ ਦੀ ਇਹੀ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਦੇਣ ਹੈ। ਇਸੇ ਕਾਲ ਵਿਚ ਹੀ ਭਾਰਤ ਦੇ ਧਾਰਮਿਕ ਇਤਿਹਾਸ ਵਿਚ ਗੁਰੂ ਪਰੰਪਰਾ ਇਕ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਤੇ ਨਿਖਰਵਾਂ ਰੂਪ ਧਾਰਨ ਕਰਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਇਸੇ ਲਈ ਇਹ ਕਹਿਣਾ ਅਨੁਚਿਤ ਨਹੀਂ ਹੋਏਗਾ ਕਿ ਉਪਨਿਸ਼ਦਾਂ ਵਿਚ ਗੁਰੂ ਦਾ ਸਰੂਪ ਸਮੁੱਚੀ ਭਾਰਤੀ ਗੁਰੂ ਪਰੰਪਰਾ ਦੀ ਪ੍ਰਤਿਨਿਧਤਾ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਭਾਵੇਂ ਪਰਵਰਤੀ ਭਾਰਤੀ ਧਾਰਮਿਕ ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਵਿਚ ਇਸ ਦੇ ਸਰੂਪ ਵਿਚ ਪਰਿਵਰਤਨ ਵੀ ਆਉਂਦਾ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਪਰ ਫਿਰ ਵੀ ਕਈ ਮੂਲ ਅਤੇ ਵਿਸ਼ਵ ਵਿਆਪੀ ਸਾਂਝੀਆਂ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾਈਆਂ ਕਾਰਨ ਇਹ ਭਾਰਤ ਦੀ ਗੁਰੂ ਪਰੰਪਰਾ ਦਾ ਪ੍ਰਮਾਣਿਕ ਰੂਪ ਹੀ ਕਿਹਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ।

ਆਖਰੀ ਗੱਲ ਜੋ ਉਪਨਿਸ਼ਦਾਂ ਦੇ ਪ੍ਰਕਰਣ ਵਿਚ ਇੱਥੇ ਕਹੀ ਜਾ ਸਕਦੀ ਹੈ ਉਹ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਉਪਨਿਸ਼ਦਾਂ ਵਿਚ ਸ਼ਬਦ-ਗੁਰੂ ਦੇ ਸਿੱਧਾਂਤ ਦੇ ਵੀ ਸੰਕੇਤ ਉਪਲਬਧ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਬ੍ਰਹਮ ਗਿਆਨ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਲਈ ਉਪਨਿਸ਼ਦਾਂ ਵਿਚ ਉਪਾਸਨਾ ਦੇ ਮਹੱਤਵ ਉੱਤੇ ਬਲ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਪਰ ਉਪਾਸਨਾ ਲਈ ਕਿਸੇ ਪ੍ਰਤੀਕ ਦੀ ਆਵੱਸ਼ਕਤਾ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਉਪਨਿਸ਼ਦਾਂ ਵਿਚ ਵਧੇਰੇ ਕਰਕੇ ਸ਼ਬਦ ਬ੍ਰਹਮ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਹੀ ਪ੍ਰਤੀਕ ਦੀ ਉਪਾਸਨਾ ਦਾ ਵਿਧਾਨ ਹੋਇਆ ਹੈ।[12] ਪਰ 'ਸ਼ਬਦ ਬ੍ਰਹਮ' ਦਾ ਪ੍ਰਤੀਕ ਓਂਕਾਰ ਨੂੰ ਮੰਨਿਆ ਗਿਆ ਹੈ।[13] ਅਰਥਾਤ 'ਓਂਕਾਰ' ਹੀ ਬ੍ਰਹਮ ਦਾ ਸਰੂਪ ਹੈ। ਇਸੇ ਦੇ ਨਾਲ ਅਸੀਂ ਇਹ ਵੀ ਵੇਖਦੇ ਹਾਂ ਕਿ ਉਪਨਿਸ਼ਦਾਂ ਵਿਚ ਇਹ ਵੀ ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਹੈ ਕਿ ਬ੍ਰਹਮ ਦੇ ਸਾਖਿਆਤ ਕਰਨ ਲਈ ਅਨੁਭਵੀ ਰਿਸ਼ੀਆਂ ਦੇ ਅਨੁਭਵਾਂ ਵਿਚ ਵੀ ਸ਼ਰਧਾ ਰਖਣੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ[14] ਕਿਉਂਕਿ ਇਹ ਅਨੁਭਵ ਹੀ ਉਪਾਸਨਾ ਦੇ ਸ੍ਰੋਤ ਹਨ। ਸੋ 'ਓਂਕਾਰ' ਅਤੇ ਰਿਸ਼ੀਆਂ ਦੇ 'ਸ਼ਬਦ ਰੂਪ ਅਨੁਭਵਾਂ' ਦੀ ਅਗਵਾਈ ਦਾ ਵਿਧਾਨ ਉਪਨਿਸ਼ਦਾਂ ਵਿਚ ਪ੍ਰਤਿਪਾਦਿਤ ਅਵੱਸ਼ ਹੀ ਹੋਇਆ ਹੈ ਭਾਵੇਂ ਇਸ ਦਾ *ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ* ਸਾਹਿਬ ਵਿਚ 'ਸ਼ਬਦ ਗੁਰੂ' ਦੇ ਸਿੱਧਾਂਤ ਵਾਂਗ ਵਿਰਾਟ ਪ੍ਰਦਰਸ਼ਨ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਿਆ।

(ਸ) ਭਾਗਵਤ ਧਰਮ ਅਥਵਾ ਵੈਸ਼ਣਵ ਮਤ ਵਿਚ ਗੁਰੂ ਦਾ ਸੰਕਲਪ

ਧਾਰਮਕ ਸਥਿਤੀ : ਉਪਨਿਸ਼ਦਾਂ ਵਿਚੋਂ ਵਿਸ਼ਨੂੰ ਅਤੇ ਰੁਦ੍ਰ ਦੀ ਭਗਤੀ ਦੇ ਸੰਕੇਤ ਮਿਲਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਸ਼ਰਧਾ ਭਗਤੀ ਰਾਹੀਂ ਬ੍ਰਹਮ ਨਾਲ ਇਕਰੂਪਤਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਦੇ ਵੀ ਉੱਲੇਖ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। (*ਮੈਤਰੀ-ਉਪਨਿਸ਼ਦ*, 4.6), ਪਰ ਵੇਦਾਂ ਅਤੇ ਉਪਨਿਸ਼ਦਾਂ ਵਿਚ ਜਿਸ ਪਰਮ ਤੱਤ ਦੇ ਸਰੂਪ ਅਤੇ ਮਹਿਮਾ ਦਾ ਵਰਣਨ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ ਉਹ ਜਨ ਸਾਧਾਰਣ ਦੀ ਬੁੱਧੀ ਦੀ ਪਕੜ ਤੋਂ ਪਰੇ ਸੀ। ਇਸ ਲਈ ਸਗੁਣ ਉਪਾਸਨਾ, ਗਿਆਨ ਕਾਂਡ ਨਾਲੋਂ ਸੌਖੀ ਹੋਣ ਕਾਰਨ, ਸ਼ਰਧਾ ਭਗਤੀ ਦੀ ਲਹਿਰ ਵਧੇਰੇ ਜ਼ੋਰ ਫੜ ਗਈ ਜਿਸ ਦੇ ਫਲ ਸਰੂਪ ਭਾਗਵਤ ਜਾਂ ਵੈਸ਼ਣਵ ਧਰਮ ਪ੍ਰਚਲਿਤ ਹੋਇਆ। ਵੈਸ਼ਣਵ ਧਰਮ ਦਾ ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਨਾਂ ਭਾਗਵਤ ਧਰਮ ਜਾਂ ਪਾਂਚਰਾਤ੍ਰ ਹੈ। ਇਸ ਵਿਚ ਵਾਸੁਦੇਵ ਦੀ ਉਪਾਸਨਾ ਨੂੰ ਵਧੇਰੇ ਪ੍ਰਧਾਨਤਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਸੀ। ਇਸ ਨੂੰ ਗਿਆਨ, ਸ਼ਕਤੀ, ਵੀਰਯ, ਐਸ਼ਵਰਯ ਅਤੇ ਤੇਜ ਆਦਿ ਗੁਣਾਂ ਕਾਰਣ ਹੀ 'ਭਗਵਤ' ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਸੀ ਅਤੇ ਇਸ ਦੇ ਉਪਾਸਕ ਭਾਗਵਤ ਅਖਵਾਉਂਦੇ ਸਨ। ਇਹ ਧਰਮ ਸ਼ੁਰੂ ਵਿਚ ਕਸ਼ਤ੍ਰੀਆਂ ਦੁਆਰਾ ਚਲਾਇਆ ਹੋਇਆ ਇਕ ਅਬ੍ਰਾਹਮਣ ਉਪਾਸਨਾ ਧਰਮ ਸੀ ਪਰ ਬਾਅਦ ਵਿਚ ਬੁੱਧ ਅਤੇ ਜੈਨ ਧਰਮਾਂ ਦਾ ਵਧਦਾ ਜ਼ੋਰ ਵੇਖ ਕੇ ਬ੍ਰਾਹਮਣਾਂ ਨੇ ਇਸ ਨੂੰ ਅਪਨਾ ਲਿਆ ਅਤੇ ਵੈਸ਼ਣਵ ਜਾਂ ਨਾਰਾਇਣੀ ਧਰਮ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਉਸ ਦਾ ਸੰਗਠਨ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਗੁਪਤ ਸਮ੍ਰਾਟਾਂ ਨੇ ਇਸ ਦੇ ਪ੍ਰਚਾਰ ਵਿਚ ਬਹੁਤ ਸਹਾਇਤਾ ਕੀਤੀ। *ਮਹਾਂਭਾਰਤ* ਵਿਚ ਵਾਸੁਦੇਵ ਨੂੰ ਵੈਦਿਕ ਦੇਵਤਾ ਵਿਸ਼ਨੂੰ ਨਾਲੋਂ ਅਭਿੰਨ ਦੱਸਿਆ ਗਿਆ ਹੈ ਅਤੇ ਨਾਲ ਹੀ ਵੈਦਿਕ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਨੂੰ ਉਸ ਦਾ ਅਵਤਾਰ ਵੀ ਮੰਨਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਸ ਧਰਮ ਵਿਚ ਵਿਸ਼ਨੂੰ ਅਤੇ ਉਸ ਦੇ ਅਵਤਾਰਾਂ ਦੀ ਹੀ ਮਾਨਿਅਤਾ ਪ੍ਰਧਾਨ ਹੈ। ਵਿਸ਼ਨੂੰ ਨੂੰ ਜੋਤ, ਸਰੂਪ, ਨਿਰਗੁਣ, ਨਿਰਵਿਕਾਰ, ਸਤਯ, ਅਨਾਦੀ, ਅਨੰਤ, ਨਿਤ, ਬ੍ਰਹਮ ਮੰਨਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। (*ਭਾਗਵਤ* : 2. 9. 62)।

---

12. ਡਾ. ਹਰਿਵੰਸ਼ ਲਾਲ ਸ਼ਰਮਾ : *ਮਧਯਕਾਲੀਨ ਨਿਰਗੁਣ-ਭਕਤਿ-ਸਾਧਨਾ*, ਪੰਨਾ 30
13. *ਤੈਤਿਰੀਯ ਉਪਨਿਸ਼ਦ* : 1.8
14. *ਛਾਂਦੋਗਯ ਉਪਨਿਸ਼ਦ* : 6.12

ਭਾਗਵਤਕਾਰ ਨੇ *ਭਾਗਵਤ* (2. 2. 18) ਵਿਚ ਪਰਮ ਪ੍ਰਭੂ ਨੂੰ ਵਿਸ਼ਨੂੰ ਦਾ ਪਰਮ ਪਦ ਕਿਹਾ ਹੈ। ਮਹਾਭਾਰਤ ਦੇ ਸ਼ਾਂਤੀ ਪਰਵ ਦੇ ਨਾਰਾਯਣੀਯ ਉਪਾਖਿਆਨ ਵਿਚ ਇਸ ਨਵੀਨ ਧਰਮ ਨੂੰ ਵੈਸ਼ਣਵ ਅਤੇ ਪਾਂਚਰਾਤ੍ਰ ਵੀ ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਹੈ। *ਨਾਰਦ ਪਾਂਚਰਾਤ੍ਰ* ਅਨੁਸਾਰ ਇਸ ਨੂੰ ਪਾਂਚਰਾਤ੍ਰ ਇਸ ਲਈ ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਇਸ ਵਿਚੋਂ ਬ੍ਰਹਮ, ਮੁਕਤੀ, ਭੋਗ, ਯੋਗ ਅਤੇ ਸੰਸਾਰ ਆਦਿ ਪੰਜ ਵਿਸ਼ਿਆਂ ਦਾ ਗਿਆਨ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਦਾ ਉਪਦੇਸ਼ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। *'ਨਾਰਾਇਣੀਯ' 'ਏਕਾਂਤਿਕ'* ਅਤੇ *'ਸਾਤਵਤ'* ਆਦਿ ਨਾਂ ਵੀ ਇਸ ਨੂੰ ਦਿੱਤੇ ਗਏ ਸਨ। 6ਵੀਂ ਸਦੀ ਤੋਂ 14ਵੀਂ ਸਦੀ ਤਕ ਉੱਤਰ ਭਾਰਤ ਵਿਚ ਤਾਂ ਇਹ ਉੱਨਤ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਿਆ ਪਰ ਦੱਖਣ ਵਿਚ ਆਲਵਾਰ ਭਗਤਾਂ ਨੇ ਸੱਤਵੀਂ ਤੋਂ ਨੌਵੀਂ ਸਦੀ ਤਕ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਇਸ ਵੱਲ ਬਹੁਤ ਆਕਰਸ਼ਿਤ ਕੀਤਾ ਅਤੇ ਮੱਧਯੁੱਗ ਵਿਚ ਭਗਤੀ ਲਹਿਰ ਦੇ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਆਚਾਰੀਆਂ ਰਾਮਾਨੁਜ, ਨਿੰਬਾਰਕ ਅਤੇ ਵਿਸ਼ਨੂ ਸੁਆਮੀ ਨੇ ਇਸ ਦਾ ਬਹੁਤ ਪ੍ਰਚਾਰ ਕੀਤਾ। *ਪਾਂਚਰਾਤ੍ਰ ਸੰਹਿਤਾਵਾਂ, ਸ਼ਾਂਡਿਲਯ ਭਕਤਿ ਸੂਤ੍ਰ, ਅਹਿਰਬੁਦਨਯ ਸੰਹਿਤਾ, ਨਾਰਦ ਭਕਤਿ ਸੂਤ੍ਰ, ਮਤਸਯ, ਕੂਰਮ, ਵਾਰਾਹ, ਵਾਮਨ, ਨਾਰਦ, ਬ੍ਰਹਮ ਵੈਵਰਤ, ਪਦਮ, ਵਿਸ਼ਨੂੰ, ਸ੍ਰੀ ਮਦ ਭਾਗਵਤ* ਆਦਿ ਪੁਰਾਣ ਅਤੇ *ਸ੍ਰੀਮਦਭਗਵਤਗੀਤਾ* ਇਸ ਧਰਮ ਦੇ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਭਗਤੀ ਗ੍ਰੰਥ ਹਨ। ਕਿਉਂਕਿ ਭਗਤੀ ਦਾ ਮੂਲ ਆਧਾਰ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਤਥਾ ਸ਼ਰਧਾ ਭਾਵ ਹੈ ਅਤੇ ਭਗਤੀ ਵਿਚ ਗੁਰੂ ਦਾ ਮਹੱਤਵ ਇਸ ਲਈ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਭਗਤ ਦੇ ਹਿਰਦੇ ਵਿਚ ਸ਼ਰਧਾ ਭਾਵ ਦਾ ਦੀਪਕ ਪ੍ਰਜਵਲਿਤ ਕਰ ਦਿੰਦਾ ਹੈ, ਇਸ ਲਈ ਵੈਸ਼ਣਵ ਧਰਮ ਦੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਗ੍ਰੰਥਾਂ ਵਿਚ ਗੁਰੂ ਦੇ ਮਹਾਤਮ ਅਤੇ ਲੱਛਣਾਂ ਦਾ ਬੜਾ ਵਿਸਤ੍ਰਿਤ ਨਿਰੂਪਣ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਇਸ ਧਰਮ ਦੇ ਰਾਮਾਨੁਜ ਅਤੇ ਮਾਧਵ ਆਦਿ ਪਰਵਰਤੀ ਆਚਾਰੀਆਂ ਨੇ ਵੀ ਗੁਰੂ ਦੇ ਮਹੱਤਵ ਨੂੰ ਸ੍ਵੀਕਾਰ ਕੀਤਾ ਹੈ।

ਗੀਤਾ ਅਨੁਸਾਰ ਗੁਰੂ ਦੇ ਲੱਛਣ ਅਤੇ ਮਹਿਮਾ : *ਗੀਤਾ* (4.34) ਵਿਚ ਦੱਸਿਆ ਗਿਆ ਹੈ ਕਿ ਬ੍ਰਹਮ-ਨਿਸ਼ਠ ਮਹਾਤਮਾ ਕੋਲ ਬੜੇ ਹੀ ਅਦਬ ਤਥਾ ਸਤਿਕਾਰ ਸਹਿਤ ਜਾਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਡੰਡੋਤ, ਪ੍ਰਣਾਮ ਸੇਵਾ ਅਤੇ ਨਿਸ਼ਕਪਟ ਭਾਵਨਾ ਨਾਲ ਉਨ੍ਹਾਂ ਕੋਲੋਂ ਗਿਆਨ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਦਾ ਉਪਰਾਲਾ ਕਰਨਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਉਹ ਮਰਮ ਨੂੰ ਜਾਨਣ ਵਾਲੇ ਗਿਆਨੀ ਜਨ ਗਿਆਨ ਦਾ ਉਪਦੇਸ਼ ਕਰਨ ਵਿਚ ਸਮਰਥ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਬ੍ਰਹਮ ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋਏ ਅਜੇਹੇ ਮਹਾਂਪੁਰਖਾਂ ਨੂੰ *ਗੀਤਾ* (2. 70, 71, 72) ਵਿਚ ਸਾਗਰ ਦੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸ਼ਾਂਤ ਸਰੂਪ ਅਤੇ ਹੰਕਾਰ, ਮਮਤਾ ਤੇ ਕਾਮਨਾਵਾਂ ਤੋਂ ਮੁਕਤ, ਸਦਾ ਹੀ ਬ੍ਰਹਮਾਨੰਦ ਵਿਚ ਲੀਨ ਰਹਿਣ ਵਾਲੀ ਹਸਤੀ ਮੰਨਿਆ ਗਿਆ ਹੈ।

ਗੁਰੂ ਦੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਾਮਾਨਯ ਲੱਛਣਾਂ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ *ਗੀਤਾ* ਵਿਚ ਸ੍ਰੀ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਆਪ ਵੀ ਗੁਰੂ ਰੂਪ ਵਿਚ ਪ੍ਰਦਰਸ਼ਿਤ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਅਰਜਨ ਨੂੰ ਉਹ ਗੁਰੂ ਰੂਪ ਵਿਚ ਬ੍ਰਹਮ ਵਿਦਿਆ ਸਬੰਧੀ ਪੂਰਨ ਗਿਆਨ ਬਖਸ਼ਦੇ ਹੋਏ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ ਕਿ "ਹੇ ਅਰਜਨ, ਜਦੋਂ ਤੇਰੀ ਬੁੱਧੀ ਮੋਹ ਰੂਪੀ ਦਲਦਲ ਵਿਚੋਂ ਬਿਲਕੁਲ ਨਿਕਲ ਜਾਏਗੀ ਤਦ ਤੂੰ ਸੁਨਣ ਯੋਗ ਅਤੇ ਸੁਣੇ ਹੋਏ ਵੈਰਾਗ ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋਏਂਗਾ।[15] ਇਕ ਸਥਲ ਤੇ ਤਾਂ ਉਹ ਪ੍ਰਤੱਖ ਰੂਪ ਵਿਚ ਅਰਜਨ ਨੂੰ ਗਿਆਨ ਦੇ ਨੇਤ੍ਰ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਦੱਸੇ ਗਏ ਹਨ। ਉਹ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਪੁਰੋਹਿਤਾਂ ਦੇ ਵੀ ਪੁਰੋਹਿਤ ਅਰਥਾਤ ਦੇਵਤਿਆਂ ਦੇ ਵੀ ਪੁਰੋਹਿਤ ਜਾਂ ਗੁਰੂ ਬ੍ਰਿਹਸਤਪਤੀ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ।[16] ਗੁਰੂ ਰੂਪ ਵਿਚ ਹੀ ਸ੍ਰੀ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਅਰਜਨ ਨੂੰ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ ਕਿ "ਹੇ ਅਰਜਨ ਤੂੰ ਸਾਰੇ ਕਰਮਾਂ ਧਰਮਾਂ ਦੀ ਟੇਕ ਛੱਡ ਕੇ ਮੈਂ ਸਚਿਦਾਨੰਦਘਨ

15. *ਗੀਤਾ* : 2.52

16. *ਗੀਤਾ* : 11.8 ਅਤੇ 10.24

ਵਾਸੁਦੇਵ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੀ ਸ਼ਰਨ ਪਕੜ ਲੈ। ਤੂੰ ਨਿਰਾਸ਼ ਨਾ ਹੋ ਮੈਂ ਤੈਨੂੰ ਸੰਪੂਰਨ ਪਾਪਾਂ ਤੋਂ ਮੁਕਤ ਕਰ ਦਿਆਂਗਾ।[17] ਅਰਜਨ ਦੇ ਇਹ ਸ਼ਬਦ ਵੀ ਇਸ ਸਬੰਧ ਵਿਚ ਧਿਆਨ ਯੋਗ ਹਨ ਕਿ 'ਹੇ ਭਗਵਾਨ, ਮੈਂ ਆਪ ਦਾ ਸਿੱਖ ਹਾਂ ਇਸ ਲਈ ਆਪਣੀ ਸ਼ਰਨ ਵਿਚ ਆਏ ਨੂੰ ਸਿੱਖਿਆ ਦਿਓ।[18] ਅਖ਼ੀਰ ਭਗਵਾਨ ਦੁਆਰਾ ਦਿੱਤੇ ਗਏ ਉਪਦੇਸ਼ ਨਾਲ ਅਰਜਨ ਦਾ ਅਗਿਆਨ ਅੰਧਕਾਰ ਨਸ਼ਟ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਉਹ *ਗੀਤਾ* ਵਿਚ ਇਸ ਤੱਥ ਦੀ ਸਵੀਕ੍ਰਿਤੀ ਕਰਦਾ ਹੋਇਆ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਗੁਰੂਆਂ ਦਾ ਵੀ ਗੁਰੂ ਮੰਨਦਾ ਹੈ (11.43)। ਕਿਉਂਕਿ ਸ੍ਰੀ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਨੂੰ ਗੁਰੂ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਭਗਵਾਨ ਦਾ ਅਵਤਾਰ ਵੀ ਮੰਨਿਆ ਗਿਆ ਹੈ[19] ਇਸ ਲਈ *ਗੀਤਾ* ਅਨੁਸਾਰ ਗੁਰੂ ਈਸ਼ਵਰ ਦਾ ਅਵਤਾਰ ਵੀ ਹੈ।

ਗੁਰੂ ਦੇ ਸਰੂਪ, ਮਹਾਤਮ ਅਤੇ ਲੱਛਣਾਂ ਦੇ ਵਰਣਨ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ *ਗੀਤਾ* (2.15) ਵਿਚ ਅਧਿਕਾਰੀ ਸ਼ਿਸ਼ ਦੇ ਲੱਛਣਾਂ ਨੂੰ ਬਿਆਨ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਹੈ ਕਿ ਕੇਵਲ ਦੁਖ ਸੁਖ ਤੋਂ ਨਿਰਲੇਪ ਤੇ ਇੰਦਰੀਆਂ ਦੇ ਧਰਮਾਂ ਤੋਂ ਉੱਚਾ ਵਿਅਕਤੀ ਹੀ ਮੁਕਤੀ ਦੇ ਯੋਗ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਤਪਹੀਨ, ਭਗਤੀਹੀਨ ਅਤੇ ਨਿੰਦਕ ਕੋਲ ਗਿਆਨ ਦੀ ਚਰਚਾ ਕਰਨ ਦਾ ਕੋਈ ਲਾਭ ਨਹੀਂ।

ਨਾਰਦ ਪਾਂਚ ਰਾਤ੍ਰ ਵਿਚ ਗੁਰੂ ਦੇ ਲੱਛਣ ਅਤੇ ਮਹਿਮਾ : *ਨਾਰਦ ਪਾਂਚ ਰਾਤ੍ਰ* (3.7.2) ਵਿਚ ਗੁਰੂ ਦੇ ਲੱਛਣਾਂ ਸਬੰਧੀ ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਹੈ ਕਿ ਗੁਰੂ ਦੀ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਡੀ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾ ਕਾਮ ਆਦਿਕ ਵਿਕਾਰਾਂ ਤੋਂ ਮੁਕਤ ਹੋਣਾ ਹੈ। ਉਹ ਸਦਾ ਹੀ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਦੀ ਭਗਤੀ ਵਿਚ ਲੀਨ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਉਸ ਨੂੰ ਵੈਦਿਕ ਸ਼ਾਸਤਰਾਂ ਦੀ ਵਿਦਿਆ ਦਾ ਸੱਚਾ ਪਾਰਖੂ ਵੀ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਵਿਚ ਈਸ਼ਵਰ ਦੀ ਭਗਤੀ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਨ ਦੀ ਪੂਰਨ ਸਮਰਥਾ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਅਜੇਹੇ ਗੁਰੂ ਕੋਲੋਂ ਸ਼ਿਸ਼ ਉਹ ਸਭ ਕੁਝ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰ ਸਕਦਾ ਹੈ ਜੋ ਉਸ ਨੂੰ ਹੋਰ ਦੇਵੀ ਦੇਵਤਿਆਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰਸੰਨ ਕਰਕੇ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨਾ ਪੈਂਦਾ ਸੀ। ਗੁਰੂ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੇ ਸੂਖਮ ਰੂਪ ਦੀ ਮਾਨਵਮੂਰਤੀ ਹੈ। ਉਹ ਈਸ਼ਵਰ ਦਾ ਵੀ ਰੂਪ, ਸ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਦਾ ਕਰਤਾ ਅਤੇ ਸਰਬ ਵਿਆਪਕ ਹੈ।[20] *ਨਾਰਦ ਪਾਂਚ ਰਾਤ੍ਰ* (4.4.8) ਵਿਚ ਇਹ ਵੀ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਉਲਿਖਤ ਹੈ ਕਿ ਸ੍ਰੀ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਖੁਦ ਗੁਰੂ ਦਾ ਰੂਪ ਧਾਰਨ ਕਰਕੇ ਜੀਵਾਂ ਦਾ ਕਲਿਆਣ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਗੁਰੂ ਦੀ ਪ੍ਰਸੰਨਤਾ ਬਿਨਾਂ ਹੋਰ ਕੋਈ ਵੀ ਸਿੱਖ ਦੀ ਰੱਖਿਆ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਦਾ। ਉਸ ਦੀ ਪ੍ਰਸੰਨਤਾ ਰੱਬ ਦੀ ਪ੍ਰਸੰਨਤਾ ਹੈ ਅਤੇ ਰਬ ਦੀ ਖ਼ੁਸ਼ੀ ਸਾਰੇ ਸੰਸਾਰ ਦੀ ਖ਼ੁਸ਼ੀ ਹੈ। ਸੰਸਾਰ ਦੇ ਬੰਧਨਾਂ ਨੂੰ ਕੱਟਣ ਲਈ ਗੁਰੂ ਇਕ ਕੁਹਾੜਾ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ *ਨਾਰਦ ਪਾਂਚ ਰਾਤ੍ਰ* (1.2.7) ਵਿਚ ਭਗਤੀ ਅਤੇ ਗਿਆਨ ਦੀ ਸਾਧਨਾ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਜਿਗਿਆਸੂ ਨੂੰ ਇਹ ਸਲਾਹ ਦਿੱਤੀ ਗਈ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਗੁਰੂ ਦੀ ਸ਼ਰਨ ਵਿਚ ਜਾਏ ਅਤੇ ਉਸ ਕੋਲੋਂ ਗੁਰੂ ਦੀਖਿਆ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰੇ ਕਿਉਂਕਿ ਦੁਨੀਆਂ ਦੇ ਸਾਰੇ ਮੰਤਰ ਇਕੱਠੇ ਹੋ ਕੇ ਵੀ ਗੁਰੂ ਦੁਆਰਾ ਦਿੱਤੇ ਗਏ ਮੰਤਰ ਦੀ ਤੁਲਨਾ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਦੇ। ਗੁਰੂ ਸ਼ਿਸ਼ ਦਾ ਮਾਤਾ ਪਿਤਾ ਆਦਿ ਸਭ ਕੁਝ ਹੀ ਹੈ।[21] *ਨਾਰਦ ਪਾਂਚ ਰਾਤ੍ਰ* (1.2.55) ਵਿਚ ਸ਼ਿਵ ਨੂੰ ਵੀ ਗੁਰੂ ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਹ ਵੀ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਹਰ ਇਕ ਮਨੁੱਖ ਦੇ ਸਿਰ ਵਿਚ ਜਿਹੜਾ ਸਹਸ੍ਰਦਲ ਕਮਲ ਹੈ, ਉਹੀ

17. *ਗੀਤਾ* : 18.66
18. *ਗੀਤਾ* : 2.7
19. *ਗੀਤਾ* : 9.17 ਅਤੇ 11.18
20. *ਨਾਰਦ ਪਾਂਚ ਰਾਤ੍ਰ* : 2.8.21
21. *ਨਾਰਦ ਪਾਂਚ ਰਾਤ੍ਰ* : 3.7.4 ਅਤੇ 1.10.12

ਗੁਰੂ ਦਾ ਨਿਵਾਸ ਸਥਾਨ ਹੈ।

ਉਪਰੋਕਤ ਅਧਿਐਨ ਦੇ ਆਧਾਰ ਤੇ ਇਹ ਕਿਹਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ਕਿ ਵੈਸ਼ਣਵ ਧਰਮ ਦੇ ਗ੍ਰੰਥਾਂ ਵਿਚ ਗੁਰੂ ਦਾ ਸਥਾਨ ਅਤਿਅੰਤ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਹੈ। ਉਸ ਨੂੰ ਮਨੁੱਖੀ ਸਰੀਰ ਵਿਚ ਰਹਿੰਦਿਆਂ ਹੋਇਆਂ ਸਰੀਰਕ ਧਰਮਾਂ ਤੋਂ ਅਤੀਤ ਪਰਮਾਤਮਾ ਨਾਲ ਤਦਰੂਪ ਸਮਝ ਕੇ ਸਰਬ-ਵਿਆਪਕ ਹਸਤੀ ਮੰਨ ਲਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। *ਗੀਤਾ* ਵਿਚ ਵੇਦ ਵਿਆਸ ਨੇ ਜਿੱਥੇ ਗੁਰੂ ਵਿਅਕਤੀ ਦੇ ਲੱਛਣ ਦੱਸ ਕੇ ਦੇਹ ਧਾਰੀ ਗੁਰੂ ਦੇ ਵਿਧਾਨ ਨੂੰ ਸਵੀਕਾਰ ਕੀਤਾ ਹੈ ਅਤੇ ਉਸ ਨੂੰ ਪਰਮਾਤਮਾ ਨਾਲ ਤਦਰੂਪਤਾ ਵੀ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕੀਤੀ ਹੈ, ਉੱਥੇ ਉਸ ਨੇ ਸ੍ਰੀ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਨੂੰ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦਾ ਅਵਤਾਰ ਮੰਨਦੇ ਹੋਏ ਗੁਰੂ ਰੂਪ ਵਿਚ ਵੀ ਪ੍ਰਸਤੁਤ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਇਉਂ *ਗੀਤਾ* ਅਨੁਸਾਰ ਗੁਰੂ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦਾ ਹੀ ਅਵਤਾਰ ਬਣ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਨਾਰਦ ਪਾਂਚ ਰਾਤ੍ਰ ਦੇ ਅਧਿਐਨ ਤੋਂ ਇਹ ਵੀ ਵਿਅਕਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਵੈਸ਼ਣਵ ਧਰਮ ਵਿਚ ਗੁਰੂ ਪਰਮਾਤਮਾ ਰੂਪ ਸ੍ਰੀ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਦਾ ਵੀ ਅਵਤਾਰ ਹੈ। ਜਿੱਥੇ ਗੁਰੂ ਨੂੰ ਸਰਬ ਵਿਆਪਕ ਦੱਸਿਆ ਗਿਆ ਹੈ ਉੱਥੇ ਹਰ ਪ੍ਰਾਣੀ ਦੇ ਸਹਸ੍ਰਦਲ ਕਮਲ ਵਿਚ ਵੀ ਉਸ ਦਾ ਨਿਵਾਸ ਸਥਾਨ ਦੱਸਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਹ ਧਰਮ ਗੁਰੂ ਅਤੇ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੀ ਕਿਰਪਾ ਦੇ ਸਿੱਧਾਂਤ ਵਿਚ ਡੂੰਘੀ ਨਿਸ਼ਠਾ ਰਖਦਾ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਦੀ ਕਿਰਪਾ ਨਾਲ ਪਰਮਾਤਮਾ ਅਤੇ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੀ ਕਿਰਪਾ ਨਾਲ ਹੀ ਸੁਯੋਗ ਗੁਰੂ ਦਾ ਮਿਲਾਪ ਸੰਭਵ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਸੋ ਅਖ਼ੀਰ ਅਸੀਂ ਇਸ ਸਿੱਟੇ ਤੇ ਪੁੱਜਦੇ ਹਾਂ ਕਿ ਵੈਸ਼ਣਵ ਧਰਮ ਵਿਚ ਗੁਰੂ ਹੇਠ ਲਿਖੇ ਰੂਪਾਂ ਵਿਚ ਪ੍ਰਗਟ ਹੁੰਦਾ ਹੈ :

(ੳ) ਮਨੁੱਖੀ ਦੇਹ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ।

(ਅ) ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੇ ਅਵਤਾਰ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ।

(ੲ) ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੇ ਅਵਤਾਰ ਦੇ ਅਵਤਾਰ ਰੂਪ ਵਿਚ।

(ਸ) ਗੁਰੂ ਆਪ ਵੀ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦਾ ਅਵਤਾਰ ਹੈ।

(ਹ) ਗੁਰੂ ਪਰਮਾਤਮਾ ਨਾਲ ਤਦਰੂਪ ਹੈ ਅਤੇ ਉਸ ਵਾਂਗ ਹੀ ਸਰਬ ਵਿਆਪਕ ਵੀ ਹੈ।

ਇਸ ਪਰਿਣਾਮ ਦੇ ਆਧਾਰ ਤੇ ਅਸੀਂ ਇਹ ਕਹਿ ਸਕਦੇ ਹਾਂ ਕਿ ਇਸ ਧਰਮ ਵਿਚ ਦੇਹ ਧਾਰੀ ਗੁਰੂ ਦਾ ਵਿਧਾਨ ਉਪਨਿਸ਼ਦਾਂ ਵਾਂਗ ਹੀ ਹੈ ਅਤੇ ਉਸ ਦੀ ਈਸਵਰ ਨਾਲ ਤਦਰੂਪਤਾ ਦਾ ਸਿੱਧਾਂਤ ਵੀ ਉਪਨਿਸ਼ਦਾਂ ਵਿਚ ਨਿਰੂਪਣ ਹੋ ਚੁੱਕਾ ਸੀ ਪਰ ਵੈਸ਼ਣਵ ਧਰਮ ਦੀ ਵਿਲੱਖਣਤਾ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਇਸ ਵਿਚ ਗੁਰੂ ਨੂੰ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦਾ ਅਵਤਾਰ ਵੀ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਅਵਤਾਰ ਰੂਪ ਵਿਚ ਵੀ ਗੁਰੂ ਦਾ ਕੰਮ ਕਰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਫਿਰ ਅਵਤਾਰ ਦਾ ਵੀ ਅਵਤਾਰ ਬਣ ਕੇ ਪ੍ਰਗਟ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਸੰਕਲਪ ਦੀ ਵਿਕਾਸ ਗਤੀ ਵਿਚ ਇਸ ਧਰਮ ਦੀ ਇਹ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਦੇਣ ਹੈ। *ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ* ਵਿਚ ਵੀ ਭਾਵੇਂ ਕਈ ਸਥਲਾਂ ਤੇ ਗੁਰੂ ਨੂੰ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦਾ ਅਵਤਾਰ ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਹੈ ਪਰ ਸਿੱਧਾਂਤ ਰੂਪ ਵਿਚ, ਜਿਸ ਦਾ ਅਧਿਐਨ ਅਸੀਂ ਇਸ ਸ਼ੋਧ ਪ੍ਰਬੰਧ ਦੇ ਅਗਲੇ ਅਧਿਆਏ ਵਿਚ ਵਿਸਤਾਰ ਨਾਲ ਕਰਾਂਗੇ, ਗੁਰੂ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦਾ ਅਵਤਾਰ ਨਹੀਂ, ਬਲਕਿ ਉਪਨਿਸ਼ਦਾਂ ਦੇ ਗੁਰੂ ਸਿੱਧਾਂਤ ਵਾਂਗ ਗੁਰੂ ਵਿਚ ਈਸ਼ਵਰ ਦੀ ਗਿਆਨ ਜੋਤਿ ਹੀ ਅਵਤ੍ਰਿਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ।

ਇਕ ਗੱਲ ਹੋਰ ਵੀ ਇੱਥੇ ਧਿਆਨ ਵਿਚ ਰਖ ਲੈਣੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ ਕਿ ਸ਼ਬਦ-ਗੁਰੂ ਦਾ ਸਿੱਧਾਂਤ, ਜੋ *ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ* ਦਾ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਸਿੱਧਾਂਤ ਹੈ, ਵੈਸ਼ਣਵ ਧਰਮ ਵਿਚ ਪ੍ਰਚਲਿਤ ਪ੍ਰਤੀਤ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ। ਭਾਵੇਂ *ਗੀਤਾ* ਵਿਚ ਇਸ ਦੇ ਕੁਝ ਸੰਕੇਤ ਅਵਸ਼ ਹੀ ਉਪਲਬਧ ਹੁੰਦੇ ਹਨ ਪਰ *ਗੀਤਾ* ਦੇ ਅਧਿਐਨ ਤੋਂ ਇਹ ਵੀ ਸਪੱਸ਼ਟ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਇਸ ਦੇ ਉਪਦੇਸ਼ਾਂ ਨੂੰ ਗੁਰੂ ਸ਼ਬਦ ਅਥਵਾ

ਗੁਰਬਾਣੀ ਦੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਗੁਰੂ ਦੀ ਪਦਵੀ ਨਹੀਂ ਦਿੱਤੀ ਗਈ। ਹਾਂ, 18ਵੇਂ ਸ਼ਲੋਕ ਵਿਚ *ਗੀਤਾ* ਦੇ ਮਹਾਤਮ ਸਬੰਧੀ ਵਿਚਾਰ ਦਿੰਦੇ ਹੋਏ ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਹੈ ਕਿ *ਗੀਤਾ* ਦੇ ਰਹੱਸ ਨੂੰ ਸੁਨਣ ਵਾਲਾ ਮੁਕਤੀ ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਇਸ ਨੂੰ ਹੋਰਾਂ ਤਕ ਪਹੁੰਚਾਉਣ ਵਾਲਾ ਸ੍ਰੀ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।[22] ਪਰ ਜਿਹੜਾ ਮਹਾਤਮ ਭਗਵਾਨ ਨੇ ਆਪਣੇ ਸਰੂਪ ਬਾਰੇ ਕਿਹਾ ਹੈ ਉਹ *ਗੀਤਾ* ਨੂੰ ਕਿਤੇ ਵੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਜਿਵੇਂ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਗੁਰੂਆਂ ਦਾ ਵੀ ਗੁਰੂ ਅਤੇ ਪਰਮਾਤਮ ਰੂਪ ਕਿਹਾ ਹੈ, ਉਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀ ਪਦਵੀ *ਗੀਤਾ* ਨੂੰ ਨਹੀਂ ਦਿੱਤੀ ਗਈ, ਭਾਵੇਂ *ਗੀਤਾ* ਆਪਣੇ ਆਪ ਵਿਚ ਅਧਿਆਤਮ ਵਿਦਿਆ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਲਈ ਇਕ ਉਤਕ੍ਰਿਸ਼ਟ ਰਚਨਾ ਅਵੱਸ਼ ਹੀ ਹੈ।

(ਹ) ਬੁੱਧ ਧਰਮ ਵਿਚ ਗੁਰੂ ਦਾ ਸੰਕਲਪ

ਧਾਰਮਕ ਸਥਿਤੀ : ਵੈਦਿਕ ਕਰਮ ਕਾਂਡ ਦੀ ਜਟਿਲਤਾ, ਬ੍ਰਾਹਮਣਵਾਦ ਦੀ ਸੰਕੀਰਣਤਾ, ਯੱਗਾਂ ਵਿਚ ਨਿਰਦੋਸ਼ ਜਾਨਵਰਾਂ ਦੀ ਬਲੀ, ਪੁਰੋਹਿਤ ਵਰਗ ਦੁਆਰਾ ਧਰਮ ਨੂੰ ਪੇਟ ਪੂਜਾ ਦਾ ਸਾਧਨ ਬਣਾਉਣ ਦੀ ਪ੍ਰਵ੍ਰਿਤੀ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਪ੍ਰਭੁਤਾ ਦੇ ਪ੍ਰਤਿਕਰਮ ਵਜੋਂ ਬੁੱਧ ਅਤੇ ਜੈਨ ਧਰਮ ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ ਹੋਈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਧਰਮਾਂ ਦਾ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਸਿੱਧਾਂਤ ਅਹਿੰਸਾ ਸੀ। ਵਰਣ ਭੇਦ, ਸੰਪਰਦਾਇਕਤਾ ਅਤੇ ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਵਰਗ ਦੇ ਵਿਰੁੱਧ ਇਹ ਇਕ ਪ੍ਰਬਲ ਆਵਾਜ਼ ਸੀ। ਮਹਾਤਮਾ ਬੁੱਧ ਨੇ ਗਿਆਨ ਦੀ ਥਾਂ ਕਰਮ ਨੂੰ ਵਧੇਰੇ ਤਰਜੀਹ ਦਿੱਤੀ ਪਰ ਗਿਆਨ ਦੇ ਅਦਭੁੱਤ ਪ੍ਰੇਮੀ ਹੋਣ ਕਾਰਣ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਸੁਆਧੀਨ ਚਿੰਤਨ ਕੀਤਾ ਅਤੇ ਬਿਬੇਕ ਬੁੱਧੀ ਦੇ ਆਧਾਰ ਤੇ ਆਪਣਾ ਮਾਰਗ ਪ੍ਰਸਤੁਤ ਕੀਤਾ।[23] ਬਾਅਦ ਵਿਚ ਇਹ ਹੀਨਯਾਨ ਤੇ ਮਹਾਯਾਨ ਵਿਚ ਪਰਿਵਰਤਿਤ ਹੋ ਗਿਆ। ਨਾਥ ਪੰਥੀਆਂ ਅਤੇ ਯੋਗੀਆਂ ਦਾ ਵਿਕਾਸ ਵੀ ਇਨ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਹੀ ਹੋਇਆ ਹੈ।

ਬੁੱਧ ਧਰਮ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੇ ਅਸਤਿਤ੍ਵ ਦੀ ਮਾਨਿਅਤਾ ਨੂੰ ਸਵੀਕਾਰ ਨਹੀਂ ਕਰਦਾ। ਪਰ ਉਸ ਦੁਆਰਾ ਪ੍ਰਤਿਪਾਦਿਤ ਨਿਰਵਾਣ ਪਦ ਉਹ ਅਵਸਥਾ ਹੈ ਜਿੱਥੇ ਮਨੁੱਖ ਇੱਛਾਵਾਂ ਤੋਂ ਮੁਕਤ ਹੋ ਕੇ ਦੁਖਾਂ ਤੋਂ ਪੂਰਨ ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਬੁੱਧ ਨੇ ਇਸ ਪਦ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਲਈ "ਦੁਖ", "ਦੁਖ ਸਮੁਦਯ", "ਦੁਖ ਨਿਰੋਧ" ਅਤੇ "ਦੁਖ ਨਿਰੋਧ ਗਾਮਿਨੀ" ਚਾਰ ਆਰੀਆ ਸੱਤਾਂ ਦੇ ਗਿਆਨ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਵਾਸਤਵਿਕ ਸਰੂਪ ਨੂੰ ਪਹਿਚਾਨਣ ਦੀ ਪ੍ਰੇਰਣਾ ਕੀਤੀ ਹੈ। ਉਸ ਨੇ ਬਾਰ ਬਾਰ ਇਸ ਗੱਲ ਤੇ ਜ਼ੋਰ ਦਿੱਤਾ ਹੈ ਕਿ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਨਿਰਵਾਣ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਲਈ ਸਵੈ-ਪ੍ਰਯਤਨਾਂ ਵਿਚ ਹੀ ਜੁਟਨਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ।

ਨਿਰਵਾਣ ਦਾ ਸਰੂਪ : ਨਿਰਵਾਣ ਸ਼ਬਦ *ਗੀਤਾ* ਵਿਚ ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਪ੍ਰਯੁਕਤ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਇਸ ਵਿਚ ਨਿਰਵਾਣ ਉਸ ਅਵਸਥਾ ਨੂੰ ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਹੈ ਜਿੱਥੇ ਯੋਗੀ ਇੰਦਰੀਆਂ ਨੂੰ ਜਿੱਤ ਕੇ ਵਾਸ਼ਨਾਮੁਕਤ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।[24] ਬੋਧਾਂ ਨੇ ਇਸ ਸ਼ਬਦ ਨੂੰ ਅਪਣਾਇਆ ਅਤੇ ਪਰਮ ਪਦ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਇਸ ਦਾ ਪ੍ਰਯੋਗ ਕੀਤਾ। ਬੁੱਧ ਧਰਮ ਦੀ ਮਹਾਯਾਨ ਸ਼ਾਖਾ ਦੀਆਂ ਸ਼ੂਨਯਵਾਦ ਅਤੇ ਵਿਗਿਆਨਵਾਦ ਆਦਿ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ ਸੰਪਰਦਾਵਾਂ ਨੇ ਇਸ ਸੰਕਲਪ ਦੀ ਵੱਖ ਵੱਖ ਮਾਨਿਅਤਾ ਨਿਰਧਾਰਿਤ ਕੀਤੀ ਹੈ। ਸ਼ੂਨਯਵਾਦ ਅਨੁਸਾਰ ਨਿਰਵਾਣ ਨਾ ਸੰਸਾਰ ਤੋਂ ਪਰੇ ਹੈ ਅਤੇ ਨਾ ਹੀ ਸੰਸਾਰ ਨਿਰਵਾਣ ਤੋਂ ਪਰੇ ਹੈ ਬਲਕਿ ਭਾਵ ਅਤੇ ਅਭਾਵ ਦੀ ਸ਼ੂਨਯਤਾ ਹੀ ਨਿਰਵਾਣ ਹੈ। ਇਹ ਸ਼ੂਨਯ ਵਿਚ

---

22. *ਗੀਤਾ* : 18.71 ਅਤੇ 18.68
23. ਡਾ. ਸੁਦਰਸ਼ਨ ਸਿੰਘ ਮਜੀਠੀਆ : *ਸੰਤ ਸਾਹਿਤਯ*, ਪੰਨਾ 357,
24. S. G. F. Brandon : *A Dictionary of Comparative Religion*, p. 154.

ਉਲਝੀ ਹੋਈ ਇਕ ਉਹ ਗੰਢ ਹੈ ਜੋ ਸ਼ੂਨਯ ਵਿਚ ਹੀ ਖੁਲ੍ਹ ਸਕਦੀ ਹੈ। ਵਿਗਿਆਨਵਾਦ ਅਨੁਸਾਰ ਮਨੁੱਖੀ ਚਿਤ ਆਪਣੀਆਂ ਯਾਦਾਂ ਅਤੇ ਕਲਪਨਾਵਾਂ ਨੂੰ ਇਕੱਠੀਆਂ ਕਰਦਾ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਜਿਵੇਂ ਲਹਿਰਾਂ ਦੇ ਪਾਣੀ ਵਿਚ ਲੀਨ ਹੋਣ ਨਾਲ ਪਾਣੀ ਦਾ ਅਸਤਿਤਵ ਬਣਿਆ ਹੀ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਮਾਨਸਿਕ ਯਾਦਾਂ ਅਤੇ ਕਲਪਨਾਵਾਂ ਦੇ ਨਾਸ਼ ਹੋਣ ਨਾਲ ਚਿੱਤ ਦਾ ਵਿਨਾਸ਼ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ। ਨਿਰਵਾਣ ਉਹ ਅਵਸਥਾ ਹੈ ਜਿੱਥੇ ਚਿਤ ਦੇ ਸੰਕਲਪ ਵਿਕਲਪ ਸਭ ਸਮਾਪਤ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਹਨ ਤੇ ਮਾਨਸਿਕ ਇਕਾਗਰਤਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਸਿੱਧਾਂ ਅਨੁਸਾਰ ਭਵ ਅਤੇ ਨਿਰਵਾਣ ਤੋਂ ਵੱਖਰੀ ਇਕ ਹੋਰ ਅਵਸਥਾ ਵੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਜਿਸ ਨੂੰ ਸਹਜ ਅਵਸਥਾ ਕਿਹਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਉਸ ਅਵਸਥਾ ਵਿਚੋਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੁੰਦੇ ਸੁਖ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਹੀ ਸਿੱਧਾਂ ਦਾ ਲਕਸ਼ ਹੈ। ਨਾਥ ਪੰਥ ਵਿਚ ਆਤਮ-ਅਨੁਭਵ ਨੂੰ ਨਿਰਵਾਣ ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਹੈ ਜਿਸ ਨੂੰ ਨਾਦ ਸਾਧਨਾਂ ਦੁਆਰਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਸੰਤਾਂ ਨੇ ਵੀ ਪਰਮ ਪਦ ਨੂੰ ਨਿਰਵਾਣ ਹੀ ਕਿਹਾ ਹੈ।

'ਬੁੱਧ' ਸੰਕਲਪ ਦੀ ਵਿਆਖਿਆ : ਨਿਰਵਾਣ ਦੀ ਇਸ ਉਪਰੋਕਤ ਅਵਸਥਾ ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋਇਆ ਮਨੁੱਖ ਹੀ ਬੁੱਧ ਆਖਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। *ਪੀ. ਟੀ. ਐਸ. ਡਿਕਸ਼ਨਰੀ* ਅਨੁਸਾਰ "ਬੁੱਧ" ਕਿਸੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਵਿਅਕਤੀ ਦਾ ਨਾਂ ਨਹੀਂ ਬਲਕਿ ਇਹ ਇਕ ਉਪਾਧੀ ਹੈ ਜੋ ਨਿਰਵਾਣ ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋਏ ਮਨੁੱਖ ਲਈ ਨਿਯੁਕਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਜਦੋਂ ਕੋਈ "ਬੁੱਧ" ਇਕ ਵਾਰ ਇਹ ਅਵਸਥਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰ ਲੈਂਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਜਿੰਨਾ ਚਿਰ ਉਸ ਦਾ ਪੰਜ ਭੂਤਕ ਸਰੀਰ ਕਾਇਮ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ ਉਹ ਇਸੇ ਅਵਸਥਾ ਵਿਚ ਹੀ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਸਰੀਰ ਛੱਡਣ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਉਸ ਦਾ ਇਸ ਸੰਸਾਰ ਨਾਲ ਕਿਸੇ ਕਿਸਮ ਦਾ ਕੋਈ ਸਬੰਧ ਨਹੀਂ ਰਹਿ ਜਾਂਦਾ। ਪਰ ਮਹਾਯਾਨ ਸੰਪਰਦਾ ਦੀ ਇਹ ਮਾਨਿਅਤਾ ਹੈ ਕਿ ਬੁੱਧ ਲੋਕ ਉਹ ਪਰਾਤਪਰ ਹਸਤੀਆਂ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਅਗੇ ਸੰਸਾਰੀ ਮਰਨਹਾਰ ਜੀਵ ਸਹਾਇਤਾ ਲਈ ਪ੍ਰਾਰਥਨਾਵਾਂ ਕਰ ਸਕਦੇ ਹਨ।

ਗੁਰੂ ਦਾ ਸੰਕਲਪ : ਮਹਾਤਮਾ ਬੁੱਧ ਦੇ ਜੀਵਨ ਵਿਚ ਭਗਤੀ ਦੁਆਰਾ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਦਾ ਸਿੱਧਾਂਤ ਬਲ ਨਹੀਂ ਪਕੜ ਸਕਿਆ ਕਿਉਂਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਆਤਮਾ ਜਾਂ ਬ੍ਰਹਮ ਦੇ ਅਸਤਿਤ੍ਵ ਦੀ ਚਰਚਾ ਨੂੰ ਕਦੇ ਵੀ ਪ੍ਰੋਤਸਾਹਨ ਨਹੀਂ ਦਿੱਤਾ।[25] ਪਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਨਿਰਵਾਣ ਉਪਰੰਤ ਮਹਾਯਾਨ ਸ਼ਾਖਾ ਦੇ ਆਚਾਰੀਆਂ ਨੇ ਬੁੱਧ ਨੂੰ ਅਬਿਨਾਸ਼ੀ ਮੰਨ ਕੇ ਉਸ ਨੂੰ ਸ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਦਾ ਪਿਤਾ ਮੰਨਿਆ ਹੈ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਮੁੜ ਮੁੜ ਅਵਤਾਰ ਧਾਰਨ ਦੇ ਸਿੱਧਾਂਤ ਨੂੰ ਸਵੀਕਾਰ ਕਰ ਲਿਆ ਹੈ। ਇਸ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਇਹ ਮਾਨਿਅਤਾ ਵੀ ਪ੍ਰਚਲਿਤ ਹੋ ਚੁੱਕੀ ਹੈ ਕਿ ਬੁੱਧ ਦੀ ਭਗਤੀ, ਬੁੱਧ ਗ੍ਰੰਥਾਂ ਦਾ ਪਾਠ, ਅਤੇ ਬੁੱਧ ਦੇ ਗੁਣਾਂ ਦਾ ਕੀਰਤਨ ਕਰਨ ਨਾਲ ਜੀਵ ਸਦਗਤੀ ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਨਿਰਵਾਣ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਲਈ ਸਾਧਾਰਣ ਗ੍ਰਿਹਸਥੀ ਜਨਤਾ ਲਈ ਬੁੱਧ ਦੀ ਸ਼ਰਨ ਦਾ ਸਿੱਧਾਂਤ ਲੋਕਮਾਨਯ ਹੋ ਗਿਆ। ਬੁੱਧ ਧਰਮ ਦੇ ਪ੍ਰਚਾਰ ਲਈ ਜਦੋਂ ਸੰਘ ਦਾ ਨਿਰਮਾਣ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਤਾਂ ਇਸ ਦੇ "ਸੰਘੰ ਸ਼ਰਣੰ ਗਛਾਮਿ", "ਧਰਮੰ ਸ਼ਰਣੰ ਗੱਛਾਮਿ", ਅਤੇ "ਬੁਧੰ ਸ਼ਰਣੰ ਗੱਛਾਮਿ" ਆਦਿ ਵਾਕਾਂ ਅਨੁਸਾਰ ਵੀ ਸੰਘ ਅਤੇ ਧਰਮ ਦੀ ਸ਼ਰਨ ਵਿਚ ਜਾਣ ਦੇ ਨਾਲ ਨਾਲ ਬੁੱਧ ਦੀ ਸ਼ਰਨ ਵੀ ਜ਼ਰੂਰੀ ਸਮਝੀ ਗਈ ਕਿਉਂਕਿ ਸਾਧਨ ਭਾਵੇਂ ਕਰਮ, ਭਗਤੀ, ਜਾਂ ਯੋਗ ਦਾ ਹੋਵੇ, ਪੱਥ ਪ੍ਰਦਰਸ਼ਕ ਦੀ ਲੋੜ ਤਾਂ ਪੈਂਦੀ ਹੀ ਹੈ। ਡਾ. ਸਤਯੇਂਦ੍ਰ ਦਾ ਵੀ ਇਹੋ ਹੀ ਵਿਚਾਰ ਹੈ ਕਿ ਬੁੱਧ

---

25. ਡਾ. ਹਰਿਵੰਸ਼ ਲਾਲ ਸ਼ਰਮਾ : *ਮਧਯਕਾਲੀਨ ਨਿਰਗੁਣ-ਭਕਤਿ-ਸਾਧਨਾ*, ਪੰਨਾ 37

ਧਰਮ ਵਿਚ ਗੁਰੂ ਦਾ ਮਹੱਤਵ ਪਹਿਲਾਂ ਨਹੀਂ ਸੀ ਪਰ ਜਿਉਂ ਜਿਉਂ ਬੁੱਧ ਦਾ ਮਹੱਤਵ ਵਧਦਾ ਗਿਆ, ਉਸ ਨੂੰ ਗੁਰੂ ਸਵੀਕਾਰ ਕਰ ਲਿਆ ਗਿਆ।[26]

'ਅਰਹਤ' ਸੰਕਲਪ ਦੀ ਵਿਆਖਿਆ : ਬੁੱਧ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਗੁਰੂ ਦੇ ਸਿੱਧਾਂਤ ਦਾ ਜੋ ਵਿਕਾਸ ਹੋਇਆ ਉਹ ਸ਼ਾਸਤਰ ਅਤੇ ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਵਿਰੋਧੀ ਹੋ ਗਿਆ ਕਿਉਂਕਿ ਬੁੱਧ ਮਤ ਸ਼ਾਸਤ੍ਰ ਅਤੇ ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਦੋਹਾਂ ਪ੍ਰਤਿ ਸ਼ਰਧਾ ਨਹੀਂ ਸੀ ਰਖਦਾ। ਬੋਧੀ ਭਿਕਸ਼ੂ ਬੁੱਧ ਮਤ ਦਾ ਪ੍ਰਚਾਰ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਅਗਵਾਈ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਭਿਕਸ਼ੂਆਂ ਨੂੰ "ਅਰਹਤ" ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਮਹਾਤਮਾ ਬੁੱਧ ਵੀ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ "ਅਰਹਤ" ਹੀ ਸਦਵਾਉਂਦੇ ਸਨ।

"ਅਰਹਤ" ਸ਼ਬਦ ਪਾਲੀ ਦੇ "ਅਰਹੰਤ" ਦਾ ਰੂਪ ਹੈ। ਇਹ ਉਸ ਵਿਅਕਤੀ ਲਈ ਵਰਤਿਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ ਜਿਸ ਨੇ ਇੰਦਰਿਆਵੀ ਇੱਛਾਵਾਂ ਦਾ ਦਮਨ ਕਰਕੇ ਸੰਸਾਰ ਦੇ ਮੋਹ ਅਤੇ ਅਗਿਆਨ ਤੋਂ ਛੁਟਕਾਰਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰ ਲਿਆ ਹੋਵੇ। ਇਕ ਅਰਹਤ ਲਈ ਇਹ ਬੜਾ ਲਾਜ਼ਮੀ ਸੀ ਕਿ ਉਹ ਆਪਣੀ ਸ਼ਖਸੀਅਤ ਵਿਚ ਨਿਸ਼ਕਪਟਤਾ, ਗਿਆਨ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਲਈ ਖੋਜ ਕਰਨ ਦੀ ਪ੍ਰਤਿਭਾ, ਖੇੜਾ, ਸਵਛਤਾ, ਮਨ ਦੀ ਇਕਾਗਰਤਾ, ਸਬਰ ਜਾਂ ਧੀਰਜ, ਸਵੈ-ਕਾਬੂ ਕਰਨ ਦੀ ਯੋਗਤਾ, ਕਰਾਮਾਤ, ਸ਼ੁਧ ਆਚਰਣ, ਨੈਤਿਕਤਾ, ਪਰਮ ਸਮਾਧੀ ਦੀ ਅਵਸਥਾ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਲਈ ਮਨਨ ਕਰਨ ਲਈ ਪ੍ਰਯਤਨ ਕਰਨ ਦੀ ਲਗਨ, ਘੋਰ ਤਪ ਕਰਨ ਦਾ ਉਤਸ਼ਾਹ, ਬੁੱਧ ਵਿਚ ਪੂਰਨ ਵਿਸ਼ਵਾਸ, ਚੰਗੀ ਸਿਹਤ, ਈਮਾਨਦਾਰੀ, ਆਤਮ ਬਲ, ਬੋਧ ਸਿੱਧਾਂਤਾਂ ਦੀ ਪ੍ਰਬੀਨ ਸੂਝ, ਤ੍ਰਿਸ਼ਨਾ ਦਾ ਦਮਨ, ਇਕਾਂਤ ਦੀ ਆਵੱਸ਼ਕਤਾ ਦਾ ਅਹਿਸਾਸ, ਸੂਖਮ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ, ਦੂਰ ਅੰਦੇਸ਼ੀ, ਆਦਿ ਗੁਣਾਂ ਦਾ ਸੰਚਾਰ ਕਰੇ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਗੁਣਾਂ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਲਈ ਉਸ ਵਾਸਤੇ ਇਹ ਵੀ ਬੜਾ ਜ਼ਰੂਰੀ ਸੀ ਕਿ ਉਹ ਵਿਕਾਰਾਂ ਦੀ ਪਕੜ ਤੋਂ ਉੱਚਾ ਉਠਦਾ ਹੋਇਆ ਵਿਭਚਾਰ, ਵੈਰ, ਈਰਖਾ, ਦੁਸ਼ਟ ਸੁਭਾਵ, ਬਦਨੀਤੀ, ਧੋਖਾ, ਆਲਸ, ਨਿਸ਼ਕ੍ਰਿਅਤਾ, ਫ਼ਿਕਰ, ਉਕਸਾਹਟ, ਬੇਕਰਾਰੀ, ਸ਼ਕ, ਭਰਮ, ਚੋਰੀ, ਕਤਲ, ਝੂਠ, ਗ਼ਲਤ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਨ, ਨਿਰਰਥਕ ਵਾਦ ਵਿਵਾਦ ਅਤੇ ਅਪਵਿੱਤਰਤਾ, ਆਦਿ ਆਸੁਰੀ ਤੇ ਮਾਰੂ ਔਗੁਣਾਂ ਦਾ ਤਿਆਗ ਕਰੇ।

ਇਹ ਸੀ ਅਰਹਤਾਂ ਦਾ ਆਦਰਸ਼ਕ ਜੀਵਨ ਜਿਹੜਾ ਮਹਾਤਮਾ ਬੁੱਧ ਦੀ ਮੌਤ ਤੋਂ ਤਿੰਨ ਸਦੀਆਂ ਬਾਅਦ ਤਕ ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹੀ ਕਾਇਮ ਰਿਹਾ ਪਰ ਦੂਜੀ ਸਦੀ ਈਸਵੀ ਵਿਚ ਇਨ੍ਹਾਂ ਬੁੱਧ ਭਿਕਸ਼ੂਆਂ ਨੇ ਬੁੱਧ ਸਿਧਾਂਤਾਂ ਦੇ ਕੁਝ ਇਕ ਪੱਖਾਂ ਵੱਲੋਂ ਅਣਗਹਿਲੀ ਕਰਨੀ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤੀ। ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਭਲੇ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਬੁੱਧ ਮਤ ਦਾ ਪ੍ਰਚਾਰ ਕਰਨ ਦੇ ਉਤਸ਼ਾਹ ਵੱਲੋਂ ਬੇਮੁਖ ਹੋ ਕੇ ਨਿਜੀ ਦੁਖਾਂ ਤੇ ਪਾਪਾਂ ਤੋਂ ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਲਈ ਆਤਮਿਕ ਖੁਦਗਰਜ਼ੀ ਦਾ ਸ਼ਿਕਾਰ ਬਣ ਗਏ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਇਸ ਸੁਆਰਥ ਭਾਵਨਾ ਦੇ ਪ੍ਰਤਿਕਰਮ ਵਜੋਂ ਬੋਧੀਸੱਤਵਾਂ ਦੇ ਸਿੱਧਾਂਤ ਦਾ ਪ੍ਰਤਿਪਾਦਨ ਹੋਇਆ।

'ਬੋਧੀਸੱਤਵ' ਸੰਕਲਪ ਦੀ ਵਿਆਖਿਆ : ਬੋਧੀਸੱਤਵ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਦਾ ਸ਼ਬਦ ਹੈ ਜੋ ਬੋਧੀ ਅਤੇ ਸੱਤਵ ਦੋ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦੇ ਸੰਜੋਗ ਤੋਂ ਬਣਿਆ ਹੈ। ਬੋਧੀ ਦਾ ਭਾਵ ਹੈ ਗਿਆਨ (enlightenment)। ਸੱਤਵ ਸ਼ਬਦ ਦੇ ਅਰਥਾਂ ਸਬੰਧੀ ਵੱਖ ਵੱਖ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਦੇ ਵਿਚਾਰਾਂ ਦੀ

---

26. *ਮੱਧ ਯੁਗੀਨ ਹਿੰਦੀ ਸੱਾਹਿਤਯ ਕਾ ਲੋਕਤਾਂਤਵਿਕ ਅਧਿਐਨ*, ਪੰਨਾ 105

ਵਿਸਤ੍ਰਿਤ ਵਿਆਖਿਆ ਕਰਦੇ ਹੋਏ 'ਹਰਦਿਆਲ' ਆਪਣੀ ਕਲਾਸੀਕਲ ਰਚਨਾ "*ਬੋਧੀਸੱਤਵ ਡਾਕਟ੍ਰਿਨ*" ਵਿਚ ਲਿਖਦਾ ਹੈ ਕਿ "ਸੱਤਵ" ਸ਼ਬਦ ਪਾਲੀ ਦੇ ਸ਼ਬਦ "ਸੱਤਾ" ਦਾ ਵਟਿਆ ਹੋਇਆ ਰੂਪ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ।[27] ਪਾਲੀ ਲਿਖਤਾਂ ਵਿਚ ਬੋਧੀਸੱਤਾ ਦਾ ਅਰਥ ਬੁੱਧੀਵਾਦੀ ਜੀਵ (a bodhi being) ਹੈ ਪਰ ਇੱਥੇ "ਸੱਤਾ" ਦਾ ਅਰਥ ਨਿਰਾ ਆਮ ਜੀਵ ਹੀ ਨਹੀਂ, ਬਲਕਿ ਇਹ ਵੈਦਿਕ ਸ਼ਬਦ "ਸਤਵਮ" ਨਾਲ ਵੀ ਸਬੰਧ ਰਖਦਾ ਹੈ ਜਿਸ ਦਾ ਮਤਲਬ ਹੈ ਸੂਰਬੀਰ ਜਾਂ ਯੋਧਾ। ਇਸ ਲਈ ਬੋਧੀ ਸੱਤਵ ਦਾ ਭਾਵ ਹੈ ਯੋਧਾ ਜਾਂ ਰੂਹਾਨੀ ਸੂਰਬੀਰ।[28]

ਇਨ੍ਹਾਂ ਬੋਧੀਸੱਤਵਾਂ ਦਾ ਮੁੱਢਲਾ ਅਸੂਲ ਹੀ ਅਰਹਤਾਂ ਦੀਆਂ ਆਤਮਿਕ ਖੁਦਗਰਜ਼ੀ ਸਬੰਧੀ ਮਾਨਿਅਤਾਵਾਂ ਦਾ ਵਿਰੋਧ ਕਰਨਾ ਸੀ। ਨਵੇਂ ਸਿੱਧਾਂਤਾਂ ਦੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਆਖਿਆਕਾਰਾਂ ਨੇ ਅਰਹਤਾਂ ਦੇ ਨਿਰਵਾਣ ਸੰਕਲਪ ਉੱਤੇ ਟੀਕਾ ਟਿੱਪਣੀ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਦੱਸਿਆ ਕਿ "ਨਿਬਾਨ" ਦਾ ਸੰਕਲਪ ਮਹਾਤਮਾ ਬੁੱਧ ਦੇ ਉਪਦੇਸ਼ਾਂ ਦੀਆਂ ਮੁੱਢਲੀਆਂ ਲਿਖਤਾਂ ਵਿਚ ਹੈ ਹੀ ਨਹੀਂ ਅਤੇ ਉਸ ਦੀ ਥਾਂ "ਅਨੁੱਤਰ ਸਮਿਅਕ ਸੰਬੋਧਿ" (ਅਰਥਾਤ ਪੂਰਨ ਅਤੇ ਸਰਵੋਤਮ ਗਿਆਨ) ਸ਼ਬਦਾਂ ਦੀ ਮੌਜੂਦਗੀ ਦੱਸੀ ਤੇ ਕਿਹਾ ਕਿ ਗੌਤਮ ਬੁੱਧ ਨੇ ਇਹ ਗਿਆਨ ਖ਼ੁਦ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤਾ ਸੀ। ਸੋ ਹਰ ਇਕ ਨੂੰ ਇਸ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਲਈ ਪ੍ਰਯਤਨਸ਼ੀਲ ਹੋਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ, ਕੇਵਲ ਦੁਖਾਂ ਤੇ ਪਾਪਾਂ ਤੋਂ ਮੁਕਤੀ ਤੇ ਵਿਕਾਰਾਂ ਤੋਂ ਛੁਟਕਾਰਾ ਹੀ ਜੀਵਨ ਦਾ ਆਦਰਸ਼ ਨਹੀਂ। ਅਰਹਤਾਂ ਦੇ ਨਿਰਵਾਣ ਆਦਰਸ਼ ਵਿਚ ਬੋਧਿਕ ਸਿੱਧੀਕਰਨ ਅਤੇ ਸਰਵ-ਉੱਚ ਗਿਆਨ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਦਾ ਕੋਈ ਵਿਧਾਨ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਇਕ ਪਾਸੇ ਤਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸਿੱਧਾਂਤ ਮਨੁੱਖਤਾ ਨੂੰ ਸਰਵ-ਉੱਚ ਗਿਆਨ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਤੋਂ ਮਹਿਰੂਮ ਕਰਦੇ ਸਨ ਤੇ ਦੂਜੇ ਪਾਸੇ ਅਰਹਤਾਂ ਦੀ ਮੌਤ ਉਪਰੰਤ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਇਸ ਸੰਸਾਰ ਤੋਂ ਬਿਲਕੁਲ ਹੀ ਬੇਲਾਗ ਹੋ ਜਾਣ ਦੀ ਮਾਨਿਅਤਾ ਦੇ ਕਾਰਨ, ਨਿਰਵਾਣ ਅਵਸਥਾ ਵਿਚ ਪੁਜ ਚੁੱਕੇ ਭੂਤ ਕਾਲੀਨ ਭਿਕਸ਼ੂਆਂ ਦੀ ਪੂਜਾ ਅਤੇ ਸੇਵਾ ਦੇ ਅਵਸਰ ਤੋਂ ਵੀ ਮਨੁੱਖਤਾ ਨੂੰ ਵਾਂਝਿਆ ਰਖਦੇ ਸਨ। ਇਸ ਲਈ ਬੋਧੀਸੱਤਵਾਂ ਦੇ ਸਿੱਧਾਂਤ ਅਨੁਸਾਰ ਬੋਧੀਸੱਤਵ ਦੀ ਉਪਾਧੀ ਉਸ ਵਿਅਕਤੀ ਲਈ ਪ੍ਰਯੁਕਤ ਕੀਤੀ ਗਈ ਜਿਹੜਾ ਬੋਧੀ ਦੀ ਅਵਸਥਾ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਲਈ ਚੇਸ਼ਟਾ ਕਰਦਾ ਹੋਇਆ ਅਜੇਹੇ ਨਿਰਵਾਣ ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰ ਲੈਂਦਾ ਸੀ ਜਿਸ ਵਿਚ ਇਸ ਅਵਸਥਾ ਤੋਂ ਉਪਰੰਤ ਵੀ ਦੁਖਿਤ ਸੰਸਾਰ ਦੀ ਸੇਵਾ ਅਤੇ ਸਹਾਇਤਾ ਦੀ ਸੰਭਾਵਨਾ ਵਿਦਮਾਨ ਰਹਿੰਦੀ ਸੀ।[29] ਇਹ ਸ਼ਬਦ ਮੂਲ ਰੂਪ ਵਿਚ ਗੌਤਮ ਬੁੱਧ ਦੀ ਉਸ ਆਤਮਿਕ ਅਵਸਥਾ ਲਈ ਵੀ ਵਰਤਿਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ ਜਿਹੜੀ ਬੁੱਧ ਅਵਸਥਾ ਪੁਜਣ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਦੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਬੋਧੀਸੱਤਵ ਨੂੰ ਇਸ ਅਵਸਥਾ ਤਕ ਪੁੱਜਣ ਲਈ ਆਪਣੇ ਅੰਦਰ ਵੈਰਾਗ, ਤਿਆਗ, ਦ੍ਰਿੜ੍ਹਤਾ, ਕੁਰਬਾਨੀ, ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਦੇ ਪਰੰਪਰਾਗਤ ਗਲਤ ਤੇ ਪਥਭ੍ਰਸ਼ਟ ਸੰਕਲਪਾਂ ਤੋਂ ਮੁਕਤੀ, ਅਤੇ ਘੋਰ ਤਪ ਆਦਿ ਦੈਵੀ ਗੁਣਾਂ ਦਾ ਸੰਚਾਰ ਕਰਨਾ ਪੈਂਦਾ ਸੀ। ਉਸ ਦਾ ਉੱਦੇਸ਼ ਨਿਰਵਿਕਲਪ ਸਮਾਧੀ ਰਾਹੀਂ ਉਸ ਪਰਾ ਗਿਆਨ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਸੀ ਜਿੱਥੇ ਸੰਸਾਰ ਅਤੇ ਨਿਰਵਾਣ ਇਕੋ ਹੀ ਯਥਾਰਥ (reality) ਦੇ ਦੋ ਪੱਖ

---

27. *A Bodhisattva Doctrine in Budhist Sanskrit Literature*, p.7.
28. *Ibid.*,
29. "A bodhisattva was defined as one who strove to gain bodhi and scored such nirvana, as he wished to help and succour his fellow creatures in the world of sorrow, sin and impermanence".
    (Hardyal : *A Bodhisattva Doctrine in Budhist Sanskrit Literature*, p.4)

ਪ੍ਰਤੀਤ ਹੋਣ ਲੱਗ ਪੈਂਦੇ ਹਨ।[30] ਬੋਧੀਸੱਤਵ ਲਈ ਇਹ ਅਵਸਥਾ ਬੁੱਧ ਅਵਸਥਾ ਹੈ।

ਮਹਾਯਾਨ ਦੀਆਂ ਵਜ੍ਰਯਾਨ ਅਤੇ ਸਹਜਯਾਨ ਸ਼ਾਖਾਵਾਂ ਵਿਚ ਇਨ੍ਹਾਂ ਬੋਧੀਸੱਤਵਾਂ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਗੁਰੂ ਨੂੰ ਅਸੀਮ ਪ੍ਰਤਿਸ਼ਠਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋਈ। ਡਾ. ਹਜ਼ਾਰੀ ਪ੍ਰਸਾਦ ਦ੍ਵਿਵੇਦੀ ਦੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿਚ ਸਹਜੀਆ ਮਤ ਦੇ ਜਿਹੜੇ ਦੋਹੇ ਮਿਲਦੇ ਹਨ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਗੁਰੂ ਭਗਤੀ ਦੇ ਬਹੁਤ ਉਪਦੇਸ਼ ਪਾਏ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਇਕ ਦੋਹੇ ਵਿਚ ਤਾਂ ਇਥੋਂ ਤਕ ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਹੈ ਕਿ ਗੁਰੂ ਸਿੱਧ ਤੋਂ ਵੀ ਵੱਡੇ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਬਗੈਰ ਵਿਚਾਰੇ ਹੀ ਗੱਲ ਕਰ ਦੇਣੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ।[31] ਵਜ੍ਰਯਾਨ ਸ਼ਾਖਾ ਨਾਲ ਸਬੰਧਤ ਬੋਧਾਂ ਅਨੁਸਾਰ ਗੁਰੂ ਦੀਖਿਆ ਬਿਨਾ ਕੋਈ ਵੀ ਬੁੱਧ ਧਰਮ ਦੇ ਕਿਲ੍ਹੇ ਵਿਚ ਦਾਖ਼ਲ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਦਾ। ਗੁਰੂ ਦਾ ਸਥਾਨ ਸਰਵੋਤਮ ਹੈ।[32] ਬਗ਼ੈਰ ਗੁਰੂ ਦੇ ਨਿਰਦੇਸ਼ਨ ਤੋਂ ਮੰਤਰਾਂ ਦੇ ਜਾਪ ਅਤੇ ਸਮਾਧੀ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਵਿਚ ਸਫ਼ਲਤਾ ਮਿਲਣੀ ਅਸੰਭਵ ਹੈ।[33] ਗੁਰੂ ਦੇ ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਰੂਪੀ ਬਚਨਾਂ ਨਾਲ ਹੀ ਨਿਰਵਾਣ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਹੋ ਸਕਦੀ ਹੈ।[34]

ਮਹਾਯਾਨ ਸੰਪਰਦਾ ਦਾ ਇਕ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਸੰਕਲਪ ਬੋਧਿਚਿਤ ਹੈ। ਬੋਧਿਚਿਤ, ਚਿਤ ਦੀ ਉਸ ਅਵਸਥਾ ਨੂੰ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ ਜਦੋਂ ਉਹ ਧਰਮ ਸਾਧਨਾ ਲਈ ਤਿਆਰ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਬੋਧਿਚਿਤ ਦੀ ਬੋਧ ਅਵਸਥਾ ਗਿਆਨ ਅਤੇ ਧਰਮ ਸਾਧਨਾ ਵਿਚ ਸਥਿਤ ਉਹ ਅਵਸਥਾ ਹੈ ਜਿਸ ਵਿਚ ਸ਼ੂਨਯਤਾ, ਗਿਆਨ ਅਤੇ ਕਰੁਣਾ ਦੇ ਤੱਤ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਬੋਧਿਚਿਤ ਨੂੰ ਉਤਪੰਨ ਕਰਨ ਲਈ ਦਾਨ, ਸ਼ੀਲ, ਸਹਿਨਸ਼ੀਲਤਾ, ਵੀਰਯ (ਅਧਿਆਤਮਿਕ ਸ਼ਕਤੀ), ਧਿਆਨ ਅਤੇ ਪ੍ਰਗਯਾ ਅਥਵਾ ਪਰਮਾਰਥ ਗਿਆਨ ਆਦਿ ਛੇ ਪਾਰਮਿਤਾਵਾਂ ਦੀ ਸਾਧਨਾ ਕਰਨੀ ਪੈਂਦੀ ਹੈ ਜੋ ਬੋਧਿਚਿਤ ਨੂੰ ਭਵਸਾਗਰ ਤੋਂ ਪਾਰ ਲੈ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ। ਇਸ ਸਾਧਨਾ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਬੋਧਿਚਿਤੋਪਾਦ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਉਸ ਵਿਚ ਸ਼ੂਨਿਅਤਾ, ਗਿਆਨ ਅਤੇ ਕਰੁਣਾ ਸੰਜੁਗਤ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਤੋਂ ਪਿਛੋਂ ਇਹ ਬੋਧਿਚਿਤ ਪ੍ਰਮਦਿਤਾ, ਵਿਮਲਾ, ਪ੍ਰਭਾਕਾਰੀ, ਅਰਚਿਸਮਤੀ, ਸੁਦੁਰਜਿਆ, ਅਭਿਮੁਖੀ, ਦੁਰਗਮਾ, ਅਚਲਾ, ਸਾਧੁਮਤੀ ਅਤੇ ਅੰਤ ਵਿਚ ਮੇਘਮਈ ਧਰਮ ਮੇਘ ਆਦਿ 10 ਭੂਮੀਆਂ ਨੂੰ ਪਾਰ ਕਰਕੇ ਪ੍ਰਗਯਾ ਜਾਂ ਪਰਮਾਰਥ ਦੇ ਗਿਆਨ ਦਾ ਸੁਆਮੀ ਬਣਦਾ ਹੈ। ਉਸ ਵਿਚ ਅਨੰਤ ਕਰੁਣਾ ਦਾ ਉਦੈ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਉਹ ਪੂਰਨ ਬੋਧੀਸੱਤਵ ਦੀ ਅਵਸਥਾ ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰ ਲੈਂਦਾ ਹੈ। ਪਰ ਇਹ ਮਾਰਗ ਬੜਾ ਹੀ ਕਠਿਨ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਜਨ ਸਾਧਾਰਨ ਲਈ ਬੋਧੀਸੱਤਵਾਂ ਦੀ ਸ਼ਰਨ ਵਿਚ ਜਾਣ ਦਾ ਵਿਧਾਨ ਅਤਿ ਜ਼ਰੂਰੀ ਸਮਝਿਆ ਗਿਆ ਹੈ।

(ਕ) ਜੈਨ ਧਰਮ ਵਿਚ ਗੁਰੂ ਦਾ ਸੰਕਲਪ

ਧਾਰਮਕ ਸਥਿਤੀ : ਆਮ ਪ੍ਰਚਲਿਤ ਵਿਚਾਰ ਅਨੁਸਾਰ ਜੈਨ ਧਰਮ ਦੇ ਆਦਿ ਸੰਚਾਲਕ, "ਮਹਾਵੀਰ" ਮੰਨੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਪਰ ਆਧੁਨਿਕ ਖੋਜ ਦੇ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਵਿਚ ਇਸ ਧਰਮ ਦੇ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਪ੍ਰਵਰਤਕ ਇਕ ਪੌਰਾਣਿਕ ਮਹਾਂਪੁਰਸ਼ ਰਿਸ਼ਭਦੇਵ ਦੱਸੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਬਾਅਦ 23 ਤੀਰਥੰਕਰ ਹੋਏ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚੋਂ ਅੰਤਿਮ ਤੀਰਥੰਕਰ ਮਹਾਵੀਰ ਹਨ। ਡਾ. ਰਾਧਾ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨਨ ਅਨੁਸਾਰ

---

30. S. G. F. Brondon : *A Dictionary of Comparative Religion*, p. 145.
31. *ਬੋਧਗਾਨ ਦੋਹਾ* (ਹਰ ਪ੍ਰਸਾਦ ਸ਼ਾਸਤਰੀ) : ਪੰਨਾ 3 (ਭੂਮਿਕਾ)
32. B. Bhattacharya : *An Introduction to Budhist Esotericism*, p. 93.
33. J. Gonda : *Change and Continuity in Indian Religion*, p. 278.
34. ਸਾਂਕ੍ਰਿਤਯਾਯਨ : *ਹਿੰਦੀ ਕਾਵਯਧਾਰਾ*, ਪੰਨਾ 20

ਪਹਿਲੀ ਸਦੀ ਈਸਾ ਪੂਰਵ ਵਿਚ ਜੈਨ ਧਰਮ ਦੇ ਪਹਿਲੇ ਤੀਰਥੰਕਰ ਰਿਸ਼ਭਦੇਵ ਦੀ ਲੋਕਾਂ ਦੁਆਰਾ ਪੂਜਾ ਹੋਣ ਦੇ ਪ੍ਰਮਾਣ ਉਪਲਬਧ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਉਹ ਲਿਖਦੇ ਹਨ ਕਿ ਯਜੁਰਵੇਦ ਦੇ ਮੰਤਰਾਂ ਵਿਚ ਰਿਸ਼ਭਦੇਵ ਦਾ ਉੱਲੇਖ ਮਿਲਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਭਾਗਵਤ ਪੁਰਾਨ ਵਿਚੋਂ ਵੀ ਰਿਸ਼ਭਦੇਵ ਨੂੰ ਪਹਿਲਾ ਤੀਰਥੰਕਰ ਮੰਨੇ ਜਾਣ ਦੀ ਪ੍ਰੋੜ੍ਹਤਾ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ।[35] ਇਸ ਲਈ ਜੈਨ ਧਰਮ ਦੇ 24 ਤੀਰਥੰਕਰਾਂ ਵਿਚੋਂ ਰਿਸ਼ਭਦੇਵ ਹੀ ਪਹਿਲੇ ਤੀਰਥੰਕਰ ਸਨ ਅਤੇ ਮਹਾਵੀਰ ਜੀ ਅੰਤਿਮ।

ਇਹ ਮਤ ਈਸ਼ਵਰ ਦੀ ਸੱਤਾ ਨੂੰ ਤਾਂ ਮੰਨਦਾ ਹੈ ਪਰ ਉਸ ਨੂੰ ਸ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਕਰਤਾ ਨਹੀਂ ਮੰਨਦਾ। ਵਰਤ, ਨੇਮ, ਅਤੇ ਤਪ ਦੁਆਰਾ ਮੁਕਤੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨਾ ਇਸ ਅਨੁਸਾਰ ਮਨੁੱਖ ਦਾ ਜੀਵਨ ਲਕਸ਼ ਹੈ। ਮੁਕਤੀ ਦਾ ਸਾਧਨ "ਸਮਿਅਕ ਗਿਆਨ", "ਸਮਿਅਕ ਦਰਸ਼ਨ" ਅਤੇ "ਸਮਿਅਕ ਚਰਿਤ੍ਰ" ਨਿਰਮਾਣ ਹੈ। ਆਤਮ ਮੁਕਤੀ ਅਤੇ ਚਰਿਤ੍ਰ ਸਿੱਧੀ ਲਈ ਬ੍ਰਹਮਚਰਯ, ਖਿਮਾ, ਸਰਲਤਾ, ਸ਼ੌਚ, ਸਤਯ, ਸੰਜਮ, ਤਿਆਗ, ਉਦਾਸੀਨਤਾ, ਆਦਿ ਗੁਣ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹਨ। ਡਾ. ਉਮੇਸ਼ ਮਿਸ਼ਰ ਅਨੁਸਾਰ ਜੈਨ ਧਰਮ ਵਿਚ ਮੁਕਤੀ ਲਈ "ਅਨਿਤਯ", "ਅਸ਼ਰਣ", "ਸੰਸਾਰ", "ਏਕਤ੍ਵ", "ਅਨਯੁਤ੍ਵ", "ਅਸ਼ੁਚੀ", ਆਸ੍ਰਵ", "ਸੰਵਰ", "ਨਿਰਜਹਾ", "ਲੋਕ", "ਬੋਧਿਦੁਰਲਭੰਤਵ" ਅਤੇ "ਧਰਮਾਨੁਪ੍ਰੇਕਸ਼ਾ" ਆਦਿ ਭਾਵਨਾਵਾਂ ਨਾਲ ਯੁਕਤ ਹੋਣਾ ਬੜਾ ਲਾਜ਼ਮੀ ਹੈ।[36]

ਤੀਰਥੰਕਰ : ਗੁਰੂ ਰੂਪ ਵਿਚ : ਜੈਨ ਧਰਮ ਵਿੱਚ ਤਿੰਨ ਤੱਤ ਮੰਨੇ ਗਏ ਹਨ—ਦੇਵ ਤੱਤ, ਗੁਰੂ ਤੱਤ ਅਤੇ ਧਰਮ ਤੱਤ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਤਿੰਨਾਂ ਦੀ ਸਮਿਅਕ ਜਾਣਕਾਰੀ ਹੀ ਗਿਆਨ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਉੱਤੇ ਦ੍ਰਿੜ੍ਹ ਸ਼ਰਧਾ "ਸਮਿਅਕ ਦਰਸ਼ਨ" ਹੈ ਜਿਸ ਦਾ ਜੈਨ ਧਰਮ ਵਿਚ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਧ ਮਹੱਤਵ ਹੈ। ਸਮਿਅਕ ਗਿਆਨ ਦਰਸ਼ਨ ਯੁਕਤ ਚਰਿਤ੍ਰ ਹੀ ਮੁਕਤੀ ਦਾ ਮਾਰਗ ਹੈ। ਸਿੱਧ ਚਕ੍ਰ ਦੀ ਆਰਾਧਨਾ ਵਿਚ ਦੇਵ, ਗੁਰੂ ਅਤੇ ਧਰਮ ਇਨ੍ਹਾਂ ਤਿੰਨਾਂ ਤੱਤਾਂ ਦੀ ਇਕੱਠੀ ਆਰਾਧਨਾ ਹੁੰਦੀ ਹੈ।

ਜੈਨ ਧਰਮ ਦੇ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਡੇ ਮੰਤਰ ਵਿਚ ਜਿਸ ਨੂੰ "ਨਵਕਾਰ ਮੰਤਰ" ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਅਰਹਤ, ਸਿੱਧ, ਆਚਾਰਯ, ਉਪਾਧਿਆਏ, ਅਤੇਂ ਸਾਧੂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਪੰਜਾਂ ਪਰਮੇਸ਼ਠੀਆਂ ਨੂੰ ਨਮਸਕਾਰ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਪੰਜਾਂ ਪਰਮੇਸ਼ਠੀਆਂ ਵਿਚ ਸਿੱਧ ਪਦ ਤਾਂ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਬਾਕੀ ਚਾਰ ਪਦ ਪਰਉਪਕਾਰੀ ਗੁਰੂਆਂ ਦੇ ਹਨ। ਉਂਞ "ਅਰਹਤ" ਨੂੰ ਦੇਵ ਤੱਤ ਵਿਚ ਸਥਾਨ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਹੈ ਪਰ ਵਾਸਤਵ ਵਿਚ ਅਰਹਤ ਧਰਮ ਨੂੰ ਪਰਗਟ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਧਰਮੋਪਦੇਸ਼ਕ ਹੋਣ ਦੇ ਕਾਰਨ ਗੁਰੂ ਹੀ ਹਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸ਼ਿਸ਼ਾਂ ਨੂੰ ਗਣਧਰ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਸਾਧੂ, ਸਾਧਵੀ, ਸ੍ਰਾਵਕ ਅਤੇ ਸ੍ਰਾਵਿਕਾ ਆਦਿ ਚਤੁਰਵਿਧ ਸੰਘ ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ ਕਰਨ ਨਾਲ ਹੀ ਉਹ ਤੀਰਥੰਕਰ ਅਖਵਾਉਂਦੇ ਹਨ। ਥਾਂ ਥਾਂ ਦੇ ਪੈਦਲ ਵਿਹਾਰ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਇਹ ਤੀਰਥੰਕਰ ਧਰਮ ਤੱਤ ਦਾ ਉਪਦੇਸ਼ ਦਿੰਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਉਪਦੇਸ਼ ਨਾਲ ਲੱਖਾਂ ਆਦਮੀ ਆਤਮ ਕਲਿਆਣ ਵਿਚ ਪਰਿਵਰਤਿਤ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਲਈ ਉਹ ਗੁਰੂਆਂ ਦੇ ਵੀ ਗੁਰੂ ਅਰਥਾਤ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਡੇ ਗੁਰੂ ਆਖੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ।

ਜੈਨ ਧਰਮ ਅਨੁਸਾਰ ਉਤਕ੍ਰਿਸ਼ਟ ਅਖਲਾਕ ਹੀ ਕਿਸੇ ਵਿਅਕਤੀ ਨੂੰ ਤੀਰਥੰਕਰ ਦੀ ਪਦਵੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਲਈ ਸਮਰਥ ਬਣਾਉਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਉੱਚ ਅਖਲਾਕ ਦੀ ਉਪਲਬਧੀ ਲਈ ਸੱਚਾ ਵਿਸ਼ਵਾਸ, ਪਵਿੱਤਰਤਾ, ਨਿਮਰਤਾ, ਪੰਜਾਂ ਪ੍ਰਤਿਗਿਆਵਾਂ ਦੀ ਪਾਲਣਾ, ਨਿਰੰਤਰ ਲਗਨ, ਵਿਸ਼ਵ ਵਿਆਪੀ ਦੁਖਾਂ ਦਾ ਬੋਧ, ਵਿੱਤ ਅਨੁਸਾਰ ਬਲੀਦਾਨ ਅਤੇ ਤਪ ਸਾਧਨਾ, ਸੰਤਾਂ ਅਤੇ

---

35. *Indian Philosophy*; Vol. I, p. 28.7
36. *ਭਾਰਤੀਯ ਦਰਸ਼ਨ*, ਪੰਨਾ 117.

ਗੁਣਵਾਨ ਸਤ ਪੁਰਸ਼ਾਂ ਦੀ ਸੇਵਾ, ਅਰਹਤਾਂ, ਧਰਮ ਸੰਘਾਂ ਦੇ ਮੁਖੀ ਆਚਾਰੀਆਂ ਅਤੇ ਧਰਮ ਗ੍ਰੰਥਾਂ ਪ੍ਰਤਿ ਸ਼ਰਧਾ ਭਗਤੀ, ਸੰਤਾਂ ਦੀਆਂ ਛੇ ਆਵੱਸ਼ਕ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰੀਆਂ ਪ੍ਰਤਿ ਸਾਵਧਾਨਤਾ, ਮੁਕਤੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਦਾ ਪ੍ਰਚਾਰ ਅਤੇ ਆਪਣੇ ਧਰਮ ਭਰਾਵਾਂ ਨਾਲ ਪਿਆਰ ਆਦਿ ਗੁਣਾਂ ਦਾ ਮਨੁੱਖੀ ਸ਼ਖਸੀਅਤ ਵਿਚ ਸਮਾਵੇਸ਼ ਅਤਿਅੰਤ ਆਵੱਸ਼ਕ ਹੈ।[37] ਅਜੇਹੇ ਉੱਚ ਅਖਲਾਕੀ ਗੁਣਾਂ ਨਾਲ ਸੰਪੰਨ ਤੀਰਥੰਕਰ ਹੀ ਆਤਮ ਗਿਆਨ ਦਾ ਉਪਦੇਸ਼ ਕਰਨ ਦਾ ਹੱਕ ਰਖਦੇ ਹਨ। ਦੁਖੀ ਦਿਲਾਂ ਨੂੰ ਸ਼ਾਂਤ ਕਰਨ ਲਈ, ਮਨੁੱਖੀ ਮਨ ਦੀ ਭਟਕਣ ਨੂੰ ਬੰਦ ਕਰਨ ਲਈ ਅਤੇ ਮਾਨਸਿਕ ਪਵਿੱਤਰਤਾ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਨ ਲਈ ਉਹ ਪੂਰਨ ਭਾਂਤ ਸਮਰਥ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਲਈ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਦ੍ਰਵਤੀਰਥ ਅਤੇ ਭਵ-ਤੀਰਥ ਵੀ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਵਿਕਾਰਾਂ ਉੱਤੇ ਪੂਰਨ ਜ਼ਬਤ ਰਖਣ ਵਾਲੇ, ਕੈਵਲਯ ਗਿਆਨ ਦੇ ਦ੍ਰਸ਼ਟਾਂ, ਸਭ ਕਰਮਾਂ ਧਰਮਾਂ ਦੇ ਫਲਾਂ ਦੀਆਂ ਇੱਛਾਵਾਂ ਤੋਂ ਮੁਕਤ ਇਹ ਹਸਤੀਆਂ ਵਿਸ਼ਵ ਲਈ ਪੂਜਨਯੋਗ ਹਨ।

ਉਪਰੋਕਤ ਗੁਣਾਂ ਨਾਲ ਸੰਪੰਨ ਤੀਰਥੰਕਰ ਭਾਵੇਂ ਕਿੰਨੇ ਵੀ ਉੱਚ ਪਦਵੀ ਦੇ ਮਾਲਿਕ ਕਿਉਂ ਨਾ ਹੋਣ, ਪਰ ਜੈਨ ਧਰਮ ਅਨੁਸਾਰ, ਸਰਵ-ਉੱਚਤਾ ਕਿਸੇ ਵਿਅਕਤੀ ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਦੀ। ਦੂਜੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿਚ ਕੋਈ ਵੀ ਵਿਅਕਤੀ ਪਰਾ-ਮਨੁੱਖ (Super Human) ਦੀ ਉਪਾਧੀ ਦਾ ਦਾਅਵਾ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਦਾ। ਤੀਰਥੰਕਰ ਆਮ ਮਨੁੱਖਾਂ ਵਰਗੇ ਹੀ ਮਨੁੱਖ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਅੰਤਰ ਕੇਵਲ ਇੰਨਾ ਹੀ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਆਤਮ-ਵਿਜੈਤਾ ਮਹਾਪੁਰਸ਼ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਹਰ ਮਨੁੱਖ ਆਪਣੀ ਕਰਨੀ ਸਦਕਾ ਅਜੇਹੀ ਅਵਸਥਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰ ਸਕਦਾ ਹੈ।[38]

ਇਸ ਧਰਮ ਵਿਚ ਤੀਰਥੰਕਰਾਂ ਦੀ ਪੂਜਾ ਦਾ ਵਿਧਾਨ ਵੀ ਉਪਲਬਧ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਵਿਚ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਸਰੀਰਕ ਸੁੰਦਰਤਾ ਦਾ ਧਿਆਨ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਗਿਆਨ ਉੱਤੇ ਵੀ ਮਨਨ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਜੈਨੀ ਲੋਕ ਤੀਰਥੰਕਰਾਂ ਨੂੰ ਇਤਿਹਾਸਕ ਵਿਅਕਤੀ ਮੰਨਦੇ ਹਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਤਸਵੀਰਾਂ ਨੂੰ ਵੇਖ ਕੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਉੱਚ ਕਰਨੀਆਂ, ਸ੍ਰੇਸ਼ਟ ਆਦਰਸ਼ ਅਤੇ ਅਨੁਪਮ ਕਰਨਾਮਿਆਂ ਨੂੰ ਯਾਦ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਸਤਿਕਾਰ ਵਜੋਂ ਕਈ ਪਦਾਰਥ ਵੀ ਭੇਟ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਜਿਥੋਂ ਤਕ ਤੀਰਥੰਕਰਾਂ ਦੇ ਇਸ ਸਤਿਕਾਰ ਦਾ ਸਬੰਧ ਹੈ, ਇਹ ਬੁੱਤ ਪੂਜਕ ਨਹੀਂ, ਪਰ ਜਦੋਂ ਉਹ ਯਕਸ਼ ਤੇ ਯਕਸ਼ਨੀਆਂ ਆਦਿ ਕਲਪਿਤ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਦੀ ਪੂਜਾ ਕਰਨ ਲਗ ਪੈਂਦੇ ਹਨ ਤਾਂ ਉਹ ਬੁੱਤ ਪ੍ਰਸਤਾਂ ਦੀ ਸ਼੍ਰੇਣੀ ਵਿਚ ਰਖੇ ਜਾ ਸਕਦੇ ਹਨ।[39]

ਜੈਨ ਧਰਮ ਵਿਚ ਸਿੱਖ ਆਪਣੇ ਗੁਰੂ ਜਾਂ ਤੀਰਥੰਕਰ ਦੀ ਆਗਿਆ ਪਾਲਣ ਕਰਨ ਲਈ ਹਰ ਵਕਤ ਸਾਵਧਾਨ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਨਿਮਰਤਾ ਉਸ ਦਾ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਡਾ ਗੁਣ ਹੈ। ਹਰ ਰੋਜ਼ ਗੁਰੂ ਦੇ ਦਰਸ਼ਨ, ਬੰਦਨ, ਸੇਵਾ ਭਗਤੀ ਆਦਿ ਸਿੱਖ ਲਈ ਆਵੱਸ਼ਕ ਹਨ। ਜੈਨ ਆਗਮਾਂ ਵਿਚ ਗਣਧਰ ਗੌਤਮ ਆਪਣੇ ਗੁਰੂ ਭਗਵਾਨ ਮਹਾਂਵੀਰ ਨੂੰ ਜਿਸ ਨਿਮਰਤਾ ਨਾਲ ਸੁਆਲ ਪੁੱਛਿਆ ਕਰਦੇ ਸਨ, ਉਹ ਇਸ ਦਾ ਪ੍ਰਤੱਖ ਪ੍ਰਮਾਣ ਹੈ।

ਸੋ ਅਖ਼ੀਰ, ਸੰਖੇਪ ਵਿਚ ਇਹ ਕਿਹਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ਕਿ ਜੈਨ ਧਰਮ ਅਨੁਸਾਰ ਮਨੁੱਖ ਲਈ ਸਾਧਾਰਨ ਸਥਿਤੀ ਤੋਂ ਉਠ ਕੇ ਆਲੋਕ ਅਤੇ ਆਕਾਸ਼ ਆਦਿ ਸਥਿਤੀਆਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਪਰਮ ਜੀਵਤਾ ਦੀ ਪਦਵੀ ਨੂੰ ਪਹੁੰਚਣ ਲਈ, ਗੁਰੂ ਜਾਂ ਤੀਰਥੰਕਰ ਦੀ ਅਗਵਾਈ ਦੀ ਪਰਮ

---

37. Dayanand Bhargava : *Jain Ethics*, p. 61.
38. Dayanand Bhargava : *Jain Ethics*, p. 92.
39. B. Bhattacharya : *An Introduction to Budhist Esotericism*, p. 114.

ਆਵੱਸ਼ਕਤਾ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਜਾਂ ਤੀਰਥੰਕਰ ਉਹ ਹੈ ਜਿਸ ਨੇ ਪਰਮ ਜੀਵਤਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰ ਲਈ ਹੈ। ਤੀਰਥੰਕਰ ਪਰਮ ਜੀਵ ਮੰਨੇ ਗਏ ਹਨ। ਇਸ ਲਈ ਜੈਨ ਧਰਮ ਵਿਚ ਗੁਰੂ ਸਿੱਧਾਂਤ ਪਰਮ ਜੀਵਤਾ ਸਿੱਧਾਂਤ ਹੀ ਮੰਨ ਲਿਆ ਗਿਆ ਹੈ।

ਬੁੱਧ ਅਤੇ ਜੈਨ ਧਰਮ ਦੇ ਗੁਰੂ ਸੰਕਲਪ ਸਬੰਧੀ ਇਸ ਸੰਖੇਪ ਪਰਿਚਯ ਤੋਂ ਇਹ ਸਿੱਟਾ ਕੱਢਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ਕਿ ਵੇਦਾਂ, ਉਪਨਿਸ਼ਦਾਂ, ਅਤੇ *ਗੀਤਾ* ਆਦਿ ਦੇ ਸਮਿਆਂ ਤੋਂ ਚਲੀ ਆ ਰਹੀ ਗੁਰੂ ਸੰਕਲਪ ਧਾਰਾ ਵਿਚ ਕਾਫ਼ੀ ਪਰਿਵਰਤਨ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਪਰ ਇਸ ਦੇ ਨਾਲ ਹੀ ਇਨ੍ਹਾਂ ਧਰਮਾਂ ਦੇ ਗੁਰੂ ਸਿੱਧਾਂਤ ਦੀ ਪੂਰਵਰਤੀ ਗੁਰੂ ਸੰਕਲਪਾਂ ਨਾਲ ਸਾਂਝ ਵੀ ਪ੍ਰਤੀਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ।

ਬੁੱਧ ਧਰਮ ਵਿਚ ਸੰਨਿਆਸ ਮਾਰਗ ਅਤੇ ਭਿਕਸ਼ੂ ਜੀਵਨ ਦੀ ਮਾਨਿਅਤਾ ਉਪਨਿਸ਼ਦਾਂ ਦੀ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਦਾ ਹੀ ਅਨੁਸਰਨ ਜਾਪਦਾ ਹੈ। ਉਪਨਿਸ਼ਦਾਂ ਵਿਚ ਗ੍ਰਿਹਸਥ ਆਸ਼ਰਮ ਵਿਚ ਰਹਿ ਕੇ ਮੁਕਤੀ ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨਾ ਬੜਾ ਕਠਿਨ ਦੱਸਿਆ ਗਿਆ ਹੈ।[40] ਬੁੱਧ ਦੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਵਿਚ ਵੀ ਪੂਰਨ ਨਿਰਵਾਣ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਲਈ ਭਿਕਸ਼ੂ ਜੀਵਨ ਨੂੰ ਉਚਿਤ ਮੰਨਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਤੀਰਥੰਕਰ ਵੀ ਨਿਵਿਰਤੀ ਮਾਰਗ ਦੇ ਹੀ ਉਪਾਸ਼ਕ ਹਨ। ਸੋ ਵੈਦਿਕ ਅਤੇ ਬੋਧਿਕ ਆਦਿ ਧਰਮਾਂ ਦੀ ਗੁਰੂ ਸੰਕਲਪ ਪਰੰਪਰਾ ਵਿਚ ਗ੍ਰਿਹਸਥੀ ਗੁਰੂ ਨੂੰ ਘੱਟ ਮਹੱਤਤਾ ਦਿੱਤੀ ਗਈ ਹੈ। ਇਸ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਾਰਿਆਂ ਧਰਮਾਂ ਵਿਚ ਗੁਰੂ ਦੇ ਦੇਹ ਧਾਰੀ ਹੋਣ ਦੀ ਮਾਨਿਅਤਾ ਦੀ ਵੀ ਇਕ ਸਾਂਝ ਹੈ।

ਬੁੱਧ ਧਰਮ ਅਤੇ ਜੈਨ ਧਰਮ ਦੇ ਗੁਰੂ ਸੰਕਲਪ ਦਾ ਉਪਨਿਸ਼ਦ ਸਿੱਧਾਂਤਾਂ ਨਾਲੋਂ ਵੱਡਾ ਫ਼ਰਕ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਬੁੱਧ ਧਰਮ ਨਿਰਾਤਮਵਾਦੀ ਸੀ ਅਤੇ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੀ ਨਿਰੰਕੁਸ਼ ਸੱਤਾ ਵਿਚ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਨਹੀਂ ਸੀ ਰਖਦਾ। ਇਸ ਲਈ ਬੋਧਾਂ, ਅਰਹਤਾਂ, ਬੋਧੀਸੱਤਵਾਂ ਅਤੇ ਤੀਰਥੰਕਰਾਂ ਦਾ ਆਦਰਸ਼ ਗੁਰੂ ਦੇ ਆਦਰਸ਼ਾਂ ਨਾਲੋਂ ਬੁਨਿਆਦੀ ਤੌਰ ਤੇ ਭਿੰਨਤਾ ਰਖਦਾ ਹੈ। ਉਪਨਿਸ਼ਦ ਅਤੇ *ਗੀਤਾ* ਵਿਚ ਪ੍ਰਤਿਪਾਦਿਤ ਗੁਰੂ, ਜੀਵ ਦਾ ਈਸ਼ਵਰ ਨਾਲ ਮੇਲ ਕਰਾਉਂਦਾ ਹੈ ਪਰ ਬੋਧ ਅਤੇ ਬੋਧੀਸੱਤਵ ਨਿਰਵਾਣ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਲਈ ਅਤੇ ਜੈਨੀ ਤੀਰਥੰਕਰ ਪਰਮ ਜੀਵਤਾ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਲਈ ਨਿਰਦੇਸ਼ਨ ਦਿੰਦੇ ਹਨ। ਨਿਰਵਾਣ, ਪਰਮ ਜੀਵਤਾ ਅਤੇ ਉਪਨਿਸ਼ਦਾਂ ਦੇ ਪਰਮ ਪਦ ਦੇ ਸੰਕਲਪ ਵਿਚ ਵੀ ਕਾਫ਼ੀ ਭਿੰਨਤਾ ਹੈ।

ਬੋਧੀ ਅਤੇ ਜੈਨੀ ਪਥ-ਪ੍ਰਦਰਸ਼ਕ ਨਾ ਤਾਂ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੇ ਹੀ ਰੂਪ ਹਨ ਤੇ ਨਾ ਹੀ ਉਸ ਦੇ ਅਵਤਾਰ। ਬੁੱਧ ਨੇ ਵੀ ਨਾ ਕਦੇ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ *ਗੀਤਾ* ਦੇ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਵਾਂਗ ਅਵਤਾਰ ਹੀ ਕਿਹਾ ਹੈ ਤੇ ਨਾ ਹੀ ਆਪ ਗੁਰੂ ਹੋਣ ਦਾ ਦਾਅਵਾ ਹੀ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਉਹ ਆਤਮਾ ਅਤੇ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੀ ਚਰਚਾ ਕਰਨ ਤੋਂ ਸਦਾ ਹੀ ਸੰਕੋਚ ਕਰਦੇ ਰਹੇ ਹਨ। ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਤੀਰਥੰਕਰ ਇਕ ਸਾਧਾਰਣ ਵਿਅਕਤੀ ਹੀ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਜੋ ਨੈਤਿਕ ਗੁਣਾਂ ਅਤੇ ਤਪੋ ਬਲ ਨਾਲ ਪਰਮ ਜੀਵਤਾ ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਕੇ ਪਥ-ਪ੍ਰਦਰਸ਼ਨ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਈਸ਼ਵਰ ਦਾ ਅਵਤਾਰ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਦਾ। ਜਿਵੇਂ *ਗੀਤਾ* ਵਿਚ ਗੁਰੂ ਨੂੰ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਦਾ ਅਵਤਾਰ ਵੀ ਮੰਨਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਉਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਤੀਰਥੰਕਰ ਅਤੇ ਬੁੱਧ ਮੁੜ ਮੁੜ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਰਹਿਬਰੀ ਲਈ ਗੁਰੂ ਰੂਪ ਵਿਚ ਅਵਤਾਰ ਨਹੀਂ ਧਾਰਦੇ। ਬੋਧੀ ਸੱਤਵਾਂ ਵੇਲੇ *ਗੀਤਾ* ਦੇ ਅਵਤਾਰ ਸਿੱਧਾਂਤ ਤੋਂ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਹੋ ਕੇ ਇਸ ਮਾਨਿਅਤਾ ਨੂੰ ਆਵੱਸ਼ ਹੀ ਸਵੀਕਾਰ ਕਰ ਲਿਆ ਗਿਆ ਹੈ।

---

40. *ਬ੍ਰਿਹਦਾਮਣਯਕ ਉਪਨਿਸ਼ਦ*, 4.4.6.

ਬੋਧੀ ਸੱਤਵ ਲਈ ਇਹ ਜ਼ਰੂਰੀ ਨਹੀਂ ਕਿ ਉਹ ਬ੍ਰੁੱਧ ਅਵਸਥਾ ਤਕ ਪੁੱਜ ਹੀ ਗਿਆ ਹੋਵੇ। ਇਸ ਅਵਸਥਾ ਤਕ ਪੁੱਜਣ ਦਾ ਇਰਾਦਾ ਰਖ ਕੇ ਪ੍ਰਯਤਨਸ਼ੀਲ ਵਿਅਕਤੀ ਵੀ ਬੋਧੀਸੱਤਵ ਅਖਵਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ਪਰ ਉਪਨਿਸ਼ਦਿਕ ਗੁਰੂ ਕੇਵਲ ਬ੍ਰਹਮਨਿਸ਼ਠ ਹੀ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ ਅਤੇ *ਗੀਤਾ* ਅਨੁਸਾਰ ਕੇਵਲ ਭਗਵਾਨ ਦਾ ਅਵਤਾਰ ਹੀ। ਤੀਰਥੰਕਰ ਇਕ ਸਾਧਾਰਣ ਵਿਅਕਤੀ ਹੀ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਜੋ ਆਪਣੇ ਉੱਚ ਅਖਲਾਕ ਨਾਲ ਪਰਮਜੀਵਤਾ ਦੀ ਪਦਵੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਪਰ ਉਹ ਉਪਨਿਸ਼ਦਿਕ ਗੁਰੂ ਵਾਂਗ ਈਸ਼ਵਰ ਨਾਲ ਤਦਰੂਪ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ।

ਬੁੱਧ ਨੇ ਜੀਵਨ ਅਗਵਾਈ ਲਈ ਕਿਸੇ ਵਿਅਕਤੀ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਦੀ ਲੋੜ ਹੀ ਨਹੀਂ ਸਮਝੀ। ਉਸ ਅਨੁਸਾਰ ਕੇਵਲ ਉਸ ਦੀਆਂ ਸਿਖਿਆਵਾਂ ਹੀ ਨਿਰਵਾਣ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਲਈ ਕਾਫ਼ੀ ਹਨ। ਜੈਨ ਧਰਮ ਵਿਚ ਵੀ ਕੋਈ ਵਿਅਕਤੀ ਪਰਾ-ਮਨੁੱਖ ਹੋਣ ਦਾ ਦਾਅਵਾ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਦਾ ਕੇਵਲ ਜੈਨ ਗ੍ਰੰਥਾਂ ਦੀ ਪ੍ਰਮਾਣਿਕਤਾ ਉੱਤੇ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਨਿਰਦੇਸ਼ਨ ਹੀ ਕਾਫ਼ੀ ਹੈ। *ਗੀਤਾ* ਵਿਚ ਭਾਵੇਂ *ਗੀਤਾ* ਦੇ ਮਹਾਤਮ ਨੂੰ ਸਵੀਕਾਰ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ ਪਰ ਸ਼ਿਸ਼ ਲਈ ਸ੍ਰੀ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਦੀ ਸ਼ਰਨ ਵਿਚ ਜਾਣ ਦਾ ਸੁਰ ਵਧੇਰੇ ਉੱਚੀ ਸੁਣਾਈ ਦਿੰਦਾ ਹੈ।

ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਦਾ ਗੁਰੂ ਸਿੱਧਾਂਤ ਬੁੱਧ ਅਤੇ ਜੈਨੀਆਂ ਦੇ ਸਿੱਧਾਂਤਾਂ ਨਾਲੋਂ ਕਾਫ਼ੀ ਭੇਦ ਰਖਦਾ ਹੈ ਜਿਸ ਦਾ ਭਰਪੂਰ ਤੁਲਨਾਤਮਕ ਅਧਿਐਨ ਅਗਲੇ ਅਧਿਆਏ ਵਿਚ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਜਾਏਗਾ।

(ਖ) ਸਿੱਧ, ਤੰਤਰ ਅਤੇ ਨਾਥ ਮਤ ਵਿਚ ਗੁਰੂ ਦਾ ਸੰਕਲਪ

'ਸਿੱਧ' ਸੰਕਲਪ ਦੀ ਵਿਆਖਿਆ : ਬੁੱਧ ਮਤ ਦੀ ਮਹਾਯਾਨ ਸੰਪਰਦਾ ਵਿਚੋਂ ਸਿੱਧਾਂ ਅਤੇ ਨਾਥਾਂ ਦੀ ਸੰਪਰਦਾ ਦਾ ਜਨਮ ਹੋਇਆ। ਚੁਰਾਸੀ ਸਿੱਧ ਜਿਸ ਵਜ੍ਰਯਾਨ ਸੰਪਰਦਾ ਦੇ ਅਨੁਯਾਈ ਸਨ, ਉਹ ਕੋਈ ਵੱਖਰੀ ਸੰਪਰਦਾ ਨਹੀਂ ਸੀ, ਬਲਕਿ ਬੁੱਧ ਧਰਮ ਦੀ ਮਹਾਯਾਨ ਸ਼ਾਖਾ ਦਾ ਹੀ ਵਿਕਸਿਤ ਰੂਪ ਸੀ।[41] ਸਿੱਧਾਂ ਦੀ ਇਹ ਪਰੰਪਰਾ ਭਾਰਤੀ ਅਨੁਸ਼ਰੁਤੀਆਂ ਵਿਚ ਬੜੀ ਹੀ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਰਹੀ ਹੈ। ਸਿੱਧ ਸ਼ਬਦ ਉਸ ਵਿਅਕਤੀ ਲਈ ਵਰਤਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਜਿਹੜਾ ਸਾਧਨਾ ਵਿਚ ਪ੍ਰਬੀਨ, ਅਲੌਕਿਕ ਸਿੱਧੀਆਂ ਨਾਲ ਸੰਪੰਨ, ਚਮਤਕਾਰ ਪੂਰਨ ਅਤੇ ਪ੍ਰਾਕ੍ਰਿਤਕ ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਨਾਲ ਯੁਕਤ ਹੁੰਦਾ ਸੀ। ਪਰ ਹਿੰਦੀ ਸਾਹਿਤਯ ਵਿਚ ਸਿੱਧ ਸ਼ਬਦ ਉਨ੍ਹਾਂ ਬੋਧ ਸਿੱਧਾਚਾਰੀਆਂ ਲਈ ਵੀ ਪ੍ਰਯੁਕਤ ਹੋਇਆ ਹੈ ਜਿਹੜੇ ਪੂਰਬੀ ਭਾਰਤ ਵਿਚ ਤਾਂਤ੍ਰਿਕ ਸਾਧਨਾਵਾਂ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਯੁੱਗ ਨੱਧ ਦੁਆਰਾ ਸਿੱਧੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਦੇ ਸਨ।[42]

ਯੁੱਗ ਨੱਧ ਕੀ ਹੈ : ਸੰਵ੍ਰਿਤੀ ਅਤੇ ਪਰਮਾਰਥ ਦੀ ਏਕਤਾ, ਕਰੁਣਾ ਅਤੇ ਉਪਾਏ ਦੀ ਏਕਤਾ, ਸ਼ੂਨਿਅਤਾ ਅਤੇ ਕਰੁਣਾ ਦੀ ਏਕਤਾ ਨੂੰ ਯੁੱਗ ਨੱਧ ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਸ਼ੂਨਿਅਤਾ ਨਾਰੀ ਹੈ ਅਤੇ ਕਰੁਣਾ ਪੁਰਸ਼ ਹੈ, ਦੋਹਾਂ ਦੀ ਅਦ੍ਵੈਤਤਾ ਯੁਗ ਨੱਧ ਹੈ। ਇਹੀ ਧਰਮ ਕਾਇਆ ਹੈ। ਮਹਾਯਾਨੀ ਆਚਾਰੀਆਂ ਨੇ ਬੁੱਧ ਦੀਆਂ ਨਿਰਮਾਣ, ਸੰਭੋਗ ਅਤੇ ਧਰਮ ਆਦਿ ਤ੍ਰਿਕਾਇਆ ਦੇ ਬੋਧ ਸਿੱਧਾਂਤ ਨੂੰ ਅਪਣਾਇਆ ਹੈ। ਪਰ ਸਿੱਧਾਂ ਨੇ ਪ੍ਰਗਿਓਪਾਏ ਸਿੱਧਾਂਤ ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ ਲਈ ਇਕ ਚੌਥੀ ਕਾਇਆ ਦੀ ਵੀ ਪ੍ਰਤਿਸ਼ਠਾ ਕੀਤੀ ਹੈ ਜਿਸ ਨੂੰ ਸੁਭਾਵ ਕਾਇਆ, ਵਜ੍ਰ ਕਾਇਆ, ਸਹਜ

---

41. ਡਾ. ਧਰਮ ਵੀਰ ਭਾਰਤੀ, *ਸਿੱਧ ਸਾਹਿਤਯ*, ਪੰਨਾ 99
42. ਧੀਰੇਂਦ ਵਰਮਾ, *ਹਿੰਦੀ ਸਾਹਿਤਯ ਕੋਸ਼*, ਭਾਗ 1, ਪੰਨਾ 127.

ਕਾਇਆ ਜਾਂ ਮਹਾਂ ਸੁਖ ਕਾਇਆ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਹੀ ਸਹਜ ਕਾਇਆ ਹੀ ਯੁਗ ਨੱਧ ਦੀ ਕਾਇਆ ਹੈ। ਇਹ ਸਭ ਕਲੇਸ਼ਾਂ ਅਤੇ ਮਲ ਆਵਰਣ ਤੋਂ ਰਹਿਤ ਸ਼ੁੱਧ ਸਹਜ ਰੂਪ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਨੂੰ ਹੀ ਨਿਰੰਜਨ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਇਹੀ ਅਵਸਥਾ ਪ੍ਰਗਿਓਪਾਯਤਮਕ ਮਿਥੁਨਪਰਕ ਸਹਜ ਰੂਪ ਸਮਾਧੀ ਦੀ ਅਵਸਥਾ ਹੈ ਜੋ ਸਿੱਧਾਂ ਦਾ ਜੀਵਨ ਲਕਸ਼ ਸੀ।

ਸਿੱਧ ਸਾਧਨਾ : ਇਸ ਲਕਸ਼ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਲਈ ਕ੍ਰਿਆ, ਅਭਿਆਸ, ਅਨੁਸ਼ਠਾਨ ਅਤੇ ਕਈ ਗੁਹਜ ਸਾਧਨਾਵਾਂ ਦਾ ਪ੍ਰਚਾਰ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਇਹ ਸਾਰਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਉਸ ਵੇਲੇ ਉਠੀ ਇਕ ਤਾਂਤ੍ਰਿਕ ਲਹਿਰ ਦੇ ਕਾਰਨ ਸੀ ਜਿਸ ਨੇ ਨਾ ਕੇਵਲ ਮਹਾਯਾਨ, ਬਲਕਿ ਬੋਧ, ਵੈਸ਼ਣਵ, ਸ਼ੈਵ, ਸ਼ਾਕਤ ਅਤੇ ਜੈਨ ਆਦਿ ਸਭ ਮਤਾਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਕੀਤਾ। ਇਹ ਮਤ ਸ਼ਕਤੀ ਦੀ ਪੂਜਾ ਅਤੇ ਸ਼ਕਤੀ ਨੂੰ ਹੀ ਪਰਮ ਸਤਿ ਮੰਨਣ ਦੇ ਸਿੱਧਾਂਤ ਉਪਰ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਰਖਦਾ ਸੀ। ਸ਼ਾਕਤ ਸਾਧਨਾ ਅੰਤ੍ਰੀਵ ਜੋਤਿ ਸਾਧਨਾ ਹੈ। ਇਸ ਵਿਚ "ਜੋ ਬ੍ਰਹਿਮੰਡੇ ਸੋਈ ਪਿੰਡੇ" ਦੇ ਸਿੱਧਾਂਤ ਉੱਤੇ ਵਧੇਰੇ ਬਲ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਹੈ।

ਤੱਤ ਚਿੰਤਨ ਦੀ ਥਾਂ ਸਾਧਨਾ ਪੱਧਤੀ ਦੀ ਪ੍ਰਧਾਨਤਾ, ਕਿਸੇ ਇਕ ਦੇਵਤੇ ਨੂੰ ਮੂਲ ਤੱਤ ਮੰਨਣਾ, ਦੇਵਤਿਆਂ ਦੇ ਪ੍ਰਤੀਕ ਬੀਜ ਅੱਖਰਾਂ ਅਤੇ ਵਰਣਾਂ ਦਾ ਵਿਧਾਨ, ਭੂਤ ਸਿੱਧੀ, ਕੁੰਡਲਿਨੀ ਯੋਗ, ਰਹੱਸਮਈ ਸਾਧਨਾਵਾਂ, ਵਾਮਾਚਾਰ, ਦੀਖਿਆਵਾਂ, ਸਾਧਨਾਵਾਂ ਦੀ ਮਿਥੁਨ ਪਰਕ ਵਿਆਖਿਆ, ਗੁੱਝੇ ਆਚਾਰਾਂ ਦਾ ਵਿਧਾਨ, ਇਸਤਰੀ ਦਾ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਮਹੱਤਵ, ਮਰਨ ਉਪਰੰਤ ਮੁਕਤੀ ਜਾਂ ਨਿਰਵਾਣ ਦੀ ਥਾਂ ਜੀਉਂਦੇ ਜੀ ਸਿੱਧੀਆਂ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਦੀ ਲਾਲਸਾ ਆਦਿ ਸਾਰੇ ਹੀ ਤਾਂਤ੍ਰਿਕ ਮਤਾਂ ਦੀਆਂ ਕੁਝ ਸਾਮਾਨਯ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾਈਆਂ ਹਨ। ਪਰ ਵਾਸਤਵਿਕ ਪਰਮਾਰਥ ਬੁੱਧ ਦਾ ਸਹਿਜ ਕਾਇਆਂ ਸਿਧਿੱਤ ਨਿਰੰਜਨ ਰੂਪ ਹੈ ਜਿਸ ਵਿਚ ਕ੍ਰੋੜਾਂ ਵਿਚੋਂ ਕੋਈ ਇਕ ਸਾਧਕ ਹੀ ਲੀਨ ਹੋਣ ਦੀ ਸਫ਼ਲਤਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਦਾ ਹੈ।

ਗੁਰੂ ਦਾ ਮਹੱਤਵ : ਪਰ ਉਪਰੋਕਤ ਸਹਜ ਅਵਸਥਾ ਗੁਰੂ ਦੁਆਰਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਗਿਆਨ ਬਿਨਾਂ ਅਸੰਭਵ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਜਗਤ ਪ੍ਰਵਾਹ ਵਿਚ ਰੁੜ੍ਹ ਰਹੇ ਸਾਧਕ ਨੂੰ ਬਚਾ ਲੈਂਦਾ ਹੈ। ਉਸ ਦੀ ਪ੍ਰਸੰਨਤਾ ਸ਼ਿਸ਼ ਦੇ ਅਗਿਆਨ ਅੰਧਕਾਰ ਨੂੰ ਵਿਨਾਸ਼ ਕਰਨ ਲਈ ਪੂਰਨ ਭਾਂਤ ਸਮੱਰਥ ਹੈ। ਸਾਧਨਾ ਵਿਚ ਗੁਰੂ ਦੇ ਬਚਨ ਪਤਵਾਰ ਦਾ ਕੰਮ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਗੁਰੂ ਦੁਆਰਾ ਦਿੱਤੇ ਗਏ ਬੋਧ ਨਾਲ ਹੀ ਚਿਤ ਅਤੇ ਪਵਨ ਦਾ ਨਿਰੋਧ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ।[43] ਕਿਉਂਕਿ ਬੋਧਾਂ ਵਿਚ ਸੰਘ ਨੂੰ ਵਧੇਰੇ ਮਹੱਤਤਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਸੀ ਇਸ ਲਈ ਸਿੱਧਾਂ ਵਿਚ ਗੁਰੂ ਭਗਤੀ ਤਾਂਤ੍ਰਿਕ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਸੀ, ਬੋਧ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਨਹੀਂ ਸੀ, ਤਾਂਤ੍ਰਿਕ ਯੋਗ ਤਥਾ ਅਨੁਸ਼ਠਾਨਾਂ ਨੂੰ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਮਹੱਤਵ ਦਿੰਦੇ ਸਨ। ਇਹ ਯੋਗ ਅਤੇ ਅਨੁਸ਼ਠਾਨ ਬੜੇ ਹੀ ਕਠਿਨ ਹੁੰਦੇ ਸਨ, ਇਸ ਲਈ ਅਗਿਆਨੀ ਵਿਅਕਤੀ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਸਾਧਨਾ ਨਹੀਂ ਸੀ ਕਰ ਸਕਦਾ। ਇਸ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਤੰਤਰ ਸਾਧਨਾ ਵਿਚ ਗੁਰੂ ਦੀ ਮਹੱਤਤਾ ਦਾ ਇਕ ਹੋਰ ਕਾਰਣ ਇਹ ਵੀ ਹੈ ਕਿ ਤੰਤਰ ਸੰਪਰਦਾਵਾਂ ਨਵੀਆਂ ਸੰਪਰਦਾਵਾਂ ਸਨ। ਇਸ ਲਈ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਪ੍ਰਵਰਤਕਾਂ ਨੇ ਆਪਣੀ ਸਥਿਤੀ ਨੂੰ ਪੱਕਿਆਂ ਰਖਣ ਅਤੇ ਆਪਣੇ ਵਿਰੋਧੀ ਵੈਦਿਕ ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਆਚਾਰੀਆਂ ਨੂੰ ਪਰਾਜਿਤ ਕਰਨ ਲਈ, ਸ਼ਿਸ਼ਾਂ ਨੂੰ ਸੰਗਠਿਤ ਕੀਤਾ ਜਿਸ ਨਾਲ ਗੁਰੂ ਦੇ ਮਹੱਤਵ ਵਿਚ ਵ੍ਰਿਧੀ ਸੁਭਾਵਕ ਸੀ। ਅਨੰਗਬਜ੍ਰ ਗੁਰੂ ਦੀ ਮਹੱਤਾ ਦਾ ਕਾਰਣ ਦੱਸਦਾ ਹੋਇਆ

---

43. *ਪ੍ਰਬੋਧ ਚੰਦਰ ਬਾਗਚੀ : ਦੋਹਾ ਕੋਸ਼*, ਪੰਨਾ 30.

ਕਹਿੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਗੁਰੂ ਸਾਮਨਾਯ ਹੁੰਦੇ ਹਨ ਅਰਥਾਤ ਵੱਖ ਵੱਖ ਆਮਨਾਵਾਂ ਦੇ ਭੇਦਾਂ ਨੂੰ ਉਹ ਜਾਣਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਆਪਣੇ ਆਮਨਾਯ ਵਿਚ ਸ਼ਿਸ਼ ਨੂੰ ਦੀਖਿਆ ਦੇ ਕੇ ਉਸ ਨੂੰ ਨਿਰਵਾਣ ਅਤੇ ਭਵ ਦੋਹਾਂ ਤੋਂ ਮੁਕਤ ਕਰਕੇ ਪ੍ਰਗਿਓਪਾਯਤਮਕ ਸਹਜ ਸੁਖ ਵਿਚ ਪ੍ਰਤਿਸ਼ਠਿਤ ਕਰ ਦਿੰਦੇ ਹਨ।[44] ਬੋਧੀ ਸਿੱਧ ਆਚਾਰੀਆਂ ਵਿਚ ਪ੍ਰਗਿਓਪਾਇ ਯੁਗ ਨੱਧ ਦੀ ਸਾਧਨਾ ਜਿਸ ਨੂੰ ਗੁਹਜ ਸਾਧਨਾ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਅਤਿਅੰਤ ਕਠਿਨ ਹੈ। ਇਸ ਵਿਚ ਹਠ ਯੋਗ ਦੁਆਰਾ ਅੰਤਰ ਸੁਆਸ ਦਾ ਨਿਰੋਧ ਅਤੇ ਬਾਹਰ ਮੁਦਰਾ ਨਾਲ ਸਮਾਗਮ ਕਰਕੇ ਚਿਤ ਦਾ ਵਿਸ਼ੋਧਨ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਵੱਖ ਵੱਖ ਛਿਣਾਂ ਵਿਚ ਵੱਖ ਵੱਖ ਮੁਦਰਾਵਾਂ ਨਾਲ ਯੁਗ ਨੱਧ ਸਥਾਪਿਤ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਬਿੰਦੂ ਨੂੰ ਉਰਧ ਮੁਖੀ ਕਰਕੇ ਵਿਭਿੰਨ ਚੱਕਰਾਂ ਵਿਚ ਧਾਰਨ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਦੀ ਸਹਾਇਤਾ ਬਿਨਾ ਇਹ ਸਾਧਨ ਮਾਰਗ ਡਰ ਤੋਂ ਖਾਲੀ ਨਹੀਂ। ਕੋਈ ਸਿੱਧ ਗੁਰੂ ਹੀ ਸਾਧਕ ਦਾ ਪਥ-ਪ੍ਰਦਰਸ਼ਨ ਕਰ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਸਾਰੇ ਮੱਧ ਕਾਲ ਦੀਆਂ ਧਰਮ ਸਾਧਨਾਵਾਂ ਵਿਚ ਗੁਰੂ ਦਾ ਜੋ ਅਧਿਕ ਮਹੱਤਵ ਮੰਨਿਆ ਗਿਆ ਹੈ ਉਹ ਸ਼ਾਇਦ ਤਾਂਤ੍ਰਿਕ ਯੁਗ ਦਾ ਹੀ ਬਚਿਆ ਹੋਇਆ ਪ੍ਰਭਾਵ ਸੀ ਕਿਉਂਕਿ ਜੈਨ, ਬੁੱਧ, ਸ਼ੈਵ, ਸ਼ਾਕਤ, ਵੈਸ਼ਣਵ ਆਦਿ ਸਾਰੀਆਂ ਸੰਪਰਦਾਵਾਂ ਵਿਚ ਜਦ ਗੁੱਝੀਆਂ ਸਾਧਨਾਵਾਂ ਸ਼ਾਮਿਲ ਹੋ ਗਈਆਂ ਤਾਂ ਗੁਰੂ ਦਾ ਮਹੱਤਵ ਬਹੁਤ ਵੱਧ ਗਿਆ ਸੀ। ਡਾ. ਹਜ਼ਾਰੀ ਪ੍ਰਸਾਦਿ ਦ੍ਵਿਵੇਦੀ ਦਾ ਮਤ ਹੈ ਕਿ ਨਾਥ ਪੰਥੀਆਂ, ਯੋਗੀਆਂ, ਸਹਜਯਾਨੀਆਂ ਅਤੇ ਵਜ੍ਰਯਾਨੀਆਂ, ਤਾਂਤ੍ਰਿਕਾਂ ਅਤੇ ਪਰਵਰਤੀ ਸੰਤਾਂ ਵਿਚ ਇਸੇ ਲਈ ਸਤਿਗੁਰੂ ਦੀ ਮਹਿਮਾ ਇੰਨੀ ਅਧਿਕ ਹੈ। ਸਤਿਗੁਰੂ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਜਗਤ ਦੇ ਹੋਰ ਵਿਓਪਾਰ ਤਾਂ ਹੋ ਸਕਦੇ ਹਨ ਪਰ ਜਟਿਲ ਸਾਧਨਾ ਪੱਧਤੀ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਦੀ।[45]

ਇਹੀ ਕਾਰਣ ਹੈ ਕਿ ਸਿੱਧਾਂ ਅਤੇ ਤੰਤਰ ਗ੍ਰੰਥਾਂ ਨੇ ਗੁਰੂ ਦੀ ਮਹਿਮਾਂ ਦਾ ਰੱਜ ਕੇ ਗਾਇਣ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਤਿਲੋਪਾ ਅਨੁਸਾਰ ਗੁਰੂ ਦੀ ਪ੍ਰਸੰਨਤਾ ਅਗੱਮ ਅਤੇ ਅਗੋਚਰ ਪਰਮ ਤੱਤ ਦੀ ਉਪਲਬਧੀ ਕਰਾਉਣ ਵਿਚ ਪੂਰਨ ਭਾਂਤ ਸਮਰਥ ਹੈ।[46] ਸਰਹੱਪਾ ਵੀ ਸਤਿਗੁਰੂ ਦੇ ਬਚਨਾਂ ਨੂੰ ਹੀ ਪਰਮ ਗੁਹਜ ਤੱਤ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਦਾ ਸਾਧਨ ਮੰਨਦਾ ਹੈ।[47] ਜਿੱਥੇ ਇੰਦ੍ਰੀਆਂ ਆਪਣਾ ਧਰਮ ਛੱਡ ਕੇ ਪ੍ਰਗਿਓਪਾਏ ਵਿਚ ਲੀਨ ਹੋ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ ਉਸ ਸਹਜ ਤਨ ਮਹਾ ਸੁਖ ਕਾਇਆਂ ਦਾ ਭੇਦ ਗੁਰੂ ਕੋਲੋਂ ਪੁੱਛ ਕੇ ਹੀ ਜਾਣਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ।[48] ਸ਼ਵਰਪਾ ਅਨੁਸਾਰ ਗੁਰੂ ਦੇ ਬਚਨ ਧਨੁਸ਼ ਹਨ ਜਿਸ ਉੱਤੇ ਉਹ ਆਪਣੇ ਬੋਧਿਚਿਤ ਰੂਪੀ ਵਾਣ ਦਾ ਸੰਧਾਨ ਕਰਕੇ ਭਵ ਅਤੇ ਨਿਰਵਾਣ ਦੋਹਾਂ ਨੂੰ ਇਕੋ ਵਾਰ ਵਿਚ ਹੀ ਵਿੰਨ੍ਹ ਲੈਂਦਾ ਹੈ।[49] ਲਈਪਾ ਵੀ ਸਮਸਤ ਗਿਆਨ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਗੁਰੂ ਕੋਲੋਂ ਹੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੁੰਦੀ ਦੱਸਦਾ ਹੈ।[50] ਕਣਹਪਾ ਵੀ ਗੁਰੂ ਦੇ ਬਜ੍ਰਰੂਪੀ ਕੁਠਾਰ ਨਾਲ ਹੀ ਭਵ ਰੂਪੀ ਬਿਰਖ ਦੀਆਂ ਜੜ੍ਹਾਂ ਪੁੱਟਨ ਦੀ ਗੱਲ ਕਰਦਾ ਹੈ।[51]

---

44. *ਪ੍ਰਬੋਧ ਚੰਦਰ ਬਾਗਚੀ : ਦੋਹਾ ਕੋਸ਼*, ਪੰਨਾ 10
45. ਡਾ. ਹਜ਼ਾਰੀ ਪ੍ਰਸਾਦਿ ਦ੍ਵਿਵੇਦੀ, *ਹਿੰਦੀ ਸਾੱਹਿਤਯ ਦੀ ਭੂਮਿਕਾ*, ਪੰਨਾ 55
46. *ਪ੍ਰਬੋਧ ਚੰਦਰ ਬਾਗਚੀ : ਦੋਹਾ ਕੋਸ਼*, ਪੰਨਾ 18
47. *ਉਹੀ*, ਪੰਨਾ 9
48. *ਉਹੀ*, ਪੰਨਾ 21.
49. *ਪ੍ਰਬੋਧ ਚੰਦਰ ਬਾਗਚੀ : ਚਰਯਾਪਦ*, ਪੰਨਾ 133
50. *ਉਹੀ*, ਪੰਨਾ 107
51. *ਉਹੀ*, ਪੰਨਾ 151

ਤੰਤਰ ਗ੍ਰੰਥਾਂ ਵਿਚ ਗੁਰੂ ਦਾ ਮਹੱਤਵ : ਤੰਤਰ ਗ੍ਰੰਥਾਂ ਵਿਚ ਗੁਰੂ ਦੀ ਮਹਿਮਾ ਅਪਰ ਅਪਾਰ ਦੱਸੀ ਗਈ ਹੈ।[52] *ਯੋਗਨੀ ਤੰਤਰ* ਅਨੁਸਾਰ ਦੀਖਿਆ ਗੁਰੂ ਨੂੰ ਮਹਾ ਕਾਲ ਆਦਿ ਨਾਥ ਮੰਨਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਸ਼ੈਵ, ਸ਼ਾਕਤ, ਵੈਸ਼ਣਵ, ਗਾਣਪਤਯ, ਮਹਾ ਸ਼ੈਵ, ਸੌਰ ਆਦਿ ਸਾਰੇ ਮੰਤਰਾਂ ਵਿਚ ਉਹੀ ਆਦਿ ਨਾਥ ਹੀ ਵਕਤਾ ਹੈ। ਮੰਤਰ ਦੀਖਿਆ ਲਈ ਮਹਾਕਾਲ ਨੇ ਹੀ ਮਾਨਵ ਰੂਪ ਧਾਰਨ ਕੀਤਾ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਇਸ ਤੰਤਰ ਗ੍ਰੰਥ ਅਨੁਸਾਰ ਮਾਨਵ ਗੁਰੂ, ਪਰਮਾਤਮਾ ਦਾ ਹੀ ਰੂਪ ਅਤੇ ਪ੍ਰਤੀਨਿਧ ਹੈ। ਭਾਵੇਂ ਗੁਰੂਆਂ ਦੇ ਭੂਤਾਤਮਿਕ ਸਰੀਰ ਵੱਖਰੇ ਵੱਖਰੇ ਹਨ ਪਰ ਉਹ ਸਾਰੇ ਬ੍ਰਹਮ ਦੇ ਹੀ ਰੂਪ ਹਨ। ਗੁਰੂ ਆਪ ਖ਼ੁਦ ਹੀ ਬ੍ਰਹਮ ਹੈ। ਸਿੱਧੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਉਪਰੰਤ ਗੁਰੂ ਅਤੇ ਸ਼ਿਸ਼ ਦਾ ਦ੍ਵੈਤ ਭਾਵ ਮਿਟ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਆਚਾਰਯ ਅਤੇ ਸ਼ਿਸ਼ ਦਾ ਇਕੋ ਹੀ ਗੁਰੂ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਜਿਸ ਗੁਰੂ ਦਾ ਧਿਆਨ ਮੰਤਰ ਦਾਤਾ ਧਰਦਾ ਹੈ, ਉਸੇ ਦੇ ਹੀ ਚਰਨਾਂ ਦਾ ਧਿਆਨ ਸ਼ਿਸ਼ ਨੂੰ ਵੀ ਧਰਨਾ ਪੈਂਦਾ ਹੈ। ਮਨੁੱਖੀ ਗੁਰੂ ਦੀ ਮਹਾਨਤਾ ਸ਼ਾਸਤਰਾਂ ਵਿਚ ਇਸ ਕਰਕੇ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਪਰਮ ਗੁਰੂ ਹੀ ਮਨੁੱਖੀ ਗੁਰੂ ਵਿਚ ਆ ਕੇ ਵਸਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਤੰਤਰ ਗ੍ਰੰਥਾਂ ਅਨੁਸਾਰ ਮਨੁੱਖੀ ਸਰੀਰ ਦੀ ਪੂਜਾ ਨਹੀਂ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਸਗੋਂ ਉਸ ਪਰਮ ਜੋਤ ਦੀ ਹੀ ਪੂਜਾ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਜੋ ਮਨੁੱਖੀ ਸਰੀਰ ਵਿਚ ਲੋਕ ਕਲਿਆਣ ਲਈ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਸਥਾਪਿਤ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਦੂਜੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿਚ ਮਹਾਂ ਕਾਲ ਹੀ ਮੰਤਰ ਦੀਖਿਆ ਲਈ ਮਨੁੱਖੀ ਰੂਪ ਧਾਰਨ ਕਰਦਾ ਹੈ। *ਕੁਲਾਰਨ ਤੰਤਰ* ਵਿਚ ਗੁਰੂ ਨੂੰ ਬ੍ਰਹਮਾ, ਵਿਸ਼ਨੂ, ਸ਼ਿਵ ਅਤੇ ਇੰਦਰੀਆਤੀਤ ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਹੈ। *ਗੁਰੂ ਤੰਤਰ* ਅਨੁਸਾਰ ਗੁਰੂ ਭਗਤੀ ਅਤੇ ਉਸ ਦਾ ਧਿਆਨ ਚੰਗੇ ਕਰਮਾਂ ਦਾ ਫਲ ਹੈ। *ਰੁਦ੍ਰਿਆਮਲ ਤੰਤਰ* ਅਨੁਸਾਰ ਗੁਰੂ ਦੀ ਭਗਤੀ ਕਰਨ ਵਾਲਾ ਇੰਦਰ ਦੀ ਪਦਵੀ ਦਾ ਹੱਕਦਾਰ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਜੇ ਉਹ ਗੁਰੂ ਨੂੰ ਛੱਡ ਕੇ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦਾ ਵੀ ਧਿਆਨ ਕਰੇ ਤਾਂ ਉਹ ਬੱਤਖ਼ ਦੀ ਜੋਨ ਵਿਚ ਪਏਗਾ। *ਯੋਗਨੀ ਤੰਤਰ* ਵਿਚ ਗੁਰੂ ਦੇ ਗੌਰਵ ਅਤੇ ਮਹੱਤਵ ਦਾ ਵਰਣਨ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਹੈ ਕਿ ਗੁਰੂ ਕੈਲਾਸ਼ ਉੱਤੇ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਉਸ ਦਾ ਘਰ ਚਿੰਤਾਮਨੀ ਹੈ। ਉਸ ਦੇ ਘਰ ਦਾ ਬਿਰਖ ਕਲਪ ਬਿਰਖ ਹੈ, ਉਸ ਦੇ ਘਰ ਦੀਆਂ ਨਾਲੀਆਂ ਦਾ ਪਾਣੀ ਗੰਗਾ ਦਾ ਪਾਣੀ ਹੈ। ਉਸ ਦੇ ਸੇਵਕ ਭੈਰਵ ਤੇ ਭੈਰਵੀਆਂ ਹਨ। ਇਸ ਲਈ ਅਜੇਹੇ ਮਹਾਨ ਗੁਰੂ ਦੀ ਇਕ ਵਾਰ ਪ੍ਰਕਰਮਾ ਦਾ ਮਹਾਤਮ ਸਾਰੇ ਦੀਪਾਂ ਸਮੇਤ ਧਰਤੀ ਦੀ ਪ੍ਰਕਰਮਾ ਤੋਂ ਵੀ ਵੱਧ ਹੈ। *ਵਿਸ਼ਵਸਾਰ ਤੰਤਰ ਗ੍ਰੰਥ* ਅਨੁਸਾਰ ਗੁਰੂ ਦਾ ਸ਼ਬਦ ਹੀ ਮੰਤਰ ਹੈ। ਉਸ ਦੀ ਬਖਸ਼ਿਸ਼ ਤੋਂ ਸਿਧੀਆਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ, ਉਸ ਦੀ ਜ਼ਬਾਨ ਤੋਂ ਨਿਕਲਿਆ ਮੰਤਰ ਬ੍ਰਹਮ ਦਾ ਹੀ ਰੂਪ ਹੈ। *ਕੁਲਾਗਮਤ ਤੰਤਰ* ਦਾ ਇਹ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਹੈ ਕਿ ਕੇਵਲ ਆਤਮਵੇਤਾ ਗੁਰੂ ਹੀ ਸਿੱਖ ਨੂੰ ਆਤਮ-ਵਿਦਿਆ ਦੀ ਸਿਖਿਆ ਦੇ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਤਾਮਸੀ ਗੁਰੂ ਦੀ ਸਿਖਿਆ, ਸਿੱਖ ਨੂੰ ਵੀ ਤਾਮਸੀ ਹੀ ਬਣਾਉਂਦੀ ਹੈ। *ਮਹਾਂ ਨਿਰਵਾਣ ਤੰਤਰ* ਵਿਚ ਸ਼ਾਕਤ, ਸ਼ੈਵ, ਵੈਸ਼ਣਵ, ਅਤੇ ਗਾਣਪਤਯ ਗੁਰੂਆਂ ਤੋਂ ਦੀਖਿਆ ਲੈਣ ਦੇ ਵਿਧਾਨ ਦੀ ਚਰਚਾ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਕੌਲ ਗੁਰੂ ਨੂੰ ਹਰ ਤਰ੍ਹਾਂ ਤੇ ਮੰਤਰ ਦੀ ਦੀਖਿਆ ਲਈ ਉੱਤਮ ਗੁਰੂ ਮੰਨਿਆ ਗਿਆ ਹੈ।

ਉਪਰੋਕਤ ਸੰਖੇਪ ਅਧਿਐਨ ਉਪਰੰਤ ਇਹ ਸਿੱਟਾ ਨਿਕਲਦਾ ਹੈ ਕਿ ਮਨੁੱਖੀ ਸਰੀਰ ਵਿਚ ਕੇਵਲ ਸਿੱਧ ਗੁਰੂ ਹੀ ਸਾਧਕ ਦਾ ਪੱਥ-ਪ੍ਰਦਰਸ਼ਨ ਕਰ ਸਕਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਤਾਂਤ੍ਰਿਕ, ਪਹੁੰਚਿਆ ਹੋਇਆ ਸਿੱਧ ਗੁਰੂ ਉਸੇ ਨੂੰ ਹੀ ਮੰਨਦੇ ਹਨ ਜਿਸ ਨੇ ਯੁਗ ਨੱਧ ਦੀ ਅਵਸਥਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰ ਲਈ ਹੋਵੇ।

ਨਾਥ ਸੰਪਰਦਾ : ਕੁਝ ਵਿਦਵਾਨ ਗੋਰਖ ਨਾਥ ਦੀ ਸੰਪਰਦਾ ਨੂੰ ਵਜ੍ਰਯਾਨ ਦੀ ਸ਼ੈਵ ਸ਼ਾਖਾ ਤੋਂ

52. Arthur Avalon : *Principles of Tantra*; p. 530, 533.34 & 537-40.

ਉਤਪੰਨ ਹੋਈ ਮੰਨਦੇ ਹਨ। ਡਾ. ਬੜਥਵਾਲ ਅਨੁਸਾਰ ਵਜ੍ਰ ਨਾਥੀ ਸੰਪਰਦਾ ਦੀ ਉਤਪਤੀ ਬੁਧ ਪਰੰਪਰਾ ਵਿਚੋਂ ਹੀ ਹੋਈ ਸੀ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਨਾਥ ਸ਼ਬਦ ਗੁਰੂ ਲਈ (ਲਾਮਾ ਦਾ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਪਰਯਾਯ) ਵਰਤਿਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ ਕਿਉਂਕਿ ਗੁਰੂ ਬੱਜਰ ਕਾਇਆਧਾਰੀ, ਅਜਰ ਅਤੇ ਅਮਰ ਮੰਨੇ ਜਾਂਦੇ ਸਨ। ਪਰ ਗੋਰਖ ਨਾਥ, ਨਾਥ ਸੰਪਰਦਾ ਦੇ ਪ੍ਰਵਰਤਕ ਨਹੀਂ ਸਨ ਬਲਕਿ ਉਸ ਦੇ ਸਬਲ ਪ੍ਰਚਾਰਕ, ਆਚਾਰਯ ਅਤੇ ਸੰਗਠਨ ਕਰਤਾ ਸਨ। ਇਹ ਨਾਥ ਅਤੇ ਕਨਪਟੀ ਸਾਧਨਾਵਾਂ ਦੀ ਪਰੰਪਰਾ ਅਤਿਅੰਤ ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਹੈ ਅਤੇ ਕਿਸੇ ਨ ਕਿਸੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਪ੍ਰਾਸ਼ੁਪਤ ਲਾਕੁਲੀਸ਼ ਮਤ ਨਾਲ ਇਸ ਦਾ ਘਨਿਸ਼ਠ ਸਬੰਧ ਜੋੜਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ।[53] ਡਾ. ਹਜ਼ਾਰੀ ਪ੍ਰਸਾਦ ਦ੍ਵਿਵੇਦੀ ਦਾ ਕਥਨ ਹੈ ਕਿ ਗੋਰਖ ਨਾਥ ਨੇ ਯੋਗ ਮਤ ਨੂੰ ਇਕ ਵਿਅਵਸਥਿਤ ਰੂਪ ਦਿੱਤਾ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਸ਼ੈਵ ਪ੍ਰਤਿਯਾਭਿਗਯਾ ਦਰਸ਼ਨ ਦੇ ਸਿੱਧਾਂਤਾਂ ਦੇ ਆਧਾਰ ਤੇ ਕਾਇਆ ਯੋਗ ਦੇ ਵੱਖ ਵੱਖ ਸਾਧਨਾਂ ਨੂੰ ਵਿਅਵਸਥਿਤ ਕੀਤਾ। ਆਤਮ ਅਨੁਭੂਤੀ ਅਤੇ ਸ਼ੈਵ ਪੰਰਪਰਾ ਦੇ ਮੇਲ ਨਾਲ ਚੱਕਰਾਂ ਦੀ ਸੰਖਿਆ ਵੀ ਨੀਯਤ ਕੀਤੀ ਅਤੇ ਬਜ੍ਰਯਾਨੀ ਸਾਧਨਾਂ ਦੀ ਪ੍ਰਚਲਿਤ ਪਰਿਭਾਸ਼ਿਕ ਸ਼ਬਦਾਵਲੀ ਦੇ ਅਰਥਾਂ ਨੂੰ ਪਰਮਾਰਥਿਕ ਰੂਪ ਦਿੱਤਾ।[54] ਨਾਥ ਪੰਥ ਦੇ ਆਦਿ ਪ੍ਰਵਰਤਕ ਆਦਿ ਨਾਥ ਮੰਨੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਮਤਸਯੇਂਦ੍ਰ ਨਾਥ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸ਼ਿਸ਼ ਸਨ। ਮਤਸਯੇਂਦ੍ਰ ਨਾਥ ਦੇ ਕਈ ਸ਼ਿਸ਼ਾਂ ਵਿਚੋਂ ਪ੍ਰਧਾਨ ਸ਼ਿਸ਼, ਗੋਰਖਨਾਥ ਸਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਪਰੰਪਰਾ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਮੰਨੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ—ਆਦਿ ਨਾਥ, ਮਤਸਯੇਂਦ੍ਰ ਨਾਥ, ਗੋਰਕਸ਼ (ਗੋਰਖ) ਨਾਥ, ਗਾਹਿਨੀ (ਗੈਨੀ) ਨਾਥ, ਨਿਵ੍ਰਿਤੀ ਨਾਥ, ਗਿਆਨ ਨਾਥ ਆਦਿ।

'ਨਾਥ' ਸ਼ਬਦ ਦੀ ਵਿਆਖਿਆ : "ਨਾਥ" ਸ਼ਬਦ ਦਾ ਪ੍ਰਯੋਗ ਰਖਿਅਕ ਜਾਂ ਸ਼ਰਨ-ਦਾਤਾ ਦੇ ਅਰਥਾਂ ਵਿਚ "ਅਥਰਵੇਦ" ਅਤੇ "ਤੈਤਿਰੀਯ ਬ੍ਰਾਹਮਣ" ਵਿਚ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। *"ਮਹਾਭਾਰਤ"* ਵਿਚ "ਸੁਆਮੀ" ਜਾਂ "ਪਤੀ" ਦੇ ਅਰਥਾਂ ਵਿਚ ਇਸ ਦਾ ਪ੍ਰਯੋਗ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਬੋਧੀਚਾਰੀਆਂ ਵਿਚ "ਬੁੱਧ" ਲਈ ਇਸ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਹੋਈ ਹੈ। ਜੈਨੀਆਂ ਅਤੇ ਵੈਸ਼ਣਵਾਂ ਵਿਚ ਇਹ ਸ਼ਬਦ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਡੇ ਦੇਵਤਾ ਦੇ ਅਰਥਾਂ ਵਿਚ ਇਸਤੇਮਾਲ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਪਰਵਰਤੀ ਕਾਲ ਵਿਚ ਜਦ ਸ਼ੈਵ ਮਤ ਦਾ ਵਿਕਾਸ ਨਾਥ ਸੰਪਰਦਾ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਹੋਇਆ ਤਾਂ "ਨਾਥ" ਸ਼ਬਦ "ਸ਼ਿਵ" ਦੇ ਅਰਥਾਂ ਵਿਚ ਪ੍ਰਚਲਿਤ ਹੋ ਗਿਆ। ਮਤਸਯੇਂਦ੍ਰ ਨਾਥ ਦੇ ਸਿੱਖ ਗੋਰਖ ਨਾਥ ਇਸ ਮਤ ਦੇ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਡੇ ਪ੍ਰਚਾਰਕ ਹਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਇਹ ਬਾਰਹ ਪੰਥੀ ਮਾਰਗ ਨਾਥ ਸੰਪਰਦਾ ਨਾਲ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਹੋਇਆ। ਇਹ ਮਤ ਬਾਰਾਂ ਸ਼ਾਖਾਵਾਂ ਵਿਚ ਵੰਡਿਆ ਗਿਆ ਇਸ ਲਈ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ "ਬਾਰਹ ਪੰਥੀ ਯੋਗੀ" ਵੀ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

'ਯੋਗੀ' ਸ਼ਬਦ ਦੀ ਵਿਆਖਿਆ : ਯੋਗੀ ਉਸ ਨੂੰ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਜਿਹੜਾ ਯੋਗ ਕਮਾਵੇ। ਪਰ ਯੋਗ ਕੀ ਹੈ? ਭਗਤੀ ਧਰਮ ਗ੍ਰੰਥਾਂ ਵਿਚ ਯੋਗ ਸ਼ਬਦ ਦਾ ਪ੍ਰਯੋਗ ਕਈ ਅਰਥਾਂ ਵਿਚ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਯੋਗ ਦਾ ਆਮ ਭਾਵ ਸਬੰਧ ਹੈ। ਦਰਸ਼ਨ ਵਿਚ ਯੋਗ ਆਮ ਤੌਰ ਤੇ ਆਤਮਾ ਅਤੇ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੇ ਸਬੰਧ ਨੂੰ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਸਬੰਧ ਦੇ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਦੇ ਉਪਾ ਨੂੰ ਵੀ ਯੋਗ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਅਰਥ ਵਿਚ ਯੋਗ ਸ਼ਬਦ ਮਾਰਗ ਜਾਂ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਦਾ ਸਮਾਨਾਰਥੀ ਹੈ ਜਿਵੇਂ ਭਗਤੀ ਯੋਗ, ਗਿਆਨ ਯੋਗ ਅਤੇ ਕਰਮ ਯੋਗ ਆਦਿ। ਚਿੱਤ ਦੀਆਂ ਬਿਰਤੀਆਂ ਦੇ ਨਿਰੋਧ ਨੂੰ ਵੀ ਯੋਗ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਪਤੰਜਲੀ ਨੇ ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਯੋਗ ਸੂਤਰ ਵਿਚ ਯੋਗ ਨੂੰ ਪਰਿਭਾਸ਼ਿਤ

53. ਡਾ. ਧਰਮਵੀਰ ਭਾਰਤੀ : *ਸਿੱਧ ਸਾਹਿਤਯ*, ਪੰਨਾ 323.
54. ਡਾ. ਹਜ਼ਾਰੀ ਪ੍ਰਸਾਦ ਦ੍ਵਿਵੇਦੀ : *ਨਾਥ ਸੰਪਰਦਾ*, ਪੰਨਾ 108.

ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਇਹੀ ਕਿਹਾ ਸੀ ਕਿ :

"ਯੋਗਸ਼ਚਿੱਤ ਵ੍ਰਿੱਤਿ ਨਿਰੋਧਹ"

ਪ੍ਰਤੰਜਲੀ ਦੇ ਯੋਗ ਨੂੰ ਰਾਜ ਯੋਗ ਵੀ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਜਿਸ ਦਾ ਮੂਲ ਤੰਤਰ ਗ੍ਰੰਥਾਂ ਵਿਚ ਹੈ। ਕੁਝ ਲੋਕ ਯੋਗ ਨੂੰ ਵੇਦ ਮੂਲਕ ਤੇ ਕੁਝ ਇਸ ਨੂੰ ਜੈਨ ਆਗਮਾ ਤੋਂ ਨਿਕਲਿਆ ਹੋਇਆ ਮੰਨਦੇ ਹਨ। ਕਿਸੇ ਨੇ ਇਸ ਦਾ ਸਬੰਧ ਬੁੱਧ ਦਰਸ਼ਨ ਨਾਲ ਜੋੜਿਆ ਹੈ ਤੇ ਕਿਸੇ ਨੇ ਇਸ ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਕਾਲ ਤੋਂ ਹੀ ਚਲਿਆ ਆਉਂਦਾ ਮੰਨਿਆ ਹੈ। ਇਸ ਦੀਆਂ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਦੋ ਧਾਰਨਾਵਾਂ ਹਨ—ਰਾਜ ਯੋਗ ਅਤੇ ਹਠ ਯੋਗ। ਹਠ ਯੋਗ ਦਾ ਸਬੰਧ ਕਾਇਆ ਕਲਪ ਨਾਲ ਹੈ ਤੇ ਰਾਜ ਯੋਗ ਦਾ ਸ਼ਕਤੀ ਨਾਲ। ਹਿੰਦੀ ਦੇ ਸੰਤਾਂ ਨੇ ਰਾਜ ਯੋਗ ਪ੍ਰਾਪਤ ਸਮਾਧੀ ਨੂੰ ਸਹਜ ਸਮਾਧੀ ਕਿਹਾ ਹੈ ਤੇ ਹਠ ਯੋਗ ਤੋਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਸਮਾਧੀ ਨੂੰ ਹਠ ਸਮਾਧੀ। ਗੋਰਖ ਪੰਥੀ ਯੋਗੀ ਹਠ ਯੋਗੀ ਸਮਝੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਸੰਤਾਂ ਅਤੇ ਅਦ੍ਵੈਤਵਾਦੀਆਂ ਨੂੰ ਰਾਜ ਯੋਗੀ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।[55]

ਗੋਰਖ ਨਾਥ ਦੇ ਇਸ ਹਠ ਯੋਗ ਨੂੰ ਕੁੰਡਲਿਨੀ ਯੋਗ ਵੀ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਕੁੰਡਲਿਨੀ ਸਾਰੇ ਵਿਸ਼ਵ ਵਿਚ ਵਿਆਪਕ ਇਕ ਪਰਾ ਸ਼ਕਤੀ ਦਾ ਨਾਂ ਹੈ। ਇਹ ਸ਼ਕਤੀ ਵਿਅਸ਼ਟੀ ਰੂਪ ਵਿਚ ਮਨੁੱਖੀ ਸਰੀਰ ਵਿਚ ਵੀ ਵਿਦਮਾਨ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ। ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਇਹ ਕੁੰਡਲਿਨੀ ਮੂਲਾਧਾਰ ਚਕ੍ਰ ਵਿਚ ਕੁੰਡਲਿਨੀ ਮਾਰੀ ਬੈਠੀ ਹੈ। ਯਮ, ਨਿਯਮ, ਆਸਣ, ਪ੍ਰਾਣਾਯਾਮ, ਪ੍ਰਤਿਆਹਾਰ, ਧਾਰਨਾ, ਧਿਆਨ ਅਤੇ ਸਮਾਧੀ ਆਦਿ ਕਈ ਕਰੜੀਆਂ ਸਾਧਨਾਵਾਂ ਨਾਲ ਜਦੋਂ ਸਾਧਕ ਇਸ ਕੁੰਡਲਿਨੀ ਨੂੰ ਜਾਗ੍ਰਿਤ ਕਰਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਇਹ ਮੇਰੂਦੰਡ ਦੇ ਮੱਧ ਵਿਚ ਸਥਿਤ ਸੁਸ਼ਮਨਾ ਨਾੜੀ ਦੇ ਰਸਤਿਓਂ ਉਪਰ ਉਠਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਕਮਲ ਦੇ ਆਕਾਰ ਦੇ ਸੁਆਧਿਸ਼ਠਾਨ, ਮਣੀਪੁਰ, ਅਨਾਹਤ, ਵਿਸ਼ੁਧਾਖਿਯ, ਆਗਿਆ ਆਦਿ ਚਕ੍ਰਾਂ ਦਾ ਭੇਦਨ ਕਰਦੀ ਹੋਈ ਮਸਤਕ ਵਿਚ ਸਥਿਤ ਸ਼ੂਨਯ ਚਕ੍ਰ ਜਿਸ ਨੂੰ ਸਹਸਰ ਚਕ੍ਰ ਵੀ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਵਿਚ ਮਿਲਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਮਿਲਨ ਨੂੰ ਸਾਮਰਸਯ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ।[56]

ਕੁੰਡਲਿਨੀ ਦੇ ਉਪਰ ਜਾਣ ਨਾਲ ਸਫੋਟ ਪੈਦਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਜਿਸ ਨੂੰ ਨਾਦ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਨਾਦ ਤੋਂ ਇਕ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਪੈਦਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਜਿਸ ਦਾ ਵਿਅਕਤ ਰੂਪ ਮਹਾਂਬਿੰਦੂ ਹੈ। ਇਹ ਨਾਦ ਅਤੇ ਬਿੰਦੂ ਅਸਲ ਵਿਚ ਸਾਰੇ ਬ੍ਰਹਿਮੰਡ ਵਿਚ ਵਿਆਪਕ ਹਨ। ਅਨਾਹਤ ਨਾਦ ਜਾਂ ਅਨਹਦ ਨਾਦ ਵਿਅਸ਼ਟੀ ਵਿਚ ਇਸ ਵਿਆਪਕ ਨਾਦ ਦਾ ਹੀ ਵਿਅਕਤ ਰੂਪ ਹੈ ਅਰਥਾਤ ਜਿਹੜਾ ਨਾਦ ਅਨਾਹਤ ਭਾਵ ਨਾਲ ਸਾਰੇ ਵਿਸ਼ਵ ਵਿਚ ਵਿਆਪਕ ਹੈ ਉਸੇ ਦਾ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਜਦ ਵਿਅਕਤੀ ਵਿਚ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਉਸ ਨੂੰ ਨਾਦ ਅਤੇ ਬਿੰਦੂ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਆਮ ਹਾਲਤ ਵਿਚ ਸੁਸ਼ਮਨਾ ਨਾੜੀ ਦਾ ਰਸਤਾ ਬੰਦ ਹੋਣ ਕਾਰਣ ਜੀਵ ਦੀ ਬਿਰਤੀ ਬਾਹਰਮੁੱਖੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਇਸੇ ਕਾਰਣ ਹੀ ਸਾਰੇ ਬ੍ਰਹਿਮੰਡ ਵਿਚ ਨਿਰੰਤਰ ਧੁਵਨਿਤ ਹੋ ਰਹੇ ਅਖੰਡ ਨਾਦ ਨੂੰ ਜੀਵ ਸੁਣ ਨਹੀਂ ਸਕਦਾ ਪਰ ਕ੍ਰਿਆ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਨਾਲ ਜਦ ਕੁੰਡਲਿਨੀ ਸ਼ਕਤੀ ਜਾਗ੍ਰਿਤ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਤੇ ਸੁਸ਼ਮਨਾ ਦਾ ਰਸਤਾ ਖੁਲ੍ਹ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਪ੍ਰਾਣ ਸ਼ੂਨਯ ਪੱਥ ਵਿਚੋਂ ਉਸ ਅਨਾਹਤ ਨਾਦ ਨੂੰ ਸੁਨਣ ਲਗਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਸਫੋਟ ਅਖੰਡ ਸੱਤਾ ਰੂਪ ਬ੍ਰਹਮ-ਤੱਤ ਦਾ ਵਾਚਕ ਹੈ। ਸਫੋਟ ਨੂੰ ਸ਼ਬਦ-ਬ੍ਰਹਮ ਅਤੇ ਸੱਤਾ ਨੂੰ ਬ੍ਰਹਮ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਵਾਚਯ (ਬ੍ਰਹਮ-ਸੱਤਾ) ਨੂੰ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਿਤ ਕਰਨ ਵਾਲਾ ਵਾਚਕ ਸ਼ਬਦ ਵੀ (ਸਫੋਟ ਜਾਂ ਨਾਦ)

55. ਧੀਰੇਂਦ੍ਰ ਵਰਮਾ, *ਹਿੰਦੀ ਸ਼ਾਹਿਤਯ ਕੋਸ਼*, ਪੰਨਾ 666

56. ਡਾ: ਹਜਾਰੀ ਪ੍ਰਸਾਦ ਦ੍ਵਿਵੇਦੀ, *ਸਹਜ-ਸਾਧਨਾ*, ਪੰਨਾ 36

ਬ੍ਰਹਮ ਹੀ ਹੈ।[57] ਅਜੇਹੀ ਸਥਿਤੀ ਵਿਚ ਮਨ ਸ਼ੁਧ ਹੋ ਕੇ ਸਥਿਰ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਇਕ ਅਲੌਕਿਕ ਅਨੁਭਵ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਯੋਗੀ ਇਸ ਅਵਸਥਾ ਨੂੰ 'ਲਯ' "ਮਨੋਮਨੀ" ਜਾਂ "ਸਹਜ" ਅਵਸਥਾ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਇਹੀ ਯੋਗੀਆਂ ਦੀ ਸਹਜ ਸਮਾਧੀ ਹੈ। ਇਸ ਵਿਚ ਯੋਗੀ ਕਈ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੀਆਂ ਸਿੱਧੀਆਂ ਨੂੰ ਵੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਪਰ ਇਸ ਲਕਸ਼ ਦੀ ਸਿੱਧੀ ਲਈ ਉਪਰੋਕਤ ਸਾਧਨਾਵਾਂ ਦਾ ਮਾਰਗ ਅਤਿਅੰਤ ਕਠਿਨ ਹੈ। ਕੇਵਲ ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਬੰਧੀ ਅਧਿਐਨ, ਮਨਨ, ਚਿੰਤਨ ਅਤੇ ਨਿਧਿਆਸਨ ਹੀ ਕਾਫ਼ੀ ਨਹੀਂ ਸਗੋਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਕਰਕੇ ਵਿਖਾਉਣ ਦੀ ਵੀ ਲੋੜ ਹੈ ਤਾਂ ਹੀ ਸਾਧਕ ਅਮਲੀ ਪੱਧਰ ਤੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਗੁੱਝੇ ਰਹੱਸਾਂ ਨੂੰ ਸਮਝ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਸੋ ਸਾਧਨਾਂ ਦੇ ਖੇਤਰ ਵਿਚ ਸਫ਼ਲਤਾ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਲਈ ਗੁਰੂ ਦੀ ਅਤਿਅੰਤ ਆਵਸ਼ਕਤਾ ਹੈ। ਡਾ. ਪੀਤਾਂਬਰ ਦੱਤ ਬੜਥਵਾਲ ਅਨੁਸਾਰ "ਗੁਰੂ ਸਾਰੇ ਗੁੱਝੇ ਭੇਦ ਸਮਝਾ ਦਿੰਦਾ ਹੈ ਤੇ ਉਸ ਦੇ ਸ਼ਬਦ ਦੀ ਕਿਰਪਾ ਨਾਲ ਨਾਦ ਜਾਗ੍ਰਿਤ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਗੁਰੂ ਸਥੂਲ ਸ਼ਬਦ ਤੋਂ ਸੂਖਮ ਸ਼ਬਦ ਦਾ ਪਰਿਚਯ ਕਰਾਉਂਦਾ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਦੇ ਨਿਰਦੇਸ਼ਨ ਅਤੇ ਕਿਰਪਾ ਬਿਨਾਂ ਇਹ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਸੰਭਵ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਦੀ।[58]

ਸੋ ਉਪਰੋਕਤ ਵਿਚਾਰ ਦੇ ਆਧਾਰ ਤੇ ਇਹ ਕਿਹਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ਕਿ ਨਾਥ ਮਤ ਵਿਚ ਗੁਰੂ ਦਾ ਮਹਾਤਮ ਅਸੀਮ ਹੈ ਅਤੇ ਸੱਚਾ ਨਾਥ ਜਾਂ ਗੁਰੂ ਉਹ ਹੈ ਜਿਸ ਨੇ ਸ਼ਿਵ ਰੂਪ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰ ਲਿਆ ਹੋਵੇ। ਗੋਰਖ ਸ਼ਿਵ ਦੇ ਅਵਤਾਰ ਮੰਨੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਸ਼ਿਵ ਯੋਗੀ ਹੈ, ਉਹੀ ਆਦਿ ਗੁਰੂ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਨਾਥ ਪੰਥੀ ਸਿੱਧ ਅਤੇ ਪਰਮ ਤੱਤ ਵਿਚ ਕੋਈ ਭੇਦ ਸਵੀਕਾਰ ਨਹੀਂ ਕਰਦੇ।

(ਗ) ਸੂਫ਼ੀ ਸੰਪਰਦਾ

ਧਾਰਮਕ ਸਥਿਤੀ : ਭਾਰਤ ਵਿਚ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਦੇ ਆਉਣ ਨਾਲ ਹੀ ਸੂਫ਼ੀ ਸਾਧਕਾਂ ਦਾ ਵੀ ਆਗਮਨ ਪ੍ਰਾਰੰਭ ਹੋ ਗਿਆ ਸੀ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਸੰਪਰਦਾ ਇਸਲਾਮ ਦਾ ਹੀ ਇਕ ਅੰਗ ਸੀ ਅਤੇ ਇਸੇ ਲਈ ਉਸ ਉੱਤੇ ਕੁਰਾਨ ਸ਼ਰੀਫ਼ ਅਤੇ ਹਜ਼ਰਤ ਮੁਹੰਮਦ ਦੇ ਜੀਵਨ ਦਾ ਡੂੰਘਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਸੀ। ਪਰ ਇਸ ਸੰਪਰਦਾ ਦੇ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਪ੍ਰਚਾਰਕਾਂ ਨੇ ਆਪਣੇ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣ ਨੂੰ ਵਧੇਰੇ ਵਿਆਪਕ ਬਣਾਉਣ ਦੀ ਖ਼ਾਤਿਰ ਉਸ ਵਿਚ ਈਸਾਈ, ਨਵ-ਅਫ਼ਲਾਤੂਨੀ, ਬੋਧ ਅਤੇ ਹਿੰਦੂ ਮਾਨਿਅਤਾਵਾਂ ਦਾ ਵੀ ਸਮਾਵੇਸ਼ ਕਰ ਲਿਆ। ਮੁਸਲਮਾਨੀ ਧਰਮ ਦੀ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾ ਉਸ ਦਾ ਇਕ ਈਸ਼ਵਰਵਾਦ ਸੀ ਪਰ ਸੂਫ਼ੀਆਂ ਨੇ ਪਰਮਾਤਮਾ ਨੂੰ ਇਕੀਸ਼ਵਰ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਨਹੀਂ ਬਲਕਿ ਵਿਸ਼ਿਸ਼ਟ ਅਦ੍ਵੈਤਵਾਦੀ ਵੇਦਾਂਤੀਆਂ ਦੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਮੰਨਿਆ। ਇਸ ਦੇ ਨਾਲ ਹੀ ਸੂਫ਼ੀਆਂ ਨੇ ਭਾਰਤ ਵਿਚ ਆ ਕੇ ਭਾਰਤੀ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਉੱਤੇ ਵੀ ਆਪਣਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਪਾਇਆ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਨਵੀਨ ਧਾਰਮਕ ਅੰਦੋਲਨਾਂ ਨੂੰ ਅਨੁਪ੍ਰਾਣਿਤ ਕੀਤਾ ਤੇ ਭਾਰਤੀ ਸਮਾਜ ਦੇ ਨਵ ਵਿਕਸਿਤ ਰੂਪ ਅਤੇ ਲੋਕ ਭਾਸ਼ਾ ਅਤੇ ਸਾਹਿੱਤ ਦੇ ਨਿਰਮਾਣ ਵਿਚ ਵੀ ਆਪਣਾ ਸਹਿਯੋਗ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕੀਤਾ। ਡਾ. ਹਜ਼ਾਰੀ ਪ੍ਰਸ਼ਾਦ ਦੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿਚ ਇਹ ਸੂਫ਼ੀ ਪਹੁੰਚੇ ਹੋਏ ਪ੍ਰੇਮੀ ਸਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਪ੍ਰੇਮ ਦੇ ਜਿਸ ਇਕਾਂਤਿਕ ਰੂਪ ਦਾ ਚਿਤ੍ਰਣ ਕੀਤਾ ਹੈ ਉਹ ਭਾਰਤੀ ਸਾਹਿੱਤ ਵਿਚ ਇਕ ਨਵੀਂ ਚੀਜ਼ ਸੀ। ਬਿਰਹਾ ਦਾ ਵਰਣਨ ਕਰਨ ਵਿਚ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਕਮਾਲ ਕਰ ਵਿਖਾਈ ਹੈ।[59] ਇਸ ਪ੍ਰੇਮ ਦੇ ਦੋ ਰੂਪ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਹਨ—ਇਸ਼ਕ ਹਕੀਕੀ ਅਤੇ ਇਸ਼ਕ ਮਿਜਾਜ਼ੀ। ਇਸ਼ਕ ਮਿਜਾਜ਼ੀ ਅਰਥਾਤ ਗੁਰੂ

57. ਡਾ: ਹਜਾਰੀ ਪ੍ਰਸਾਦ ਦ੍ਵਿਵੇਦੀ : *ਹਿੰਦੀ ਸਾਹਿਤਯ ਕੀ ਭੂਮਿਕਾ*, ਪੰਨਾ 55
58. ਡਾ: ਪੀਤਾਂਬਰਦੱਤ ਬੜਥਵਾਲ : *ਗੋਰਖਬਾਨੀ*, ਪੰਨਾ 8
59. *ਹਿੰਦੀ ਸਾਹਿਤਯ ਕੀ ਭੂਮਿਕਾ*, ਪੰਨਾ 49

ਜਾਂ ਮੁਰਸ਼ਦ ਨਾਲ ਪ੍ਰੇਮ ਤੋਂ ਹੀ ਸਾਧਕ ਇਸ਼ਕ ਹਕੀਕੀ ਅਰਥਾਤ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੇ ਪਿਆਰ ਵਿਚ ਲੀਨ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।

ਸੂਫ਼ੀ ਫ਼ਕੀਰਾਂ ਅਤੇ ਭਾਰਤੀ ਸਾਧਕਾਂ ਦੇ ਸੁਮੇਲ ਨਾਲ ਗੁਰੂ-ਭਗਤੀ ਸਬੰਧੀ ਭਾਵਨਾਵਾਂ ਵਿਚ ਵੀ ਪਰਿਵਰਤਨ ਆਇਆ। ਭਾਰਤੀ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਅਨੁਸਾਰ ਕਿਸੇ ਗੁਰੂ ਦੇ ਪ੍ਰਤਿ ਕੀਤੀ ਜਾਣ ਵਾਲੀ ਭਗਤੀ ਆਮ ਤੌਰ ਤੇ ਸਿੱਖ ਦੀ ਸੇਵਾ ਦੇ ਪੱਖੋਂ ਹੀ ਵੇਖੀ ਜਾਂਦੀ ਸੀ। ਉਹ ਕਦੇ ਕਦੇ ਗੁਰੂ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਪਿਤਾ ਤੋਂ ਵੀ ਵਧ ਕੇ ਸਮਝਿਆ ਕਰਦਾ ਸੀ ਅਤੇ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ ਉਪਦੇਸ਼ਾਂ ਦਾ ਪ੍ਰਦਾਤਾ ਗੁਰੂ "ਯਥਾ ਦੇਵੇ ਤਥਾ ਗੁਰੌ" ਅਨੁਸਾਰ ਦੇਵਤਿਆਂ ਦੇ ਬਰਾਬਰ ਵੀ ਸਮਝ ਲਿਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਸ਼ਿਸ਼ ਜਾਂ ਸਾਧਕ ਅਜੇਹੇ ਗੁਰੂ ਅੱਗੇ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਸਮਰਪਿਤ ਕਰ ਦਿੰਦਾ ਸੀ ਅਤੇ ਉਸ ਦੀ ਸੇਵਾ ਦੁਆਰਾ ਉਸ ਕੋਲੋਂ ਰਹੱਸਾਂ ਦਾ ਗਿਆਨ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਦਾ ਸੀ ਪਰ ਸੂਫ਼ੀਆਂ ਦੀ ਧਾਰਨਾ ਅਨੁਸਾਰ ਹਰ ਇਕ ਧਰਮ ਉਪਦੇਸ਼ਕ ਪੀਰ ਵਿਚ, ਮਾਨਵ ਤੱਤ ਦੇ ਨਾਲ ਨਾਲ ਦੇਵ ਤੱਤ ਵੀ ਵਿਦਮਾਨ ਰਹਿੰਦਾ ਸੀ। ਉਸ ਦਾ ਹਰ ਇਕ ਮੁਰੀਦ ਉਸ ਕੋਲੋਂ ਅਧਿਆਤਮਕ ਪ੍ਰੇਰਣਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਦਾ ਹੋਇਆ ਉਸ ਨਾਲ ਇਕ ਅਨੁਵੰਸ਼ਿਕ ਸਬੰਧ ਸਥਾਪਿਤ ਕਰ ਲੈਂਦਾ ਸੀ। ਆਚਾਰਯ ਪਰਸ਼ੂ ਰਾਮ ਚਤੁਰਵੇਦੀ ਅਨੁਸਾਰ ਸੂਫ਼ੀਆਂ ਦੀ ਇਸ ਮਾਨਿਅਤਾ ਦਾ ਭਾਰਤੀ ਗੁਰੂਵਾਦ ਉੱਤੇ ਪੂਰਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਪਿਆ। ਸ਼ੰਕਰਾਦ੍ਵੈਵਾਦ ਦੇ ਅਨੁਯਾਈਆਂ ਨੇ ਸੁਆਮੀ ਸ਼ੰਕਰਾਚਾਰੀਆ ਨੂੰ ਖੁਦ ਸ਼ਿਵ ਦਾ ਰੂਪ ਮੰਨ ਲਿਆ ਅਤੇ ਵਿਸ਼ਸ਼ਟਾਦ੍ਵੈਤ ਦੇ ਆਚਾਰੀਆਂ ਤਥਾ ਅਲਵਾਰਾਂ ਦੀਆਂ ਮੂਰਤੀਆਂ ਦੀ ਪੂਜਾ ਵੀ ਵਿਸ਼ਨੂੰ ਦੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸੰਪ੍ਰਦਾਇਕ ਮੰਦਰਾਂ ਵਿਚ ਹੋਣ ਲੱਗੀ। ਇਸ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੋਹਾਂ ਸੰਪਰਦਾਵਾਂ ਦੇ ਪ੍ਰਧਾਨ ਮੱਠਾਂ ਵਿਚ ਵੀ ਸ਼ੰਕਰਾਚਾਰਯ ਅਤੇ ਰਾਮਾਨੁਜਾਚਾਰਯ ਦੀਆਂ ਪਰੰਪਰਾਵਾਂ ਵੀ ਸਥਾਪਿਤ ਕੀਤੀਆਂ ਗਈਆਂ ਜੋ ਅੱਜ ਤਕ ਕਾਇਮ ਹਨ।[60] ਇਸ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਭਾਰਤੀ ਗੁਰੂਵਾਦ ਦੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਨੂੰ ਸੂਫ਼ੀ ਮਤ ਨੇ ਵੀ ਕਬੂਲ ਕੀਤਾ। ਇਸ ਦਾ ਪ੍ਰਮਾਣ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਗੁਰੂ ਦੀ ਭਗਤੀ ਦਾ ਸਰੂਪ ਜਿਹੋ ਜਿਹਾ ਭਾਰਤ ਵਿਚ ਹੈ ਉਹੋ ਜਿਹਾ ਸੰਸਾਰ ਵਿਚ ਹੋਰ ਕਿਤੇ ਨਹੀਂ ਮਿਲਦਾ ਅਤੇ ਦੂਜਾ, ਭਾਰਤੀ ਗੁਰੂਵਾਦ ਅਤੇ ਸੂਫ਼ੀ ਮੁਰਸ਼ਦਵਾਦ ਵਿਚ ਭਾਵਨਾ ਸਬੰਧੀ ਵੀ ਬਹੁਤ ਅਨੁਕੂਲਤਾ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਦੀ ਭਗਤੀ ਦਾ ਇਹ ਰੂਪ ਪੱਛਮੀ ਭਾਵ ਭੂਮੀ ਵਿਚ ਨਹੀਂ ਪਨਪ ਸਕਿਆ। ਵਾਸਤਵ ਵਿਚ ਗੁਰੂ ਦਾ ਸਰੂਪ ਸੂਫ਼ੀਆਂ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਇਸਲਾਮ ਧਰਮ ਜਾਂ ਇਸਲਾਮ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਅਰਬ ਦੇਸ਼ਾਂ ਵਿਚ ਕਿਤੇ ਨਹੀਂ ਮਿਲਦਾ।[61] ਈਸਾਈ ਮਤ ਦੀ ਕੈਥੋਲਿਕ ਸ਼ਾਖਾ ਦਾ ਪੋਪ ਵੀ ਗੁਰੂ ਪੱਧਤੀ ਦੇ ਮਧਯੁਗੀਨ ਸੰਬੋਧ ਨਾਲ ਸਮੀਪਤਾ ਨਹੀਂ ਰਖਦਾ।

ਸੂਫ਼ੀ ਸਾਧਨਾ ਵਿਚ ਗੁਰੂ ਅਥਵਾ ਪਥ ਪ੍ਰਦਰਸ਼ਕ ਲਈ ਵਲੀ, ਔਲੀਆ, ਮੁਰਸ਼ਦ ਪੀਰ, ਨਬੀ ਅਤੇ ਪੈਗ਼ੰਬਰ ਜਾਂ ਰਸੂਲ ਆਦਿ ਸ਼ਬਦ ਵਰਤੇ ਗਏ ਹਨ। ਮੂਲ ਇਸਲਾਮ ਧਰਮ ਦੇ ਪ੍ਰੇਮੀ ਸੂਫ਼ੀ ਆਮ ਤੌਰ ਤੇ ਧਰਮ ਪ੍ਰਵਰਤਕਾਂ (ਨਬੀਆਂ ਅਤੇ ਪੈਗ਼ੰਬਰਾਂ) ਅਤੇ ਸਾਧੂਆਂ (ਪੀਰ, ਔਲੀਆ) ਵਿਚ ਭੇਦ ਸਮਝਦੇ ਸਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਵਿਚਾਰ ਸੀ ਕਿ ਧਰਮ ਪ੍ਰਵਰਤਕ (ਅਰਥਾਤ ਨੂਹ, ਇਬਰਾਹੀਮ, ਇਸਮਾਈਲ, ਆਈਜ਼ਕ, ਜੈਕਵ, ਜੋਬ, ਈਸਾ, ਮੂਸਾ, ਸੁਲੇਮਾਨ ਦਾਊਦ, ਆਰਨ ਅਤੇ ਮੁਹੰਮਦ) ਹੀ ਸਭ ਤੋਂ ਆਖਰੀ ਅਤੇ ਸ੍ਰੇਸ਼ਠ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਇਹ ਵੀ ਵਿਚਾਰ ਸੀ ਕਿ ਧਰਮ ਪ੍ਰਵਰਤਕਾਂ ਅਰਥਾਤ ਨਬੀਆਂ ਦਾ ਈਸ਼ਵਰ ਨਾਲ ਨਿਤ ਦਾ ਸਬੰਧ ਵੀ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਜੋ ਕਿਸੇ ਹੋਰ ਨੂੰ ਉਪਲਬਧ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਦਾ ਭਾਵੇਂ ਉਹ ਆਤਮਿਕ ਤੌਰ ਤੇ ਕਿੰਨਾ ਵੀ ਉੱਚਾ ਕਿਉਂ

---

60. *ਭਾਰਤੀ ਸਾਹਿਤਯ ਕੀ ਸਾਂਸਕ੍ਰਿਤਿਕ ਰੇਖਾਏਂ*, ਪੰਨਾ 163-64

61. ਡਾ: ਰਾਮ ਪੂਜਨ ਤਿਵਾਰੀ : *ਸੂਫ਼ੀਮਤ—ਸਾਧਨਾ ਔਰ ਸਾਹਿਤਯ*, ਪੰਨਾ 383

ਨਾ ਹੋ ਗਿਆ ਹੋਵੇ। ਪਰ ਵਿਗਿਆਨਵਾਦੀ ਸੂਫ਼ੀ ਇਸ ਗੱਲ ਵਿਚ ਆਸਥਾ ਨਹੀਂ ਰਖਦੇ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਵਿਚਾਰ ਹੈ ਕਿ ਹਰ ਮਨੁੱਖ ਈਸ਼ਵਰ ਦੇ ਸੰਪਰਕ ਵਿਚ ਆ ਕੇ ਉਸ ਦਾ ਸਾਖਿਆਤ ਕਰ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਨਬੀ ਦੀ ਮਧਿਅਸਥਤਾ ਜ਼ਰੂਰੀ ਨਹੀਂ ਅਤੇ ਨਾ ਹੀ ਕਿਸੇ ਹੋਰ ਮਾਧਿਅਮ ਦੀ ਤਾਕਤ ਉੱਤੇ ਆਸ ਰਖ ਕੇ ਅਧਿਆਤਮਕ ਸਾਧਨਾ ਵਿਚ ਜੁਟਨਾ ਹੀ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਪੀਰ ਜਾਂ ਸਤਿਗੁਰੂ ਪ੍ਰਤਿ ਪੂਰਨ ਸ਼ਰਧਾ ਰਖਦੇ ਹੋਏ ਉਸ ਕੋਲੋਂ ਰਾਹ ਪੁੱਛਣਾ ਅਤੇ ਅਧਿਆਤਮਿਕ ਜੀਵਨ ਲਈ ਉਸ ਦਾ ਆਦਰਸ਼ ਗ੍ਰਹਿਣ ਕਰਨਾ ਆਵੱਸ਼ਕ ਮੰਨਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ।[62]

'ਪੀਰ' ਜਾਂ 'ਮੁਰਸ਼ਦ' ਸ਼ਬਦਾਂ ਦੀ ਵਿਆਖਿਆ : ਪੀਰ ਦਾ ਮਤਲਬ ਹੈ ਵੱਡਾ ਜਾਂ ਬਜ਼ੁਰਗ। ਸੂਫ਼ੀ ਸਿਸਟਮ ਵਿਚ ਇਸ ਨੂੰ ਮੁਰਸ਼ਦ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਅਰਥਾਂ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਪੀਰ ਜਾਂ ਮੁਰਸ਼ਦ ਤੋਂ ਭਾਵ ਅਧਿਆਤਮਿਕ ਨਿਰਦੇਸ਼ਕ ਵੀ ਲਿਆ ਗਿਆ ਹੈ।[63] ਇਹ ਮੁਰਸ਼ਦ ਆਮ ਤੋਰ ਤੇ ਆਪਣਾ ਸਬੰਧ ਨਬੀ ਨਾਲ ਜੋੜਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਮੁਰੀਦਾਂ ਨੂੰ ਆਤਮਕ ਰਸਤਾ ਦਿਖਾਉਣ ਦਾ ਅਧਿਕਾਰ ਰਖਦਾ ਹੈ। ਇਕ ਪੀਰ ਜਾਂ ਮੁਰਸ਼ਦ ਲਈ ਇਹ ਬੜਾ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਰਹੱਸਵਾਦੀ ਜੀਵਨ ਦੀਆਂ ਸਭ ਅਵਸਥਾਵਾਂ ਦਾ ਅਮਲੀ ਅਤੇ ਸਿੱਧਾਂਤਕ ਤੌਰ ਤੇ ਗਿਆਤਾ ਹੋਵੇ।[64] ਜਦੋਂ ਇਹ ਮੁਰਸ਼ਦ ਆਪਣੀ ਅੰਤਰ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਨਾਲ ਮੁਰੀਦ ਦੀ ਆਤਮਕ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਦੇ ਮਿਆਰ ਨੂੰ ਜਾਣ ਲੈਂਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਉਸ ਦੇ ਸਿਰ ਤੇ ਹੱਥ ਰਖ ਕੇ ਉਸ ਨੂੰ ਖਿਰਕਾ ਬਖਸ਼ਦਾ ਹੋਇਆ ਹੋਰ ਸੂਫ਼ੀਆਂ ਵਿਚ ਮਿਲਾ ਲੈਂਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਕੋਈ ਜ਼ਰੂਰੀ ਨਹੀਂ ਕਿ ਮੁਰੀਦ ਕੇਵਲ ਉਸੇ ਹੀ ਪੀਰ ਕੋਲੋਂ ਸਰੋਪੇ ਜਾਂ ਪਦ ਸੰਭਾਲਣ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਬਖਸ਼ਿਸ਼ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਜਿਹੜਾ ਉਸ ਨੂੰ ਦੀਖਿਆ ਦਿੰਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਦਾਤ ਉਸ ਨੂੰ ਕਿਸੇ ਹੋਰ ਪੀਰ ਕੋਲੋਂ ਵੀ ਮਿਲ ਸਕਦੀ ਹੈ। ਦੀਖਿਆ ਵਾਲੇ ਪੀਰ ਨੂੰ ਪੀਰ-ਏ-ਸੁਭਾਤ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਦਰਵੇਸ਼ਾਂ ਦੇ ਸੰਘ ਨੂੰ ਜਨਮ ਦੇਣ ਵਾਲੇ ਬਾਨੀ ਨੂੰ ਵੀ ਪੀਰ ਦਾ ਖਿਤਾਬ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੈ।

ਸੂਫ਼ੀਆਂ ਦੇ ਮੁਰਸ਼ਦ ਪ੍ਰਤਿ ਇਸ਼ਕ ਨੂੰ ਇਸ਼ਕ ਮਿਜਾਜ਼ੀ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸੇ ਇਸ਼ਕ ਮਿਜਾਜ਼ੀ ਤੋਂ ਹੀ ਉਹ ਪਿਆਰ ਦੇ ਹਵਨ ਕੁੰਡ ਵਿਚ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਝੋਕਦੇ ਹੋਏ ਇਸ਼ਕ ਹਕੀਕੀ ਤਕ ਪੁੱਜਦੇ ਹਨ। ਸੂਫ਼ੀ ਸਾਧਕ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਮੁਰਸ਼ਦ (ਗੁਰੂ) ਅੱਗੇ ਪੂਰਨ ਰੂਪ ਨਾਲ ਸਮਰਪਿਤ ਕਰਨਾ ਪੈਂਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਆਪਣੇ ਮੁਰਸ਼ਦ ਦੀ ਆਗਿਆ ਦਾ ਪਾਲਣ ਕਰਨ ਲਈ ਸਹੁੰ ਚੁੱਕਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਉਸ ਦਾ ਮੁਰੀਦ ਸਵੀਕਾਰ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਮੁਰੀਦ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਮੁਰਸ਼ਦ ਦਾ ਅਨੁਕਰਣ ਅੰਧ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਨਾਲ ਕਰਨਾ ਪੈਂਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਉਸ ਦੇ ਸਰੂਪ ਨੂੰ ਨਿਰੰਤਰ ਧਿਆਨ ਵਿਚ ਰਖਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਉਸ ਦੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਦਾ ਆਪਣੇ ਉਪਰ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਅਨੁਭਵ ਕਰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਜਿਵੇਂ ਉਸ ਨੇ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਉਸ ਵਿਚ ਲੀਨ ਕਰ ਲਿਆ ਹੋਵੇ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਮੁਰੀਦ ਪਹਿਲਾਂ ਸ਼ੇਖ ਜਾਂ ਮੁਰਸ਼ਦ ਅੱਗੇ ਆਤਮ ਸਮਰਪਨ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਫਿਰ ਸ਼ੇਖ ਉਸ ਨੂੰ ਪੀਰ ਦੇ ਸਪੁਰਦ ਕਰ ਦਿੰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਪੀਰ ਦੁਆਰਾ ਉਹ ਰਸੂਲ ਅਥਵਾ ਨਬੀ ਦੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਨਾਲ ਅੱਗੇ ਵਧਦਾ ਹੋਇਆ ਅਲਾਹ ਦੇ ਹਜ਼ੂਰ ਪੁੱਜ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।[65]

---

62. ਪਰਸ ਰਾਮ ਚਤੁਰਵੇਦੀ : *ਭਾਰਤੀ ਸਾਹਿਤਯ ਕੀ ਸਾਂਸਕ੍ਰਿਤਿਕ ਰੇਖਾਏਂ*, ਪੰਨਾ 144
63. "Murshid is a title given to the spiritual director of any religious order" (*A Dictionary of Islam*; P. 608).
64. *Encyclopedia of Islam;* p. 1069.
65. J. P. Brown : *The Darvishes*, Oxford, 1868, p. 298.

'ਰਸੂਲ' ਜਾਂ 'ਨਬੀ' ਸੰਕਲਪ ਦੀ ਵਿਆਖਿਆ : ਰਸੂਲ ਜਾਂ ਨਬੀ ਦੇ ਸੰਕਲਪਾਂ ਦੀ ਕੀ ਵਿਆਖਿਆ ਹੈ? ਇਸ ਸਬੰਧੀ ਵੀ ਇੱਥੇ ਥੋੜ੍ਹੀ ਕੁ ਸੰਖੇਪ ਰੂਪ ਵਿਚ ਵਿਚਾਰ ਕਰ ਲੈਣੀ ਅਪ੍ਰਸੰਗਿਕ ਨਹੀਂ ਹੋਏਗੀ। ਨਬੀ ਅਰਬੀ ਦਾ ਸ਼ਬਦ ਹੈ ਜਿਸ ਦਾ ਬਹੁ-ਵਚਨ ਅੰਬੀਆ ਹੈ। ਰਸੂਲ ਵੀ ਅਰਬੀ ਦਾ ਹੀ ਸ਼ਬਦ ਹੈ ਜਿਸ ਦਾ ਬਹੁਵਚਨ 'ਰੁਸੂਲ' ਅਤੇ 'ਮੁਰਸਲਾ' ਹੈ। ਫ਼ਾਰਸੀ ਵਿਚ ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਾਰੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਨੂੰ 'ਪੈਗ਼ੰਬਰ' ਸ਼ਬਦ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਅਨੁਵਾਦਿਤ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ।[66] ਅਰਬੀ ਦੇ ਇਕ ਕੋਸ਼ ਅਨੁਸਾਰ ਇਹ 'ਨਾਬਾ' ਸ਼ਬਦ ਤੋਂ ਲਿਆ ਗਿਆ ਹੈ ਜਿਸ ਦਾ ਮਤਲਬ ਹੈ 'ਉੱਚਾ ਕੀਤਾ ਹੋਇਆ'[67] ਇਸ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਇਸ ਸ਼ਬਦ ਦੇ ਸੰਕਲਪ ਨੂੰ ਪਰਮਾਤਮਾ ਅਤੇ ਕਿਸੇ ਵਿਵੇਕੀ ਪੁਰਸ਼ ਦੇ ਵਿਚਾਲੇ ਰੱਬ ਬਾਰੇ ਸੂਚਨਾ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਸਫ਼ੀਰ ਦੇ ਅਰਥਾਂ ਵਿਚ ਵੀ ਵਰਤਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਉਸ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਵੀ ਨਬੀ ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਹੈ ਜਿਸ ਨੂੰ ਪਰਮਾਤਮਾ ਆਪਣੀ ਨਿਰੰਕੁਸ਼ ਏਕਤਾ ਸਬੰਧੀ ਸੂਚਨਾ ਦਿੰਦਾ ਹੋਇਆ ਭਵਿੱਖ ਦੇ ਰਹੱਸਾਂ ਨੂੰ ਅਭਿਵਿਅਕਤ ਕਰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਉਸ ਨੂੰ ਨਬੀ ਹੋਣ ਦਾ ਅਹਿਸਾਸ ਵੀ ਕਰਾਉਂਦਾ ਹੈ।[68]

'ਨਬੀ' ਅਤੇ 'ਰਸੂਲ' ਵਿਚ ਸਮਾਨਤਾ ਅਤੇ ਅੰਤਰ : ਕੁਰਾਨ ਵਿਚ ਨਬੀ ਅਤੇ ਰਸੂਲ ਦੋਵੇਂ ਸ਼ਬਦ ਕਈ ਵਾਰੀ ਇਕੋ ਹੀ ਵਿਅਕਤੀ ਲਈ ਵਰਤੇ ਗਏ ਹਨ। ਇਸ ਦਾ ਕਾਰਣ ਇਹ ਮਾਲੂਮ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਪੈਗ਼ੰਬਰ ਜਾਂ ਨਬੀ ਦੀਆਂ ਦੋ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਯੋਗਤਾਵਾਂ (Faculties) ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ। ਉਹ ਪਰਮਾਤਮਾ ਤੋਂ ਸੂਚਨਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਵੀ ਕਰਦਾ ਹੈ ਤੇ ਉਸ ਨੂੰ ਮਾਨੁੱਖਤਾ ਤਕ ਪਹੁੰਚਾਉਣ ਦਾ ਵੀ ਕੰਮ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਪਹਿਲੇ ਕਾਰਜ ਵਿਚ ਉਹ ਨਬੀ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਦੂਜੇ ਕਾਰਜ ਵਿਚ ਉਹ ਰਸੂਲ ਅਖਵਾਉਂਦਾ ਹੈ।[69] ਦੋਹਾਂ ਸੰਕਲਪਾਂ ਵਿਚ ਇਕ ਫ਼ਰਕ ਇਹ ਵੀ ਹੈ ਕਿ ਸ਼ਾਬਦਿਕ ਅਰਥਾਂ ਦੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਤੋਂ 'ਰਸੂਲ' ਦਾ ਖੇਤਰ ਕੁਝ ਵਧੇਰੇ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਅਤੇ ਵਿਸ਼ਾਲ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਕਿਉਂਕਿ ਫ਼ਰਿਸ਼ਤੇ ਵੀ ਦਿਬ ਸੰਦੇਸ਼ ਨੂੰ ਮਾਨੁੱਖਤਾ ਤਕ ਪਹੁੰਚਾਉਣ ਵਾਲੇ ਹੋਣ ਕਾਰਣ ਰਸੂਲ ਜਾਂ ਪੈਗ਼ੰਬਰ ਹੀ ਅਖਵਾਉਂਦੇ ਹਨ।[70] ਪਰ ਇਹ ਫ਼ਰਿਸ਼ਤੇ ਰਸੂਲ ਹੁੰਦੇ ਹੋਏ ਨਬੀ ਨਹੀਂ ਅਖਵਾ ਸਕਦੇ ਕਿਉਂਕਿ ਨਬੀ ਅਤੇ ਰਸੂਲ ਵਿਚ ਇਕ ਵੱਡਾ ਫ਼ਰਕ ਇਹ ਵੀ ਹੈ ਕਿ ਨਬੀ ਕੇਵਲ ਦੈਵੀ ਪੈਗ਼ਾਮ ਨੂੰ ਲਿਆਉਣ ਵਾਲਾ ਹੀ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ ਸਗੋਂ ਉਹ ਇਸ ਪੈਗ਼ਾਮ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਅਮਲੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਵਿਚ ਘਟਾਉਂਦਾ ਹੋਇਆ ਇਸ ਦੀ ਵਿਆਖਿਆ ਕਰਕੇ ਵੀ ਵਿਖਾਉਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਉਹ ਅਮਲੀ ਪੱਧਰ ਤੇ ਇਕ ਨਮੂਨਾ ਬਣ ਕੇ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਜੀਵਨ ਵਿਚ ਅਸਚਰਜ-ਜਨਕ ਪਲਟਾ ਲਿਆਉਣ ਵਿਚ ਵੀ ਸਫ਼ਲ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਜਦ ਕਿ ਫ਼ਰਿਸ਼ਤੇ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਰਸੂਲ ਕੇਵਲ ਫ਼ਰਿਸ਼ਤਾ ਹੀ ਹੈ। ਉਹ ਮਨੁੱਖੀ ਪੱਧਰ ਤੇ ਆ ਕੇ ਲੋਕ ਸੇਵਾ ਵਿਚ ਹਿੱਸਾ ਨਹੀਂ ਪਾ ਸਕਦਾ। ਇਹੀ ਕਾਰਣ ਹੈ ਕੁਰਾਨ ਵਿਚ ਇਸ ਗੱਲ ਤੇ ਜ਼ੋਰ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਹੈ ਕਿ ਮਨੁੱਖਤਾ ਦੇ ਸੁਧਾਰ ਲਈ ਨਬੀ ਕੇਵਲ ਮਨੁੱਖ ਹੀ ਹੋਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ, ਫ਼ਰਿਸ਼ਤਾ ਨਹੀਂ।[71] ਫ਼ਰਿਸ਼ਤੇ ਦਾ ਕੰਮ ਕੇਵਲ ਇਕ ਪੂਰਨ ਮਨੁੱਖ ਅਰਥਾਤ ਨਬੀ ਤਕ ਦੈਵੀ ਸੰਦੇਸ਼ ਨੂੰ ਪਹੁੰਚਾਉਣਾ ਹੀ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਸੇ ਆਧਾਰ ਤੇ ਹੀ ਇਸਲਾਮ ਵਿਚ ਅਵਤਾਰਵਾਦ

66. Thomas Patric Hughes : *A Dictionery of Islam;* p. 475.
67. *Ibid.*
68. Maulana Muhammed Ali : *The Religion of Islam,* p. 219.
69. Maulana Muhammed Ali : *The Religion of Islam,* p. 219.
70. *ਕੁਰਾਨ* : 35.1.
71. *ਕੁਰਾਨ* : 17.95 ਅਤੇ 21.7

ਦੇ ਸਿੱਧਾਂਤ ਨੂੰ ਅਸਵੀਕਾਰ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਖੁਦਾ ਖੁਦਾ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਧਰਤੀ ਦੇ ਬੰਦਿਆਂ ਲਈ ਨਮੂਨਾ ਨਹੀਂ ਬਣ ਸਕਦਾ ਭਾਵੇਂ ਉਹ ਹੱਡ ਚੰਮ ਦੇ ਕਲਬੂਤ ਵਿਚ ਧਰਤੀ ਤੇ ਪ੍ਰਗਟ ਵੀ ਕਿਉਂ ਨਾ ਹੋ ਜਾਵੇ। ਇਸ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਨਬੀ ਉਹ ਲੋਕ ਹੁੰਦੇ ਹਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਪਰਮਾਤਮਾ ਬਤੌਰ ਪ੍ਰਚਾਰਕ ਦੇ ਆਪਣੀ ਆਪਣੀ ਉਮਤ ਕੋਲ ਭੇਜਦਾ ਹੈ ਪਰ ਉਹ ਰਸੂਲ ਵਾਂਗ ਆਪਣੀ ਉਮਤ ਦੇ ਸਰਦਾਰ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੇ।[72] ਐਫ਼ ਰਹਿਮਾਨ ਦੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿਚ ਨਬੀ ਉਹ ਵਿਅਕਤੀ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਜਿਹੜਾ ਮਾਨਵਤਾ ਲਈ ਧਾਰਮਕ ਤਥਾ ਸਮਾਜਕ ਦੋਹਾਂ ਹੀ ਪੱਖਾਂ ਤੋਂ ਕੋਈ ਮਿਸ਼ਨ ਲੈ ਕੇ ਮਾਨਵ ਸੇਵਾ ਦੇ ਕਾਰਜ ਖੇਤਰ ਵਿਚ ਪ੍ਰਵੇਸ਼ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਨ ਕੇਵਲ ਵਿਚਾਰਵਾਨ ਕਾਨੂੰਨ ਦਾਤਾ ਤੇ ਰਹੱਸਵਾਦੀ ਹੀ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਸਗੋਂ ਆਪਣੇ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਉਦੇਸ਼ ਨਾਲ ਕੌਮਾਂ ਦੇ ਇਤਿਹਾਸ ਨੂੰ ਵੀ ਬਦਲ ਦਿੰਦਾ ਹੈ।[73]

ਸਮੁੱਚੇ ਤੌਰ ਤੇ ਕਿਹਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ਕਿ ਇਸਲਾਮ ਵਿਚ ਸਵਾਏ ਫ਼ਰਿਸ਼ਤਿਆਂ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਦੈਵੀ ਰੂਹਾਂ ਦੇ, ਰਸੂਲ ਅਤੇ ਨਬੀ ਦੋਹਾਂ ਦੇ ਗੁਣਾਂ ਵਿਚ ਪਰਸਪਰ ਭਾਰੀ ਸਾਂਝ ਹੋਣ ਕਾਰਣ ਕੋਈ ਵੀ ਵਿਅਕਤੀ ਇਕੋ ਸਮੇਂ ਦੋਹਾਂ ਹੀ ਸੰਕਲਪਾਂ ਦੇ ਗੁਣਾਂ ਦਾ ਧਾਰਨੀ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ ਪਰ ਫ਼ਰਿਸ਼ਤੇ ਕੇਵਲ ਰਸੂਲ ਹੀ ਹੋ ਸਕਦੇ ਹਨ ਨਬੀ ਨਹੀਂ।

ਇਨ੍ਹਾਂ ਨਬੀਆਂ ਦਾ ਸੰਸਾਰ ਵਿਚ ਆਉਣਾ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦਾ ਮਾਨਵਤਾ ਲਈ ਇਕ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਉਪਹਾਰ ਹੈ। ਕੁਰਾਨ ਵਿਚ ਸਾਰੇ ਨਬੀਆਂ ਨੂੰ ਇਕੋ ਰੂਪ ਹੀ ਸਮਝਿਆ ਗਿਆ ਹੈ[74] ਅਤੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਨਾ ਰੱਖਣ ਵਾਲੇ ਨੂੰ ਕਾਫ਼ਿਰ ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਹੈ।[75] ਪਰ ਮੁਹੰਮਦ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਸਾਰਵਲੌਕਿਕ ਸ਼ਖਸ਼ੀਅਤ ਦੀ ਮਾਨਿਅਤਾ ਤੇ ਵਧੇਰੇ ਜ਼ੋਰ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਹੈ।[76]

ਪੀਰਾਂ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਸੂਫ਼ੀ ਸਾਧਕ ਔਲੀਆ (ਵਲੀ ਜਾਂ ਫ਼ਕੀਰ ਲੋਕ) ਦੀ ਵੀ ਉਪਾਸਨਾ ਕਰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਮਜ਼ਾਰਾਂ ਦੀ ਜਿਆਰਤ ਕਰਕੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਕੋਲੋਂ ਵਰਦਾਨ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਦੀ ਅਭਿਲਾਸ਼ਾ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਵਲੀ ਅਥਵਾ ਔਲੀਆ ਕੌਣ ਲੋਕ ਹਨ? ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਬੰਧੀ ਇੱਥੇ ਸੰਖੇਪ ਵਿਚਾਰ ਕਰਨੀ ਲਾਜ਼ਮੀ ਪ੍ਰਤੀਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਤਾਂ ਜੋ ਸੂਫ਼ੀ ਸੰਪਰਦਾ ਵਿਚ ਪੱਥ-ਪ੍ਰਦਰਸ਼ਕ ਦੇ ਵੱਖ ਵੱਖ ਰੂਪਾਂ ਨੂੰ ਚੰਗੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸਮਝਿਆ ਜਾ ਸਕੇ।

'ਵਲੀ' ਅਤੇ 'ਔਲੀਆ' ਸੰਕਲਪ ਦੀ ਵਿਆਖਿਆ · ਵਲੀ ਦਾ ਬਹੁ ਬਚਨ ਔਲੀਆ ਹੈ। ਇਹ ਸ਼ਬਦ ਅਰਬੀ ਦੇ ਧਾਤੂ 'ਵਾਲਾ' ਤੋਂ ਲਿਆ ਗਿਆ ਹੈ ਜਿਸ ਦਾ ਮਤਲਬ ਹੈ ਨੇੜੇ ਹੋਣਾ, ਹੁਕਮਰਾਨੀ ਕਰਨੀ ਜਾਂ ਬਚਾਣਾ। ਆਮ ਅਰਥਾਂ ਵਿਚ ਵਲੀ ਦਾ ਮਤਲਬ ਬਚਾਉਣ ਵਾਲਾ, ਸਾਥੀ ਤੇ ਦੋਸਤ ਹੈ। ਤੁਰਕੀ ਵਿਚ ਕਿਸੇ ਨਜ਼ਦੀਕੀ ਰਿਸ਼ਤੇਦਾਰ ਲਈ ਵਲੀ ਸ਼ਬਦ ਪ੍ਰਯੋਗ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਦੇ ਅਰਥ 'ਸੰਤ' ਸ਼ਬਦ ਦੇ ਅਰਥਾਂ ਦੇ ਵੀ ਅਨੁਸਾਰੀ ਹਨ। ਕੁਰਾਨ ਵਿਚ

---

72. *ਐਨਸਾਈਕਲੋਪੀਡੀਆ ਆਫ਼ ਇਸਲਾਮ*, ਪੰਨਾ 1127.

73. "It is a integral function of the Prophet's office that, he...should come forth to his people or to humanity at large with a religio social mission, and should legislate. The prophet, is thus, not a mere 'thinker' or a 'mystic' but an actor moulding actual history on a definite pattern."

(F. Rahman : *Prophecy in Islam;* p. 52)

74. *ਕੁਰਾਨ* : 2.285

75. *ਕੁਰਾਨ* : 4, 150, 151

76. *ਕੁਰਾਨ* : 7.158

'ਵਲੀ' ਸ਼ਬਦ ਕਈ ਅਰਥਾਂ ਵਿਚ ਪ੍ਰਯੋਗ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੇ ਮਿੱਤਰ[77] ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਇਸ ਦਾ ਪ੍ਰਯੋਗ ਪਰਮਾਤਮਾ[78] ਲਈ ਵੀ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਇਹ ਪਦਵੀ ਨਬੀ ਨੂੰ ਵੀ ਦਿੱਤੀ ਗਈ ਹੈ ਅਤੇ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਦੀ ਪ੍ਰਾਰਥਨਾ ਵਿਚ ਰਬ ਦੇ ਇਕ ਨਾਂ ਦੇ ਤੌਰ ਤੇ ਵੀ ਇਸ ਦਾ ਇਸਤੇਮਾਲ ਹੋਇਆ ਹੈ।[79]

ਵਲੀ ਸ਼ਬਦ 'ਆਰਿਫ਼ਬਿਲਾਹ' ਦਾ ਸਮਾਨਾਰਥੀ ਸ਼ਬਦ ਹੈ ਜਿਸ ਦਾ ਭਾਵ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਵਿਅਕਤੀ ਜਿਹੜਾ ਆਰਿਫ਼ਾਨਾ ਗਿਆਨ ਦਾ ਖੋਜੀ ਅਤੇ ਗਿਆਤਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਅਰਥਾਤ ਉਹ ਨਾ ਕੇਵਲ ਵਿਕਾਰਾਂ ਤੋਂ ਹੀ ਮੁਕਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਬਲਕਿ ਪਰਮਾਤਮਾ ਤਕ ਉਸ ਦੀ ਰਸਾਈ ਵੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਵਲੀ ਇਕ ਕਰਾਮਾਤੀ ਫ਼ਕੀਰ ਵੀ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਅੱਖ ਦੇ ਫ਼ੋਰ ਵਿਚ ਇਕ ਥਾਂ ਤੋਂ ਦੂਜੀ ਥਾਂ ਤੇ ਪਹੁੰਚ ਜਾਣਾ, ਰੂਪ ਵਟਾਉਣਾ, ਕਈ ਜ਼ਬਾਨਾ ਰਾਹੀਂ ਬੋਲਣਾ, ਮੁਰਦਿਆਂ ਨੂੰ ਜ਼ਿੰਦਾ ਕਰ ਦੇਣਾ, ਕਿਸੇ ਦੇ ਦਿਲ ਦੇ ਭਾਵਾਂ ਨੂੰ ਬੁੱਝ ਲੈਣਾ, ਭਵਿੱਖ ਬਾਣੀ ਕਰਨੀ, ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਧਰਤੀ ਤੋਂ ਉੱਚਾ ਚੁੱਕ ਲੈਣਾ, ਦੂਰੀ ਤੇ ਪਈ ਕਿਸੇ ਚੀਜ਼ ਨੂੰ ਬੁਲਾ ਲੈਣਾ, ਸੁਕਿਆਂ ਨੂੰ ਹਰੇ ਕਰ ਦੇਣਾ, ਹੜ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਰੋਕ ਲੈਣਾ, ਚਸ਼ਮਿਆਂ ਤੇ ਵਰਖਾ ਨੂੰ ਜ਼ਬਤ ਵਿਚ ਕਰਨਾ, ਬੀਮਾਰੀਆਂ ਨੂੰ ਠੀਕ ਕਰ ਦੇਣਾ, ਵਿਓਪਾਰ ਵਿਚ ਸਫ਼ਲਤਾ ਬਖਸ਼ਣੀ, ਭਟਕੇ ਹੋਏ ਰਾਹੀਗੀਰਾਂ ਨੂੰ ਸਿੱਧੇ ਰਸਤੇ ਪਾਉਣਾ, ਆਦਿ ਕਰਾਮਾਤਾਂ ਉਸ ਦੀਆਂ ਗ਼ੈਬੀ ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਦੇ ਚਮਤਕਾਰ ਹਨ। ਇਹ ਵਿਚਾਰ ਭਾਰਤੀ ਸੰਤਾਂ ਦੀਆਂ ਕਰਾਮਾਤੀ ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਨਾਲ ਮਿਲਦਾ ਜੁਲਦਾ ਹੈ। ਪਰ ਇਸਲਾਮ ਵਿਚ ਇਨ੍ਹਾਂ ਤਾਕਤਾਂ ਨੂੰ ਪਰਮਾਤਮਾ ਵੱਲੋਂ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਰੱਬੀ ਰਹਿਮਤਾਂ ਸਮਝਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਨਾ ਕਿ ਆਪਣੇ ਸਵੈ-ਯਤਨਾਂ ਦਾ ਸਿੱਟਾ। ਮੋਅਤਜ਼ਿਲੀ ਮੁਸਲਮਾਨ ਇਨ੍ਹਾਂ ਕਰਮਾਤਾਂ ਦੇ ਸਿੱਧਾਂਤ ਦੇ ਵਿਰੋਧੀ ਹਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਵਿਚਾਰ ਹੈ ਕਿ ਹਰ ਉਹ ਦੀਨਦਾਰ, ਸਿਦਕੀ ਅਤੇ ਨਿਸ਼ਠਾਵਾਨ ਮੁਸਲਮਾਨ ਜਿਹੜਾ ਖੁਦਾ ਦਾ ਵਫ਼ਾਦਾਰ ਅਤੇ ਵਿਸ਼ਵਾਸਪਾਤਰ ਬਣਕੇ ਉਸ ਦੀ ਰਜ਼ਾ ਅਨੁਕੂਲ ਚਲਦਾ ਹੈ, ਉਸ ਦਾ ਜਿਗਰੀ ਦੋਸਤ ਅਥਵਾ ਵਲੀ ਕਿਹਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ।

ਇਸਲਾਮਿਕ ਮਾਨਿਆਤਾਵਾਂ ਅਨੁਸਾਰ ਵਲੀਆਂ ਜਾਂ ਸੰਤਾਂ ਦੀ ਇਕ ਆਪਣੀ ਹੀ ਹਕੂਮਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਉਸ ਵਿਚ ਖਿਜਰ, ਅਬਦਾਲ, ਅਬਰਾਰ, ਅਵਤਾਦ, ਨੁਕਬਾ, ਕੁਤਬ ਅਤੇ ਗੌਸ ਆਦਿ ਵੱਖ ਵੱਖ ਪੱਧਤੀਆਂ ਦੇ ਸੁਆਮੀ, ਸੰਤ ਹੁੰਦੇ ਹਨ ਜੋ ਆਦਿਖ ਰੂਪ ਵਿਚ ਹੀ ਵਿਦਮਾਨ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਭਾਵੇਂ ਸੰਤ-ਪੂਜਾ ਇਸਲਾਮ ਵਿਚ ਕੁਰਾਨਿਕ ਨਹੀਂ ਪਰ ਫਿਰ ਵੀ ਤੁਰਕਸਤਾਨ, ਪਰਸ਼ੀਆ, ਏਸ਼ੀਆ ਮਾਈਨਰ, ਬਗਦਾਦ, ਅਰਬ, ਮਿਸਰ, ਉਤਰੀ ਅਫ਼ਰੀਕਾ, ਟਿਊਨਸ, ਅਲਜੀਰੀਆ ਅਤੇ ਮਾਰਾਕੋ ਆਦਿ ਮੁਸਲਿਮ ਦੇਸ਼ਾਂ ਵਿਚ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਮਾਨਿਅਤਾ ਬਹੁਤ ਜ਼ਿਆਦਾ ਹੈ।

ਉਪਰੋਕਤ ਅਧਿਐਨ ਤੋਂ ਇਹ ਕਿਹਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ਕਿ ਸੂਫ਼ੀ ਮਤ ਵਿਚ ਮੁਰਸ਼ਦ ਦਾ ਇੰਨਾ ਮਹਾਤਮ ਹੈ ਕਿ ਉਸ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਸੂਫ਼ੀ ਸਾਧਨਾ ਦੀ ਕਲਪਨਾ ਵੀ ਨਹੀਂ ਕੀਤੀ ਜਾ ਸਕਦੀ। ਮੁਰਸ਼ਦ ਦੀ ਸਹਾਇਤਾ ਲਏ ਬਿਨਾਂ ਅਧਿਆਤਮ ਮਾਰਗ ਤੇ ਚਲਣ ਵਾਲਾ ਢੋਂਗੀ ਸਮਝਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।[80] ਮੁਰਸ਼ਦ ਆਪਣੇ ਬਲ ਨਾਲ ਹੀ ਤਵੱਜਹੁ ਦੀ ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਆ ਰਾਹੀਂ ਮੁਰੀਦ ਵਿਚ ਅਧਿਆਤਮਕ ਸ਼ਕਤੀ

---

77. *ਕੁਰਾਨ* : 10.63
78. *ਕੁਰਾਨ* : 2.258
79. *Encyclopaedia of Islam;* Vol. IV, p. 109
80. *ਕਸ਼ਫਲ ਮਹਿਜੂਬ*, ਪੰਨਾ 17

ਦਾ ਪਰਵੇਸ਼ ਕਰ ਦਿੰਦਾ ਹੈ। ਉਸ ਦੀ ਕ੍ਰਿਪਾ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਨਾਲ ਦੁਸ਼ਮਨ ਮਿੱਤਰ ਅਤੇ ਪਰਾਏ ਆਪਣੇ ਬਣ ਜਾਂਦੇ ਹਨ।[81] ਉਹ ਮੁਰੀਦ ਦੀ ਗਤੀ ਵਿਧੀ ਨੂੰ ਚੰਗੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਜਾਣਦਾ ਹੈ।[82] ਮੁਰੀਦ ਭਾਵੇਂ ਆਤਮਕ ਤੌਰ ਤੇ ਕਿੰਨਾ ਵੱਡਾ ਕਿਉਂ ਨਾ ਹੋ ਜਾਏ ਪਰ ਉਹ ਮੁਰਸ਼ਦ ਦੀ ਬਰਾਬਰੀ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਦਾ।

(ਘ) ਸੰਤ ਸਾਹਿੱਤ ਵਿਚ ਗੁਰੂ ਦਾ ਸੰਕਲਪ

ਸੰਤ ਸ਼ਬਦ ਦੀ ਵਿਆਖਿਆ : ਸੰਤ ਸਾਹਿੱਤ ਦੇ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਵਿਦਵਾਨ ਸ੍ਰੀ ਵਿਓਗੀ ਹਰੀ ਦਾ ਵਿਚਾਰ ਹੈ ਕਿ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਲੋਕਾਂ ਨੇ ਸਤਿ ਦਾ ਨਿਰੰਤਰ ਚਿੰਤਨ ਕੀਤਾ ਹੈ, ਸਤਿ ਨੂੰ ਬਾਣੀ ਵਿਚ ਉਤਾਰਿਆ ਹੈ, ਮਨ, ਬਚਨ ਅਤੇ ਕਰਮ ਨਾਲ ਉਸ ਦਾ ਆਚਰਣ ਕੀਤਾ ਹੈ ਅਤੇ ਆਚਰਣ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋਏ ਰਸਾਸੁਆਦਨ ਨੂੰ ਸਾਰੇ ਵਿਸ਼ਵ ਵਿਚ ਵੰਡਣ ਲਈ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਦਿਲਾਂ ਵਿਚ ਵਿਆਕੁਲਤਾ ਪੈਦਾ ਹੋ ਗਈ, ਵਾਸਤਵ ਵਿਚ ਉਹੀ ਸੰਤ ਹਨ।[83] ਆਧੁਨਿਕ ਯੁਗ ਦੇ ਸੰਤ ਆਚਾਰਯ ਵਿਨੋਭਾ ਦੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿਚ ਸੰਤ ਉਹੀ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ ਜਿਸ ਦਾ ਹਿਰਦਾ ਸ਼ੁੱਧ, ਨਿਰਮਲ, ਭਗਤੀ ਪਰਾਇਣ ਅਤੇ ਸਤ-ਨਿਸ਼ਠ ਹੈ।[84] ਡਾ. ਵਾਸੁਦੇਵ ਸ਼ਰਨ ਅਗ੍ਰਵਾਲ ਦੇ ਵਿਚਾਰ ਵਿਚ ਸੰਤ ਉਹ ਹੈ ਜਿਹੜਾ ਧਰਤੀ ਉੱਤੇ ਨਿਵਾਸ ਕਰਦਾ ਹੋਇਆ ਦਿਬ ਲੋਕ ਦੇ ਸੰਦੇਸ਼ ਨੂੰ ਪ੍ਰਿਥਵੀ ਤੇ ਲਿਆਉਣ ਦੀ ਸਮਰਥਾ ਰਖਦਾ ਹੈ; ਜੋ ਪੰਛੀ ਦੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਆਕਾਸ਼ ਵਿਚ ਉੱਡ ਕੇ ਫਿਰ ਸੰਸਾਰ ਰੂਪੀ ਪੇੜ ਉੱਤੇ ਆ ਕੇ ਵਿਸਰਾਮ ਕਰਦਾ ਹੈ; ਜੋ ਵਿਅਸ਼ਟੀ ਦੇ ਕੇਂਦਰ ਵਿਚੋਂ ਉੱਚਾ ਉਠ ਕੇ ਸਮਸ਼ਟੀ-ਜੀਵਨ ਪ੍ਰਤਿ ਆਸਥਾਵਾਨ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਜੋ ਸੁਆਰਥ ਨੂੰ ਤਿਆਗ ਕੇ ਸਾਮੂਹਿਕ ਹਿਤ ਦੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਸੋਚਦਾ ਹੈ।[85] ਆਚਾਰਯ ਪਰਸੂ ਰਾਮ ਚਤੁਰਵੇਦੀ ਅਨੁਸਾਰ ਸੰਤ ਸ਼ਬਦ ਨੂੰ ਅਸੀਂ ਉਸ ਵਿਅਕਤੀ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਦਾ ਬੋਧਕ ਕਹਾਂਗੇ ਜਿਸ ਨੇ ਸਤਿ ਰੂਪੀ ਪਰਮ ਤੱਤ ਦਾ ਅਨੁਭਵ ਕਰ ਲਿਆ ਹੈ ਅਤੇ ਜੋ ਆਪਣੇ ਸਾਧਾਰਣ ਵਿਅਕਤਿਤ੍ਵ ਤੋਂ ਉੱਠ ਕੇ ਉਸ ਨਾਲ ਤਦਰੂਪ ਹੋ ਗਿਆ ਹੈ ਅਥਵਾ ਉਸ ਦੀ ਉਪਲਬਧੀ ਦੇ ਫ਼ਲਸਰੂਪ ਅਖੰਡ ਸਤਿ ਵਿਚ ਪੂਰਨ ਰੂਪ ਨਾਲ ਪ੍ਰਤਿਸ਼ਠਿਤ ਹੋ ਗਿਆ ਹੈ।[86]

ਚਤੁਰਵੇਦੀ ਜੀ ਦਾ ਇਹ ਵੀ ਵਿਚਾਰ ਹੈ ਕਿ 'ਸੰਤ' ਸ਼ਬਦ ਮੂਲ ਰੂਪ ਵਿਚ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਸ਼ਬਦ 'ਸਨ' ਦਾ ਬਹੁਵਚਨ ਹੈ। 'ਸਨ' ਸ਼ਬਦ ਵੀ 'ਅਸ' (ਹੋਣਾ) ਧਾਤੂ ਤੋਂ ਬਣੇ ਹੋਏ 'ਸਤ' ਦਾ ਪੁਲਿੰਗ ਰੂਪ ਹੈ। ਜਿਸਦਾ ਅਰਥ ਕੇਵਲ 'ਹੋਣ ਵਾਲਾ' ਜਾਂ 'ਰਹਿਣ ਵਾਲਾ' ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸੰਤ ਸ਼ਬਦ ਦਾ ਮੌਲਿਕ ਅਰਥ ਸ਼ੁੱਧ ਹੋਂਦ ਦਾ ਹੀ ਬੋਧਕ ਹੈ ਅਤੇ ਇਸੇ ਲਈ ਇਸ ਦਾ ਪ੍ਰਯੋਗ ਵੀ ਉਸ ਨਿਤ ਵਸਤੂ ਜਾਂ ਪਰਮ ਤੱਤ ਲਈ ਹੀ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਜਿਸ ਦਾ ਨਾਸ਼ ਕਦੇ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਦਾ ਅਤੇ ਜੋ ਸਦਾ ਇਕ ਰਸ ਅਤੇ ਅਵਿਕ੍ਰਿਤ ਰੂਪ ਵਿਚ ਵਿਦਮਾਨ ਰਿਹਾ ਕਰਦਾ ਹੈ।[87]

---

81. *ਉਹੀ*, ਪੰਨਾ 57
82. *ਉਹੀ*, ਪੰਨਾ 128-29
83. ਭੂਮੀ ਕ੍ਰਾਂਤੀ (ਸਪਤਾਹਿਕ) ਇੰਦੌਰ (25 ਦਸੰਬਰ, 1961, ਪੰਨਾ 1) ਵਿਚ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਿਤ ਵਿਓਗੀ ਹਰੀ ਦਾ ਲੇਖ *"ਸੰਤੋਂ ਕੀ ਪਰੰਪਰਾ"*।
84. *ਉਹੀ*, (30 ਦਸੰਬਰ, 1960, ਪੰਨਾ 1) ਵਿਚ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਿਤ ਵੈਜਨਾਥ ਮਹੋਦਯ ਦਾ ਲੇਖ *"ਬਾਬਾ ਫਿਰ ਇੰਦੌਰ ਮੇਂ"*
85. *ਸਾਹਿਤ ਸੰਦੇਸ਼ ਦਾ ਸੰਤ ਸਾਹਿਤ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਅੰਕ*—ਡਾ: ਵਾਸੁਦੇਵ ਸ਼ਰਨ ਅਗ੍ਰਵਾਲ ਦਾ ਲੇਖ *"ਸੰਤ"*, ਪੰਨਾ 5
86. *ਸੰਤ ਸਾਹਿਤਯ ਕੀ ਭੂਮਿਕਾ*, ਪੰਨਾ 62
87. *ਉੱਤਰੀ ਭਾਰਤ ਕੀ ਸੰਤ ਪਰੰਪਰਾ*, ਪੰਨਾ 4

ਗੀਤਾ ਵਿਚ ਵੀ 'ਸਤ' ਸ਼ਬਦ ਉਪਰੋਕਤ ਅਰਥ ਵਿਚ ਹੀ ਪ੍ਰਯੁਕਤ ਮਿਲਦਾ ਹੈ।[88] ਭਾਗਵਤਕਾਰ ਅਨੁਸਾਰ ਪਵਿੱਤਰ ਆਤਮਾ ਅਤੇ ਤੀਰਥਾਂ ਨੂੰ ਵੀ ਪਵਿੱਤਰ ਕਰ ਦੇਣ ਵਾਲੀ ਪਵਿੱਤਰ ਆਤਮਾ ਸੰਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ।[89] *ਸ੍ਰੀਮਦ ਭਾਗਵਤ ਗੀਤਾ* ਵਿਚ ਇਸ ਦਾ ਪ੍ਰਯੋਗ ਸਦਭਾਵ ਅਤੇ ਸਾਧੂ ਭਾਵ ਦੇ ਅਰਥ ਵਿਚ ਹੋਇਆ ਹੈ।[90]

ਰਾਮਾਨੰਦ ਅਤੇ ਕਬੀਰ ਦੇ ਵਿਚਾਰ ਅਨੁਸਾਰ ਅਧਿਆਤਮਿਕ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਤੋਂ ਸੰਤ ਇਕ ਪੂਰਨ ਅਤੇ ਆਦਰਸ਼ਕ ਵਿਅਕਤੀ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਕਬੀਰ ਅਨੁਸਾਰ ਸੰਤ ਉਹ ਹੈ ਜਿਸਦਾ ਪੰਜਾਂ ਹੀ ਇੰਦਰੀਆਂ ਉੱਤੇ ਅਧਿਕਾਰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋ ਚੁਕਿਆ ਹੈ।[91] ਮਾਇਆ ਉਸ ਦੀ ਦਾਸੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਇਕ ਥਾਂ ਤੇ ਤਾਂ ਉਹ ਸੰਤਾਂ ਨੂੰ ਰਾਮ ਨਾਲ ਸਮਾਨਤਾ ਵੀ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਦੇ ਹਨ।[92] ਸੁੰਦਰ ਦਾਸ ਬ੍ਰਹਮ ਦੇ ਨਿਰਗੁਣ ਅਤੇ ਸਰਗੁਣ ਸਰੂਪ ਵਿਚੋਂ ਸੰਤ ਨੂੰ ਬ੍ਰਹਮ ਦਾ ਸਰਗੁਣ ਸਰੂਪ ਮੰਨਦੇ ਹਨ। ਦੂਜੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿਚ ਉਸ ਅਨੁਸਾਰ ਸਰਗੁਣ ਦਾ ਅਰਥ ਹੀ ਬ੍ਰਹਮ ਦਾ ਸੰਤ ਰੂਪ ਵਿਚ ਅਵਤਾਰ ਹੈ।[93] ਪਲਟੂ ਸਾਹਿਬ, ਤੁਲਸੀ ਦਾਸ, ਸਹਿਜੋਬਾਈ, ਦਿਆਬਾਈ, ਦਰਿਆ ਸਾਹਿਬ, ਦਾਦੂ ਦਿਆਲ ਆਦਿ ਸੰਤ ਕਵੀਆਂ ਅਨੁਸਾਰ, ਸੰਤ ਵਿਵੇਕੀ, ਦਿਆਵਾਨ, ਖਿਮਾਂਸ਼ੀਲ, ਤਿਆਗੀ, ਵਿਸ਼ਵਬੰਧੂ ਅਤੇ ਸਭ ਵਿਕਾਰਾਂ ਤੋਂ ਮੁਕਤ ਵਿਅਕਤੀ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਸੰਤ ਸਾਹਿੱਤ ਅਨੁਸਾਰ ਸੰਤ, ਗੁਰੂ ਅਤੇ ਹਰੀ ਵਿਚ ਕੋਈ ਭੇਦ ਨਹੀਂ। ਪੂਰਨ ਸੰਤ ਦੇ ਲੱਛਣ ਦਸਦੇ ਹੋਏ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ *ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ* ਸਾਹਿਬ ਵਿਚ ਲਿਖਦੇ ਹਨ ਕਿ :

ਜਿਨਾ ਸਾਸਿ ਗਿਰਾਸਿ ਨ ਵਿਸਰੈ ਹਰਿ ਨਾਮਾਂ ਮਨਿ ਮੰਤੁ ॥
ਧੰਨਿ ਸਿ ਸੇਈ ਨਾਨਕਾ ਪੂਰਨੁ ਸੋਈ ਸੰਤੁ ॥[94]

ਸੋ 'ਸੰਤ' ਸ਼ਬਦ ਅਜੇਹੇ ਵਿਅਕਤੀ ਲਈ ਪ੍ਰਯੁਕਤ ਹੁੰਦਾ ਰਿਹਾ ਹੈ ਜੋ ਚਿਰਤਨ ਸਤ ਦੀ ਅਨੁਭੂਤੀ ਕਰ ਚੁਕਿਆ ਹੈ ਅਥਵਾ ਜਿਸ ਨੂੰ ਦਿਬ ਜੋਤੀ ਦੇ ਦਰਸ਼ਨ ਉਪਲਬਧ ਹੋ ਗਏ ਹਨ।[95]

ਸੰਤ ਸੰਕਲਪ ਦੀ ਉਪਰੋਕਤ ਵਿਆਖਿਆ ਤੋਂ ਵਿਦਿਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਸੰਤ ਸਾਹਿੱਤ ਵਿਚ ਉਪਰੋਕਤ ਦੈਵੀ ਗੁਣਾਂ ਨਾਲ ਸੰਪੰਨ ਪੂਰਨ ਸੰਤ ਦਾ ਵਿਅਕਤਿਤਵ ਹੀ ਗੁਰੂ ਦੀ ਪਦਵੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਦਾ ਹੋਇਆ ਲੋਕ ਕਲਿਆਣ ਲਈ ਜੀਵਨ ਅਗਵਾਈ ਕਰਦਾ ਹੈ।

ਗੁਰੂ ਦੀ ਆਵਸ਼ਕਤਾ, ਲੱਛਣ ਅਤੇ ਮਹਾਤਮ : ਭਾਰਤੀ ਗੁਰੂ ਪਰੰਪਰਾ ਵਿਚ ਭਾਵੇਂ ਗੁਰੂ ਦਾ ਇਹ ਸਰੂਪ ਵਜ੍ਰਯਾਨੀਆ ਦੇ ਹੱਥਾਂ ਵਿਚ ਆ ਕੇ ਕਲੂਸ਼ਿਤ ਵੀ ਹੋ ਗਿਆ ਸੀ ਪਰ ਸੰਤਾਂ ਨੇ ਕੇਵਲ ਉਸ ਦੇ ਪਵਿੱਤਰ ਸਰੂਪ ਦਾ ਹੀ ਅਵਿਲੋਕਨ ਕਰਕੇ ਉਸ ਨੂੰ ਗ੍ਰਹਿਣ ਕੀਤਾ ਹੈ।[96]

---

88. *ਗੀਤਾ* 17.23
89. *ਭਾਗਵਤ* 1.19.8
90. *ਸ੍ਰੀਮਦ ਭਾਗਵਤ ਗੀਤਾ*, ਪੰਨਾ 17-26
91. *ਕਬੀਰ ਗ੍ਰੰਥਾਵਲੀ*, ਪੰਨਾ 81
92. *ਕਬੀਰ ਗ੍ਰੰਥਾਵਲੀ*, ਪੰਨਾ 273
93. *ਦੈਵਰੂਪ ਬ੍ਰਹਮ ਕੈ ਜਾਨੈ। ਨਿਰਗੁਣ ਅਰੁ ਸਗੁਨ ਪਿਛਾਨੈ॥*
ਨਿਰਗੁਣ ਨਿਜ ਰੂਪ ਨਿਆਰਾ। ਪੁਨਿਸ਼ਗੁਨ ਸੰਤ ਅਵਤਾਰਾ ॥ (ਸੁੰਦਰ ਸਾਰ)
94. (ੳ) *ਵਾਰ ਗਉੜੀ*, ੫, ਮ: ੫, ੩੧੯
95. ਡਾ: ਬਾਬੂ ਰਾਵ ਜੋਸ਼ੀ : *ਸੰਤ ਕਾਵਿਯ ਮੇਂ ਪਰੋਕਸ਼ ਸਤਾ ਕਾ ਸ੍ਵਰੂਪ*, ਪੰਨਾ 2
96. ਡਾ. ਰਾਮ ਨਾਰਾਇਣ ਪਾਂਡੇਯ : *ਭਾਰਤੀ ਕਾਵਯ ਮੇਂ ਰਹੱਸਯਵਾਦ*, ਪੰਨਾ 163

ਅਧਿਆਤਮਕ ਜੀਵਨ ਦੀ ਪੂਰਨਤਾ ਲਈ ਸੰਤਾਂ ਨੇ ਸਤ ਪੁਰਸ਼ (ਨਿਰਾਕਾਰ ਈਸ਼ਵਰ) ਦੀ ਉਪਾਸਨਾ, ਨਾਮ ਸਿਮਰਨ, ਅਨਹਦ ਨਾਦ ਅਵਸਥਾ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ, ਭਗਤੀ, ਬਿਰਹਾ, ਪ੍ਰੇਮ, ਵਿਸ਼ਵਾਸ, ਸਤਸੰਗ, ਕੀਰਤਨ, ਸੇਵਾ, ਸਹਜ, ਉਦਾਰਤਾ, ਸੁਸ਼ੀਲਤਾ, ਖਿਮਾ, ਸੰਤੋਖ, ਧੀਰਜ, ਦੀਨਤਾ, ਵਿਵੇਕ, ਗੁਰੂ ਭਗਤੀ ਆਦਿ ਸਾਧਨਾ ਅਤੇ ਦੈਵੀ ਗੁਣਾਂ ਦੇ ਕਈ ਪੱਖਾਂ ਉੱਤੇ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਪਾਉਂਦੇ ਹੋਏ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਅਮਲੀ ਜੀਵਨ ਵਿਚ ਘਟਾਉਣ ਦੀ ਪ੍ਰੇਰਣਾ ਦਿੱਤੀ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਕੁਸੰਗ, ਕਾਮ, ਕ੍ਰੋਧ, ਲੋਭ, ਮੋਹ, ਹੰਕਾਰ, ਕਪਟ, ਆਸ਼ਾ, ਤ੍ਰਿਸ਼ਣਾ, ਅਪਵਿਤਰਤਾ, ਮਾਇਆ, ਕਨਿਕ, ਕਾਮਿਨੀ, ਨਿੰਦਾ, ਮਾਸ ਆਹਾਰ, ਨਸ਼ਾ ਅਤੇ ਤੀਰਥ, ਬੁਤ ਪੂਜਾ ਆਦਿ ਕਈ ਗਲਾਂ ਦਾ ਤਿਆਗ ਕਰਨ ਲਈ ਵੀ ਉਤਸਾਹਿਤ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਭ ਵਿਧੀ ਨਿਸ਼ੇਧ ਆਚਾਰਣਾ ਦਾ ਵਾਸਤਵਿਕ ਗਿਆਨ ਗੁਰੂ ਦੇ ਕਿਰਪਾ ਪੂਰਨ ਮਾਰਗ-ਦਰਸ਼ਨ ਬਿਨਾਂ ਅਸੰਭਵ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਹੀ ਸਾਧਕ ਵਿਚ ਅਧਿਆਤਮਿਕ ਉੱਤੇਜਨਾ ਜਗਾ ਕੇ ਪਰਮਾਤਮਾ ਵੱਲ ਅਗ੍ਰਸਰ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਇਹੀ ਕਾਰਣ ਹੈ ਕਿ ਮੱਧ ਕਾਲੀਨ ਸੰਤ ਸਾਹਿੱਤ ਵਿਚ ਗੁਰੂ ਦਾ ਮਹੱਤਵ ਅਤਿ ਅਧਿਕ ਪ੍ਰਦਰਸ਼ਿਤ ਹੋਇਆ ਹੈ।

ਸੰਤ ਸਾਹਿੱਤ ਅਨੁਸਾਰ ਸਤਿਗੁਰੂ ਉਹੀ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ ਜਿਹੜਾ ਸਦਾ ਹੀ ਰਾਮ ਰਸ ਵਿਚ ਲੀਨ, ਪੂਜਾ ਕਰਾਉਣ ਦੀ ਭਾਵਨਾ ਤੋਂ ਮੁਕਤ, ਆਡੰਬਰ ਰਹਿਤ, ਆਤਮਾ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੀ ਏਕਤਾ ਦਾ ਅਨੁਭਵੀ, ਅਗਿਆਨ ਵਿਨਾਸ਼ਕ, ਮੋਹ ਮਾਇਆ ਆਦਿ ਵਿਕਾਰਾਂ, ਅਤੇ ਹਰੱਖ ਸੋਗ ਤੋਂ ਨਿਰਲੇਪ, ਸਤਸੰਗ ਅਤੇ ਪਰਮਾਤਮ ਸਾਖਿਆਤਕਾਰ ਵਿਚ ਲੀਨ, ਸੱਚਾ ਮਿੱਤਰ, ਪਤਿਤ ਪਾਵਨ, ਉਦਾਰ ਚਿਤ, ਚਰਿਤ੍ਰ ਨਿਰਮਾਤਾ, ਈਸ਼ਵਰ ਤੋਂ ਵੀ ਉੱਚੀ ਪ੍ਰਤਿਸ਼ਠਾ ਦਾ ਸੁਆਮੀ ਇਕ ਨਿਰਭਓ, ਨਿਰਵੈਰ ਤੇ ਸਮਦਰਸੀ ਮਹਾਪੁਰਸ਼ ਹੋਵੇ।[97] ਅਜੇਹੇ ਗੁਰੂ ਦੀ ਮਹਿਮਾਂ ਦਾ ਗਾਇਣ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਇਕ ਜਗ੍ਹਾ ਸੰਤ ਕਬੀਰ ਲਿਖਦੇ ਹਨ ਕਿ :

ਧਰਤੀ ਸਭ ਕਾਗਦ ਕਰੂੰ ਸਭ ਬਨ ਰਾਏ ॥
ਸਾਤਿ ਸਮੁੰਦ ਕੀ ਮਸ ਕਰੂੰ ਗੁਰੂ ਗੁਣ ਲਿਖਾ ਨਾ ਜਾਏ ॥[98]

ਕੇਵਲ ਸਤਿਗੁਰੂ ਦੇ ਮਿਲਾਪ ਤੋਂ ਹੀ ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਰੂਪ ਈਸ਼ਵਰ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਸੰਭਵ ਹੋ ਸਕਦੀ ਹੈ। ਨਿਗੁਰਾ ਮਨੁੱਖ ਇਸ ਦਾਤ ਤੋਂ ਵਾਂਝਿਆ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ।[99] ਸੰਤ ਤੁਲਸੀ ਦਾਸ ਦੇ ਵਿਚਾਰ ਵਿਚ ਗੁਰੂ ਮਨੁੱਖ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਖੁਦ ਕਰੁਣਾਕਾਰ ਭਗਵਾਨ ਹੈ। ਉਸ ਦਾ ਉਪਦੇਸ਼ ਅਗਿਆਨ ਦੇ ਅੰਧਕਾਰ ਨੂੰ ਦੂਰ ਕਰਨ ਲਈ ਕਈ ਸੂਰਜਾਂ ਦੇ ਸਮਾਨ ਹੈ। ਸੰਸਾਰ ਦੇ ਦੁਖਾਂ ਤੋਂ ਮੁਕਤ ਹੋਣ ਲਈ ਉਸ ਦੀ ਚਰਨ-ਧੂੜੀ ਸੰਜੀਵਨੀ ਬੂਟੀ ਹੈ। ਇਸ ਧੂੜੀ ਵਿਚੋਂ ਸੁੰਦਰਤਾ, ਕਲਿਆਣ ਅਤੇ ਅਨੰਦ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਦੇ ਪੈਰਾਂ ਦੇ ਨਹੁਆਂ ਦੀ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਮਈ ਜੋਤਿ ਨਾਲ ਹਿਰਦੇ ਵਿਚ ਦਿਬ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਪੈਦਾ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਹਿਰਦੇ ਦੇ ਨੇਤਰ ਖੁਲ੍ਹਣੇ, ਸਭ ਕਲੇਸ਼ਾਂ ਦਾ ਮਿਟਣਾ, ਸਾਰੇ ਰਹੱਸਾਂ ਦਾ ਵਿੱਦਤ ਹੋਣਾ, ਈਸ਼ਵਰ ਦੇ ਵਿਅਕਤ ਅਤੇ ਅਵਿਅਕਤ ਚਰਿਤਰ ਦਾ ਗਿਆਨ ਹੋਣਾ, ਗੁਰੂ ਚਰਨਾਂ ਦੀ ਧੂੜ ਦਾ ਹੀ ਸਦਕਾ ਹੈ।[100] ਸੂਰ ਦਾਸ ਅਨੁਸਾਰ ਭਗਤੀ ਦੀ ਸਫ਼ਲਤਾ ਲਈ ਗੁਰੂ ਦੀ ਆਵਸ਼ਕਤਾ ਅਨਿਵਾਰਯ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਦੀ ਭਗਤੀ ਹਰੀ ਭਗਤੀ ਦਾ ਇਕ ਪ੍ਰਧਾਨ ਲਕਸ਼ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਹੀ ਜਿਗਿਆਸੂ

97. *ਕਬੀਰ ਗ੍ਰੰਥਾਂਵਲੀ*, ਪੰਨਾ 1, 2, 3,
98. *ਸੰਤ ਬਾਣੀ ਸੰਗ੍ਰਹਿ* : ਭਾਗ 1, ਪੰਨਾ 2
99. *ਉਹੀ*, ਭਾਗ 2, ਪੰਨਾ 69
100. *ਤੁਲਸੀ ਰਾਮਾਇਣ* : ਬਾਲ ਕਾਂਡ, ਪ੍ਰਥਮ ਸੋਪਾਨ।

ਨੂੰ ਆਤਮ ਗਿਆਨ ਦਾ ਬੋਧ ਕਰਾਉਂਦਾ ਹੈ।[101] ਸੰਤ ਸੁੰਦਰ ਦਾਸ ਵੀ ਕਬੀਰ ਅਤੇ ਤੁਲਸੀ ਵਾਂਗ ਹੀ ਗੁਰੂ ਦੀ ਮਹਿਮਾਂ ਨੂੰ ਪਰਮਾਤਮਾ ਨਾਲੋਂ ਵੀ ਵਧ ਸਿੱਧ ਕਰਦੇ ਹਨ।[102] ਦੂਲਨ ਦਾਸ ਗੁਰੂ ਨੂੰ ਬ੍ਰਹਮਾ, ਵਿਸ਼ਨੂੰ ਅਤੇ ਸ਼ਿਵ ਮੰਨਦੇ ਹੋਏ ਉਸ ਨੂੰ ਅਗਮ ਅਤੇ ਅਗਾਧ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ।[103] ਚਰਨ ਦਾਸ ਅਨੁਸਾਰ ਗੁਰੂ ਦੀ ਕੀਤੀ ਚਾਰ ਪਲ ਸੇਵਾ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੀ ਸੌ ਬਰਸਾਂ ਦੀ ਸੇਵਾ ਨਾਲੋਂ ਵਧੇਰੇ ਉਤਮ ਅਤੇ ਫਲਦਾਇਕ ਹੈ।[104] ਦਇਆਬਾਦੀ ਦਾ ਵਿਚਾਰ ਹੈ ਕਿ ਗੁਰੂ ਸਾਰਿਆਂ ਦੇਵਤਿਆਂ ਤੋਂ ਵੀ ਵੱਡਾ ਦੇਵਤਾ ਮਹਾਦੇਵ ਹੈ। ਉਹ ਕਰੁਣਾ ਸਾਗਰ, ਕਿਰਪਾਨਿਧ ਬ੍ਰਹਮ ਰੂਪ ਭਗਵਾਨ ਹੀ ਹੈ।[105] ਮਹਾਂਪ੍ਰਭੂ ਚੈਤਨਯ ਦੇ ਮਤ ਅਨੁਸਾਰ ਪਰਮਾਤਮਾ ਤਿੰਨਾਂ ਤਰੀਕਿਆਂ ਨਾਲ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਵਿਅਕਤ ਕਰਦਾ ਹੈ—ਸਿੱਧਾ ਮਨੁੱਖੀ ਆਤਮਾ ਵਿਚ, ਗੁਰੂ ਰਾਹੀਂ ਅਤੇ ਧਾਰਮਕ ਪੁਸਤਕਾਂ ਰਾਹੀਂ। ਪਹਿਲੇ ਤਰੀਕੇ ਵਿਚ ਭਗਵਾਨ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਆਪ ਹੀ ਭਗਤ ਆਤਮਾ ਵਿਚ ਪ੍ਰਗਟ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਦੂਜੇ ਤਰੀਕੇ ਵਿਚ ਸ਼ਰੀਰੀ ਗੁਰੂ ਦੀ ਪਰੰਪਰਾ ਨੂੰ ਸਵੀਕਾਰ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ ਪਰ ਗੁਰੂ ਓਹੀ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ ਜਿਹੜਾ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਦੇ ਰਹੱਸ ਨੂੰ ਚੰਗੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਜਾਣਦਾ ਹੋਵੇ। ਵਾਸਤਵ ਵਿਚ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਧਾਰਨਾ ਅਨੁਸਾਰ ਗੁਰੂ ਸ੍ਰੀ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਦਾ ਹੀ ਆਤਮ ਸਰੂਪ ਹੈ।[106] ਰਾਮਾਨੁਜ ਸੰਪਰਦਾ ਅਨੁਸਾਰ ਬ੍ਰਹਮ ਰੂਪ ਗੁਰੂ ਜਾਂ ਆਚਾਰਯ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੀ ਹੀ ਅਭਿਵਿਅਕਤੀ ਹੈ।[107] ਸੰਤ ਗਿਆਨ ਦੇਵ, ਪਰਮਾਤਮਾ, ਗੁਰੂ ਅਤੇ ਭਗਤ ਦੇ ਮਿਲਾਪ ਨੂੰ ਦਰਿਆਵਾਂ ਦੇ ਸੰਗਮ ਨਾਲ ਉਪਮਾ ਦਿੰਦੇ ਹਨ।[108] ਵਲਭ ਸੰਪਰਦਾ ਵਿਚ ਵੀ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੀ ਗੁਰੂ ਸ਼ਕਤੀ ਦਾ ਨਿਰੂਪਣ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਭਾਰਤੀ ਗੁਰੂ ਵਾਦ ਸਬੰਧੀ ਵਿਚਾਰ ਪੇਸ਼ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਮਹਾਤਮਾ ਗਾਂਧੀ ਇਕ ਥਾਂ ਲਿਖਦੇ ਹਨ ਕਿ ਪੂਰਨ ਗਿਆਨੀ ਪੁਰਸ਼ ਹੀ ਗੁਰੂ ਅਖਵਾਉਣ ਦਾ ਹੱਕ ਰਖ ਸਕਦਾ ਹੈ।[109]

ਸੰਤ ਸਾਹਿੱਤ ਦੇ ਇਸ ਸੰਖੇਪ ਵਿਵੇਚਨ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਇਹ ਕਿਹਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ਕਿ ਕਬੀਰ ਅਤੇ ਹੋਰ ਪਰਵਰਤੀ ਸੰਤਾਂ ਨੇ ਗੁਰੂ ਦੇ ਮਹੱਤਵ ਨੂੰ ਪੂਰਨ ਰੂਪ ਵਿਚ ਸਵੀਕਾਰ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਭਾਵੇਂ ਗੁਰੂ ਦੀ ਮਹਿਮਾ ਦਾ ਗਾਇਣ ਜੋ ਸਿੱਧਾਂ, ਨਾਥਾਂ, ਬਜ੍ਰਯਾਨੀਆਂ ਅਤੇ ਤਾਂਤ੍ਰਿਕਾਂ ਵਿਚ ਮੌਜੂਦ ਸੀ ਉਹੀ ਸੰਤ-ਸਾਹਿੱਤ ਵਿਚ ਵੀ ਵਿਦਮਾਨ ਹੈ ਪਰ ਸੰਤਾਂ ਦਾ ਗੁਰੂ ਨਾ ਤਾਂ ਤਾਂਤ੍ਰਿਕ ਗੁਰੂ ਹੈ ਅਤੇ ਨਾ ਹੀ ਬਜ੍ਰਯਾਨੀ। ਉਹ ਤਾਂ ਇਕ ਅਜੇਹਾ ਗੁਰੂ ਹੈ ਜਿਹੜਾ ਸ਼ਬਦ-ਸੁਰਤ ਯੋਗ ਅਤੇ ਭਗਤੀ ਯੋਗ ਦੋਹਾਂ ਦੇ ਸਮੱਨਵਿਤ ਰੂਪ ਦਾ ਹੀ ਉਪਦੇਸ਼ ਦਿੰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਸੰਤ ਸਾਹਿੱਤ ਵਿਚ ਭਗਤੀ ਅਤੇ ਯੋਗ ਦਾ ਸਮੱਨਵੈ ਹੋਣ ਕਾਰਣ ਭਾਵੇਂ ਇਹ ਕਿਹਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ਕਿ ਗੁਰੂ ਦੇ ਮਹੱਤਵ ਦੀ ਪਰੰਪਰਾ ਸੰਤਾਂ ਨੇ ਬਜ੍ਰਯਾਨੀਆਂ ਕੋਲੋਂ ਨਹੀਂ ਲਈ, ਪਰ ਫਿਰ ਵੀ ਗੁਰੂ ਅਤੇ ਉਸ ਦੇ ਬਚਨਾਂ ਲਈ ਵਰਤੇ ਗਏ, ਦੂਤੀ, ਬਜ੍ਰਕੁਠਾਰ ਬਾਣ, ਵਿਚੋਲਾ ਆਦਿ ਸ਼ਬਦ ਸਿੱਧ ਪਰੰਪਰਾ ਤੋਂ ਹੀ ਲਏ ਗਏ ਜਾਪਦੇ

---

101. ਡਾ: ਵ੍ਰਜੇਸ਼ਵਰ ਵਰਮਾ : *ਸੂਰ ਦਾਸ* (ਜੀਵਨੀ ਔਰ ਕਾਵਯ ਕਾ ਅਧਯਯਨ)।
102. *ਸੰਤ ਬਾਣੀ ਸੰਗ੍ਰਹਿ*, ਭਾਗ 2, ਪੰਨਾ 107
103. *ਸੰਤ ਬਾਣੀ ਸੰਗ੍ਰਹਿ*, ਭਾਗ 1, ਪੰਨਾ 183
104. *ਉਹੀ*, ਭਾਗ 1, ਪੰਨਾ 143
105. *ਉਹੀ*, ਭਾਗ 2,ਪੰਨਾ 195
106. M. T. Kennedy : *The Chaitanya Movement;* Oxford (1925), p. 102f.
107. J. N. Farquhar : *The Crown of Hinduism;* p. 399.
108. F. E. Keay : *Kabir and His Followers;* p. 115.
109. M. K. Gandhi : *The Story of My Experiments with Truth* : p. 211

ਹਨ। ਇਸ ਦੇ ਨਾਲ ਹੀ ਇਹ ਵੀ ਕਿਹਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ਕਿ ਸਾਰੇ ਹੀ ਸੰਤ ਇਸ ਧਾਰਨਾ ਨਾਲ ਸਹਿਮਤ ਹਨ ਕਿ ਭਾਵੇਂ ਗੁਰੂ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦਾ ਹੀ ਰੂਪ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਪਰ ਉਹ ਅਨੇਕ ਗੁਣਾਂ ਨਾਲ ਸੰਪੰਨ ਸ਼ਰੀਰ ਧਾਰੀ ਹੀ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਅਸ਼ਰੀਰੀ ਨਹੀਂ। ਇਸ ਲਈ ਸੰਤ ਮਤ ਅਨੁਸਾਰ ਅਨੁਭਵੀ ਅਧਿਆਤਮਕ ਪੁਰਸ਼ ਨੂੰ ਹੀ ਗੁਰੂ ਮੰਨ ਕੇ ਉਸ ਦਾ ਦਰਜਾ ਸਭ ਤੋਂ ਉੱਚਾ ਮੰਨਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਅਤੇ ਗੋਬਿੰਦ ਇਕੋ ਹੀ ਹਨ ਭੇਦ ਕੇਵਲ ਆਕਾਰ ਮਾਤਰ ਹੀ ਹੈ।

ਸੰਤ ਸਾਹਿੱਤ ਵਿਚ ਇਹ ਸਰੀਰ ਧਾਰੀ ਗੁਰੂ ਦੀ ਮਾਨਿਅਤਾ ਸਮੁੱਚੀ ਭਾਰਤੀ ਪਰੰਪਰਾ ਦੇ ਅਨੁਕੂਲ ਹੈ। ਵੇਦਾਂ, ਉਪਨਿਸ਼ਦਾਂ, ਗੀਤਾ, ਸਿੱਧ ਅਤੇ ਨਾਥ ਸਾਹਿੱਤ ਆਦਿ ਸਾਰੇ ਭਾਰਤੀ ਧਾਰਮਕ ਸਾਹਿੱਤ ਵਿਚ ਸਰੀਰ ਧਾਰੀ ਗੁਰ ਦੀ ਮਾਨਿਅਤਾ ਨੂੰ ਸਵੀਕਾਰ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਭਾਵੇਂ ਇਸ ਵਿਚੋਂ ਗੁਰੂ ਬਚਨਾਂ ਦੇ ਮਹਾਤਮ ਦਾ ਵੀ ਵਰਣਨ ਉਪਲਬਧ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਪਰ ਗੁਰੂ ਸ਼ਬਦ ਨੂੰ ਗੁਰੂ ਸਰੂਪ ਵਿਚ ਸਵੀਕ੍ਰਿਤ ਕਰਨ ਦੀ ਪਰਪਾਟੀ ਸਿਵਾਏ ਸਿੱਧਾਂ ਨਾਥਾਂ ਦੇ ਹੋਰ ਕਿਤੇ ਵੀ ਪੂਰਨ ਰੂਪ ਨਾਲ ਵਿਦਮਾਨ ਪ੍ਰਤੀਤ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ। ਸੰਤਾਂ ਨੇ ਵੀ ਗੁਰੂ-ਸ਼ਬਦ ਦੇ ਸਿੱਧਾਂਤ ਉੱਤੇ ਬਹੁਤਾ ਬਲ ਨਹੀਂ ਦਿੱਤਾ। *ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ* ਦੀ ਇਹ ਇਕ ਵਿਕੋਲਿਤਰੀ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾ ਹੈ ਕਿ ਇਸ ਵਿਚ ਸਰੀਰ ਧਾਰੀ ਗੁਰੂ ਦਾ ਪ੍ਰਦਰਸ਼ਨ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਵੀ ਸ਼ਬਦ ਗੁਰੂ ਨੂੰ ਵਧੇਰੇ ਮਾਨਿਅਤਾ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ ਜਿਸ ਦਾ ਅਧਿਐਨ ਅਗਲੇ ਅਧਿਆਏ ਵਿਚ ਵਿਸਤਾਰ ਸਾਹਿੱਤ ਕੀਤਾ ਜਾਏਗਾ।

ਸੋ ਸਮੁੱਚੇ ਤੌਰ ਤੇ ਇਹ ਕਿਹਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ਕਿ ਭਾਰਤੀ ਧਾਰਮਕ ਸਾਹਿੱਤ ਵਿਚ ਗੁਰੂ ਸੰਕਲਪ ਦੀ ਇਕ ਵਿਰਾਟ ਪਰੰਪਰਾ ਉਪਲਬਧ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਵੈਦਿਕ ਕਾਲ ਵਿਚ ਦੇਵਤੇ, ਰਿਸ਼ੀ ਮੁਨੀ ਅਤੇ ਪਰੋਹਿਤ ਗੁਰੂ ਰੂਪ ਵਿਚ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਨਿਸ਼ਠਾ ਦਾ ਕੇਂਦਰ ਰਹੇ ਹਨ। ਉਪਨਿਸ਼ਦ ਕਾਲ ਵਿਚ ਬ੍ਰਹਮ ਨਿਸ਼ਠ ਗੁਰੂ, ਬੋਧਾਂ ਵਿਚ ਮਹਾਤਮਾ ਬੁੱਧ, ਅਰਹਤ ਅਤੇ ਬੋਧੀਸੱਤਵ, ਜੈਨੀਆਂ ਵਿਚ ਤੀਰਥੰਕਰ, *ਗੀਤਾ* ਅਨੁਸਾਰ ਅਵਤਾਰ ਰੂਪ ਵਿਚ ਸ੍ਰੀ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ, ਸਿੱਧਾ, ਨਾਥਾਂ ਅਤੇ ਯੋਗੀਆਂ ਵਿਚ ਸਰੀਰ ਧਾਰੀ ਯੋਗ ਸ਼ਾਸਤਰਾਂ ਦੇ ਗਿਆਤਾ ਅਤੇ ਸੰਤਾਂ ਵਿਚ ਅਨੁਭਵੀ ਅਧਿਆਤਮਿਕ ਪੁਰਸ਼ ਗੁਰੂ ਰੂਪ ਵਿਚ ਅਗਵਾਈ ਕਰਦੇ ਰਹੇ ਹਨ। ਮੁਸਲਮਾਨ ਸੂਫ਼ੀਆਂ ਫ਼ਕੀਰਾਂ ਵਿਚ ਨਬੀ, ਰਸੂਲ ਅਤੇ ਵਲੀ ਔਲੀਆ ਆਦਿ ਗੁਰੂ ਰੂਪ ਵਿਚ ਸਵੀਕ੍ਰਿਤ ਹੋਏ ਹਨ।

(ਝ) ਸਿੱਖ ਧਰਮ

ਸਿਖ ਧਰਮ ਦੇ ਬਾਨੀ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਉਤਰਾਧਿਕਾਰੀ ਗੁਰੂ ਵੀ ਉਪਰੋਕਤ ਸੰਤ ਪਰੰਪਰਾ ਦੇ ਅੰਤਰਗਤ ਹੀ ਆਉਂਦੇ ਹਨ ਪਰ ਸਮੇਂ ਅਤੇ ਪਰਿਵਰਤਿਤ ਪਰਿਸਥਿਤੀਆਂ ਦੇ ਕਾਰਣ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਵਿਚ ਸੰਤ ਪਰੰਪਰਾ ਨਾਲੋਂ ਕੁਝ ਅੰਤਰ ਵੀ ਵਿਦਮਾਨ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਸੰਕਲਪ ਦੇ ਪ੍ਰਸੰਗ ਵਿਚ ਡਾ. ਹਰਿਭਜਨ ਸਿੰਘ ਦਾ ਵਿਚਾਰ ਹੈ ਕਿ ਨਾਨਕ ਮਾਰਗ ਨਾ ਤਾਂ ਕਠਿਨ ਸਾਧਨਾਂ ਦਾ ਮਾਰਗ ਹੈ ਅਤੇ ਨਾ ਹੀ ਇਸ ਵਿਚ ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਵਿਰੋਧ ਦਾ ਸਵਰ ਇਤਨਾ ਪ੍ਰਬਲ ਅਤੇ ਤੀਬਰ ਹੈ ਜਿਤਨਾ ਸੰਤ ਮਾਰਗ ਵਿਚ। ਤਾਂ ਵੀ ਨਾਨਕ ਮਾਰਗ ਵਿਚ ਗੁਰੂ ਦੇ ਮਹੱਤਵ ਨੂੰ ਸਵੀਕਾਰ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਸ ਦਾ ਮੁੱਖ ਕਾਰਣ ਤਾਂ ਇਹ ਪ੍ਰਤੀਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕਿ 'ਗੁਰੂ' ਉਸ ਨਵੀਨ ਚੇਤਨਾ ਦਾ ਪ੍ਰਤੀਕ ਬਣ ਚੁਕਿਆ ਸੀ ਜਿਸ ਕਰਕੇ ਧਰਮ ਦੇ ਦਰਵਾਜ਼ੇ ਹੇਠਲੀਆਂ ਜਾਤੀਆਂ ਲਈ ਖੁਲ੍ਹ ਸਕੇ ਸਨ। 'ਗੁਰੂ' ਵਰਣ ਧਰਮ ਉੱਤੇ ਆਸ਼ਰਿਤ ਧਾਰਮਕ

ਸੰਕੀਰਣਤਾ ਦੇ ਵਿਰੁੱਧ ਵਿਦਰੋਹ ਦਾ ਪ੍ਰਤੀਕ ਬਣ ਚੁਕਿਆ ਸੀ। ਇਸ ਲਈ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੁਆਰਾ ਇਸ ਦਾ ਅਪਣਾਇਆ ਜਾਣਾ ਬਹੁਤ ਸੁਭਾਵਿਕ ਹੀ ਸੀ।[110] ਡਾ. ਰਤਨ ਸਿੰਘ ਜੱਗੀ ਦੇ ਵਿਚਾਰ ਵਿਚ 'ਗੁਰੂ' ਸਿੱਖ ਸੰਪਰਦਾਇ ਦੀ ਧਾਰਮਕ ਵਿਵਸਥਾ ਦਾ ਮੇਰੂਦੰਡ ਹੈ। ਸਿੱਖ ਮਤ ਦੀ ਸਿੱਧਾਂਤਗਤ ਵਿਵਸਥਾ ਦਾ ਇਹ ਇਤਨਾ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਅੰਗ ਹੈ ਕਿ ਇਸ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਸਿੱਖ ਮਤ ਦੀ ਕਲਪਨਾ ਵੀ ਨਹੀਂ ਕੀਤੀ ਜਾ ਸਕਦੀ।[111] ਇਸੇ ਲਈ *ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ* ਬਾਣੀ ਵਿਚ ਗੁਰੂ ਦੇ ਸਰੂਪ, ਲੱਛਣ, ਸਮਰਥਾ ਅਤੇ ਉਸ ਦੀ ਮਹਿਮਾ ਦਾ ਵਿਰਾਟ ਪ੍ਰਦਰਸ਼ਨ ਉਪਲਬਧ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਜਿਸ ਦਾ ਵਿਸਤ੍ਰਿਤ ਅਧਿਐਨ ਅਗਲੇ ਕਾਂਡ ਵਿਚ ਪ੍ਰਸਤੁਤ ਕੀਤਾ ਜਾਏਗਾ।

110. *ਗੁਰਮੁਖੀ ਲਿਪੀ ਮੇਂ ਹਿੰਦੀ ਕਾਵਯ*, ਪੰਨਾ 84

111. *ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੀ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ*, ਪੰਨਾ 324

ਅਧਿਆਇ 2

ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਬਾਣੀ ਵਿਚ ਗੁਰੂ ਦਾ ਸੰਕਲਪ

ਛਿਅ ਘਰ ਛਿਅ ਗੁਰ ਛਿਅ ਉਪਦੇਸ ॥
ਗੁਰੁ ਗੁਰੁ ਏਕੋ ਵੇਸ ਅਨੇਕ ॥

(ਆਸਾ, 1, 12)

ਪਿਛਲੇ ਅਧਿਆਇ ਵਿਚ ਭਾਰਤੀ ਗੁਰੂ ਸੰਕਲਪ ਪਰੰਪਰਾ ਦਾ ਅਧਿਐਨ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਸੀ। ਇਸ ਅਧਿਆਇ ਦਾ ਮਨੋਰਥ ਉਪਰੋਕਤ ਗੁਰੂ ਪੰਰਪਰਾ ਦੀ ਪਿੱਠ-ਭੂਮੀ ਵਿਚ, *ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ* ਵਿਚ ਉਲਿਖਤ ਗੁਰੂ ਸੰਕਲਪ ਦਾ ਵਿਸਤ੍ਰਿਤ ਅਧਿਐਨ ਪੇਸ਼ ਕਰਨਾ ਹੈ। *ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ* ਵਿਚ ਗੁਰੂ ਦੇ ਤਿੰਨ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਰੂਪ ਵਿਅਕਤ ਕੀਤੇ ਗਏ ਹਨ।

(ੳ) ਗੁਰੂ ਦਾ ਪਰਮਾਤਮਾ ਰੂਪ।
(ਅ) ਗੁਰੂ ਦਾ ਮਨੁੱਖੀ ਰੂਪ।
(ੲ) ਗੁਰੂ ਦਾ ਸ਼ਬਦ ਰੂਪ।

(ੳ) ਗੁਰੂ ਦਾ ਪਰਮਾਤਮ ਰੂਪ

ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਬਾਣੀ ਦੇ ਅਧਿਐਨ ਤੋਂ ਪਤਾ ਚਲਦਾ ਹੈ ਕਿ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇ ਪਰਵਰਤੀ ਗੁਰੂਆਂ ਅਤੇ ਸਮੁੱਚੇ ਗੁਰਮਤਿ ਸਾਹਿੱਤ ਦਾ ਮੂਲਾਧਾਰ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੀ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਹੈ ਸਿੱਖ ਮਤ ਦੀ ਜਿਹੜੀ ਸਿੱਧਾਂਤਕ ਰੂਪ ਰੇਖਾ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੀ ਬਾਣੀ ਵਿਚ ਸਥਿਰ ਹੋਈ ਹੈ। ਪਰਵਰਤੀ ਗੁਰੂਆਂ ਨੇ ਉਸ ਦੀ ਅਟਲ ਨਿਸ਼ਠਾ ਨਾਲ ਪਾਲਣਾ ਕੀਤੀ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਗੁਰੂ ਦਾ ਜੋ ਸਰੂਪ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੀ ਬਾਣੀ ਵਿਚ ਪ੍ਰਤਿਪਾਦਿਤ ਹੋਇਆ ਹੈ, ਉਹੀ ਪ੍ਰਮਾਣਿਕ ਅਤੇ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਹੈ।[1]

ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੀ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਅਨੁਸਾਰ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੇ ਅਨੰਤ ਗੁਣਾਂ ਵਿਚੋਂ ਉਸ ਦਾ ਇਕ ਗੁਣ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਆਪਣੀ ਸਿਰਜੀ ਸ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਵਿਚ ਗਿਆਨ ਦਾ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਕਰਨ ਲਈ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਕਈ ਰੂਪਾਂ ਵਿਚ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਿਤ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਮਾਨਵਤਾ ਪ੍ਰਤਿ ਪਰਮ ਸੱਤਾ ਦੇ ਇਸ ਪ੍ਰਸਾਦਿ ਗੁਣ ਕਾਰਣ ਹੀ ਉਸ ਨੂੰ ਗੁਰੂ ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਹੈ, ਪਰ ਉਸ ਦੇ ਗੁਰੂ ਸਰੂਪ ਦੀ ਵਿਆਖਿਆ ਪ੍ਰਸਤੁਤ ਕਰਨ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਉਸ ਦੇ ਆਪਣੇ ਮੂਲ ਤੱਤ ਦੀ ਰੂਪ ਰੇਖਾ ਨੂੰ ਇੱਥੇ ਸਮਝਣਾ ਵੀ ਆਵੱਸ਼ਕ ਜਾਪਦਾ ਹੈ।

ਪਰਮ ਸੱਤਾ ਦਾ ਸਰੂਪ : ਇਹ ਪਰਮ ਸੱਤਾ ਜਿਸ ਨੂੰ ਗੁਰੂ ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਹੈ, ਅਕੱਥ,

1. ਡਾ: ਰਤਨ ਸਿੰਘ ਜੱਗੀ : *ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੀ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ*, ਪੰਨਾ 324

ਅਵਰਣਨੀਯ ਅਤੇ ਇੰਦ੍ਰਿਆਤੀਤ ਹੈ। ਲੱਖਾਂ ਸਿਆਣਪਾਂ, ਮਨੋ-ਅਵਸਥਾਵਾਂ ਅਤੇ ਧਿਆਨ ਉਸ ਨੂੰ ਨਹੀਂ ਪਕੜ ਸਕਦੇ।[2] ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਚ ਇਸ ਨੂੰ ਨਿਰਗੁਣ ਅਤੇ ਸਰਗੁਣ ਵਾਚਕ ਕਈ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਣਾਂ ਦੁਆਰਾ ਵਿਅਕਤ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਨਿਰਗੁਣ ਸਰੂਪ ਵਿਚ ਉਸ ਦੇ ਅਕਾਲ ਮੂਰਤ, ਅਜੂਨੀ, ਅਨੰਤ, ਅਨੂਪ, ਅਤੁੱਲ, ਅਕੁਲ, ਅਮੁਲ, ਅਦ੍ਰਿਸ਼ਟ, ਅਜਰ, ਅਮਰ, ਅਕੱਥ, ਅਟੱਲ, ਅਡੋਲ, ਅਭੁੱਲ, ਅਨੀਲ, ਅਨਾਦਿ, ਅੱਗਮ, ਅਗੋਚਰ, ਅਲਖ, ਅਪਰ-ਅਪਾਰ, ਅਗਾਧ, ਅਜਾਤ, ਅਵਰਣ ਅਤੇ ਅਰੇਖ ਆਦਿ ਗੁਣਾਂ ਦਾ ਉੱਲੇਖ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਪਰ ਚੂੰਕਿ ਗੁਰੂ ਗਰੰਥ ਦੇ ਗੁਰੂ-ਕਵੀ ਕੇਵਲ ਗਿਆਨ ਮਾਰਗੀ ਹੀ ਨਹੀਂ ਸਨ, ਇਸ ਲਈ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਨਿਰਗੁਣ ਬ੍ਰਹਮ ਵਿਚ ਏਕਤਾ, ਅਨੰਤਤਾ, ਅਨਮੋਲਤਾ, ਅਦਵੈਤਤਾ, ਅੰਤਰਯਾਮਤਾ, ਸਰਬ-ਵਿਆਪਕਤਾ, ਸਵਯੰਭੂਅਤਾ, ਪੂਰਨਤਾ, ਨਿਰਭੈਤਾ, ਨਿਰਵੈਰਤਾ, ਅਤੇ ਨਿੱਤਤਾ ਆਦਿ ਕਈ ਗੁਣਾਂ ਦਾ ਆਰੋਪ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਇਸ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਉਸ ਦੇ ਸ਼ੁੱਧ ਸਰਗੁਣ ਸਰੂਪ ਦਾ ਬਿਆਨ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਪਰਮਾਤਮਾ ਨੂੰ ਮਾਤਾ, ਪਿਤਾ, ਬੰਧਪ, ਭ੍ਰਾਤਾ, ਸਾਜਨ, ਮਿੱਤਰ, ਸਖਾ, ਸੁਆਮੀ, ਦਾਤਾ, ਨਿਆਂਕਾਰੀ, ਪਤਿਤ ਪਾਵਨ, ਸਰਬ ਸ਼ਕਤੀਮਾਨ ਪਾਰਖੂ, ਪ੍ਰਤਿਪਾਲਕ, ਬਖਸ਼ਣਹਾਰ, ਕਰਨ ਕਾਰਨ ਸਮਰਥ, ਕਰਤਾ ਪੁਰਖ, ਗਹਿਰ ਗੰਭੀਰ, ਖਸਮ, ਸੁਲਤਾਨ, ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਵੀ ਪ੍ਰਸਤੁਤ ਕੀਤਾ ਹੈ।

ਇਹ ਪਰਮ ਸੱਤਾ ਜਦੋਂ ਵਿਸ਼ਵ ਨੂੰ ਸ਼ਬਦ (Revelation) ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਆਪਣਾ ਗਿਆਨ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਦੀ ਹੈ ਤਾਂ ਗੁਰੂ ਅਖਵਾਉਂਦੀ ਹੈ।

ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦਾ ਗੁਰੂ ਸਿੱਧਾਂਤ :

ਕਰਤਾ ਤੂ ਮੇਰਾ ਜਜਮਾਨ
ਇਕ ਦਖਿਣਾ ਹਉ ਤੈ ਪਹਿ ਮਾਗਉ ਦੇਹਿ ਆਪਣਾ ਨਾਮ

(ਪ੍ਰਭਾਤੀ, ੧,੧੩੨੯)

ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਬਾਣੀ ਦੇ ਅਧਿਐਨ ਤੋਂ ਇਹ ਵਿੱਦਿਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਪਿਛਲੇ ਕਾਂਡ ਵਿਚ ਉਲਿਖਤ ਭਾਰਤੀ ਗੁਰੂ ਪਰੰਪਰਾ ਦੇ ਪ੍ਰਤਿਕੂਲ ਕਿਸੇ ਵਿਅਕਤੀ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਨੂੰ ਆਪਣਾ ਗੁਰੂ ਨਹੀ ਮੰਨਿਆ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਬਾਣੀ ਵਿਚ ਗੁਰੂ ਦੇ ਮਹਾਤਮ ਦਾ ਭਾਵੇਂ ਭਰਪੂਰ ਉੱਲੇਖ ਮਿਲਦਾ ਹੈ ਪਰ ਇਸ ਵਿਚ ਦੇਹ ਧਾਰੀ ਗੁਰੂ ਦੀ ਥਾਂ ਈਸ਼ਵਰ ਅਤੇ ਉਸ ਦੇ ਗਿਆਨ ਨੂੰ ਹੀ ਗੁਰੂ ਸਵੀਕਾਰ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਡਾ. ਭਾਈ ਜੋਧ ਸਿੰਘ ਦੇ ਵਿਚਾਰ ਇਸ ਸਬੰਧ ਵਿਚ ਉੱਲੇਖਨੀਯ ਹਨ ਕਿ ਸਾਰੇ ਹੀ ਵਰਤਮਾਨ ਗੁਰੂ ਕਿਸੇ ਨਾ ਕਿਸੇ ਗੁਰੂ ਕੋਲੋਂ ਦੀਖਿਆ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਦੇ ਰਹੇ ਹਨ ਪਰ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦਾ ਗੁਰੂ ਕੋਈ ਦੇਹ ਧਾਰੀ ਮਨੁੱਖ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਵਿਚਾਰ ਹੈ ਕਿ ਪੁਰਾਤਨ ਜਨਮ ਸਾਖੀ ਅਨੁਸਾਰ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦਾ 'ਵੇਈ ਪ੍ਰਵਿਸ਼' ਵਾਲੀ ਸਾਖੀ ਵਿਚ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੇ ਦਰਬਾਰ ਵਿਚ ਜਾ ਕੇ ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਨਾਮ ਦੀ ਦਾਤ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਦੀ ਘਟਨਾ, ਇਸ ਤੱਥ ਨੂੰ ਵਧੇਰੇ ਸਪੱਸ਼ਟਤਾ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਦੀ ਹੈ।[3] ਪ੍ਰੋ. ਗੁਰਬਚਨ ਸਿੰਘ ਤਾਲਿਬ ਦਾ ਵੀ ਇਹੋ ਵਿਚਾਰ ਹੈ ਕਿ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਨੇ ਆਪਣੀ ਰਚਨਾ ਵਿਚ 'ਗੁਰੂ' ਸ਼ਬਦ ਕੇਵਲ ਅਕਾਲ ਪੁਰਖ ਲਈ ਹੀ ਵਰਤਿਆ ਹੈ।[4] ਹੁਣ ਅਸੀਂ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੀ ਆਪਣੀ ਰਚਨਾ ਵਿਚੋਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਕਥਨਾਂ ਦੀ ਸਾਰਥਕਤਾ ਦਾ ਸਰਵੇਖਣ ਕਰਦੇ ਹਾਂ।

---

2. ਜਪੁ, ੧,੧,
3. ਭਾਈ ਜੋਧ ਸਿੰਘ : *ਗੁਰਮਤਿ ਨਿਰਣਯ*, ਪੰਨਾ 114
4. Guru Nanak; *His Personality and Vision,* p. 141.

ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਸੋਰਠਿ ਰਾਗ ਵਿਚ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੀ ਸਰਬ-ਵਿਆਪਕ ਹਸਤੀ ਦਾ ਵਰਣਨ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ ਕਿ ਉਹ ਪਰਮਾਤਮਾ ਜਿਹੜਾ ਅਲਖ, ਨਿਰੰਜਨ, ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਰੂਪ, ਅਪਰੰਪਰ ਅਤੇ ਪਾਰਬ੍ਰਹਮ ਪਰਮੇਸ਼ਰ ਹੈ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਗੁਰੂ ਰੂਪ ਵਿਚ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋਇਆ ਹੈ :

ਤੱਤ ਨਿਰੰਜਨੁ ਜੋਤਿ ਸਬਾਈ ਸੋਹੰ ਭੇਦੁ ਨ ਕੋਈ ਜੀਉ ॥
ਅਪਰੰਪਰ ਪਾਰਬ੍ਰਹਮੁ ਪ੍ਰਮੇਸਰੁ ਨਾਨਕ ਗੁਰੁ ਮਿਲਿਆ ਸੋਈ ਜੀਉ ॥[5]

ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦਾ ਵਿਚਾਰ ਹੈ ਕਿ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦਾ ਇਹ ਗੁਰੂ ਗੁਣ ਹੀ ਇਸ ਦੁੱਤਰ ਭਵ ਸਾਗਰ ਰੂਪੀ ਸੰਸਾਰ ਤੋਂ ਪਾਰ ਉਤਾਰਾ ਕਰ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਪਰ ਇਹ ਪਰਮਾਤਮਾ ਰੂਪ ਗੁਰੂ ਕਿਸੇ ਪੰਜ ਭੂਤਕ ਦੇਹ ਵਿਚ ਸੀਮਿਤ ਨਹੀਂ, ਬਲਕਿ ਇਸ ਦੀ ਹੋਂਦ ਦਾ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਤਿੰਨਾਂ ਲੋਕਾਂ ਵਿਚ ਪਸਰ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਜਦੋਂ ਉਹ ਆਪਣੇ ਸ਼ਬਦ (Revelation) ਰਾਹੀਂ ਮਨੁੱਖੀ ਆਤਮਾ ਨੂੰ ਪੂਰਨ ਆਤਮਿਕ ਸੁੰਦਰਤਾ ਨਾਲ ਸੁਭਾਇਮਾਨ ਕਰ ਦਿੰਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਉਸ ਦੇ ਕਰਤਾਰੀ ਅਤੇ ਗੁਰਤਾ ਦੇ ਗੁਣਾਂ ਦੀ ਤਦਰੂਪਤਾ ਦਾ ਮਨੁੱਖੀ ਅਨੁਭਵ ਵਿਚ ਸਾਖਿਆਤਕਾਰ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਅਰਥਾਤ ਮਨੁੱਖੀ ਆਤਮਾ ਇਹ ਅਨੁਭਵ ਕਰਦੀ ਹੈ ਕਿ ਜਿਹੜਾ ਈਸ਼ਵਰ ਵਿਸ਼ਵ ਦਾ ਕਰਤਾ ਹੈ, ਉਹੀ ਆਪਣੇ ਗਿਆਨ ਦਾ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਕ ਵੀ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਰਚਨਾਂ ਵਿਚੋਂ ਹੇਠ ਲਿਖੀਆਂ ਕਾਵਿ ਟੁਕੜੀਆਂ ਇਸ ਗੁਰੂ ਸਿੱਧਾਂਤ ਦੇ ਪ੍ਰਮਾਣ ਵਜੋਂ ਪੇਸ਼ ਕੀਤੀਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ :

(ੳ) *ਨਾਨਕ ਜੁਗਿ ਜਗਿ ਗੁਰ ਗੋਪਾਲਾ ॥*[6]
(ਅ) *ਗੁਰੁ ਆਦਿ ਪੁਰਖੁ ਹਰਿ ਪਾਇਆ ॥*[7]
(ੲ) *ਕਾਚੀ ਗਾਗਰਿ ਦੇਹ ਦੁਹੇਲੀ ਉਪਜੈ ਬਿਨਸੈ ਦੁਖੁ ਪਾਈ ॥*
ਇਹੁ ਜਗੁ ਸਾਗਰ ਦੁਤਰੁ ਕਿਉ ਤਰੀਐ ਬਿਨੁ ਹਰਿ ਗੁਰ ਪਾਰਿ ਨਾ ਪਾਈ ॥[8]
(ਸ) *ਊਰਮ ਧੂਰਮ ਜੋਤਿ ਉਜਾਲਾ ॥ ਤੀਨਿ ਭਵਣ ਮਹਿ ਗੁਰ ਗੋਪਾਲਾ ॥*
ਊਨਵਿ ਬਰਸੈ ਨੀਝਰ ਧਾਰਾ ॥ ਊਤਮ ਸ਼ਬਦ ਸਵਾਰਣ ਹਾਰਾ ॥
ਇਸੁ ਏਕੇ ਕਾ ਜਾਣੈ ਭੇਉ ॥ ਆਪੇ ਕਰਤਾ ਆਪੇ ਦੇਉ ॥[9]

ਇਸ ਅਨੁਭਵ ਦੇ ਆਧਾਰ ਤੇ ਹੀ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਨੇ ਅਕਾਲ ਪੁਰਖ ਨੂੰ ਆਪਣਾ ਗੁਰੂ ਕਿਹਾ ਹੈ। ਇਸ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਇਹ ਵੀ ਇਕ ਤਰਕ ਯੁਕਤ ਵਿਚਾਰ ਹੈ ਕਿ ਗੁਰੂ ਕੇਵਲ ਪਰਮਾਤਮਾ ਆਪ ਹੀ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਜਿਹੜਾ ਸ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਦਾ ਰਚਨਹਾਰ ਹੈ ਉਹੀ ਉਸ ਦੇ ਹਰ ਇਕ ਰਹੱਸ ਨੂੰ ਪੂਰਨ ਭਾਂਤ ਪਹਿਚਾਣਦਾ ਹੈ। ਉਸ ਦਾ ਕੀਤਾ ਹੋਇਆ ਹੋਰ ਕੋਈ ਮਨੁੱਖ ਭਾਵੇਂ ਉਹ ਆਤਮਕ ਤੌਰ ਤੇ ਕਿੰਨਾ ਵੀ ਉੱਚਾ ਕਿਉਂ ਨਾ ਹੋ ਜਾਏ, ਉਸ ਦੇ ਰਹੱਸ ਪੂਰਨ ਪਾਸਾਰੇ ਦਾ ਥਹੁ ਨਹੀਂ ਪਾ ਸਕਦਾ ਇਸ ਲਈ ਉਹ ਲਿਖਦੇ ਹਨ ਕਿ :

ਆਪੇ ਕਰਤਾ ਪੁਰਖੁ ਬਿਧਾਤਾ ॥ ਜਿਨਿ ਆਪੇ ਆਪ ਉਪਾਇ ਪਛਾਤਾ ॥
ਆਪੇ ਸਤਿਗੁਰੁ ਆਪੇ ਸੇਵਕੁ ਆਪੇ ਸ੍ਰਿਸਟਿ ਊਪਾਈ ਹੇ ॥[10]

---

5. *ਸੋਰਠਿ* ੧, ੫੯੯
6. *ਰਾਮਕਲੀ* ੧, ੯੪੩
7. *ਰਾਮਕਲੀ* ੧, ੮੭੯
8. *ਆਸਾ* ੧, ੩੫੫
9. *ਰਾਮਕਲੀ*, ੧, ੯੩੦
10. ਮਾਰੂ, ੧, ੧੦੨੫

ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਬਾਣੀ ਵਿਚੋਂ ਕੁਝ ਕੁ ਹੋਰ ਪ੍ਰਮਾਣ ਪ੍ਰਸਤੁਤ ਕੀਤੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਭਲੀ ਪ੍ਰਕਾਰ ਇਹ ਸਿੱਧ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਸਵਾਏ ਅਕਾਲ ਪੁਰਖ ਤੋਂ ਹੋਰ ਕਿਸੇ ਨੂੰ ਵੀ ਆਪਣਾ ਗੁਰੂ ਨਹੀਂ ਮੰਨਿਆ :

(ੳ) *ਹਰਿ ਗੁਰ ਪੂਰੇ ਕੀ ਓਟ ਪਰਾਤੀ ॥*[11]

(ਅ) *ਆਪੇ ਸਸਿ ਸੂਰਾ ਪੂਰੋ ਪੂਰਾ ॥*
ਆਪੇ ਗਿਆਨਿ ਧਿਆਨਿ ਗੁਰੁ ਸੂਰਾ ॥
ਕਾਲੁ ਜਾਲੁ ਜਮੁ ਜੋਹਿ ਨ ਸਾਕੈ ਸਾਚੇ ਸਿਉ ਲਿਵ ਲਾਈ ਹੇ ।[12]

(ੲ) *ਹਰਿ ਗੁਰ ਮੂਰਤਿ ਏਕਾ ਵਰਤੈ, ਨਾਨਕ ਹਰਿ ਗੁਰ ਭਾਇਆ ॥*[13]

(ਸ) *ਜਪ ਤਪ ਸੰਜਮ ਕਰਮ ਨ ਜਾਨਾ ਨਾਮੁ ਜਪੀ ਪ੍ਰਭ ਤੇਰਾ ॥*
ਗੁਰੁ ਪਰਮੇਸਰੁ ਨਾਨਕ ਭੇਟਿਓ ਸਾਚੈ ਸਬਦਿ ਨਿਬੇਰਾ ॥[14]

(ਹ) *ਮਿਲੈ ਗੁਰ ਸਾਚੇ ਜਿਨਿ ਰਚੁ ਰਾਚੇ ਕਿਰਤੁ ਵੀਚਾਰਿ ਪਤੀਣਾ ॥*[15]

(ਕ) *ਛਿਅ ਘਰ ਛਿਅ ਗੁਰ ਛਿਅ ਉਪਦੇਸ ॥*
ਗੁਰੁ ਗੁਰੁ ਏਕੋ ਵੇਸ ਅਨੇਕ ॥[16]

ਸੋ ਉਪਰੋਕਤ ਵਿਚਾਰ ਅਤੇ ਪ੍ਰਮਾਣਾਂ ਤੋਂ ਇਹ ਸਪੱਸ਼ਟ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਨੇ ਕੇਵਲ ਇਕ ਅਕਾਲ ਪੁਰਖ ਨੂੰ ਹੀ ਆਪਣਾ ਗੁਰੂ ਸਵੀਕਾਰ ਕੀਤਾ ਹੈ ਅਤੇ ਇਸੇ ਲਈ ਉਹ ਉਸ ਦੀ ਸ਼ਰਨ ਅਤੇ ਬਖਸ਼ਿਸ਼ ਦੀ ਮਹਾਨਤਾ ਦੇ ਗੁਣ ਗਾਇਣ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਉਸ ਦੀ ਲਿਵ ਵਿਚ ਜੁੜਦੇ ਹਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਵਿਚਾਰ ਵਿਚ ਹਰੀ ਅਤੇ ਗੁਰੂ ਦੀ ਇਕੋ ਹੀ ਮੂਰਤ ਅਥਵਾ ਸ਼ਖਸੀਅਤ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਉਹ ਸਭ ਜਪ ਤਪ ਸੰਜਮ ਅਤੇ ਕਰਮ ਨੂੰ ਛੱਡ ਕੇ ਗੁਰੂ ਪਰਮੇਸ਼ਰ ਦੇ ਸ਼ਬਦ ਨੂੰ ਹੀ ਪਰਮ ਲਕਸ਼ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਦਾ ਸਰੋਤ ਮੰਨਦੇ ਹੋਏ ਉਸ ਦਾ ਨਾਮ ਜਪਦੇ ਹਨ ਤੇ ਉਸ ਕੋਲੋਂ ਹੀ ਨਾਮ ਦੀ ਦਾਤ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਲਈ ਅਰਜੋਈ ਕਰਦੇ ਹਨ :

ਕਰਤਾ ਤੂੰ ਮੇਰਾ ਜਜਮਾਨੁ
ਇਕ ਦਖਿਣਾ ਹਉ ਤੈ ਪਹਿ ਮਾਂਗਉ ਦੇਹਿ ਆਪਣਾ ਨਾਮੁ ॥[17]

ਇਹ ਕਰਤਾ ਪੁਰਖ ਸੱਚਾ ਗੁਰੂ ਸਾਰੀ ਸ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਦਾ ਰਚਨਹਾਰ ਪਰਮਾਤਮਾ ਆਪ ਹੀ ਹੈ। ਭਾਵੇਂ ਇਕ ਗੁਰੂ, ਮੂਲ ਰੂਪ ਵਿਚ ਇਕੋ ਇਕ ਹੀ ਹਸਤੀ ਹੈ ਪਰ ਉਹ ਕਈ ਰੂਪਾਂ ਵਿਚ ਵਿਅਕਤ ਹੋ ਕੇ ਆਪਣੇ ਗਿਆਨ ਦਾ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਕਰਦਾ ਹੈ।

ਹੋਰ ਗੁਰੂ ਕਵੀਆਂ ਦੁਆਰਾ ਇਸ ਗੁਰੂ ਸਿੱਧਾਂਤ ਦੀ ਪੁਸ਼ਟੀ : ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੁਆਰਾ ਪ੍ਰਤਿਪਾਦਿਤ ਉਪਰੋਕਤ ਗੁਰੂ ਦੇ ਸਿੱਧਾਂਤ ਨੂੰ ਹੋਰ ਗੁਰੂ ਕਵੀਆਂ ਨੇ ਨਿਸ਼ਠਾ ਨਾਲ ਅਪਣਾਇਆ ਅਤੇ ਪਰਚਾਰਿਆ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਰਾਮ ਦਾਸ ਪਰਮਾਤਮਾ ਨੂੰ ਇਕ ਸੁਜਾਨ ਪੁਰਖ ਅਤੇ ਮਹਾਨ ਯੋਗੀ

---

11 ਮਾਰੂ, ੧.੧੦੩੧
12 ਮਾਰੂ, ੧.੧੦੨੦.
13. ਮਾਰੂ, ੧.੧੦੪੩
14. ਰਾਮਕਲੀ, ੧.੯੦੮
15 ਰਾਮਕਲੀ, ੧.੯੦੭
16. ਆਸਾ, ੧.੩੫੭
17. ਪ੍ਰਭਾਤੀ, ੧.੧੩੨੯

ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਪ੍ਰਦਰਸ਼ਿਤ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਗੁਰੂ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ।[18] ਸੂਹੀ ਰਾਗ ਵਿਚ ਗੁਰੂ ਬਾਰੇ ਵਿਚਾਰ ਪ੍ਰਸਤੁਤ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਉਹ ਈਸ਼ਵਰ ਦੀ ਸਰਵ-ਵਿਆਪਕ ਹੋਂਦ ਨੂੰ ਹੀ ਗੁਰੂ ਮੰਨਦੇ ਹਨ :

ਸਤਿਗੁਰੁ ਮੇਰਾ ਸਦਾ ਸਦਾ ਨ ਆਵੈ ਨਾ ਜਾਇ ॥
ਓਹੁ ਅਬਿਨਾਸੀ ਪੁਰਖੁ ਹੈ ਸਭ ਮਹਿ ਰਹਿਆ ਸਮਾਇ ॥[19]

ਇਹ ਸੰਕੇਤ ਗੁਰੂ ਦੇ ਸਰੀਰਕ ਰੂਪ ਵੱਲ ਨਹੀਂ ਸਗੋਂ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੀ ਸਰਵਵਿਆਪਕ ਪਰਮ ਸੱਤਾ ਵੱਲ ਹੈ। ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਸਾਹਿਬ ਵੀ ਪਾਰਬ੍ਰਹਮ ਪਰਮੇਸ਼ਰ ਨੂੰ ਹੀ ਗੁਰੂ ਮੰਨਦੇ ਹਨ। ਹੇਠ ਲਿਖੀਆਂ ਤੁਕਾਂ ਤੋਂ ਇਸ ਕਥਨ ਦੀ ਪੁਸ਼ਟੀ ਭਲੀ ਪ੍ਰਕਾਰ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ :

(1) *ਹਮ ਚਾਕਰ ਗੋਬਿੰਦ ਕੇ ਠਾਕੁਰੁ ਮੇਰਾ ਭਾਰਾ ॥*
ਕਰਨ ਕਰਾਵਨ ਸਗਲ ਬਿਧਿ ਸੋ ਸਤਿਗੁਰੂ ਹਮਾਰਾ ॥[20]

(2) *ਪਾਰਬ੍ਰਹਮ ਪਰਮੇਸ਼ਰ ਸਤਿਗੁਰ ਆਪੇ ਕਰਣੈਹਾਰਾ ॥*[21]

(3) *ਸਫਲ ਮੂਰਤਿ ਗੁਰਦੇਉ ਸੁਆਮੀ ਸਰਬ ਕਲਾ ਭਰਪੂਰੇ ॥*
ਨਾਨਕ ਗੁਰੁ ਪਾਰਬ੍ਰਹਮ ਪਰਮੇਸਰੁ ਸਦਾ ਸਦਾ ਹਜੂਰੇ ॥[22]

(4) *ਆਦਿ ਗੁਰਏ ਨਮਹ ॥ ਜੁਗਾਦਿ ਗੁਰਏ ਨਮਹ ॥*
ਸਤਿਗੁਰਏ ਨਮਹ ॥ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰਦੇਵਏ ਨਮਹ ॥[23]

ਇਨ੍ਹਾਂ ਤੁਕਾਂ ਤੋਂ ਸਾਫ਼ ਪ੍ਰਗਟ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਜਿਸ ਗੁਰੂ ਵੱਲ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਸੰਕੇਤ ਕਰ ਰਹੇ ਹਨ ਉਹ ਕੋਈ ਦੇਹ ਧਾਰੀ ਮਨੁੱਖ ਨਹੀਂ ਬਲਕਿ ਪਰਮਾਤਮਾ ਆਪ ਹੀ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਮਨੁੱਖ 'ਕਰਨ ਕਾਰਨ' 'ਸਰਬ ਕਲਾ ਭਰਪੂਰ' ਅਤੇ 'ਸਦਾ ਸਦਾ ਹਜ਼ੂਰ' ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਦਾ। ਉਸ ਦੀ ਹੋਂਦ ਤਾਂ ਸਦਾ ਹੀ ਅਸਥਿਰ ਹੈ, ਉਸ ਲਈ ਕਾਲ ਅਤੀਤ ਰਹਿਣ ਵਾਲੀ ਅਮਰ ਹਸਤੀ ਹੋਣਾ ਅਸੰਭਵ ਹੈ।

ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦੇ ਵਿਚਾਰ : ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਵੀ ਪਰਮਾਤਮਾ ਨੂੰ ਹੀ ਗੁਰੂ ਮੰਨਦੇ ਹਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਰਚਨਾ ਭਾਵੇਂ ਆਦਿ ਗਰੰਥ ਵਿਚ ਅੰਕਿਤ ਨਹੀਂ ਪਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੁਆਰਾ ਅਕਾਲ ਪੁਰਖ ਨੂੰ ਹੇਠ ਲਿਖੀਆਂ ਪੰਗਤੀਆਂ ਵਿਚ ਗੁਰੂ ਸਵੀਕਾਰ ਕਰਨ ਦੀ ਮਾਨਿਅਤਾ, ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੀ ਪ੍ਰਚਲਿਤ ਕੀਤੀ ਇਸ ਗੁਰੂ-ਸਿੱਧਾਂਤ ਦੀ ਪਰੰਪਰਾ ਦੀ ਹੀ ਪੁਸ਼ਟੀ ਕਰਦੀ ਹੈ :

(ੳ) *ਆਦਿ ਅੰਤ ਏਕੈ ਅਵਤਾਰਾ ॥ ਸੋਈ ਗੁਰੂ ਸਮਝਯਹੁ ਹਮਾਰਾ ॥*[24]

(ਅ) *ਤਿਨ ਜੋ ਕਰੀ ਅਲਖ ਕੀ ਸੇਵਾ ॥ ਤਾਤੇ ਭਏ ਪ੍ਰਸੰਨ ਗੁਰਦੇਵਾ ॥*
ਹਮ ਇਹ ਕਾਜ ਜਗਤ ਮੋ ਆਏ ॥ ਧਰਮ ਹੇਤ ਗੁਰਦੇਵ ਪਠਾਏ ॥[25]

---

18. ਹਰਿ ਸੁਜਾਣੁ ਨ ਭੁਲਈ ਮੇਰੇ ਗੋਬਿੰਦਾ,ਆਪੇ ਸਤਿਗੁਰੁ ਜੋਗੀ ਜੀਉ॥
(ਗਉੜੀ, ਮਾਝ, ੪.੧.੭੪)
19. ਸੂਹੀ, ੪, ਪੰਨਾ ੭੫੯
20. ਆਸਾ, ੫. ੩੯੯
21. ਸੂਹੀ, ੫. ੭੪੯
22. ਬਿਲਾਵਲ, ੫. ੮੦੨
23. ਗਉੜੀ, ੫, ਸੁਖਮਨੀ, ੨੬੨
24. ਚੌਪਈ, ਪਾਤਸ਼ਾਹੀ ੧੦
25. *ਬਚਿੱਤਰ ਨਾਟਕ*, ਅਧਿਆਏਂ, ੬

ਸਵੱਈਆਂ ਦੀ ਰਚਨਾ ਵਿਚ ਤਾਂ ਇਕ ਥਾਂ ਤੇ ਉਹ ਬਿਲਕੁਲ ਹੀ ਸਪੱਸ਼ਟ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿਚ ਲਿਖਦੇ ਹਨ ਕਿ ਮੇਰੇ ਗੁਰੂ ਤੇਗ ਬਹਾਦਰ ਨੇ ਮੈਨੂੰ ਇਸ ਗੱਲ ਦਾ ਨਿਸਚਾ ਦੁਆ ਦਿੱਤਾ ਹੈ ਕਿ ਸਾਡਾ ਗੁਰੂ ਉਹ ਇਕ ਅਕਾਲ ਪੁਰਖ ਹੀ ਹੈ ਜਿਸ ਦੀ ਅਰਾਧਨਾ ਕਰੋੜਾਂ ਇੰਦਰ, ਉਪਇੰਦਰ, ਦਾਨਵ, ਦੇਵ, ਫਨਿੰਦ, ਧਰਾਧਰ, ਪਛ, ਕੱਛ ਪਸ਼ੂ, ਸ਼ਿਵ, ਬ੍ਰਹਮਾ, ਬੇਦ ਅਤੇ ਕਤੇਬ ਆਦਿ ਜੁਗਾਂ ਜੁਗਾਂਤਰਾਂ ਤੋਂ ਕਰਦੇ ਆ ਰਹੇ ਹਨ।[26]

ਸੋ ਸਮੁੱਚੇ ਤੌਰ ਤੇ ਇਸ ਅਧਿਐਨ ਤੋਂ ਅਸੀਂ ਇਸ ਸਿੱਟੇ ਤੇ ਪੁਜਦੇ ਹਾਂ ਕਿ *ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ* ਬਾਣੀ ਅਨੁਸਾਰ ਪਰਮਾਤਮਾ ਆਪ ਹੀ ਗੁਰੂ ਹੈ। ਉਹ ਗੁਰੂ ਇਸ ਕਰਕੇ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਉਹ ਸ਼ਬਦ (Revelation) ਰਾਹੀਂ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਰਹੱਸ-ਅਨੁਭੂਤੀ ਦੇ ਪਲਾਂ ਵਿਚ ਮਨੁੱਖੀ ਆਤਮਾ ਵਿਚ ਅਭਿਵਿਕਅਤ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਅਨੁਭੂਤੀ ਨਾ ਕੇਵਲ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਨੂੰ ਹੀ ਹੋਈ ਬਲਕਿ ਸਾਰੇ ਹੀ ਗੁਰੂ ਕਵੀ ਇਸ ਦੇ ਪ੍ਰਾਪਤ-ਕਰਤਾ ਸਨ ਅਤੇ ਇਸੇ ਲਈ ਹੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਵੀ ਈਸ਼ਵਰ ਨੂੰ ਗੁਰੂ ਕਿਹਾ ਹੈ।

ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦਾ ਇਹ ਗੁਰੂ-ਸਿੱਧਾਂਤ ਸੰਸਾਰ ਦੇ ਹੋਰ ਵੀ ਕਈ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਧਰਮਾਂ ਵਿਚ ਕਿਸੇ ਨਾ ਕਿਸੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਵਿਦਮਾਨ ਪ੍ਰਤੀਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਹਿੰਦੂ, ਈਸਾਈ ਅਤੇ ਇਸਲਾਮ ਆਦਿ ਧਰਮਾਂ ਵਿਚ ਈਸ਼ਵਰ ਦੀ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਅਭਿਵਿਅਕਤ ਕਰਨ ਦੀ ਮਾਨਿਅਤਾ ਸਵੀਕਾਰ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਪਰਮਾਤਮਾ ਖ਼ੁਦ ਹੀ ਸਾਰੇ ਆਸਤਕ ਧਰਮਾਂ ਵਿਚ ਗੁਰੂ ਰੂਪ ਵਿਚ ਪ੍ਰਵਾਣਿਤ ਹੈ ਪਰ *ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ* ਬਾਣੀ ਦੀ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਇਸ ਵਿਚ ਹੋਰ ਧਰਮਾਂ ਦੀ ਨਿਸਬਤ ਇਸ ਸਿੱਧਾਂਤ ਤੇ ਵਧੇਰੇ ਬਲ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਹੈ।

ਭਾਰਤੀ ਧਰਮ ਪਰੰਪਰਾ ਅਨੁਸਾਰ ਵੇਦਾਂ ਨੂੰ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੀ ਕਿਰਤ ਅਤੇ ਅਨਾਦੀ ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਵੇਦਾਂ ਦੇ ਗਿਆਨ ਦਾ ਪ੍ਰਦਾਤਾ ਗੁਰੂ ਈਸ਼ਵਰ ਨੂੰ ਮੰਨਣ ਦੀ ਪ੍ਰਥਾ ਵੀ ਪ੍ਰਚਲਿਤ ਹੈ ਭਾਵੇਂ ਇਸ ਕਥਨ ਦਾ ਕਈ ਧਾਰਮਕ ਸਕੂਲਾਂ ਦੁਆਰਾ ਤਰਕਯੁਕਤ ਖੰਡਨ ਵੀ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਉਪਨਿਸ਼ਦਾਂ ਵਿਚ, ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਅਸੀਂ ਪਿਛਲੇ ਕਾਂਡ ਵਿਚ ਵੇਖ ਚੁੱਕੇ ਹਾਂ, ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੀ ਗਿਆਨ ਜੋਤਿ ਦੇ ਗੁਰੂ ਰੂਪ ਵਿਚ ਅਵਤ੍ਰਿਤ ਹੋਣ ਦੇ ਉਦਾਹਰਣ ਮਿਲ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। *ਗੀਤਾ* ਵਿਚ ਭਗਵਾਨ ਖੁਦ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨਾਵਤਾਰ ਰੂਪ ਵਿਚ ਅਵਤ੍ਰਿਤ ਹੋ ਕੇ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਅਗਵਾਈ ਕਰਦੇ ਦਸੇ ਗਏ ਹਨ। ਸਿੱਧਾ, ਨਾਥਾਂ ਅਤੇ ਤਾਂਤ੍ਰਿਕ ਯੋਗੀਆਂ ਵਿਚ ਸ਼ਿਵ ਜਾਂ ਮਹਾਂ ਕਾਲ ਆਦਿ ਨਾਥ ਅਥਵਾ ਪਰਮਾਤਮਾ ਹੀ ਗੁਰੂ ਹੈ। ਮੱਧ ਕਾਲੀਨ ਸੰਤ ਸਾਹਿਤ ਵਿਚ ਈਸ਼ਵਰ ਦੀ ਕਿਰਪਾ ਤੇ ਉਸ ਦੀ ਗੁਰੂ ਨਾਲ ਤਦਰੂਪਤਾ ਉੱਤੇ ਤਾਂ ਬਲ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਹੈ ਪਰ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੀ ਸਰਬ-ਵਿਆਪਕ ਹਸਤੀ ਨੂੰ ਹੀ ਗੁਰੂ ਮੰਨਣ ਦੀ ਭਰਪੂਰ ਚਰਚਾ ਦਾ ਅਭਾਵ ਹੀ ਪ੍ਰਤੀਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਜੈਨ ਅਤੇ ਬੁੱਧ ਧਰਮ ਬੁਨਿਆਦੀ ਤੌਰ ਤੇ ਈਸ਼ਵਰ ਦੀ ਹੋਂਦ ਵਿਚ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਨਹੀਂ ਰਖਦੇ, ਇਸ ਲਈ ਇਨ੍ਹਾਂ ਧਰਮਾਂ ਵਿਚ ਅਕਾਲ ਪੁਰਖ ਨੂੰ ਗੁਰੂ ਮੰਨਣ ਦੀ ਪ੍ਰਥਾ ਕਾਇਮ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕੀ।

---

26. ਕੋਟਿਕ ਇੰਦ੍ਰ ਕਰੇ ਜਿਹ ਕੇ ਕਈ ਕੋਟਿ ਉਪਿੰਦ੍ਰ ਬਨਾਯ ਖਪਾਯੋ ॥
ਦਾਨਵ, ਦੇਵ, ਫਨਿੰਦ੍ਰ, ਧਰਾਧਰ, ਪੱਛ, ਪਸ਼ੂ, ਨਹਿ ਜਾਤ ਗਨਾਯੇ ॥
ਆਜ ਲਗੇ ਤਪ ਸਾਧਤ ਹੈ, ਸ਼ਿਵਊ ਬ੍ਰਹਮਾ ਕਛੁ ਪਾਰ ਨਾ ਪਾਯੋ ॥
ਬੇਦ ਕਤੇਬ ਨ ਭੇਦ ਲਖਯੋ ਜਿਹ, ਸਊ ਗੁਰੂ ਗੁਰ ਮੋਹਿ ਬਤਾਯੋ॥
(ਪਾਤਸ਼ਾਹੀ, ੧੦, ੩੩ ਸਵਈਏ, ੪)

ਹੁਣ ਸੁਆਲ ਇਹ ਪੈਦਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਜੇ *ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ* ਬਾਣੀ ਅਨੁਸਾਰ ਬ੍ਰਹਮ ਹੀ ਗੁਰੂ ਹੈ, ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਅਸੀਂ ਉਪਰ ਵੇਖ ਚੁੱਕੇ ਹਾਂ, ਤਾਂ ਕੀ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਬ੍ਰਹਮ ਸਨ? ਜਾਂ ਕੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਬ੍ਰਹਮ ਕਹਿ ਕੇ ਗੁਰਤਾ ਦੇ ਅਧਿਕਾਰ ਦੀ ਵਿਸ਼ਵ ਵਿਚ ਘੋਸ਼ਨਾ ਕੀਤੀ ਹੈ।

ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਰਚਨਾ ਦੇ ਅਧਿਐਨ ਤੋਂ ਇਹ ਪਤਾ ਚਲਦਾ ਹੈ ਕਿ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਨੇ ਭਾਵੇਂ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਗੁਰੂ ਕਿਤੇ ਨਹੀਂ ਕਿਹਾ ਪਰ ਗੁਰੂ ਦੇ ਲੱਛਣ ਜੋ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਆਪਣੀ ਰਚਨਾ ਵਿਚ ਦਸੇ ਹਨ ਉਹ ਸਾਰੇ ਹੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਵਿਅਕਤਿਤ੍ਵ ਵਿਚੋਂ ਰੂਪਮਾਨ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਇਹ ਵਿਅਕਤਿਤ੍ਵ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਰਚਨਾ ਵਿਚੋਂ ਹੀ ਦੇਖਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ *ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ* ਬਾਣੀ ਵਿਚੋਂ ਹੋਰ ਗੁਰੂ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਦੁਆਰਾ ਉਚਰਿਤ ਕਈ ਅਜੇਹੇ ਉੱਲੇਖ ਮਿਲਦੇ ਹਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਨੂੰ ਗੁਰੂ ਅਤੇ ਬ੍ਰਹਮ ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਹੈ ਜਿਵੇਂ :

(ੳ) *ਗੁਰੁ ਨਾਨਕੁ ਨਾਨਕੁ ਹਰਿ ਸੋਇ ॥*[27]

(ਅ) *ਗੁਰ ਨਾਨਕ ਮਿਲਿਆ ਪਾਰਬ੍ਰਹਮ ਤੇਰਿਆ ਚਰਣਾ ਕਉ ਬਲਿਹਾਰਾ ॥*[28]

(ੲ) *ਦੀਖਿਆ ਆਖਿ ਬੁਝਾਇਆ ਸਿਫਤੀ ਸਚਿ ਸਮੇਉ ॥*
ਤਿਨ ਕਉ ਕਿਆ ਉਪਦੇਸੀਐ ਜਿਨ ਗੁਰੁ ਨਾਨਕ ਦੇਉ ॥[29]

(ਸ) *ਤਾਸੁ ਚਰਨ ਲੇ ਰਿਦੈ ਬਸਾਵਉ ॥*
ਤਉ ਪਰਮ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਗੁਨ ਗਾਵਉ ॥[30]

ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦਾ ਵਿਅਕਤਿਤ੍ਵ *ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ* ਵਿਚ ਉਲਿਖਤ ਗੁਰੂ ਲੱਛਣਾਂ ਦਾ ਧਾਰਨੀ ਹੈ, ਇਸ ਲਈ ਉਹ ਗੁਰੂ ਤਾਂ ਅਵਸ਼ ਹੀ ਹਨ ਪਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਪਾਰਬ੍ਰਹਮ ਕਹਿਣਾ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਪਰਵਰਤੀ ਗੁਰੂਆਂ ਦੁਆਰਾ ਸ਼ਰਧਾ ਦੀ ਅਭਿਵਿਅਕਤੀ ਹੈ। ਉਂਞ ਸਿੱਧਾਂਤਿਕ ਤੌਰ ਤੇ *ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ* ਬਾਣੀ ਅਨੁਸਾਰ ਗੁਰੂ ਬ੍ਰਹਮ ਨਹੀਂ ਕਿਹਾ ਜਾ ਸਕਦਾ, ਉਸ ਨਾਲ ਤਦਰੂਪਤਾ ਹੋਣ ਕਾਰਣ ਉਸ ਨੂੰ ਬ੍ਰਹਮ ਦਾ ਰੂਪ ਭਾਵੇਂ ਆਖਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਜਿੱਥੇ ਵੀ ਉਸ ਨੂੰ ਬ੍ਰਹਮ ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਹੈ ਉਸ ਦਾ ਭਾਵ ਉਸ ਨਾਲ ਇਕਰੂਪਤਾ ਹੀ ਹੈ। ਕਿਉਂਕਿ *ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ* ਸਿੱਧਾਂਤ ਅਨੁਸਾਰ ਪਰਮਾਤਮਾ ਅਜੂਨੀ ਹੈ, ਉਹ ਜਨਮ ਮਰਨ ਵਿਚ ਨਹੀਂ ਆਉਂਦਾ, ਇਸ ਲਈ ਗੁਰੂ, ਪਰਮਾਤਮਾ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਦਾ। ਉਸ ਵਿਚ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੀ ਗਿਆਨ ਜੋਤਿ ਦੇ ਅਵਤ੍ਰਿਤ ਹੋਣ ਕਾਰਣ ਹੀ ਉਸ ਨੂੰ ਪਰਮਾਤਮਾ ਰੂਪ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਰਚਨਾ ਦੇ ਅਧਿਐਨ ਤੋਂ ਇਹ ਵੀ ਪਤਾ ਚਲਦਾ ਹੈ ਕਿ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਨੇ ਪ੍ਰਭੂ ਦੇ ਸਾਖਿਆਤਕਾਰ ਲਈ ਗੁਰੂ ਦੀ ਮਧਿਅਸਤਤਾ ਉੱਤੇ ਵੀ ਬਹੁਤ ਬਲ ਦਿੱਤਾ ਹੈ। ਉਹ ਵਾਰ ਵਾਰ ਇਸ ਗੱਲ ਤੇ ਜ਼ੋਰ ਦਿੰਦੇ ਹਨ ਕਿ ਦੁਰਲਭ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦਾ ਮਿਲਾਪ ਕੇਵਲ ਗੁਰੂ ਦੁਆਰਾ ਹੀ ਸੰਭਵ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ :

(ੳ) *ਤ੍ਰਿਭਵਣੁ ਖੋਜਿ ਢੰਢੋਲਿਆ ਗੁਰਮੁਖਿ ਖੋਜਿ ਨਿਹਾਲਿ ॥*
ਸਤਿਗੁਰਿ ਮੇਲਿ ਮਿਲਾਇਆ ਨਾਨਕ ਸੋ ਪ੍ਰਭੁ ਨਾਲਿ ॥[31]

---

27. *ਗੋਂਡ*, ਪ. ੮੬੫
28. *ਸੂਹੀ*, ਪ. ੭੪੭
29. *ਵਾਰ ਮਾਝ*, ੧ ਮ ੨. ੧੫੦
30. *ਸਵਈਏ ਮਹਲੇ ਪਹਿਲੇ ਕੇ*, ਪੰਨਾ ੧੩੮੯
31. *ਸਿਰੀ ਰਾਗ*, ੧.੨੦

(ਅ) *ਪਿਰੁ ਨਜੀਕਿ ਨ ਬੂਝੈ ਬਪੁੜੀ ਸਤਿਗੁਰਿ ਦੀਆ ਦਿਖਾਈ ॥*[32]

ਇਨ੍ਹਾਂ ਪੰਗਤੀਆਂ ਤੋਂ ਪ੍ਰਗਟ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਪਰਮਾਤਮਾ ਅਤੇ ਉਸ ਨਾਲ ਮਿਲਾਪ ਕਰਾਉਣ ਵਾਲਾ ਗੁਰੂ ਦੋ ਵੱਖ ਵੱਖ ਹਸਤੀਆਂ ਹਨ। ਹੁਣ ਸੁਆਲ ਇਹ ਪੈਦਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਕੀ ਪਰਮਾਤਮਾ ਨੂੰ ਮਿਲਾਉਣ ਵਾਲਾ ਇਹ ਗੁਰੂ 'ਅਪਰੰਪਰ ਪਾਰਬ੍ਰਹਮੁ ਪਰਮੇਸਰੁ ਨਾਨਕ ਗੁਰੂ ਮਿਲਿਆ ਸੋਈ ਜੀਉ'॥[33] ਅਨੁਸਾਰ ਪਰਮਾਤਮਾ ਆਪ ਹੀ ਹੈ ਜਾਂ ਕੋਈ ਹੋਰ ਹਸਤੀ? ਕੋਈ ਹੋਰ ਹਸਤੀ ਤਾਂ ਹੋ ਨਹੀਂ ਸਕਦੀ ਕਿਉਂਕਿ ਉਪਰ ਇਹ ਸਿੱਧ ਕੀਤਾ ਜਾ ਚੁਕਿਆ ਹੈ ਕਿ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਨੇ ਅਕਾਲ ਪੁਰਖ ਤੋਂ ਛੁਟ ਹੋਰ ਕਿਸੇ ਵਿਅਕਤੀ ਨੂੰ ਆਪਣਾ ਗੁਰੂ ਨਹੀਂ ਮੰਨਿਆ। ਤਾਂ ਫਿਰ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੇ ਮਿਲਾਪ ਲਈ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦਾ ਗੁਰੂ ਪਰਮਾਤਮਾ ਆਪ ਕਿਵੇਂ ਹੋਇਆ? ਇਸ ਪ੍ਰਸ਼ਨ ਦਾ ਉੱਤਰ ਸ਼ਾਇਦ ਤਾਂ ਹੀ ਲਭਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ਜੇਕਰ ਅਸੀਂ ਗੁਰੂ ਦੀ ਪਰਮਾਤਮਾ ਨਾਲ ਤਦਰੂਪਤਾ ਦੀ ਕਲਪਨਾ ਕਰਨ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਉਸ ਦੀ ਆਵਾਜ਼ (Voice of God) ਨਾਲ ਤਦਰੂਪਤਾ ਦੀ ਕਲਪਨਾ ਕਰੀਏ ਜਿਸ ਰਾਹੀਂ ਈਸ਼ਵਰ ਆਪਣਾ ਗਿਆਨ ਮਨੁੱਖ ਤਕ ਪਹੁੰਚਾਉਂਦਾ ਹੈ।

ਇਹ ਆਵਾਜ਼ ਕੀ ਹੈ? ਡਾ. ਮੈਕਲੋਡ ਸੰਤ ਕਬੀਰ ਦੇ ਗੁਰੂ ਸਬੰਧੀ ਵਿਚਾਰ ਪ੍ਰਸਤੁਤ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਇਸ ਰੱਬੀ ਆਵਾਜ਼ ਨੂੰ ਮਨੁੱਖੀ ਆਤਮਾ ਦੀਆਂ ਡੂੰਘਾਣਾ ਵਿਚ ਈਸ਼ਵਰ ਦੀ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਰੂਪ ਇਕ ਰਹੱਸਮਈ ਗਤੀ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਇਹੀ ਆਵਾਜ਼ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੇ ਗੁਰਤਾ ਗੁਣ ਦੀ ਪ੍ਰਤਿਨਿਧਤਾ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਸੋ ਪਰਮਾਤਮਾ ਅਤੇ ਮਨੁੱਖੀ ਆਤਮਾ ਵਿਚਾਲੇ ਗੁਰੂ ਅਵੱਸ਼ ਹੀ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ ਭਾਵੇਂ ਮਨੁੱਖੀ ਰੂਪ ਵਿਚ ਨਹੀਂ।[34] ਅਜੇਹੇ ਹੀ ਵਿਚਾਰ ਪੇਸ਼ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਸ੍ਰੀਮਦ ਭਾਗਵਤ ਪੁਰਾਨ ਵਿਚ ਭਗਵਾਨ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਨੇ ਉਧਵ ਨੂੰ ਸਮਝਾਉਂਦਿਆਂ ਮਨੁੱਖੀ ਆਤਮਾ ਨੂੰ ਹੀ ਗੁਰ ਕਿਹਾ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਮਨੁੱਖ ਆਪਣੇ ਪ੍ਰਤੱਖ ਅਨੁਭਵ ਅਤੇ ਅਨੁਮਾਨ ਦੁਆਰਾ ਆਪਣੇ ਹਿਤ ਅਤੇ ਅਹਿਤ ਦਾ ਨਿਰਣਾ ਕਰਨ ਵਿਚ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸਮਰਥ ਹੈ।[35] ਪਰ ਸੁਆਲ ਤਾਂ ਇਹ ਪੈਦਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਕੀ ਇਸ ਮਨੁੱਖੀ ਆਤਮਾ ਤੋਂ ਨਿਕਲੀ ਇਹ ਆਵਾਜ਼ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੀ ਆਵਾਜ਼ ਹੈ ਜਾਂ ਆਮ ਮਨੁੱਖੀ ਆਤਮਾ ਦੀ ਜਿਸ ਨੂੰ ਜ਼ਮੀਰ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਸਾਡੇ ਵਿਚਾਰ ਵਿਚ ਇਹ ਆਵਾਜ਼ ਜ਼ਮੀਰ ਦੀ ਆਵਾਜ਼ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਦੀ ਕਿਉਂਕਿ ਮਾਇਆ ਦੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਤੋਂ ਸੁਤੰਤਰ ਨਾ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਜ਼ਮੀਰ ਦੀ ਆਵਾਜ਼ ਵਿਚ ਕਈ ਵਾਰ ਠੀਕ ਹੋਣ ਦੇ ਨਿਸ਼ਚੇ ਦਾ ਅਭਾਵ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ, ਪਰ ਉਪਰੋਕਤ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੀ ਆਵਾਜ਼ ਮਨੁੱਖੀ ਆਤਮਾ ਦੀ ਉਸ ਸਥਿਤੀ ਦੀ ਆਵਾਜ਼ ਹੈ ਜਿੱਥੇ ਉਹ 'ਜੋਤੀ ਜੋਤਿ ਰਲੇ ਸੰਪੂਰਨ ਥੀਆ ਰਾਮ' ਅਨੁਸਾਰ "ਮਨ ਤੂੰ ਜੋਤਿ ਸਰੂਪੁ ਹੈ......" ਦੀ ਸਰਵੋਤਮ ਅਵਸਥਾ ਦਾ ਅਨੁਭਵ ਕਰ ਲੈਂਦੀ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਨੇ ਇਸੇ ਰੱਬੀ ਆਵਾਜ਼ ਨੂੰ 'ਖਸਮ ਦੀ ਬਾਣੀ' ਕਿਹਾ ਹੈ।[36] ਇਹੀ ਉਨ੍ਹਾਂ

---

32. *ਮਲਾਰ*, ੧. ੧੨੭੪
33. *ਸੋਰਠਿ*, ੧. ੫੯੯
34. "....the Guru or Satguru represented the inner voice, the mystical movement of God in the depths of the individual being, the light of God shed abroad in the inmost recesses of the human soul. The Guru remains the vital link, Mcleod : *Guru Nanak and the Sikh Religion*. p. 197).
35. आत्मनो गुरूरात्मैव पुरूषस्य विशेषतः।
    यत प्रताक्षानुमानाभ्या श्रेयोऽसावनुविन्दते। (11.17.20)
36. *ਤਿਲੰਗ*, ੭੨੨-੨੩

ਦੀ ਅਗਵਾਈ ਲਈ ਗੁਰੂ ਦਾ ਕੰਮ ਕਰਦੀ ਸੀ। ਇਹ ਸ਼ਬਦ ਪਰਮਾਤਮਾ ਅਥਵਾ ਬ੍ਰਹਮ ਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਬ੍ਰਹਮ ਅਤੇ ਉਸ ਦਾ ਇਹ ਸ਼ਬਦ ਵੱਖ ਵੱਖ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਦੇ, ਇਸ ਲਈ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਨੇ ਜਿੱਥੇ ਸ਼ਬਦ ਅਤੇ ਬ੍ਰਹਮ ਨੂੰ ਇਕ ਰੂਪ ਮੰਨਿਆ ਹੈ,[37] ਉੱਥੇ ਸ਼ਬਦ ਨੂੰ ਗੁਰੂ ਕਹਿੰਦੇ ਹੋਏ[38] ਪਰਮਾਤਮਾ ਨੂੰ ਵੀ ਗੁਰੂ ਕਿਹਾ ਹੈ[39] ਸੋ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਨੇ 'ਗੁਰੂ' ਸ਼ਬਦ ਨੂੰ ਪਰਮਾਤਮਾ, ਉਸ ਦੀ ਆਵਾਜ਼ ਅਤੇ ਇਸ ਆਵਾਜ਼ ਦਾ ਵਿਅਕਤ ਰੂਪ ਅਰਥਾਤ 'ਸ਼ਬਦ' ਅਥਵਾ 'ਗੁਰੂ ਬਾਣੀ' ਤਿੰਨ ਅਰਥਾਂ ਵਿਚ ਵਰਤਿਆ ਹੈ ਪਰ ਇਹ ਤਿੰਨੇ ਹੀ ਅਰਥ ਮੂਲ ਰੂਪ ਵਿਚ ਇਕਮਿਕ ਹਨ।

(ਅ) ਗੁਰੂ ਦਾ ਮਨੁੱਖੀ ਰੂਪ

ਦੂਜਾ ਨਹੀਂ ਜਾਨੈ ਕੋਇ ॥ ਸਤਿਗੁਰੁ ਨਿਰੰਜਨੁ ਸੋਇ ॥
ਮਾਨੁਖ ਕਾ ਕਰਿ ਰੂਪ ਨ ਜਾਨੁ ॥ ਮਿਲੀ ਨਿਮਾਨੇ ਮਾਨ ॥

(*ਰਾਮਕਲੀ*, ੫, ੮੯੫)

ਅਗਲੀ ਸਮੱਸਿਆ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਕੀ *ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ* ਬਾਣੀ ਅਨੁਸਾਰ ਦੇਹ ਧਾਰੀ ਅਥਵਾ ਸ਼ਰੀਰੀ ਗੁਰੂ ਵੀ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ ਅਰਥਾਤ ਕੀ ਗੁਰੂ ਮਨੁੱਖੀ ਰੂਪ ਵਿਚ ਵੀ ਜਗਤ ਦੀ ਅਗਵਾਈ ਕਰ ਸਕਦਾ ਹੈ?

ਡਾ. ਦਰਸ਼ਨ ਸਿੰਘ ਦਾ ਵਿਚਾਰ ਹੈ ਕਿ ਇਹ ਗਲ ਬਿਲਕੁਲ ਹੀ ਅਸੰਭਵ ਹੈ ਕਿ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇ ਉਤਰਾਧਿਕਾਰੀਆਂ ਨੇ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਨੂੰ ਗੁਰੂ ਮੰਨਦੇ ਹੋਏ ਉਸ ਨੂੰ ਰੱਬ ਹੀ ਕਹਿ ਦਿੱਤਾ ਹੋਵੇ।[40] ਇਸ ਦਾ ਭਾਵ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਦੇਹ ਧਾਰੀ ਗੁਰੂ ਦੀ ਮਾਨਿਅਤਾ ਨੂੰ ਬਿਲਕੁਲ ਹੀ ਸਵੀਕਾਰ ਨਹੀਂ ਕਰਦੇ। ਪਰ ਇਸ ਦੇ ਉਲਟ ਡਾ. ਰਤਨ ਸਿੰਘ ਜੱਗੀ ਦਾ ਮਤ ਹੈ ਕਿ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਦੇ ਗੁਰੂਆਂ ਨੇ ਗੁਰੂ ਦੀ ਮਹਿਮਾ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇ ਵਿਅਕਤੀਗਤ ਰੂਪ ਨੂੰ ਲੈ ਕੇ ਗਾਈ ਹੈ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਲਈ ਹੀ ਇਹ ਸ਼ਬਦ ਵਧੇਰੇ ਵਰਤਿਆ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਅਸ਼ਰੀਰੀ ਤੋਂ ਸ਼ਰੀਰੀ ਹੋ ਗਿਆ ਅਤੇ ਉਸਤਤ ਤੇ ਨਿਸ਼ਠਾ ਦਾ ਕੇਂਦਰ ਬਿੰਦੂ ਨਿਰਾਕਾਰ ਦੀ ਥਾਂ ਸਾਕਾਰ ਹੁੰਦਾ ਗਿਆ।[41] ਡਾ. ਤ੍ਰਿਲੋਚਨ ਸਿੰਘ ਗੁਰੂ ਸਬੰਧੀ ਵਿਚਾਰ ਪੇਸ਼ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਇਕ ਥਾਂ ਲਿਖਦੇ ਹਨ ਕਿ 'ਜਾਂ ਤਾਂ ਗੁਰੂ ਨੂੰ ਜਨਮ ਤੋਂ ਹੀ ਨਿਰੰਕਾਰ ਦਾ ਪੂਰਨ ਗਿਆਨ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਜਾਂ ਜੀਵਨ ਵਿਚ ਕਿਸੇ ਸਮੇਂ ਉਸ ਨੂੰ ਅਕਾਲ ਪੁਰਖ ਦੀ ਜੋਤਿ ਤੇ ਸਰੂਪ ਦੇ ਪਰਤੱਖ ਦਰਸ਼ਨ ਹੁੰਦੇ ਹਨ'।[42] ਇਸ ਦਾ ਭਾਵ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਡਾਕਟਰ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਵਿਚਾਰ ਅਨੁਸਾਰ ਗੁਰੂ ਜਨਮ ਲੈਂਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਇਸ ਲਈ ਉਹ ਦੇਹਧਾਰੀ ਵੀ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਦੇ ਵਿਚਾਰਾਂ ਦੇ ਉੱਲੇਖ ਕਰਨ ਉਪਰੰਤ ਅਸੀਂ ਹੁਣ

---

37. *ਆਪੇ ਸਬਦੁ ਆਪੇ ਨੀਸਾਨੁ*। ਬਿਲਾਵਲ, ੧,੭੯੫
38. *"ਪਵਨ ਅਰੰਭੁ ਸਤਿਗੁਰ ਮਤਿ ਵੇਲਾ ॥*
    ਸਬਦੁ ਗੁਰੂ ਸੁਰਤਿ ਧੁਨਿ ਚੇਲਾ ॥" ਸਿਧ ਗੋਸ਼ਟਿ, ੧, ੯੪੩
39. *"ਗੁਰੁ ਪਰਮੇਸਰੁ ਨਾਨਕ ਭੇਟਿਓ ਸਾਚੈ ਸਬਦਿ ਨਿਬੇਰਾ ॥"* ਰਾਮਕਲੀ, ੧, ੮੭੮
40. "It is impossible that the successors of Guru Nanak might have adored him as their Guru and have regarded as God himself."
    (*Indian Bhakti Tradition and Sikh Gurus*; p. 147)
41. *ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੀ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ*, ਪੰਨਾ 326
42. *ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦਾ ਸਿੱਖ ਧਰਮ*, ਪੰਨਾ 50

ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਬਾਣੀ ਦੇ ਆਧਾਰ ਤੇ, ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਮੁਲਾਂਕਣ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਆਪਣੇ ਵਿਚਾਰ ਪ੍ਰਸਤੁਤ ਕਰਦੇ ਹਾਂ।

ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਰਚਨਾ ਦੇ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣਾਤਮਕ ਅਧਿਐਨ ਤੋਂ ਪਤਾ ਚਲਦਾ ਹੈ ਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਜਿਸ ਗੁਰੂ ਦੀ ਮਹਿਮਾ ਦਾ ਆਪਣੀ ਰਚਨਾ ਵਿਚ ਗਾਇਣ ਕੀਤਾ ਹੈ ਉਹ ਅਸ਼ਰੀਰੀ ਸੀ ਪਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਪਰਵਰਤੀ ਗੁਰੂਆਂ ਨੇ ਜਿੱਥੇ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੇ ਅਸ਼ਰੀਰੀ ਰੂਪ ਨੂੰ ਹੀ ਗੁਰੂ ਮੰਨ ਕੇ ਉਸ ਦੀ ਉਪਮਾ ਕੀਤੀ ਹੈ ਉੱਥੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਨੂੰ ਵੀ ਗੁਰੂ ਸਵੀਕਾਰ ਕਰਕੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਦੇਹਧਾਰੀ ਵਿਅਕਤੀਗਤ ਰੂਪ ਪ੍ਰਤਿ ਵੀ ਪੂਰਨ ਨਿਸ਼ਠਾ ਅਤੇ ਸ਼ਰਧਾ ਯੁਕਤ ਭਾਵਨਾਵਾਂ ਦਾ ਪ੍ਰਤਿਪਾਦਨ ਕੀਤਾ ਹੈ। *ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ* ਦੇ ਗੁਰੂ ਕਵੀਆਂ ਦੁਆਰਾ ਪ੍ਰਤਿਪਾਦਿਤ ਈਸ਼ਵਰ ਨੂੰ ਹੀ ਗੁਰੂ ਮੰਨਣ ਦੇ ਸਿੱਧਾਂਤ ਦਾ ਨਿਰੂਪਣ ਪਿਛਲੇ ਪੰਨਿਆਂ ਵਿਚ ਕੀਤਾ ਜਾ ਚੁੱਕਿਆ ਹੈ ਇੱਥੇ *ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ* ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣ ਅਨੁਸਾਰ ਗੁਰੂ ਦੇ ਦੇਹਧਾਰੀ ਸਰੂਪ ਦੀ ਹੀ ਚਰਚਾ ਕੀਤੀ ਜਾਏਗੀ।

ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਰਚਨਾ ਅਨੁਸਾਰ ਦੇਹ ਧਾਰੀ ਗੁਰੂ ਦੀ ਮਾਨਿਅਤਾ ਨੂੰ ਸਵੀਕ੍ਰਿਤੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋਣ ਦਾ ਸਭ ਤੋਂ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਪ੍ਰਮਾਣ ਰਾਮਕਲੀ ਰਾਗ ਵਿਚ ਰਾਇ ਬਲਵੰਡ ਅਤੇ ਸੱਤਾ ਦੀ ਵਾਰ ਹੈ ਜਿਸ ਵਿਚ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇ ਪਰਵਰਤੀ ਗੁਰੂਆਂ ਦੇ ਗੱਦੀ ਨਸ਼ੀਨ ਹੋਣ ਦੇ ਤੱਥ ਨੂੰ ਕਾਵਿਕ ਪ੍ਰਤਿਭਾ ਦੁਆਰਾ ਵਿਅਕਤ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਸ ਵਿਚ ਲਿਖਿਆ ਹੈ ਕਿ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਨੇ ਦੇਹਧਾਰੀ ਗੁਰ-ਗੱਦੀ ਦੀ ਪ੍ਰਥਾ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਸੱਚ ਦਾ ਰਾਜ ਚਲਾਇਆ ਹੈ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੀ ਮਤ ਰੂਪੀ ਤਲਵਾਰ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਲਹਿਣੇ ਨੂੰ ਆਤਮਕ ਬਲ ਦਿੱਤਾ ਅਤੇ ਇਸ ਪ੍ਰਥਾ ਨੂੰ ਨਿਰੰਤਰ ਜਾਰੀ ਰਖਣ ਲਈ ਉਸ ਦੇ ਸਿਰ ਗੁਰਿਆਈ ਦਾ ਛੱਤ੍ਰ ਰਖ ਦਿੱਤਾ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਬਾਕਾਇਦਾ ਹੋਰ ਸਿੱਖਾਂ ਅਤੇ ਆਪਣੇ ਪੁੱਤਰਾਂ ਦੀ ਪਰਖ ਕਰਕੇ ਫਿਰ ਲਹਿਣੇ ਨੂੰ ਪਰਖਿਆ ਤੇ ਜਦੋਂ ਉਹ ਪੂਰਾ ਉਤਰਿਆ ਤਾਂ ਉਸਦੀ ਆਤਮਕ ਪ੍ਰਭੁਤਾ ਨੂੰ ਆਕਾਸ਼ਾਂ ਵਰਗੀ ਵਿਸ਼ਾਲਤਾ ਤੇ ਉਚਿਆਈ ਬਖਸਦੇ ਹੋਏ ਗੁਰੂ ਥਾਪ ਦਿੱਤਾ :

ਨਾਨਕਿ ਰਾਜ ਚਲਾਇਆ ਸਚੁ ਕੋਟੁ ਸਤਾਣੀ ਨੀਵਦੈ ॥
ਲਹਿਣੇ ਧਰਿਓਨੁ ਛਤ੍ਰੁ ਸਿਰਿ ਕਰਿ ਸਿਫਤੀ ਅੰਮ੍ਰਿਤੁ ਪੀਵਦੈ ॥
ਮਤਿ ਗੁਰ ਆਤਮਦੇਵ ਦੀ ਖੜਗਿ ਜੋਰਿ ਪਰਾਕੁਇ ਜੀਅਦੈ ॥
ਲਹਣੇ ਧਰਿਓਨੁ ਛਤ੍ਰੁ ਸਿਰਿ ਅਸਮਾਨਿ ਕਿਆੜਾ ਛਿਕਿਓਨੁ ॥
ਸਿਖਾਂ ਪੁਤ੍ਰਾਂ ਘੋਖਿ ਕੈ ਸਭ ਉਮਤਿ ਵੇਖਹੁ ਜਿ ਕਿਓਨੁ ॥
ਜਾਂ ਸੁਧੋਸੁ ਤਾਂ ਲਹਣਾ ਟਿਕਿਓਨੁ ॥[43]

ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਗੁਰੂ ਅੰਗਦ ਨੇ ਉਸੇ ਹੀ ਗੁਰਿਆਈ ਦੇ ਤਖ਼ਤ੍ਰ ਤੇ ਗੁਰੂ ਅਮਰ ਦਾਸ ਨੂੰ ਬਿਠਾਇਆ।[44] ਗੁਰੂ ਅਮਰ ਦਾਸ ਨੇ ਗੁਰੂ ਰਾਮ ਦਾਸ ਅਤੇ ਗੁਰੂ ਰਾਮ ਦਾਸ ਨੇ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਨੂੰ ਗੁਰਿਆਈ ਦੀ ਗੱਦੀ ਸੌਂਪੀ।[45] ਇਹ ਦੇਹ ਧਾਰੀ ਗੁਰੂ ਦੀ ਪਰੰਪਰਾ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਤਕ ਕਾਇਮ ਰਹੀ। ਇਸ ਸਬੰਧ ਵਿਚ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਦੇ ਹੇਠ ਲਿਖੇ ਵਿਚਾਰ ਵੀ ਧਿਆਨ ਯੋਗ ਹਨ :

43. ਵਾਰ ਰਾਮਕਲੀ, ਰਾਇ ਬਲਵੰਡ ਅਤੇ ਸੱਤਾ, ੯੬੬-੬੭

44. *ਸੋ ਟਿਕਾ ਸੋ ਬੈਹਣਾ ਸੋਈ ਦੀਬਾਣੁ ॥*
ਪਿਯੂ ਦਾਦੇ ਜੇਵਿਹਾ ਪੋਤਾ ਪਰਵਾਣੁ ॥ (ਵਾਰ ਰਾਮਕਲੀ, ਬਲਵੰਡ ਅਤੇ ਸੱਤਾ, ਪੰਨਾ ੯੬੭-੬੮)

45. *ਤਖਤਿ ਬੈਠਾ ਅਰਜਨ ਗੁਰੂ ਸਤਿਗੁਰ ਕਾ ਖਿਵੈ ਚੰਦੋਆ ॥*
ਉਗਵਣਹੁ ਤੈ ਆਥਵਣਹੁ ਚਹੁ ਚਕੀ ਕੀਅਨੁ ਲੋਆ ॥ (ਵਾਰ ਰਾਮਕਲੀ, ਬਲਵੰਡ ਅਤੇ ਸੱਤਾ, ਪੰਨਾ ੯੬੮)

ਨਾਨਕ ਅੰਗਦ ਕੋ ਬਪੁ ਧਰਾ ॥ ਧਰਮ ਪ੍ਰਚੁਰ ਇਹ ਜਗ ਸੋ ਕਰਾ ॥
ਅਮਰ ਦਾਸ ਪੁਨਿ ਨਾਮੁ ਕਹਾਯੋ ॥ ਜਨ ਦੀਪਕ ਤੇ ਦੀਪ ਜਗਾਯੋ ॥
ਜਬ ਬਰਦਾਨ ਸਮੈ ਵਹੁ ਆਵਾ ॥ ਰਾਮ ਦਾਸ ਤਬ ਗੁਰੂ ਕਹਾਵਾ ॥
ਤਿਹ ਬਰਦਾਨ ਪੁਰਾਤਨ ਦੀਆ ॥ ਅਮਰਦਾਸ ਸੁਰਪੁਰਿ ਮਗ ਲੀਆ ॥੮॥
ਸ੍ਰੀ ਨਾਨਕ ਅੰਗਦਿ ਕਰਿ ਮਾਨਾ ॥ ਅਮਰ ਦਾਸ ਅੰਗਦ ਪਹਿਚਾਨਾ ॥
ਅਮਰਦਾਸ ਰਾਮਦਾਸ ਕਹਾਯੋ ॥ ਸਾਧਨਿ ਲਖਾ ਮੂੜ੍ਹ ਨਹਿ ਪਾਯੋ ॥੯॥

... ...

ਰਾਮ ਦਾਸ ਹਰਿ ਸੋ ਮਿਲ ਗਏ ॥ ਗੁਰਤਾ ਦੇਤ ਅਰਜਨਹਿ ਭਏ ॥
ਜਬ ਅਰਜਨ ਪ੍ਰਭੁ ਲੋਕ ਸਿਧਾਏ ॥ ਹਰਿ ਗੋਬਿੰਦ ਤਿਹ ਠਾ ਠਹਿਰਾਏ ॥੨॥
ਹਰਿ ਗੋਬਿੰਦ ਪ੍ਰਭ ਲੋਕ ਸਿਧਾਰੇ ॥ ਹਰੀ ਰਾਇ ਤ੍ਰਿਹ ਠਾਂ ਬੈਠਾਰੇ ॥
ਹਰੀ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਤਿੰਨ ਕੇ ਸੁਤ ਵਏ ॥ ਤਿੰਨ ਤੇ ਤੇਗ ਬਹਾਦਰ ਭਏ ॥[46]

ਇਸ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਗੁਰੂ ਗਰੰਥ ਬਾਣੀ ਵਿਚ ਦੇਹ ਧਾਰੀ ਗੁਰੂ ਦੇ ਵਿਅਕਤਿਤ੍ਵ ਦੀ ਮਾਨਿਅਤਾ ਦੇ ਹੋਰ ਵੀ ਕਈ ਸੰਕੇਤ ਮਿਲਦੇ ਹਨ। ਉਦਾਹਰਣ ਵਜੋਂ, ਗੁਰੂ ਰਾਮ ਦਾਸ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ ਕਿ ਉਹ ਮਾਤਾ ਪਿਤਾ ਧਨਤਾ ਦੇ ਯੋਗ ਹਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਗੁਰੂ ਪੈਦਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਜਿੱਥੇ ਉਹ ਬੈਠਦਾ ਹੈ ਉਹ ਸਥਾਨ ਵੀ ਪੂਜਨ ਯੋਗ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਉੱਥੇ ਉਹ ਆਪ ਈਸ਼ਵਰ ਦੀ ਭਗਤੀ ਕਰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਹੋਰਾਂ ਨੂੰ ਵੀ ਇਹ ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਦਾਤ ਵੰਡਦਾ ਹੈ।[47] ਗੁਰੂ ਦਾ ਮਾਤਾ ਪਿਤਾ ਦੀ ਕੁੱਖ ਵਿਚੋਂ ਜਨਮ ਲੈਣਾ, ਕਿਸੇ ਥਾਂ ਤੇ ਬੈਠ ਕੇ ਉਸ ਨੂੰ ਸੁਭਾਇਮਾਨ ਕਰਨਾ, ਆਪ ਨਾਮ ਜਪਣਾ ਤੇ ਹੋਰਾਂ ਨੂੰ ਜਪਾਣਾ ਆਦਿ ਦੇਹ ਧਾਰੀ ਗੁਰੂ ਦੇ ਹੀ ਕੰਮ ਹੋ ਸਕਦੇ ਹਨ। ਹੇਠ ਲਿਖੀਆਂ ਪੰਗਤੀਆਂ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਗੁਰੂ ਦੇ ਮਨੁੱਖੀ ਸਰੀਰ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਦਰਸ਼ਨ, ਉਸ ਦੇ ਬਚਨਾਂ ਤੋਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋਣ ਵਾਲੀ ਆਤਮਿਕ ਸ਼ਾਂਤੀ, ਉਸ ਦੇ ਚਰਨ ਧੂੜੀ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਲਈ ਵਿਲਕਣੀ, ਉਸ ਦਾ ਪਰਉਪਕਾਰੀ ਸੁਭਾ ਅਤੇ ਈਸ਼ਵਰ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਲਈ ਵਿਚੋਲੇ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਉਸ ਨਾਲ ਮਿਤ੍ਰਤਾ, ਆਦਿ ਭਾਵਾਂ ਦਾ ਪ੍ਰਦਰਸ਼ਨ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਵਿਅਕਤੀਗਤ ਗੁਰੂ ਪ੍ਰਤਿ ਸ਼ਰਧਾ ਦਾ ਹੀ ਨਿਰੂਪਣ ਕਰਦੀਆਂ ਹਨ :

(1) *ਦਰਸਨੁ ਪੇਖਤ ਮੈ ਜੀਓ ॥ ਸੁਨਿ ਕਰਿ ਬਚਨ ਤੁਮਾਰੇ ਸਤਿਗੁਰ ਮਨੁ ਤਨੁ ਮੇਰਾ ਠਾਰੁ ਥੀਓ ॥*[48]
(2) *ਮੇਰੇ ਮਨ ਸੇਵ ਸਫਲ ਹਰਿ ਘਾਲ ॥ ਲੇ ਗੁਰ ਪਗ ਰੇਨ ਰਵਾਲ ॥*[49]
(3) *ਜਨਮ ਮਰਣੁ ਦੁਹਹੂ ਮਹਿ ਨਾਹੀ, ਜਨ ਪਰਉਪਕਾਰੀ ਆਏ ॥*
ਜੀਅ ਦਾਨੁ ਦੇ ਭਗਤੀ ਲਾਇਨਿ, ਹਰਿ ਸਿਉ ਲੈਨਿ ਮਿਲਾਏ ॥[50]
(4) *ਕਹੁ ਕੀਰਤਿ ਕਲਸਹਾਰ ਸਪਤ ਦੀਪ ਮਝਾਰ, ਲਹਣਾ ਜਗਤ ਗੁਰੂ ਪਰਸਿ ਮੁਰਾਰਿ ॥*[51]

---

46. ਬਚਿੱਤ੍ਰ ਨਾਟਕ
47. *ਸਾ ਧਰਤਿ ਭਈ ਹਰਿਆਵਲੀ ਜਿੱਥੈ ਮੇਰਾ ਸਤਿਗੁਰੁ ਬੈਠਾ ਆਇ ॥*
ਸੇ ਜੰਤ ਭਏ ਹਰੀਆਵਲੇ ਜਿਨੀ ਮੇਰਾ ਸਤਿਗੁਰੁ ਦੇਖਿਆ ਜਾਇ ॥
ਧਨੁ ਧੰਨੁ ਪਿਤਾ ਧਨੁ ਧੰਨੁ ਕੁਲੁ ਧਨੁ ਧਨੁ ਸੁ ਜਨਨੀ, ਜਿਨਿ ਗੁਰੂ ਜਣਿਆ ਮਾਇ ॥
ਧਨੁ ਧੰਨੁ ਗੁਰੂ ਜਿਨਿ ਨਾਮੁ ਅਰਾਧਿਆ ਆਪਿ ਤਰਿਆ ਜਿਨੀ ਡਿਠਾ ਤਿਨਾ ਲਏ ਛਡਾਏ ॥
ਹਰਿ ਸਤਿਗੁਰੁ ਮੇਲਹੁ ਦਇਆ ਕਰਿ ਜਨੁ ਨਾਨਕੁ ਧੋਵੈ ਪਾਇ ॥ (ਵਾਰ ਗਉੜੀ, ਮ: ੪, ੪, ੩੧੦)
48. ਆਸਾ, ਪ, ੩੮੨
49. ਨਟ ਨਾਰਾਇਨ, ੬੭੭
50. ਸੂਹੀ, ਪ, ੭੪੯
51. ਸਵਈਏ ਮਹਿਲੇ ਦੂਜੇ ਕੇ, ੧੩੯੧

ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ ਅਤੇ ਭਾਈ ਨੰਦ ਲਾਲ ਦੀ ਬਾਣੀ ਭਾਵੇਂ *ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ* ਵਿਚ ਅੰਕਿਤ ਨਹੀਂ ਪਰ ਫਿਰ ਵੀ ਸਿੱਖ ਸਾਹਿੱਤ ਦੀਆਂ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਅਤੇ ਅਨੁਪੱਮ ਰਚਨਾਵਾਂ ਹੋਣ ਕਰਕੇ, ਉਪਰੋਕਤ ਵਿਅਕਤੀਗਤ ਗੁਰੂ ਧਾਰਨਾ ਦੀ ਪ੍ਰੋੜਤਾ ਵਿਚ ਇਕ ਇਕ ਵੰਨਗੀ ਇੱਥੇ ਪ੍ਰਸਤੁਤ ਕਰ ਦੇਣੀ ਅਪ੍ਰਸੰਗਿਕ ਨਹੀਂ ਹੋਏਗੀ। ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ ਲਿਖਦੇ ਹਨ ਕਿ ਦੁੱਖਾਂ ਦੀ ਘਾਣੀ ਵਿਚ ਪੀੜਤ ਲੋਕਾਈ ਦੀ ਦਰਦ ਭਰੀ ਪੁਕਾਰ ਸੁਣ ਕੇ ਅਕਾਲ ਪੁਰਖ ਨੇ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦਾ ਰੂਪ ਧਾਰਿਆ। ਭਾਵੇਂ ਉਹ ਅਕਾਲ ਪੁਰਖ ਵਾਂਗੂ ਕਰਤਾ ਪੁਰਖ ਹੀ ਸੀ ਪਰ ਮਨੁੱਖੀ ਰੂਪ ਵਿਚ ਉਹ ਅਵੱਸ਼ ਹੀ ਆਇਆ :

ਨਾਰਾਇਣ ਨਿਜ ਰੂਪੁ ਧਰਿ, ਨਾਥਾ ਨਾਥ ਸਨਾਥ ਕਰਾਇਆ ॥
ਨਰਪਤਿ ਨਰਹ ਨਰਿੰਦੁ ਹੈ, ਨਿਰੰਕਾਰਿ ਅਕਾਰੁ ਬਣਾਇਆ ॥
ਕਰਤਾ ਪੁਰਖੁ ਵਖਾਣੀਐ, ਕਾਰਣ ਕਰਣੁ ਬ਼ਿਰਦ ਬਿਰਦਾਇਆ ॥
ਸਤਿ ਰੂਪ ਸਤਿਨਾਮੁ ਕਰਿ, ਸਤਿਗੁਰ ਨਾਨਕ ਦੇਉ ਜਪਾਇਆ ॥[52]

ਭਾਈ ਨੰਦ ਲਾਲ ਆਪਣੀ ਪੁਸਤਕ ਜੋਤਿ ਬਿਗਾਸ ਵਿਚ ਲਿਖਦੇ ਹਨ ਕਿ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਨਿਰੰਕਾਰ ਦਾ ਹੀ ਰੂਪ ਸਨ। ਪਰਮਾਤਮਾ ਨੇ ਖੁਦ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਸਾਰੇ ਸੰਸਾਰ ਦਾ ਮੁਰਸ਼ਦ ਸਥਾਪਿਤ ਕਰਕੇ ਵਿਸ਼ਵ ਕਲਿਆਣ ਲਈ ਭੇਜਿਆ ਸੀ।[53]

ਉਪਰੋਕਤ ਉਦਾਹਰਣਾਂ ਤੋਂ ਪਰਤੱਖ ਹੈ ਕਿ *ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ* ਅਥਵਾ ਸਿੱਖ ਧਰਮ ਵਿਚ ਸਰੀਰ ਧਾਰੀ ਗੁਰੂ ਪਰੰਪਰਾ ਅਵੱਸ਼ ਹੀ ਵਿਦਮਾਨ ਸੀ। ਜਿੱਥੇ ਗੁਰੂਆਂ ਨੇ ਅਕਾਲ ਪੁਰਖ ਦੀ ਸਰਬ ਵਿਆਪਕ ਸੱਤਾ ਨੂੰ ਗੁਰੂ ਕਿਹਾ ਹੈ ਉੱਥੇ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਤੋਂ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਤਕ ਸਰੀਰ ਧਾਰੀ ਗੁਰੂਆਂ ਪ੍ਰਤਿ ਨਿਸ਼ਠਾ, ਸੇਵਾ ਅਤੇ ਆਤਮ ਸਮਰਪਨ ਤੇ ਵੀ ਬਲ ਦਿੱਤਾ ਜਾਂਦਾ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇ ਪਰਵਰਤੀ ਗੁਰੂਆਂ ਨੇ, ਜਿਹਾ ਕਿ ਉਪਰ ਉਲਿਖਤ ਉਦਾਹਰਣਾਂ ਤੋਂ ਸਪੱਸ਼ਟ ਹੈ, ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਨੂੰ ਮਨੁੱਖੀ ਜਾਮੇ ਵਿਚ ਅਵੱਸ਼ ਹੀ ਗੁਰੂ ਮੰਨਿਆ ਹੈ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਬ੍ਰਹਮ ਰੂਪ ਵੀ ਕਿਹਾ ਹੈ ਭਾਵੇਂ ਉਹ ਪਰਮਾਤਮਾ ਆਪ ਨਹੀਂ ਸਨ। ਬ੍ਰਹਮ ਰੂਪ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਇਸ ਲਈ ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਬ੍ਰਹਮ ਦੀ ਜੋਤ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਮਾਨ ਸੀ। ਇਸ ਦੇ ਨਾਲ ਹੀ ਅਸੀਂ ਡਾਕਟਰ ਜੱਗੀ ਦੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚਾਰਾਂ ਨਾਲ ਭਾਵੇਂ ਸਹਿਮਤ ਹਾਂ ਕਿ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਗੁਰੂਆਂ ਨੇ ਗੁਰੂ ਦੀ ਮਹਿਮਾ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇ ਵਿਅਕਤੀਗਤ ਰੂਪ ਨੂੰ ਲੈ ਕੇ ਗਾਈ ਹੈ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਲਈ ਹੀ ਇਹ ਸ਼ਬਦ ਵਧੇਰੇ ਵਰਤਿਆ ਹੈ ਪਰ ਇਸ ਗਲ ਤੋਂ ਵੀ ਇਨਕਾਰ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਕਿ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਤੇ ਪਰਵਰਤੀ ਗੁਰੂ ਕਵੀਆਂ ਨੇ ਪਰਮਾਤਮਾ ਨੂੰ ਵੀ ਗੁਰੂ ਕਹਿ ਕੇ ਉਸ ਦੀ ਮਹਿਮਾ ਦਾ ਗਾਇਣ ਕੀਤਾ ਹੈ ਇਸ ਲਈ ਡਾਕਟਰ ਜੱਗੀ ਦੇ ਇਹ ਕਥਨ ਕੀ "ਗੁਰ ਅਸ਼ਰੀਰੀ ਤੋਂ ਸ਼ਰੀਰੀ ਹੋ ਗਿਆ" ਨਾਲੋਂ ਇਹ ਕਹਿਣਾ ਵਧੇਰੇ ਉਚਿਤ ਹੋਏਗਾ ਕਿ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਗੁਰੂ ਅਸ਼ਰੀਰੀ ਹੁੰਦਾ ਹੋਇਆ ਵੀ ਸ਼ਰੀਰ ਰੂਪ ਵਿਚ ਪੂਜਿਆ ਜਾਣ ਲਗ ਪਿਆ।

ਗੁਰੂ ਅਤੇ ਬ੍ਰਹਮ ਦੀ ਅਭੇਦਤਾ : ਇਹ ਦੇਹ ਧਾਰੀ ਗੁਰੂ ਪਰੰਪਰਾ ਭਾਰਤੀ ਗੁਰੂ ਪਰੰਪਰਾ

---

52. ਵਾਰ ੨੪, ਪਉੜੀ, ੧
53. *ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਆਮਦ ਨਰਾਇਨ ਸਰੂਪ ॥ ਹੁਮਾਨਾ ਨਿਰੰਜਨ ਨਿਰੰਕਾਰ ਰੂਪ ॥*
ਹੱਕਸ਼ ਗੁਫਤ ਖੁਦ ਮੁਰਸ਼ਿਦਉਲ ਆਲਸੀ ॥ ਨਿਜਾਤੁਉਲ ਵਰਾ ਰਹਮਤਉਲ ਮਜੂ ਨਬੀ ॥੮॥
ਅੰਮ੍ਰਿਤ-ਕੀਰਤਨ, ਪੰਨਾ ੨੩੮

ਨਾਲ ਮੇਲ ਵੀ ਖਾਂਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਕੁਝ ਨਿਖੜਵੇਂ ਤੱਤ ਵੀ ਰਖਦੀ ਹੈ। ਭਾਰਤੀ ਗੁਰੂ ਪਰੰਪਰਾ ਵਿਚ, ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਪਿਛਲੇ ਅਧਿਆਇ ਵਿਚ ਦੱਸਿਆ ਗਿਆ ਹੈ, ਗੁਰੂ ਨੂੰ ਇੰਨਾ ਉੱਚਾ ਸਥਾਨ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਸੀ ਕਿ ਉਸ ਨੂੰ ਅਕਾਲ ਪੁਰਖ ਨਾਲ ਅਭਿੰਨ ਹੀ ਸਮਝ ਲਿਆ ਗਿਆ ਸੀ। *ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ* ਵਿਚ ਅੰਕਿਤ ਗੁਰੂ ਸਰੂਪ ਦੀ ਵੀ ਇਹ ਇਕ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾ ਹੈ ਕਿ ਗੁਰੂ ਈਸ਼ਵਰ ਨਾਲ ਇਕ ਅਭਿੰਨ ਹਸਤੀ ਹੈ। ਇਹ ਅਭਿੰਨਤਾ ਗੁਰੂ ਲਈ ਗੋਬਿੰਦ,[54] ਪਰਮੇਸਰ,[55] ਨਾਰਾਇਣ,[56] ਕਰਤਾ,[57] ਪਾਰਬ੍ਰਹਮ,[58] ਗੋਪਾਲ,[59] ਆਤਮਦੇਵ,[60] ਹਰਿ[61] ਅਤੇ ਗੋਸਾਈ[62] ਆਦਿ ਸ਼ਬਦ ਵਰਤ ਕੇ ਦਰਸਾਈ ਗਈ ਹੈ। ਇਸ ਤਦਰੂਪਤਾ ਦਾ ਕਾਰਨ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਗੁਰੂ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਸਰੀਰਕ ਧਰਮਾਂ ਦੀਆਂ ਪਕੜਾਂ ਤੋਂ ਉੱਚੀਆਂ ਸਨ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਆਪਾ ਪਰਮਾਤਮਾ ਤੱਤ ਨਾਲ ਇਕਰੂਪਤਾ ਗ੍ਰਹਿਣ ਕਰ ਚੁੱਕਿਆ ਸੀ। ਇਸੇ ਲਈ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਗੁਰੂ ਦੇ ਸਰੂਪ ਨੂੰ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦਾ ਸਰੂਪ ਹੀ ਸਮਝ ਕੇ ਆਪਣੇ ਮਨ ਨੂੰ ਉਸ ਦਾ ਧਿਆਨ ਕਰਨ ਲਈ ਪ੍ਰੇਰਦੇ ਹਨ :

ਹਰਿ ਕੇ ਚਰਨ ਜਪਿ ਜਾਉ ਕੁਰਬਾਨ ॥
ਗੁਰ ਮੇਰਾ ਪਾਰਬ੍ਰਹਮ ਪਰਮੇਸੁਰੁ ਤਾ ਕਾ ਹਿਰਦੈ ਧਰਿ ਮਨ ਧਿਆਨੁ ॥[63]

ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਵਿਚ ਅੰਕਿਤ ਹੇਠ ਲਿਖੇ ਪ੍ਰਮਾਣਾਂ ਤੋਂ ਇਹ ਗੱਲ ਹੋਰ ਵੀ ਸਪੱਸ਼ਟ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਕਿ *ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ* ਬਾਣੀ ਅਨੁਸਾਰ ਗੁਰੂ ਦਾ ਵਿਅਕਤਿਤ੍ਵ ਪਰਮਾਤਮਾ ਨਾਲ ਇਕ ਰੂਪ ਮੰਨਿਆ ਗਿਆ ਹੈ :

(1) *ਸਭੇ ਇਛਾਂ ਪੂਰੀਆ ਜਾਂ ਪਾਇਆ ਅਗਮ ਅਪਾਰਾ ॥*
ਗੁਰੁ ਨਾਨਕੁ ਮਿਲਿਆ ਪਾਰਬ੍ਰਹਮੁ ਤੇਰਿਆ ਚਰਣਾ ਕਉ ਬਲਿਹਾਰਾ ॥[64]

(2) *ਸਫਲ ਮੂਰਤਿ ਗੁਰਦੇਉ ਸੁਆਮੀ ਸਰਬ ਕਲਾ ਭਰਪੂਰੇ ॥*
ਨਾਨਕ ਗੁਰੁ ਪਾਰਬ੍ਰਹਮੁ ਪਰਮੇਸਰੁ ਸਦਾ ਸਦਾ ਹਜੂਰੇ ॥[65]

(3) *ਗੁਰ ਸਤਿਗੁਰ ਸੁਆਮੀ ਭੇਦੁ ਨ ਜਾਣਹੁ ਜਿਤੁ ਮਿਲਿ ਹਰਿ ਭਗਤਿ ਸੁਖਾਂਦੀ ॥*[66]

(4) *ਗੁਰ ਗੋਬਿੰਦ ਗੋਪਾਲ ਗੁਰ ਗੁਰ ਪੂਰਨ ਨਾਰਾਇਣਹ ॥*
ਗੁਰ ਦਇਆਲ ਸਮਰਥ ਗੁਰ ਗੁਰ ਨਾਨਕ ਪਤਿਤ ਉਧਾਰਣਹ ॥[67]

---

54. ਰਾਮਕਲੀ, ੫,੮੮੮
55. ਮਲਾਰ, ੫, ੧੨੭੧
56. ਮਲਾਰ, ੩, ੧੨੫੮
57. ਮਾਰੂ, ੫, ੧੦੮੦
58. ਮਾਰੂ, ੫,੧੦੭੮
59. ਵਾਰ ਜੈਤਸਰੀ, ੫,੭੧੦
60. ਵਾਰ ਰਾਮਕਲੀ, ਰਾਇ ਬਲਵੰਡ ਅਤੇ ਸੱਤਾ, ੯੬੬
61. ਸਿਰੀ ਰਾਗ, ੧, ੨੧
62. ਰਾਮਕਲੀ, ੫, ੮੮੬
63. ਬਿਲਾਵਲ, ੫, ੮੨੭
64. ਸੂਹੀ, ੫, ੭੪੬-੪੭
65. ਬਿਲਾਵਲੁ, ੫, ੮੦੨
66. ਸਿਰੀ ਰਾਗ, ੪,੭੭
67. ਵਾਰ ਜੈਤਸਰੀ, ੫,੭੧੦

(5) *ਨਾਨਕ ਸੋਧੇ ਸਿਮ੍ਰਿਤ ਬੇਦ ॥ ਪਾਰਬ੍ਰਹਮ ਗੁਰ ਨਾਹੀ ਭੇਦ ।*[68]

(6) *ਪਾਰਬ੍ਰਹਮੁ ਪਰਮੇਸਰੁ ਅਨੂਪ ॥ ਸਫਲ ਮੂਰਤਿ ਗੁਰੁ ਤਿਸ ਕਾ ਰੂਪ ।*[69]

(7) *ਸਤਿਗੁਰ ਜੇਵਡੁ ਅਵਰੁ ਨ ਕੋਇ ॥ ਗੁਰ ਪਾਰਬ੍ਰਹਮੁ ਪਰਮੇਸੁਰ ਸੋਇ ।*[70]

(8) *ਗੁਰ ਕੀ ਮਹਿਮਾ ਕਿਆ ਕਹਾ ਗੁਰ ਬਿਬੇਕ ਸਤ ਸਰੁ ॥*
ਓਹੁ ਆਦਿ ਜੁਗਾਦੀ ਜੁਗਹ ਜੁਗ ਪੂਰਾ ਪਰਮੇਸਰੁ ।[71]

ਇਸ ਗੁਰੂ-ਬ੍ਰਹਮ ਦੀ ਤਦਰੂਪਤਾ ਦੇ ਹੋਰ ਵੀ ਕਈ ਉਦਾਹਰਨ *ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ* ਰਚਨਾ ਵਿਚੋਂ ਉਪਲਬਧ ਹੁੰਦੇ ਹਨ।[72] ਪਰ ਇਸ ਇਕਰੂਪਤਾ ਦਾ ਅਨੁਭਵ ਉਦੋਂ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਜਦੋਂ ਮਨੁੱਖੀ ਮਨ ਪੂਰਨ ਰੂਪ ਨਾਲ ਗੁਰੂ ਚਰਨਾਂ ਵਿਚ ਇਕਾਗਰ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।[73] ਇਸ ਵਿਸ਼ੇ ਸਬੰਧੀ ਡਾ. ਮਨਮੋਹਨ ਸਹਗਲ ਦਾ ਵਿਚਾਰ ਹੈ ਕਿ ਜਿਉਂ ਜਿਉਂ ਚਿੰਤਨ ਦਾ ਖੇਤਰ ਵਿਸਤ੍ਰਿਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਗੁਰੂ ਹੀ ਬ੍ਰਹਮ ਰੂਪ ਵਿਚ ਦਿਖਾਈ ਦੇਣ ਲਗਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਸਾਧਕ ਦੀ ਉਹ ਅਸਵਥਾ ਵੀ ਦੂਰ ਨਹੀਂ ਰਹਿ ਜਾਂਦੀ ਜਦ ਉਹ ਗੁਰੂ ਨੂੰ ਸਾਖਿਅਤ ਬ੍ਰਹਮ ਸਵੀਕਾਰ ਕਰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਦੋਹਾਂ ਵਿਚ ਅਭੇਦਤਾ ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ ਕਰਕੇ ਗੁਰੂ ਰੂਪ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।[74] ਇਸ ਅਵਸਥਾ ਵਿਚ ਗੁਰੂ ਪੰਜ ਭੂਤਕ ਸਰੀਰ ਦੀ ਕੈਦ ਵਿਚ ਸੀਮਤ ਨਹੀਂ ਪ੍ਰਤੀਤ ਹੁੰਦਾ ਬਲਕਿ ਉਸ ਦੀ ਹੋਂਦ ਸਰਬ ਵਿਆਪਕ ਸੱਤਾਂ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਪ੍ਰਦੀਪਿਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਰਹੱਸ ਦੀ ਸੂਝ ਸਾਧਕ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਸਰੀਰ ਵਿਚ ਹੀ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ।[75] ਪਰ ਇਸ ਇਕਰੂਪਤਾ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਗੁਰੂ ਰੱਬ ਨਹੀਂ ਭਾਵੇਂ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੇ ਸਾਰੇ ਹੀ ਗੁਣ ਉਸ ਵਿਚ ਵਿਦਮਾਨ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਇਹ ਇਕਰੂਪਤਾ ਅਤੇ ਗੁਰੂ ਦੇ ਦੇਹ ਧਾਰੀ ਹੋਣ ਦੀ ਮਾਨਿਅਤਾ ਭਾਰਤੀ ਗੁਰੂ ਪਰੰਪਰਾ ਦੇ ਅਨੁਕੂਲ ਹੈ। ਅੰਤਰ ਕੇਵਲ ਗੁਰੂ ਦੇ ਕਾਰਜ ਖੇਤਰ ਵਿਚ ਪੈਂਦਾ ਹੈ ਜਿਸ ਦੀ ਚਰਚਾ ਅਗੇ ਕੀਤੀ ਜਾਏਗੀ।

ਸੋ ਉਪਰੋਕਤ ਵਿਚਾਰ ਤੋਂ ਇਹ ਸਿੱਟਾ ਨਿਕਲਦਾ ਹੈ ਕਿ *ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ* ਰਚਨਾ ਅਨੁਸਾਰ ਗੁਰੂ ਦਾ ਸਰੂਪ ਜਿੱਥੇ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਅਸ਼ਰੀਰੀ ਸੀ ਉੱਥੇ ਅਸ਼ਰੀਰੀ ਹੁੰਦਾ ਹੋਇਆ ਵੀ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਸਰੀਰ ਰੂਪ ਵਿਚ ਉਹ ਪਰਮਾਤਮਾ ਨਾਲ ਅਭੇਦ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਦਾ ਵਾਸਤਵ ਰੂਪ ਤਾਂ ਅਸ਼ਰੀਰੀ ਹੀ ਹੈ ਪਰ ਸਮਾਜਕ ਲੋੜਾਂ ਦੀ ਪੂਰਤੀ ਲਈ ਉਸ ਨੂੰ ਇਹ ਸੰਸਥਾਗਤ ਰੂਪ ਧਾਰਨ ਕਰਨਾ ਪੈਂਦਾ ਹੈ। ਊਂਞ ਵੀ ਜੇ ਵਿਗਿਆਨਕ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਤੋਂ ਵੇਖਿਆ ਜਾਏ ਤਾਂ ਗੁਰੂ ਦਾ ਪੰਜ ਭੂਤਕ ਸਰੀਰ ਗੁਰੂ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਦਾ ਉਹ ਤਾਂ ਇਕ ਜੜ੍ਹ ਵਸਤੂ ਹੈ। ਇਹ ਕੇਵਲ ਉਸ ਦੇ ਸਰੀਰ ਵਿਚ ਵਸ ਰਹੀ

---

68. ਭੈਰਉ, ਪ. ੧੧੪੨
69. ਭੈਰਉ, ਪ. ੧੧੫੨
70. ਮਲਾਰ, ਪ. ੧੨੭੧
71. ਆਸਾ, ਪ. ੩੯੭
72. ਗਉੜੀ, ਪ. ੨੬੨; ਗੌਂਡ, ਪ. ੮੬੪-੬੫; ਪ੍ਰਭਾਤੀ, ਪ. ੧੩੩੯; ਰਾਮਕਲੀ, ਪ. ੮੮੪; ਬਿਲਾਵਲ ੪. ੮੦੦; ਸਿਰੀ, ਪ, ੫੨: ਰਾਮਕਲੀ, ਪ. ੮੮੯: ਰਾਮਕਲੀ, ਪ. ੯੧੫: ਰਾਮਕਲੀ ਪ. ੮੮੭ ਰਾਮਕਲੀ, ਪ. ੮੯੭; ਰਾਮਕਲੀ; ਪ. ੮੯੩, ਸਿਰੀ, ਪ. ਪ੩
73. *ਬੀਸ ਬਿਸੁਏ ਜਾ ਮਨ ਠਹਰਾਨੇ ॥ ਗੁਰ ਪਾਰਬ੍ਰਹਮ ਏਕੈ ਹੀ ਜਾਨੈ ॥*
74. *ਸੰਤ ਕਾਵਯ ਕਾ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣ*, ਪੰਨਾ 121
75. *ਸਮੁੰਦੁ ਵਿਰੋਲਿ ਸਰੀਰੁ ਹਮ ਦੇਖਿਆ ਇਕ ਵਸਤੁ ਅਨੂਪ ਦਿਖਾਈ ॥*
ਗੁਰ ਗੋਬਿੰਦੁ ਗੋਬਿੰਦੁ ਗੁਰੂ ਹੈ ਨਾਨਕ ਭੇਦੁ ਨਾ ਭਾਈ ॥
ਆਸਾ, ੪. ੪੪੨

ਪਰਮਾਤਮਾ ਨਾਲ ਇਕਰੂਪਤਾ ਗ੍ਰਹਿਣ ਕਰ ਚੁੱਕੀ ਉਸ ਦੀ ਆਤਮਾ ਜੋਤੀ ਹੀ ਹੈ ਜੋ ਉਸ ਦੇ ਸਰੀਰ ਰਾਹੀਂ ਵਿਸ਼ਵ ਕਲਿਆਣ ਲਈ ਕੰਮ ਕਰਦੀ ਹੈ ਪਰ ਕਿਉਂਕਿ ਆਮ ਮਨੁੱਖਾਂ ਨੂੰ ਸਮਾਜ ਵਿਚ ਰਾਜਸੀ, ਸਮਾਜਕ, ਆਤਮਿਕ ਅਤੇ ਆਰਥਕ ਖੇਤਰਾਂ ਵਿਚ ਅਗਵਾਈ ਦੀ ਲੋੜ ਪੈਂਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਗੁਰੂ ਇਸ ਅਗਵਾਈ ਲਈ ਇਨ੍ਹਾਂ ਖੇਤਰਾਂ ਵਿਚ ਅਮਲੀ ਜੀਵਨ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਇਕ ਮਿਸਾਲ ਕਾਇਮ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਉਸ ਦੇ ਸਰੀਰਿਕ ਸਰੂਪ ਦੀ ਮਹੱਤਾ ਨੂੰ ਅੱਖੋਂ ਓਹਲੇ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ। *ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ* ਵਿਚ ਗੁਰੂ ਦਾ ਇਹ ਵਿਵਹਾਰਿਕ ਅਤੇ ਸੰਸਥਾਗਤ ਸਰੂਪ ਇਸੇ ਲਈ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਤੋਂ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਤਕ ਨਿਰੰਤਰ ਕਾਇਮ ਰਿਹਾ। ਪਰ ਸਿੱਧਾਂਤਕ ਤੌਰ ਤੇ ਗੁਰੂ ਦੇ ਅਸ਼ਰੀਰੀ ਰੂਪ ਵਿਚ ਕਦੇ ਵੀ ਫ਼ਰਕ ਨਹੀਂ ਪਿਆ। ਬਲਕਿ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬਾਨ ਦੀਆਂ ਆਪਣੀਆਂ ਰਚਨਾਵਾਂ ਇਸ ਗੱਲ ਦਾ ਪ੍ਰਤੱਖ ਪ੍ਰਮਾਣ ਪੇਸ਼ ਕਰਦੀਆਂ ਹਨ ਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਸਦਾ ਹੀ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਸਰੀਰਕ ਅਨੁਰਾਗ ਤੋਂ ਸੁਤੰਤਰ ਕਰਾ ਕੇ ਅਸ਼ਰੀਰੀ ਪਰਮਾਤਮਾ ਸੱਤਾ ਸਰੂਪ ਗੁਰੂ ਵੱਲ ਅਗ੍ਰਸਰ ਹੋਣ ਦੀ ਪ੍ਰੇਰਣਾ ਦਿੱਤੀ ਹੈ। ਇਕ ਥਾਂ ਤੇ ਸਾਫ਼ ਲਿਖਿਆ ਹੈ ਕਿ ਹਰ ਮਨੁੱਖ ਗੁਰੂ ਦੇ ਸਰੀਰ ਦਾ ਹੀ ਧਿਆਨ ਕਰਦਾ ਹੈ ਪਰ ਇਹ ਸਰੀਰ ਦੀ ਖੇਡ ਨਾਸ਼ਵਾਨ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਇਸ ਦਾ ਧਿਆਨ ਕਰਨਾ ਵਿਗਿਆਨਕ ਨਹੀਂ ਬਲਕਿ ਧਾਰਮਕ ਜੀਵਨ ਦਾ ਮਨੋਰਥ ਤਾਂ ਹੀ ਪੂਰਾ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ ਜੇਕਰ ਗੁਰੂ ਸ਼ਬਦ ਅਥਵਾ ਗੁਰੂ ਬਚਨਾਂ ਦਾ ਧਿਆਨ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਅਰਥਾਂ ਦੇ ਸਾਖਿਆਕਾਰ ਦੀ ਅਵਸਥਾ ਤਕ ਪੁਜਿਆ ਜਾਏ :

ਸਤਿਗੁਰ ਨੋ ਸਭੁ ਕੋ ਵੇਖਦਾ ਜੇਤਾ ਜਗਤੁ ਸੰਸਾਰੁ ॥
ਡਿਠੈ ਮੁਕਤਿ ਨ ਹੋਵਈ ਜਿਚਰੁ ਸਬਦਿ ਨ ਕਰੇ ਵੀਚਾਰ ॥[76]

ਇਸੇ ਲਈ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਨੇ ਰਾਮਕਲੀ ਰਾਗ ਵਿਚ ਇਹ ਗੱਲ ਸਪੱਸ਼ਟ ਕਰ ਦਿੱਤੀ ਹੈ ਕਿ ਓੜਕ ਸਾਧਕ ਨੂੰ ਇਹ ਅਨੁਭਵ ਕਰਨਾ ਹੀ ਪੈਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਗੁਰੂ ਮਨੁੱਖੀ ਸਰੀਰ ਵਿਚ ਭਾਵੇਂ ਹੋਵੇ ਪਰ ਉਹ ਮਨੁੱਖ ਦਾ ਰੂਪ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ ਬਲਕਿ ਅਕਾਲ ਪੁਰਖ ਜੋ ਮਾਇਆ ਤੋਂ ਰਹਿਤ ਨਿਰੰਜਨ ਸਰੂਪ ਹੈ ਉਸ ਦਾ ਰੂਪ ਹੁੰਦਾ ਹੈ :

ਦੂਜਾ ਨਹੀਂ ਜਾਨੈ ਕੋਇ ॥ ਸਤਿਗੁਰੁ ਨਿਰੰਜਨੁ ਸੋਇ ॥
ਮਾਨੁਖ ਕਾ ਕਰਿ ਰੂਪੁ ਨਾ ਜਾਨੁ ॥ ਮਿਲੀ ਨਿਮਾਨੇ ਮਾਨ ॥[77]

ਗੁਰੂ ਜੋਤਿ ਸੰਸਥਾਗਤ ਗੁਰਤਾ ਦੀ ਆਧਾਰ ਸ਼ਿਲਾ : ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੀ ਇਹ ਉਪਰੋਕਤ ਗਿਆਨ ਜੋਤਿ ਹੀ *ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ* ਬਾਣੀ ਅਨੁਸਾਰ ਸਿੱਖ ਧਰਮ ਵਿਚ ਸੰਸਥਾਗਤ ਗੁਰਤਾ ਦੀ ਆਧਾਰ ਸ਼ਿਲਾ ਹੈ। ਭਾਵੇਂ *ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ* ਬਾਣੀ ਅਨੁਸਾਰ ਦੇਹ ਧਾਰੀ ਗੁਰੂ ਦੀ ਪਰੰਪਰਾ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਤਕ ਚਲਦੀ ਰਹੀ ਹੈ ਅਤੇ ਹਰ ਗੁਰੂ ਦੀ ਪਰਮਾਤਮਾ ਨਾਲ ਇਕਰੂਪਤਾ ਉੱਤੇ ਵੀ ਜ਼ੋਰ ਦਿੱਤਾ ਜਾਂਦਾ ਰਿਹਾ ਹੈ ਪਰ ਸਿੱਧਾਂਤਿਕ ਤੌਰ ਤੇ ਗੁਰੂਆਂ ਦੇ ਪੰਜ ਭੂਤਕ ਸਰੀਰ ਕਦੇ ਵੀ ਗੁਰੂ ਨਹੀਂ ਮੰਨੇ ਗਏ। ਗੁਰੂ ਸਦਾ ਹੀ ਉਸ ਜੋਤਿ ਨੂੰ ਹੀ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਰਿਹਾ ਹੈ ਜਿਹੜੀ ਇਨ੍ਹਾਂ ਗੁਰੂਆਂ ਦੇ ਸਰੀਰਾਂ ਵਿਚ ਵਿਦਮਾਨ ਰਹੀ ਹੈ ਅਤੇ ਇਕ ਤੋਂ ਦੂਜੇ ਗੁਰੂ ਨੂੰ ਗੁਰ ਗੱਦੀ ਦੇਣ ਸਮੇਂ ਇਕ ਸਰੀਰ ਤੋਂ ਦੂਜੇ ਸਰੀਰ ਵਿਚ ਪ੍ਰਵੇਸ਼ ਕਰਦੀ ਰਹੀ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਜੋਤਿ ਦਾ ਇਕ ਸਰੀਰ ਤੋਂ ਦੂਜੇ ਵਿਚ ਪ੍ਰਵੇਸ਼ ਕਰਨ ਦਾ ਇਹ ਸਿੱਧਾਂਤ ਭਾਰਤੀ ਗੁਰੂ ਪਰੰਪਰਾ ਵਿਚ ਉਪਲਬਧ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ।

ਹੁਣ ਸੁਆਲ ਇਹ ਪੈਦਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਇਸ ਗੁਰੂ ਜੋਤਿ ਦਾ ਸਰੂਪ ਕੀ ਹੈ ਤੇ ਇਹ ਇਕ ਸਰੀਰ

---

76. ਵਾਰ ਵਡਹੰਸ, ੪, ਸਲੋਕ, ੩, ੫੯੪
77. ਰਾਮਕਲੀ, ੫, ੮੯੫

ਤੋਂ ਦੂਜੇ ਸਰੀਰ ਵਿਚ ਕਿਦਾਂ ਪ੍ਰਵੇਸ਼ ਕਰਦੀ ਹੈ?

ਗੁਰੂ ਜੋਤਿ ਅਤੇ ਨੂਰ ਦਾ ਸੰਕਲਪ : ਭਾਈ ਕਾਨ੍ਹ ਸਿੰਘ ਨੇ ਜੋਤਿ ਦਾ ਅਰਥ ਪ੍ਰਕਾਸ਼, ਚਮਕ ਅਤੇ ਤੇਜ ਕੀਤਾ ਹੈ।[78] ਕਿਉਂਕਿ ਈਸ਼ਵਰ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਿਤ ਕਰਦਾ ਹੈ ਇਸ ਲਈ ਉਸ ਨੂੰ ਕਈ ਧਰਮਾਂ ਵਿਚ ਨੂਰ ਅਥਵਾ ਜੋਤਿ ਆਦਿ ਸ਼ਬਦਾਂ ਨਾਲ ਵਿਅਕਤ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਪਰਮਾਤਮਾ ਨੂੰ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਜਾਂ ਨੂਰ ਕਹਿਣ ਦਾ ਸਿੱਧਾਂਤ ਪੂਰਬੀ ਧਰਮਾਂ ਅਤੇ ਯੂਨਾਨੀ ਦਰਸ਼ਨ ਵਿਚ ਬਹੁਤ ਪੁਰਾਤਨ ਸਮੇਂ ਤੋਂ ਪ੍ਰਚਲਿਤ ਹੈ।[79] ਕੁਰਾਨ ਵਿਚ ਅਲਾਹ ਨੂੰ ਆਕਾਸ਼ ਅਤੇ ਧਰਤੀ ਵਿਚਾਲੇ ਪਸਰਿਆ ਹੋਇਆ ਨੂਰ ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਹੈ।[80] ਉਸਨੂੰ ਨੂਰ ਇਸ ਲਈ ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਉਹ ਸਰਬ ਗਿਆਨ ਦਾ ਗਿਆਤਾ, ਆਲਿਮ ਅਤੇ ਆਪਣੀ ਅਭਿਵਿਅਕਤੀ ਰਾਹੀਂ ਮਨੁੱਖਤਾ ਦੀ ਰਹਿਬਰੀ ਕਰਨ ਵਾਲਾ ਹਾਦੀ ਹੈ।[81] ਕੁਰਾਨ ਵਿਚ ਹਜਰਤ ਮੁਹੰਮਦ ਨੂੰ ਵੀ ਅਲਾਹ ਦਾ ਨੂਰ ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਹੈ।[82] ਇਸ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਕੁਰਾਨ ਵਿਚ ਇਹ ਵੀ ਲਿਖਿਆ ਹੈ ਕਿ ਖ਼ੁਦਾ ਜਿਸ ਨੂੰ ਚਾਹੇ ਉਸੇ ਨੂੰ ਹੀ ਨੂਰ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕੁਰਾਨ ਵਿਚ 'ਨੂਰ' ਸ਼ਬਦ ਨੂੰ ਖ਼ੁਦਾਈ ਗਿਆਨ ਦੇ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਲਈ ਵੀ ਵਰਤਿਆ ਗਿਆ। ਦੂਜੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿਚ ਕੁਰਾਨ ਅਨੁਸਾਰ ਨੂਰ ਉਸ ਸੱਚ ਦਾ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਹੈ ਜਿਹੜਾ ਖ਼ੁਦਾ ਨਬੀਆਂ ਰਾਹੀਂ ਮਨੁੱਖ ਤਕ ਪਹੁੰਚਾਂਦਾ ਹੈ।[83] ਸੋ ਕੁਰਾਨ ਵਿਚ 'ਨੂਰ' ਸ਼ਬਦ ਪਰਮਾਤਮਾ ਲਈ, ਹਜ਼ਰਤ ਮੁਹੰਮਦ ਲਈ ਅਤੇ ਉਸ ਦੇ ਨਬੀਆਂ ਰਾਹੀਂ ਅਭਿਵਿਅਕਤ ਹੋਏ ਗਿਆਨ ਆਦਿ ਕਈ ਅਰਥਾਂ ਵਿਚ ਵਰਤਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਕਈ ਤਰਕਵਾਦੀ ਧਰਮ ਸ਼ਾਸਤਰੀ ਖ਼ੁਦਾ ਦੇ ਨੂਰ ਨੂੰ ਉਸ ਦੀ ਰਹਿਬਰੀ ਦਾ ਚਿੰਨ੍ਹ ਸਮਝਦੇ ਹਨ। ਸੂਫ਼ੀਆਂ ਵਿਚ ਵੀ ਇਹ ਸਿੱਧਾਂਤ ਕਾਫ਼ੀ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਹੈ।

ਭਾਰਤੀ ਚਿੰਤਕਾਂ ਨੇ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੇ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਮਈ ਸਰੂਪ ਕਾਰਣ ਉਸ ਨੂੰ ਜੋਤਿ ਸਰੂਪ ਕਿਹਾ ਹੈ। ਕੱਠ ਉਪਨਿਸ਼ਦ ਵਿਚ ਬ੍ਰਹਮ ਦੇ ਅਨੰਤ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਦਾ ਵਰਣਨ ਕਰਦਿਆਂ ਦੱਸਿਆ ਗਿਆ ਹੈ ਕਿ ਉਸ ਦਾ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਸੂਰਜ, ਚੰਦਰਮਾਂ, ਸਿਤਾਰੇ ਅਤੇ ਬਿਜਲੀਆਂ ਵਰਗਾ ਨਹੀਂ ਪਰ ਵਿਸ਼ਵ ਦੀ ਹਰ ਇਕ ਵਸਤੂ ਉਸ ਦੇ ਹੀ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਨਾਲ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਮਾਨ ਹੋ ਰਹੀ ਹੈ।[84]

ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਬਾਣੀ ਵਿਚ ਵੀ 'ਜੋਤਿ' ਸ਼ਬਦ ਪਰਮਾਤਮਾ ਲਈ ਵਰਤਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਧਨਾਸਰੀ ਰਾਗ ਵਿਚ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਲਿਖਦੇ ਹਨ ਕਿ ਇਹ ਜੋਤਿ ਸਾਰੇ ਵਿਸ਼ਵ ਵਿਚ ਵਿਆਪਕ ਹੈ ਪਰ ਇਹ ਪਰਮਾਤਮਾ ਨਾਲੋਂ ਕੋਈ ਵੱਖਰੀ ਚੀਜ਼ ਨਹੀਂ ਬਲਕਿ ਇਹ ਪਰਮਾਤਮਾ ਆਪ ਹੀ ਹੈ ਜਿਸ ਦੀ ਹੋਂਦ ਕਾਰਣ ਸਾਰੇ ਸੰਸਾਰ ਦਾ ਜੀਵਨ ਗਤੀਸ਼ੀਲ ਹੋ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਇਹ ਜੋਤਿ ਅਥਵਾ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੀ ਹੋਂਦ ਕੇਵਲ ਗੁਰੂ ਦੀ ਸਿੱਖਿਆ ਅਰਥਾਤ ਸ਼ਬਦ ਨਾਲ ਹੀ ਪ੍ਰਗਟ ਹੋ ਸਕਦੀ ਹੈ।[85]

---

78. *ਮਹਾਨ ਕੋਸ਼*, ਪੰਨਾ 536
79. *Short Encyclopedia of Islam*, p. 451
80. Duncan Greenleese, *The Gospel of Islam*, p.8
81. *ਕੁਰਾਨ* : 118
82. *ਉਹੀ*
83. *ਉਹੀ* ਸੂਰਾ, 24.40
84. *न तत्र सूर्यो भाति न चन्द्रतारकं नेमा विद्युतो भान्ति कुतो यमग्निः।*
    तमेव भान्तमनुभाति सर्व तस्य भासा सर्वमिदं विभाति। (*कठ उपनिषद*, 2/2/15)
85. *ਸਭ ਮਹਿ ਜੋਤਿਜੋਤਿ ਹੈ ਸੋਇ ॥ ਤਿਸ ਦੈ ਚਾਨਣਿ ਸਭ ਮਹਿ ਚਾਨਣੁ ਹੋਇ ॥*
    ਗੁਰ ਸਾਖੀ ਜੋਤਿ ਪਰਗਟੁ ਹੋਇ ॥ ਧਨਾਸਰੀ, ੧,੬੬੩

ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਚ ਜਿੱਥੇ ਪਰਮਾਤਮਾ ਨੂੰ ਜੋਤਿ ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਹੈ ਉੱਥੇ ਉਸ ਨੂੰ ਜੋਤਿ ਸਰੂਪ ਵੀ ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਹੈ।[86] ਇਸ ਦਾ ਭਾਵ ਇਹ ਹੈ ਕਿ 'ਜੋਤਿ ਸ਼ਬਦ ਨ ਕੇਵਲ ਪਰਮਾਤਮਾ ਲਈ ਹੀ ਵਰਤਿਆ ਗਿਆ ਹੈ ਸਗੋਂ ਕਿਸੇ ਹੋਰ ਚੀਜ਼ ਲਈ ਵੀ ਵਰਤਿਆ ਗਿਆ ਹੈ ਜਿਸ ਦਾ ਪਰਮਾਤਮਾ ਨੂੰ ਰੂਪ ਮੰਨਿਆ ਹੈ। ਪਰ ਇਹ ਵੱਖਰੀ ਚੀਜ਼ ਕੀ ਹੈ? ਇਸ ਪ੍ਰਸ਼ਨ ਦਾ ਉੱਤਰ ਸ਼ਾਇਦ *ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ* ਰਚਨਾ ਦੀਆਂ ਹੇਠ ਲਿਖੀਆਂ ਪੰਗਤੀਆਂ ਵਿਚੋਂ ਲਭਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ :

(ੳ) *ਅਵਲਿ ਅਲਹ ਨੂਰੁ ਉਪਾਇਆ ਕੁਦਰਤਿ ਕੇ ਸਭ ਬੰਦੇ ॥*
ਏਕ ਨੂਰ ਤੇ ਸਭੁ ਜਗੁ ਉਪਜਿਆ ਕਉਨ ਭਲੇ ਕੋ ਮੰਦੇ ॥[87]

(ਅ) *ਸ਼ਬਦਿ ਜੋਤਿ ਜਗਾਇ ਦੀਪਕੁ ਨਾਨਕਾ ਭਉ ਭੰਜਨੋ ॥*[88]

ਪਹਿਲੇ ਪ੍ਰਮਾਣ ਵਿਚ ਸੰਤ ਕਬੀਰ ਦਾ ਭਾਵ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਜੀ ਕੇ ਵਾਕ "ਪ੍ਰਥਮੇ ਖੰਡਾ ਸਾਜ ਕੇ ਸਭ ਸੰਸਾਰ ਉਪਾਇਆ" ਨਾਲ ਮਿਲਦਾ ਜੁਲਦਾ ਹੈ ਜਿਸ ਦਾ ਅਰਥ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਪਰਮਾਤਮਾ ਨੇ ਹਰ ਪਾਸੇ ਆਪਣੀ ਸ਼ਕਤੀ ਦਾ ਪਾਸਾਰ ਕੀਤਾ ਤੇ ਫਿਰ ਉਸ ਸ਼ਕਤੀ ਵਿਚੋਂ ਸਾਰਾ ਸੰਸਾਰ ਪੈਦਾ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਦੂਜੇ ਪ੍ਰਮਾਣ ਵਿਚ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਨੇ ਸ਼ਬਦ ਅਥਵਾ ਗਿਆਨ ਨੂੰ ਹੀ ਜੋਤਿ ਕਿਹਾ ਹੈ ਜਿਸ ਦੇ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਨਾਲ ਹੋਰਾਂ ਦੀਆਂ ਆਤਮਾਵਾਂ ਨੂੰ ਦੀਵੇ ਨਾਲ ਦੀਵਾ ਜਗਾਉਣ ਦੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਮਾਨ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਸੋ *ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ* ਬਾਣੀ ਵਿਚ 'ਜੋਤਿ' ਸ਼ਬਦ ਪਰਮਾਤਮਾ, ਉਸ ਦੀ ਸ਼ਕਤੀ ਅਤੇ ਉਸ ਦੇ ਗਿਆਨ ਲਈ ਵਰਤਿਆ ਗਿਆ ਹੈ।

ਗੁਰੂ ਜੋਤਿ ਤੋਂ ਭਾਵ ਗੁਰੂ ਦੀ ਆਤਮਾ ਦੇ ਉਸ ਸਰੂਪ ਤੋਂ ਹੈ ਜਿਹੜੀ ਈਸ਼ਵਰ ਦੀ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਰੂਪ ਪਰਮ ਸੱਤਾ ਨਾਲ ਤਦਰੂਪਤਾ ਗ੍ਰਹਿਣ ਕਰ ਚੁੱਕੀ ਹੈ। ਇਹ ਪਰਮਾਤਮਾ ਨਾਲ ਇਕ ਰੂਪ ਹੋਈ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੀ ਜੋਤਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਪਰਵਰਤੀ ਗੁਰੂਆਂ ਦੇ ਵੱਖ ਵੱਖ ਸਰੀਰਾਂ ਵਿਚ ਪ੍ਰਵੇਸ਼ ਹੁੰਦੀ ਰਹੀ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਅਮਰ ਦਾਸ ਇਸ ਜੋਤਿ ਮਿਲਾਪ ਦੇ ਅਤਿ ਅਲੌਕਿਕ ਕ੍ਰਿਸ਼ਮੇ ਦੀ ਅਸਚਰਜਤਾ ਦਾ ਵਰਣਨ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਲਿਖਦੇ ਹਨ ਕਿ :

ਨਾਨਕ ਗੁਰ ਤੇ ਗੁਰ ਹੋਇਆ ਵੇਖਹੁ ਤਿਸ ਕੀ ਰਜਾਇ ॥
ਇਹੁ ਕਾਰਣੁ ਕਰਤਾ ਕਰੇ ਜੋਤੀ ਜੋਤਿ ਸਮਾਇ ॥[89]

ਸੱਤੇ ਬਲਵੰਡ ਦੀ ਵਾਰ ਅਤੇ ਭੱਟਾ ਦੇ ਸਵਈਆਂ ਵਿਚ ਇਸ ਸਿੱਧਾਂਤ ਦਾ ਵਿਰਾਟ ਪ੍ਰਦਰਸ਼ਨ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਸੱਤਾ ਅਤੇ ਬਲਵੰਡ ਲਿਖਦੇ ਹਨ ਕਿ ਜਦੋਂ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਨੇ ਗੁਰੂ ਅੰਗਦ ਨੂੰ ਗੱਦੀ ਨਸ਼ੀਨ ਕੀਤਾ ਤਾਂ ਲਹਿਣੇ ਦੀ ਦੁਹਾਈ ਫਿਰ ਗਈ ਪਰ ਅਸਚਰਜ ਗੱਲ ਇਹ ਹੋਈ ਕਿ ਗੁਰੂ ਜੋਤਿ ਤਾਂ ਉਹੋ ਹੀ ਰਹੀ ਅਤੇ ਉਸ ਨੂੰ ਪ੍ਰਗਟ ਕਰਨ ਦੀ ਜੁਗਤੀ ਦੇ ਸਿੱਧਾਂਤ ਵਿਚ ਵੀ ਕੋਈ ਫ਼ਰਕ ਨਹੀਂ ਪਿਆ, ਕੇਵਲ ਕਾਇਆ ਹੀ ਪਲਟ ਦਿੱਤੀ ਗਈ।[90] ਮੱਥਰਾ ਭੱਟ ਗੁਰੂ ਜੋਤਿ ਦੀ ਇਕ ਸਰੀਰ ਤੋਂ ਦੂਜੇ ਸਰੀਰ ਤਕ ਦੀ ਅਲੌਕਿਕ ਯਾਤਰਾ ਨੂੰ ਪ੍ਰਦਰਸ਼ਿਤ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਲਿਖਦੇ ਹਨ ਕਿ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਸਰੂਪ

---

86. *ਜੋਤਿ ਸਰੂਪ ਸਦਾ ਸੁਖ ਦਾਤਾ ਸਚੇ ਸੋਭਾ ਪਾਇਦਾ ॥* ਮਾਰੂ, ੧,੧੦੩੬

87. ਪ੍ਰਭਾਤੀ, ਕਬੀਰ, ੧੩੪੯

88. ਬਿਲਾਵਲ, ੧,੮੪੩

89. ਗੂਜਰੀ, ੩,੪੯੦-੪੯੧

90. *ਲਹਣੇ ਦੀ ਫੇਰਾਈਐ ਨਾਨਕਾ ਦੋਹੀ ਖਟੀਐ ॥*
ਜੋਤਿ ਓਹਾ, ਜੁਗਤਿ ਸਾਇ, ਸਹਿ ਕਾਇਆ ਫੇਰਿ ਪਲਟੀਐ ॥
ਵਾਰ ਰਾਮਕਲੀ, ਰਾਇ ਬਲਵੰਡ ਅਤੇ ਸੱਤਾ, ਪੰਨਾ ੯੬੫

ਪਰਮਾਤਮਾ ਨੇ ਖ਼ੁਦ ਹੀ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇ ਸਰੀਰ ਵਿਚ ਪ੍ਰਵੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਸੀ। ਫਿਰ ਇਹ ਗੁਰਤਾ ਦਾ ਤੱਤ ਗੁਰੂ ਅੰਗਦ ਦੀ ਆਤਮਾ ਨਾਲ ਤਦ ਰੂਪ ਹੋ ਗਿਆ। ਗੁਰੂ ਅੰਗਦ ਨੇ ਇਸ ਗੁਰਤਾ ਦੇ ਤੱਤ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਕਿਰਪਾ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਨਾਲ ਗੁਰੂ ਅਮਰ ਦਾਸ ਦੇ ਹਿਰਦੇ ਵਿਚ ਸਥਾਪਿਤ ਕੀਤਾ। ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਗੁਰੂ ਰਾਮ ਦਾਸ ਤੋਂ ਹੁੰਦੀ ਹੋਈ ਇਹ ਜੋਤਿ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਵਿਚ ਵਿਦਮਾਨ ਹੋਈ।[91] ਜਿਵੇਂ ਇਕ ਦੀਵੇ ਦੀ ਲਾਟ ਤੋਂ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਲੈ ਕੇ ਦੂਜੇ ਨੂੰ ਜਲਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਪਰ ਦੂਜਾ ਦੀਵਾ ਜਗਣ ਤੇ ਪਹਿਲੇ ਦੀ ਲੋ ਨਾ ਤਾਂ ਬੁਝਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਨ ਹੀ ਘਟ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਗੁਰੂਆਂ ਦੀ ਜੋਤਿ ਇਕ ਸਰੀਰ ਨੂੰ ਬਦਲ ਕੇ ਵੀ ਪੂਰਨ ਹੀ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ। ਪਰ ਇੱਥੇ ਇਹ ਸੁਆਲ ਪੈਦਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਕੀ ਇਕ ਗੁਰੂ ਦੀ ਜੋਤਿ ਦੂਜੇ ਦੇ ਸਰੀਰ ਵਿਚ ਉਦੋਂ ਹੀ ਪ੍ਰਵੇਸ਼ ਕਰਦੀ ਹੈ ਜਦੋਂ ਗੁਰੂ ਗੱਦੀ ਨਸ਼ੀਨੀ ਦਾ ਸਮਾਂ ਹੁੰਦਾ ਸੀ ਜਾਂ ਉਸ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ ਦੋਹਾਂ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਦੀਆਂ ਆਤਮਾਵਾਂ ਦਾ ਸੁਮੇਲ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਮੇਰੇ ਵਿਚਾਰ ਵਿਚ ਗੁਰੂ ਗੱਦੀ ਵੇਲੇ ਤਾਂ ਕੇਵਲ ਸੰਸਾਰਕ ਰਸਮ ਹੀ ਅਦਾ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਸੀ, ਗੁਰੂ ਜੋਤਿ ਦਾ ਦੂਜੇ ਗੁਰੂ ਦੇ ਸਰੀਰ ਵਿਚ ਪ੍ਰਵੇਸ਼ ਤਾਂ ਉਦੋਂ ਹੀ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਸੀ ਜਦੋਂ ਉਹ ਆਤਮਿਕ ਪ੍ਰਾਪਤੀਆਂ ਦੀਆਂ ਅਤਿ ਉਚੀਆਂ ਸਿਖਰਾਂ ਨੂੰ ਛੋਹ ਲੈਂਦੀ ਸੀ।

ਗੁਰੂ ਜੋਤਿ ਰੂਪਾਂਤਰਣ ਦਾ ਇਹ ਸਿੱਧਾਂਤ ਸੰਸਾਰ ਦੇ ਹੋਰ ਧਰਮਾਂ ਵਿਚ ਉਪਲਬਧ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ।

ਬੁੱਧ ਮਤ ਵਿਚ ਗੁਰੂ ਜੋਤਿ ਦੇ ਰੂਪਾਂਤਰਣ ਦਾ ਸਿੱਧਾਂਤ : ਬੁੱਧ ਮਤ ਅਨੁਸਾਰ ਮਨੁੱਖੀ ਆਤਮਾ ਨੂੰ ਬੋਧ ਅਵਸਥਾ ਤਕ ਪੁਜਣ ਲਈ ਕਈ ਜੂਨਾਂ ਵਿਚੋਂ ਲੰਘਣਾ ਪੈਂਦਾ ਹੈ ਅਰਥਾਤ ਉਸ ਨੂੰ ਕਈ ਸਰੀਰ ਧਾਰਨ ਕਰਨੇ ਪੈਂਦੇ ਹਨ। ਪਹਿਲੇ ਜਨਮ ਵਿਚ ਉਹ ਗੁਰੂ ਜਾਂ ਬੁੱਧ ਦੀ ਪਦਵੀ ਨਹੀਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰ ਸਕਦੀ। ਇਸ ਦਾ ਕਾਰਨ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਇਕ ਤਾਂ ਇਹ ਮਤ ਈਸ਼ਵਰ ਦੀ ਹਸਤੀ ਤੇ ਉਸ ਦੇ ਪ੍ਰਸਾਦ ਗੁਣ ਵਿਚ ਨਿਸ਼ਠਾ ਹੀ ਨਹੀਂ ਰਖਦਾ ਦੂਜਾ ਬੁੱਧ ਲਈ ਬੋਧ ਅਵਸਥਾ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਨਿਰੋਲ ਉਸ ਦੇ ਸਵੈ-ਯਤਨਾਂ ਦਾ ਹੀ ਸਿੱਟਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਤੀਜੀ ਗੱਲ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਜਦੋਂ ਮਨੁੱਖੀ ਆਤਮਾ ਬੋਧ ਜਾਂ ਨਿਰਵਾਣ ਅਵਸਥਾ ਵਿਚ ਪੁੱਜ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਤਾਂ ਨਾ ਤੇ ਇਹ ਮੁੜ ਕੇ ਕੋਈ ਸਰੀਰ ਹੀ ਧਾਰਨ ਕਰਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਨਾ ਹੀ ਕਿਸੇ ਹੋਰ ਆਤਮਾ ਵਿਚ ਗੁਰਮਤ ਦੇ ਵਿਧਾਨ ਵਾਂਗ ਸਮਾਵੇਸ਼ ਹੀ ਕਰ ਸਕਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਦਾ ਕਾਰਣ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਨਿਰ-ਉਪਾਧੀ ਸ਼ੇਸ਼ ਨਿਰਵਾਣ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਉਪਰੰਤ ਭਾਵੇਂ ਬੁੱਧ ਜਾਂ ਅਰਹਤ ਦਾ ਸਰੀਰ ਸੰਸਾਰ ਵਿਚ ਪ੍ਰਵਿਰਤ ਹੀ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ ਪਰ ਸਭ ਇੱਛਾਵਾਂ ਤੋਂ ਮੁਕਤ ਹੋਣ ਕਾਰਣ, ਉਸ ਦਾ ਮਾਨਸਿਕ ਸਕੰਧ ਪੁਨਰ ਜਨਮ ਲਈ ਉਤਸ਼ਾਹ ਪੈਦਾ ਨਹੀਂ ਕਰਦਾ। ਮਨੁੱਖੀ ਆਤਮਾ ਦੀ ਇਹ ਅਵਸਥਾ ਉਹ ਸ਼ੂਨਯ ਅਵਸਥਾ ਹੈ ਜਿਸ ਦੀ ਉਪਮਾ ਇਕ ਬੁੱਝੇ ਹੋਏ ਦੀਵੇ ਨਾਲ ਕੀਤੀ ਜਾ ਸਕਦੀ ਹੈ। ਨਿਰਵਾਣ ਅਵਸਥਾ ਦਾ ਇਹ ਸਰੂਪ

---

91. ਜੋਤਿ ਰੂਪਿ ਹਰਿ ਆਪਿ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਕਹਾਯਉ॥
ਤਾ ਤੇ ਅੰਗਦੁ ਭਯਉ ਤਤ ਸਿਉ ਤਤੁ ਮਿਲਾਯਉ॥
ਅੰਗਦਿ ਕਿਰਪਾ ਧਾਰਿ ਅਮਰੁ ਸਤਿਗੁਰ ਥਿਰੁ ਕੀਅਉ॥
ਅਮਰਦਾਸਿ ਅਮਰਤੁ ਛਤ੍ਰ ਗੁਰ ਰਾਮਹਿ ਦੀਅਉ॥
ਗੁਰ ਰਾਮ ਦਾਸ ਦਰਸਨੁ ਪਰਸਿ, ਕਹਿ ਮਥੁਰਾ ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਬਯਣ ॥
ਮੂਰਤਿ ਪੰਚ ਪ੍ਰਮਾਣ ਪੁਰਖੁ ਗੁਰੁ ਅਰਜੁਨੁ ਪਿਖਹੁ ਨਯਣ।

ਸਵਈਏ ਮਹਲੇ ਪੰਜਵੇਂ ਕੇ, ਪ, ੧੪੦੮

ਪਰਮਾਤਮਾ ਵਿਚ ਹਲੂਲਤਾ ਦਾ ਲਖਾਇਕ ਨਹੀਂ ਬਲਕਿ ਵਿਸ਼ਵ-ਵਿਆਪੀ ਦੁਖਾਂ ਤੋਂ ਛੁਟਕਾਰਾ ਪਾਉਣ, ਰਾਗ ਦ੍ਵੈਖ, ਮੋਹ ਅਤੇ ਇੱਛਾਵਾਂ ਤੋਂ ਮੁਕਤ ਹੋਣ ਦਾ ਸੂਚਕ ਹੈ। ਇਹੀ ਕਾਰਣ ਹੈ ਕਿ ਬੁੱਧ ਮਤ ਦੇ ਨਿਰਵਾਣ ਪਦ ਸੰਕਲਪ ਅਤੇ ਗੁਰਮਤਿ ਦੇ ਪਰਮ ਪਦ ਵਿਚ ਬੁਨਿਆਦੀ ਫ਼ਰਕ ਹੈ। ਬੁੱਧ ਨਿਰਉਪਾਧੀ ਸ਼ੇਸ਼ ਨਿਰਵਾਣ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਉਪਰੰਤ ਇਕ ਅਮਰ ਆਤਮਾ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ ਤੇ ਆਵਾਗਉਣ ਵਿਚ ਨਹੀਂ ਆਉਂਦਾ ਤੇ ਨਾ ਹੀ ਕਿਸੇ ਹੋਰ ਸਰੀਰ ਵਿਚ ਪ੍ਰਵੇਸ਼ ਹੀ ਕਰਦਾ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਉਸ ਦੇ ਹੋਰ ਸਰੀਰ ਵਿਚ ਪ੍ਰਵੇਸ਼ ਕਰਨ ਜਾ ਪੁਨਰ ਜਨਮ ਧਾਰਨ ਕਰਨ ਦੀ ਖਾਹਿਸ਼ ਨੂੰ ਪੈਦਾ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਮਾਨਸਿਕ ਸਕੰਧ ਦੀ ਹੋਂਦ ਹੀ ਖ਼ਤਮ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਪਰ ਗੁਰਮਤਿ ਦਾ ਪਰਮ ਪਦ ਮਨੁੱਖੀ ਆਤਮਾ ਵਿਚ ਉਸ ਦੀ ਪਰਮਾਤਮਾ ਨਾਲ ਇਕਰੂਪਤਾ ਦਾ ਲਖਾਇਕ ਹੈ ਉਸ ਦੀ ਇਸ ਹਉਮੈ ਰਹਿਤ ਅਵਸਥਾ ਵਿਚ ਭਾਵੇਂ ਕੋਈ ਇੱਛਾ ਨਹੀਂ ਰਹਿੰਦੀ ਪਰ ਫਿਰ ਵੀ ਈਸ਼ਵਰ ਦੀ ਰਜ਼ਾ ਪਰਾਇਣ ਹੋਣ ਕਾਰਣ ਜਗਤ ਕਲਿਆਣ ਲਈ ਪੁਨਰ ਜਨਮ ਵੀ ਧਾਰਨ ਕਰ ਸਕਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਕਿਸੇ ਹੋਰ ਸਰੀਰ ਵਿਚ ਵੀ ਪ੍ਰਵੇਸ਼ ਕਰ ਸਕਦੀ ਹੈ। ਪਰ ਬੁੱਧ ਮਤ ਵਿਚ ਅਜੇਹਾ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਦਾ।

ਜੈਨ ਮਤ ਵਿਚ ਗੁਰੂ ਜੋਤਿ ਦੇ ਰੂਪਾਂਤਰਣ ਦਾ ਸਿੱਧਾਂਤ : ਜੈਨ ਮਤ ਵਿਚ ਆਲੋਕ ਅਤੇ ਆਕਾਸ਼ ਆਦਿ ਸਥਿਤੀਆਂ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਲਈ ਜੀਵ ਨੂੰ ਕਰਮ ਮੁਕਤ ਹੋਣਾ ਪੈਂਦਾ ਹੈ। ਪੁਰਾਣੇ ਕਰਮਾਂ ਦੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਨੂੰ ਧਾਰਮਕ ਕਰਮਾਂ ਰਾਹੀਂ ਘਟਾਉਣਾ ਅਤੇ ਨਵੇਂ ਕਰਮਾਂ ਨੂੰ ਆਤਮਾ ਵਿਚ ਪ੍ਰਵੇਸ਼ ਹੋਣ ਤੋਂ ਰੋਕਣਾ ਹੀ ਕਰਮਾਂ ਤੋਂ ਮੁਕਤ ਹੋਣਾ ਹੈ। ਇਸ ਅਵਸਥਾ ਵਿਚ ਪੁਜੇ ਹੋਏ ਜੀਵ ਨੂੰ ਤੀਰਥੰਕਰ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਕਲਪ ਸੂਤਰ ਵਿਚ ਮਹਾਵੀਰ ਦੀ ਅਵਸਥਾ ਦਾ ਬਿਆਨ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਇਸ ਨੂੰ ਬੰਧਨ ਮੁਕਤ ਆਕਾਸ਼ ਵਾਂਗ ਕਿਸੇ ਆਸਰੇ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ, ਹਵਾ ਦੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਅਰੋਕ, ਸਿਆਲ ਦੇ ਪਾਣੀ ਦੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸ਼ੁਧ, ਕੰਵਲ ਵਾਂਗ ਨਿਰਲੇਪ ਅਤੇ ਆਜ਼ਾਦ ਪੰਛੀ ਦੀ ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਨਾਲ ਉਪਮਾਇਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਜੈਨ ਧਰਮ ਦੇ ਮੋਢੀ ਰਿਸ਼ਭਦੇਵ ਪਹਿਲੇ ਤੀਰਥੰਕਰ ਹੋਏ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਬਾਅਦ 22 ਤੀਰਥੰਕਾਰ ਹੋਏ ਮੰਨੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਅੰਤਮ ਤੀਰਥੰਕਰ ਮਹਾਂਵੀਰ ਜੀ ਸਨ। ਇਹ ਤੀਰਥੰਕਰ ਸਮੇਂ ਸਮੇਂ ਜਨਮ ਲੈ ਕੇ ਅਤੇ ਆਪਣੀ ਘਾਲ ਕਮਾਈ ਦੁਆਰਾ ਤੀਰਥੰਕਰ ਦੀ ਅਵਸਥਾ ਤਕ ਪੁਜ ਕੇ ਲੋਕਾਂ ਦਾ ਪੱਥ ਪ੍ਰਦਰਸ਼ਨ ਤਾਂ ਕਰਦੇ ਰਹੇ ਹਨ ਪਰ ਗੁਰਮਤਿ ਵਾਂਗ ਇਕ ਤੀਰਥੰਕਰ ਦੀ ਜੋਤਿ ਦਾ ਦੂਜੇ ਤੀਰਥੰਕਰ ਦੀ ਆਤਮਾ ਵਿਚ ਪ੍ਰਵੇਸ਼ ਹੋਣ ਦਾ ਵਿਧਾਨ ਜੈਨ ਮਤ ਵਿਚ ਉਪਲਬਧ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ।

ਇਸਲਾਮ ਤੇ ਈਸਾਈ ਮਤ ਵਿਚ ਗੁਰੂ ਜੋਤਿ ਦੇ ਰੂਪਾਂਤਰਣ ਦਾ ਸਿੱਧਾਂਤ : ਇਸਲਾਮ ਅਤੇ ਈਸਾਈ ਧਰਮ ਵਿਚ ਪੁਨਰ ਜਨਮ ਦੇ ਸਿੱਧਾਂਤ ਨੂੰ ਸਵੀਕਾਰ ਹੀ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਗਿਆ। ਇਸ ਲਈ ਇਨ੍ਹਾਂ ਧਰਮਾਂ ਵਿਚ ਈਸਾ ਜਾਂ ਹਜ਼ਰਤ ਮੁਹੰਮਦ ਦੀ ਜੋਤ ਦਾ ਉਸ ਦੇ ਪੈਰੋਕਾਰਾਂ ਵਿਚ, ਗੁਰਮਤ ਵਾਂਗ ਸਮਾਵੇਸ਼ ਹੋਣ ਦਾ ਸੁਆਲ ਹੀ ਪੈਦਾ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ। ਈਸਾਈ ਮਤ ਅਨੁਸਾਰ "ਈਸਾ ਸੂਲੀ ਤੇ ਚੜ੍ਹ ਕੇ ਮਰਿਆ ਨਹੀਂ ਸਗੋਂ ਸਣੇ ਦੇਹ ਅਕਾਸ਼ ਵਿਚ ਅਲੋਪ ਹੋ ਗਿਆ। ਸੂਲੀ ਚੜ੍ਹਨ ਤੋਂ ਤਿੰਨ ਦਿਨ, ਬਾਅਦ ਉਹ ਕਬਰ ਵਿਚੋਂ ਉਠ ਖੜਿਆ। ਆਪਣੇ ਸ਼ਾਗਿਰਦਾਂ ਨੂੰ ਮਿਲਿਆ। ਚਾਲ੍ਹੀ ਦਿਨ ਬਾਹਰ ਫਿਰਦਾ ਰਿਹਾ, ਫਿਰ ਆਕਾਸ਼ ਵਿਚ ਆਲੋਪ ਹੋ ਗਿਆ। "ਉਹ ਸੁਰਗ ਵਿਚ ਜਾ ਕੇ ਪਰਮੇਸ਼ਰ ਦੇ ਸੱਜੇ ਹੱਥ ਹੈ ਅਤੇ ਦੂਤ ਅਤੇ ਇਖਤਿਆਰ ਵਾਲੇ ਅਤੇ ਸ਼ਕਤੀ ਵਾਲੇ ਉਸ ਦੇ ਅਧੀਨ ਕੀਤੇ ਹੋਏ ਹਨ।"[92]

92. *ਪਵਿੱਤਰ ਬਾਈਬਲ* (ਪੰਜਾਬੀ); ਬੈਂਗਲੋਰ, 1959, ਪੰਨਾ 308

ਸੇਂਟ ਪੇਟਰ ਦੇ ਉਪਰੋਕਤ ਸ਼ਬਦਾਂ ਤੋਂ ਪਤਾ ਚਲਦਾ ਹੈ ਕਿ ਈਸਾ ਅਤੇ ਖ਼ੁਦਾ ਦੋ ਵੱਖ ਵੱਖ ਹਸਤੀਆਂ ਹਨ। ਗੁਰਮਤਿ ਵਾਂਗ ਦੋਹਾਂ ਵਿਚ ਇਕਰੂਪਤਾ ਨਹੀਂ। ਜਿਥੋਂ ਤਕ ਹਜ਼ਰਤ ਮੁਹੰਮਦ ਦਾ ਸੁਆਲ ਹੈ ਉਹ ਰੱਬੀ ਪੈਗ਼ਾਮ, ਜੋ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਵਹੀ ਜਾਂ ਇਲਹਾਮ ਦੁਆਰਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੁੰਦਾ ਸੀ, ਲਿਆਉਣ ਵਾਲੇ ਪੈਗੰਬਰ ਤਾਂ ਹਨ ਪਰ ਖ਼ੁਦਾ ਦੇ ਪ੍ਰਤੱਖ ਦੀਦਾਰ ਤੇ ਉਸ ਨਾਲ ਇਕਰੂਪਤਾ ਦਾ ਇਸਲਾਮੀ ਸਾਹਿੱਤ ਵਿਚ ਬਹੁਤ ਘੱਟ ਉੱਲੇਖ ਹੋਇਆ ਪ੍ਰਤੀਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਇਸਲਾਮ ਅਤੇ ਈਸਾਈ-ਧਰਮ ਵਿਚ ਖ਼ੁਦਾ ਨਾਲ ਇਸ ਤਦਰੂਪਤਾ ਦੇ ਅਭਾਵ ਅਤੇ ਪੁਨਰ ਜਨਮ ਦੇ ਸਿੱਧਾਂਤ ਦੀ ਅਣਹੋਂਦ ਕਾਰਣ, ਗੁਰਮਤਿ ਦੀ ਧਾਰਨਾ ਵਾਂਗ ਜੋਤਿ ਦੇ ਇਕ ਤੋਂ ਦੂਜੇ ਸਰੀਰ ਵਿਚ ਪ੍ਰਵੇਸ਼ ਹੋਣ ਦਾ ਸਿੱਧਾਂਤ ਉਪਲਬਧ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ।

ਗੁਰੂ ਜੋਤਿ ਦਾ ਅਨਾਦੀ ਸੁਭਾ : ਗੁਰੂ ਜੋਤਿ ਰੂਪਾਂਤਰਣ ਦੇ ਇਸ ਸਿੱਧਾਂਤ ਤੋਂ ਇਕ ਹੋਰ ਬੜੇ ਦਿਲਚਸਪ ਵਿਚਾਰ ਦਾ ਉਦੈ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਇਹ ਕਿ ਜੇ ਗੁਰੂ ਜੋਤਿ ਇਕ ਸਰੀਰ ਤੋਂ ਦੂਜੇ ਸਰੀਰ ਵਿਚ ਪ੍ਰਵੇਸ਼ ਕਰ ਸਕਦੀ ਹੈ ਤਾਂ ਕਿ ਇਸ ਜੋਤਿ ਨੇ ਆਪਣੀ ਇਹ ਯਾਤਰਾ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਤੋਂ ਹੀ ਸ਼ੁਰੂ ਕੀਤੀ ਸੀ ਜਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਕਿਸੇ ਹੋਰ ਯੁਗ ਅਤੇ ਕਿਸੇ ਹੋਰ ਪੀਰ ਪੈਗ਼ੰਬਰ ਤਥਾ ਅਵਤਾਰ ਆਦਿ ਤੋਂ? ਤੇ ਜੇ ਇਹ ਵਾਸਤਵ ਵਿਚ ਹੀ ਸੱਚ ਹੈ ਕਿ ਇਹ ਇਦਾਂ ਹੀ ਹੋਇਆ ਹੈ, ਤਾਂ ਕੀ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਵੀ ਇਸ ਸਫ਼ਰ ਦੇ ਜਾਰੀ ਰਹਿਣ ਦੀ ਸੰਭਾਵਨਾ ਹੋ ਸਕਦੀ ਹੈ?

ਭੱਟਾਂ ਦੇ ਸਵੱਈਆਂ ਦੇ ਅਧਿਐਨ ਤੋਂ ਤਾਂ ਇਹ ਪ੍ਰਤੀਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਜੁਗਾਂ ਜੁਗਾਂ ਤੋਂ ਅਵਤਾਰ ਧਾਰਨ ਵਾਲਾ ਵਿਸ਼ਨੂ ਸਤਿਯੁਗ ਵਿਚ ਬਾਵਨ, ਤ੍ਰੇਤੇ ਵਿਚ ਸ੍ਰੀ ਰਾਮ ਚੰਦਰ, ਦੁਆਪਰ ਵਿਚ ਸ੍ਰੀ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਅਤੇ ਕਲਜੁਗ ਵਿਚ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਪਰਵਰਤੀ ਗੁਰੂਆਂ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਪ੍ਰਗਟ ਹੋਇਆ ਹੈ।[93] ਇਸ ਸਿੱਧਾਂਤ ਅਨੁਸਾਰ ਵਿਸ਼ਨੂ ਦੀ ਅਬਚਲ ਅਤੇ ਅਟੱਲ ਜੋਤਿ ਹੀ ਕਈ ਜੁਗਾਂ ਵਿਚੋਂ ਹੁੰਦੀ ਹੋਈ ਗੁਰੂਆਂ ਵਿਚ ਪ੍ਰਗਟ ਹੋਈ ਹੈ ਜਾਂ ਦੂਜੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿਚ ਗੁਰੂਆਂ ਦੀ ਜੋਤਿ ਸ੍ਰੀ ਰਾਮ, ਸ੍ਰੀ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਅਤੇ ਵਿਸ਼ਨੂ ਆਦਿ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਅਵਤਾਰ ਧਾਰਦੀ ਰਹੀ ਹੈ। ਕਿਉਂਕਿ ਇਹ ਸਿੱਧਾਂਤ ਗੁਰੂ ਜੋਤਿ ਦੇ ਜੁਗਾਂ ਜੁਗਾਂ ਵਿਚ ਅਵਤ੍ਰਿਤ ਹੋਣ ਦੇ ਵਿਚਾਰ ਨੂੰ ਸਵੀਕਾਰ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਇਸ ਲਈ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਵੀ ਕਿਸੇ ਹੋਰ ਵਿਅਕਤੀ ਵਿਚ ਅਤੇ ਕਿਸੇ ਹੋਰ ਸਮੇਂ ਅਵਿਤ੍ਰਤ ਹੋਣ ਦੀ ਸੰਭਾਵਨਾ ਦੀ ਅਭਿਵਿਅੰਜਨਾ ਵਿਚ ਵੀ ਇਹ ਸਿੱਧਾਂਤ ਆਸਵੰਦ ਪ੍ਰਤੀਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।

ਮੇਰੇ ਵਿਚਾਰ ਵਿਚ ਭੱਟਾਂ ਦੇ ਉਪਰੋਕਤ ਕਥਨ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਗੁਰੂਆਂ ਪ੍ਰਤਿ ਅਥਾਹ ਸ਼ਰਧਾ ਅਤੇ ਸਮਦ੍ਰਿਸ਼ਟਤਾ ਦੀ ਹੀ ਪ੍ਰਤਿਕਲਪਨਾ ਜਾਪਦੀ ਹੈ ਜਿਸ ਵਿਚ ਭਾਰਤੀ ਅਵਤਾਰਵਾਦ ਦਾ

---

93. *ਸਤਜੁਗਿ ਤੈ ਮਾਣਿਓ ਛਲਿਓ ਬਲਿ ਬਾਵਨ ਭਾਇਓ ॥*
ਤ੍ਰੇਤੈ ਤੈ ਮਾਣਿਓ ਰਾਮੁ ਰਘੁਵੰਸੁ ਕਹਾਇਓ ॥
ਦੁਆਪੁਰਿ ਕ੍ਰਿਸਨ ਮੁਰਾਰਿ ਕੰਸੁ ਕਿਰਤਾਰਥੁ ਕੀਓ॥
ਉਗ੍ਰਸੈਣ ਕਉ ਰਾਜ ਅਭੈ ਭਗਤਹ ਜਨ ਦੀਓ ॥
ਕਲਿ ਜੁਗਿ ਪ੍ਰਮਾਣ ਨਾਨਕ ਗੁਰੁ ਅੰਗਦੁ ਅਮਰੁ ਕਹਾਇਓ ॥
ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਰਾਜੁ ਅਬਿਚਲੁ ਅਟਲੁ ਆਦਿ ਪੁਰਖਿ ਫੁਰਮਾਇਓ ॥
ਸਵਈਏ ਮਹਲੇ ਪਹਿਲੇ ਕੇ—ਪੰਨਾ ੧੩੯੦

ਡੂੰਘਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਪ੍ਰਤੀਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਉਂਞ *ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ* ਬਾਣੀ ਦੇ ਮੂਲ ਸਿੱਧਾਂਤਾਂ ਅਨੁਸਾਰ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਈਸ਼ਵਰ ਨੂੰ ਅਜੂਨੀ ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਹੈ, ਗੁਰੂ ਜੋਤਿ ਦਾ ਪਰਮਾਤਮਾ ਤੋਂ ਛੁੱਟ ਹੋਰ ਕਿਸੇ ਅਵਤਾਰ ਨਾਲ ਅਜੇਹਾ ਕੋਈ ਸਬੰਧ ਨਹੀਂ।

ਜਿਥੋਂ ਤਕ ਇਸ ਗੁਰੂ ਜੋਤਿ ਦਾ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਦੀ ਸਥਿਤੀ ਦਾ ਸਬੰਧ ਹੈ, ਸਿੱਖ ਧਰਮ ਦੀ ਮਾਨਿਅਤਾ ਅਨੁਸਾਰ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਇਹ ਜੋਤਿ *ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ* ਅਤੇ ਪੰਥ ਵਿਚ ਸਥਿਤ ਹੋ ਗਈ। ਇਸ ਕਥਨ ਦੀ ਪੁਸ਼ਟੀ ਲਈ ਇਤਿਹਾਸਕ ਪ੍ਰਮਾਣਾਂ ਦਾ ਸਰਵੇਖਣ ਕਰਨਾ ਸਾਡੇ ਖੋਜ ਖੇਤਰ ਦਾ ਵਿਸ਼ਾ ਨਹੀਂ : ਹਾਂ, ਇਹ ਜ਼ਰੂਰ ਕਿਹਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ਕਿ ਗੁਰਤਾ ਦੇ ਇਸ ਸੰਸਥਾਗਤ ਸਰੂਪ ਦਾ ਆਰੰਭ *ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ* ਬਾਣੀ ਵਿਚ ਅਵੱਸ਼ ਹੀ ਹੋਇਆ ਹੈ, ਕਿਉਂਕਿ ਗੁਰੂ ਸ਼ਬਦ ਨੂੰ ਗੁਰੂ ਕਹਿਣ ਅਤੇ ਗੁਰੂ ਅਤੇ ਸਿੱਖ ਅਥਵਾ ਸੰਗਤ ਦੀ ਪਰਸਪਰ ਇਕਰੂਪਤਾ ਦੇ ਉੱਲੇਖ *ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ* ਬਾਣੀ ਵਿਚ ਕਈ ਸਥਾਨਾਂ ਤੇ ਮਿਲਦੇ ਹਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਅੱਗੇ ਕੀਤਾ ਜਾਏ ਗਾ।

ਸਮੁੱਚੇ ਤੌਰ ਤੇ ਇਹ ਕਿਹਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ਕਿ ਗੁਰੂ ਜੋਤਿ ਦੇ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਇਕ ਸਰੀਰ ਤੋਂ ਦੂਜੇ ਸਰੀਰ ਵਿਚ ਪ੍ਰਵੇਸ਼ ਕਰਨ ਦਾ ਵਿਧਾਨ ਹੋਰ ਧਰਮਾਂ ਵਿਚੋਂ ਉਪਲਬਧ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ। ਇਹ ਕੇਵਲ *ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ* ਵਿਚ ਅੰਕਿਤ ਗੁਰੂ ਸਰੂਪ ਦੀ ਹੀ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਆਪਣੇ ਉੱਤਰਾਧਿਕਾਰੀ ਗੁਰੂ ਨੂੰ ਗੁਰਤਾ ਦੇਣ ਸਮੇਂ ਆਪਣੀ ਕਾਇਆ ਪਲਟ ਕੇ ਉਸ ਦਾ ਰੂਪ ਧਾਰਨ ਕਰ ਸਕਦਾ ਹੈ ਜਾਂ ਆਪਣੀ ਜੋਤਿ ਦਾ ਉਸ ਵਿਚ ਸਮਾਵੇਸ਼ ਕਰ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਪਰ ਸਰੀਰ ਦੇ ਬਦਲਣ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਵੀ ਇਸ ਦੀ ਪੂਰਨਤਾ ਵਿਚ ਕੋਈ ਫ਼ਰਕ ਨਹੀਂ ਪੈਂਦਾ।

ਗੁਰੂ ਜੋਤਿ ਰੂਪਾਂਤਰਣ ਦੇ ਉਪਰੋਕਤ ਸਿੱਧਾਂਤ ਦੇ ਸਰਵੇਖਣ ਦੇ ਨਾਲ ਹੀ ਅਗਲੀ ਸਮੱਸਿਆ ਇਹ ਪੈਦਾ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਕਿ ਕੀ *ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ* ਬਾਣੀ ਅਨੁਸਾਰ ਗੁਰੂ ਈਸ਼ਵਰ ਦਾ ਅਵਤਾਰ ਹੈ? ਇਸ ਸਮੱਸਿਆ ਦੇ ਸਮਾਧਾਨ ਲਈ ਅਵਤਾਰਵਾਦ ਦੇ ਸਿੱਧਾਂਤ ਨੂੰ ਵੀ ਸਮਝਣਾ ਆਵੱਸ਼ਕ ਪ੍ਰਤੀਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।

ਭਾਰਤੀ ਅਵਤਾਰਵਾਦ : ਭਾਰਤੀ ਅਵਤਾਰਵਾਦ ਦੇ ਸਿੱਧਾਂਤ ਅਨੁਸਾਰ ਪਰਮਾਤਮਾ ਸਾਧੂਆਂ ਦੀ ਰੱਖਿਆ, ਦੁਰਜਨਾਂ ਦਾ ਵਿਨਾਸ਼, ਅਧਰਮ ਦਾ ਨਾਸ਼, ਧਰਮ ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ ਅਤੇ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਕਿਰਪਾ ਦੁਆਰਾ ਮੁਕਤ ਅਵਸਥਾ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਨ ਲਈ[94] ਆਪਣੀ ਸੁਤੰਤਰ ਸ਼ਕਤੀ ਦੁਆਰਾ ਜਗਤ ਵਿਚ ਮੂਰਤ ਰੂਪ ਨਾਲ ਪ੍ਰਗਟ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਅਵਤਾਰ ਤੱਤ ਦਾ ਬੋਧਕ ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਸ਼ਬਦ "ਪ੍ਰਾਦੁਰਭਾਵ" ਇਸੇ ਅਰਥ ਵਿਚ ਪ੍ਰਯੁਕਤ ਹੋਇਆ ਹੈ।[95] ਵੈਸ਼ਣਵ ਮਤ ਦੇ ਪੰਚ ਰਾਤ੍ਰ ਗ੍ਰੰਥ ਵਿਚ ਪ੍ਰਯੁਕਤ ਵਿਸ਼ਨੂ ਦੇ ਅੰਤਰਯਾਮੀ ਅਤੇ ਅਰਚਾ ਨਾਮਕ ਪੰਚ ਰੂਪ ਧਾਰਨ ਕਰਨ ਦਾ ਸਿੱਧਾਂਤ ਅਵਤਾਰਵਾਦ ਦਾ ਮੂਲ ਤੱਤ ਹੈ। ਇਸ ਗ੍ਰੰਥ ਵਿਚ ਅਵਤਾਰਾਂ ਦੀਆਂ ਚਾਰ ਕਿਸਮਾਂ ਮੰਨੀਆਂ ਗਈਆਂ ਹਨ ਅਤੇ ਵਿਸ਼ਨੂ ਦੇ ਅਵਤਾਰਾਂ ਦੀ ਸੰਖਿਆ 24 ਦੱਸੀ ਗਈ ਹੈ। ਦਸ ਅਵਤਾਰਾਂ ਦੀ ਕਲਪਨਾ ਵੀ ਲੋਕਪ੍ਰਿਅ ਹੈ। ਇਹ ਸੰਖਿਆ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਹੈ—ਮਤਸਯ, ਕੱਸ਼ਪ, ਵਰਾਹ, ਨਰਸਿੰਹ, ਵਾਮਨ, ਪਰਸ਼ੂਰਾਮ, ਦਸਰਥ, ਰਾਮ, ਬਲਰਾਮ, ਬੁੱਧ ਅਤੇ ਕਲਿਕ।

---

94. परित्राणाय साधूनां विनाशाय च दुष्कृताम्
धर्मसंस्थापनार्थाय संभवामि युगे युगे (*ਗੀਤਾ* : 4/8)

95. *ਸ੍ਰੀਮਦ ਭਗਵਤ* : 10-29-24.

ਭਾਗਵਤ ਵਿਚ ਇਨ੍ਹਾਂ ਅਵਤਾਰਾਂ ਦੀ ਸੰਖਿਆ ਅਣਗਿਣਤ ਦੱਸੀ ਗਈ ਹੈ। ਭਾਵੇਂ ਅਵਤਾਰਵਾਦ ਦੇ ਇਸ ਸਿੱਧਾਂਤ ਦਾ ਵਿਸਤ੍ਰਿਤ ਅਤੇ ਵਿਆਪਕ ਵਰਣਨ ਤਾਂ ਭਗਵਤ ਗ੍ਰੰਥਾਂ ਵਿਚ ਹੀ ਮਿਲਦਾ ਹੈ ਪਰ ਫਿਰ ਵੀ ਇਸ ਦਾ ਪ੍ਰਾਚੀਨਤਮ ਆਧਾਰ ਵੇਦਾਂ ਵਿਚੋਂ ਹੀ ਉਪਲਬਧ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਰਿਗਵੇਦ ਵਿਚ ਵਿਸ਼ਨੂ ਦਾ, ਸਤਪਥ ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਵਿਚ ਸਤਸਯ ਰੂਪ ਧਾਰਨ ਕਰਨ ਦਾ, ਜੈਮਨੀਯ ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਵਿਚ ਕੂਰਮ ਦਾ, ਤੈਤਿਰੀਯ ਸਹਿੰਤਾ ਵਿਚ ਵਰਾਹ ਅਤੇ ਵਾਮਨ ਦਾ ਅਤੇ ਤੈਤਿਰੀਯ ਆਰਣਯਕ ਵਿਚ ਨਰਸਿੰਹ ਦਾ ਉੱਲੇਖ ਮਿਲਦਾ ਹੈ।

ਬੁੱਧ ਮਤ ਵਿਚ ਅਵਤਾਰਵਾਦ : ਬੁੱਧ ਮਤ ਦੇ ਮਹਾਯਾਨੀ ਪੰਥ ਦੀ ਮਾਨਿਅਤਾ ਅਨੁਸਾਰ ਨਿਰਵਾਣ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਉਪਰੰਤ ਜਿੱਥੇ ਬੁੱਧ ਅਵਤਾਰ ਧਾਰਨ ਕਰਦੇ ਹਨ, ਉੱਥੇ ਬੋਧੀਸੱਤਵ ਵੀ ਤੁਸ਼ਿਤ ਨਾਮੀ ਸਵਰਗ ਵਿਚ ਕਰਮ ਫਲ ਦੀ ਪਰਪੱਕਤਾ ਅਤੇ ਪੂਰਨਤਾ ਦੀ ਉਡੀਕ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਉਚਿਤ ਅਵਸਰ ਆਉਣ ਤੇ ਬੁੱਧ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਅਵਤ੍ਰਿਤ ਹੁੰਦੇ ਹਨ।[96] ਤਿੱਬਤ ਵਿਚ ਦਲਾਈ ਲਾਮਾ ਨੂੰ ਅਵਿਲੋਕਤੇਸ਼ਵਰ ਬੁੱਧ ਦਾ ਅਵਤਾਰ ਮੰਨਣ ਦੀ ਪਰੰਪਰਾ, ਉਸ ਨੂੰ ਧਾਰਮਕ ਗੁਰੂ ਅਤੇ ਰਾਜਾ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਪ੍ਰਤਿਸ਼ਠਿਤ ਕਰਨ ਦਾ ਰਿਵਾਜ, ਉਸ ਦੀ ਮ੍ਰਿਤੂ ਉਪਰੰਤ ਉਸ ਦੀ ਆਤਮਾ ਮਠ ਦੇ ਹੀ ਨੇੜੇ ਕਿਸੇ ਬਾਲਕ ਵਿਚ ਪ੍ਰਵੇਸ਼ ਹੋਣ ਦੀ ਮਾਨਿਅਤਾ, ਉਪਰੋਕਤ ਤੱਥ ਦੀ ਪੁਸ਼ਟੀ ਲਈ ਪ੍ਰਮਾਣ ਹਨ। ਪਰ ਬੁੱਧ ਮਤ ਵਿਚ ਅਵਤਾਰਵਾਦ ਦਾ ਇਹ ਸਿੱਧਾਂਤ ਇਸ ਮਤ ਦੀ ਮੁੱਢਲੀ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਦੇ ਅਨੁਕੂਲ ਨਹੀਂ ਸਗੋਂ ਹੋਰ ਮਤਾਂ ਦੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਕਾਰਣ ਬਾਅਦ ਵਿਚ ਵਿਕਸਿਤ ਹੋਇਆ ਹੈ।

ਈਸਾਈ ਮਤ ਵਿਚ ਅਵਤਾਰਵਾਦ : ਈਸਾਈ ਮਤ ਦੇ ਤ੍ਰੈਮੂਰਤੀ ਸਿੱਧਾਂਤ ਵਿਚ ਪਿਤਾ, ਪੁੱਤਰ ਅਤੇ ਰੂਹਲ ਕੁਦਸ (Holy Ghost) ਤਿੰਨ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਦੀ ਮਾਨਿਅਤਾ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਹੈ। ਇਸ ਸਿੱਧਾਂਤ ਅਨੁਸਾਰ ਈਸਾ ਰੱਬ ਦਾ ਪੁੱਤਰ ਹੈ ਅਤੇ ਉਸ ਵਿਚ ਰੱਬ ਦੀ ਰੂਹ ਰੂਹਲ ਕੁਦਸ ਨੇ ਨਿਵਾਸ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਭਾਵੇਂ ਇਹ ਤਿੰਨੇ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਵੱਖ ਵੱਖ ਅਸਤਿਤਵ ਰਖਦੀਆਂ ਹਨ ਪਰ ਆਪਣੇ ਮੂਲ ਰੂਪ ਵਿਚ ਇਹ ਇਕੋ ਹੀ ਹਨ। ਈਸਾ ਨੂੰ ਰੱਬ ਦਾ ਪੁੱਤਰ ਕਹੇ ਜਾਣ ਦੇ ਦੋ ਕਾਰਣ ਹਨ। ਇਕ ਤਾਂ ਇਹ ਕਿ ਉਹ ਮਰੀਅਮ ਦੇ ਰੂਹਲ-ਕੁਦਸ ਰਾਹੀਂ ਗਰਭਵਤੀ ਹੋਣ ਤੋਂ ਪੈਦਾ ਹੋਏ। ਦੂਜਾ, ਯਹੂਨਾ ਨਾਂ ਦੇ ਸਾਧੂ ਪਾਸੋਂ ਯਾਰੂਨ ਨਦੀ ਦੇ ਪਾਣੀ ਨਾਲ ਬਿਪਤਿਸਮਾ ਲੈਣ ਸਮੇਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਅੰਦਰ ਰੱਬ ਦੀ ਰੂਹ ਰੂਹਲ-ਕੁਦਸ ਨੇ ਕਬੂਤਰ ਦਾ ਰੂਪ ਧਾਰ ਕੇ ਪ੍ਰਵੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਅਤੇ ਇਸ ਦੇ ਨਾਲ ਹੀ ਇਹ ਆਕਾਸ਼ ਬਾਣੀ ਹੋਈ ਮੰਨੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਕਿ 'ਇਹ ਮੇਰਾ ਪਿਆਰਾ ਪੁੱਤਰ ਹੈ, ਮੈਂ ਇਸ ਤੇ ਬਹੁਤ ਪ੍ਰਸੰਨ ਹਾਂ'। ਈਸਾਈ ਮਤ ਦਾ ਇਹ ਸਿੱਧਾਂਤ ਭਾਰਤੀ ਅਵਤਾਰਵਾਦ ਨਾਲੋਂ ਵਿਲੱਖਣਤਾ ਰਖਦਾ ਹੈ।

ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਬਾਣੀ ਵਿਚ ਅਵਤਾਰਵਾਦ : *ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ* ਬਾਣੀ ਵਿਚ ਅੰਕਿਤ ਗੁਰੂ ਕਵੀਆਂ ਦੇ ਪ੍ਰਸੰਗ ਵਿਚ ਉਚਾਰਨ ਕੀਤੇ ਹੋਏ ਭੱਟਾਂ ਦੇ ਸਵੱਈਏ ਇਸੇ ਭਾਰਤੀ ਅਵਤਾਰਵਾਦ ਦੇ ਸਿੱਧਾਂਤ ਦਾ ਪ੍ਰਤਿਪਾਦਨ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ ਨੇ ਵੀ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਪਹਿਲੀ ਵਾਰ ਵਿਚ ਅਕਾਲ ਪੁਰਖ ਦਾ ਉਹੀ ਰੂਪ ਮੰਨਿਆ ਹੈ ਜਿਸ ਦੀ ਕਲਪਨਾ ਪੌਰਾਣਿਕ ਵਿਚਾਰ ਪੱਧਤੀ ਨੇ ਅਵਤਾਰ ਧਾਰਨ ਦੀ ਪਰਿਭਾਸ਼ਾ ਵਿਚ ਕੀਤੀ ਹੈ।[97] ਡਾਕਟਰ ਭਾਈ ਜੋਧ ਸਿੰਘ ਅਨੁਸਾਰ 'ਗੁਰੂ' ਪਦ ਸਿੱਖ ਧਰਮ ਵਿਚ ਅਵਤਾਰ ਦੇ ਅਰਥਾਂ ਵਿਚ ਵਰਤਿਆ ਗਿਆ ਹੈ ਤੇ ਇਸ ਦਾ ਭਾਵ ਉਨ੍ਹਾਂ ਖਾਸ

---

96. *ਨਾਗਰੀ ਪ੍ਰਚਾਰਿਣੀ ਸਭਾ* : ਹਿੰਦੀ ਵਿਸ਼ਵ ਕੋਸ਼, ਪੰਨਾ 265
97. ਡਾ. ਰਤਨ ਸਿੰਘ ਜੱਗੀ : *ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੀ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ*, ਪੰਨਾ 326

ਹਸਤੀਆਂ ਤੋਂ ਹੈ ਜੋ ਨਿਰੰਕਾਰ ਵੱਲੋਂ ਧਰਮ ਨੂੰ ਮੁੜ ਪਰਗਟ ਕਰਨ ਲਈ ਘਲੀਆਂ ਗਈਆਂ ਸਨ ।[98]

ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਬਾਣੀ ਅਨੁਸਾਰ ਅਵਤਾਰਵਾਦ ਦਾ ਖੰਡਨ : *ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ* ਬਾਣੀ ਦੇ ਸਮੁੱਚੇ ਰੂਪ ਨੂੰ ਪਰਖਿਆਂ ਉਪਰੋਕਤ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਦੇ ਕਥਨਾਂ ਦੀ ਸਾਰਥਕਤਾ ਦਾ ਭਾਵੇਂ ਆਭਾਸ ਪ੍ਰਤੀਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਪਰ ਇਹ ਗੱਲ ਵੀ ਭੁਲਣੀ ਨਹੀਂ ਚਾਹੀਦੀ ਕਿ ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ ਅਤੇ ਭੱਟਾਂ ਦੇ ਸੰਸਕਾਰ ਜਿੱਥੇ ਭਾਰਤੀ ਸੱਭਿਅਤਾ ਅਤੇ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤੀ ਤੋਂ ਮੁਕਤ ਨਹੀਂ ਸਨ, ਉੱਥੇ ਉਹ ਗੁਰੂਆਂ ਦੇ ਅਨਿੰਨ ਸੇਵਕ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਸ਼ਰਧਾ ਦੀ ਭਾਵਨਾ ਅਧੀਨ ਗੁਰੂਆਂ ਦੀ ਵਡਿਆਈ ਨੂੰ ਅਵਤਾਰਾਂ ਨਾਲ ਉਪਮਾਉਣ ਦੀ ਪ੍ਰਬਲ ਹੁਬ ਰਖਦੇ ਸਨ। ਉਂਞ *ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ* ਵਿਚ ਗੁਰੂਆਂ ਦੇ ਸਿੱਧਾਂਤਗਤ ਵਿਚਾਰ ਭਾਰਤੀ ਅਵਤਾਰਵਾਦ ਦੀ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਨੂੰ ਸਵੀਕਾਰ ਨਹੀਂ ਕਰਦੇ। ਗੁਰੂਆਂ ਨੇ ਆਪਣੀ ਰਚਨਾ ਵਿਚ 'ਅਵਤਾਰ' ਸ਼ਬਦ ਨੂੰ ਜਨਮ ਲੈਣ ਦੇ ਅਰਥਾਂ ਵਿਚ ਲਿਆ ਹੈ ਅਤੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਅਰਥਾਂ ਅਨੁਸਾਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਵਿਚਾਰ ਵਿਚ ਸਾਰਾ ਸੰਸਾਰ ਹੀ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦਾ ਅਵਤਾਰ ਹੈ।[99] ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਮਤ ਹੈ ਕਿ ਪਰਮਾਤਮਾ ਕਦੇ ਵੀ ਜਨਮ ਨਹੀਂ ਲੈਂਦਾ ਅਤੇ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਅਵਤਾਰਾਂ ਦੀ ਮਾਨਿਅਤਾ ਸੰਸਾਰ ਵਿਚ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਹੈ ਉਹ ਪਰਮਾਤਮਾ ਆਪ ਨਹੀਂ ਬਲਕਿ ਉਸ ਦੀ ਕਿਰਤ ਹਨ ।[100] ਇਹ ਅਵਤਾਰ ਤਾਂ ਆਪ ਹੀ ਮੋਹ ਮਾਇਆ ਵਿਚ ਫਸੇ ਹੋਏ[101] ਰੋਗੀ ਹੁੰਦੇ ਹਨ ।[102] ਇਸ ਲਈ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਮਾਨਿਅਤਾ ਅਤੇ ਪੂਜਾ ਨਿਰੋਲ ਪਾਣੀ ਰਿੜਕਨ ਦੇ ਤੁਲ ਹੈ ।[103] *ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ* ਬਾਣੀ ਅਨੁਸਾਰ ਇਹ ਅਵਤਾਰ ਈਸ਼ਵਰ ਦੀ ਮਹਿਮਾ ਦਾ ਅੰਤ ਨਹੀਂ ਪਾ ਸਕਦੇ ।[104] ਅਵਤਾਰ ਦੇ ਸਿੱਧਾਂਤ ਦਾ ਖੰਡਨ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਹੇਠ ਲਿਖੇ ਸ਼ਬਦ ਵਿਚ ਦੱਸਦੇ ਹਨ ਕਿ ਸ੍ਰੀ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਨੂੰ ਰੱਬ ਦਾ ਅਵਤਾਰ ਸਮਝ ਕੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਜਨਮ ਅਸ਼ਟਮੀ ਮਨਾਉਣ ਵਾਲੇ ਕੱਚੇ ਲੋਕ ਇਹ ਗੱਲ ਭੁੱਲ ਜਾਂਦੇ ਹਨ ਕਿ ਈਸ਼ਵਰ ਜਨਮ ਮਰਨ ਤੋਂ ਰਹਿਤ ਹੈ। ਉਹ ਤਾਂ ਹਰ ਥਾਂ ਸਮਾਇਆ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਜਿਹੜੀ ਜ਼ਬਾਨ ਇਹ ਕੁਫ਼ਰ ਬੋਲਦੀ ਹੈ ਕਿ ਪਰਮਾਤਮਾ ਅਵਤਾਰ ਧਾਰਦਾ ਹੈ, ਉਸ ਦਾ ਵਿਨਾਸ਼ ਹੋ ਜਾਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ।

ਸਗਲੀ ਥੀਤਿ ਪਾਸਿ ਡਾਰਿ ਰਾਖੀ ॥
ਅਸਟਮ ਥੀਤਿ ਗੋਵਿੰਦ ਜਨਮਾਸੀ ॥
ਭਰਮ ਭੂਲੇ ਨਰ ਕਰਤ ਕਚਰਾਇਣ ॥
ਜਨਮ ਮਰਣ ਤੇ ਰਹਤ ਨਾਰਾਇਣ ॥ ੧ ॥ ਰਹਾਉ ॥
ਕਰਿ ਪੰਜੀਰ ਖਵਾਇਓ ਚੋਰ ॥
ਓਹੁ ਜਨਮਿ ਨ ਮਰੈ ਰੇ ਸਾਕਤ ਢੋਰ ॥ ੨ ॥

---

98. ਡਾ. ਭਾਈ ਜੋਧ ਸਿੰਘ : *ਗੁਰਮਤਿ ਨਿਰਣਯ*, ਪੰਨਾ 108
99. *ਇਹੁ ਵਿਸੁ ਸੰਸਾਰੁ ਤੁਮ ਦੇਖਦੇ ਇਹੁ ਹਰਿ ਕਾ ਰੂਪੁ ਹੈ ਹਰਿ ਰੂਪੁ ਨਦਰੀ ਆਇਆ।*
ਰਾਮਕਲੀ, ੩੯੨੨
100. ਮਾਰੂ ਸੋਲਹੇ, ੧,੧੦੩੭
101. ਵਾਰ ਰਾਮਕਲੀ, ੧,੯੫੩
102. ਭੈਰਓ, ੨,੧੧੫੩
103. ਸੋਰਠਿ, ੧,੬੩੭
104. ਰਾਮਕਲੀ, ੫,੮੯੪

ਸਗਲ ਪਰਾਧ ਦੇਹਿ ਲੋਰੋਨੀ ॥
ਸੋ ਮੁਖੁ ਜਲਉ ਜਿਤੁ ਕਹਹਿ ਠਾਕੁਰੁ ਜੋਨੀ ॥ ੩ ॥
ਜਨਮਿ ਨ ਮਰੈ ਨ ਆਵੈ ਨ ਜਾਇ ॥
ਨਾਨਕ ਕਾ ਪ੍ਰਭੁ ਰਹਿਓ ਸਮਾਇ ॥[105]

ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਦੇ ਵਿਚਾਰ : ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਦੀ ਰਚਨਾ ਵੀ ਉਪਰੋਕਤ ਗੁਰੂਆਂ ਦੇ ਅਵਤਾਰਵਾਦ ਸਬੰਧੀ ਵਿਚਾਰਾਂ ਦਾ ਸਮਰਥਨ ਕਰਦੀ ਹੈ :

(ੳ) *ਕਾਹੂ ਲੇ ਰਾਮ ਕਹਥਿ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨਾ ਕਾਹੂ ਮਨੈ ਅਵਤਾਰ ਮਾਨਿਯੋ ॥*
ਫੋਕਟ ਧਰਮ ਬਿਸਾਰ ਸਭੈ ਕਰਤਾਰ ਹੀ ਕਉ ਕਰਤਾ ਜੀਅ ਜਾਨਿਯੋ ॥[106]

(ਅ) *ਬਿਨ ਕਰਤਾਰ ਨ ਕਿਰਤਮ ਮਾਨੋ ॥*
ਆਦਿ ਅਜੋਨਿ ਅਜੈ ਅਬਿਨਾਸੀ ਤਿਹ ਪਰਮੇਸਰ ਜਾਨੋ ॥[107]

(ੲ) *ਤਾਤ ਮਾਤ ਨ ਜਾਤ ਜਾਕਰ ਪੁਤ੍ਰ ਪੌਤ੍ਰ ਮੁਕੰਦ*
ਕਉਨ ਕਾਜ ਕਹਾਹਿਗੇ ਆਨ ਦੇਵਕਿ ਨੰਦ ॥[108]

(ਸ) *ਕਿਤੇ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਸੇ ਕੀਟ ਕੋਟੇ ਬਨਾਇ ॥*
ਕਿਤੇ ਰਾਮ ਸੇ ਮੇਟਿ ਡਾਰੇ ਉਪਾਇ ॥
ਮਹਾਦੀਨ ਕੇਤੇ ਪ੍ਰਿਥੀ ਮਾਝ ਹੂਏ ॥
ਸਮੈ ਆਪਨੀ ਆਪਨੀ ਅੰਤ ਮੂਏ ॥[109]

(ਹ) *ਜਾਲ ਬਧੈ ਸਭ ਹੀ ਮ੍ਰਿਤ ਕੋ ਕੋਊ ਰਾਮ ਰਸੂਲ ਨ ਬਾਚਨ ਪਾਏ ॥*[110]

(ਕ) *ਜਿਹ ਕੋਟਿ ਇੰਦ੍ਰ ਨਿਪਾਰ ॥ ਕਈ ਬ੍ਰਹਮਾ ਬਿਸਨ ਬਿਚਾਰ ॥*
ਕਈ ਰਾਮ ਕਿਸ਼ਨ ਰਸੂਲ ॥ ਬਿਨ ਭਗਤ ਕੋ ਨ ਕਬੂਲ ॥[111]

ਸੋ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦੇ ਵਿਚਾਰ ਅਨੁਸਾਰ ਵੀ ਅਵਤਾਰਾਂ ਦੀ ਮਾਨਿਅਤਾ ਫੋਕਟ ਧਰਮ ਹੈ। ਆਦਿ, ਅਜੋਨਿ, ਅਜੈ, ਅਬਿਨਾਸੀ ਪਰਮੇਸਰ ਦਾ ਕੋਈ ਮਾਤਾ ਪਿਤਾ ਨਹੀਂ ਅਤੇ ਨਾ ਹੀ ਉਸ ਦੀ ਕੋਈ ਬਿੰਦੀ ਔਲਾਦ ਹੀ ਹੈ। ਜਿਹੜੇ ਅਵਤਾਰ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੀ ਭਗਤੀ ਬਿਨਾਂ ਉਸ ਦੀ ਦਰਗਾਹ ਵਿਚ ਕਬੂਲੇ ਹੀ ਨਹੀਂ ਜਾ ਸਕਦੇ ਉਹ ਬ੍ਰਹਮ ਕਿਵੇਂ ਹੋ ਸਕਦੇ ਹਨ? ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਨੇ ਤਾਂ ਖ਼ੁਦ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਵੀ ਈਸ਼ਵਰ ਜਾਂ ਉਸ ਦਾ ਅਵਤਾਰ ਕਹਿਣ ਵਾਲਿਆਂ ਨੂੰ ਚੇਤਾਵਨੀ ਦਿੱਤੀ ਹੈ ਕਿ ਜਿਹੜਾ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਪਰਮੇਸਰ ਮੰਨੇਗਾ ਉਹ ਨਰਕਗਾਮੀ ਹੋਏਗਾ।[112]

ਉਪਰੋਕਤ ਗੁਰੂ ਵਾਕਾਂ ਦੇ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਵਿਚ ਇਹ ਕਿਹਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ਕਿ *ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ* ਬਾਣੀ ਦੇ ਸਿੱਧਾਂਤਿਕ ਪੱਖ ਅਨੁਸਾਰ ਭਾਰਤੀ ਪਰੰਪਰਾ ਦਾ ਅਵਤਾਰ ਸਿੱਧਾਂਤ ਗੁਰੂਆਂ ਨੂੰ ਪਰਵਾਨ ਨਹੀਂ। ਭਾਵੇਂ *ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ* ਵਿਚ ਗੁਰੂਆਂ ਦੇ ਅਨੇਕ ਸ਼ਰਧਾਲੂ ਗੁਰਸਿੱਖਾਂ ਅਤੇ ਭੱਟਾਂ ਦੁਆਰਾ ਗੁਰੂਆਂ ਦੀ ਉਪਮਾ

---

105. ਭੈਰਉ, ਪ. ੧੧੩੬
106. ੩੩ ਸਵਈਏ, ਪਾਤਸ਼ਾਹੀ, ੧੦
107. ਕਲਿਆਣ ਪਾਤਸਾਹੀ, ੧੦
108. ਤਿਲੰਗ ਕਾਫ਼ੀ, ਪਾਤਸ਼ਾਹੀ, ੧੦
109. *ਬਚਿਤ੍ਰ ਨਾਟਕ*, ਪਾਤਸ਼ਾਹੀ, ੧੦
110. 33 ਸਵੀਏ, ਪਾਤਸ਼ਾਹੀ, ੧੦
111. ਅਕਾਲ ਉਸਤਤ, ਪਾਤਸ਼ਾਹੀ, ੧੦
112. *ਜੋ ਹਮ ਕੋ ਪਰਮੇਸਰ ਉਚਰਹਿ ਤੇ ਸਭਿ ਨਰਕ ਕੁੰਡ ਮੈ ਪਰਹਿਹਿ ॥ ਬਚਿਤ੍ਰ ਨਾਟਕ*, ਪਾਤਸ਼ਾਹੀ ੧੦

ਅਤੇ ਸਰੂਪ ਨੂੰ ਭਾਰਤੀ ਅਵਤਾਰ ਪਰੰਪਰਾਂ ਦੇ ਅਨੁਕੂਲ ਹੀ ਪ੍ਰਤਿਪਾਦਿਤ ਕਰਨ ਦਾ ਜਤਨ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ ਪਰ ਸਿੱਧਾਂਤਿਕ ਤੌਰ ਤੇ ਗੁਰੂਆਂ ਦਾ ਨਿੱਜੀ ਕਲਾਮ ਇਸ ਗੱਲ ਦਾ ਪ੍ਰਤੱਖ ਪ੍ਰਮਾਣ ਹੈ ਕਿ ਪਰਮਾਤਮਾ ਕਦੇ ਵੀ ਅਵਤਾਰ ਨਹੀਂ ਧਾਰਦਾ ਅਤੇ ਗੁਰੂ ਕਦੇ ਵੀ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੇ ਅਵਤਾਰ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਦੇ। ਉਹ ਸਾਧਾਰਣ ਮਨੁੱਖਾਂ ਵਾਂਗ ਹੀ ਸੰਸਾਰ ਵਿਚ ਆਉਂਦੇ ਹਨ ਪਰ ਆਪਣੀਆਂ ਅਨੁਪਮ ਆਤਮਿਕ ਪ੍ਰਾਪਤੀਆਂ ਕਾਰਣ ਅਕਾਲ ਪੁਰਖ ਨਾਲ ਤਦਰੂਪ ਹੋ ਕੇ ਖਾਲਕ ਅਤੇ ਖਲਕਤ ਦੀ ਸੇਵਾ ਵਿਚ ਲੀਨ ਹੋਏ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ।

ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੀ ਅਣਥਕ ਅਤੇ ਅਦੁੱਤੀ ਸੇਵਾ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ ਲਿਖਦੇ ਹਨ ਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਰੇਤ ਅਤੇ ਅੱਕਾਂ ਦਾ ਆਹਾਰ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਬੰਦਗੀ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਘੋਰ ਤਪ ਕੀਤਾ ਸੀ ਜਿਸ ਦਾ ਸਦਕਾ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਈਸ਼ਵਰ ਨਾਲ ਬਣ ਆਈ ਅਤੇ ਉਹ ਸੱਚ ਖੰਡ ਦੇ ਵਾਸੀ ਬਣੇ।[113] ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹੋਰ ਗੁਰੂਆਂ ਦੀ ਸੇਵਾ ਘਾਲਣਾ ਦੇ ਵੱਖ ਵੱਖ ਰੂਪਾਂ ਦਾ ਉੱਲੇਖ ਵੀ *ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ* ਅਤੇ ਹੋਰ ਸਿੱਖ ਸਾਹਿੱਤ ਵਿਚੋਂ ਉਪਲਬਧ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਆਪਣੀ ਘਾਲ ਕਮਾਈ ਸਦਕਾ ਹੀ ਉਸ ਆਤਮਕ ਅਵਸਥਾ ਤੇ ਪੁੱਜਦੀਆਂ ਹਨ ਜਿੱਥੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਆਤਮਾ ਪਰਮੇਸ਼ਰ ਨਾਲ ਇਕ ਰੂਪ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਸੱਚ ਖੰਡ ਦੀ ਇਸ ਅਵਸਥਾ ਤਕ ਪੁੱਜਣ ਲਈ ਸਾਧਕ ਨੂੰ ਧਰਮ ਖੰਡ, ਗਿਆਨ ਖੰਡ, ਸਰਮ ਖੰਡ, ਕਰਮ ਖੰਡ ਆਦਿ ਅਵਸਥਾਵਾਂ ਵਿਚੋਂ ਲੰਘਣਾ ਪੈਂਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਪਰਵਾਨ ਚੜ੍ਹੀ ਆਤਮਾ ਹੀ ਗੁਰੂ ਜੋਤਿ ਹੈ, ਜੋ ਹੋਰਾਂ ਗੁਰੂ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਵਿਚ ਪ੍ਰਵੇਸ਼ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਸੋ ਗੁਰੂ, ਪਰਮਾਤਮਾ ਜਾਂ ਵਿਸ਼ਨੂ ਦਾ ਅਵਤਾਰ ਨਹੀਂ ਬਲਕਿ ਗੁਰੂ ਦੀ ਪੂਰਨ ਅਤੇ ਪਰਵਾਨ ਆਤਮਾ ਵਿਚ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੀ ਗਿਆਨ ਜੋਤਿ (ਉਸ ਦੀ ਹੋਂਦ ਦਾ ਪ੍ਰਕਾਸ਼) ਦਾ ਅਵਤ੍ਰਿਤ ਰੂਪ ਹੈ।

ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਵਿਚ ਅੰਕਿਤ ਜੋਤਿ ਦਾ ਇਹ ਸਿੱਧਾਂਤ ਈਸਾਈ ਮਤ ਦੇ ਤ੍ਰੈਮੂਰਤੀ (Trinity) ਸਿੱਧਾਂਤ ਨਾਲ ਵੀ ਮੇਲ ਨਹੀਂ ਖਾਂਦਾ। *ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ* ਅਨੁਸਾਰ ਰੱਬ ਅਜੂਨੀ ਹੈ ਇਸ ਲਈ ਨਾ ਤਾਂ ਉਹ ਕਿਸੇ ਦਾ ਪਿਤਾ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਨਾ ਹੀ ਉਸ ਦਾ ਕੋਈ ਪੁੱਤਰ। ਰੱਬ ਦੀ ਰੂਹ 'ਰੂਹਲ ਕੁਦਸ' ਦੀ ਮਾਨਿਅਤਾ ਵੀ ਗੁਰਮਤਿ ਵਿਚ ਸਵੀਕਾਰ ਨਹੀਂ ਹੈ, ਕਿਉਂਕਿ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੀ ਜੋਤਿ ਤਾਂ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ ਹਰ ਪ੍ਰਾਣੀ ਵਿਚ ਵਿਦਮਾਨ ਹੈ। ਭਾਵੇਂ ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਚ ਕਈ ਥਾਵਾਂ ਤੇ ਇਹ ਵੀ ਜ਼ਿਕਰ ਆਉਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਪਰਮਾਤਮਾ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਸਤਿਗੁਰੂ ਵਿਚ ਰਖਦਾ ਹੈ ਪਰ ਇਹ ਸਿੱਧਾਂਤ 'ਰੂਹਲ ਕੁਦਸ' ਸਿੱਧਾਂਤ ਨਾਲ ਮੇਲ ਨਹੀਂ ਖਾਂਦਾ। ਇੱਥੇ ਨਾ ਤਾਂ ਰੱਬ ਦੀ ਰੂਹ ਨਾਲ ਗੁਰੂ ਜਨਨੀ ਗਰਭਵਤੀ ਹੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਨਾ ਹੀ ਰੱਬ ਕਿਸੇ ਪੰਛੀ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਗੁਰੂ ਆਤਮਾ ਵਿਚ ਪ੍ਰਵੇਸ਼ ਹੀ ਕਰਦਾ ਹੈ। 'ਸਤਿਗੁਰੂ ਵਿਚ ਆਪਿ ਰਖਿਓਨ' ਦੀ ਅਵਸਥਾ ਰਹੱਸ-ਅਨੁਭੂਤੀ ਦੀ ਪਰਮ ਉੱਚ ਅਵਸਥਾ ਹੈ ਜਿੱਥੇ ਮਨੁੱਖੀ ਆਪਾ ਅਕਾਲ ਪੁਰਖ ਵਿਚ ਆਪਣੇ ਆਪ ਦੀ ਪੂਰਨ ਹਲੂਲਤਾ ਦਾ ਪੂਰਨ ਅਹਿਸਾਸ ਕਰਦਾ ਹੈ।

ਪਰ ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਚ ਕਈ ਅਜੇਹੇ ਉੱਲੇਖ ਵੀ ਮਿਲਦੇ ਹਨ ਜਿੱਥੇ ਗੁਰੂ ਕਵੀ ਪਰਮਾਤਮਾ ਨਾਲ ਪਿਤਾ-ਪੁੱਤਰ ਦੀ ਪਿਆਰ ਭਾਵਨਾ ਨੂੰ ਪ੍ਰਦਰਸ਼ਿਤ ਕਰਦੇ ਪ੍ਰਤੀਤ ਹੁੰਦੇ ਹਨ।[114] ਇਹ ਰਿਸ਼ਤਾ

---

113. *ਪਹਿਲਾ ਬਾਬੇ ਪਾਯਾ ਬਖਸੁ ਦਰਿ ਪਿਛੋਂ ਦੇ ਫਿਰਿ ਘਾਲਿ ਕਮਾਈ ॥*
ਰੇਤੁ ਅਕੁ ਆਹਾਰ ਕਰਿ, ਰੋੜਾਂ ਕੀ ਗੁਰ ਕਰੀ ਵਿਛਾਈ ॥
ਭਾਰੀ ਕਰੀ ਤਪਸਿਆ ਵਡੇ ਭਾਗੁ ਹਰਿ ਸਿਉ ਬਣਿ ਆਈ ॥
ਬਾਬਾ ਪੈਧਾ ਸਚ ਖੰਡ, ਨਉ ਨਿਧਿ ਨਾਮੁ ਗਰੀਬੀ ਪਾਈ ॥ ਵਾਰ, ੧, ਪਉੜੀ, ੨੪

114. ਮਾਝ, ੫, ੧੦੩; ਭੈਰਉ, ੫, ੧੧੪੪; ਮਲਾਰ, ੫, ੧੨੬੬; ਕਲਿਆਣ, ੪, ੧੩੨੧; ਸੋਰਠਿ, ੫, ੬੨੬-੨੭; ਆਸਾ ਕਬੀਰ, ੪੭੮; ਸਾਰੰਗ, ੫, ੧੨੧੫

ਭਗਤੀ ਭਾਵਨਾ ਅਧੀਨ ਹੀ ਕਾਇਮ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਪਰਮਾਤਮਾ ਸਾਰੇ ਵਿਸ਼ਵ ਦਾ ਸਿਰਜਨਹਾਰ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਉਹ ਸਾਰੀ ਸ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਦਾ ਹੀ ਪਿਤਾ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਅਰਥਾਂ ਵਿਚ ਹੀ ਗੁਰ ਕਵੀ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਉਸ ਦੇ ਪੁੱਤਰ ਸਮਝਦੇ ਹਨ। ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਦਾ ਇਹ ਕਹਿਣਾ ਕਿ ਪਰਮਾਤਮਾ ਨੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਖਾਲਸਾ ਪੰਥ ਦੀ ਸਾਜਨਾ ਲਈ ਆਪਣਾ ਪੁੱਤਰ ਬਣਾ ਕੇ ਭੇਜਿਆ ਹੈ, ਵੀ ਇਸੇ ਅਸੀਮ ਭਗਤੀ ਭਾਵਨਾ ਦਾ ਹੀ ਸੂਚਕ ਹੈ। ਅੰਤਰ ਕੇਵਲ ਇੰਨਾ ਹੈ ਕਿ ਗੁਰ ਕਵੀਆਂ ਨੂੰ ਇਸ ਰਿਸ਼ਤੇ ਦਾ ਭਾਵਕ ਪੱਧਰ ਤੇ ਅਨੁਭਵ ਹੋ ਚੁੱਕਿਆ ਹੈ ਜਦ ਕਿ ਹੋਰ ਸੰਸਾਰ ਦੇ ਜੀਵ ਇਸ ਮਹਾਨ ਸੱਚਾਈ ਦੇ ਅਹਿਸਾਸ ਤੋਂ ਵਾਂਝੇ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ।

ਗੁਰੂ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦਾ ਪ੍ਰਤਿਨਿਧ : *ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ* ਵਿਚ ਅੰਕਿਤ ਗੁਰੂ ਦੇ ਮਨੁੱਖੀ ਸਰੂਪ ਸਬੰਧੀ ਅਗਲੀ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਗੁਰੂ ਇਕ ਈਸ਼ਵਰ ਵੱਲੋਂ ਹੀ ਭੇਜੀ ਹੋਈ ਅਤੇ ਪੂਰਨ ਅਧਿਕਾਰ ਸੱਤਾ ਸੰਪੰਨ ਵਿਅਕਤੀ (commissioned personality) ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਅਧਿਕਾਰ ਜਾਂ ਤਾਂ ਉਸ ਨੂੰ ਇਸ ਸੰਸਾਰ ਵਿਚ ਜਨਮ ਲੈਣ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ ਪਰਮਾਤਮਾ ਵੱਲੋਂ ਮਿਲਿਆ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਤੇ ਜਾਂ ਫਿਰ ਉਹ ਇਸ ਅਧਿਕਾਰ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਪੂਰਬਵਰਤੀ ਗੁਰੂ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਪਾਸੋਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਅਧਿਕਾਰ ਸੱਤਾ ਦਾ ਪ੍ਰਮਾਣ ਕੇਵਲ ਉਸ ਦਾ ਆਪਣਾ ਕਲਾਮ ਅਤੇ ਜੀਵਨ ਹੀ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਵਿਅਕਤਿਤ੍ਵ ਦੇ ਇਸ ਪੱਖ ਅਨੁਸਾਰ ਪਰਮਾਤਮਾ ਗੁਰੂ ਨੂੰ ਉਚੇਚੇ ਤੌਰ ਤੇ ਆਦੇਸ਼ ਦੇ ਕੇ ਜਗਤ ਕਲਿਆਣ ਲਈ ਭੇਜਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਅਜੇਹਾ ਆਦੇਸ਼ ਦੇਣ ਸਮੇਂ ਨਾ ਕੇਵਲ ਉਸ ਨੂੰ ਆਪਣੀਆਂ ਸਭ ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਨਾਲ ਵਿਭੂਸ਼ਿਤ ਅਤੇ ਦੈਵੀ ਗੁਣਾਂ ਨਾਲ ਅਲੰਕ੍ਰਿਤ ਹੀ ਕਰਕੇ ਭੇਜਦਾ ਹੈ ਸਗੋਂ ਉਸ ਵਿਚ ਆਪਣਾ ਆਪ ਹੀ ਰਖ ਦਿੰਦਾ ਹੈ।[115] ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਮਾਰੂ ਸੋਲਹਿਆਂ ਵਿਚ ਇਕ ਥਾਂ ਲਿਖਦੇ ਹਨ ਕਿ ਜਦੋਂ ਅਕਾਲ ਪੁਰਖ ਆਪਣਾ ਆਪ ਕਿਸੇ ਗੁਰੂ ਵਿਚ ਰਖ ਦਿੰਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਅਜੇਹੇ ਗੁਰਮੁਖ ਵਿਚ ਕਰੋੜਾਂ ਦਾ ਉਧਾਰ ਕਰਨ ਦੀ ਸ਼ਕਤੀ ਪ੍ਰਗਟ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ :

ਗੁਰ ਮਹਿ ਆਪੁ ਰਖਿਆ ਕਰਤਾਰੇ ॥
ਗੁਰਮੁਖਿ ਕੋਟਿ ਅਸੰਖ ਉਧਾਰੇ ॥[116]

ਮਾਝ ਦੀ ਵਾਰ ਵਿਚ ਇਸ ਸਬੰਧੀ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਫਿਰ ਲਿਖਦੇ ਹਨ ਕਿ 'ਮੈਂ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦਾ ਇਕ ਢਾਢੀ ਹਾਂ ਅਤੇ ਉਸ ਨੇ ਮੈਨੂੰ ਆਪਣੀ ਸਿਫ਼ਤ ਸਾਲਾਹ ਦੀ ਕਾਰ ਕਮਾਉਣ ਲਈ ਭੇਜਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਇਹ ਹੁਕਮ ਉਸ ਨੇ ਮੈਨੂੰ ਉਚੇਚੇ ਤੌਰ ਤੇ ਆਪਣੇ ਮਹਿਲਾਂ ਵਿਚ ਬੁਲਾ ਕੇ ਦਿੱਤਾ ਹੈ। ਨਾਲੇ ਤਾਂ ਮੈਂ ਖੁਦ ਉਸ ਦੇ ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਨਾਮ ਰੂਪੀ ਭੋਜਨ ਨੂੰ ਰੱਜ ਰੱਜ ਕੇ ਖਾਂਦਾ ਹਾਂ ਤੇ ਨਾਲੇ ਉਸ ਪ੍ਰਤਿਪਾਲਕ ਦੀ ਸਿਰਜੀ ਹੋਈ ਸ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਵਿਚ ਉਸ ਦਾ ਢਾਢੀ ਬਣ ਕੇ ਇਸ ਖ਼ਜ਼ਾਨੇ ਨੂੰ ਵੰਡਦਾ ਹਾਂ।[117]

---

115. *ਸਤਿਗੁਰ ਵਿਚ ਆਪੁ ਰਖਿਓਨੁ ਕਰਿ ਪਰਗਟੁ ਆਖਿ ਸੁਣਾਇਆ ॥* ਵਾਰ ਆਸਾ, ੧. ੪੬੬

116. ਮਾਰੂ ਸੋਲਹੇ, ੧.੧੦੨੪

117. *ਹਉ ਢਾਢੀ ਵੇਕਾਰੁ ਕਾਰੈ ਲਾਇਆ ॥ ਰਾਤਿ ਦਿਹੈ ਕੈ ਵਾਰ ਧੁਰਹੁ ਫੁਰਮਾਇਆ ॥*
ਢਾਢੀ ਸਚੈ ਮਹਲਿ ਖਸਮਿ ਬੁਲਾਇਆ ॥ ਸਚੀ ਸਿਫਤਿ ਸਾਲਾਹ ਕਪੜਾ ਪਾਇਆ ॥
ਸਚਾ ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਨਾਮੁ ਭੋਜਨੁ ਆਇਆ ॥ ਗੁਰਮਤੀ ਖਾਧਾ ਰਜਿ ਤਿਨਿ ਸੁਖੁ ਪਾਇਆ ॥
ਢਾਢੀ ਕਰੇ ਪਸਾਉ ਸਬਦੁ ਵਜਾਇਆ ॥ ਨਾਨਕ ਸਚੁ ਸਾਲਾਹਿ ਪੂਰਾ ਪਾਇਆ ॥
ਵਾਰ ਮਾਝ, ੧. ੧੫੦

ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇ ਉਪਰੋਕਤ ਕਥਨ ਤੋਂ ਇਹ ਗੱਲ ਸਪੱਸ਼ਟ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਕਿ *ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ* ਅਨੁਸਾਰ ਗੁਰੂ ਭਾਵੇਂ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦਾ ਰੂਪ ਅਤੇ ਉਸ ਦੀਆਂ ਸਭ ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਦਾ ਮਾਲਕ ਹੈ ਪਰ ਫਿਰ ਵੀ ਉਹ ਉਸ ਦਾ ਸੰਸਾਰ ਵਿਚ ਭੇਜਿਆ ਹੋਇਆ ਇਕ ਸੇਵਕ ਹੀ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਹੁਕਮ ਦੀ ਕਾਰ ਕੱਢਣ ਵਾਲਾ ਅਤੇ ਉਸ ਦੀ ਉਪਮਾ ਨੂੰ ਗਾਇਣ ਕਰਨ ਵਾਲਾ ਇਕ ਢਾਢੀ ਹੈ। ਜਿਵੇਂ ਇਕ ਨੌਕਰ ਮਾਲਕ ਦੀ ਬਰਾਬਰੀ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਦਾ ਭਾਵੇਂ ਮਾਲਕ ਨੌਕਰ ਨੂੰ ਜਿੰਨੀਆਂ ਮਰਜ਼ੀ ਬਰਕਤਾਂ ਅਤੇ ਨਿਆਮਤਾਂ ਦਾ ਹੱਕਦਾਰ ਬਣਾ ਦੇਵੇ, ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਗੁਰੂ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੀ ਬਰਾਬਰੀ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਦਾ। ਉਹ ਉਸ ਪਾਸੋਂ ਬੇਅੰਤ ਅਧਿਕਾਰ ਸੱਤਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਵੀ ਉਸ ਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਇਕ ਛੋਟਾ ਜਿਹਾ ਕਿਰਮ ਅਤੇ ਸੇਵਕ ਹੀ ਸਮਝਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਕਥਨ *ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ* ਦੇ ਸਾਰੇ ਗੁਰੂਆਂ ਲਈ ਠੀਕ ਢੁਕਦਾ ਹੈ।[118] ਗੁਰੂ ਰਾਮ ਦਾਸ ਇਸ ਯਥਾਰਥ ਦੀ ਪੁਸ਼ਟੀ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਲਿਖਦੇ ਹਨ ਕਿ :

ਹਮ ਢਾਢੀ ਹਰਿ ਪ੍ਰਭ ਖਸਮ ਕੇ ਨਿਤ ਗਾਵਹਿ ਹਰਿ ਗੁਣ ਛੰਤਾ ॥
ਹਰਿ ਕੀਰਤਨੁ ਕਰਹ ਹਰਿ ਜਸੁ ਸੁਣਹ ਤਿਸ ਕਵਲਾ ਕੰਤਾ ॥
ਹਰਿ ਦਾਤਾ ਸਭੁ ਜਗਤੁ ਭੇਖਾਰੀਆ ਮੰਗਤ ਜਨ ਜੰਤਾ ॥
ਹਰਿ ਦੇਵਹੁ ਦਾਨ ਦਇਆਲੁ ਹੋਇ ਵਿਚਿ ਪਾਥਰ ਕ੍ਰਿਮ ਜੰਤਾ ॥
ਜਨ ਨਾਨਕ ਨਾਮੁ ਧਿਆਇਆ ਗੁਰਮੁਖਿ ਧਨਵੰਤਾ ॥[119]

ਇਸ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਇਸ ਕਥਨ ਦੀ ਪੁਸ਼ਟੀ ਪੁਰਾਤਨ ਜਨਮ ਸਾਖੀ ਦੀ ਵੇਈਂ ਪ੍ਰਵੇਸ਼ ਵਾਲੀ ਸਾਖੀ ਵਿਚੋਂ ਵੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਜਿੱਥੇ ਇਹ ਲਿਖਿਆ ਹੈ ਕਿ ਜਦੋਂ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਅਕਾਲ ਪੁਰਖ ਦੀ ਹਜ਼ੂਰੀ ਵਿਚ ਪੁੱਜੇ ਤਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਨਿਰੰਕਾਰ ਨੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਹੁਕਮ ਦਿੱਤਾ ਅਤੇ ਸਭ ਰੂਹਾਨੀ ਤਾਕਤਾਂ ਨਾਲ ਮਾਲਾ ਮਾਲ ਕਰਕੇ ਸੰਸਾਰ ਵਿਚ ਆਪਣੇ ਮਿਸ਼ਨ ਦੇ ਪ੍ਰਚਾਰ ਲਈ ਭੇਜਿਆ।[120] ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਦੇ ਇਹ ਬਚਨ ਕਿ 'ਅਕਾਲ ਪੁਰਖ ਨੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਦੁਸ਼ਟ ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਦਾ ਸੰਘਾਰ ਕਰਕੇ, ਧਰਮ ਦੇ ਪ੍ਰਚਾਰ ਅਤੇ ਖਾਲਸੇ ਦੀ ਸਾਜਨਾ ਲਈ ਉਚੇਚੇ ਤੌਰ ਤੇ ਬੁਲਾਇਆ, ਸਮਝਾਇਆ ਅਤੇ ਸਭ ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਨਾਲ ਸੰਪੰਨ ਕਰਕੇ ਸੰਸਾਰ ਵਿਚ ਭੇਜਿਆ; *ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ* ਦੇ ਗੁਰੂ ਸਿੱਧਾਂਤ ਦੇ ਉਪਰੋਕਤ ਪੱਖ ਦਾ ਹੀ ਸਮਰਥਨ ਕਰਦੇ ਹਨ।

ਉਪਰੋਕਤ ਵਿਚਾਰ ਤੋਂ ਇਹ ਸਿੱਧ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕਿ *ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ* ਦੇ ਗੁਰੂ ਵੀ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਮੰਤਵ ਦੀ ਪੂਰਤੀ ਲਈ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੁਆਰਾ ਭੇਜੇ ਹੋਏ ਪੂਰਨ ਅਧਿਕਾਰ ਸੱਤਾ ਸੰਪੰਨ ਅਤੇ ਸਰਬ ਕਲਾ ਸਮਰਥ ਹੁਕਮੀ ਬੰਦੇ ਸਨ। ਇਸੇ ਲਈ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਵਿਸ਼ਵ ਵਿਚ ਬ੍ਰਹਮ ਦੇ ਸੱਚੇ ਪ੍ਰਤਿਨਿਧ (mouth piece of God) ਵੀ ਕਿਹਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਹੋਰ ਧਰਮਾਂ ਨਾਲੋਂ *ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ* ਦੇ ਗੁਰੂ ਸਿੱਧਾਂਤ ਦਾ ਇਹ ਪੱਖ ਵਧੇਰੇ ਉੱਘੜਵਾਂ ਤੇ ਵਿਲੱਖਣ ਪ੍ਰਤੀਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।

ਗੁਰੂ ਦਾ ਸਾਰਵਲੌਕਿਕ ਵਿਅਕਤਿਤ੍ਵ : *ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ* ਅਨੁਸਾਰ ਗੁਰੂ ਇਕ ਸਾਰਵਲੌਕਿਕ ਵਿਅਕਤਿਤ੍ਵ ਦਾ ਸੁਆਮੀ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਉਸ ਦਾ ਇਹ ਵਿਅਕਤਿਤ੍ਵ ਕਿਸੇ ਵੀ ਇਕ ਕੌਮ, ਜਾਤੀ ਜਾਂ

---

118. ਵੇਖੋ : ਵਾਰ ਆਸਾ, ੧, ੪੬੮; ਮਾਰੂ, ੧, ੯੯੧; ਸਾਰੰਗ, ੧, ੧੧੯੭; ਵਾਰ ਗੂਜਰੀ, ੩, ੫੧੦; ਵਾਰ ਗੂਜਰੀ, ੩, ੫੧੬; ਵਾਰ ਸੂਹੀ, ੩, ੭੯੦; ਗਉੜੀ, ੫,੨੧੨; ਆਸਾ, ੫, ੩੯੯-੪੦੦; ਆਸਾ, ੫,
119. ਵਾਰ ਸੋਰਠਿ, ੪, ੬੫੦
120. ਡਾ. ਭਾਈ ਵੀਰ ਸਿੰਘ : *ਪੁਰਾਤਨ ਜਨਮ ਸਾਖੀ*, ਪੰਨਾ 15

ਦੇਸ਼ ਦੀ ਆਜਾਰੇਦਾਰੀ ਨਹੀਂ ਸਗੋਂ ਉਸ ਦਾ ਹਰ ਉਪਦੇਸ਼ ਸਮੁੱਚੀ ਮਾਨੁੱਖਤਾ ਦਾ ਹੀ ਸਾਂਝਾ ਸਰਮਾਇਆ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।[121] ਦੂਜੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿਚ ਉਸ ਦੀ ਸ਼ਖ਼ਸੀਅਤ ਮਾਨੁੱਖਤਾ ਦੇ ਕਿਸੇ ਇਕ ਭਾਗ ਦੇ ਨੇਤ੍ਰਿਤ੍ਵ ਕਰਨ ਲਈ ਸਥਾਪਿਤ ਨਹੀਂ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੁੰਦੀ ਸਗੋਂ ਉਹ ਸਾਰੀ ਮਾਨੁੱਖਤਾ ਦੀ ਅਧਿਆਤਮਕ, ਸਮਾਜਕ, ਰਾਜਸੀ ਅਤੇ ਆਰਥਕ ਅਗਵਾਈ ਕਰਨ ਵਾਲਾ ਸਾਂਝਾ ਪੱਥ-ਪ੍ਰਦਰਸ਼ਕ ਹੈ। ਉਹ ਪੈਦਾ ਭਾਵੇਂ ਕਿਤੇ ਹੀ ਹੋਇਆ ਹੋਵੇ ਪਰ ਸਾਰੀ ਮਾਨਵਤਾ ਨੂੰ ਹੀ ਆਪਣੇ ਪਿਆਰ ਤੇ ਨਿੱਘ ਭਰੇ ਕਲਾਵੇ ਵਿਚ ਲੈਂਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਸਾਂਝੀਵਾਲਤਾ ਉਸ ਦੇ ਸਰੂਪ ਦਾ ਕੇਂਦਰੀ ਬਿੰਦੂ ਹੈ।

ਗੁਰੂ ਅਤੇ ਉਸ ਦੇ ਸਮਾਨਾਰਥੀ ਸੰਕਲਪ : *ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ* ਅਨੁਸਾਰ ਗੁਰੂ ਦਾ ਮਨੁੱਖੀ ਸਰੂਪ ਭਾਰਤੀ ਰਿਸ਼ੀ ਮੁਨੀ ਸੰਕਲਪ ਨਾਲ ਮਿਲਦਾ ਜੁਲਦਾ ਹੈ। ਜਿਵੇਂ ਰਿਸ਼ੀ ਲੋਕ ਦਿਬ ਗਿਆਨ ਦੁਆਰਾ ਦੈਵੀ ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਕੋਲੋਂ ਵੇਦ ਬਾਣੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਦੇ ਸਨ ਅਤੇ ਉਸ ਨੂੰ ਮਾਨੁੱਖਤਾ ਤਕ ਪਹੁੰਚਾਉਣ ਵਿਚ ਸਹਾਇਤਾ ਕਰਦੇ ਸਨ, ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ *ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ* ਦੇ ਗੁਰੂ ਕਵੀ ਗੁਰਬਾਣੀ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੇ ਗਿਆਨ ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਕੇ ਮਾਨੁੱਖਤਾ ਤਕ ਪਹੁੰਚਾਂਦੇ ਰਹੇ ਹਨ। ਵੈਦਿਕ ਅਤੇ ਉਪਨਿਸ਼ਦਿਕ ਰਿਸ਼ੀ ਮੁਨੀ ਦੇਹ ਧਾਰੀ ਸਨ ਤੇ *ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ* ਦੇ ਗੁਰੂ ਵੀ ਮਨੁੱਖੀ ਸਰੀਰ ਵਿਚ ਹੀ ਗੁਰਤਾ ਦੇ ਕਾਰਜ ਨਿਭਾਉਂਦੇ ਰਹੇ ਹਨ। ਪਰ ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਡਾ ਅੰਤਰ ਇਹ ਹੈ ਕਿ *ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ* ਬਾਣੀ ਅਨੁਸਾਰ ਗੁਰੂ ਜੋਤਿ ਇਕ ਸਰੀਰ ਤੋਂ ਦੂਜੇ ਸਰੀਰ ਵਿਚ ਪਰਿਵਰਤਿਤ ਹੋਣ ਦੀ ਸਮਰਥਾ ਰਖਦੀ ਹੈ ਜਦ ਕਿ ਰਿਸ਼ੀਆਂ ਮੁਨੀਆਂ, ਵਲੀਆਂ ਸੰਤਾਂ, ਨਾਥਾਂ, ਯੋਗੀਆਂ, ਬੋਧੀਸਤੱਵਾਂ, ਤੀਰਥੰਕਰਾਂ ਅਤੇ ਅਵਤਾਰਾਂ ਆਦਿ ਦੇ ਪ੍ਰਸੰਗ ਵਿਚ ਇਹ ਵਿਧਾਨ ਉਪਲਬਧ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ। ਇਸ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਵੈਦਿਕ ਯੁਗ ਦਾ ਗੁਰੂ ਪੁਰੋਹਿਤ ਅਤੇ ਆਚਾਰਯ ਦਾ ਵੀ ਕੰਮ ਕਰਦਾ ਹੈ ਪਰ *ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ* ਦਾ ਗੁਰੂ ਉਪਨਿਸ਼ਦਾਂ ਦੇ ਗੁਰੂਆਂ ਵਾਂਗ ਵੈਦਿਕ ਕਰਮ ਕਾਂਡ ਦੀ ਥਾਂ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਤੌਰ ਦੇ ਅਧਿਆਤਮਕ ਵਿਦਿਆ ਦਾ ਹੀ ਉਪਦੇਸ਼ ਦਿੰਦਾ ਹੈ।

ਉਪਨਿਸ਼ਦ ਕਾਲ ਦੇ ਗੁਰੂਆਂ ਵਾਂਗ ਭਾਵੇਂ *ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ* ਦਾ ਗੁਰੂ ਪਰਮਾਤਮਾ ਨਾਲ ਇਕ ਰੂਪ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਪਰ ਉਪਨਿਸ਼ਦਿਕ ਗੁਰੂ ਜਿੱਥੇ ਨਿਵਿਰਤੀ ਮਾਰਗ ਅਤੇ ਗਿਆਨ ਕਾਂਡ ਤੇ ਜ਼ੋਰ ਦਿੰਦੇ ਹਨ ਉੱਥੇ *ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ* ਦੇ ਗੁਰੂ ਪ੍ਰਵਿਰਤੀ ਮਾਰਗ ਅਤੇ ਭਗਤੀ ਭਾਵਨਾ ਉੱਤੇ ਬਲ ਦਿੰਦੇ ਹਨ। ਜਿਵੇਂ ਉਪਨਿਸ਼ਦਾਂ ਵਿਚ ਗੁਰੂਆਂ ਦੀ ਘਾਲ ਕਮਾਈ ਉਪਰੰਤ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੀ ਜੋਤਿ ਗੁਰੂ ਵਿਚ ਅਵਤ੍ਰਿਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ, ਇਦਾਂ ਹੀ *ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ* ਦੇ ਗੁਰੂਆਂ ਵਿਚ ਗੁਰਤਾ ਦਾ ਵਿਧਾਨ ਮੌਜੂਦ ਹੈ।

ਬੁੱਧ ਮਤ ਵਿਚ ਭਿਕਸ਼ੂ ਜੀਵਨ ਤੇ ਜ਼ੋਰ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਜੈਨੀ ਵੀ ਨਿਵਿਰਤੀ ਮਾਰਗ ਵਿਚ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਰਖਦੇ ਹਨ ਪਰ ਗੁਰਮਤਿ ਵਿਚ ਗੁਰੂ ਵਿਅਕਤਿਤ੍ਵ ਦੀ ਇਹ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾ ਹੈ ਕਿ ਇੱਥੇ ਗੁਰੂ ਸੰਨਿਆਸੀ ਨਹੀਂ ਗ੍ਰਿਹਸਥੀ ਹੋ ਕੇ ਪ੍ਰਵਿਰਤੀ ਮਾਰਗ ਦਾ ਉਪਦੇਸ਼ਕ ਹੈ। ਇਸ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਬੁੱਧ ਧਰਮ ਨਿਰਾਤਮਵਾਦੀ ਹੈ। ਉਹ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੀ ਨਿਰੰਕੁਸ਼ ਸੱਤਾ ਵਿਚ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਨਹੀਂ ਰਖਦਾ। ਇਸ ਲਈ *ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ* ਦੇ ਗੁਰੂ ਦਾ ਆਦਰਸ਼ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਪੱਥਪ੍ਰਦਰਸ਼ਕਾਂ ਦੇ ਆਦਰਸ਼ ਨਾਲੋਂ ਬੁਨਿਆਦੀ ਤੌਰ ਤੇ ਵੱਖਰਾ ਹੈ। *ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ* ਦੇ ਗੁਰੂ ਦਾ ਆਦਰਸ਼ ਜੀਵ ਦਾ ਈਸ਼ਵਰ ਨਾਲ ਮਿਲਾਪ ਕਰਾਉਣਾ ਹੈ ਜਦ ਕਿ ਬੋਧੀ ਅਤੇ ਜੈਨੀ ਪਥ-ਪ੍ਰਦਰਸ਼ਕ ਜੀਵ ਨੂੰ ਨਿਰਵਾਣ ਅਤੇ ਪਰਮਜੀਵਤਾ ਦੀ ਅਵਸਥਾ ਵੱਲ ਅਗ੍ਰਸਰ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਜੈਨੀ ਅਤੇ ਬੋਧ ਗੁਰੂ ਈਸ਼ਵਰ ਦਾ ਰੂਪ ਨਹੀਂ ਮੰਨੇ ਜਾਂਦੇ ਜਦ ਕਿ *ਗੁਰੂ*

121. ਪਰਥਾਇ ਸਾਖੀ ਮਹਾ ਪੁਰਖ ਬੋਲਦੇ ਸਾਝੀ ਸਰਬ ਜਹਾਨੈ ॥ ਵਾਰ ਸੋਰਠ, ੪, ਮ: ੩, ੬੪੭

ਗ੍ਰੰਥ ਵਿਚ ਗੁਰੂ ਨੂੰ ਈਸ਼ਵਰ ਨਾਲੋਂ ਅਭਿੰਨ ਮੰਨਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਹਾਂ, ਜਿਵੇਂ ਤੀਰਥੰਕਰਾਂ ਅਤੇ ਮੁੱਢਲੇ ਬੋਧੀਆਂ ਵਿਚ ਅਵਤਾਰਵਾਦ ਦੇ ਸਿੱਧਾਂਤ ਨੂੰ ਸਵੀਕਾਰ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਗਿਆ, ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਗੁਰੂ ਵੀ ਈਸ਼ਵਰ ਦੇ ਅਵਤਾਰ ਨਹੀਂ ਹਨ ਪਰ ਬੋਧੀਆਂ ਅਤੇ ਜੈਨੀਆਂ ਨਾਲੋਂ *ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ* ਦੇ ਗੁਰੂਆਂ ਦੀ ਇਹ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾ ਹੈ ਕਿ ਗੁਰੂਆਂ ਦੀ ਜੋਤਿ ਹੋਰ ਸਰੀਰਾਂ ਵਿਚ ਬਦਲ ਸਕਦੀ ਹੈ ਜਦ ਕਿ ਬੋਧੀਆਂ ਦੇ ਮੁੱਢਲੇ ਅਸੂਲਾਂ ਅਤੇ ਤੀਰਥੰਕਰਾਂ ਵਿਚ ਇਹ ਵਿਧਾਨ ਨਹੀਂ ਮਿਲਦਾ। ਬੁੱਧ ਅਤੇ ਜੈਨ ਧਰਮ ਵਿਚ ਵਿਅਕਤੀਗਤ ਅਗਵਾਈ ਦੀ ਥਾਂ ਧਾਰਮਕ ਗ੍ਰੰਥਾਂ ਦੀ ਸਾਰਥਕਤਾ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਅਗਵਾਈ ਤੇ ਬਲ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। *ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ* ਦੇ ਗੁਰੂ ਕਵੀ ਗੁਰੂ ਸ਼ਬਦ ਦੀ ਅਗਵਾਈ ਉੱਤੇ ਹੀ ਬਲ ਦਿੰਦੇ ਹਨ ਭਾਵੇਂ ਗੁਰੂ ਦੇ ਸਰੀਰੀ ਰੂਪ ਨੂੰ ਵੀ ਕਾਫ਼ੀ ਮਾਨਿਅਤਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੈ।

ਨਾਥ ਅਤੇ ਯੋਗੀ ਵੀ ਲੋਕਾਂ ਦਾ ਪਥ-ਪ੍ਰਦਰਸ਼ਨ ਕਰਦੇ ਰਹੇ ਹਨ ਪਰ *ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ* ਦਾ ਗੁਰੂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨਾਥਾਂ ਯੋਗੀਆਂ ਵਾਂਗ ਸਰੀਰਕ ਨਾੜੀਆਂ ਤੇ ਪ੍ਰਾਣਾਯਾਮ ਦੀਆਂ ਗੁੰਝਲਾਂ ਨਹੀਂ ਸਮਝਾਉਂਦਾ, ਉਹ ਸ਼ਬਦ ਯੋਗ ਦੀ ਰਹੱਸ-ਅਨੁਭੂਤੀ ਕਰਾਕੇ ਪਰਮਾਤਮਾ ਵਿਚ ਹਲੂਲਤਾਂ ਬਖ਼ਸ਼ਦਾ ਹੈ।

ਇਸਲਾਮ ਵਿਚ ਨਬੀ, ਰਸੂਲ ਅਤੇ ਪੈਗ਼ੰਬਰ ਦੇ ਸੰਕਲਪ ਦੀ ਸਾਂਝ ਵੀ ਹੈ ਅਤੇ ਭਿੰਨਤਾ ਵੀ। ਪਿਛਲੇ ਅਧਿਆਇ ਵਿਚ ਨਬੀ ਅਤੇ ਰਸੂਲ ਦੇ ਸੰਕਲਪਾਂ ਦੀ ਭਿੰਨਤਾ ਅਤੇ ਸਮਾਨਤਾ ਦੀ ਵਿਸਤ੍ਰਿਤ ਵਿਆਖਿਆ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਇਹ ਸਿੱਟਾ ਨਿਕਲਿਆ ਸੀ ਕਿ ਸਵਾਏ ਫ਼ਰਿਸ਼ਤਿਆਂ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ, ਜੋ ਕੇਵਲ ਰਸੂਲ ਹੀ ਹੋ ਸਕਦੇ ਹਨ, ਨਬੀ ਅਤੇ ਰਸੂਲ ਦੋਹਾਂ ਦੇ ਗੁਣਾਂ ਵਿਚ ਪਰਸਪਰ ਭਾਰੀ ਸਾਂਝ ਹੋਣ ਕਾਰਨ ਕੋਈ ਵੀ ਵਿਅਕਤੀ ਇਕੋ ਸਮੇਂ ਦੋਹਾਂ ਹੀ ਸੰਕਲਪਾਂ ਦੇ ਗੁਣਾਂ ਦਾ ਧਾਰਨੀ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਇਸੇ ਲਈ ਕੁਰਾਨ ਵਿਚ ਹਜ਼ਰਤ ਮੁਹੰਮਦ ਲਈ ਨਬੀ ਅਤੇ ਰਸੂਲ ਦੋਵੇਂ ਹੀ ਸ਼ਬਦ ਵਰਤੇ ਗਏ ਹਨ। ਇਹ ਸ਼ਬਦ ਈਸ਼ਵਰ ਦੁਆਰਾ ਭੇਜੇ ਹੋਏ ਉਨ੍ਹਾਂ ਧਰਮ ਸੰਸਥਾਪਕਾਂ ਅਤੇ ਪ੍ਰਚਾਰਕਾਂ ਲਈ ਵਰਤੇ ਜਾਂਦੇ ਰਹੇ ਹਨ, ਜਿਹੜੇ ਇਕ ਤਾਂ ਮਾਨੁੱਖਤਾ ਦੀ ਅਗਵਾਈ ਲਈ ਰੱਬ ਦੀ ਦਰਗਾਹ ਤੋਂ ਕੋਈ ਪੈਗਾਮ ਲਿਆਉਂਦੇ ਸਨ, ਦੂਜਾ ਇਸ ਪੈਗਾਮ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਨਿਜੀ ਜੀਵਨ ਰਾਹੀਂ ਇਕ ਨਮੂਨਾ ਬਣ ਕੇ ਦਿਖਾਇਆ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਇਹ ਲੋਕ ਆਪਣੀ ਉਮਤ ਲਈ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੀ ਦਰਗਾਹ ਵਿਚ ਗਵਾਹੀ ਭਰਦੇ ਵੀ ਮੰਨੇ ਗਏ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਰੱਬੀ ਗਿਆਨ ਵਹੀ ਜਾਂ ਇਲਹਾਮ ਆਦਿ ਕਈ ਤਰੀਕਿਆਂ ਨਾਲ ਹੁੰਦਾ ਸੀ, ਜਿਸ ਵਿਚ ਭਵਿੱਖ ਬਾਣੀ ਵੀ ਹੋ ਸਕਦੀ ਸੀ।

ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਬਾਣੀ ਵਿਚ ਸਿੱਧਾਂਤਿਕ ਤੌਰ ਤੇ ਈਸ਼ਵਰ ਅੰਤੇ ਜੀਵ ਦੇ ਵਿਚਾਲੇ ਕਿਸੇ ਵਿਅਕਤੀ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਨੂੰ ਵਿਚੋਲਾ ਬਣਾਉਣ ਦੀ ਥਾਂ ਗੁਰੂ ਅਤੇ ਉਸ ਦੇ ਸ਼ਬਦ ਦੀ ਮਧਿਅਸਥਤਾ ਤੇ ਹੀ ਜ਼ੋਰ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਹੈ ਪਰ ਫਿਰ ਵੀ ਗੁਰਬਾਣੀ ਅਨੁਸਾਰ ਗੁਰੂਆਂ ਵਿਚ ਰਸੂਲ ਜਾਂ ਨਬੀ ਦੇ ਗੁਣਾਂ ਦੀ ਮੌਜੂਦਗੀ ਤੋਂ ਇਨਕਾਰ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ। ਗੁਰੂ ਰੱਬ ਦੀ ਦਰਗਾਹ ਤੋਂ ਪੈਗਾਮ ਲਿਆ ਕੇ ਮਨੁੱਖਤਾ ਤਕ ਪਹੁੰਚਾਂਦਾ ਹੈ। ਹੇਠ ਲਿਖੇ ਪ੍ਰਮਾਣ ਇਸ ਕਥਨ ਦੀ ਸਾਰਥਕਤਾ ਨੂੰ ਸਿੱਧ ਕਰਦੇ ਹਨ :

(ੳ) *ਜੈਸੀ ਮੈ ਆਵੈ ਖਸਮ ਕੀ ਬਾਣੀ, ਤੈਸੜਾ ਕਰੀ ਗਿਆਨੁ ਵੇ ਲਾਲੋ ॥*[122]

(ਅ) *ਦਾਸਨਿ ਦਾਸੁ ਕਹੈ ਜਨੁ ਨਾਨਕੁ ਜੇਹਾ ਤੂੰ ਕਰਾਇਹਿ ਤੇਹਾ ਹਉ ਕਰੀ ਵਖਿਆਨੁ ॥*[123]

---

122. ਤਿਲੰਗ, ੧,੭੨੨

123. ਸੂਹੀ, ੪, ੭੩੪

(ੲ) *ਹਉ ਆਪਹੁ ਬੋਲਿ ਨ ਜਾਣਦਾ ਮੈ ਕਹਿਆ ਸਭੁ ਹੁਕਮਾਉ ਜੀਉ ॥*[124]

(ਸ) *ਧੁਰ ਕੀ ਬਾਣੀ ਆਈ। ਤਿਨਿ ਸਗਲੀ ਚਿੰਤ ਮਿਟਾਈ ॥*[125]

(ਹ) *ਇਹ ਬਾਣੀ ਮਹਾ ਪੁਰਖ ਕੀ ਨਿਜ ਘਰਿ ਵਾਸਾ ਹੋਇ ॥*[126]

ਇਹ ਵਾਕ ਗੁਰੂਆਂ ਦੇ ਆਤਮ ਸਮਰਪਣ ਅਥਵਾ ਕੇਵਲ ਭਾਵਨਾ ਦੀ ਭਾਵਕ ਅਭਿਵਿਅਕਤੀ ਨਹੀਂ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਯਥਾਰਥਕ ਰਹੱਸ-ਅਨੁਭੂਤੀ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਇਸ ਅਨੁਭੂਤੀ ਰਾਹੀਂ ਅੰਤਰ-ਆਤਮਾ ਵਿਚ ਦਿੱਤੇ ਗਏ ਪੈਗਾਮ ਨੂੰ ਮਨੁੱਖਤਾ ਤਕ ਪਹੁੰਚਾਉਂਦਾ ਹੈ। ਇਹੀ ਉਸ ਦੇ ਨਬੀ ਹੋਣ ਦਾ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਕਾਰਣ ਹੈ। ਉਹ ਆਪ ਇਸ ਪੈਗ਼ਾਮ ਮੁਤਾਬਿਕ ਜੀਵਨ ਜੀਉਂਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਅਮਲੀ ਪੱਧਰ ਤੇ ਇਕ ਮਿਸਾਲ ਬਣ ਕੇ ਸੰਸਾਰ ਦੀ ਅਗਵਾਈ ਕਰਦਾ ਹੈ।

ਇਸ ਲਈ ਨਬੀ ਅਤੇ ਗੁਰੂ ਦੇ ਕਾਰਜਾਂ ਵਿਚ ਸਮਾਨਤਾ ਅਵਸ਼ ਹੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਗੋਚਰ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਫ਼ਰਕ ਕੇਵਲ ਇਸ ਗੱਲ ਵਿਚ ਹੈ ਕਿ ਗੁਰੂ ਸੰਸਾਰ ਨੂੰ ਸ਼ਬਦ ਨਾਲ ਜੋੜਦਾ ਹੈ, ਜਦ ਕਿ ਰਸੂਲ ਆਪਣੇ ਉੱਤੇ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਲਿਆਉਣ ਲਈ ਪ੍ਰੇਰਦਾ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਨੂੰ ਗਿਆਨ, ਈਸ਼ਵਰ ਨਾਲ ਇਕਰੂਪਤਾ ਉਪਰੰਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਜਦ ਕਿ ਪੈਗ਼ੰਬਰ ਨੂੰ ਵਹੀ ਜਾਂ ਇਲਹਾਮ ਰਾਹੀਂ; ਪੈਗ਼ੰਬਰ ਰੱਬ ਦੀ ਦਰਗਾਹ ਵਿਚ ਵਕਾਲਤ ਕਰਦੇ ਮੰਨੇ ਗਏ ਹਨ ਪਰ ਗੁਰੂ ਜੀਵ ਦੇ ਕਰਮਾਂ ਨੂੰ ਹੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਗਵਾਹ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਹਾਂ, ਗੁਰੂ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਮੰਦੇ ਕੰਮਾਂ ਤੋਂ ਮੁਕਤੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਾਉਣ ਵਾਲਾ (redeemer) ਅਤੇ ਵਿਕਾਰਾਂ ਤੋਂ ਰੱਖਿਆ ਕਰਨ ਵਾਲਾ (saviour) ਅਵਸ਼ ਹੀ ਹੈ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਵਿਚਾਰ ਵਿਚ ਰਸੂਲ ਜਾਂ ਨਬੀ ਦੀ ਪਰਮਾਤਮਾ ਨਾਲ ਤੁਲਨਾ ਨਹੀਂ ਕੀਤੀ ਜਾ ਸਕਦੀ ਕਿਉਂਕਿ ਅਨਗਿਣਤ ਪੀਰ, ਪੈਗ਼ੰਬਰ, ਸ਼ੇਖ, ਮਸਾਇਕ ਅਤੇ ਔਲੀਏ ਆਦਿ ਤਾਂ ਉਸ ਦੇ ਹੁਕਮ ਅਧੀਨ ਕਾਰ ਕਮਾਉਂਦੇ ਹਨ।[127]

ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਬਾਣੀ ਵਿਚ ਗੁਰੂ ਦਾ ਸਰੂਪ ਇਸਲਾਮ ਵਿਚ ਵਲੀ ਦੇ ਗੁਣਾਂ ਨੂੰ ਵੀ ਆਪਣੇ ਵਿਅਕਤਿਤ੍ਵ ਵਿਚ ਸਮੋਈ ਬੈਠਾ ਹੈ। ਵਲੀ ਰੱਬ ਦੇ ਮਿੱਤਰ ਹੁੰਦੇ ਹਨ, ਉਹ ਅਜੇਹੇ ਕਰਾਮਾਤੀ ਸੰਤ ਹਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਪਰਮਾਤਮਾ ਤਕ ਪਹੁੰਚ ਹੁੰਦੀ ਹੈ।[128] *ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ* ਅਨੁਸਾਰ ਗੁਰੂ ਵੀ ਇਕ ਅਜੇ ਹਾ ਖ਼ੁਦਾ ਰਸੀਦਾ ਸੰਤ ਜਾਂ ਵਲੀ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਜਿਸ ਦੀ ਨਾ ਕੇਵਲ ਰੱਬ ਨਾਲ ਮਿੱਤਰਤਾ ਤੇ ਉਸ ਤਕ ਪਹੁੰਚ ਹੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਸਗੋਂ ਉਹ ਉਸ ਦਾ ਹੀ ਰੂਪ ਅਤੇ ਉਸ ਦੀਆਂ ਸਭ ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਦਾ ਸੁਆਮੀ ਵੀ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।

(ੲ) ਗੁਰੂ ਦਾ ਸ਼ਬਦ ਸਰੂਪ

ਪਵਨ ਅਰੰਭੁ ਸਤਿਗੁਰ ਮਤਿ ਵੇਲਾ ॥
ਸਬਦੁ ਗੁਰੂ ਸੁਰਤਿ ਧੁਨਿ ਚੇਲਾ ॥

(ਰਾਮਕਲੀ, ੧,੯੪੩)

ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਬਾਣੀ ਅਨੁਸਾਰ ਗੁਰੂ ਦਾ ਤੀਸਰਾ ਰੂਪ ਸ਼ਬਦ ਹੈ। 'ਸ਼ਬਦ-ਗੁਰੂ' ਦਾ ਸਿੱਧਾਂਤ ਕੀ

---

124. ਸੂਹੀ, ੫,੭੬੩
125. ਸੋਰਠਿ, ੫,੬੨੮
126. ਰਾਮਕਲੀ, ੧, ੯੩੫
127. ਵਾਰ ਗੂਜਰੀ, ੫,੫੧੮
128. ਵਿਸਤਾਰ ਲਈ ਵੇਖੋ ਪਹਿਲਾ ਅਧਿਆਏ, ਪੰਨਾ ੩੩

ਹੈ? ਇਸ ਨੂੰ ਸਮਝਣ ਅਤੇ ਇਸ ਦਾ ਵਿਸਤ੍ਰਿਤ ਅਧਿਐਨ ਕਰਨ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਸ਼ਬਦ ਸਬੰਧੀ ਸਾਧਾਰਨ ਵਾਕਫ਼ੀਅਤ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨੀ ਬੜੀ ਉਚਿਤ ਪ੍ਰਤੀਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ।

ਸ਼ਬਦ ਸਬੰਧੀ ਸਾਮਾਨਯ ਪਰਿਚਯ

ਸ਼ਬਦ ਅਤੇ ਸ਼ਬਦ ਪ੍ਰਮਾਣ : 'ਸ਼ਬਦ' ਉਹ ਧੁਨੀ ਹੈ ਜਿਸ ਤੋਂ ਕਿਸੇ ਵਸਤੂ ਦੇ ਸਰੂਪ ਦਾ ਬੋਧ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਪਰ 'ਸ਼ਬਦ' ਨੂੰ ਪ੍ਰਮਾਣ ਉਦੋਂ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਜਦੋਂ ਉਸ ਰਾਹੀਂ ਕਿਸੇ ਯਥਾਰਥ ਗਿਆਨ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਹੋਵੇ। ਆਤਮਵੇਤਾ ਰਿਸ਼ੀਆਂ ਦੇ ਅਨੁਭੂਤ ਬਚਨ ਸ਼ਬਦ ਪ੍ਰਮਾਣ ਸਮਝੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਦੂਜੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿਚ ਸ਼ਬਦ ਇਕ ਅਜੇਹੇ ਭਰੋਸੇਯੋਗ ਮਹਾਤਮਾ ਦੀ ਉਕਤੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਜਿਸ ਨੂੰ ਕਿਸੇ ਤੱਤ ਦੇ ਵਾਸਤਵਿਕ ਸਰੂਪ ਦਾ ਗਿਆਨ ਹੋ ਗਿਆ ਹੋਵੇ। ਇਹ ਸ਼ਬਦ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟਾਰਥ ਅਤੇ ਅਦ੍ਰਿਸ਼ਟਾਰਥ ਦੋ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਦ੍ਰਿਸ਼ਟਾਰਥ ਸ਼ਬਦਾਂ ਤੋਂ ਅਜੇਹੀਆਂ ਵਸਤਾਂ ਦਾ ਗਿਆਨ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਪ੍ਰਤੱਖ ਅਨੁਭਵ ਹੋ ਸਕੇ। ਮਹਾਤਮਾ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਬਚਨ, ਧਰਮ ਗ੍ਰੰਥਾਂ ਦੀਆਂ ਉਪਦੇਸ਼ਾਤਮਕ ਉਕਤੀਆਂ ਆਦਿ 'ਦ੍ਰਿਸ਼ਟਾਰਥ ਸ਼ਬਦ ਪ੍ਰਮਾਣ' ਹਨ। ਈਸ਼ਵਰ, ਜੀਵ ਦੀ ਨਿੱਤਤਾ, ਧਰਮ ਅਧਰਮ ਦੇ ਸੂਖਮ ਵਿਸ਼ਿਆਂ ਸਬੰਧੀ ਮਹਾਪੁਰਸ਼ਾਂ ਅਤੇ ਧਰਮ ਗ੍ਰੰਥਾਂ ਦੀਆਂ ਉਕਤੀਆਂ 'ਅਦ੍ਰਿਸ਼ਟਾਰਥ ਸ਼ਬਦ ਪ੍ਰਮਾਣ' ਹਨ। ਅਦ੍ਰਿਸ਼ਟਾਰਥ ਸ਼ਬਦ ਵੀ ਦੋ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਹੁੰਦੇ ਹਨ—ਵੈਦਿਕ ਅਤੇ ਲੌਕਿਕ। ਲੌਕਿਕ ਸ਼ਬਦ ਸਾਰੇ ਹੀ ਸਤਿ ਨਹੀਂ ਮੰਨੇ ਜਾਂਦੇ। ਕੇਵਲ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਯੋਗ ਸਾਧਕਾਂ ਤਥਾ ਮਹਾਪੁਰਸ਼ਾਂ ਦੇ ਸ਼ਬਦ ਹੀ ਸਤਿ ਮੰਨੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਪਰ ਵੈਦਿਕ ਸ਼ਬਦ ਖ਼ੁਦ ਈਸ਼ਵਰ ਦੇ ਹੀ ਸ਼ਬਦ ਮੰਨੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਬਿਲਕੁਲ ਹੀ ਨਿਰਦੋਸ਼ ਅਤੇ ਅਭੁੱਲ ਸਮਝਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।[129]

ਭਾਰਤੀ ਧਾਰਮਕ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਵਿਚ ਵੇਦ ਆਦਿ ਧਾਰਮਕ ਗ੍ਰੰਥਾਂ ਨੂੰ ਅਭੁੱਲ ਅਤੇ ਰੱਬੀ ਇਲਹਾਮ ਮੰਨਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਅਭਿਵਿਅਕਤੀ ਦਾ ਸ੍ਰੋਤ ਮਨੁੱਖੀ ਜਗਤ ਨਹੀਂ ਸਗੋਂ ਅਪੌਰਸ਼ੇਯ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਭਾਰਤੀ ਦਰਸ਼ਨ ਦੀ ਸਨਾਤਨੀ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਅਨੁਸਾਰ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਸ਼ਬਦ ਪ੍ਰਮਾਣ ਮੰਨਿਆ ਗਿਆ ਹੈ।

ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਵਿਚ ਸ਼ਬਦ ਪ੍ਰਮਾਣ ਦਾ ਸਿੱਧਾਂਤ : *ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ* ਬਾਣੀ ਵਿਚ ਵੀ ਸ਼ਬਦ ਪ੍ਰਮਾਣ ਦੇ ਸਿੱਧਾਂਤ ਨੂੰ ਸਵੀਕਾਰ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਸੰਤ ਕਬੀਰ ਇਕ ਥਾਂ ਲਿਖਦੇ ਹਨ ਕਿ ਬੇਦ ਅਤੇ ਕਤੇਬ ਆਦਿ ਧਾਰਮਕ ਗ੍ਰੰਥਾਂ ਨੂੰ ਝੂਠਾ ਨਹੀਂ ਕਹਿਣਾ ਚਾਹੀਦਾ। ਝੂਠਾ ਉਹ ਹੈ ਜੋ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਵਿਚਾਰ ਕਰਕੇ ਉਸ ਉੱਤੇ ਚਲਦਾ ਨਹੀਂ।[130] ਗੁਰੂ ਅਮਰ ਦਾਸ ਨਾਮ ਦਾ ਉਪਦੇਸ਼ ਦਿੰਦੇ ਹੋਏ ਵੇਦਾਂ ਵਿਚੋਂ ਵੀ ਅਜੇਹੇ ਉਪਦੇਸ਼ਾਤਮਕ ਤੱਤਾਂ ਦੀ ਹੋਂਦ ਦਾ ਪ੍ਰਮਾਣ ਪੇਸ਼ ਕਰਕੇ ਆਪਣੇ ਕਥਨਾਂ ਨੂੰ ਦ੍ਰਿੜ੍ਹਤਾ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਦੇ ਹਨ।[131] ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਸਾਹਿਬ ਵੇਦਾਂ, ਸ਼ਾਸਤਰਾਂ ਤੇ ਪੁਰਾਣਾਂ ਦੀ ਸਿੱਖਿਆ ਦਾ ਪ੍ਰਮਾਣ ਪੇਸ਼ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਸੱਚੇ ਯੋਗ ਦੇ ਭੇਦ ਨੂੰ ਸਮਝਣ ਦੀ ਪ੍ਰੇਰਣਾ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਦੇ ਹਨ :

ਚਾਰਿ ਪੁਕਾਰਹਿ ਨਾ ਤੂ ਮਾਨਹਿ ॥ ਖਟੁ ਭੀ ਏਕਾ ਬਾਤ ਵਖਾਨਹਿ ॥
ਦਸ ਅਸਟੀ ਮਿਲਿ ਏਕੋ ਕਹਿਆ ॥ ਤਾ ਭੀ ਜੋਗੀ ਭੇਦੁ ਨ ਲਹਿਆ ॥[132]

---

129. ਡਾ. ਰਾਮਜੀ ਲਾਲ ਸਹਾਯਕ : *ਕਬੀਰ ਦਰਸ਼ਨ*, ਪੰਨਾ, 271
130. *ਬੇਦ ਕਤੇਬ ਕਹਹੁ ਮਤ ਝੂਠੇ ਝੂਠਾ ਜੋ ਨ ਬੀਚਾਰੈ*, ਪ੍ਰਭਾਤੀ ਕਬੀਰ, ੧੩੫੦
131. *ਵੇਦਾ ਮਹਿ ਨਾਮੁ ਉਤਮੁ ਸੋ ਸੁਣਹਿ ਨਾਹੀ ਫਿਰਹਿ ਜਿਉ ਬੇਤਾਲਿਆ ॥* ਰਾਮਕਲੀ, ੩,੯੧੯
132. ਰਾਮਕਲੀ, ੫,੮੮੬

ਗੁਰੂ ਦੇ ਉਪਦੇਸ਼ਾਂ ਪ੍ਰਤੀ ਸ਼ਰਧਾ ਅਤੇ ਪੁੱਜੇ ਹੋਏ ਬ੍ਰਹਮ ਗਿਆਨੀ ਮਹਾਤਮਾ ਦੇ ਬਚਨਾਂ ਦੀ ਪਾਲਨਾ ਕਰਨ ਬਾਰੇ *ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ* ਵਿਚ ਥਾਂ ਥਾਂ ਤੇ ਬਲ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਹੈ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਸ਼ਬਦ ਪ੍ਰਮਾਣ ਦੇ ਸਿੱਧਾਂਤ ਪ੍ਰਤਿ *ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ* ਬਾਣੀ ਦਾ ਸਕਾਰਾਤਮਕ (positive) ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਗੋਚਰ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਹੇਠ ਲਿਖੀਆਂ ਪੰਗਤੀਆਂ ਇਸ ਕਥਨ ਦੀ ਪੁਸ਼ਟੀ ਕਰਦੀਆਂ ਹਨ :

(ੳ) *ਚਾਰਿ ਪਾਵ ਦੁਇ ਸਿੰਗ ਗੁੰਗ ਮੁਖ ਤਬ ਕੈਸੇ ਗੁਨ ਗਈ ਹੈ ॥*
ਊਠਤ ਬੈਠਤ ਠੇਗਾ ਪਰਿ ਹੈ ਤਬ ਕਤ ਮੂਡ ਲੁਕਈ ਹੈ ॥......
ਜਨ ਭਗਤਨ ਕੋ ਕਹੋ ਨ ਮਾਨੋ ਕੀਓ ਅਪਨੋ ਪਈ ਹੈ ॥[133]

(ਅ) *ਉਪਦੇਸ਼ ਜਿ ਦਿਤਾ ਸਤਿਗੁਰੂ ਸੋ ਸੁਣਿਆ ਸਿਖੀ ਕੰਨੇ ॥*
ਜਿਨ ਸਤਿਗੁਰ ਕਾ ਭਾਣਾ ਮੰਨਿਆ ਤਿਨ ਚੜੀ ਚਵਗਣਿ ਵੰਨੇ ॥
ਇਹ ਚਾਲ ਨਿਰਾਲੀ ਗੁਰਮੁਖੀ ਗੁਰ ਦੀਖਿਆ ਸੁਣਿ ਮਨੁ ਭਿੰਨੇ ॥[134]

ਭਾਰਤੀ ਪਰੰਪਰਾ ਵਿਚ ਸ਼ਬਦ ਨੂੰ ਜਿੱਥੇ ਧਾਰਮਕ ਗ੍ਰੰਥਾਂ ਲਈ ਪ੍ਰਮਾਣ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਵਰਤਿਆ ਗਿਆ ਹੈ, ਉੱਥੇ ਇਸ ਨੂੰ ਸ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਰਚਨਾ ਦਾ ਸ੍ਰੋਤ ਮੰਨਦੇ ਹੋਏ ਬ੍ਰਹਮ ਅਤੇ ਅਨਹਦ ਨਾਦ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਵੀ ਇਸ ਦਾ ਪ੍ਰਯੋਗ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ।

ਸ਼ਬਦ ਸ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਦੀ ਉਤਪਤੀ ਦਾ ਸ੍ਰੋਤ : ਰਿਗ ਵੇਦ ਵਿਚ (1.3.22) ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਹੈ ਕਿ ਸ਼ਬਦ ਤੋਂ ਹੀ ਸਭ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਰਚਨਾ ਹੋਈ ਹੈ। ਆਚਾਰਯ ਸ਼ੰਕਰ ਨੇ ਵੀ ਬ੍ਰਹਮ ਸੂਤ੍ਰ (1.111.38) ਦੇ ਭਾਸ਼ਯ ਵਿਚ ਸ਼ਬਦ ਤੋਂ ਹੀ ਸੰਸਾਰ ਦੀ ਉੱਤਪਤੀ ਮੰਨੀ ਹੈ। ਉਪਨਿਸ਼ਦਾਂ ਵਿਚ ਪ੍ਰਣਵ ਤੋਂ ਸ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਦੀ ਉੱਤਪਤੀ ਦਾ ਵਰਣਨ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਮਾਂਡੂਕਯ ਉਪਨਿਸ਼ਦ ਦਾ ਕਥਨ ਹੈ ਕਿ 'ਓਂਕਾਰ' ਅੱਖਰ ਅਬਿਨਾਸ਼ੀ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦਾ ਲਖਾਇਕ ਹੈ। ਸਾਰਾ ਸੰਸਾਰ ਉਸੇ ਦਾ ਹੀ ਉਪਾਖਿਆਨ ਹੈ। ਓਂਕਾਰ ਹੀ ਤਿੰਨਾਂ ਕਾਲਾਂ ਵਿਚ ਜਗਤ ਦਾ ਸਮਸ਼ਟੀ ਰੂਪ ਹੈ। ਤੈਤਿਰੀਯ ਉਪਨਿਸ਼ਦ (1.4) ਅਨੁਸਾਰ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੇ ਇਕ ਖਿਆਲ ਤੋਂ ਹੀ ਸਾਰੀ ਰਚਨਾ ਦਾ ਸਿਰਜਨ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਸ਼ਵੇਤਾਸ਼ਵਤਰ, ਛਾਂਦੋਗਯ ਅਤੇ ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਬਿੰਦੂ ਉਪਨਿਸ਼ਦ ਵਿਚ ਵੀ ਅਜੇਹੇ ਹੀ ਵਿਚਾਰ ਦਿੱਤੇ ਗਏ ਹਨ। ਨਿਆਏ, ਵੈਸ਼ੇਸ਼ਕ, ਜਗਤ ਦੀ ਸ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਅਤੇ ਪਰਲੋ ਦਾ ਕਾਰਣ ਈਸ਼ਵਰੀ ਇੱਛਾ ਦੱਸਦੇ ਹਨ। ਇਹ ਜਗਤ ਉੱਤਪਤੀ ਈਸ਼ਵਰੀ ਇੱਛਾ ਅਨੁਸਾਰ ਪਰਮਾਣੂਆਂ ਵਿਚ ਕ੍ਰਿਆ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਪਰਸਪਰ ਸੰਜੋਗ ਤੋਂ ਹੁੰਦੀ ਹੈ।

ਈਸਾਈ ਮਤ ਅਨੁਸਾਰ ਸ਼ੁਰੂ ਵਿਚ ਕੇਵਲ ਸ਼ਬਦ ਹੀ ਸੀ। ਇਸਲਾਮ ਵਿਚ ਕੁਨ ਸ਼ਬਦ ਤੋਂ ਸੰਸਾਰ ਉੱਤਪਤੀ ਦਾ ਵਿਚਾਰ ਇਸੇ ਸਿੱਧਾਂਤ ਦਾ ਹੀ ਅਨੁਸਾਰੀ ਹੈ।

ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਬਾਣੀ ਅਨੁਸਾਰ ਵੀ ਸ਼ਬਦ ਹੀ ਸ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਦੀ ਉੱਤਪਤੀ ਦਾ ਸ੍ਰੋਤ ਹੈ :

(ੳ) *ਕੀਤਾ ਪਸਾਉ ਏਕੋ ਕਵਾਉ ॥ ਤਿਸ ਤੇ ਹੋਏ ਲਖ ਦਰੀਆਉ ॥*[135]

(ਅ) *ਉਤਪਤਿ ਪਰਲਉ ਸਬਦੇ ਹੋਵੈ*
ਸਬਦੈ ਹੀ ਫਿਰਿ ਓਪਤਿ ਹੋਵੈ ॥[136]

---

133. ਗੂਜਰੀ, ਕਬੀਰ, ੫੨੪
134. ਵਾਰ ਗਉੜੀ, ੪, ੩੧੪
135. ਜਪੁ. ੧.੩
136. ਮਾਝ, ੩, ੧੧੭

ਇਹ ਸ਼ਬਦ ਪਰਮਾਤਮਾ ਆਪ ਹੀ ਹੈ ਜਿਸ ਨੂੰ ਓਅੰਕਾਰ ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਉਪਨਿਸ਼ਦਾਂ ਵਾਂਗ *ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ* ਬਾਣੀ ਵਿਚ ਵੀ ਓਅੰਕਾਰ ਇਸ ਸ਼ਬਦ ਦਾ ਹੀ ਲਖਾਇਕ ਹੈ। ਇਸੇ ਲਈ ਜਿੱਥੇ ਸ਼ਬਦ ਤੋਂ ਸ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਦੀ ਉੱਤਪਤੀ ਦੱਸੀ ਗਈ ਹੈ ਓਥੇ ਓਅੰਕਾਰ ਤੋਂ ਵੀ ਇਸ ਦੀ ਉੱਤਪਤੀ ਦੇ ਉੱਲੇਖ ਮਿਲਦੇ ਹਨ :

(ੳ) *ਓਅੰਕਾਰਿ ਬ੍ਰਹਮਾ ਉਤਪਤਿ ॥ ਓਅੰਕਾਰੁ ਕੀਆ ਜਿਨਿ ਚਿਤਿ ॥*
ਓਅੰਕਾਰਿ ਸੈਲ ਜੁਗ ਭਏ ॥ ਓਅੰਕਾਰਿ ਬੇਦ ਨਿਰਮਏ॥[137]

(ਅ) *ਓਅੰਕਾਰਿ ਉਤਪਾਤੀ ॥ ਕੀਆ ਦਿਨਸੁ ਸਭ ਰਾਤੀ ॥.......*
ਤ੍ਰੈ ਗੁਣ ਕੀਆ ਪਾਸਾਰਾ ॥ ਨਰਕ ਸੁਰਗ ਅਵਤਾਰਾ ॥[138]

ਸ਼ਬਦ ਬ੍ਰਹਮ ਅਤੇ ਨਾਦ ਦੀ ਭਾਰਤੀ ਪਰੰਪਰਾ : ਸ਼ਬਦ ਬ੍ਰਹਮ ਦੀ ਪਰੰਪਰਾ ਭਾਰਤੀ ਧਰਮਾਂ ਵਿਚ ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਕਾਲ ਤੋਂ ਹੀ ਚਲੀ ਆਉਂਦੀ ਹੈ। ਰਿਗਵੇਦ ਵਿਚ ਵੀ ਇਸ ਦਾ ਵਰਣਨ ਮਿਲਦਾ ਹੈ।[139] ਕਠੋਪਨਿਸ਼ਦ ਵਿਚ ਲਿਖਿਆ ਹੈ ਕਿ ਇਹ ਅੱਖਰ ਹੀ ਬ੍ਰਹਮ ਹੈ ਤੇ ਇਹੋ ਹੀ ਪਾਰਬ੍ਰਹਮ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਇਸ ਅੱਖਰ ਦਾ ਗਿਆਨ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਉਪਰੰਤ ਮਨ ਬਾਂਛਿਤ ਫਲ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ।[140] ਮਾਂਡੂਕਯ ਉਪਨਿਸ਼ਦ ਵਿਚ ਵੀ ਓਅੰਕਾਰ ਨੂੰ ਸਰਵ-ਉੱਤਪਤੀ ਦਾ ਕਾਰਣ ਮੰਨਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਸ ਵਿਚ ਲਿਖਿਆ ਹੈ ਕਿ 'ਓਮ' ਅੱਖਰ ਹੀ ਸਭ ਕੁਝ ਹੈ। ਭੂਤ, ਭਵਿੱਖ ਅਤੇ ਵਰਤਮਾਨ ਉਸੇ ਦੀ ਹੀ ਵਿਆਖਿਆ ਹੈ। *ਗੀਤਾ* ਵਿਚ ਸ਼ਬਦ ਨੂੰ ਬ੍ਰਹਮ ਲਈ ਵਰਤਿਆ ਗਿਆ ਹੈ।[141] ਬ੍ਰਹਮ ਸੂਤ੍ਰ ਭਾਸ਼ਯ ਵਿਚ ਸ਼ੰਕਰਾਚਾਰੀਆ ਨੇ ਸ਼ਬਦ ਦਾ ਮਹੱਤਵ ਪ੍ਰਤਿਪਾਦਿਤ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਵਿਸ਼ਵ ਵਿਚ ਸ਼ਬਦ ਬ੍ਰਹਮ ਦੀ ਅਭਿਵਿਅਕਤੀ ਦਾ ਉੱਲੇਖ ਕੀਤਾ ਹੈ।[142] ਵਿਸ਼ਨੂੰ ਪੁਰਾਣ ਵਿਚ ਸ਼ਬਦ ਬ੍ਰਹਮ ਸਬੰਧੀ ਲਿਖਿਆ ਹੈ ਕਿ ਸਾਧਕ ਨੂੰ ਪ੍ਰਣਵ ਦੇ ਜਾਪ ਦੁਆਰਾ ਯੋਗ ਅਭਿਆਸ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦਾ ਸਾਖਿਆਤ ਕਰਨਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ[143] ਤੰਤ੍ਰ ਗ੍ਰੰਥਾਂ ਵਿਚ ਪ੍ਰਣਵਵਾਦ ਦੀ ਵਿਆਖਿਆ ਨਾਦ ਅਤੇ ਬਿੰਦੂ ਦੇ ਨਾਉਂ ਨਾਲ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਬ੍ਰਹਮ ਨੂੰ ਨਾਦ ਸਰੂਪੀ ਮੰਨਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਯੋਗੀਆਂ ਅਨੁਸਾਰ ਸ਼ਬਦ ਬ੍ਰਹਮ ਸਾਰੇ ਹੀ ਪ੍ਰਾਣੀਆਂ ਵਿਚ ਚੇਤਨ ਰੂਪ ਵਿਚ ਵਿਰਾਜਮਾਨ ਹੈ। ਇਹ ਸ਼ਬਦ ਮੂਲਾਧਾਰ ਚੱਕਰ ਤੋਂ ਉਪਰ ਵੱਲ ਉਠਦਾ ਹੈ ਪਰ ਸੁਣਾਈ ਉਦੋਂ ਦਿੰਦਾ ਹੈ ਜਦੋਂ ਮਨੁੱਖੀ ਇੰਦ੍ਰੀਆਂ ਅੰਤਰਮੁਖੀ ਹੋ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ। ਇਸ ਨੂੰ ਹੀ ਅਨਹਦ ਨਾਦ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਗੋਰਖ ਨਾਥ ਦਾ ਕਥਨ ਹੈ ਕਿ 'ਨਾਦ' ਓਂਕਾਰ ਦਾ ਵਿਅਕਤ ਰੂਪ ਹੈ। ਇਸੇ ਵਿਚ ਬ੍ਰਹਮਾ, ਵਿਸ਼ਨੂ, ਅਤੇ ਮਹਾਂਦੇਵ ਲੀਨ ਹਨ। ਇਸੇ ਨਾਲ ਹੀ ਨਿਰਵਾਣ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ।[144] ਨਾਦ ਨੂੰ ਉਹ ਅਨਿਰਵਚਨੀਯ ਮੰਨਦੇ ਹਨ, ਪਰ ਸਾਧਨਾ ਦੁਆਰਾ ਬ੍ਰਹਮ ਰੰਧਰ ਤਕ ਪੁੱਜਣ ਤੇ ਹੀ

---

137. ਰਾਮਕਲੀ, ੧.੯੨੯-੩੦
138. ਮਾਰੂ, ਪ. ੧੦੦੩
139. *ਰਿਗ ਵੇਦ*, 1. 164.10
140. *ਕਠੋਪਨਿਸ਼ਦ*, 1.2.16
141. *ਗੀਤਾ* : 6.44
142. ਬ੍ਰਹਮ ਸੂਤ੍ਰ (ਸ਼ੰਕਰ ਭਾਸ਼ਯ) 1.3.28
143. ਡਾਕਟਰ ਉਮੇਸ਼ ਮਿਸ਼ਰ : *ਭਾਰਤੀਯ ਦਰਸ਼ਨ*, ਪੰਨਾ 342
144. *ਗੋਰਖ ਬਾਨੀ*, ਪੰਨਾ 99, ਪਦ, 12

ਇਹ ਸੁਣਾਈ ਦਿੰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਦੇ ਨਾਲ ਹੀ ਰਹੱਸ ਅਨੁਭੂਤੀ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਨਾਦ ਨੂੰ ਸੁਣ ਕੇ ਮਨ ਵਿਚੋਂ ਸਭ ਵਾਦ ਵਿਵਾਦ ਸਮਾਪਤ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਨਾਦ ਦਾ ਵਰਣਨ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਕਿਧਰੇ ਸ਼ਬਦ, ਕਿਧਰੇ ਅਨਹਦ ਨਾਦ ਅਤੇ ਕਿਧਰੇ ਬਿੰਦੂ ਦੇ ਨਾਉਂ ਨਾਲ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਸ਼ਬਦ ਨੂੰ ਹੀ ਤਾਲਾ ਤੇ ਸ਼ਬਦ ਨੂੰ ਹੀ ਉਹ ਕੁੰਜੀ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਸ਼ਬਦ ਹੀ ਸ਼ਬਦ ਨਾਲ ਪਰਿਚਯ ਕਰਾਉਂਦਾ ਹੈ। ਸ਼ਬਦ ਦਾ ਅੰਤ ਸ਼ਬਦ ਵਿਚ ਹੀ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਅਰਥਾਤ ਹਰ ਥਾਂ ਤੇ ਸ਼ਬਦ ਦਾ ਹੀ ਵਿਸਤਾਰ ਹੈ।

ਗੋਰਖ ਨਾਥ ਦਾ ਇਹ ਓਂਕਾਰ ਉਹੀ ਹੈ ਜੋ ਗਿਆਨ ਮਾਰਗੀਆਂ ਦਾ ਬ੍ਰਹਮ ਹੈ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਅਨੁਸਾਰ ਓਂਕਾਰ ਨਿਰਾਕਾਰ ਹੈ। ਉਹ ਨਾ ਸੂਖਮ ਹੈ ਨਾ ਸਥੂਲ। ਨਾ ਉਹ ਕੋਈ ਪੇੜ ਹੈ ਤੇ ਨਾ ਉਸ ਦੇ ਕੋਈ ਪੱਤੇ। ਨਾ ਉਹ ਫਲਦਾ ਤੇ ਨਾ ਫੁਲਦਾ ਹੈ। ਉਸ ਦੀ ਨਾ ਕੋਈ ਸ਼ਾਖਾ ਹੈ ਨਾ ਹੀ ਕੋਈ ਮੂਲ। ਨਾ ਉਹ ਬਿਰਖ ਹੈ ਤੇ ਨਾ ਹੀ ਬੇਲ। ਇਸੇ ਓਂਕਾਰ ਦੇ ਸਰਗੁਣ ਸਰੂਪ ਬਾਰੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਵਿਚਾਰ ਹੈ ਕਿ ਸਾਰੀ ਸ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਦਾ ਮੂਲ ਓਂਕਾਰ ਹੀ ਹੈ। ਉਹ ਸਾਰੇ ਸੰਸਾਰ ਵਿਚ ਵਿਆਪਕ ਹੈ। ਉਹ ਨਾਭੀ ਵਿਚ ਵੀ ਨਿਵਾਸ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਉਹੀ ਦੇਵਤਾ ਹੈ, ਉਹੀ ਗੁਰੂ ਹੈ, ਉਸ ਨੂੰ ਸਾਧੇ ਬਿਨਾ ਸਿੱਧੀ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਦੀ।

ਯੋਗੀਆਂ ਅਤੇ ਨਾਥਾਂ ਦੀ ਸਾਧਨਾ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਦੇ ਡੂੰਘੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਕਾਰਣ ਮੱਧਕਾਲੀਨ ਸੰਤ ਸਾਹਿੱਤ ਵਿਚੋਂ ਵੀ ਯੋਗ ਸ਼ਬਦਾਵਲੀ ਅਤੇ ਸਾਧਨਾ ਦੇ ਅੰਸ਼ਾਂ ਦਾ ਵਿਸਤ੍ਰਿਤ ਪ੍ਰਯੋਗ ਉਪਲਬਧ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਡਾਕਟਰ ਹਜ਼ਾਰੀ ਪ੍ਰਸ਼ਾਦ ਦ੍ਵਿਵੇਦੀ ਅਨੁਸਾਰ ਕਬੀਰ ਦਾਸ ਆਦਿ ਸੰਤਾਂ ਨੇ ਨਾਥ ਪੰਥੀਆਂ ਦੀ ਸੰਪੂਰਨ ਪੱਧਤੀ ਨੂੰ ਸਵੀਕਾਰ ਕਰਕੇ ਰੂਪਕਾਂ ਦੁਆਰਾ ਆਪਣੀ ਗੱਲ ਕਹਿਣ ਦੇ ਮਾਰਗ ਦਾ ਆਸਰਾ ਲਿਆ ਹੈ।[145] ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਯੋਗੀਆਂ ਦੇ ਸਾਧਨਾਂ ਦਾ ਪ੍ਰਯੋਗ ਕਰਕੇ ਵੀ ਆਪਣਾ ਸਹਜ ਭਗਤੀ ਮਾਰਗ ਹੀ ਅਪਣਾਇਆ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਉਹ ਭਗਤੀ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਬ੍ਰਹਮ ਅਨੁਭੂਤੀ ਦੇ ਸਾਧਨ ਅਨਹਦ ਸ਼ਬਦ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਦੀ ਅਵਹੇਲਨਾ ਕਰਦੇ ਹਨ।

ਭਾਰਤੀ ਪਰੰਪਰਾ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਯੂਨਾਨੀ ਗ੍ਰੰਥਾਂ ਵਿਚ ਵੀ ਸ਼ਬਦ ਦਾ ਵਰਣਨ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਸੁਕਰਾਤ ਨੂੰ ਵੀ ਅਜੇਹਾ ਹੀ ਸ਼ਬਦ ਸੁਣਾਈ ਦਿੱਤਾ ਸੀ ਜਿਸ ਨਾਲ ਉਹ ਆਤਮਿਕ ਰਹੱਸਾਂ ਦੀ ਉਪਲਬਧੀ ਕਰਨ ਵਿਚ ਕਾਫ਼ੀ ਸਫ਼ਲ ਹੋਇਆ। ਅਫ਼ਲਾਤੂਨ ਇਸ ਨੂੰ ਬ੍ਰਹਿਮੰਡ ਦਾ ਇਕ ਸੰਗੀਤ ਕਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਸੰਤ ਜੋਹਨ ਦੇ ਵਿਚਾਰ ਵਿਚ ਸ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਰਚਨਾ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਇਹ ਪਰਮਾਤਮਾ ਸ਼ਬਦ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਹੀ ਵਿਦਮਾਨ ਸੀ। ਚੀਨੀ ਗ੍ਰੰਥਾਂ ਵਿਚ ਸ਼ਬਦ ਨੂੰ ਤਾਓ ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਹੈ।

ਸ਼ਬਦ ਦੇ ਸੰਕਲਪ ਸਬੰਧੀ ਉਪਰੋਕਤ ਪਰੰਪਰਾ ਦਾ ਵਿਵੇਚਨੀਕਰਨ ਉਪਰੰਤ ਸਿੱਟਾ ਇਹ ਨਿਕਲਦਾ ਹੈ ਕਿ ਜਿੱਥੇ ਸ਼ਬਦ ਨੂੰ ਭਰੋਸੇ ਯੋਗ ਮਹਾਂਪੁਰਸ਼ਾਂ ਦੇ ਇਲਹਾਮੀ ਧਰਮ ਗ੍ਰੰਥਾਂ ਦੀ ਪ੍ਰਮਾਣਿਕਤਾ ਦੇ ਅਰਥਾਂ ਵਿਚ ਵਰਤਿਆ ਗਿਆ ਹੈ, ਉੱਥੇ ਇਸ ਨੂੰ ਸ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਰਚਨਾ ਦੀ ਉੱਤਪਤੀ ਦਾ ਮੂਲ ਵੀ ਦੱਸਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਸ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ 'ਸ਼ਬਦ-ਬ੍ਰਹਮ' ਦਾ ਅਧਿਐਨ ਕਰਦੇ ਸਮੇਂ ਇਹ ਵੀ ਵੇਖਿਆ ਗਿਆ ਸੀ ਕਿ 'ਸ਼ਬਦ' ਨੂੰ ਬ੍ਰਹਮ, ਓਂਕਾਰ, ਪ੍ਰਣਵ, ਅਨਹਦ ਨਾਦ, ਨਾਦ ਅਤੇ ਬਿੰਦੂ ਆਦਿ ਦੇ ਅਰਥਾਂ ਵਿਚ ਵੀ ਇਸਤੇਮਾਲ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਓਂਕਾਰ ਅਤੇ ਪ੍ਰਣਵ, ਬ੍ਰਹਮ ਦੇ ਵਾਚਕ ਸ਼ਬਦ ਮੰਨੇ ਗਏ ਹਨ ਅਤੇ ਨਾਦ ਅਥਵਾ ਅਨਹਦ ਨਾਦ ਓਂਕਾਰ ਦਾ ਵਿਅਕਤ ਰੂਪ। ਭਾਵੇਂ ਬ੍ਰਹਮ ਤੋਂ ਸ਼ਕਤੀ, ਸ਼ਕਤੀ ਤੋਂ ਨਾਦ, ਅਤੇ ਨਾਦ ਤੋਂ ਬਿੰਦੂ ਦੀ ਉੱਤਪਤੀ ਦੀ ਮਾਨਿਅਤਾ ਦੇ

145. *ਹਿੰਦੀ ਸਾਹਿਤਯ ਕੀ ਭੂਮਿਕਾ*, ਪੰਨਾ 70

ਉੱਲੇਖ ਵੀ ਭਾਰਤੀ ਗ੍ਰੰਥਾਂ ਵਿਚ ਮਿਲਦੇ ਹਨ। ਪਰ ਗੋਰਖ ਨਾਥ ਅਤੇ ਕਬੀਰ ਦੀਆਂ ਰਚਨਾਵਾਂ ਵਿਚ ਨਾਦ ਅਤੇ ਬਿੰਦੂ ਨੂੰ ਸਮਾਨਾਰਥੀ ਸ਼ਬਦ ਹੀ ਸਮਝ ਕੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਨਾਦ, ਅਨਹਦ ਨਾਦ, ਅਤੇ ਬਿੰਦੂ ਸਮਾਨਾਰਥੀ ਸ਼ਬਦ ਹੀ ਸਮਝੇ ਗਏ ਹਨ ਜੋ ਬ੍ਰਹਮ ਦੇ ਵਿਅਕਤ ਸਰੂਪ ਦੇ ਸੂਚਕ ਹਨ। ਇਸੇ ਲਈ ਇਸ ਅਵਸਥਾ ਨੂੰ ਵੀ ਸ਼ਬਦ ਬ੍ਰਹਮ ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਹੈ।

ਭਾਰਤੀ ਗੁਰੂ ਪਰੰਪਰਾ ਅਨੁਸਾਰ ਸ਼ਬਦ-ਬ੍ਰਹਮ ਹੀ ਮੂਲ ਰੂਪ ਵਿਚ ਸ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਨੂੰ ਆਪਣਾ ਗਿਆਨ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਨ ਵਾਲਾ ਗੁਰੂ ਹੈ, ਇਸ ਲਈ ਉਹ ਅਤੇ ਉਸ ਦੇ ਅਨਹਦ ਨਾਦ ਆਦਿ ਵਿਅਕਤ ਰੂਪ ਵੀ ਗੁਰੂ ਅਤੇ ਸ਼ਬਦ ਕਹੇ ਜਾ ਸਕਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਲਈ ਭਾਰਤੀ ਗੁਰੂ ਪਰੰਪਰਾ ਵਿਚ ਗੁਰੂ ਦੇ ਦੋ ਸਰੂਪ ਵਿਦਮਾਨ ਹੁੰਦੇ ਹਨ—ਇਕ ਪਰਮਾਤਮਾ ਸਰੂਪ ਅਤੇ ਦੂਜਾ ਉਸ ਦਾ ਵਿਅਕਤ ਅਨਹਦ ਸ਼ਬਦ ਸਰੂਪ। ਇਸ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਅਨੁਭਵੀ ਅਤੇ ਭਰੋਸੇ ਯੋਗ ਮਹਾਂਪੁਰਸ਼ਾਂ ਦੇ ਬਚਨਾਂ ਨੂੰ ਸ਼ਬਦ ਪ੍ਰਮਾਣ ਮੰਨਿਆ ਗਿਆ ਹੈ ਅਤੇ ਉਹ ਸਾਧਕ ਨੂੰ ਅਧਿਆਤਮਿਕ ਪ੍ਰਾਪਤੀਆਂ ਦੀਆਂ ਅਤਿ ਉਚੀਆਂ ਸ਼ਿਖਰਾਂ ਤਕ ਪਹੁੰਚਣ ਲਈ ਅਗਵਾਈ ਕਰਨ ਵਿਚ ਪੂਰਨ ਭਾਂਤ ਸਮਰਥ ਹੁੰਦੇ ਹਨ, ਇਸ ਲਈ ਉਹ ਵੀ ਗੁਰੂ ਦਾ ਹੀ ਕਾਰਜ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਇਹੀ ਕਾਰਣ ਹੈ ਕਿ ਗੁਰੂ ਸ਼ਬਦ ਅਥਵਾ ਗੁਰੂ ਬਚਨਾਂ ਦਾ ਬੋਧਾਂ, ਜੈਨੀਆਂ, ਯੋਗੀਆਂ, ਨਾਥਾਂ ਅਤੇ ਸੰਤਾਂ ਵਿਚ ਅਸੀਮ ਮਹਾਤਮ ਹੈ। ਨਾਥਾਂ ਦੀ ਸਾਧਨਾਂ ਦਾ ਤਾਂ ਕੇਂਦਰੀ ਧੁਰਾ ਹੀ ਇਹੀ ਹੈ ਕਿ ਗੁਰੂ ਉਪਦੇਸ਼ ਰੂਪੀ ਸਥੂਲ ਸ਼ਬਦ ਹੀ ਅਨਹਦ ਨਾਦ ਰੂਪੀ ਸੂਖਮ ਸ਼ਬਦ ਦੀ ਪਹਿਚਾਣ ਕਰਾਉਂਦਾ ਹੈ। ਇਸੇ ਲਈ ਇਸ ਮਤ ਵਿਚ ਸ਼ਬਦ ਨੂੰ ਹੀ ਕੁੰਜੀ ਅਤੇ ਸ਼ਬਦ ਨੂੰ ਹੀ ਤਾਲਾ ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਬੋਧਾਂ ਅਤੇ ਜੈਨੀਆਂ ਵਿਚ ਵਿਅਕਤੀਗਤ ਗੁਰੂ ਪੂਜਾ ਨਾਲੋਂ ਗੁਰੂ ਉਪਦੇਸ਼ਾਂ ਦੀ ਅਗਵਾਈ ਉੱਤੇ ਵਧੇਰੇ ਜ਼ੋਰ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। *ਗੀਤਾ* ਦੇ 18ਵੇਂ ਅਧਿਆਏ ਵਿਚ ਇਸ ਸ਼ਾਸਤਰ ਦੇ ਮਹਾਤਮ ਦਾ ਵਰਣਨ ਵੀ ਉੱਲੇਖਣੀਯ ਹੈ। ਸੋ ਭਾਰਤੀ ਗੁਰੂ ਪਰੰਪਰਾ ਵਿਚ ਸਮੁੱਚੇ ਤੌਰ ਤੇ ਸ਼ਬਦ ਦੇ ਪ੍ਰਕਰਣ ਵਿਚ, ਗੁਰੂ ਦੇ ਤਿੰਨ ਸਰੂਪ ਪ੍ਰਦਰਸ਼ਿਤ ਹੁੰਦੇ ਹਨ—ਇਕ ਤਾਂ ਗੁਰੂ ਦੇ ਉਪਦੇਸ਼ਾਂ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ, ਦੂਜਾ ਅਨਹਦ ਨਾਦ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਅਤੇ ਤੀਜਾ ਬ੍ਰਹਮ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ।

ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਵਿਚ ਗੁਰੂ ਸ਼ਬਦ ਦਾ ਸਿੱਧਾਂਤ

ਗੁਰਮੁਖਿ ਨਾਦੰ ਗੁਰਮੁਖਿ ਵੇਦੰ, ਗੁਰਮੁਖਿ ਰਹਿਆ ਸਮਾਈ ॥ (*ਜਪੁ*, ੧, ੨)

ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੀ ਉਪ੍ਰੋਕਤ ਉਕਤੀ ਵਿਚ ਗੁਰੂ ਦੇ ਸ਼ਬਦ ਨੂੰ ਹੀ ਨਾਦ, ਵੇਦ ਅਤੇ ਸਰਬ ਵਿਆਪਕ ਬ੍ਰਹਮ ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਸ ਤੋਂ ਸ਼ਬਦ ਦੇ ਤਿੰਨ ਸਰੂਪਾਂ ਦਾ ਪਰਿਚਯ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ—ਇਕ ਅਨਹਦ ਨਾਦ ਅਥਵਾ ਬ੍ਰਹਮ-ਅਨੁਭੂਤੀ ਰੂਪ, ਦੂਜਾ ਗੁਰੂ ਉਪਦੇਸ਼ ਅਥਵਾ ਗੁਰਬਾਣੀ ਰੂਪ ਅਤੇ ਤੀਜਾ ਉਸ ਦਾ ਸਰਬ ਵਿਆਪਕ ਬ੍ਰਹਮ ਰੂਪ। ਇਸ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ *ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ* ਬਾਣੀ ਵਿਚ ਇਨ੍ਹਾਂ ਤਿੰਨਾਂ ਦੀ ਸਮੁੱਚੀ ਅਭਿਵਿਅਕਤੀ (revelation) ਦੇ ਅਰਥਾਂ ਵਿਚ ਵੀ ਸ਼ਬਦ ਦਾ ਪ੍ਰਯੋਗ ਹੋਇਆ ਹੈ।

'ਸ਼ਬਦ' ਬ੍ਰਹਮ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ : ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਦੇ ਗੁਰੂ ਕਵੀਆ ਨੇ ਸ਼ਬਦ ਨੂੰ ਪਰਮਾਤਮਾ ਲਈ ਵਰਤਦੇ ਹੋਏ ਉਸ ਦੀ ਸਰਬ ਵਿਆਪਕਤਾ ਦਾ ਉੱਲੇਖ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਅਨੁਸਾਰ ਬ੍ਰਹਮ

146. *ਸੁ ਸਬਦ ਕਉ ਨਿਰੰਤਰਿ ਵਾਸੁ ਅਲਖੰ ਜਹ ਦੇਖਾ ਤਹ ਸੋਈ ॥* ਰਾਮਕਲੀ, ੧,੯੪੪

ਨਿਰਗੁਣ ਅਤੇ ਸਰਗੁਣ ਦੋਹਾਂ ਹੀ ਸਥਿਤੀਆਂ ਵਿਚ ਸ਼ਬਦ ਰੂਪ ਵਿਚ ਵਿਦਮਾਨ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਸ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਦੀ ਉੱਤਪਤੀ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਜਦੋਂ ਕਿਸੇ ਵੀ ਰੂਪ, ਰੇਖ, ਜਾਤਿ, ਪਾਤਿ ਦੀ ਕਲਪਨਾ ਨਹੀਂ ਸੀ ਕੀਤੀ ਜਾ ਸਕਦੀ ਉਸ ਵੇਲੇ ਵੀ ਉਹ ਇਕੱਲਾ ਹੀ ਸ਼ਬਦ ਰੂਪ ਵਿਚ ਮੌਜੂਦ ਸੀ[147] ਅਤੇ ਸਰਗੁਣ ਅਵਸਥਾ ਵਿਚ ਜਿੱਥੇ ਉਹ ਸਮੁੱਚੀ ਸ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਦੇ ਅੰਦਰ ਸ਼ਬਦ ਰੂਪ ਹੋ ਕੇ ਵਿਆਪਕ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ[148] ਉੱਥੇ ਹਰ ਮਨੁੱਖੀ ਆਤਮਾ ਵਿਚ ਵੀ ਉਹ ਸ਼ਬਦ ਰੂਪ ਵਿਚ ਹੀ ਸਮਾਇਆ ਹੋਇਆ ਹੈ[149] ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ *ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ* ਬਾਣੀ ਅਨੁਸਾਰ ਬ੍ਰਹਮ ਤਿੰਨਾਂ ਲੋਕਾਂ ਵਿਚ ਸ਼ਬਦ ਰੂਪ ਵਿਚ ਵਿਦਮਾਨ ਹੈ।[150]

ਆਦਿ ਗ੍ਰੰਥ ਦਾ ਇਹ ਸ਼ਬਦ-ਬ੍ਰਹਮ ਸਿੱਧਾਂਤ ਭਾਰਤੀ ਪਰੰਪਰਾ ਦੇ ਅਨੁਕੂਲ ਹੈ। ਭਾਰਤੀ ਪਰੰਪਰਾ ਵਿਚ ਬ੍ਰਹਮ ਦੇ ਸ਼ਬਦ ਸਰੂਪ ਨੂੰ ਓਂਕਾਰ ਅਤੇ ਪ੍ਰਣਵ ਆਦਿ ਸ਼ਬਦਾਂ ਨਾਲ ਘੋਸ਼ਿਤ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ ਅਤੇ ਓਂਕਾਰ ਦੀ ਜੋ ਵਿਆਖਿਆ ਉਪਨਿਸ਼ਦ, ਨਾਥ ਅਤੇ ਸੰਤ ਸਾਹਿੱਤ ਆਦਿ ਭਾਰਤੀ ਧਾਰਮਕ ਗ੍ਰੰਥਾਂ ਵਿਚ ਮਿਲਦੀ ਹੈ, ਉਹੀ ਵਿਆਖਿਆ *ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ* ਬਾਣੀ ਵਿਚ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੇ ਸ਼ਬਦ ਸਰੂਪ ਦੀ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ। ਭਾਵੇਂ ਇਹ ਏਕੰਕਾਰ ਸਤਿਗੁਰੂ ਰਾਹੀਂ ਹੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਪਰ ਸਤਿਗੁਰੂ ਆਪ ਵੀ ਇਹ ਏਕੰਕਾਰ ਪਾਰਬ੍ਰਹਮ ਹੀ ਹੈ।[151] ਫ਼ਰਕ ਕੇਵਲ ਇਹ ਹੈ ਕਿ *ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ* ਵਿਚ ਈਸ਼ਵਰ ਦੇ ਸ਼ਬਦ ਸਰੂਪ ਨੂੰ ਗਿਆਨ ਪ੍ਰਦਾਤਾ ਗੁਰੂ ਸਵੀਕਾਰ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਗੁਰਮਤ ਸਿੱਧਾਂਤ ਦਾ ਕੇਂਦਰੀ ਧੁਰਾ ਮੰਨ ਕੇ ਉਸ ਉੱਤੇ ਅਸੀਮ ਬਲ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਹੈ।

ਸ਼ਬਦ ਦਾ ਅਨਹਦ ਸਰੂਪ : ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਬਾਣੀ ਵਿਚ ਗੁਰੂ ਦਾ ਸ਼ਬਦ ਬ੍ਰਹਮ ਸਰੂਪ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਉਸ ਦੇ ਅਨਹਦ ਸਰੂਪ ਦਾ ਵੀ ਵਰਣਨ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਜਿਵੇਂ :

(ੳ) *ਅਨਹਦ ਸਬਦੁ ਵਜੈ ਦਿਨੁ ਰਾਤੀ ॥ ਅਵਿਗਤ ਕੀ ਗਤਿ ਗੁਰਮੁਖਿ ਜਾਤੀ ॥*
ਤਉ ਜਾਨੀ ਜਾ ਸਬਦਿ ਪਛਾਨੀ ॥ ਏਕੋ ਰਵਿ ਰਹਿਆ ਨਿਰਬਾਨੀ ॥[152]

(ਅ) *ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਰਸੁ ਸਤਿਗੁਰੂ ਚੁਆਇਆ ॥ ਦਸਵੈ ਦੁਆਰਿ ਪ੍ਰਗਟੁ ਹੋਇ ਆਇਆ ॥*
ਤਹ ਅਨਹਦ ਸਬਦ ਵਜਹਿ ਧੁਨਿ ਬਾਣੀ ਸਹਜੇ ਸਹਜਿ ਸਮਾਈ ਹੇ ॥[153]

(ੲ) *ਅਨਦਿਨੁ ਮੇਲੁ ਭਇਆ ਮਨੁ ਮਾਨਿਆ ਘਰ ਮੰਦਰ ਸੋਹਾਏ ॥*
ਪੰਚ ਸਬਦ ਧੁਨਿ ਅਨਹਦ ਵਾਜੇ ਹਮ ਘਰਿ ਸਾਜਨ ਆਏ ॥[154]

ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਵਿਚ ਗੁਰੂ ਕਵੀਆਂ ਦਾ ਇਹ 'ਅਨਹਦ ਸ਼ਬਦ' ਸੰਕਲਪ ਨਾਥਾਂ ਅਤੇ ਸੰਤਾਂ ਦੀ ਪ੍ਰਚਲਿਤ ਧਾਰਨਾ ਨਾਲੋਂ ਵੱਖਰਾ ਪ੍ਰਤੀਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਨਾਥਾਂ ਅਤੇ ਯੋਗੀਆਂ ਅਨੁਸਾਰ ਅਨਹਦ ਸ਼ਬਦ ਜਾਂ ਅਨਹਦ ਨਾਦ ਇਕ ਅਜੇਹੀ ਰਹੱਸਮਈ ਧੁਨੀ ਹੈ ਜਿਹੜੀ ਹਠ ਯੋਗ ਤਕਨੀਕ ਦੀ ਚਰਮ ਸੀਮਾ ਤੇ ਪੁਜ ਕੇ ਸੁਣਾਈ ਦਿੰਦੀ ਹੈ। ਇਹ ਧੁਨੀ ਇਕ ਧੁਨੀ ਹੀਨ ਧੁਨੀ (soundless

---

147. ਰੂਪੁ ਨ ਰੇਖਿਆ ਜਾਤਿ ਨ ਹੋਤੀ ਤਉ ਅਕੁਲੀਣਿ ਰਹਤਉ ਸਬਦੁ ਸੁ ਸਾਰੁ ॥ ਰਾਮਕਲੀ, ੧, ੯੪੫
148. ਸੋ ਸਬਦੁ ਨਿਰੰਤਰਿ ਨਿਜ ਘਰਿ ਆਛੈ ਤ੍ਰਿਭਵਣ ਜੋਤਿ ਸੁ ਸਬਦ ਲਹੈ ॥ ਰਾਮਕਲੀ, ੧,੯੪੫
149. ਸਭ ਮਹਿ ਸ਼ਬਦ ਵਰਤੈ ਪ੍ਰਭ ਸਾਚਾ ਕਰਮ ਮਿਲੈ ਬੈਆਲੰ ॥ ਆਸਾ, ੧,੩੫੧
150. ਤਿਹੁ ਲੋਕਾ ਮਹਿ ਸਬਦੁ ਰਵਿਆ ਹੈ ਆਪੁ ਗਇਆ ਮਨੁ ਮਾਨਿਆ ॥ ਆਸਾ, ੧,੩੫੧
151. ਏਕੰਕਾਰ ਸਤਿਗੁਰ ਤੇ ਪਾਈਐ ਹਉ ਬਲਿ ਬਲਿ ਗੁਰ ਦਰਸਾਇਣਾ ॥੯॥
ਗੁਰ ਕੀ ਸੇਵ ਨ ਜਾਣੈ ਕੋਈ ॥ ਗੁਰ ਪਾਰਬ੍ਰਹਮ ਅਗੋਚਰੁ ਸੋਈ ॥ ਮਾਰੂ, ੫, ੧੦੭੮
152. ਰਾਮਕਲੀ, ੧,੯੦੪
153. ਮਾਰੂ ਸੋਲਹੇ, ੪, ੧੦੬੯
154. ਸੂਹੀ, ੧,੭੬੪

sound) ਹੈ। ਇਸ ਨੂੰ ਇਕ ਰਹੱਸਮਈ ਧੁਨੀਆਤਮਕ ਥਰਾਹਟ (sound vibration) ਕਿਹਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ਜਿਹੜੀ ਕੇਵਲ ਉਸੇ ਨੂੰ ਹੀ ਸੁਣਾਈ ਦਿੰਦੀ ਹੈ ਜਿਹੜਾ ਕੁੰਡਲਿਨੀ ਨੂੰ ਜਗਾ ਕੇ ਉਸ ਦਾ ਪ੍ਰਵੇਸ਼ ਸੁਖਮਨਾ ਨਾੜੀ ਰਾਹੀਂ ਬ੍ਰਹਮ ਰੰਧਰ ਵਿਚ ਕਰਨ ਦੀ ਸਫ਼ਲਤਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰ ਲੈਂਦਾ ਹੈ।

ਨਾਮਦੇਵ ਅਤੇ ਕਬੀਰ ਆਦਿ ਸੰਤਾਂ ਦੀ ਸਾਧਨਾ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਵਿਚ ਯੋਗ ਅਤੇ ਭਗਤੀ ਦਾ ਮਿਸ਼ਰਨ ਹੈ ਜਦ ਕਿ *ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ* ਦੇ ਗੁਰੂ ਕਵੀ ਨਿਰੋਲ ਭਗਤੀ ਉੱਤੇ ਬਲ ਦਿੰਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਲਈ ਮਧ ਕਾਲੀਨ ਸੰਤਾਂ ਦਾ ਅਨਹਦ ਨਾਦ ਸੰਕਲਪ ਜਿੱਥੇ ਨਾਥਾਂ ਅਤੇ ਯੋਗੀਆਂ ਨਾਲ ਮਿਲਦਾ ਜੁਲਦਾ ਹੈ ਉੱਥੇ ਇਸ ਦੀ *ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ* ਦੇ ਗੁਰੂ ਕਵੀਆਂ ਦੁਆਰਾ ਪ੍ਰਤਿਪਾਦਿਤ ਅਨਹਦ ਸ਼ਬਦ ਦੇ ਸੰਕਲਪ ਨਾਲ ਵੀ ਸਮਾਨਤਾ ਦਰਸਾਈ ਜਾ ਸਕਦੀ ਹੈ। ਨਾਥਾਂ ਅਤੇ ਯੋਗੀਆਂ ਨਾਲ ਇਹ ਸਮਾਨਤਾ ਯੋਗ ਸਾਧਨਾਂ ਦੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਕਾਰਣ ਹੈ। ਇਹ ਪ੍ਰਭਾਵ ਨਾਮ ਦੇਵ ਦੇ ਹੇਠ ਲਿਖੇ ਸ਼ਬਦ ਵਿਚੋਂ ਪ੍ਰਤੱਖ ਵੇਖਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ਜਿਸ ਵਿਚ ਉਹ ਇੜਾ, ਪਿੰਗਲਾ ਅਤੇ ਸੁਖਮਨਾ ਆਦਿ ਨਾੜੀਆਂ ਦੀ ਸਾਧਨਾ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਕਰਦੇ ਹਨ :

ਬੇਦ ਪੁਰਾਨ ਸਾਸਤ੍ਰ ਆਨੰਤਾ ਗੀਤ ਕਬਿਤ ਨ ਗਾਵਉਗੋ ॥
ਅਖੰਡ ਮੰਡਲ ਨਿਰੰਕਾਰ ਮਹਿ ਅਨਹਦ ਬੇਨੁ ਬਜਾਵਉਗੋ ॥
ਬੈਰਾਗੀ ਰਾਮਹਿ ਗਾਵਉਗੋ ॥
ਸਬਦਿ ਅਤੀਤ ਅਨਾਹਦਿ ਰਾਤਾ ਆਕੁਲ ਕੈ ਘਰਿ ਜਾਉਗੋ ॥੧॥ ਰਹਾਉ॥
ਇੜਾ ਪਿੰਗੁਲਾ ਅਉਰੁ ਸੁਖਮਨਾ ਪਉਨੈ ਬੰਧਿ ਰਹਾਉਗੋ ॥
ਚੰਦੁ ਸੂਰਜੁ ਦੁਇ ਸਮ ਕਰਿ ਰਾਖਉ ਬ੍ਰਹਮ ਜੋਤਿ ਮਿਲਿ ਜਾਉਗੋ ॥
ਨਾਮਾ ਕਹੈ ਚਿਤੁ ਹਰਿ ਸਿਉ ਰਾਤਾ ਸੁੰਨ ਸਮਾਧਿ ਸਮਾਉਗੋ ॥[155]

ਪਰ ਕਿਉਂਕਿ ਸੰਤ ਯੋਗ ਸਾਧਨਾ ਦੇ ਪ੍ਰਯੋਗ ਦੇ ਨਾਲ ਆਪਣਾ ਅਹਿਜ ਭਗਤੀ ਮਾਰਗ ਵੀ ਅਪਣਾਉਂਦੇ ਹਨ ਇਸ ਲਈ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਅਨਹਦ ਸੰਕਲਪ ਦਾ ਅਨੁਭਵ ਨਿਰੋਲ ਹਠ ਯੋਗ ਦੀ ਸਾਧਨਾਂ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਉੱਤੇ ਆਧਾਰਿਤ ਨਹੀਂ ਕਿਹਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਬਲਕਿ ਇਸ ਦੀ ਸਮਾਨਤਾ *ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ* ਦੇ ਗੁਰੂ ਕਵੀਆਂ ਦੇ ਅਨਹਦ ਸੰਕਲਪ ਨਾਲ ਵੀ ਦਰਸਾਈ ਜਾ ਸਕਦੀ ਹੈ। *ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ* ਦੇ ਗੁਰੂ ਕਵੀਆਂ ਨੇ ਵੀ ਭਾਵੇਂ ਯੋਗ ਸ਼ਬਦਾਵਲੀ ਦਾ ਪ੍ਰਯੋਗ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਪਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਅਨਹਦ ਸ਼ਬਦ ਉਸ ਰਹੱਸਮਈ ਅਵਸਥਾ ਦੀ ਅਭਿਵਿਅੰਜਨਾ ਲਈ ਵਰਤਿਆ ਹੈ ਜਿਸ ਵਿਚ ਮਨੁੱਖੀ ਆਤਮਾ, ਪ੍ਰਭੂ ਮਿਲਾਪ ਕਾਰਣ, ਨਿਰੰਤਰ ਅਤੇ ਵਿਸਮਾਦਮਈ ਅਨੰਤ ਸੰਗੀਤਕ ਮਧੁਰਤਾ ਦਾ ਅਨੁਭਵ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਇਹ ਹਰਖ ਸੋਗ ਤੋਂ ਰਹਿਤ, ਸਹਿਜ ਵਿਸਰਾਮ ਭੋਜਨ ਭਾਉ, ਕੀਰਤਨ ਆਧਾਰ, ਨਿਹਚਲ ਆਸਨ, ਪੂਰਨ ਦ੍ਰਿੜ੍ਹਤਾ, ਭ੍ਰਮ ਭੈ ਤੋਂ ਮੁਕਤ, ਸੁੰਨ ਸਮਾਧ, ਪ੍ਰਭੂ ਬਖਸ਼ਿਸ਼, ਅਤੇ ਅਕਥ ਸਹਜ ਆਨੰਦ ਦੀ ਅਵਸਥਾ ਹੈ।[156]

ਇਹ ਅਨਹਦ ਸੰਕਲਪ ਨਾ ਤਾਂ ਨਾਥਾਂ ਦੇ ਅਨਹਦ ਨਾਦ ਦੀ ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਤੀ ਨਾਲ ਹੀ ਮਿਲਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਨਾ ਹੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਾਂਗ ਇਸ ਵਿਚ ਕੁੰਡਲਿਨੀ, ਇੜਾ, ਪਿੰਗਲਾ, ਸੁਖਮਨਾ, ਚਕਰ ਅਤੇ ਪ੍ਰਾਣਾਯਾਮ ਆਦਿ ਯੋਗ ਸਾਧਨਾਵਾਂ ਦਾ ਹੀ ਵਿਧਾਨ ਪ੍ਰਯੁਕਤ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਗੁਰਮਤ ਵਿਚ ਯੋਗ ਸਾਧਨਾ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਦੀ ਇਹ ਅਣਹੋਂਦ ਇਸ ਨੂੰ ਸੰਤਾਂ ਦੇ ਅਨਹਦ ਸੰਕਲਪ ਨਾਲੋਂ ਵੀ ਨਿਖੇੜਦੀ ਹੈ।

---

155. ਰਾਮਕਲੀ, ਨਾਮਦੇਉ, ੯੭੨-੭੩
156. ਰਾਮਕਲੀ, ੫, ੮੮੮-੮੯

ਪਰਮਾਤਮਾ ਵਿਚ ਨਿਰੰਤਰ ਰਮਣ ਕਰਨਾ ਹੀ ਗਿਆਨ ਹੈ[157] ਇਸ ਲਈ *ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ* ਬਾਣੀ ਅਨੁਸਾਰ ਅਨਹਦ ਅਥਵਾ ਬ੍ਰਹਮ-ਅਨੁਭੂਤੀ ਦੀ ਅਵਸਥਾ ਪ੍ਰਤੱਖ ਗਿਆਨ ਦੀ ਅਵਸਥਾ ਹੈ। ਸੋ ਇਸ ਅਨੁਭੂਤੀ ਵਿਚ ਜੋ ਕੁਝ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਉਹ ਸਭ ਕੁਝ ਗੁਰੂ ਰੂਪ ਵਿਚ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦਾ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਨ (revelation) ਹੈ। ਇਸੇ ਅਵਸਥਾ ਵਿਚ ਗੁਰੂਆਂ ਨੂੰ ਰੱਬੀ ਬਾਣੀ ਦਾ ਆਵੇਸ਼ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਰੱਬੀ ਬਾਣੀ ਇਸ ਰਹੱਸ-ਅਨੁਭੂਤੀ ਦਾ ਹੀ ਵਿਅਕਤ ਰੂਪ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਇਸੇ ਨੂੰ *ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ* ਬਾਣੀ ਵਿਚ ਸ਼ਬਦ, ਪਰਮਾਤਮਾ ਦਾ ਉਪਦੇਸ਼ ਅਥਵਾ ਧੁਰ ਕੀ ਬਾਣੀ ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਹੀ ਉਹ ਅਨਹਦ ਬਾਣੀ ਅਥਵਾ ਗੁਪਤੀ ਬਾਣੀ ਹੈ ਜਿਸ ਨੂੰ ਬ੍ਰਹਮ ਸਰੂਪ ਵੀ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ *ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ* ਰਚਨਾ ਅਨੁਸਾਰ ਚੂੰਕਿ ਪਰਮਾਤਮਾ ਹੀ ਮੂਲ ਰੂਪ ਵਿਚ ਗੁਰੂ ਹੈ, ਅਤੇ ਉਹ ਅਤੇ ਉਸ ਦੀ ਮਨੁੱਖੀ ਆਤਮਾ ਵਿਚ ਅਭਿਵਿਅਕਤੀ ਵੱਖ ਵੱਖ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਦੀ, ਇਸ ਲਈ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੀ ਅਨੁਭੂਤੀ ਦੇ ਛਿਣਾਂ ਵਿਚ ਉਪਰੋਕਤ ਗਿਆਨ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਅਥਵਾ ਅਨਹਦ ਸ਼ਬਦ ਵੀ ਗੁਰੂ ਹੀ ਹੈ।

ਸ਼ਬਦ ਦਾ ਗੁਰਬਾਣੀ ਅਥਵਾ ਗੁਰ ਉਪਦੇਸ਼ ਸਰੂਪ : ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਬਾਣੀ ਵਿਚ ਗੁਰੂ ਕਵੀਆਂ ਨੇ ਸਭ ਤੋਂ ਵਧ ਸ਼ਬਦ ਦੇ ਗੁਰੂ ਉਪਦੇਸ਼ ਰੂਪ ਉੱਤੇ ਬਲ ਦਿੱਤਾ ਹੈ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਅਨੁਸਾਰ ਇਹ ਗੁਰੂ ਉਪਦੇਸ਼ ਰੂਪ ਸ਼ਬਦ, ਉਪਰੋਕਤ ਅਨਹਦ ਅਵਸਥਾ ਵਿਚ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋਏ ਰੱਬੀ ਗਿਆਨ ਨੂੰ ਮਨੁੱਖੀ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਚ ਵਿਅਕਤ ਕਰਨ ਦਾ ਇਕ ਵਾਹਨ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਜਦ ਉਪਦੇਸ਼ ਕਰਨ ਲਈ ਬੋਲਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਉਹ ਆਪਣੇ ਅਨੁਭਵ ਨਾਲ ਇਕ-ਰੂਪ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਅਰਥਾਤ ਉਸ ਵੇਲੇ ਗੁਰੂ ਦਾ ਬੋਲ ਅਤੇ ਉਸ ਦਾ ਅਨੁਭਵ ਵੱਖ ਵੱਖ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੇ ਅਤੇ ਕਿਉਂਕਿ ਉਸ ਦਾ ਇਹ ਅਨੁਭਵ ਉਸ ਦੀ ਅੰਤਰ ਆਤਮਾ ਵਿਚ ਬ੍ਰਹਮ ਦਾ ਹੀ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਨ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਅਤੇ ਬ੍ਰਹਮ ਗੁਰੂ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਉਸ ਦਾ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਨ ਵੀ ਗੁਰੂ ਹੀ ਹੈ ਇਸ ਲਈ ਇਹ ਗੁਰੂ ਉਪਦੇਸ਼ ਰੂਪ ਸ਼ਬਦ ਜੋ ਈਸ਼ਵਰ ਦੇ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਨ ਰੂਪ ਸ਼ਬਦ ਦਾ ਵਾਹਣ ਹੈ, ਵੀ ਪਰਮਾਤਮਾ ਅਤੇ ਗੁਰੂ ਆਖਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਹੀ ਕਾਰਣ ਹੈ ਕਿ *ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ* ਬਾਣੀ ਵਿਚ ਗੁਰੂ ਦੇ ਉਪਦੇਸ਼ ਰੂਪ ਸ਼ਬਦ ਨੂੰ ਜਿੱਥੇ ਬ੍ਰਹਮ ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਹੈ[158] ਉੱਥੇ ਉਸ ਨੂੰ ਗੁਰੂ ਵੀ ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਹੈ।[159]

ਗੁਰੂ ਦੇ ਉਪਦੇਸ਼ ਰੂਪ ਸ਼ਬੰਦ ਦੇ ਗੁਰੂ ਹੋਣ ਦੀ ਸਥਿਤੀ ਵਿਚ ਉਸ ਦੇ ਬਹੁਪਖੀ ਕਾਰਜਾਂ ਦਾ ਵਰਣਨ ਵੀ *ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ* ਬਾਣੀ ਵਿਚੋਂ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਉਦਾਹਰਣ ਵਜੋਂ ਗੁਰੂ ਸ਼ਬਦ ਦੀ ਅਗਵਾਈ ਅਤੇ ਅਭਿਆਸ ਨਾਲ ਆਪੇ ਦੀ ਪਹਿਚਾਣ ਹੁੰਦੀ ਹੈ।[160] ਸੰਤੋਖ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ,[161]

---

157. *ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਦਰਸ਼ਨ*—ਡਾ. ਜਯ ਰਾਮ ਮਿਸ਼੍ਰ : ਪੰਨਾ 257

158. (ੳ) *ਸਤਿਗੁਰ ਕੀ ਬਾਣੀ ਸਤਿ ਸਰੂਪੁ ਹੈ ਗੁਰਬਾਣੀ ਬਣੀਐ*। ਵਾਰ ਗਉੜੀ, ੪,੩੦੪
(ਅ) *ਗੁਰਮੁਖਿ ਬਾਣੀ ਬ੍ਰਹਮੁ ਹੈ ਸਬਦਿ ਮਿਲਾਵਾ ਹੋਇ ॥* ਸਿਰੀ, ੩,੩੯
(ੲ) *ਵਾਹੁ ਵਾਹੁ ਬਾਣੀ ਨਿਰੰਕਾਰ ਹੈ ਤਿਸੁ ਜੇਵਡੁ ਅਵਰੁ ਨਾ ਕੋਇ ॥*
ਵਾਰ ਗੂਜਰੀ, ੩, ਮ: ੩, ੫੧੫

159. (ੳ) *ਸਬਦਿ ਗੁਰੂ ਭਵ ਸਾਗਰੁ ਤਰੀਐ ਇਤ ਉਤ ਏਕੋ ਜਾਣੈ*। ਰਾਮਕਲੀ ੧, ੯੪੪
(ਅ) *ਸ਼ਬਦੁ ਗੁਰ ਪੀਰਾ ਗਹਿਰ ਗੰਭੀਰਾ ਬਿਨੁ ਸਬਦੈ ਜਗੁ ਬਉਰਾਨੰ ॥* ਸੋਰਠਿ, ੧, ੬੩੫
(ੲ) *ਬਾਣੀ ਗੁਰੂ ਗੁਰੂ ਹੈ ਬਾਣੀ ਵਿਚਿ ਬਾਣੀ ਅੰਮ੍ਰਿਤੁ ਸਾਰੇ*। ਨਟ, ੪, ੯੮੨
(ਸ) *ਸਤਿਗੁਰ ਬਚਨ ਬਚਨ ਹੈ ਸਤਿਗੁਰ ਪਾਧਰੁ ਮੁਕਤਿ ਜਨਾਵੈਗੋ*। ਕਾਨੜਾ, ੪,੧੩੧੦

160. ਮਾਰੂ, ੧,੧੦੧੪ ; ਮਾਰੂ, ੩, ੧੦੬੮ ; ਮਾਰੂ, ੩, ੧੦੬੫ ; ਮਾਝ ੩, ੧੧੫ ; ਆਸਾ, ੪,੪੨੬

161. ਸਿਰੀਰਾਗ, ੧, ੬੧

ਧਾਤਰਬਾਜ਼ੀ ਦੀ ਸਮਾਪਤੀ,[162] ਸ਼ੰਕਾਵਾਂ ਦੀ ਨਿਵਿਰਤੀ,[163] ਸੰਸਾਰ ਤੋਂ ਨਿਰਲੇਪਤਾ,[164] ਵਿਕਾਰਾਂ ਦਾ ਦਮਨ,[165] ਮਨ ਦੀ ਮੌਤ,[166] ਆਤਮ ਰਸ ਅਤੇ ਹੋਰ ਸੁਖਾਂ ਦੀ ਉਪਲਬਧੀ,[167] ਦੁਖਾਂ ਤੋਂ ਛੁਟਕਾਰਾ,[168] ਅਉਗਣਾਂ ਤੋਂ ਮੁਕਤੀ,[169] ਦੁਬਿਧਾ ਦਾ ਨਾਸ,[170] ਰੋਗਾਂ ਤੋਂ ਸੁਤੰਤਰਤਾ,[171] ਲੋਕ ਲਾਜ ਤੋਂ ਬੇਪਰਵਾਹੀ,[172] ਕਰਮਾਂ ਦਾ ਨਿਬੇੜਾ,[173] ਕੁਬੁਧ ਦਾ ਤਿਆਗ,[174] ਇੱਛਾਵਾਂ ਦਾ ਨਿਯੰਤਰਨ,[175] ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੇ ਭੈ ਅਤੇ ਭਉ ਦੀ ਉੱਤਪਤੀ,[176] ਸਹਜ ਅਤੇ ਮਾਨਸਕ ਟਿਕਾਉ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ,[177] ਆਦਰਸ਼ਕ ਜੀਵਨ ਲਈ ਦ੍ਰਿੜਤਾ,[178] ਜੀਵਨ ਦੇ ਹਰ ਖੇਤਰ ਵਿਚ ਸਫ਼ਲਤਾ,[179] ਗਿਆਨ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ,[180] ਇੱਛਾਵਾਂ ਦੀ ਪੂਰਤੀ,[181] ਅਗਿਆਨਤਾ ਤੋਂ ਨਿਸਤਾਰਾ,[182] ਲਿਵ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ,[183] ਤ੍ਰਿਸ਼ਨਾਵਾਂ ਦਾ ਬੁਝਣਾ,[184] ਨੈਤਿਕ ਗੁਣਾ ਦੀ ਉਪਲਬਧੀ,[185] ਦਸਮ ਦੁਆਰ ਦੀ ਸੋਝੀ,[186] ਬੰਧਨਾਂ ਤੋਂ ਖਲਾਸ,[187]

162. ਰਾਮਕਲੀ, ੩, ੯੧੦
163. ਮਾਝ, ੩, ੧੨੮ ; ਮਾਰੂ, ੩, ੯੯੪
164. ਮਾਰੂ, ੩, ੧੦੬੧ ; ਮਾਰੂ ੧, ੧੦੩੧ ; ਬਿਲਾ, ੪, ੮੩੫
165. ਭੈਰਓ, ੧, ੧੧੩੫; ਆਸਾ, ੧, ੪੧੯; ਮਾਰੂ, ੩, ੧੦੫੯; ਮਾਰੂ, ੧, ੧੦੨੨
166. ਆਸਾ, ੧, ੪੧੨; ਵਾਰ ਰਾਮਕਲੀ, ੩, ੯੪੮; ਗਉ : ਬੈਰਾ: ੩, ੧੬੨; ਵਾਰ ਸਾਰੰਗ ੪, ੧੨੪੭
167. ਸਿਰੀ, ੫੭; ਸੂਹੀ, ੧, ੭੬੪; ਆਸਾ, ੧, ੪੩੮; ਰਾਮਕਲੀ, ੧, ੯੩੧, ੯੩੭; ਮਾਰੂ ੩, ੧੦੫੭; ਮਾਝ ੩, ੧੧੪; ਸੂਹੀ, ੪, ੭੩੨; ਮਾਝ, ੪, ੧੩੦. ਆਸਾ ੪, ੪੪੯; ਰਾਮਕਲੀ, ੧, ੯੪੫; ਮਾਰੂ, ੪, ੯੯੭; ਸੂਹੀ, ੩, ੭੭੦
168. ਮਾਰੂ, ੩, ੧੦੫੩; ਸਲੋਕ, ੩, ੧੪੧੩
169. ਸੂਹੀ, ੧, ੭੬੪; ਆਸਾ, ੧,੪੨੦; ਭੈਰਓ, ੩, ੧੧੩੨
170. ਭੈਰਓ, ੩, ੧੧੩੩; ਮਾਝ, ੩, ੧੨੬; ਪ੍ਰਭਾਤੀ, ਨਾਮਦੇਵ, ੧੩੫੧
171. ਭੈਰਓ, ੩, ੧੧੩੧; ਵਾਰ ਰਾਮਕਲੀ, ੫, ੯੬੩
172. ਰਾਮਕਲੀ, ੧, ੯੩੧
173. ਰਾਮਕਲੀ, ੧, ੯੩੭
174. ਰਾਮਕਲੀ, ੧, ੯੪੪
175. ਆਸਾ, ੧, ੪੧੪
176. ਗਉ: ਗੁਆ: ੧, ੧੫੧; ਸਿਰੀ, ੧, ੧੮; ਸਿਰੀ, ੩, ੩੫
177. ਬਿਲਾ: ੧, ੭੯੬; ਮਾਝ, ੩, ੧੧੦; ਮਾਰੂ, ੩, ੧੧੦; ਮਾਰੂ, ੩, ੧੦੪੪
178. ਵਾਰ ਸੂਹੀ, ੩, ੭੮੯
179. ਆਸਾ, ੧, ੪੨੨
180. ਸਿਰੀ, ੩,੨੯; ਰਾਮਕਲੀ, ੫,੮੮੮, ਮਾਝ ੩,੧੨੯: ਮਾਰੂ, ੧, ੧੦੩੩, ਗਉ, ਗੁਆ, ੩, ੧੬੨; ਬਿਲਾ, ੩, ੮੪੨,ਮਾਝ ੩, ੧੨੬; ਆਸਾ ੩, ੪੨੯; ਆਸਾ ਕਬੀਰ, ੪੭੭
181. ਸੂਹੀ, ੪, ੭੩੧
182. ਸੂਹੀ, ੪, ੭੭੪
183. ਮਾਝ, ੩, ੧੧੫
184. ਮਾਰੂ, ੩, ੧੦੬੭; ਵਾਰ ਮਾਝ, ੧, ੧੪੭; ਸੂਹੀ ਕਬੀਰ, ੭੮੩;
185. ਰਾਮਕਲੀ, ੧, ੯੩੭
186. ਵਾਰ ਰਾਮਕਲੀ, ੯੫੪
187. ਗਉ, ੧, ੧੫੨; ਮਾਝ, ੩, ੧੨੭

ਡਰ ਦੀ ਨਿਵਿਰਤੀ,[188] ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ,[189] ਆਦਰ ਮਾਨ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ,[190] ਅਤੇ ਸੰਸਾਰੀ ਕੰਮਾਂ ਵਿਚ ਸਫ਼ਲਤਾ,[191] ਆਦਿ ਬਰਕਤਾਂ ਗੁਰੂ ਸ਼ਬਦ ਦੇ ਅਭਿਆਸ ਅਤੇ ਉਸ ਦੁਆਰਾ ਪਥ-ਪ੍ਰਦਰਸ਼ਨ ਦੇ ਹੀ ਚਮਤਕਾਰ ਹਨ।

ਗੁਰੂ ਸ਼ਬਦ ਦੇ ਉਪਰੋਕਤ ਬਹੁਪੱਖੀ ਕਾਰਜਾਂ ਅਤੇ ਮਹਾਤਮ ਕਾਰਣ ਹੀ *ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ* ਵਿਚ ਗੁਰਬਾਣੀ ਦੀ ਮਹਿਮਾ ਦਾ ਰੱਜ ਕੇ ਗਾਇਣ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ।[192]

ਇਸ ਅਧਿਐਨ ਤੋਂ ਅਸੀਂ ਇਸ ਸਿੱਟੇ ਤੇ ਪੁਜਦੇ ਹਾਂ ਕਿ *ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ* ਬਾਣੀ ਅਨੁਸਾਰ ਗੁਰੂ ਦੇ ਤੌਰ ਤੇ 'ਸ਼ਬਦ' ਨੂੰ ਤਿੰਨ ਰੂਪਾਂ ਵਿਚ ਪ੍ਰਸਤੁਤ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਪਹਿਲਾ ਗੁਰੂ ਦਾ ਉਪਦੇਸ਼ਾਤਮਕ ਸਥੂਲ ਰੂਪ, ਦੂਜਾ ਅਨਹਦ ਅਥਵਾ ਬ੍ਰਹਮ-ਅਨੁਭੂਤੀ ਦਾ ਸੂਖ਼ਮ ਰੂਪ ਅਤੇ ਤੀਜਾ ਨਿਰਗੁਣ ਅਤੇ ਸਰਗੁਣ ਬ੍ਰਹਮ ਦਾ ਸਰਬ ਵਿਆਪਕ ਰੂਪ।

ਸ਼ਬਦ ਗੁਰੂ ਦੇ ਇਹ ਤਿੰਨੋ ਹੀ ਰੂਪ ਭਾਵੇਂ ਭਾਰਤੀ ਪਰੰਪਰਾ ਵਿਚ ਵਿਦਮਾਨ ਹਨ ਪਰ ਪਰਮਾਤਮਾ ਨੂੰ ਗੁਰੂ ਕਹਿਣ ਦੀ ਧਾਰਨਾ ਜਿੰਨੀ *ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ* ਵਿਚ ਪ੍ਰਗਟ ਹੋਈ ਹੈ ਉਨੀ ਭਾਰਤੀ ਪਰੰਪਰਾ ਵਿਚ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕੀ। ਜਿਥੋਂ ਤਕ ਗੁਰੂ ਦਾ ਨਾਦ ਅਥਵਾ ਅਨਹਦ ਸਰੂਪ ਦਾ ਸਬੰਧ ਹੈ, ਗੁਰਮਤ ਵਿਚ ਬ੍ਰਹਮ-ਅਨੁਭੂਤੀ ਦੀ ਅਵਸਥਾ ਹੈ ਜਦ ਕਿ ਨਾਥਾਂ ਵਿਚ ਆਤਮ ਅਵਸਥਾ ਦਾ ਇਹ ਇਕ ਅਜੇਹਾ ਪੜਾ ਹੈ ਜਿਸ ਤੋਂ ਬ੍ਰਹਮ-ਅਨੁਭੂਤੀ ਹੋਣ ਦੀ ਸੰਭਾਵਨਾ ਨਜ਼ਰ ਆਉਣ ਲਗ ਪੈਂਦੀ ਹੈ।

ਸ਼ਬਦ : ਈਸ਼ਵਰ ਦਾ ਸਮੁੱਚਾ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਨ : ਗੁਰੂ ਦਾ ਉਪਦੇਸ਼ਾਤਮਕ ਸ਼ਬਦ ਸਰੂਪ ਦੀ ਮਹੱਤਾ ਲਗਭਗ ਸਾਰੇ ਹੀ ਭਾਰਤੀ ਧਰਮਾਂ ਵਿਚ ਮੰਨੀ ਗਈ ਹੈ। *ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ* ਦੇ ਗੁਰੂ ਕਵੀ ਗੁਰੂ ਦੇ ਉਪਦੇਸ਼ ਰੂਪੀ ਸ਼ਬਦ ਨੂੰ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦਾ ਸ਼ਬਦ (revelation of God) ਮੰਨਦੇ ਹਨ। ਨਾਥਾਂ ਨੇ ਵੀ ਗੁਰੂ ਦੇ ਸਥੂਲ ਸ਼ਬਦ ਨੂੰ ਕੁੰਜੀ ਕਹਿਕੇ ਨਾਦ ਰੂਪੀ ਸੂਖ਼ਮ ਸ਼ਬਦ ਜਿਸ ਨੂੰ ਉਹ ਬ੍ਰਹਮ ਦਾ ਵਿਅਕਤ ਰੂਪ ਮੰਨਦੇ ਹਨ, ਦੇ ਤਾਲੇ ਨੂੰ ਖੋਲ੍ਹਣ ਦੀ ਮਹੱਤਾ ਦਰਸਾਈ ਹੈ, ਪਰ ਇਸ ਗੁਰੂ ਸ਼ਬਦ ਨੂੰ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦਾ ਸ਼ਬਦ ਕਹਿਣ ਦੀ ਧਾਰਨਾ ਨੂੰ ਘੱਟ ਹੀ ਅਪਣਾਇਆ ਹੈ। ਸੰਤ ਕਬੀਰ ਵੀ ਗੁਰੂ ਦੇ ਉਪਦੇਸ਼ ਰੂਪੀ ਸ਼ਬਦ ਨੂੰ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੇ ਸ਼ਬਦ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਮਹਾਨਤਾ ਦਿੰਦੇ ਹਨ। ਪਰ *ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ* ਦੇ ਗੁਰੂ ਕਵੀ ਗੁਰੂ ਉਪਦੇਸ਼ ਰੂਪ ਸ਼ਬਦ ਨੂੰ ਹੀ ਕੇਵਲ 'ਪਰਮਾਤਮਾ ਦਾ ਸ਼ਬਦ' ਨਹੀਂ ਕਹਿੰਦੇ ਸਗੋਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਅਨੁਸਾਰ ਉਹ ਸਾਰਾ ਕੁਝ ਹੀ ਸ਼ਬਦ (revelation) ਦੇ ਸੰਕਲਪ ਦੇ ਘੇਰੇ ਵਿਚ ਆਉਂਦਾ ਹੈ ਜੋ ਪਰਮਾਤਮਾ ਅਤੇ ਉਸ ਦੇ ਮਾਰਗ ਨਾਲ ਸਬੰਧ ਰਖਦਾ ਹੈ। ਦੂਜੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿਚ ਗੁਰੂ ਕਵੀਆਂ ਅਨੁਸਾਰ ਸ਼ਬਦ ਦੇ ਸੰਕਲਪ ਵਿਚ ਪਰਮਾਤਮਾ, ਉਸ ਦਾ ਸੁਭਾ, ਉਸ ਦੇ ਮਿਲਾਪ ਲਈ ਸਾਧਨ, ਉਸ ਦੁਆਰਾ ਬਣਾਏ ਹੋਏ ਬ੍ਰਹਿਮੰਡਕ ਨਿਯਮ, ਅੰਤ੍ਰੀਵ ਰਹੱਸਮਈ ਅਨੁਭਵ ਅਤੇ ਗੁਰੂ

---

188. ਗਉੜੀ, ੧, ੧੫੪; ਗਉ:, ਬੈਰਾ, ੧, ੧੫੭
189. ਆਸਾ ੧, ੪੩੬; ਮਾਝ, ੩, ੧੧੩; ਪ੍ਰਭਾਤੀ, ੪, ੧੩੩੫; ਮਾਝ, ੫, ੧੦੨
190. ਮਾਝ, ੩, ੧੧੫, ਸੂਹੀ, ੩, ੭੬੯; ਰਾਮਕਲੀ, ੫, ੮੮੯,; ਮਾਰੂ, ੩, ੧੦੪੬; ਆਸਾ, ੩, ੪੨੬
191. ਸੂਹੀ, ੧, ੭੬੪; ਰਾਮਕਲੀ, ੧,੯੩੩
192. ਧਨਾਸਰੀ, ੧, ੬੬੧; ਰਾਮਕਲੀ, ੧, ੯੩੫; ਮਾਰੂ, ੧, ੧੦੩੨; ਮਲਾਰ, ੧, ੧੨੯੫; ਰਾਮਕਲੀ, ੧, ੮੭੯

ਉਪਦੇਸ਼ ਆਦਿ ਸਭ ਕੁਝ ਹੀ ਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਹੀ ਕਾਰਣ ਹੈ ਕਿ ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਚ ਸ਼ਬਦ (revelation) ਦੀ ਸ਼ਬਦ, ਹੁਕਮ ਅਤੇ ਨਾਮ ਆਦਿ ਕਈ ਸੰਕਲਪਾਂ ਦੁਆਰਾ ਵੀ ਵਿਆਖਿਆ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ।

ਗੁਰੂ ਨੂੰ ਇਹ ਸ਼ਬਦ (revelation) ਕਿਵੇਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ? ਇਸ ਰੈਵੇਲੇਸ਼ਨ ਦੀ ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਤੀ ਦੇ ਕੀ ਕੀ ਪਾਸਾਰ ਹਨ? ਇਹ ਕਿਨ੍ਹਾਂ ਕਿਨ੍ਹਾਂ ਹਾਲਤਾਂ ਵਿਚ ਗੁਰੂ ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ? ਸ਼ਬਦ, ਹੁਕਮ ਅਤੇ ਨਾਮ ਆਦਿ ਸੰਕਲਪਾਂ ਦੁਆਰਾ ਇਸ ਦੀ ਕਿਵੇਂ ਵਿਆਖਿਆ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ? ਇਹ ਕੁਝ ਦਿਲਚਸਪ ਪ੍ਰਸ਼ਨ ਹਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਵਿਸਤ੍ਰਿਤ ਵਿਵੇਚਨ ਅਤੇ ਸਮਾਧਾਨ ਅਗਲੇ ਅਧਿਆਇ ਵਿਚ ਕੀਤਾ ਜਾਏਗਾ।

ਅਧਿਆਇ 3

ਗੁਰੂ ਅਤੇ ਸ਼ਬਦ

(Guru and Revelation)

ਜੇਤਾ ਕੀਤਾ ਤੇਤਾ ਨਾਉ
ਵਿਣੁ ਨਾਵੈ ਨਾਹੀ ਕੋ ਥਾਉ ।

(ਜਪੁ, 1,4)

ਪਿਛਲੇ ਅਧਿਆਇ ਵਿਚ ਇਹ ਸੰਕੇਤ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਸੀ ਕਿ *ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ* ਬਾਣੀ ਦੁਆਰਾ ਪ੍ਰਤਿਪਾਦਿਤ 'ਸ਼ਬਦ' ਦਾ ਸੰਕਲਪ ਭਾਰਤੀ ਪਰੰਪਰਾ ਨਾਲੋਂ ਵਿਸ਼ਾਲ ਅਰਥ ਰਖਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਦੇ ਵਿਚ ਪਰਮਾਤਮਾ, ਉਸ ਦਾ ਸੁਭਾ, ਉਸ ਦੇ ਮਿਲਾਪ ਲਈ ਸਾਧਨ, ਰਹੱਸ-ਅਨੁਭੂਤੀ ਅਤੇ ਉਸ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਲਈ ਸਹਾਇਕ ਬਾਹਰੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟਮਾਨ ਜਗਤ ਦੀਆਂ ਪਰਿਸਥਿਤੀਆਂ, ਬ੍ਰਹਿਮੰਡ ਦੇ ਪ੍ਰਬੰਧ ਲਈ ਦੈਵੀ ਵਿਧਾਨ ਦੀ ਯੋਜਨਾ, ਅਤੇ ਉਹ ਸਭ ਕੁਝ ਹੀ ਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਜੋ ਪਰਮਾਤਮਾ ਨਾਲ ਕਿਸੇ ਨਾ ਕਿਸੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਸਬੰਧਤ ਹੈ। ਦੂਜੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿਚ *ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ* ਬਾਣੀ ਦੇ ਗੁਰੂ ਕਵੀਆਂ ਨੇ 'ਸ਼ਬਦ' ਦੇ ਸੰਕਲਪ ਨੂੰ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੇ ਸਮੁੱਚੇ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਨ ਅਥਵਾ ਅਭਿਵਿਅਕਤੀ (revelation) ਦੇ ਅਰਥਾਂ ਵਿਚ ਵੀ ਵਰਤਿਆ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਦਾ ਕਾਰਜ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੇ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਨ ਅਥਵਾ ਸ਼ਬਦ ਦਾ ਹੀ ਮਾਨੁੱਖਤਾ ਦੇ ਹਿਰਦੇ ਵਿਚ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਕਰਨਾ ਹੈ, ਇਸ ਲਈ ਇਹ ਜਾਨਣਾ ਹੋਰ ਵੀ ਆਵੱਸ਼ਕ ਪ੍ਰਤੀਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਇਹ ਸ਼ਬਦ ਗੁਰੂ ਨੂੰ ਕਿਵੇਂ, ਕਿਨ੍ਹਾਂ ਰੂਪਾਂ ਵਿਚ ਅਤੇ ਕਦੋਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਸਮੱਸਿਆ ਦੀ ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਤੀ ਨੂੰ ਜੇ ਹੋਰ ਚੰਗੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸਮਝਣਾ ਹੋਵੇ, ਤਾਂ *ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ* ਬਾਣੀ ਅਤੇ ਭਾਰਤੀ ਪਰੰਪਰਾ ਵਿਚ ਈਸ਼ਵਰ ਦੇ ਸਤ-ਚਿਤ-ਅਨੰਦ ਸਰੂਪ ਦਾ ਵਿਵੇਚਨ ਹੋਰ ਵੀ ਵਧੇਰੇ ਉਪਯੋਗੀ ਸਿੱਧ ਹੋਏਗਾ।

ਬ੍ਰਹਮ ਦੇ ਸਤ-ਚਿਤ-ਅਨੰਦ ਸਰੂਪ ਦੀ ਵਿਆਖਿਆ ਅਤੇ ਪਰੰਪਰਾ : *ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ* ਬਾਣੀ ਅਤੇ ਭਾਰਤੀ ਪਰੰਪਰਾ ਵਿਚ ਪਰਮਾਤਮਾ ਨੂੰ ਸਤ-ਚਿਤ ਅਨੰਦ-ਸਰੂਪ ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਹੈ। 'ਸਤ' ਸ਼ਬਦ ਉਸ ਦੇ ਅਸਤਿਤ੍ਵ ਦੀ ਦ੍ਰਿੜ੍ਹਤਾ ਵੱਲ ਸੰਕੇਤ ਕਰਦਾ ਹੈ ਕਿ 'ਬ੍ਰਹਮ ਹੈ'। 'ਚਿਤ' ਦੀ ਆਸ਼ਾ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਪਰਮਾਤਮਾ ਚੇਤਨਯ ਅਤੇ ਗਿਆਨ ਸਰੂਪ ਹੈ ਅਤੇ ਅਨੰਦ ਤੋਂ ਭਾਵ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਅਨੰਦ ਅਥਵਾ ਰਸ ਸਰੂਪ ਹੈ। ਵੈਦਿਕ ਸਾਹਿੱਤ ਵਿਚ 'ਸਤ' ਸ਼ਬਦ ਇਕ ਰਸ ਰਹਿਣ ਵਾਲੇ ਸਦਾ ਸਥਿਰ ਪਰਮ ਤੱਤ ਬ੍ਰਹਮ ਜਾਂ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੇ ਅਰਥਾਂ ਵਿਚ ਕਈ ਸਥਾਨਾਂ ਤੇ ਵਰਤਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਰਿਗ ਵੇਦ ਵਿਚ ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਹੈ ਕਿ ਕ੍ਰਾਂਤਦਰਸ਼ੀ ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਉਸ ਇਕ ਅਤੇ ਅਦੁੱਤੀ 'ਸਤ' ਦਾ ਵਰਣਨ ਕਈ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕਰਿਆ ਕਰਦੇ ਹਨ।[1] ਛਾਂਦੋਗਯ ਉਪਨਿਸ਼ਦ ਵਿਚ ਲਿਖਿਆ ਹੈ ਕਿ ਆਰੰਭ ਵਿਚ ਇਕ

1. *ਰਿਗਵੇਦ*: 10, 114.5

ਅਦੁਤੀ ਸਤ ਹੀ ਵਰਤਮਾਨ ਸੀ।[2] ਤੈਤਿਰੀਯ ਉਪਨਿਸ਼ਦ ਵਿਚ ਵੀ ਇਸੇ ਹੀ ਵਿਚਾਰ ਦੇ ਆਧਾਰ ਤੇ ਵਰਣਨ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ ਕਿ 'ਜਿਹੜਾ ਪੁਰਸ਼ ਬ੍ਰਹਮ ਨੂੰ ਅਸਤ ਜਾਣਦਾ ਹੈ, ਉਹ ਖ਼ੁਦ ਵੀ ਆਸਤ ਹੀ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਜੇ ਉਹ ਇਹ ਜਾਣਦਾ ਹੈ ਕਿ 'ਬ੍ਰਹਮ ਹੈ' ਤਾਂ ਬ੍ਰਹਮ ਵੇਤਾ ਲੋਕ ਉਸ ਨੂੰ ਵੀ ਸਤ ਸਮਝਿਆ ਕਰਦੇ ਹਨ।[3] ਗੀਤਾ ਵਿਚ ਵੀ 'ਸਤ' ਸ਼ਬਦ ਇਨ੍ਹਾਂ ਹੀ ਅਰਥਾਂ ਵਿਚ ਪ੍ਰਯੁਕਤ ਹੋਇਆ ਹੈ।[4] ਆਚਾਰਯ ਸ਼ੰਕਰ ਦਾ ਵਿਚਾਰ ਹੈ ਕਿ ਜਿਸ ਦਾ ਸਰੂਪ ਸਦਾ ਹੀ ਅਖੰਡ ਰੂਪ ਵਿਚ ਇਕ ਰਸ ਹੀ ਬਣਿਆ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ ਉਹੀ ਪਰਮਾਰਥਿਕ ਸੱਤਾ (pure existence) ਹੈ।[5] ਇਹ ਸੱਤਾ ਅਨੰਤ, ਨਿਰਗੁਣ, ਨਿਰਪੇਖ, ਨਿਰਵਿਸ਼ੇਸ਼, ਸ਼ਾਸ਼ਵਤ ਅਤੇ ਅਨਿਰਵਚਨੀਯ ਹੈ।[6] ਸੰਤ ਕਬੀਰ ਦਾ ਮਤ ਹੈ ਕਿ ਸਤ ਉਹ ਹੈ ਜੋ ਸਦਾ ਸਥਿਰ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਜਿਸ ਵਿਚ ਕਦੇ ਵੀ ਵਿਕਾਰ ਨਹੀਂ ਪੈਦਾ ਹੁੰਦਾ। ਜਿਹੜੀ ਚੀਜ਼ ਉਤਪੰਨ ਅਤੇ ਵਿਨਾਸ਼ ਹੁੰਦੀ ਹੈ, ਉਹ ਅਸਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ[7] ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਬਾਣੀ ਵਿਚ ਵੀ ਪਰਮਾਤਮਾ ਨੂੰ ਸਦਾ ਹੀ ਸਥਿਰ ਰਹਿਣ ਵਾਲੀ ਹਸਤੀ ਮੰਨਦੇ ਹੋਏ ਉਸ ਨੂੰ ਸਤ ਸਰੂਪ ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਮੂਲ ਮੰਤਰ ਵਿਚ ਹੀ ਉਸ ਇਕ ਅਤੇ ਅਦੁੱਤੀ ਪਰਮਾਤਮਾ ਨੂੰ ਕਰਤਾ ਪੁਰਖ, ਨਿਰਭਓ, ਨਿਰਵੈਰ, ਅਕਾਲ ਮੂਰਤ, ਅਜੂਨੀ; ਸੈਭੰ, ਗੁਰ ਅਤੇ ਪ੍ਰਸਾਦਿ, ਆਦਿ ਕਈ ਗੁਣਾਂ ਨਾਲ ਵਿਭੂਸ਼ਿਤ ਕਰਦੇ ਹੋਏ 'ਸਤਿ' ਨਾਂ ਨਾਲ ਵਿਅੰਜਿਤ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਅਜੇਹੇ ਹੀ ਵਿਚਾਰ ਪ੍ਰਸਤੁਤ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਮਾਰੂ ਰਾਗ ਵਿਚ ਲਿਖਦੇ ਹਨ ਕਿ ਭਾਵੇਂ ਈਸ਼ਵਰ ਨੂੰ ਬੇਅੰਤ ਕਿਰਤਮ ਨਾਮ ਦਿੱਤੇ ਜਾ ਸਕਦੇ ਹਨ ਪਰ 'ਸਤਿ' ਨਾਮ ਉਸ ਦਾ ਵਾਸਤਵਿਕ ਤੇ ਮੁੱਢਲਾ ਨਾਂ ਹੈ,[8] ਕਿਉਂਕਿ ਇਹ ਨਾਂ ਹੀ ਉਸ ਦੀ ਵਿਸ਼ੁੱਧ ਹੋਂਦ ਦਾ ਵਾਚਕ ਹੈ।

ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਬਾਣੀ ਵਿਚ ਬ੍ਰਹਮ ਨੂੰ ਚੇਤੰਨ ਅਤੇ ਗਿਆਨ ਸਰੂਪ ਵੀ ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਉਸ ਦੀ ਚੈਤੰਨ ਸਰੂਪ ਜੋਤਿ ਹਰ ਜੀਵ ਦੀ ਸੰਭਾਲ ਕਰ ਰਹੀ ਹੈ। ਉਹ ਆਪ ਹੀ ਸ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਪੈਦਾ ਕਰਕੇ ਉਸ ਵਿਚ ਵਰਤ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਉਹ ਆਪ ਹੀ ਬਖਸ਼ਿਸ਼ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਆਪ ਹੀ ਹੁਕਮ ਚਲਾਉਂਦਾ ਹੈ। ਆਪ ਹੀ ਭਗਤੀ ਦਾ ਭੰਡਾਰ ਹੈ। ਅਤੇ ਆਪ ਹੀ ਇਸ ਨੂੰ ਵੰਡਣ ਵਾਲਾ ਵੀ ਹੈ।[9] ਉਹ ਆਪ ਹੀ ਰਸੀਆ ਹੈ, ਆਪ ਹੀ ਰਸ ਹੈ ਤੇ ਆਪ ਹੀ ਰਾਵਣਹਾਰ ਹੈ।[10] ਆਪਣੀ ਕੁਦਰਤ ਆਪ ਸਾਜ ਕੇ ਖੋਟੇ ਤੇ ਖਰਿਆਂ ਦਾ ਵਿਚਾਰ ਕਰਦਾ ਅਤੇ ਪਰਖ ਦੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਕਰਮਾਂ ਅਨੁਸਾਰ ਦੰਡ ਦਿੰਦਾ ਹੈ।[11] ਗਿਆਨ ਅਤੇ ਧਿਆਨ ਵੀ ਉਹ ਆਪ ਹੀ ਹੈ।[12] ਈਸ਼ਵਰ ਦੇ ਇਹ ਸਭ ਕਾਰਜ ਉਸ ਦੇ ਚੇਤਨਯ ਸਰੂਪਤਾ ਦੇ ਹੀ ਲਖਾਇਕ ਹਨ। ਪਰਮਾਤਮਾ ਨੂੰ ਚੈਤਨਯ ਸਰੂਪ ਕਹਿਣ ਦੀ ਇਹ ਪਰਪਾਟੀ ਵੀ ਭਾਰਤੀ

---

2. *ਛਾਂਦੋਗਯ* ਉਪਨਿਸ਼ਦ 1.2.1
3. *ਤੈਤਿਰੀਯ ਉਪਨਿਸ਼ਦ* : 2.6.1
4. *ਗੀਤਾ* : 7.13
5. ਪਾਤੰਜਲ ਯੋਗ : 1.25
6. ਡਾ. ਰਾਮਜੀ ਲਾਲ 'ਸਹਾਯਕ' ਕਬੀਰ : ਦਰਸ਼ਨ, ਪੰਨਾ 123
7. ਕਬੀਰ ਗ੍ਰੰਥਾਵਲੀ : ਪੰਨਾ 233
8. ਕਿਰਤਮ ਨਾਮ ਕਥੇ ਤੇਰੇ ਜਿਹਬਾ। ਸਤਿ ਨਾਮੁ ਤੇਰਾ ਪਰਾ ਪੂਰਬਲਾ ॥
9. ਸੋਰਠਿ, ੪, ੬੦੬
10. ਸਿਰੀ, ੧,੨੩
11. ਵਾਰ ਮਾਝ ਕੀ ਮ: ੧, ੧੪੩
12. ਮਾਝ ੫, ੧੦੮

ਪਰੰਪਰਾ ਦੇ ਅਨੁਕੂਲ ਹੀ ਹੈ। ਬ੍ਰਹਮ ਦਾ ਚੈਤਨਯ ਸਰੂਪ ਗਿਆਨਮਈ ਵੀ ਹੈ ਇਸ ਲਈ ਉਪਨਿਸ਼ਦਾਂ ਵਿਚ ਚੈਤਨਯ ਬ੍ਰਹਮ ਦੀ ਗਿਆਨ ਰੂਪਤਾ ਦਾ ਵੀ ਕਈ ਸਥਲਾਂ ਤੇ ਉੱਲੇਖ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਤੈਤਿਰੀਯ ਉਪਨਿਸ਼ਦ ਵਿਚ ਬ੍ਰਹਮ ਨੂੰ ਅਨੰਤ, ਸਤਯ ਅਤੇ ਗਿਆਨ ਸਰੂਪ ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਹੈ।[13] ਕਬੀਰ ਨੇ ਪਰਮਾਤਮਾ ਨੂੰ ਅੰਤਰ ਗਿਆਨ ਕਿਹਾ ਹੈ। ਉਹ ਉਸ ਨੂੰ 'ਮੇਰਾ ਰਾਮ ਬ੍ਰਹਮ ਗਿਆਨ'[14] ਕਹਿੰਦੇ ਹੋਏ ਅਬਿਗਤ, ਅਪਰੰਪਰਾ, ਸਰਬ ਵਿਆਪਕ ਤੇ ਗਿਆਨ ਸਰੂਪ ਦਸਦੇ ਹਨ।[15] ਬ੍ਰਹਮ ਗਿਆਨ' ਸਰੂਪ ਹੋਣ ਕਰਕੇ, ਈਸ਼ਵਰ ਖੁਦ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਕ ਵੀ ਹੈ, ਅਰਥਾਤ ਉਸ ਵਿਚ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਿਤ ਕਰਨ ਦਾ ਸੁਭਾਵਿਕ ਗੁਣ ਵਿਦਵਾਨ ਹੈ। ਲੱਕੜੀਆਂ ਦੀ ਪਰਸਪਰ ਰਗੜ ਨਾਲ ਜਿਵੇਂ ਅਗਨੀ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਅਭਿਵਿਅਕਤ ਕਰਦੀ ਹੈ ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਬ੍ਰਹਮ ਖੁਦ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਿਤ ਕਰਨ ਦੀ ਸਮਰਥਾ ਰਖਦਾ ਹੈ।[16] ਪਰ ਜਿਵੇਂ ਲਕੜੀਆਂ ਦੀ ਪਰਸਪਰ ਰਗੜ ਦੀ ਪ੍ਰੀਕਿਆ ਨੂੰ ਕਰਨ ਵਾਲਾ ਵੀ ਕੋਈ ਸਾਧਨ ਮੌਜੂਦ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਬ੍ਰਹਮ ਭਾਵੇਂ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਸੰਸਾਰ ਵਿਚ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਿਤ ਕਰਨ ਲਈ ਪੂਰਨ ਭਾਂਤ ਸਮਰਥ ਹੈ, ਪਰ ਉਹ ਇਹ ਅਭਿਵਿਅਕਤੀ ਕਰਦਾ ਗੁਰੂ ਦੇ ਵਿਅਕਤਿਤ੍ਵ ਰਾਹੀਂ ਹੀ ਹੈ।

ਪਰਮਾਤਮਾ ਨੂੰ ਆਨੰਦ ਸਰੂਪ ਵੀ ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਤੈਤਿਰੀਯ ਉਪਨਿਸ਼ਦ ਵਿਚ ਲਿਖਿਆ ਹੈ ਕਿ ਆਨੰਦ ਸਰੂਪ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੇ ਬ੍ਰਹਮਾਨੰਦ ਰਸ ਨੂੰ ਪਾ ਕੇ ਜੀਵ ਆਤਮਾ ਆਨੰਦੀ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।[17] ਸੰਤ ਕਬੀਰ ਨੇ ਅਵਿਅਕਤ ਬ੍ਰਹਮ ਨੂੰ ਰਸਾਨੰਦ ਰੂਪ ਕਹਿੰਦੇ ਹੋਏ ਉਸ ਦੀ ਰਸਰੂਪਤਾ ਜਾਂ ਆਨੰਦ ਵਿਸ਼ਿਸ਼ਟਤਾ ਦਾ ਵਰਣਨ ਕੀਤਾ ਹੈ।[18] ਉਹ ਲਿਖਦੇ ਹਨ ਕਿ ਇਸ ਰਸ ਦੇ ਪੀਣ ਨਾਲ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਤਿੰਨਾਂ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਸੋਝੀ ਹੋ ਗਈ ਹੈ .

ਅਵਧੂ ਮੇਰਾ ਮਨ ਮਤਵਾਰਾ ॥
ਉਨਮਨਿ ਚੜ੍ਹਾ ਗਗਨ ਰਸ ਪੀਵੈ ਤ੍ਰਿਭਵਨ ਭਿਆ ਉਜਿਆਰਾ ॥[19]

ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਵਿਚ ਵੀ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੀ ਅਨੰਦ ਸਰੂਪਤਾ ਦੇ ਕਈ ਉੱਲੇਖ ਉਪਲਬਧ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦਾ ਵਿਚਾਰ ਹੈ ਕਿ ਇਹ ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਰਸ ਜਿਸ ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਇਸ ਦੇ ਅਲੌਕਿਕ ਅਨੰਦ ਨੂੰ ਉਹੀ ਜਾਣ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਦੇ ਸੇਵਨ ਕਰਨ ਨਾਲ ਸੰਸਾਰੀ ਸੁਆਦ ਫਿਕੇ ਲਗਣ ਲਗ ਪੈਂਦੇ ਹਨ।[20] ਪਰ ਇਸ ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਰਸ ਦਾ ਸੋਮਾ ਅਨੰਦ ਸਰੂਪ ਪਰਮਾਤਮਾ ਆਪ ਹੈ ਜੋ ਹਰ ਥਾਂ ਵਿਆਪਕ ਹੈ :

ਅਨਦੁ ਰੂਪੁ ਰਵਿਓ ਸਭ ਮਧੇ ਜਤ ਕਤ ਪੇਖਉ ਜਾਈ ॥[21]

---

13. *ਤੈਤਿਰੀਯ ਉਪਨਸ਼ਦ* : 2.1.2
14. *ਕਬੀਰ ਗ੍ਰੰਥਾਵਲੀ*, ਪੰਨਾ 327
15. *'ਅਵਿਗਤ ਅਪਰੰਪਰਾ, ਗਿਆਨ ਸਰੂਪ ਸਭ ਨਾਮ' ਕਬੀਰ ਗ੍ਰੰਥਾਵਲੀ* : ਪੰਨਾ 241
16. *ਬਿਨਾ ਜੁਗਤਿ ਕੈਸੇ ਮਥਿਆ ਜਾਈ ਕਾਸ਼ਟੈ ਪਾਵਕ ਰਹਿਆ ਸਮਾਈ ॥*
    ਕਸ਼ਟੇ ਕਸ਼ਟ ਅਗਿਨ ਪਰ ਜਰਈ ਜਾਰੇ ਦਾਰ ਅਗਿਨ ਸਮ ਕਰਈ ॥

    ਕਬੀਰ ਗ੍ਰੰਥਾਵਲੀ : ਪੰਨਾ 236
17. *ਤੈਤਿਰੀਯ ਉਪਨਿਸ਼ਦ* : 2.7
18. *ਕਬੀਰ ਗ੍ਰੰਥਾਵਲੀ* : ਪੰਨਾ 10
19. *ਉਹੀ*, ਪੰਨਾ 110
20. *ਧਨਾਸਰੀ*, ਪ. ੬੭੨
21. ਧਨਾਸਰੀ ਪ. ੬੭੩

ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੇ ਉਪਰੋਕਤ ਸਤ-ਚਿਤ-ਅਨੰਦ ਸਰੂਪ ਦੇ ਵਿਵੇਚਨ ਤੋਂ ਅਸੀਂ ਇਸ ਸਿੱਟੇ ਤੇ ਪੁਜੱਦੇ ਹਾਂ ਕਿ ਉਹ ਸਦਾ ਹੀ ਸਥਿਰ ਰਹਿਣ ਵਾਲੀ ਇਕ ਅਜੇਹੀ ਚੇਤਨ ਵਜੂਦ ਅਤੇ ਗਿਆਨ ਸਰੂਪ ਹਸਤੀ ਹੈ ਜੋ ਆਪਣੇ ਗਿਆਨ ਨੂੰ ਵਿਸ਼ਵ ਵਿਚ ਅਭਿਵਿਅਕਤ ਕਰਦੀ ਹੋਈ, ਇਸ ਦੇ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਤਾ ਨੂੰ ਅਨੰਦ-ਯੁਕਤ ਕਰ ਦਿੰਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਅਧਿਆਇ ਦਾ ਮਨੋਰਥ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੇ ਇਸ ਸੁਭਾ ਅਨੁਸਾਰ, *ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ* ਬਾਣੀ ਦੇ ਪ੍ਰਸੰਗ ਵਿਚ ਗੁਰੂ ਰਾਹੀਂ ਉਸ ਦੇ ਇਸ ਸ਼ਬਦ ਅਥਵਾ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਨ ਦਾ ਹੀ ਅਧਿਐਨ ਕਰਨਾ ਹੈ। ਪਰਮਾਤਮਾ ਜਾਂ ਉਸ ਦੇ ਗਿਆਨੇ ਦੇ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਨ ਜਾਂ ਸ਼ਬਦ ਨੂੰ ਅੰਗ੍ਰੇਜ਼ੀ ਵਿਚ ਰੈਵੇਲੇਸ਼ਨ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ।[22]

ਸ਼ਬਦ ਦੀ ਵਿਸ਼ਵਵਿਆਪੀ ਮਹੱਤਤਾ : ਸ਼ਬਦ ਦਾ ਇਹ ਸੰਕਲਪ, ਸੰਸਾਰ ਦੇ ਧਾਰਮਕ ਇਤਿਹਾਸ ਵਿਚ ਇਕ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਸੰਕਲਪਨਾ ਹੈ। ਇਸ ਈਸ਼ਵਰਦਤ ਗਿਆਨ ਦੀਆਂ ਧਾਰਮਕ ਸੰਪਰਦਾਵਾਂ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕਾਂ ਉੱਤੇ ਪ੍ਰਭਾਵ, ਸੁਪਨੇ ਵਿਚ ਦੈਵੀ ਗਿਆਨ ਹੋਣ ਦੀ ਸਾਰਵਜਨਿਕ ਕਲਪਨਾ, ਵਿਸ਼ਿਸ਼ਟ ਪ੍ਰਾਕ੍ਰਿਤਕ ਘਟਨਾਵਾਂ ਰਾਹੀਂ ਈਸ਼ਵਰ ਇਛਾ ਦੀ ਅਭਿਵਿਅਕਤੀ, ਰਹੱਸਵਾਦੀ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕਾਂ ਦਾ ਸਤਿ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਲਈ ਸਹਿਜ ਗਿਆਨ ਦੇ ਸਾਧਨ ਨੂੰ ਈਸ਼ਵਰ ਦੀ ਦੇਣ ਸਵੀਕਾਰ ਕਰਨਾ, ਨੀਤੀ ਸ਼ਾਸਤਰ ਦੁਆਰਾ ਈਸ਼ਵਰ ਨੂੰ ਨੈਤਿਕ ਔਚਿਤਯ ਦੇ ਗਿਆਨ ਦਾ ਸ੍ਰੋਤ ਮੰਨਣਾ, ਦਾਰਸ਼ਨਿਕਾਂ ਦਾ ਈਸ਼ਵਰਦਤ ਗਿਆਨ ਦੀ ਕਲਪਨਾ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਗਿਆਨ ਮੀਮਾਂਸਾ ਦਾ ਆਧਾਰ ਬਣਾਉਣਾ ਤੇ ਹਰ ਇਕ ਮਾਨਸਿਕ ਜਾਂ ਮਨ-ਸਰੀਰਿਕ ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਆ ਨੂੰ ਈਸ਼ਵਰ ਦਾ ਹਸਤਕਸ਼ੇਪ ਸਵੀਕਾਰ ਕਰਨਾ, ਆਧੁਨਿਕ ਯੁਗ ਵਿਚ ਪਾਰਲੌਕਿਕ ਮਨੋਵਿਗਿਆਨ (para psychology) ਦਾ ਦਿੱਬ-ਗਿਆਨ ਦੀ ਸੰਭਾਵਨਾ ਵੱਲ ਸੰਕੇਤ, ਇਸ ਦਾ ਇਤਿਹਾਸਕ ਪ੍ਰਭਾਵ, ਇਸ ਦੇ ਉਪਾਸ਼ਕਾਂ ਦੀ ਅਖਲਾਕੀ ਅਤੇ ਬੌਧਿਕ ਬਜ਼ੁਰਗੀ, ਇਸ ਦੇ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਵਿਚੋਂ ਉਪਜੇ ਕਾਮਲ ਵਿਸ਼ੇ, ਬਹੁ ਪੱਖੀ ਪ੍ਰੇਰਣਾਵਾਂ, ਰਚਨਾਵਾਂ, ਕਰਨੀਆਂ, ਅਸਚਰਜ-ਜਨਕ ਘੋਸ਼ਨਾਵਾਂ, ਉਚਤਮ ਵਿਚਾਰ, ਉਤਕ੍ਰਿਸ਼ਟ ਪ੍ਰਾਪਤੀਆਂ ਅਤੇ ਇਸ ਨੂੰ ਸਮਝਣ ਵਿਚ ਮਨੁੱਖੀ ਅਸਮਰਥਾ ਤੋਂ ਪੈਦਾ ਹੋ ਰਹੀ ਵਿਆਕੁਲਤਾ ਆਦਿ ਤੱਥ ਯੁਗ ਯੁਗ ਤੋਂ ਮਾਨਵ ਇਤਿਹਾਸ ਵਿਚ ਸ਼ਬਦ (revelation) ਦੀ ਸਰਬ-ਵਿਆਪਕ ਮਹੱਤਾ ਦੇ ਹੀ ਸੂਚਕ ਸਿੱਧ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਲਈ *ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ* ਵਿਚੋਂ ਗੁਰੂ ਅਤੇ ਸ਼ਬਦ ਸਬੰਧੀ ਵਿਸਤ੍ਰਿਤ ਅਧਿਐਨ ਕਰਨ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ, ਇਸ ਸੰਕਲਪ ਦੀ ਵਿਆਪਕਤਾ ਨੂੰ ਮੁੱਖ ਰਖਦੇ ਹੋਏ, ਵਿਸ਼ਵ ਦੇ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਧਰਮਾਂ ਵਿਚ ਇਸ ਦੇ ਸਰੂਪ ਦਾ ਸੰਖੇਪ ਅਧਿਐਨ ਇੱਥੇ ਪੇਸ਼ ਕਰਨਾ ਅਪ੍ਰਾਸੰਗਿਕ ਪ੍ਰਤੀਤ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ ਕਿਉਂਕਿ ਇਸ ਅਧਿਐਨ ਦੀ ਭੂਮਿਕਾ ਵਿਚ *ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ* ਦੇ ਸ਼ਬਦ (revelation) ਸੰਕਲਪ ਦੇ ਨਿਰੀਖਣ ਨੂੰ ਹੋਰ ਵੀ ਵਧੇਰੇ ਸਪੱਸ਼ਟਤਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋਣ ਦੀ ਸੰਭਾਵਨਾ ਪ੍ਰਤੀਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ।

(ੳ) ਹਿੰਦੂ ਧਰਮ ਵਿਚ ਸ਼ਬਦ ਦਾ ਸੰਕਲਪ

ਹਿੰਦੂ ਧਰਮ ਵਿਚ ਵੈਦਿਕ ਰੈਵੇਲੇਸ਼ਨ ਅਥਵਾ ਸ਼ਬਦ ਦਾ ਸੰਕਲਪ ਬਹੁਤ ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਹੈ। ਇਸ ਸਬੰਧ ਵਿਚ ਅਦਵੈਤ ਵੇਦਾਂਤ ਅਤੇ ਭਾਰਤ ਦੇ ਛੇ ਦਰਸ਼ਨਾਂ ਦੇ ਸਿੱਧਾਂਤ ਉੱਲੇਖਨੀਯ ਹਨ।

ਅਦਵੈਤ ਵੇਦਾਂਤ ਅਨੁਸਾਰ ਇਸ ਸ਼ਬਦ ਸੰਕਲਪ ਦੇ ਚਾਰ ਰੂਪ ਮੰਨੇ ਜਾ ਸਕਦੇ

---

22. By revelation is here meant any activity of God by which God himself or any truth is disclosed to human persons.
(L. Harold De Wolt, *A Theology of the Living Church*, p. 63)

ਹਨ—ਪਹਿਲਾਂ ਸਾਧਾਰਨ ਸ਼ਬਦ (general revelation); ਦੂਜਾ ਵੈਦਿਕ ਸ਼ਬਦ (vedic revelation); ਤੀਜਾ ਅਵਤਰਣ ਰਾਹੀਂ ਸ਼ਬਦ (revelation throuth incarnation); ਅਤੇ ਚੌਥਾ ਰਹੱਸ-ਅਨੁਭੂਤੀ ਮੂਲਕ ਸ਼ਬਦ (revelation through mystic experience)

ਸਾਧਾਰਣ ਸ਼ਬਦ : ਸਾਧਾਰਨ ਸ਼ਬਦ ਦੇ ਸਬੰਧ ਵਿਚ ਸ਼ਕਰ ਦਾ ਮਤ ਹੈ ਕਿ ਪਰਮ ਸੱਤਾ ਨੇ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਵਿਸ਼ਵ ਦੇ ਕਈ ਰੂਪਾਂ ਵਿਚ ਵਿਅਕਤ ਕੀਤਾ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਉਪਨਿਸ਼ਦਾਂ ਅਨੁਸਾਰ ਇਹ ਅਭਿਵਿਅਕਤੀ ਬੇਜਾਨ ਚੀਜ਼ਾਂ ਤੋਂ ਜਾਨਦਾਰ ਤੇ ਫਿਰ ਮਨੁੱਖ ਤਕ ਵਿਕਾਸ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਹੋਈ ਹੈ।[23] ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਬ੍ਰਹਮ ਕੁਦਰਤ ਦੇ ਨਿਯਮਿਤ ਕ੍ਰਮ ਵਿਚੋਂ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਕਈ ਪੱਧਰਾਂ ਤੇ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਿਤ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਸ਼ੰਕਰ ਅਨੁਸਾਰ ਇਹ ਬ੍ਰਹਮ ਸਾਡਾ ਆਪਣਾ ਆਪਾ ਹੀ ਹੈ। ਜੋ ਜਗਤ ਦੇ ਕਈ ਰੂਪਾਂ ਵਿਚ ਸੁਵਿਅਕਤ ਹੋ ਰਿਹਾ ਹੈ, ਅਤੇ ਜਿਸ ਦੀ ਮੂਲ ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਤੀ ਬਾਰੇ ਅਸੀਂ ਅਗਿਆਨ ਵਸ਼ ਹਾਂ। ਇਹ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਿਤ ਸੱਤਾ ਹਰ ਚੇਤਨ ਪ੍ਰਾਣੀ ਮਾਤਰ ਵਿਚੋਂ ਮਹਿਸੂਸ ਕੀਤੀ ਜਾ ਸਕਦੀ ਹੈ। ਪਰ ਕੇ. ਸਤਚਿਤਾਨੰਦ ਮੂਰਤੀ ਅਨੁਸਾਰ ਉਸ ਦੀ ਇਸ ਕ੍ਰਿਆ ਨੂੰ ਸਹੀ ਅਰਥਾਂ ਵਿਚ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਨ ਨਹੀਂ ਕਿਹਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਕਿਉਂਕਿ ਭਾਵੇਂ ਉਹ ਪਰਮ ਸੱਤਾ ਆਪਣੇ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਵਿਚ ਹਰ ਥਾਂ ਮੌਜੂਦ ਹੈ ਪਰ ਫਿਰ ਵੀ ਸਾਨੂੰ ਇਹ ਕਦੇ ਮਹਿਸੂਸ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਅਸੀਂ ਨਿਰੰਤਰ ਉਸ ਦੇ ਸੰਪਰਕ ਵਿਚ ਰਹਿੰਦੇ ਹਾਂ ਤੇ ਉਸੇ ਵਿਚ ਹੀ ਘੁਮਦੇ ਫਿਰਦੇ ਹਾਂ।[24]

ਅਵਤਰਣ ਰਾਹੀਂ ਸ਼ਬਦ : *ਗੀਤਾ ਭਾਸਯ* ਦੇ ਸ਼ੁਰੂ ਵਿਚ ਸ਼ੰਕਰ ਨਿਰਗੁਣ ਈਸ਼ਵਰ ਅਤੇ ਉਸ ਦੇ ਅਵਤਾਰ ਧਾਰਨ ਦੇ ਸਿੱਧਾਂਤ ਦਾ ਉੱਲੇਖ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਲਿਖਦੇ ਹਨ ਕਿ ਜਦੋਂ ਨਿਰਵਿਰਤੀ ਅਤੇ ਪ੍ਰਵਿਰਤੀ ਮਾਰਗ ਦੇ ਗਿਆਨ ਨੂੰ ਭੁਲ ਕੇ ਮੁਕਤੀ ਦੇ ਰਾਹ ਤੋਂ ਪੱਥ-ਭ੍ਰਸ਼ਟ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਹਨ, ਉਸ ਵੇਲੇ ਪਰਮਾਤਮਾ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਅਵਤ੍ਰਿਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਉਸ ਦਾ ਮੁੱਖ ਉਦੇਸ਼ ਹੀ ਵੇਦਾਂ ਵਿਚ ਦਿੱਤੀਆਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਪਰਮ ਅਤੇ ਅਮਰ ਸੱਚਾਈਆਂ ਦਾ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਨ ਕਰਨਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਲੋਕ ਭੁਲ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਉਹ ਵੇਦਾਂ ਦੇ ਸਾਰ ਤੱਤ ਦਾ ਪ੍ਰਚਾਰ ਕਰਦਾ ਹੈ।[25]

ਸੰਕਰ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ ਕਿ ਈਸ਼ਵਰ ਸਰਬ ਸ਼ਕਤੀਮਾਨ, ਅਸੀਮ ਅਤੇ ਸਭ ਦੋਸ਼ਾਂ ਤੋਂ ਮੁਕਤ ਹੈ। ਉਹ ਆਪਣੀ ਇਸ ਸ਼ਕਤੀ ਦੁਆਰਾ ਹੀ ਮਨੁੱਖੀ ਰੂਪ ਵਿਚ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਿਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਸ਼ੰਕਰ, ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਨੂੰ ਈਸ਼ਵਰ ਮੰਨਦੇ ਹਨ। ਬਲਕਿ ਉਹ ਤਾਂ ਇਥੋਂ ਤਕ ਲਿਖਦੇ ਹਨ ਕਿ ਜਿਹੜੇ ਲੋਕ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਨੂੰ ਪਰਮਾਤਮਾ ਅਤੇ ਸਰਬ ਸ਼ਕਤੀਮਾਨ ਨਹੀਂ ਮੰਨਦੇ ਉਹ ਮੂਰਖ ਹਨ। ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਨਾ ਕੇਵਲ ਆਪ ਹੀ ਜੀਵਨ ਮੁਕਤ ਹੈ ਸਗੋਂ ਉਸ ਦਾ ਗਿਆਨ ਵੀ ਦੋਸ਼ ਰਹਿਤ ਅਤੇ ਸਪੱਸ਼ਟਤਾ ਸੰਪੰਨ ਹੈ। ਭਾਵੇਂ ਹਰ ਮਨੁੱਖ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੀ ਹੀ ਅੰਸ਼ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਉਸ ਨਾਲੋਂ ਵੱਖਰਾ ਨਹੀਂ, ਪਰ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਵਿਚ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਉਸ ਨੂੰ ਇਸ ਵਾਸਤਵਿਕਤਾ ਦਾ ਪੂਰਨ ਅਹਿਸਾਸ ਹੈ ਜਦ ਕਿ ਹੋਰ ਲੋਕ ਮਾਇਆ ਦੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਹੇਠ ਰਹਿਣ ਕਰਕੇ ਇਸ ਅਸਲੀਅਤ ਨੂੰ ਨਹੀਂ ਪਹਿਚਾਣ ਸਕਦੇ। ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਅਜੂਨੀ ਅਤੇ ਸਾਰੇ ਜੀਵਾਂ ਦਾ ਸੁਆਮੀ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਉਸ ਦਾ ਇਹ ਅਵਤ੍ਰਿਨ ਹੋਰ ਲੋਕਾਂ ਨਾਲੋਂ ਵੱਖਰਾ ਹੈ।[26]

---

23. *ਬ੍ਰਿਹਦਾਰਣਯਕ ਉਪਨਿਸ਼ਦ* 2.5.19
24. K. Satchidananda Murthy; *Revelation and Reason in Advaita Vedanta*
25. *ਗੀਤਾ ਭਾਸ਼ਯ ਭੂਮਿਕਾ*
26. *ਉਹੀ*

ਅਨੁਭੂਤੀ ਮੂਲਕ ਸ਼ਬਦ : ਅਦਵੈਦ ਵੇਦਾਂਤ ਵਿਚ ਸ਼ਬਦ ਦਾ ਤੀਜਾ ਰੂਪ ਰਹੱਸ-ਅਨੁਭੂਤ ਹੈ। ਇਸ ਅਨੁਸਾਰ ਬ੍ਰਹਮ ਮਨੁੱਖੀ ਆਤਮਾ ਵਿਚ ਰਹੱਸ-ਅਨੁਭੂਤੀ ਦੇ ਛਿਨਾਂ ਵਿਚ ਸ਼ਾਖਿਅਤ ਹੁੰਦ ਹੈ। ਇਹ ਅਨੁਭੂਤੀ ਉਪਨਿਸ਼ਦਾਂ ਦੇ ਨਿਧਿਆਸਨ, ਮਨਨ, ਅਥਵਾ ਧਿਆਨ ਮਗਨਤਾ ਰਾਹੀਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ।

ਵੈਦਿਕ ਸ਼ਬਦ : ਅਦਵੈਤ ਅਨੁਸਾਰ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਨ ਦਾ ਚੌਥਾ ਰੂਪ ਵੇਦ ਹਨ। ਵੇਦ ਈਸ਼ਵਰ ਦੀ ਕਿਰਤ ਹਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਰਾਹੀਂ ਹਰ ਯੁਗ ਵਿਚ ਬ੍ਰਹਮ ਅਤੇ ਧਰਮ ਸਬੰਧੀ ਸੱਚਾਈਆਂ ਦਾ ਪ੍ਰਦਰਸ਼ਨ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਜਿਹੜਾ ਗਿਆਨ ਪ੍ਰਤੱਖ ਅਤੇ ਅਨੁਮਾਨ ਪ੍ਰਮਾਣ ਨਾਲ ਉਪਲਬਧ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਦਾ ਉਸ ਗਿਆਨ ਦਾ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਨ ਇਹ ਵੇਦ ਹੀ ਹਨ। ਅਦ੍ਵੈਤ ਵੇਦਾਂਤ ਵਿਚ ਸ਼ੰਕਰ ਦੁਆਰਾ ਪ੍ਰਵਾਣਿਤ ਇਹ ਰੂਪ ਸ਼ਬਦ ਅਥਵਾ ਰੈਵੇਲੇਸ਼ਨ ਦਾ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਰੂਪ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਵੈਦਿਕ ਸ਼ਬਦ ਸਬੰਧੀ ਵਿਚਾਰਾਂ ਦਾ ਪ੍ਰਗਟੀਕਰਣ, ਅਦ੍ਵੈਤ ਵੇਦਾਂਤ ਤੋਂ ਛੁਟ, ਵੈਦਿਕ ਸਾਹਿੱਤ ਵਿਚ ਵੀ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਇਸ ਸਾਹਿੱਤ ਵਿਚੋਂ ਕਈ ਅਜੇਹੇ ਮੰਤਰਾਂ ਦੀ ਉਪਲਬਧੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਜਿਹੜਾ ਵੇਦਾਂ ਦੀ ਸਦੀਵਤਾ ਵੱਲ ਸੰਕੇਤ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਪਰ ਕੁਝ ਅਜੇਹੇ ਵੀ ਉੱਲੇਖ ਮਿਲਦੇ ਹਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਵੇਦਾਂ ਦੀ ਉੱਤਪਤੀ ਦਾ ਕਾਰਨ ਯੱਗਾਂ ਦਾ ਅਨੁਸ਼ਠਾਨ ਪ੍ਰਤੀਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਜਿਸ ਦੇ ਕਾਰਣ ਉਹ ਕਰਤਾ ਰਹਿਤ ਅਤੇ ਸਦੀਵੀ ਨਹੀਂ ਕਹੇ ਜਾ ਸਕਦੇ।

ਨਿਰੁਕਤ ਦੇ ਕਰਤੇ ਦਾ ਵਿਚਾਰ ਹੈ ਕਿ ਵੇਦਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਰਿਸ਼ੀਆਂ ਦੇ ਮਨਾਂ ਵਿਚ ਖੁਦ ਹੀ ਵਿਅਕਤ ਕੀਤਾ ਸੀ ਅਤੇ ਇਸੇ ਲਈ ਉਹ ਰਿਸ਼ੀ ਮੰਤ੍ਰ-ਦ੍ਰਸ਼ਟਾ ਅਖਵਾਏ।[27] ਬ੍ਰਿਹਦਾਰਣਯਕ ਉਪਨਿਸ਼ਦ ਵਿਚ ਵੇਦਾਂ ਨੂੰ ਮਹਾਨ ਪਰਮਜੋਤ ਦਾ ਸੁਆਸ ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਹੈ।[28] ਸ਼ਵੇਤਾਸ਼ਵਤਰ ਉਪਨਿਸ਼ਦ ਅਨੁਸਾਰ ਇਹ ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਈਸ਼ਵਰ ਵੱਲੋਂ ਬ੍ਰਹਮਾ ਨੂੰ ਪਰਗਟ ਕੀਤੇ ਗਏ ਸਨ,[29] ਪਰ ਸ਼ਤਪਥ ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਅਨੁਸਾਰ ਬ੍ਰਹਮਾ ਨੇ ਵੇਦਾਂ ਨੂੰ ਅਗਨੀ, ਵਾਯੂ ਅਤੇ ਸੂਰਜ ਕੋਲੋਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤਾ ਸੀ।[30]

ਸੋ ਸੰਹਿਤਾਵਾਂ ਅਤੇ ਉਪਨਿਸ਼ਦਾਂ ਵਿਚੋਂ ਇਸ ਸਬੰਧ ਵਿਚ ਦੋ ਵਿਚਾਰ ਧਾਰਾਵਾਂ ਉਪਲਬਧ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ—ਪਹਿਲੀ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਵੇਦ ਰਿਸ਼ੀਆਂ ਦਾ ਅੰਤਰ ਗਿਆਨ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਹਨ ਅਤੇ ਦੂਜੀ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਵੇਦ ਸਰਵ-ਪ੍ਰਥਮ ਈਸ਼ਵਰ ਦੁਆਰਾ ਬ੍ਰਹਮਾ ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋਏ।

ਅਜੇਹੇ ਹੀ ਵਿਚਾਰ ਭਾਰਤ ਦੇ ਛੇ ਦਰਸ਼ਨਾਂ ਵਿਚੋਂ ਵੀ ਵੇਖੇ ਜਾ ਸਕਦੇ ਹਨ। ਵੇਦਾਂ ਨੂੰ ਉਹ ਭਾਵੇਂ ਸਾਰੇ ਹੀ ਉਤਕ੍ਰਿਸ਼ਟ ਧਰਮ ਗ੍ਰੰਥ ਮੰਨਦੇ ਹਨ, ਪਰ ਜਿਥੋਂ ਤਕ ਵੈਦਿਕ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਨ ਦਾ ਸਬੰਧ ਹੈ, ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਵਿਚਾਰਾਂ ਵਿਚ ਇਕਰੂਪਤਾ ਨਹੀਂ ਪ੍ਰਤੀਤ ਹੁੰਦੀ।

ਮੀਮਾਂਸਾ ਦਰਸ਼ਨ : ਮੀਮਾਂਸਾ ਦਾ ਵਿਚਾਰ ਹੈ ਕਿ ਵੈਦਿਕ ਸ਼ਬਦ ਸੰਸਾਰ ਦੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸਦੀਵੀ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ, ਅਤੇ ਅੰਤ ਰਹਿਤ ਹੈ। ਇਸ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਇਹ ਸੁਵਿਅਕਤ ਵੀ ਹੈ। ਇਹ ਕਿਸੇ ਵੀ ਵਿਅਕਤੀ ਦੁਆਰਾ ਸੰਕਲਿਤ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਗਿਆ, ਇਸ ਲਈ ਇਸ ਦੀ ਅਧਿਕਾਰ ਸੱਤਾ ਉੱਤੇ ਸ਼ਕ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ। ਕਿਉਂਕਿ ਵੇਦਾਂ ਵਿਚ ਤਥਾਤਮਿਕ ਅਤੇ

---

27. *ਨਿਰੁਕਤ : 2.11*
28. *ਬ੍ਰਿਹਦਾਰਣਯਕ ਉਪਨਿਸ਼ਦ :* 2.4.10
29. *ਸ਼ਵੇਤਾਸ਼ਵਤਰ ਉਪਨਿਸ਼ਦ :* 6.8
30. *ਸ਼ਤਪਥ ਬ੍ਰਾਹਮਣ:* 11.4.2.3.

ਇਤਿਹਾਸਕ ਗਿਆਨ ਦਾ ਨਿਤਾਂਤ ਅਭਾਵ ਹੈ ਅਤੇ ਝੂਠ ਦੀ ਗੁੰਜਾਇਸ਼ ਲਈ ਕੋਈ ਥਾਂ ਨਹੀਂ, ਇਸ ਲਈ ਮੀਮਾਂਸਾ ਅਨੁਸਾਰ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਆਦੇਸ਼ ਸਾਡੇ ਲਈ ਪ੍ਰਮਾਣਿਕ ਅਤੇ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹਨ।[31]

ਨਿਆਇ ਸ਼ਾਸ਼ਤਰ : ਨਿਆਇ ਸ਼ਾਸ਼ਤਰ ਅਨੁਸਾਰ ਕੋਈ ਵੀ ਪੁਸਤਕ ਸਦੀਵੀ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਦੀ। ਸ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਰਚਨਾ ਦੇ ਆਰੰਭ ਵਿਚ ਈਸ਼ਵਰ ਨੇ ਖੁਦ ਹੀ ਵੇਦਾਂ ਦਾ ਸੰਕਲਨ ਕਰਕੇ ਰਿਸ਼ੀਆਂ ਅਤੇ ਦੇਵਤਿਆਂ ਨੂੰ ਸਮਰਪਿਤ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਸੀ ਅਤੇ ਜੇ ਇਹ ਤਰਕ ਉਠਾਇਆ ਜਾਏ ਕਿ ਚਕਰ ਚਿਹਨ ਤੋਂ ਰਹਿਤ ਪਰਮਾਤਮਾ ਕਿਵੇਂ ਵੇਦਾਂ ਦਾ ਸੰਕਲਨ ਕਰਕੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਉਪਦੇਸ਼ ਕਰ ਸਕਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਇਸ ਦੇ ਉੱਤਰ ਵਿਚ ਨਿਆਇ ਸ਼ਾਸਤਰ ਦਾ ਵਿਚਾਰ ਹੈ ਕਿ ਈਸ਼ਵਰ ਜਦ ਚਾਹੇ ਲੋੜ ਪੈਣ ਤੇ ਕੋਈ ਵੀ ਸਰੀਰ ਧਾਰਨ ਕਰਨ ਦੀ ਸਮਰਥਾ ਰਖਦਾ ਹੈ। ਵੇਦਾਂ ਦੀ ਸਦੀਵਤਾ ਸਬੰਧੀ ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਗੁਰੂ ਪਰੰਪਰਾ ਦੀ ਕਲਪਨਾ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਨਿਆਇ ਸ਼ਾਸਤਰ ਦਾ ਇਹ ਮਤ ਹੈ ਕਿ ਜੇਕਰ ਵੇਦਾਂ ਦਾ ਸੰਕਲਨ ਗੁਰੂ-ਸ਼ਿਸ਼ ਪਰੰਪਰਾ ਦਾ ਹੀ ਪ੍ਰਤਿਕਰਮ ਮੰਨ ਲਿਆ ਜਾਏ ਤਦ ਵੀ ਇਸ ਪਰੰਪਰਾ ਦੇ ਪਿਛੇ ਅਵਸ਼ ਹੀ ਕੋਈ ਸਰਵੋਤਮ ਗੁਰੂ ਹੋਏਗਾ ਨਹੀ ਤਾਂ ਗੁਰੂ-ਸ਼ਿਸ਼ ਪਰੰਪਰਾ ਦੇ ਆਦਿ ਸਮੇਂ ਦੀ ਕਲਪਨਾ ਬੇ-ਬੁਨਿਆਦੀ ਰਹਿ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਵੇਦਾਂ ਦੀ ਸੱਚਾਈ ਦੇ ਸਬੰਧ ਵਿਚ ਨਿਆਏ ਦਰਸ਼ਨ ਦਾ ਸਿੱਧਾਂਤ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਵੇਦਾਂ ਦੀ ਸੱਚਾਈ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸਵੈ-ਸੁਵਿਅਕਤ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਨਹੀਂ ਬਲਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਰਚਨਹਾਰ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੀ ਨਿਰੰਕੁਸ਼ ਨਿਰਪੇਖਤਾ ਅਤੇ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਯੋਗਤਾ ਕਰਕੇ ਹੈ। ਇਸ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਨਿਆਇ ਅਨੁਸਾਰ ਵੇਦਾਂ ਵਿਚ ਝੂਠ ਅਤੇ ਬੇਮੇਲਤਾ ਦੀ ਅਨਹੋਂਦ ਵੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਪ੍ਰਮਾਣੀਕਤਾ ਦਾ ਕਾਰਣ ਹੈ।[32]

ਵੇਦਾਂਤ ਸ਼ਾਸ਼ਤਰ : ਵੇਦਾਂਤ ਅਨੁਸਾਰ ਪਰਮਾਤਮਾ ਹੀ ਵੇਦਾਂ ਦਾ ਸ੍ਰੋਤ ਅਤੇ ਕਾਰਣ ਹੈ। ਪਰ ਉਹ 'ਸ਼ਕੁੰਤਲਾ' ਦੇ ਲੇਖਕ ਕਾਲੀਦਾਸ ਵਾਂਗ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਕਰਤਾ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਦਾ। ਅਜੇਹਾ ਕੋਈ ਵੀ ਸਮਾਂ ਨਹੀਂ ਕਲਪਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਜਦ ਕਿ ਈਸ਼ਵਰ ਨੇ ਇਕ ਸੁਤੰਤਰ ਲਿਖਾਰੀ ਦੇ ਤੌਰ ਤੇ ਲਿਖ ਕੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਸੰਕਲਨ ਕੀਤਾ ਹੋਵੇ। ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਅਰਥਾਂ ਵਿਚ ਬ੍ਰਹਮ ਸਦੀਵੀ ਹੈ ਉਨ੍ਹਾਂ ਅਰਥਾਂ ਵਿਚ ਵੇਦ ਸਦੀਵੀ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਦੇ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਕਿਸੇ ਨੇ ਵੀ ਸੰਕਲਿਤ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਅਤੇ ਇਹ ਕਰਤ੍ਰਿਤ੍ਵ (authourship) ਦੀਆਂ ਸਭ ਸੀਮਾਵਾਂ ਤੋਂ ਮੁਕਤ ਹਨ, ਇਸ ਲਈ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਅਧਿਕਾਰ ਸੱਤਾ ਉੱਤੇ ਸ਼ਕ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ। ਵੇਦਾਂ ਦੀ ਇਸ ਅਧਿਕਾਰ ਸੱਤਾ ਦਾ ਕਾਰਣ ਈਸ਼ਵਰ ਦਾ ਕਰਤ੍ਰਿਤ੍ਵ ਅਤੇ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਯੋਗਤਾ ਨਹੀਂ ਬਲਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਆਪਣੀ ਅੰਤਰੀਵੀ ਪ੍ਰਮਾਣਿਕਤਾ ਹੈ। ਵੇਦਾਂ ਦੀ ਯਥਾਰਥਕਤਾ ਵਿਸ਼ਵ ਦੀ ਯਥਾਰਥਕਤਾ ਵਾਂਗ ਹੀ ਹੈ, ਨਿਰਪੇਖ ਸੱਚ ਦੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਤੋਂ ਇਹ ਦੋਵੇਂ ਹੀ ਅਯਥਾਰਥਕ ਹਨ।[33]

ਸਾਂਖ ਸ਼ਾਸਤਰ : ਸਾਂਖ ਸ਼ਾਸ਼ਤਰ ਦੇ ਕਰਤਾ ਕਪਿਲ ਅਨੁਸਾਰ ਚੂੰਕਿ ਵੇਦਾਂ ਦਾ ਕੋਈ ਲਿਖਾਰੀ ਨਹੀਂ, ਇਸ ਲਈ ਇਹ ਸਦੀਵੀ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਦੇ। ਉਹ ਕਹਿੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਜਿਵੇਂ ਜੰਗਲ ਦੇ ਦਰੱਖਤ ਅਤੇ ਘਾਹ ਆਪਣੇ ਆਪ ਉਗਦੇ ਹਨ, ਉਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹੀ ਵੇਦਾਂ ਦੀ ਰਚਨਾ ਹੋਈ ਹੈ। ਜਿਵੇਂ ਸੁਆਸ ਆਪਣੇ ਆਪ ਕਿਸੇ ਅਦ੍ਰਿਸ਼ਟ ਪ੍ਰਭਾਵ ਅਧੀਨ ਚਲਦੇ ਹਨ, ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਵੇਦ ਵੀ

---

31. K. Satchidanada Murthy : *Revelation and Reason in Advaita Vedanta,* p. 238-39.
32. *Ibid*
33. K. Satchidananda Murthy : *Revelation and Reason in Advaita Vedanta;* p. 238-39.

ਬ੍ਰਹਮਾ ਤੋਂ ਪੈਦਾ ਹੋਏ ਹਨ। ਕਪਿਲ ਅਨੁਸਾਰ ਵੇਦਾਂ ਦੀ ਪ੍ਰਮਾਣਿਕਤਾ, ਅੰਤਰੀਵੀ ਅਤੇ ਸਵੈ-ਸਿੱਧ ਹੈ। ਉਹ ਲਿਖਦਾ ਹੈ ਕਿ ਕਿਸੇ ਭਰੋਸੇ ਯੋਗ ਬੰਦੇ ਦੀ ਗਵਾਹੀ ਹੀ ਪ੍ਰਮਾਣ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਭਾਵੇਂ ਕੁਝ ਗੱਲਾਂ ਵੇਦਾਂ ਵਿਚ ਪਰਾਭੌਤਿਕ (supera sensual) ਵੀ ਹਨ ਪਰ ਫਿਰ ਵੀ ਇਹ ਸਾਨੂੰ ਪ੍ਰਮਾਣਿਕ ਗਿਆਨ ਦੇ ਸਕਦੇ ਹਨ ਕਿਉਂਕਿ ਨਿਰੁਕਤੀ ਅਥਵਾ ਸ਼ਬਦ-ਵਿਗਿਆਨ ਰਾਹੀਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਅਰਥ ਕੱਢੇ ਜਾ ਸਕਦੇ ਹਨ।[34]

ਵੈਸ਼ੇਸ਼ਿਕ ਸ਼ਾਸਤਰ : ਵੈਸ਼ੇਸ਼ਿਕ ਦਰਸ਼ਨ ਅਨੁਸਾਰ ਵੇਦ ਸਦੀਵੀ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਦੇ ਕਿਉਂਕਿ ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਅਤੇ ਸੁਚਿਤ ਢੰਗ ਨਾਲ ਕੀਤੀ ਵਾਕ ਬਣਤਰ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਮਨੁੱਖੀ ਕਿਰਤ ਹੋਣ ਦਾ ਪ੍ਰਤੱਖ ਪ੍ਰਮਾਣ ਹੈ। ਵੇਦਾਂ ਦੇ ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਭਾਗ ਵਿਚ ਦਾਨ ਆਦਿ ਨਾਲ ਸਬੰਧਤ ਜੋ ਨਾਂ ਦਿੱਤੇ ਗਏ ਹਨ, ਉਹ ਮਨੁੱਖ ਤੋਂ ਛੁੱਟ ਹੋਰ ਕਿਸੇ ਦੇ ਵੀ ਕਥਨ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਦੇ। ਸੋ ਕਣਾਦ ਅਨੁਸਾਰ ਵੇਦ ਅਵੱਸ਼ ਹੀ ਮਨੁੱਖ ਦੀ ਹੀ ਕਿਰਤ ਹਨ।[35] ਪਰ ਕਿਉਂਕਿ ਇਹ ਧਰਮ ਸਬੰਧੀ ਗੱਲ ਕਰਦੇ ਹਨ ਇਸ ਲਈ ਇਹ ਅਧਿਕਾਰਿਕ ਅਤੇ ਆਦੇਸ਼ਾਤਮਕ ਹਨ। ਸੋ ਇਸ ਦਰਸ਼ਨ ਵਿਚ ਵੇਦਾਂ ਨੂੰ ਕਿਸੇ ਭਰੋਸੇ ਯੋਗ ਵਿਅਕਤੀ ਦੀ ਕਿਰਤ ਮੰਨਿਆ ਗਿਆ ਹੈ ਅਤੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਅਧਿਕਾਰ ਸਤਾ ਇਸ ਭਰੋਸੇ ਯੋਗਤਾ ਕਰਕੇ ਹੀ ਹੈ।

ਯੋਗ ਸ਼ਾਸਤਰ : ਯੋਗ ਦਰਸ਼ਨ ਦੇ ਪ੍ਰਵਕਤਾ ਵਾਚਸਪਤੀ ਦਾ ਵਿਚਾਰ ਹੈ ਕਿ ਈਸ਼ਵਰ ਨੇ ਜੀਵਾਂ ਨੂੰ ਲੋਕ ਅਤੇ ਪਰਲੋਕ ਦੋਹਾਂ ਪ੍ਰਕਾਰਾਂ ਦੇ ਸੁਖਾਂ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਦਾ ਰਾਹ ਦਸਣ ਲਈ ਵੇਦਾਂ ਦਾ ਸੰਕਲਣ ਕੀਤਾ। ਉਹ ਇਹ ਵੀ ਕਹਿੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਵੇਦ ਈਸ਼ਵਰ ਦੇ ਸੰਪੂਰਨ ਵਿਚਾਰ ਉੱਤੇ ਆਧਾਰਿਤ ਹਨ ਕਿਉਂਕਿ ਉਸ ਅਨੁਸਾਰ ਧਰਮ ਗ੍ਰੰਥ 'ਈਸ਼ਵਰ ਦੇ ਸੰਪੂਰਨ ਵਿਚਾਰ' ਦੀ ਅਭਿਵਿਅੰਜਨਾ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਉਸ ਦਾ ਇਹ ਵੀ ਮਤ ਹੈ ਕਿ ਪਰਮਾਤਮਾ ਰਜੋ, ਸਤੋ, ਤਮੋ ਆਦਿ ਗੁਣਾਂ ਵਾਲੀ ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਤੀ ਤੋਂ ਉੱਚਾ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ ਪਰ ਜੀਵਾਂ ਨੂੰ ਧਾਰਮਕ ਅਤੇ ਸੱਚਾ ਗਿਆਨ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਨ ਲਈ ਉਹ ਸਤੋ ਗੁਣ ਨੂੰ ਧਾਰਨ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਚੂੰਕਿ ਸੰਸਾਰ ਰਚਨਾ ਲਈ ਜੁਗਾਂ ਦਾ ਚੱਕਰ ਸਦੀਵੀ ਹੈ ਇਸ ਲਈ ਈਸ਼ਵਰ ਦਾ ਜੀਵਾਂ ਨੂੰ ਗਿਆਨ ਦੇਣ ਦੀ ਇੱਛਾ ਅਤੇ ਉਸ ਦਾ ਸਤੋ ਗੁਣ ਨੂੰ ਧਾਰਨ ਕਰਨਾ ਵੀ ਸਦੀਵੀ ਹੀ ਹੈ।[36] ਵਿਆਸ ਦਾ ਵੀ ਇਹੋ ਵਿਚਾਰ ਹੈ ਕਿ ਈਸ਼ਵਰ ਸੱਚਾ ਧਾਰਮਕ ਗਿਆਨ ਦੇਣ ਲਈ ਜੀਵਾਂ ਨੂੰ ਉਪਦੇਸ਼ ਕਰਦਾ ਹੈ।[37] ਉਸ ਦੇ ਮਤ ਅਨੁਸਾਰ ਧਰਮ ਗ੍ਰੰਥ ਅਤੇ ਪੂਰਨਤਾ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੇ ਸਤੋ ਗੁਣ ਤੋਂ ਪੈਦਾ ਹੁੰਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਧਰਮ ਗ੍ਰੰਥਾਂ ਦੀ ਸੱਚਾਈ ਅਤੇ ਪ੍ਰਮਾਣਿਕਤਾ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੇ ਇਸ ਸਤੋ ਗੁਣ ਕਰਕੇ ਹੀ ਹੈ।

ਉਪਰੋਕਤ ਅਧਿਐਨ ਤੋਂ ਪਤਾ ਚਲਦਾ ਹੈ ਕਿ ਹਿੰਦੂ ਧਰਮ ਪਰੰਪਰਾ ਵਿਚ ਈਸ਼ਵਰ ਦੇ ਸ਼ਬਦ (revelation of God) ਦੇ ਚਾਰ ਸਰੂਪ—ਸਾਧਾਰਨ, ਅਵਤਰਣ ਰਾਹੀਂ, ਅਨੁਭੂਤੀ ਮੂਲਕ ਅਤੇ ਵੈਦਿਕ, ਪ੍ਰਤਿਪਾਦਿਤ ਕੀਤੇ ਗਏ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚੋਂ ਵੈਦਿਕ ਸ਼ਬਦ ਦੇ ਸਿੱਧਾਂਤ ਨੂੰ ਵਧੇਰੇ ਪ੍ਰਸਿੱਧਤਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋਈ ਹੈ। ਵੈਦਿਕ ਸਾਹਿੱਤ ਵਿਚ ਇਸ ਸਬੰਧੀ ਦੋ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾਵਾਂ ਦਾ ਉਦੈ

34. ਕਪਿਲ : ਸਾਂਖ ਸੂਤ੍ਰ, 5.37.51
35. ਕਣਾਦ : ਵੈਸ਼ੇਸਿਕ ਸੂਤ੍ਰ 6.1.1.4
36. Vecaspati : Tattva Vaisaradi ; 1.24 (Quoted by K. Satchidananda Murthy in "Revelation and Reason in Advaita Vadanta" at p. 220)
37. Vyasa : Yoga Bhasya 1.25 (Quoted by K. Satchidananda Murthy in *"Revelation and Reason in Advaita Vedanta"*; p. 220)

ਹੋਇਆ ਹੈ। ਇਕ ਉਹ ਜੋ ਵੇਦਾਂ ਨੂੰ ਸਦੀਵੀ ਅਤੇ ਈਸ਼ਵਰੀ ਕਿਰਤ ਮੰਨਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਦੂਜੀ ਉਹ ਜਿਹੜੀ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਅਸਦੀਵੀ ਅਤੇ ਮਨੁੱਖੀ ਕਿਰਤ ਸਵੀਕਾਰ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਇਹੋ ਮਤ-ਭੇਦ ਭਾਰਤ ਦੇ ਛੇ ਦਰਸ਼ਨਾਂ ਵਿਚੋਂ ਵੀ ਵਿਦਮਾਨ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਮੀਮਾਂਸਾ ਅਨੁਸਾਰ ਵੇਦਾਂ ਦਾ ਕੋਈ ਸੰਕਲਨ ਕਰਤਾ ਨਹੀਂ; ਨਿਆਇ ਅਨੁਸਾਰ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਸੰਕਲਨ ਕਰਤਾ ਈਸ਼ਵਰ ਆਪ ਹੈ; ਸਾਂਖ ਮਤ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਬਨਸਪਤੀ ਦੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹੀ ਇਕ ਪ੍ਰਾਕ੍ਰਿਤਕ ਉਪਜ ਮੰਨਦਾ ਹੈ; ਵੈਸ਼ੇਸ਼ਿਕ ਸਪੱਸ਼ਟ ਤੋਰ ਤੇ ਵੇਦਾਂ ਨੂੰ ਮਨੁੱਖੀ ਕਿਰਤ ਸਵੀਕਾਰ ਕਰਦਾ ਹੈ; ਯੋਗ ਸ਼ਾਸਤਰ ਅਨੁਸਾਰ ਵੇਦ ਈਸ਼ਵਰ ਦੇ ਸੰਪੂਰਨ ਵਿਚਾਰ ਤੇ ਹੀ ਆਧਾਰਿਤ ਹਨ। ਵੇਦਾਂਤ ਵਿਚ ਈਸ਼ਵਰ ਨੂੰ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਸ੍ਰੋਤ ਤਾਂ ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਹੈ ਪਰ ਇਕ ਸੁਤੰਤਰ ਲਿਖਾਰੀ ਨਹੀਂ। ਪਰ ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਭ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਅਤੇ ਸਕੂਲਾਂ ਦੇ ਵੱਖ ਵੱਖ ਪਰਸਪਰ ਸੰਗਿਕ ਅਤੇ ਵਿਰੋਧੀ ਵਿਚਾਰਾਂ ਦੇ ਤਰਕਯੁਕਤ ਅਤੇ ਵਿਗਿਆਨਕ ਵਿਵੇਚਨ ਤੋਂ ਇਹੀ ਸਿੱਟਾ ਕੱਢਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ਕਿ ਵੇਦ ਇਕੋ ਵਾਰੀ ਪੂਰਨ ਰੂਪ ਨਾਲ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਿਤ ਨਹੀਂ ਸਨ ਕੀਤੇ ਗਏ। ਈਸ਼ਵਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਕੁਝ ਕੁ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਵਿਅਕਤੀ ਨੂੰ ਹੀ ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਬੰਧੀ ਅੰਤਰ-ਪ੍ਰੇਰਣਾ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਦਾ ਸੀ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਕੋਲ ਪਰਾਤਪਰ ਸੱਚਾਈਆਂ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਲਈ ਅੰਤਰ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਹੁੰਦੀ ਸੀ ਅਤੇ ਜੋ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਹੋਰਾਂ ਤਕ ਪਹੁੰਚਾਣ ਦੀ ਯੋਗਤਾ ਵੀ ਰਖਦੇ ਸਨ। ਸੋ ਭਾਵੇਂ ਵੇਦਾਂ ਸਬੰਧੀ ਇਨ੍ਹਾਂ ਰਿਸ਼ੀਆਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰੇਰਣਾ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਨ ਵਾਲਾ ਈਸ਼ਵਰ ਹੀ ਸੀ, ਪਰ ਫਿਰ ਵੀ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਕਰਤਾ ਰਿਸ਼ੀਆਂ ਨੂੰ ਹੀ ਮੰਨਣਾ ਵਧੇਰੇ ਉਚਿਤ ਅਤੇ ਤਰਕ-ਯੁਕਤ ਪ੍ਰਤੀਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।

ਬੁੱਧ ਮਤ ਵਿਚ ਸ਼ਬਦ ਦਾ ਸੰਕਲਪ : ਬੁੱਧ ਮਤ ਆਪਣੇ ਮੁੱਢਲੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਈਸ਼ਵਰ ਦੇ ਅਸਤਿਤ੍ਵ ਵਿਚ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਨਹੀਂ ਰਖਦਾ। ਇਸ ਲਈ ਇਸ ਮਤ ਵਿਚ ਈਸ਼ਵਰ ਦੇ ਸ਼ਬਦ ਦਾ ਸੁਆਲ ਹੀ ਨਹੀਂ ਪੈਦਾ ਹੁੰਦਾ। ਜਿਥੋਂ ਤਕ ਇਸ ਮਤ ਤੇ ਧਾਰਮਕ ਗ੍ਰੰਥਾਂ ਦਾ ਪ੍ਰਸ਼ਨ ਹੈ, ਭਾਵੇਂ ਉਹ ਕਿਸੇ ਵੀ ਰੂਪ ਵਿਚ ਕਿਉਂ ਨਾ ਹੋਣ, ਉਹ ਮੂਲ ਨਹੀਂ ਕਹੇ ਜਾ ਸਕਦੇ ਕਿਉਂਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਅੰਕਿਤ ਵਿਸ਼ੈ, ਵਾਦ-ਵਿਵਾਦ ਅਤੇ ਪ੍ਰਵਚਨ ਆਦਿ ਸਭ ਬਾਅਦ ਵਿਚ ਹੀ ਸੰਕਲਿਤ ਕੀਤੇ ਗਏ ਹਨ। ਇਸੇ ਲਈ ਚਾਰਲਸ ਈਲੀਅਟ ਲਿਖਦਾ ਹੈ ਕਿ ਵਰਤਮਾਨ ਵਿਚ ਉਪਲਬਧ ਹੁੰਦੇ ਸਾਡੇ ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਅਤੇ ਬੋਧੀ ਗ੍ਰੰਥ, ਆਪਣੇ ਮੁੱਢਲੇ ਅਲਿਖਤ ਅਤੇ ਮੌਖਿਕ ਪ੍ਰਵਚਨਾਂ ਅਥਵਾ ਉਪਦੇਸ਼ਾਂ ਦਾ ਹੀ ਵਿਸਤਾਰ, ਸੰਸਕਰਨ ਅਤੇ ਕੋਸ਼ੀਕਰਨ ਹਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਕੁਰਾਨ ਅਤੇ ਸੰਤ ਪਾਲ ਦੀਆਂ ਧਾਰਮਕ ਚਿੱਠੀਆਂ ਵਾਂਗ ਵਿਅਕਤੀਗਤ ਪ੍ਰਲੇਖ ਨਹੀਂ ਕਿਹਾ ਜਾ ਸਕਦਾ।[38]

(ਅ) ਈਸਾਈ ਮੱਤ ਵਿਚ ਸ਼ਬਦ ਦਾ ਸੰਕਲਪ

ਈਸਾਈ ਮਤ ਵਿਚ ਸ਼ਬਦ ਅਥਵਾ ਰੈਵੇਲੇਸ਼ਨ ਦੇ ਸੰਕਲਪ ਦੀ ਪ੍ਰਥਾ ਦੇ ਅੰਤਰਗਤ ਸਾਧਾਰਨ ਅਤੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਦੋ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦਾ ਵਿਧਾਨ ਵਿਕਸਿਤ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਸਾਧਾਰਨ ਸ਼ਬਦ (general revelation) ਵਿਚ ਸੱਚ ਦਾ ਸਮੁੱਚਾ ਪ੍ਰਗਟਾ ਅਰਥਾਤ ਈਸ਼ਵਰ, ਉਸ ਦੀ ਮਨੁੱਖਾਂ ਪ੍ਰਤਿ ਇੱਛਾ, ਕਾਰਣ-ਕਾਰਜ ਦੇ ਪ੍ਰਾਕ੍ਰਿਤਕ ਕਾਨੂੰਨ ਅਤੇ ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਤੀ ਦੇ ਨਿਯਮਿਤ ਕ੍ਰਮ ਆਦਿ ਸਭ ਕੁਝ ਹੀ ਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।[39] ਪਰ ਦੂਜੇ ਪਾਸੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਸ਼ਬਦ (special revelation) ਵਿਚ ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਤੀ ਦੇ ਨਿਯਮਿਕ

---

38. Charles Illiot : *Hinduism and Buddhism*; p. xxiv
39. "General Revelation has been thought of as including all disclosures of truth, especially truth about God and His will for man, through regular order of nature."
(L. Harold De Wolt : *A Theology of the Living Church*, p. 64)

ਕ੍ਰਮ ਦੇ ਅੰਦਰ ਈਸ਼ਵਰ ਪ੍ਰਤੱਖ ਤੌਰ ਤੇ ਹਸਤਕਸ਼ੇਪ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਦੂਜੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿਚ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਸ਼ਬਦ ਦੇ ਅੰਤਰਗਤ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦਾ ਸਿੱਧਾ ਹੀ ਸਵੈ-ਪ੍ਰਗਟਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਜਦ ਕਿ ਸਾਧਾਰਨ ਸ਼ਬਦ ਵਿਚ ਪਰੋਖ ਅਥਵਾ ਗੁਪਤ ਰੂਪ ਨਾਲ।[40]

ਸ਼ਬਦ ਦੇ ਸਕੰਲਪ ਤੇ ਵਿਚਾਰ ਕਰਦਿਆਂ ਹੋਇਆਂ ਈਸਾਈ ਮਤ ਦੇ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਨੇ ਕਈ ਸਿੱਧਾਂਤ ਪੇਸ਼ ਕੀਤੇ ਹਨ। ਇਸ ਦੇ ਕੇਂਦਰੀ ਬਿੰਦੂ (locus) ਨੂੰ ਮਨੁੱਖ ਦੀ ਵਿਕਾਸ਼ਸ਼ੀਲ ਰਹੱਸ-ਅਨੁਭੂਤੀ ਵਿਚ ਨਿਹਿਤ ਮੰਨਣ ਵਾਲੇ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਵਿਚੋਂ ਮਾਰਟਿਨਯੁ ਦਾ ਵਿਚਾਰ ਹੈ ਕਿ ਸ਼ਬਦ ਉਸ ਸਦਾ ਸਲਾਮਤ ਜਾਗਦੀ ਜੋਤਿ ਦਾ ਮਨੁੱਖੀ ਆਤਮਾ ਵਿਚ ਪ੍ਰਤੱਖ ਪ੍ਰਗਟਾ ਹੈ ਜਿਹੜੀ ਹਰ ਥਾਂ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਮਾਨ ਹੁੰਦੀ ਹੋਈ ਵੀ ਅਦਿਖ ਅਤੇ ਅਕਥ ਹੈ।[41] ਟਿਲਿਚ ਵਾਂਗ ਉਹ ਸ਼ਬਦ ਨੂੰ ਇਕ ਕਿਸਮ ਦੀ ਮਸਤੀ ਅਤੇ ਵਿਸਮਾਦ ਭਰੀ ਅਵਸਥਾ ਸਮਝਦਾ ਹੈ। ਜਿਸ ਦਾ ਹੂ ਬਹੂ ਬੋਧ ਹੋਰਾਂ ਤਕ ਨਹੀਂ ਪਹੁੰਚਾਇਆ ਜਾ ਸਕਦਾ।

ਕੁਝ ਵਿਦਵਾਨ ਅਜੇਹੇ ਵੀ ਹਨ ਜੋ ਸ਼ਬਦ ਦੇ ਕੇਂਦਰੀ ਬਿੰਦੂ ਨੂੰ ਇਤਿਹਾਸ ਦੇ ਦੈਵੀ ਬਿਰਤਾਂਤਾਂ ਵਿਚ ਮੰਨਦੇ ਹਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਅਨੁਸਾਰ ਈਸ਼ਵਰ ਖੁਦ ਮਨੁੱਖੀ ਇਤਿਹਾਸ ਵਿਚ ਕਿਸੇ ਨ ਕਿਸੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਪ੍ਰਗਟ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਅਤੇ ਧਾਰਮਕ ਗ੍ਰੰਥ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੇ ਇਸ ਇਤਿਹਾਸ ਵਿਚ ਕੀਤੇ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਨਸ਼ੀਲ (revelatory) ਕੰਮਾਂ ਦੇ ਪ੍ਰਮਾਣ ਨੂੰ ਸੁਰੱਖਿਅਤ ਰਖਣ ਵਾਲੇ ਪਾਤ੍ਰ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਮੈਕਡਾਨਲਡ ਅਨੁਸਾਰ ਸ਼ਬਦ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੇ ਦੈਵੀ ਕਾਰਜਾਂ ਦੀ ਉਹ ਲੜੀ ਹੈ ਜਿਸ ਰਾਹੀਂ, ਮਨੁੱਖਾਂ ਦੇ ਜੀਵਨ ਵਿਚ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਮੁਕਤੀ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਨ ਲਈ ਈਸ਼ਵਰ ਆਪ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸੰਪਰਕ ਵਿਚ ਆਉਂਦਾ ਹੈ। *ਬਾਈਬਲ* ਇਨ੍ਹਾਂ ਮਿਲਣੀਆਂ ਦਾ ਹੀ ਲਿਖਤੀ ਪ੍ਰਮਾਣ ਹੈ।[42] ਬਰੂਸ ਸ਼ਬਦ ਦੀ ਵਿਅਕਤਿਕ ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਤੀ ਉੱਤੇ ਜ਼ੋਰ ਦਿੰਦਾ ਹੋਇਆ ਕਹਿੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਸ਼ਬਦ ਵਿਸ਼ਵ ਦੇ ਇਤਿਹਾਸ ਵਿਚ ਈਸ਼ਵਰ ਦਾ ਕਿਸੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਉਦੇਸ਼ ਦੀ ਪੂਰਤੀ ਲਈ ਇਕ ਅਲੌਕਿਕ ਢੰਗ ਦਾ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਨ ਹੈ।[43] ਵਿਲੀਅਮ ਟੈਂਪਲ ਦੇ ਵਿਚਾਰ ਅਨੁਸਾਰ ਕਿਉਂਕਿ ਪਰਮ ਯਥਾਰਥ ਦਾ ਸੁਭਾ ਵਿਅਕਤਿਤ੍ਵ ਹੈ, ਇਸ ਲਈ ਸ਼ਬਦ ਨੂੰ ਦੈਵੀ ਸ੍ਵੈ-ਪ੍ਰਗਟਾ ਦੇ ਤੌਰ ਤੇ ਹੀ ਸਮਝਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ।[44]

ਉਪਰੋਕਤ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਕੁਝ ਵਿਦਵਾਨ ਇਸ ਸਿੱਧਾਂਤ ਦੇ ਧਾਰਨੀ ਹਨ ਕਿ ਸ਼ਬਦ ਈਸ਼ਵਰ ਦਾ ਇਤਿਹਾਸ ਵਿਚ ਸਵੈ-ਪ੍ਰਗਟਾ ਨਹੀਂ, ਬਲਕਿ ਇਹ ਮਨੁੱਖ ਦੇ ਦਿਮਾਗ ਵਿਚ ਉਨ੍ਹਾਂ ਸੱਚਾਈਆਂ ਦਾ ਪ੍ਰਗਟੀਕਰਨ ਹੈ ਜੋ ਮਨੁੱਖੀ ਅਕਲ ਤੋਂ ਪਰੇ ਹਨ। ਉਹ ਤਾਂ ਇਥੋਂ ਤਕ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ ਕਿ ਧਰਮ ਗ੍ਰੰਥ ਨਾ ਕੇਵਲ ਇਨ੍ਹਾਂ ਸੱਚਾਈਆਂ ਬਾਰੇ ਕਥਨ ਹੀ ਕਰਦੇ ਹਨ, ਸਗੋਂ ਉਹ

---

40. "Special revelation, has been regarded as a breaking of God's activity into the order of nature. Consequently special revelation has usually been thought of as God's direct self-disclosure while general revelation has seemed indirect and remote".
41. James Martineau : *The Seat of Authority in Religion*; 3rd Edition, p. 305-306 (Quoted by H.D. McDonld in "Theories Revelation" at p. 165)
42. "Revelation consists of series of divine acts in which God enters into the redeeming contacts with human lives. Of these encounters, the Bible is the record."
(H.D. McDonld : *Theories of Revelation*; p. 166)
43. A.B. Bruce : *The Chief End of Revelation* (1881) p. 57-58. (Quoted by H.D. McDonld; at p. 163 in *Theories of Revelation*)
44. William Temple : *Nature, Man and God*, p. 322

ਆਪ ਵੀ ਸ਼ਬਦ ਹੀ ਹਨ।[45] ਹਾਰਟਨ ਦੇ ਵਿਚਾਰ ਵਿਚ ਈਸ਼ਵਰ ਦੇ ਸਵੈ-ਪ੍ਰਗਟਾ ਦੀ ਬਜਾਏ, ਉਸ ਵੱਲੋਂ ਮਨੁੱਖੀ ਦਿਮਾਗ ਵਿਚ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਿਤ ਕੀਤੀਆਂ ਸੱਚਾਈਆਂ ਹੀ ਸ਼ਬਦ ਹਨ। ਪਰ ਇਹ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਨ ਮਨੁੱਖ ਦੇ ਆਪਣੇ ਸਾਧਾਰਣ ਨਿਰੀਖਣ ਪਰਖ ਦਾ ਸਿੱਟਾ ਨਹੀਂ ਬਲਕਿ ਉਸੇ ਹੀ ਪਰਮ ਪਵਿੱਤਰ ਜੋਤਿ ਦੇ ਪ੍ਰਤੱਖ ਦਖਲ ਦਾ ਪਰਿਣਾਮ ਹੈ।[46]

ਪਰ ਇਸ ਦੇ ਉਲਟ ਈ. ਬਰੂਨਰ,[47] ਕੇ. ਬਾਰਥ,[48] ਏ. ਈ. ਰਾਈਟ,[49] ਅਤੇ ਸੀ. ਐਚ. ਡਾਡ,[50] ਆਦਿ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਦਾ ਮਤ ਇਹ ਹੈ ਕਿ *ਬਾਈਬਲ* ਨੂੰ ਸ਼ਬਦ (revelation) ਨਹੀਂ ਕਿਹਾ ਜਾ ਸਕਦਾ। ਉਹ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ ਕਿ ਸ਼ਬਦ ਜਾਂ ਰੈਵੇਲੇਸ਼ਨ ਸੱਚਾਈਆਂ ਦਾ ਕੋਈ ਸਿੱਧਾਂਤਗਤ ਗ੍ਰੰਥ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਦਾ। ਅਜੇਹੀ ਵਿਚਾਰ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਦਾ ਆਰੰਭ ਤਾਂ ਕੇਵਲ *ਬਾਈਬਲ* ਦੀਆਂ ਲਿਖਤਾਂ ਤੋਂ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਹੋ ਕੇ ਚਰਚ ਨੇ ਕੀਤਾ ਸੀ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਇਹ ਵੀ ਤਰਕ ਹੈ ਕਿ ਜੇ *ਬਾਈਬਲ* ਸ਼ਬਦ ਹੁੰਦਾ ਤਾਂ ਇਸ ਵਿਚ ਉਪਮਾਵਾਂ, ਬਿੰਬਾਂ, ਕਹਾਣੀਆਂ ਅਤੇ ਅਲੰਕਾਰਿਕ ਭਾਸ਼ਾ ਦਾ ਪ੍ਰਯੋਗ ਨਾ ਹੋਇਆ ਹੁੰਦਾ।

ਕੁਝ ਵਿਦਵਾਨ ਇਹ ਵੀ ਮਤ ਰਖਦੇ ਹਨ ਕਿ *ਬਾਈਬਲ* ਆਪਣੇ ਆਪ ਵਿਚ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਨ ਨਹੀਂ ਬਲਕਿ ਇਸ ਨੂੰ ਉਸ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਨ ਦੀ ਗਵਾਹੀ ਕਿਹਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ।[51] ਈ. ਬਰੂਨਰ ਦਾ ਵੀ ਇਹੋ ਹੀ ਵਿਚਾਰ ਹੈ ਕਿ ਧਰਮ ਗ੍ਰੰਥ ਸ਼ਬਦ ਦੀ ਮਨੁੱਖੀ ਗਵਾਹੀ ਹੁੰਦੇ ਹਨ, ਭਾਵੇਂ *ਬਾਈਬਲ* ਦਾ ਹਰ ਇਕ ਭਾਗ ਗਵਾਹੀ ਦਾ ਮਿਆਰ ਨਹੀਂ ਰਖ ਸਕਦਾ।[52]

ਉਪਰੋਕਤ ਵਿਚਾਰ ਤੋਂ ਪਤਾ ਚਲਦਾ ਹੈ ਕਿ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਦੀਆਂ ਸ਼ਬਦ ਸਬੰਧੀ ਕਈ ਧਾਰਨਾਵਾਂ ਹਨ। ਕੁਝ ਵਿਦੰਵਾਨ ਤਾਂ *ਬਾਈਬਲ* ਨੂੰ ਹੀ ਸ਼ਬਦ ਮੰਨਦੇ ਹਨ, ਕੁਝ ਕੁ ਦਾ ਵਿਚਾਰ ਹੈ ਕਿ ਸ਼ਬਦ ਈਸ਼ਵਰ ਦਾ ਇਤਿਹਾਸਕ ਬਿਰਤਾਤਾਂ ਵਿਚ ਸਵੈ-ਪ੍ਰਗਟਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਕੁਝ ਵਿਦਵਾਨ ਮਨੁੱਖੀ ਦਿਮਾਗ ਵਿਚ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਿਤ ਅਮਰ ਸੱਚਾਈਆਂ ਨੂੰ ਸ਼ਬਦ ਮੰਨਦੇ ਹਨ ਅਤੇ *ਬਾਈਬਲ* ਜਾਂ ਧਰਮ ਗ੍ਰੰਥ ਨੂੰ ਉਸ ਦਾ ਲਿਖਤੀ ਰਿਕਾਰਡ। ਪਰ ਏ. ਜੀ. ਹਰਬਰਟ, ਮੈਕਡਾਨਲਡ, ਲਾਸਟਿਨ ਫਰਰ ਅਤੇ ਜੇ. ਆਈ. ਪੇਕਰ ਆਦਿ ਵਿਦਵਾਨ ਸ਼ਬਦ ਅਤੇ ਉਸ ਦੇ ਲਿਖਤੀ ਪ੍ਰਮਾਣ ਨੂੰ ਤਦਰੂਪ ਮੰਨਦੇ ਹੋਏ ਦੋਹਾਂ ਨੂੰ ਹੀ ਸ਼ਬਦ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ।

ਇਸ ਸਬੰਧ ਵਿਚ ਐਚ. ਡੀ. ਮੈਕਡਾਨਲਡ ਦੀ ਦਲੀਲ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਕਿਉਂਕਿ ਮਨੁੱਖ ਅਧਿਆਤਿਮਕ ਅਤੇ ਬੋਧਿਕ ਪ੍ਰਾਣੀ ਹੈ, ਇਸ ਲਈ ਸ਼ਬਦ ਉਸ ਨੂੰ ਇਸ ਦੋ ਪੱਖੀ ਤ੍ਰਿਪਤੀ ਲਈ ਜੋਤਿ ਅਤੇ ਤੱਥ ਦੋਹਾਂ ਹੀ ਰੂਪਾਂ ਵਿਚ ਮਿਲਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ।[53] ਕਾਰਲ ਹੈਨਰੀ ਦਾ ਵਿਚਾਰ ਹੈ ਕਿ

---

45. Holy scripture therefore does not only speak of revelation, it. is, itself the revelation.

(Emil Brunner : *Revelation and Reason;* p. 21)

46. R.F. Horton : Revelation and the Bible, 1892, p. 204 (Quoted by McDonld in *Theories of Revelation* at p. 167f.)
47. *Revelation and Reason*; p. 53
48. *Church Dogmatics* : p. 16
49. *The God Who Acts* : p. 35
50. *The Bible To-Day* (1946) ; p. 15
51. John Baillie : *The Idea of Revelation in Recent Thought*, p. 125
52. *Revelation and Reason;* p. 15
53. *Ideas of Revelation;* p. 274

ਪ੍ਰਸਤਾਵਨਾਮਈ ਸ਼ਬਦ ਦੇ ਸਿੱਧਾਂਤ ਨੂੰ ਰਦ ਕਰ ਦੇਣ ਨਾਲ ਅਸਤਿਤ੍ਵਵਾਦੀ ਨੀਤੀ ਵਿਗਿਆਨ (dialectical existential ethics) ਅਨੁਸਾਰ ਧਰਮ ਸ਼ਾਸਤਰ ਅਤੇ ਨੀਤੀ ਵਿਗਿਆਨ ਲਈ ਕੋਈ ਤਰਕਸ਼ੀਲ ਆਧਾਰ ਹੀ ਨਹੀਂ ਰਹਿ ਜਾਂਦਾ। ਪਰ ਇਸ ਦੇ ਨਾਲ ਹੀ ਉਹ ਇਹ ਵੀ ਕਹਿੰਦਾ ਹੈ ਕਿ *ਬਾਈਬਲ* ਦਾ ਸੰਦੇਸ਼ ਤਾਂ ਘੁੰਮਦਾ ਹੀ ਉਸ ਪਰਾਤਪਰ ਅਲੌਕਿਕ ਯਥਾਰਥ (Transcendental Supernatural Reality) ਦੇ ਸਵੈ-ਪ੍ਰਗਟਾ ਦੁਆਲੇ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਦੋਹਾਂ ਨੂੰ ਨਿਖੇੜਿਆ ਨਹੀਂ ਜਾ ਸਕਦਾ।[54] ਐਲ. ਈ. ਥਾਰਟਨ ਦਾ ਮਤ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਈਸ਼ਵਰ ਦਾ ਸ੍ਵੈ-ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਨ ਤਤਕਾਲੀਨ ਜੀਵਨ ਦੇ ਸੂਖਮ ਵੇਰਵੇ ਨਾਲ ਬਝਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ ਇਸ ਲਈ ਯਥਾਰਥ ਦੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਤੋਂ ਸ਼ਬਦ ਦੀ ਮੂਲ ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਤੀ ਨੂੰ ਸਾਹਿੱਤ ਨਾਲੋਂ ਜਿਸ ਵਿਚ ਕਿ ਇਹ ਅੰਕਿਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਨਿਖੇੜਿਆ ਨਹੀਂ ਜਾ ਸਕਦਾ।[55] ਇਸ ਲਈ ਉਸ ਦੇ ਸਿੱਧਾਂਤ ਅਨੁਸਾਰ ਰੈਵੇਲੇਸ਼ਨ ਤੇ ਇਸ ਦੇ ਪਾਤਰ ਬਾਈਬਲ ਵਿਚ ਪੂਰਨ ਤਦਰੂਪਤਾ ਹੈ।

ਕਈ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਦਾ ਵਿਚਾਰ ਹੈ ਕਿ ਸ਼ਬਦ ਦਾ ਕੇਂਦਰੀ ਬਿੰਦੂ ਈਸਾ ਦੇ ਵਿਅਕਤਿਤ੍ਵ ਵਿਚ ਨਿਹਿਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਇਸੇ ਲਈ ਹੀ ਉਸ ਨੂੰ ਈਸ਼ਵਰ ਦਾ ਸ਼ਬਦ (Word of God) ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

"ਸ਼ੁਰੂ ਵਿਚ ਈਸ਼ਵਰ ਦਾ ਸ਼ਬਦ" ਸਾਧਾਰਨ ਰੂਪ ਨਾਲ ਸਾਰੇ ਹੀ ਨਬੀਆਂ ਅਤੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਤੌਰ ਤੇ *ਬਾਈਬਲ* ਵਿਚ ਉਲਿਖਤ ਮਹਾਂ ਪੁਰਸ਼ਾਂ ਦੇ ਧਾਰਮਕ ਅਨੁਭਵ ਲਈ ਵਰਤਿਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਪਰ ਜਿਉਂ ਜਿਉਂ ਈਸਾ ਵਿਚ ਸ਼ਬਦ ਦਾ ਕੇਂਦਰੀ ਬਿੰਦੂ ਹੋਣ ਦੀ ਮਾਨਿਅਤਾ ਸਵੀਕ੍ਰਿਤੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਲਗ ਪਈ, ਤਾਂ ਇਹ ਪਦ ਸੰਗਿਆ ਨਿਰੋਲ ਈਸਾ ਲਈ ਹੀ ਨਿਯੁਕਤ ਹੋ ਗਈ"।[56] ਡਬਲਯੂ ਲਾ ਅਨੁਸਾਰ ਮਨੁੱਖੀ ਆਤਮਾ ਨੂੰ ਮੁਕਤੀ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਨ ਵਾਲਾ ਇਹ 'ਈਸ਼ਵਰ ਦਾ ਸ਼ਬਦ' ਕਾਗਜ਼ ਉੱਤੇ ਛਪਾਇਆ ਜਾਣ ਵਾਲਾ ਕੋਈ ਲਫ਼ਜ਼ (Word) ਨਹੀਂ ਬਲਕਿ ਇਹ ਤਾਂ ਸਦਾ ਸਲਾਤਮ ਉਹ ਸ਼ਬਦ (Word) ਹੈ ਜਿਹੜਾ ਰਬ ਦਾ ਪੁੱਤਰ ਹੈ।[57] ਕਾਰਲ ਬਾਰਥ ਅਨੁਸਾਰ ਸ਼ਬਦ ਇਕ ਰਸ ਰਹਿਣ ਵਾਲਾ ਇਕੋ ਇਕ 'ਈਸ਼ਵਰ ਦਾ ਸ਼ਬਦ' ਹੀ ਹੈ। ਉਸ ਦਾ ਨਿਸ਼ਚਾ ਹੈ ਕਿ 'ਈਸ਼ਵਰ ਦਾ ਸ਼ਬਦ ਈਸ਼ਵਰ ਦਾ ਪੁੱਤਰ ਹੈ' ਅਤੇ 'ਈਸ਼ਵਰ ਦਾ ਪੁੱਤਰ ਈਸ਼ਵਰ ਦਾ ਸ਼ਬਦ' ਹੈ।[58]

ਕਈ ਵਿਦਵਾਨ "ਈਸ਼ਵਰ ਦੇ ਸ਼ਬਦ" ਅਤੇ *ਬਾਈਬਲ* ਨੂੰ ਤਦਰੂਪਤਾ ਦੇਣ ਦਾ ਵਿਰੋਧੀ ਹਨ। ਪਾਲ ਟਿਲਿਚ, ਐਲਬਰਟ ਪੀਲ ਅਤੇ ਬਰੂਨਰ ਆਦਿ ਵਿਦਮਾਨ ਅਜੇਹੇ ਹੀ ਵਿਚਾਰ ਰਖਦੇ ਹਨ। ਉਹ ਸ਼ਬਦ ਨੂੰ ਈਸਾ ਅਤੇ *ਬਾਈਬਲ* ਦੋਹਾਂ ਵਿਚ ਨਿਹਿਤ ਨਹੀਂ ਮੰਨਦੇ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਵਿਚਾਰ ਹੈ ਕਿ ਅਜੇਹਾ ਮੰਨਣ ਨਾਲ ਇਕ ਤਾਂ ਗ੍ਰੰਥ ਪੂਜਾ ਨੂੰ ਪ੍ਰੋਤਸਾਹਨ ਮਿਲਦਾ ਹੈ, ਦੂਜਾ ਹੋਰ ਵੀ ਕਈ *ਬਾਈਬਲ* ਅਤੇ ਸ਼ਬਦ ਸਬੰਧੀ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ ਦੇ ਪੈਦਾ ਹੋ ਜਾਣ ਦੀ ਸੰਭਾਵਨਾ ਹੈ। ਜੇ. ਕੇ. ਐਸ. ਰੇਡ ਅਨੁਸਾਰ ਧਰਮ ਗ੍ਰੰਥ ਨੂੰ "ਈਸ਼ਵਰ ਦਾ ਸ਼ਬਦ" ਮੰਨਣਾ ਮਾਨੋ ਈਸ਼ਵਰ ਦੀ

---

54. *Christian Personal Ethics* (1957) p. 130 (Quoted by H.D. McDonald in *"Theories of Revelation"* at p. 178 f.)
55. *Revelation and the Modern World* (1950); p. 16
56. H.D. McDonald : *Theories of Revelation:* p. 17
57. *The Way of Divine Knowledge;* p. 137
58. *Church Dogmatics;* p. 156

ਪ੍ਰਭੂ-ਸੱਤਾ ਨਾਲ ਸਮਝੋਤਾ ਕਰਨਾ ਹੈ ਤੇ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕਰਨ ਨਾਲ 'ਈਸ਼ਵਰ ਦਾ ਸ਼ਬਦ' ਨਿਰਜਿੰਦ ਲਿਖਤੀ ਪ੍ਰਮਾਣ ਵਿਚ ਸਿਲ ਪੱਥਰ ਬਣ ਕੇ ਰਹਿ ਜਾਏਗਾ।[59]

ਪਰ ਉਪਰੋਕਤ ਸਿੱਧਾਂਤਾਂ ਦੇ ਵਿਰੁੱਧ ਕਈ ਵਿਦਵਾਨ 'ਈਸ਼ਵਰ ਦੇ ਸ਼ਬਦ' ਨੂੰ *ਬਾਈਬਲ* ਨਾਲ ਤਦਰੂਪਤਾ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਦੇ ਹਨ ਅਰਥਾਤ ਉਹ ਦੋਹਾਂ ਵਿਚ ਹੀ ਸ਼ਬਦ ਦੇ ਕੇਂਦਰੀ ਬਿੰਦੂ ਨੂੰ ਸਵੀਕਾਰ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਕੈਲਵਿਨ, ਲੂਥਰ, ਰੋਬਰਟ ਪਰਿਉਸ, ਐਸ. ਲੀਥਸ, ਜੋਹਨਸਨ ਕੈਨਸਰ ਆਦਿ ਵਿਦਵਾਨ ਇਸ ਮਤ ਦੇ ਸਮਰਥਕ ਹਨ।

ਐਚ. ਕਨਲਿਫ ਜੋਨਸ ਆਪਣੀ ਪੁਸਤਕ ਦੇ ਇਕ ਕਾਂਡ "ਦੀ ਬਾਈਬਲ ਐਂਡ ਦੀ ਵਰਡ ਆਫ਼ ਗਾਡ" ਵਿਚ ਲਿਖਦਾ ਹੈ ਕਿ *ਬਾਈਬਲ* 'ਈਸ਼ਵਰ ਦਾ ਸ਼ਬਦ' ਇਸ ਲਈ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਬਾਈਬਲ ਤੋਂ ਹੀ ਈਸਾ ਸਬੰਧੀ ਗਿਆਨ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਨਬੀਆਂ ਅਤੇ ਖ਼ਲੀਫ਼ਿਆਂ ਦੇ ਰੈਵੇਲੇਸ਼ਨ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਸਿੱਖਿਆਵਾਂ ਸਬੰਧੀ ਵੀ ਇਸੇ ਵਿਚੋਂ ਹੀ ਗਿਆਨ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਨੂੰ ਇਸ ਲਈ ਵੀ 'ਈਸ਼ਵਰ ਦਾ ਸ਼ਬਦ' ਕਹਿਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਇਹ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੇ ਗਾਸਪਲ ਦੀ ਸਰਵਉੱਚ ਸ਼ਹਾਦਤ ਹੈ। ਉਹ ਤਾਂ ਇਥੋਂ ਤਕ ਕਹਿੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਬਾਈਬਲ ਅਨੁਭਵ ਦੀ ਚਰਮ ਸੀਮਾਂ ਤੇ 'ਈਸ਼ਵਰ ਦਾ ਸ਼ਬਦ' ਹੀ ਬਣ ਜਾਂਦੀ ਹੈ।[60]

ਕੁਝ ਇਕ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਦਾ ਇਹ ਵੀ ਵਿਚਾਰ ਹੈ ਕਿ ਸ਼ਬਦ ਦਾ ਕੇਂਦਰੀ ਬਿੰਦੂ ਬੁਨਿਆਦੀ ਤੌਰ ਤੇ ਅਨੁਭੂਤੀਸ਼ੀਲ ਅੰਤਹਿਕਰਣ (sensitive conscience) ਵਿਚ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਅੰਤਹਿਕਰਣ ਮਨੁੱਖ ਦੇ ਅੰਦਰ ਈਸ਼ਵਰ ਦੀ ਆਪਣੀ ਵਿਆਪਕ ਸੱਤਾ ਹੈ ਜੋ ਮਨੁੱਖੀ ਜੀਵਨ ਦੀ ਰਹਿਨੁਮਾਈ ਕਰਦੀ ਹੈ।[61] ਆਰ. ਐਮ. ਜੋਨਜ਼ ਦਾ ਵਿਚਾਰ ਹੈ ਕਿ ਭਾਵੇਂ *ਬਾਈਬਲ* ਦੇ ਲਿਖਤੀ ਪ੍ਰਮਾਣ ਅਨੁਸਾਰ ਈਸਾ ਨੇ ਇਹ ਅੰਤਹਿਕਰਣ (conscience) ਦਾ ਪਦ ਕਦੇ ਵੀ ਪ੍ਰਯੋਗ ਨਹੀਂ ਸੀ ਕੀਤਾ ਪਰ ਉਹ ਸਦਾ ਹੀ ਇਸ ਦੀ ਆਵਾਜ਼ ਅਨੁਸਾਰ ਆਪਣੇ ਫ਼ੈਸਲੇ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਉਹ ਲਿਖਦੇ ਹਨ ਕਿ ਈਸਾ ਸਦਾ ਹੀ ਇਸ ਗਲ ਦੀ ਘੋਸ਼ਣਾ ਕਰਦੇ ਸਨ ਕਿ 'ਈਸ਼ਵਰ ਦੀ ਬਾਦਸ਼ਾਹਿਤ ਮਨੁੱਖ ਦੀ ਅੰਤਰੀਵ ਜੋਤਿ ਹੀ ਹੈ ਕੋਈ ਬਾਹਰੀ ਸੱਤਾ ਨਹੀਂ'।[62]

ਇਸ ਲਈ ਇਹ ਅੰਤਹਿਕਰਣ ਜੋ ਮਨੁੱਖੀ ਆਤਮਾ ਵਿਚ ਰੱਬ ਦੀ ਆਵਾਜ਼ ਹੈ,ਅਤੇ ਜੋ ਉਹ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਹੈ ਜਿਸ ਨਾਲ ਹਰ ਇਕ ਪ੍ਰਾਣੀ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਮਾਨ ਹੋ ਰਿਹਾ ਹੈ, ਹੀ ਮੂਲ ਰੂਪ ਵਿਚ ਸ਼ਬਦ ਦਾ ਕੇਂਦਰੀ ਬਿੰਦੂ ਹੈ।

ਕਈ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਦਾ ਸਿੱਧਾਂਤ ਇਹ ਵੀ ਹੈ ਕਿ ਪ੍ਰਤਿਭਾਸ਼ਾਲੀ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਦੀ ਅੰਤਰ-ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਹੀ ਰੈਵੇਲੇਸ਼ਨ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਧਰਮ ਦੇ ਮਹਾਨ ਨਬੀ ਲੋਕ ਨਿਰਾ ਕੋਮਲ ਅੰਤਹਿਕਰਣ ਦੇ ਹੀ ਸੁਆਮੀ ਨਹੀਂ ਸਨ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਦਿੱਬ-ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਵੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਸੀ। ਇਸ ਲਈ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਕੋਲ ਰੂਹਾਨੀਅਤ ਦੀ ਖ਼ੁਸ਼ਬੂ ਹੈ, ਰੈਵੇਲੇਸ਼ਨ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਡੂੰਘੀ ਆਤਮਿਕ ਅੰਤਰ-ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਵਿਚ ਹੀ ਨਿਹਿਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਅੰਤਰ-ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਨਾਲ ਉਹ ਮਾਨਵ ਇਤਿਹਾਸ ਦੇ ਨਾਟਕ ਵਿਚ ਈਸ਼ਵਰ

---

59. *The Authority of the Scripture* (1967); p. 279
60. *The Authority of the Biblical Revelation* (1948) Chapt. XII (Quoted by H.D. McDonald in *"Theories of Revelation"* at p. 189)
61. H. D. McDonald : *Theories of Revelation;* p. 348
62. *The Nature and Authority of Conscience* (1920) pp. 21-22 (Quoted by H.D.McDonald in *"Theories of Revelation"* at p. 349)

ਦੀ ਲੀਲਾ ਨੂੰ ਪ੍ਰਤੱਖ ਦੇਖਦੇ ਹਨ ਤੇ ਹੋਰਾਂ ਅਗੇ ਇਸ ਦਰਸ਼ਨ ਦਾ ਪ੍ਰਦਰਸ਼ਨ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਐਚ. ਡੀ. ਮੈਕਡੋਨਲਡ ਅਨੁਸਾਰ ਇਹੋ ਉਸ ਪਰਮ ਸੱਤਾ ਦੇ ਅੰਦਰਲੇ ਦਰਸ਼ਨ ਹੀ ਹਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਈਸ਼ਵਰ ਮਨੁੱਖ ਨਾਲ, ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਤੀ ਰਾਹੀਂ, ਅੰਤਹਿਕਰਣ ਰਾਹੀਂ, ਇਤਿਹਾਸ ਰਾਹੀਂ ਅਤੇ ਈਸਾ ਰਾਹੀਂ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਿਤ ਕਰਦਾ ਹੈ।[63]

ਉਪਰੋਕਤ ਅਧਿਐਨ ਉਪਰੰਤ ਇਹ ਕਿਹਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ਕਿ ਈਸਾਈ ਮਤ ਵਿਚ ਸ਼ਬਦ ਦਾ ਕੇਂਦਰੀ ਬਿੰਦੂ ਸਦਾ ਹੀ ਬਦਲਦਾ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਕਦੇ ਇਹ ਅੰਤਹਿਕਰਣ ਵਿਚ ਨਿਹਿਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਕਦੇ ਦਿੱਬ-ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਵਿਚ, ਕਦੇ ਰਬ ਦੀਆਂ ਇਤਿਹਾਸਕ ਲੀਲਾਵਾਂ ਵਿਚ, ਕਦੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਲਿਖਤੀ ਪ੍ਰਮਾਣ ਵਿਚ, ਕਦੇ ਅਭਿਵਿਅਕਤੀ ਸੱਚਾਈਆਂ ਵਿਚ, ਕਦੇ ਰਹੱਸਅਨੁਭੂਤੀ ਵਿਚ ਅਤੇ ਕਦੇ ਈਸਾ ਦੇ ਵਿਅਕਤਿਤ੍ਵ ਵਿਚ।

(ੲ) ਇਸਲਾਮ ਵਿਚ ਸ਼ਬਦ ਦਾ ਸੰਕਲਪ

ਮੁਸਲਿਮ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਵਿਚ ਸ਼ਬਦ ਦਾ ਕੇਂਦਰੀ ਬਿੰਦੂ ਈਸਾਈ ਮਤ ਵਾਂਗ ਵਿਅਕਤੀ ਨਹੀਂ ਗ੍ਰੰਥ ਹੈ।[64] ਇਸਲਾਮ ਵਿਚ ਜਿੱਥੇ ਮੁਹੰਮਦ ਨੂੰ, ਈਸਾਈਆਂ ਅਤੇ ਯਹੂਦੀਆਂ ਦੁਆਰਾ ਆਪਣੇ ਨਬੀਆਂ ਨੂੰ ਦਿੱਤੇ ਗਏ ਸਨਮਾਨ ਨਾਲੋਂ ਵੀ ਵਧ ਸ਼ਰਧਾ ਅਤੇ ਸਤਿਕਾਰ ਦਾ ਪਾਤਰ ਬਣਾਇਆ ਗਿਆ ਹੈ ਅਤੇ *ਕੁਰਾਨ* ਨੂੰ *ਬਾਈਬਲ* ਵਾਂਗ ਹੀ ਸ਼ਬਦ ਮੰਨਿਆ ਗਿਆ ਹੈ, ਉੱਥੇ ਮੁਹੰਮਦ ਕੇਵਲ ਇਕ ਰਸੂਲ ਹਨ, ਈਸਾ ਵਾਂਗ ਰਬ ਦੇ ਪੁੱਤਰ ਨਹੀਂ। ਸ਼ਬਦ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਸੰਦੇਸ਼ ਹੈ ਆਪਣਾ ਵਿਅਕਤਿਤ੍ਵ ਨਹੀਂ। ਇਸ ਲਈ ਇਸਲਾਮ ਵਿਚ ਨਬੀ ਦੁਆਰਾ ਬਣਾਏ ਗਏ ਕਾਨੂੰਨ ਜਾਂ ਵਿਧਾਨ ਦੀ ਤਾਬੇਦਾਰੀ ਉੱਤੇ ਹੀ ਜ਼ੋਰ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਹੈ ਨਾ ਕਿ ਕਿਸੇ ਵਿਕਅਤੀ ਦੀ ਉਲਫ਼ਤ ਅਤੇ ਉਸ ਪ੍ਰਤਿ ਕ੍ਰਿਤੱਗਤਾ ਉੱਤੇ। ਇਸ ਸਬੰਧ ਵਿਚ ਕੁਰਾਨ ਨੂੰ ਇੰਨੀ ਮਹਾਨਤਾ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰ ਦਿੱਤੀ ਗਈ ਹੈ ਕਿ ਕੁਝ ਲਿਖਾਰੀਆਂ ਨੇ ਇਸ ਨੂੰ ਮਨੁੱਖ ਲਈ ਪੂਰਨ ਅਤੇ ਆਖ਼ਰੀ ਰੈਵੇਲੇਸ਼ਨ ਹੀ ਕਹਿ ਦਿੱਤਾ ਹੈ।[66] ਕੁਰਾਨ ਵਿਚ ਇਸ ਦੇ ਇਲਹਾਮੀ ਪੁਸਤਕ ਹੋਣ ਦਾ ਵੀ ਵਾਰ ਵਾਰ ਜ਼ਿਕਰ ਆਉਂਦਾ ਹੈ।[67] ਪਰ ਏ. ਜੇ. ਆਰਬੇਰੀ ਦਾ ਵਿਚਾਰ ਹੈ ਕਿ ਇਸ ਇਲਹਾਮੀ ਗ੍ਰੰਥ ਨੂੰ ਪੂਰਨ ਅਤੇ ਆਖ਼ਰੀ ਪੁਸਤਕ ਕਹਿਣ ਵਿਚ ਕਈ ਰੁਕਾਵਟਾਂ ਪੇਸ਼ ਆਉਂਦੀਆਂ ਹਨ। ਇਕ ਤਾਂ ਇਹ ਹੈ ਕਿ *ਕੁਰਾਨ* ਸਮੇਂ ਦੇ ਗੇੜ ਨਾਲ ਪੈਦਾ ਹੋਈਆਂ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ ਦਾ ਸਮਾਧਾਨ ਕਰਨ ਵਿਚ ਪੂਰਨ ਭਾਂਤ ਸਮਰਥ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਿਆ ਅਤੇ ਨਾ ਹੀ ਇਸ ਦੇ ਅਰਥਾਂ ਵਿਚ ਹੀ ਸਪੱਸ਼ਟਤਾ ਰਹੀ ਹੈ। ਇਸ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਹਜ਼ਰਤ ਮੁਹੰਮਦ ਦੇ ਤਤਕਾਲੀਨ ਅਤੇ ਨਜ਼ਦੀਕੀ ਮੁਰੀਦਾਂ ਦੁਆਰਾ ਇਕੱਠੀਆਂ ਕੀਤੀਆਂ ਗਈਆਂ *ਹਦੀਸਾਂ* ਵੀ *ਕੁਰਾਨ* ਨਾਲੋਂ ਘੱਟ ਜ਼ਰੂਰੀ ਨਹੀਂ ਹਨ। ਇਸ ਲਈ ਇਹ ਕਹਿਣਾ ਕਿ ਇਸਲਾਮ ਦੁਆਰਾ ਪ੍ਰਵਾਨਿਤ ਕੇਵਲ *ਕੁਰਾਨ* ਹੀ ਇਕੋ ਇਕ ਇਲਹਾਮੀ ਪੁਸਤਕ ਹੈ ਬਹੁਤ ਠੀਕ ਨਹੀਂ ਜਾਪਦਾ।[68]

ਇਸਲਾਮ ਵਿਚ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਤੌਰ ਤੇ ਸ਼ਬਦ ਦੇ ਦੋ ਰੂਪਾਂ ਦਾ ਪ੍ਰਤਿਪਾਦਨ ਹੋਇਆ ਹੈ—ਇਕ ਹੈ

---

64. H. M. Gwatikia : *The Knowledge of God and its Historical Development;* p. 39.
65. A. J. Arberry : *Revelation and Reason in Islam;* p. 10-11
66. "......*Koran*, accepted as the eternal word of God contains the whole of God's final Revelation to man."

    (A. Guillaume : *Islam*, p. 11)
67. *ਕੁਰਾਨ* : 12.1; 26.1; 28.1
68. A. J. Arberry : *Revelation and Reason in Islam;* p. 11

ਵਹੀ ਅਤੇ ਦੂਜਾ ਹੈ ਇਲਹਾਮ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਸੁਪਨਿਆਂ ਅਤੇ ਦ੍ਰਿਸ਼ਾਂ (ਕਸ਼ਫ਼) ਦੁਆਰਾ ਵੀ ਪਰਮਾਤਮਾ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਪ੍ਰਗਟ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਕੁਰਾਨ ਵਿਚ ਲਿਖਿਆ ਹੈ ਕਿ ਪਰਮਾਤਮਾ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਨ ਦੁਆਰਾ ਹੀ ਮਨੁੱਖ ਨਾਲ ਗੱਲਬਾਤ ਕਰਦਾ ਹੈ ਤਰੀਕਾ ਭਾਵੇਂ ਕੋਈ ਵਰਤ ਲਏ, ਚਾਹੇ ਵਹੀ ਵਾਲਾ ਤੇ ਚਾਹੇ ਕੋਈ ਹੋਰ।[69]

ਵਹੀ ਦਾ ਅਰਥ : ਵਹੀ ਦੇ ਕੋਸ਼ਗਤ ਅਰਥ ਹਨ ਇਸ਼ਾਰਾ ਕਰਨਾ, ਲਿਖਣਾ, ਪ੍ਰੋਗ੍ਰਾਮ ਦੇਣਾ ਜਾਂ ਦਿਲ ਵਿਚ ਕੋਈ ਖਿਆਲ ਪਾਉਣਾ ਆਦਿ। ਪਰ ਇਸਲਾਮੀ ਸ਼ਰੀਅੱਤ ਅਨੁਸਾਰ ਵਹੀ ਉਸ ਰਹੱਸਮਈ ਦਿੱਬ ਸਾਧਨ ਦਾ ਨਾਂ ਹੈ ਜਿਸ ਦੁਆਰਾ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੀ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਨਾਲ ਕਿਸੇ ਨਬੀ ਨੂੰ ਕੋਈ ਇਲਮ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।[70] ਵਹੀ ਦੇ ਦੋ ਰੂਪ ਹੁੰਦੇ ਹਨ—ਵਹੀ ਖ਼ਫ਼ੀ ਅਤੇ ਵਹੀ ਮੱਤਲੂ।

ਵਹੀ ਖ਼ਫ਼ੀ : ਵਹੀ ਖ਼ਫ਼ੀ ਸ਼ਬਦ ਦਾ ਉਹ ਰੂਪ ਹੈ ਜਿਸ ਦੇ ਅੰਤਰਗਤ ਦਿਲ ਵਿਚ ਕਿਸੇ ਵਿਚਾਰ ਜਾਂ ਖਿਆਲ ਦੀ ਪ੍ਰੇਰਨਾ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਸ਼ਬਦ ਦਾ ਮੂਲ ਭਾਵਾਰਥ ਹੀ ਤੁਰਤ ਪ੍ਰੇਰਣਾ ਦੇਣਾ ਹੈ। ਭਾਵੇਂ ਇਸ ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਆ ਵਿਚ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦਾ ਨੂਰ ਪ੍ਰਤੱਖ ਜਲਵਾਗਰ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ, ਅਤੇ ਮਨੁੱਖ ਦੇ ਦਿਲ ਵਿਚ ਕੇਵਲ ਕਿਸੇ ਖਿਆਲ ਦੀ ਪ੍ਰੇਰਣਾ ਹੀ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ, ਪਰ ਫਿਰ ਵੀ ਇਸ ਨੂੰ ਈਸ਼ਵਰ-ਮਨੁੱਖ ਵਾਰਤਾਲਾਪ ਦਾ ਹੀ ਇਕ ਰੂਪ ਸਮਝਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਨਬੀਆਂ ਨੂੰ ਇਹ ਸ਼ਬਦ ਪਵਿੱਤਰ ਫਰਿਸ਼ਤੇ (holy spirit) ਦੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਹੇਠ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਹਜ਼ਰਤ ਮੁਹੰਮਦ ਨੇ ਆਪ ਖੁਦ ਇਸ ਤੱਥ ਦੀ ਪੁਸ਼ਟੀ ਕੀਤੀ ਹੈ ਕਿ ਇਹ ਪ੍ਰੇਰਣਾ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਪਵਿੱਤਰ ਫਰਿਸ਼ਤੇ ਤੋਂ ਹੋਈ ਸੀ।[71] ਇਸ ਸ਼ਬਦ ਦੇ ਅੰਤਰਗਤ ਕੇਵਲ ਕੋਈ ਖਿਆਲ ਹੀ ਦਿਮਾਗ ਵਿਚ ਪਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਇਹ ਖਿਆਲ ਸਬੰਧਿਤ ਸਮੱਸਿਆ ਨੂੰ ਬਿਜਲੀ ਦੀ ਚਮਕ ਵਾਂਗ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਮਾਨ ਕਰ ਦਿੰਦਾ ਹੈ। ਨਬੀਆਂ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਜੋ ਨਬੀ ਨਹੀਂ ਹਨ ਦੋਹਾਂ ਨੂੰ ਹੀ ਇਹ ਸ਼ਬਦ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ।

ਵਹੀ ਮੱਤਲੂ : ਵਹੀ ਦਾ ਦੂਜਾ ਉਪ-ਰੂਪ ਵਹੀ ਮੱਤਲੂ ਹੈ ਜਿਸ ਦੇ ਅੰਤਰਗਤ ਜਿਬਰਾਈਲ ਫਰਿਸ਼ਤਾ ਇਲਾਹੀ ਪੈਗ਼ਾਮ ਨੂੰ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਪਹੁੰਚਾਂਦਾ ਹੈ। ਸ਼ਬਦ ਦਾ ਇਹ ਸਰੂਪ ਅਤਿ ਸਪੱਸ਼ਟ ਅਤੇ ਪ੍ਰਮਾਣਿਕ ਮੰਨਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਹਜ਼ਰਤ ਮੁਹੰਮਦ ਨੂੰ *ਕੁਰਾਨ* ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋਏ ਸ਼ਬਦ ਦਾ ਇਹੋ ਹੀ ਰੂਪ ਹੈ ਜਿਸ ਦੇ ਦੈਵੀ ਸੁਭਾ, ਪ੍ਰਮਾਣਿਕਤਾ ਅਤੇ ਸਚਾਈ, ਸਦੀਵਤਾ ਅਤੇ ਅਪਰਿਵਰਤਨਸ਼ੀਲਤਾ ਬਾਰੇ ਉੱਲੇਖ *ਕੁਰਾਨ* ਵਿਚੋਂ ਹੀ ਉਪਬਲਧ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਹਨ।[72]

ਇਸ ਜਿਬਰਾਈਲ ਫ਼ਰਿਸ਼ਤੇ ਨੇ ਨਾ ਕੇਵਲ ਮੁਹੰਮਦ ਨੂੰ ਹੀ ਸਗੋਂ ਉਸ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਹੋਏ ਈਸਾ, ਮੂਸਾ, ਨੋਹ ਅਤੇ ਅਬਰਾਹਮ ਆਦਿ ਨਬੀਆਂ ਨੂੰ ਇਹ ਸ਼ਬਦ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕੀਤਾ ਸੀ।[73] ਈਸਾ ਖੁਦ ਇਸ ਗੱਲ ਨੂੰ ਮੰਨਦੇ ਹਨ ਕਿ ਇਹ ਪਾਕ ਫ਼ਰਿਸ਼ਤਾ ਈਸ਼ਵਰ ਦੇ ਸੱਚੇ ਸੇਵਕਾਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰੇਰਨਾ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਦਾ ਹੈ।[74] ਯਹੂਦੀਆਂ ਦੇ ਧਰਮ ਸ਼ਾਸਤਰ ਵਿਚੋਂ ਵੀ ਇਸ ਦੇ ਤੇਜ਼ ਹਵਾ ਦੀ ਆਵਾਜ਼

69. *ਕੁਰਾਨ* : 13.50
70. ਮੌਲਾਣਾ ਸੱਯਦ ਅਹਿਮਦ : *ਵਹੀ ਇਲਾਹੀ*, ਪੰਨਾ 25 (ਉਰਦੂ)
71. Mohanned Ali : *Religion of Islam;* p. 205
72. *ਕੁਰਾਨ* : 6.93; 18.26;
73. Maulana Mohammed Ali : *The Religion of Islam;* p. 205
74. Mt : 22-43

ਵਾਂਗ ਨਬੀਆਂ ਕੋਲ ਪੁਜਣ ਦਾ ਉੱਲੇਖ ਮਿਲਦਾ ਹੈ।[75] ਈਸਾ ਦੇ ਚੇਲਿਆਂ ਨੂੰ ਜਦੋਂ ਸ਼ਬਦ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੁੰਦਾ ਸੀ ਤਾਂ ਇਹ ਪਵਿੱਤਰ ਫ਼ਰਿਸ਼ਤਾ ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਕੋਲ ਪੁਜਦਾ ਸੀ।[76] ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਇਹ ਪਾਕ ਫਰਿਸ਼ਤੇ ਦਾ ਸੰਕਲਪ ਈਸਾ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਚੇਲੇ, ਪੁਰਾਣੀ ਅੰਜੀਲ ਦੇ ਨਬੀਆਂ ਅਤੇ ਇਸਲਾਮ ਲਈ ਇਕੋ ਜਿਹਾ ਹੀ ਪ੍ਰਤੀਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਫ਼ਰਕ ਕੇਵਲ ਇੰਨਾ ਹੈ ਕਿ ਈਸਾਈ ਮੱਤ ਵਿਚ ਤਾਂ ਨਬੀ ਲੋਕ ਰੈਵੇਲੇਸ਼ਨ ਦੇ ਸ਼ਬਦ ਨਬੀਆਂ ਦੇ ਸ਼ਬਦ ਮੰਨਦੇ ਹਨ, ਜਿਹੜੇ ਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਪਾਕ ਫ਼ਰਿਸ਼ਤੇ ਦੇ ਪ੍ਰਭਾਵ, ਹੇਠ ਉਚਾਰਨ ਕੀਤੇ ਜਦ ਕਿ ਇਸਲਾਮ ਦੀ ਮਾਨਿਅਤਾ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਇਹ ਸ਼ਬਦ ਨਬੀਆਂ ਦੇ ਆਪਣੇ ਨਹੀਂ ਬਲਕਿ ਪਵਿਤਰ ਫ਼ਰਿਸ਼ਤੇ ਰਾਹੀਂ ਕਿਸੇ ਦਿੱਬ ਸ੍ਰੋਤ ਤੋਂ ਆਉਂਦੇ ਹਨ।

ਇਲਹਾਮ : ਇਸਲਾਮ ਵਿਚ ਸ਼ਬਦ ਦਾ ਦੂਜਾ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਰੂਪ ਇਲਹਾਮ ਹੈ। ਇਲਹਾਮ ਦੇ ਕੋਸ਼ਗਤ ਅਰਥ ਨਿਗਲਣਾ, ਹੜਪ ਕਰਨਾ ਅਤੇ 'ਅਲਕਾ' ਅਰਥਾਤ ਦਿਲ ਵਿਚ ਕਿਸੇ ਚੀਜ਼ ਦਾ ਪਾਉਣਾ ਹਨ। ਜਦੋਂ ਕੋਈ ਸਾਧਕ ਆਪਣੇ ਪਾਪਾਂ ਨੂੰ ਨਿਗਲ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਉਸ ਦਾ ਮਨ, ਪਵਿੱਤਰ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਈਸ਼ਵਰ ਉਸ ਦੇ ਮਨ ਵਿਚ ਗਿਆਨ ਦੀ ਦਾਤ ਬਖਸ਼ਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਆ ਨਾਲ ਹੋਈ ਗਿਆਨ ਅਭਿਵਿਅਕਤੀ ਇਲਹਾਮ ਅਖਵਾਉਂਦੀ ਹੈ। ਸੰਤਾਂ ਨੂੰ ਆਮ ਤੌਰ ਤੇ ਇਲਹਾਮ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਦਿਲ ਪਵਿੱਤਰ ਹੁੰਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਇਸ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਦਾ ਹੱਕ ਰਖਦੇ ਹਨ। ਚੂੰਕਿ ਇਸ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਧਿਆਨ ਅਤੇ ਤਰਕ ਦੇ ਮਾਧਿਅਮ ਰਾਹੀਂ ਅਸੰਭਵ ਹੈ, ਇਸ ਲਈ ਇਹ ਬੌਧਿਕ ਗਿਆਨ ਤੋਂ ਕੋਈ ਵੱਖਰੀ ਚੀਜ਼ ਹੈ। ਇਸ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਅਚਾਨਕ ਹੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ, ਜਿਸ ਨੂੰ ਇਸ ਦਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਤਾ ਵੀ ਨਹੀਂ ਦਸ ਸਕਦਾ ਕਿ ਇਹ ਉਸ ਨੂੰ ਕਿਵੇਂ, ਕਦੋਂ ਅਤੇ ਕਿਉਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋ ਗਈ। ਇਸ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਦਾ ਕਾਰਣ ਕੇਵਲ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੀ ਕਿਰਪਾ ਹੀ ਸਮਝਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਕੁਰਾਨ ਵਿਚ ਇਸਲਾਮ ਸ਼ਬਦ ਕੇਵਲ ਇਕੋ ਹੀ ਸੂਰੇ ਵਿਚ ਵਰਤਿਆ ਗਿਆ ਹੈ।[77] ਇਸ ਵਿਚ ਲਿਖਿਆ ਹੈ ਕਿ ਅੱਲਾ ਨੇ ਨਫਸਿ ਇਨਸਾਨੀ ਨੂੰ ਬੁਰੀਆਂ ਅਤੇ ਚੰਗੀਆਂ ਦੋਹਾਂ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਦਾ ਹੀ ਇਲਹਾਮ ਕਰਾ ਦਿੱਤਾ ਹੈ। ਵਹੀ ਅਤੇ ਇਲਹਾਮ ਦੇ ਇਹ ਅਰਥ ਪਰਸਪਰ ਸਮਾਨਤਾ ਰਖਦੇ ਹਨ। ਪਰ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੋਹਾਂ ਵਿਚ ਫ਼ਰਕ ਵੀ ਹੈ।

ਵਹੀ ਅਤੇ ਇਲਹਾਮ ਦਾ ਫ਼ਰਕ : ਇਲਹਾਮ ਸਮੇਂ ਸਮਾਧੀ ਦੀ ਅਵਸਥਾ ਵਿਚ ਗੈਬੀ ਪਾਸਾਰਾਂ ਤੋਂ ਕੁਝ ਆਵਾਜ਼ਾਂ ਸੁਣਾਈ ਦਿੰਦੀਆਂ ਹਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਵਾਲਾ ਵਿਅਕਤੀ ਨਾ ਤਾਂ ਸੁੱਤਾ ਹੀ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਨ ਹੀ ਜਾਗ੍ਰਿਤ ਅਵਸਥਾ ਵਿਚ। ਸ਼ਬਦ ਦਾ ਇਹ ਰੂਪ ਵਹੀ ਨਾਲੋਂ ਇਸ ਕਰਕੇ ਵੱਖਰਾ ਹੈ ਕਿ ਵਹੀ ਵਿਚ ਪੈਗਾਮ ਲਿਆਉਣ ਵਾਲਾ ਫ਼ਰਿਸ਼ਤਾ ਕਦੀ ਕਦੀ ਨਬੀ ਨੂੰ ਦਿਖਾਈ ਵੀ ਦਿੰਦਾ ਹੈ ਪਰ ਇਲਹਾਮ ਵਿਚ ਅਜੇਹਾ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ। ਇਸ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਵਹੀ ਵਿਚ ਫ਼ਰਿਸ਼ਤੇ ਦੁਆਰਾ ਲਿਆਂਦਾ ਹੋਇਆ ਇਹ ਪੈਗਾਮ ਸਾਰੀ ਮਨੁੱਖਤਾ ਲਈ ਹੀ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਜਦ ਕਿ ਇਲਹਾਮ ਕੇਵਲ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਤੇ ਦੇ ਹੀ ਨਿੱਜੀ ਨਿਰਦੇਸ਼ਨ ਲਈ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।[78] ਮੌਲਾਣਾ ਸਈਅਦ ਅਹਿਮਦ ਦੋਹਾਂ ਸੰਕਲਪਾਂ ਦਾ ਫ਼ਰਕ ਦਸਦਾ ਹੋਇਆ ਲਿਖਦਾ ਹੈ ਕਿ 'ਇਲਹਾਮ ਐਸਾ ਵਜਦਾਨ ਹੈ ਜੋ ਨਫ਼ਸ ਕੋ ਹਾਸਿਲ ਹੋਤਾ ਹੈ ਔਰ ਜਿਸ ਕੇ ਜ਼ਰੀਆ ਸੇ ਮਤਲੂਬ ਕਾ ਇਲਮ ਹਾਸਿਲ

---

75. EZK; 3.12
76. Acts : 2.2
77. ਕੁਰਾਨ : 91.8
78. *Encylopaedia of Islam,* Vol. II, p. 467

ਹੋਤਾ ਜਾਂਤਾ ਹੈ। ਲੇਕਿਨ ਯੇ ਪਤਾ ਨਹੀਂ ਚਲਤਾ ਕਿ ਇਲਮ ਕਾ ਮਬਦਾਰ ਕਿਆ ਹੈ। ਗੋਇਆ ਯੇ ਵਜਦਾਨ, ਭੂਖ, ਪਿਆਸ, ਗਮ ਔਰ ਖ਼ੁਸ਼ੀ ਕੇ ਵਜਦਾਨ ਕੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹੈ। ਬਖ਼ਿਲਾਫ਼ ਵਹੀ ਕੇ ਉਸ ਮੇਂ ਇਲਮ ਦਾ ਮਬਦਾ ਪੂਰੇ ਤੌਰ ਪਰ ਮਾਲੂਮ ਹੋਤਾ ਹੈ ਫਿਰ ਉਸ ਮੇਂ ਏਕ ਮਾਬਾ ਅਲਫਰਕ ਯੇ ਭੀ ਹੈ ਕਿ ਇਲਹਾਮ ਨਬੀ ਔਰ ਗੈਰ ਨਬੀ ਦੋਨੋ ਕੋ ਹੋਤਾ ਹੈ ਲੇਕਿਨ ਵਹੀ ਅੰਬੀਆ ਕੇ ਸਾਥ ਮਖ਼ਸੂਸ ਹੈ। ਕਿਸੀ ਗ਼ੈਰ ਨਬੀ ਕੋ ਇਲਮ ਕਾ ਯੇ ਜ਼ਰੀਆ ਗ਼ੈਬੀ ਮੁਯੱਸਰ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਤਾ।"[79]

ਇਸਲਾਮ ਵਿਚ ਇਲਹਾਮ ਦਾ ਇਹ ਸੰਕਲਪ ਕਾਫ਼ੀ ਪ੍ਰਵਾਨਿਤ ਹੋ ਗਿਆ ਸੀ। ਪਰ ਸੂਫ਼ੀਆਂ ਨੇ ਇਸ ਤੋਂ ਉਪਜੇ ਗਿਆਨ ਦੀ ਨਿਸ਼ਚਿਤਤਾ ਉੱਤੇ ਸ਼ਕ ਕੀਤਾ। ਹਿਜਵੀਰੀ ਦਾ ਵਿਚਾਰ ਹੈ ਕਿ ਇਲਹਾਮ ਅੱਲਾ ਦਾ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਗਿਆਨ ਨਹੀਂ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰ ਸਕਦਾ।[80] ਪਰ ਗਜ਼ਾਲੀ ਦੇ ਵਿਚਾਰ ਅਨੁਸਾਰ ਹਿਜਵੀਰੀ ਨੇ ਇਲਹਾਮ ਨੂੰ ਮਨ ਵਿਚ ਉਪਜਦੇ ਇਕ ਖਿਆਲ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਹੀ ਲਿਆ ਹੈ; ਆਤਮਾ ਵਿਚ ਉਪਜਦੇ ਦਿੱਬ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਨਹੀਂ। ਉਸ ਦਾ ਵਿਚਾਰ ਹੈ ਕਿ ਖਿਆਲ ਦੀ ਅਨਿਸ਼ਚਿਤਤਾ ਤਾਂ ਮੰਨੀ ਜਾ ਸਕਦੀ ਹੈ ਪਰ ਦਿਬ ਗਿਆਨ ਦੀ ਅਨੁਭੂਤੀ ਗਲਤ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਦੀ। ਕੁਝ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਦਾ ਇਹ ਵੀ ਵਿਚਾਰ ਹੈ ਕਿ ਇਲਹਾਮ ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਲਈ ਤਾਂ ਇਲਹਾਮ ਕਾਫ਼ੀ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ ਪਰ ਆਮ ਮਨੁੱਖਾਂ ਲਈ ਇਹ ਗਿਆਨ ਦਾ ਸ੍ਰੋਤ ਨਹੀਂ ਬਣ ਸਕਦਾ।

ਵਹੀ ਅਤੇ ਇਲਹਾਮ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਇਸਲਾਮ ਅਨੁਸਾਰ ਪਰਮਾਤਮਾ ਸੁਪਨੇ ਅਤੇ ਦ੍ਰਿਸ਼ਾਂ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਵੀ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਅਭਿਵਿਅਕਤ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਵਿਚ ਸ਼ਬਦ ਦੇ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਤੇ ਨੂੰ ਕੋਈ ਦ੍ਰਿਸ਼ ਦਿਖਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਜਿਸ ਦੇ ਅਰਥ ਬੜੇ ਗੰਭੀਰ ਤੇ ਗੁਝੇ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਕੁਰਾਨ ਵਿਚੋਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਸੁਪਨਿਆਂ ਦੇ ਕਈ ਉਦਾਹਰਣ ਉਪਲਬਧ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਮੁਹੰਮਦ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਆਪਣੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿਚ ਇਸ ਨੂੰ 'ਮੁਬਾਸ਼ਾਰਾਤ' ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਜਿਸ ਦੇ ਅਰਥ ਹਨ "ਚੰਗੇ ਦ੍ਰਿਸ਼"।

ਵਹੀ ਦੇ ਨਾਜਲ ਹੋਣ ਦੇ ਤਰੀਕੇ : ਇਸਲਾਮੀ ਸਾਹਿੱਤ ਵਿਚ ਵਹੀ ਦੇ ਨਾਜ਼ਲ ਹੋਣ ਦੇ ਕਈ ਤਰੀਕਿਆਂ ਦਾ ਉੱਲੇਖ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਇਸ ਦੇ ਨਾਜ਼ਲ ਹੋਣ ਦਾ ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾ ਤਰੀਕਾ 'ਰਵਾਏ ਸਾਦਕਾ' ਹੈ। 'ਰਵਾਏ ਸਾਦਕਾ' ਦਾ ਮਤਲਬ ਹੈ ਸੱਚਾ ਸੁਪਨਾ ਵੇਖਣਾ ਇਸ ਸੁਪਨੇ ਨੂੰ ਨਬੀ ਦਾ ਇਕ ਭਾਗ ਮੰਨਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਜਿਵੇਂ ਨਬੀ ਦੀ ਸੂਚਨਾ ਬਿਲਕੁਲ ਸੱਚੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ, ਉਸ ਵਿਚ ਕੋਈ ਸ਼ਕ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ, ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਇਹ ਸੁਪਨਾ ਵੀ ਸੱਚਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਨਬੀ ਦਾ ਮਤਲਬ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਗੈਬੀ ਸੂਚਨਾਵਾਂ ਤੋਂ ਵਾਕਿਫ਼ ਹੋਣ ਵਾਲਾ ਤੇ ਮਾਨੁੱਖਤਾ ਤਕ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਇਲਤਾਹ ਦੇਣ ਵਾਲਾ। 'ਰਵਾਏ ਸਾਦਕਾ' ਵਿਚ ਵੀ ਅਜੇਹਾ ਹੀ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਇਸ ਲਈ ਇਸ ਨੂੰ ਨਬੀਆਂ ਦਾ ਇਕ ਅੰਗ ਮੰਨਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਵਹੀ ਦਾ ਦੂਜਾ ਤਰੀਕਾ 'ਨਫ਼ਸਨੀ ਅਲਰੂਹ' ਜਾਂ 'ਅਲਕਾਨੀ-ਅਲਕਲਬ' ਹੈ। ਇਸ ਦਾ ਮਤਲਬ ਹੈ ਦਿਲ ਵਿਚ ਕੋਈ ਵਿਚਾਰ ਪਾ ਦੇਣਾ। ਇਸ ਵਿਚ ਫ਼ਰਿਸ਼ਤਾ ਬਿਨਾਂ ਦਿਖਾਈ ਦਿੱਤੇ ਕਿਸੇ ਗੱਲ ਦਾ ਅਲਕਾ ਕਰ ਦਿੰਦਾ ਹੈ। ਅਰਥਾਤ ਉਹ ਨਬੀ ਦੇ ਮਨ ਵਿਚ ਕੋਈ ਗੱਲ ਪਾ ਦਿੰਦਾ ਹੈ। ਵਹੀ ਦੇ ਉਤਰਨ ਦੇ ਤੀਜੇ ਤਰੀਕੇ ਨੂੰ "ਸਿਲਸਲਤਾ ਅਲਹਜਰਸ" ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਤਰੀਕੇ ਅਨੁਸਾਰ ਵਹੀ ਦੇ ਸਮੇਂ ਘੰਟੇ ਅਥਵਾ ਟੈਲੀਗ੍ਰਾਮ ਦੀ

---

79. *ਵਹੀ ਇਲਾਹੀ*, ਪੰਨਾ 26

80. *ਅਨੁਵਾਦਿਕ ਨਿਕਲਸਨ ਕਸ਼ਫ਼-ਅਲ-ਮਹਿਜੂਬ*, ਪੰਨਾ 271

ਗੜਗੜਾਹਟ ਵਰਗੀ ਆਵਾਜ਼ ਸੁਣਾਈ ਦਿੰਦੀ ਹੈ ਜਿਸ ਵਿਚ ਬੋਲਣ ਵਾਲਾ ਦਿਖਾਈ ਨਹੀਂ ਦਿੰਦਾ। ਇਸ ਵਹੀ ਦੇ ਸਮੇਂ ਮੁਹੰਮਦ ਸਾਹਿਬ ਉੱਤੇ ਬੜੀ ਕਰੜੀ ਘੜੀ ਬੀਤਦੀ ਸੀ। ਉਸ ਸਮੇਂਉਹ ਆਪਣੇ ਉੱਤੇ ਇੰਨਾਂ ਭਾਰ ਮਹਿਸੂਸ ਕਰਦੇ ਸਨ ਕਿ ਸਰਦੀਆਂ ਵਿਚ ਵੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਪਸੀਨਾ ਛੁੱਟ ਪੈਂਦਾ ਸੀ ਅਤੇ ਚਿਹਰੇ ਦਾ ਰੰਗ ਪੀਲਾ ਪੈ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਜੇ ਉਹ ਕਿਸੇ ਸਵਾਰੀ ਤੇ ਬੈਠੇ ਹੋਏ ਹੁੰਦੇ ਤਾਂ ਉਹ ਵੀ ਭਾਰ ਦੇ ਕਾਰਣ ਧਰਤੀ ਤੇ ਬੈਠ ਜਾਂਦੀ ਸੀ। ਇਸ ਅਵਸਥਾ ਵ੍ਹਿਚ ਮੁਹੰਮਦ ਸਾਹਿਬ ਮਾਦੀ ਦੁਨੀਆਂ ਤੋਂ ਬੇਲਾਗ ਹੋ ਕੇ ਖ਼ੁਦਾ ਦੇ ਨਜ਼ਦੀਕ ਪੁੱਜ ਜਾਂਦੇ ਸਨ। ਜੋ ਕੁਝ ਵੀ ਵਹੀ ਵਿਚ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਸੁਣਾਈ ਦਿੰਦਾ ਸੀ ਉਹ ਸਭ ਕੁਝ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਯਾਦ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਵਹੀ ਦਾ ਚੌਥਾ ਰੂਪ "ਤਮੱਸਲ" ਹੈ। ਇਸ ਤਰੀਕੇ ਵਿਚ ਫ਼ਰਿਸ਼ਤਾ ਇਨਸਾਨੀ ਸ਼ਕਲ ਵਿਚ ਖ਼ੁਦ ਆ ਕੇ ਮੁਹੰਮਦ ਸਾਹਿਬ ਨਾਲ ਵਾਰਤਾਲਾਪ ਕਰਦਾ ਸੀ। ਪੰਜਵੇਂ ਤਰੀਕੇ ਅਨੁਸਾਰ ਫ਼ਰਿਸ਼ਤਾ ਆਪਣੀ ਅਸਲ ਸ਼ਕਲ ਵਿਚ ਆ ਕੇ ਖ਼ੁਦਾ ਦਾ ਪੈਗਾਮ ਮੁਹੰਮਦ ਤਕ ਪਹੁੰਚਾਂਦਾ ਸੀ। ਹਜ਼ਰਤ ਆਇਸ਼ਾਂ ਦੇ ਬਿਆਨ ਮੁਤਾਬਿਕ ਹਜ਼ਰਤ ਮੁਹੰਮਦ ਨੇ ਸਾਰੀ ਉਮਰ ਵਿਚ ਜਿਬਰਾਈਲ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਅਸਲੀ ਸ਼ਕਲ ਵਿਚ ਦੋ ਵਾਰ ਵੇਖਿਆ ਸੀ।[81] ਇਕ ਵਾਰੀ ਮਿਅਰਾਜ ਦੀ ਘਟਨਾ ਸਮੇਂ ਅਤੇ ਦੂਜੀ ਵਾਰ ਕਿਸੇ ਹੋਰ ਥਾਂ ਤੇ। *ਕੁਰਾਨ* ਵਿਚ ਉਲਿਖਤ ਇਨ੍ਹਾਂ ਘਟਨਾਵਾਂ ਦਾ ਬਿਆਨ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਜਿਬਰਾਈਲ ਦਾ ਵਿਰਾਟ ਸਰੂਪ ਚਿਤ੍ਰਿਤ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਵਹੀ ਦੇ ਉਤਰਨ ਦਾ ਛੇਵਾਂ ਤਰੀਕਾ ਉਹ ਹੈ ਜੋ ਮਿਅਰਾਜ ਵਿਚ ਮੁਹੰਮਦ ਸਾਹਿਬ ਨੂੰ ਪੇਸ਼ ਆਇਆ ਸੀ। ਇਸ ਵਿਚ ਬਗ਼ੈਰ ਫ਼ਰਿਸ਼ਤੇ ਜਾਂ ਕਿਸੇ ਆਵਾਜ਼ ਦੇ ਖ਼ੁਦਾ ਆਪ ਹੀ ਵਹੀ ਨਾਜ਼ਲ ਕਰਦਾ ਹੈ।

ਜਿੱਥੋਂ ਤਕ *'ਕੁਰਾਨ ਸ਼ਰੀਫ'* ਦਾ ਸਬੰਧ ਹੈ ਇਸ ਨੂੰ ਇਸ ਗ੍ਰੰਥ ਅਨੁਸਾਰ ਹੀ ਅੱਲਾ ਦਾ ਕਲਾਮ ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਹ ਅੱਲਾ ਦੇ ਹੁਕਮ ਵਿਚ ਉਤਰਿਆ ਦੱਸਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। *ਕੁਰਾਨ ਮਜੀਦ* ਵਿਚ ਇਹ ਵੀ ਜ਼ਿਕਰ ਆਉਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਕੁਰਾਨ ਮੁਹੰਮਦ ਸਾਹਿਬ ਦਾ ਆਪਣਾ ਕਲਾਮ ਨਹੀਂ ਬਲਕਿ ਇਹ ਅੱਲਾ ਦੀ ਤਰਫੋਂ ਨਾਜ਼ਲ ਕੀਤੀ ਹੋਈ ਵਹੀ ਇਲਾਹੀ ਹੈ। ਜੋ ਕੁਝ ਮੁਹੰਮਦ ਨੂੰ ਇਸ ਵਹੀ ਵਿਚੋਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੁੰਦਾ ਸੀ ਉਹ ਹੂ ਬਹੂ ਉਸ ਨੂੰ ਪੇਸ਼ ਕਰਦੇ ਸਨ ਅਤੇ ਇਸ ਵਿਚ ਕੋਈ ਕਿਸੇ ਕਿਸਮ ਦਾ ਪਰਿਵਰਤਨ ਨਹੀਂ ਸਨ ਲਿਆ ਸਕਦੇ। ਇਹ ਵਹੀ ਇਲਾਹੀ *ਕੁਰਾਨ* ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਆਉਣ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਲੋਹਿ ਮਹਿਫ਼ੂਜ਼ ਵਿਚ ਮੌਜੂਦ ਦੱਸੀ ਗਈ ਹੈ। ਇਸ ਦੇ ਅਰਬੀ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿਚ ਨਾਜ਼ਲ ਕੀਤੇ ਜਾਣ ਦੀ ਮਾਨਿਅਤਾ ਵੀ ਪ੍ਰਚਲਿਤ ਹੈ। ਇਸ ਦਾ ਇਕ ਨਬੀ ਦੀ ਜ਼ਬਾਨ ਤੋਂ ਉਚਾਰਣ ਹੋਣਾ, ਇਸ ਵਿਚ ਦਿੱਤੀਆਂ ਪੇਸ਼ੀਨ ਗੋਈਆਂ ਦਾ ਪੂਰਾ ਉਤਰਨਾ, ਇਸ ਦੀ ਇਕ ਰਸ ਸ਼ੈਲੀ, ਅਸਚਰਜ ਜਨਕ ਪ੍ਰਭਾਵ, ਮਨੁੱਖੀ ਦਿਲਾਂ ਦੇ ਛੁਪੇ ਹੋਏ ਭੇਦਾਂ ਨੂੰ ਪਰਗਟ ਕਰਨ ਦੀ ਸਮਰਥਾ ਅਤੇ ਇਸ ਦੇ ਵਿਚੋਂ ਹੀ ਇਸ ਦੇ ਇਲਾਹੀ ਹੋਣ ਦੇ ਪ੍ਰਮਾਣ, ਇਸ ਨੂੰ ਇਕ ਉਤਕ੍ਰਿਸ਼ਟ ਰਚਨਾ ਦਾ ਦਰਜਾ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਦੇ ਹਨ ਜਿਸ ਕਰਕੇ ਇਸ ਨੂੰ ਇਲਾਹੀ ਕਲਾਮ ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਹੈ।

ਸੋ ਸਮੁੱਚੇ ਤੌਰ ਤੇ ਇਹ ਕਿਹਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ਕਿ ਸ਼ਬਦ ਦਾ ਸੰਕਲਪ ਵਿਸ਼ਵ ਦੇ ਤਕਰੀਬਨ ਸਾਰੇ ਹੀ ਹਿੰਦੂ, ਬੁੱਧ, ਈਸਾਈ ਅਤੇ ਇਸਲਾਮ ਆਦਿ ਧਰਮਾਂ ਵਿਚ ਵਿਦਮਾਨ ਹੈ ਅਤੇ ਉਹ ਇਸ ਬੁਨਿਆਦੀ ਵਿਚਾਰ ਨਾਲ ਸਹਿਮਤ ਹਨ ਕਿ ਈਸ਼ਵਰ ਮਾਨਵਤਾ ਦੇ ਉਧਾਰ ਲਈ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਅਭਿਵਿਅਕਤ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਨ ਦਾ ਸਾਧਾਰਨ ਰੂਪ ਤਾਂ ਸਾਰਿਆਂ

81. ਮੌਲਾਣਾ ਸਈਅਦ ਅਹਿਮਦ : *ਵਹੀ ਇਲਾਹੀ*. ਪੰਨਾ 43

ਵਿਚ ਹੀ ਤਕਰੀਬਨ ਇਕੋ ਜਿਹਾ ਹੈ ਪਰ ਇਸ ਦੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਰੂਪ ਵਿਚ ਕਿਤੇ ਸਮਾਨਤਾ ਅਤੇ ਕਿਤੇ ਭੇਦ ਵੀ ਪ੍ਰਦਰਸ਼ਿਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਭਾਰਤੀ ਪਰੰਪਰਾ ਵਿਚ ਸ਼ਬਦ ਦੇ ਸਾਧਾਰਨ ਰੂਪ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਇਸ ਦੀਆਂ ਰਹੱਸ-ਅਨੁਭੂਤੀ, ਧਰਮ ਗ੍ਰੰਥ, ਅਵਤਰਣ ਆਦਿ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਕਈ ਵੰਨਗੀਆਂ ਉਪਲਬਧ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ। ਈਸਾਈ ਮਤ ਵਿਚ ਈਸ਼ਵਰ ਦੇ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਨ ਦਾ ਕੇਂਦਰੀ ਬਿੰਦੂ ਕਦੇ ਦੈਵੀ ਇਤਿਹਾਸਕ ਘਟਨਾਵਾਂ ਵਿਚ, ਕਦੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਰਿਕਾਰਡ ਵਿਚ ਅਤੇ ਕਦੇ *ਬਾਈਬਲ* ਵਿਚ, ਕਦੇ ਰਹੱਸ-ਅਨੁਭੂਤੀ ਵਿਚ, ਕਦੇ ਜੋਤ ਵਿਚ ਕਦੇ ਅੰਤਹਰਕਣ ਵਿਚ ਅਤੇ ਕਦੇ ਈਸਾ ਦੇ ਵਿਅਕਤਿਤ੍ਵ ਵਿਚ ਨਿਹਿਤ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਇਸਲਾਮ ਵਿਚ ਇਸ ਦੇ ਸਾਧਾਰਨ ਸ਼ਬਦ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਵਹੀ, ਇਲਹਾਮ ਅਤੇ ਕਸ਼ਫ਼ ਆਦਿ ਕਈ ਰੂਪ ਮਿਲਦੇ ਹਨ।

ਇਸ ਸੰਖੇਪ ਅਧਿਐਨ ਦੇ ਉੱਲੇਖ ਉਪਰੰਤ ਸਾਡਾ ਉਦੇਸ਼ *ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ* ਬਾਣੀ ਵਿਚੋਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੁੰਦੇ ਸ਼ਬਦ (revelation) ਦੇ ਸੰਕਲਪ ਸਬੰਧੀ ਵਿਵੇਚਨ ਪ੍ਰਸਤੁਤ ਕਰਨਾ ਹੈ।

(ਸ) ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਬਾਣੀ ਵਿਚ ਸ਼ਬਦ ਦਾ ਸੰਕਲਪ

ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਬਾਣੀ ਵਿਚ ਵੀ ਸ਼ਬਦ (revelation) ਦੇ ਦੋ ਸਰੂਪ ਵਿਦਮਾਨ ਹਨ : ਸਾਧਾਰਨ ਸ਼ਬਦ ਅਤੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਸ਼ਬਦ। ਸਾਧਾਰਨ ਸ਼ਬਦ ਵਿਚ ਈਸ਼ਵਰ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਸੰਸਾਰ ਦੇ ਬਹੁ ਪੱਖੀ ਵਿਸਤਾਰ, ਉਸ ਵਿਚ ਕੰਮ ਕਰ ਰਹੇ ਪ੍ਰਾਕ੍ਰਿਤਕ ਨਿਯਮ, ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨਿਯਮਾਂ ਦੇ ਸਮੁੱਚੇ ਦੈਵੀ ਵਿਧਾਨ ਵਿਚੋਂ ਅਭਿਵਿਅਕਤ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਈਸ਼ਵਰ ਦੇ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਨ ਦੀ *ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ* ਬਾਣੀ ਵਿਚ ਸ਼ਬਦ, ਹੁਕਮ ਅਤੇ ਨਾਮ ਆਦਿ ਸ਼ਬਦਾਂ ਰਾਹੀਂ ਵਿਆਖਿਆ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ। ਇਹ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਨ ਈਸ਼ਵਰ ਦੀ ਅਭਿਵਿਅਕਤੀ ਵੀ ਹੈ, ਅਤੇ ਆਮ ਮਨੁੱਖਾਂ ਦੇ ਅਨੁਭਵ ਤੋਂ ਬਾਹਰ ਹੋਣ ਕਾਰਣ ਇਕ ਰਹੱਸ ਵੀ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਇਸ ਰਹੱਸ ਰੂਪ ਅਭਿਵਿਅਕਤੀ ਦੀ ਅਭਿਵਿਅਕਤੀ ਲਈ ਈਸ਼ਵਰ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਸ਼ਬਦ (special revelation) ਦੁਆਰਾ ਵੀ ਅਭਿਵਿਅਕਤ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਸ਼ਬਦ ਤੋਂ ਭਾਵ ਈਸ਼ਵਰ ਦਾ ਗੁਰੂ ਰਾਹੀਂ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਨ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਰਾਹੀਂ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਨ ਵਿਚ ਪਰਮਾਤਮਾ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਗੁਰੂ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ, ਉਸ ਦੀ ਬਾਣੀ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਅਤੇ ਇਸ ਬਾਣੀ ਦੇ ਅਨਾਹਦ ਸਰੂਪ ਵਿਚ ਪ੍ਰਗਟ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਸ਼ਬਦ ਦੇ ਪਰਮਾਤਮਾ ਰੂਪ, ਗੁਰੂ ਉਪਦੇਸ਼ ਰੂਪ ਅਤੇ ਉਸ ਦੇ ਅਨਾਹਦ ਰੂਪ ਦੀ ਚਰਚਾ ਪਿਛਲੇ ਕਾਂਡ ਵਿਚ ਕੀਤੀ ਜਾ ਚੁੱਕੀ ਹੈ, ਇੱਥੇ ਉਸ ਦੇ ਵਿਅਕਤੀਗਤ ਸ਼ਰੀਰੀ ਗੁਰੂ ਸਰੂਪ ਅਤੇ ਉਸ ਰਹੱਸ-ਅਨੁਭੂਤੀ ਦੀ ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਤੀ ਦਾ ਅਧਿਐਨ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਜਾਏਗਾ ਜਿਸ ਵਿਚ ਸ਼ਬਦ ਦਾ ਅਨਾਹਦ ਰੂਪ ਸਾਕਾਰ ਹੋ ਕੇ ਗੁਰੂ ਉਪਦੇਸ਼ ਰੂਪ ਵਿਚ ਵਿਅਕਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਉਨ੍ਹਾਂ ਕਾਰਣਾਂ ਅਤੇ ਪਰਿਸਥਿਤੀਆਂ ਦਾ ਵੀ ਉੱਲੇਖ ਕੀਤਾ ਜਾਏਗਾ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਗੁਰੂ ਨੂੰ ਇਹ ਸ਼ਬਦ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਦੇ ਨਾਲ ਹੀ *ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ* ਬਾਣੀ ਅਨੁਸਾਰ ਸਾਧਾਰਨ ਸ਼ਬਦ ਦਾ ਅਧਿਐਨ ਵੀ ਪ੍ਰਸਤੁਤ ਕਰਨ ਦਾ ਜਤਨ ਕੀਤਾ ਜਾਏਗਾ।

ਸ਼ਬਦ ਦਾ ਵਿਅਕਤੀਗਤ ਸ਼ਰੀਰੀ ਗੁਰੂ ਸਰੂਪ : ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਬਾਣੀ ਵਿਚ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੇ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਨ ਨੂੰ ਗੁਰੂ ਦੇ ਵਿਅਕਤਿਤ੍ਵ ਵਿਚ ਨਿਹਿਤ ਮੰਨਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਚੋਂ ਅਜੇਹੇ ਉਦਾਹਰਣ ਮਿਲ ਜਾਂਦੇ ਹਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਇਹ ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਹੈ ਕਿ ਪਰਮਾਤਮਾ ਆਪ ਹੀ ਗੁਰੂ ਬਣ ਕੇ ਸੰਸਾਰ ਵਿਚ ਆਇਆ ਹੈ। ਜਿਵੇਂ :

(1) *ਆਪ ਨਰਾਇਣੁ ਕਲਾ ਧਾਰਿ ਜਗ ਮਹਿ ਪਰਵਰਿਯਉ ॥*

ਗਿਆਨ ਦੀ ਪ੍ਰਮਾਣਿਕਤਾ ਦਾ ਕੋਈ ਆਧਾਰ ਹੋਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਪਰ ਇਸ ਗਿਆਨ ਦਾ ਕੋਈ ਅਜੇਹਾ ਆਧਾਰ ਨਹੀਂ; ਇਸ ਲਈ ਭਾਵੇਂ ਇਹ ਅੰਤਰਗਿਆਨ ਉਸ ਅਨੁਭਵ ਕਰਤਾ ਮਨੁੱਖ ਲਈ ਕਿੰਨਾ ਵੀ ਸੱਚਾ ਕਿਉਂ ਨਾ ਹੋਵੇ, ਮਨੋਵਿਗਿਆਨਕ ਪ੍ਰਾਣੀ ਦਾ ਇਹ ਇਕ ਕਾਰਜ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਹੈ ਅਤੇ ਕਿਸੇ ਸਰਵ ਪ੍ਰਵਾਣਿਤ ਸਤਿ ਦੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਉਹ ਸਾਰਵਲੌਕਿਕ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਦਾ। ਇਹ ਅਤਿ ਅਧਿਕ ਜਾਤੀ ਅਤੇ ਨਿਜੀ ਹੈ।[87] ਪਰ ਇਸ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਵੀ ਇਸ ਨੂੰ ਰਦ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ। ਇਸ ਲਈ ਰਹੱਸਵਾਦੀ ਅਨੁਭਵ ਨੂੰ ਨਿਰੋਲ ਵਸਤੂਗਤ ਜਾਂ ਨਿਰੋਲ ਵਿਅਕਤੀਗਤ ਕਹਿਣ ਦੀ ਥਾਂ ਅੰਤਰ-ਵਿਅਕਤੀਗਤ (trans-subjective) ਕਿਹਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ਜਿਸ ਦਾ ਮਤਲਬ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਇਸ ਅਨੁਭਵ ਦੀ ਸਾਰਥਕਤਾ ਦਾ ਸਮਰਥਨ ਕਿਸੇ ਹੋਰ ਰਹੱਸਵਾਦੀ ਦੁਆਰਾ ਸੰਭਵ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਰਹੱਸਵਾਦੀ, ਯਥਾਰਥ ਦੇ ਗੁਣਾਂ ਨੂੰ ਗ੍ਰਹਿਣ ਕਰਨ ਵਿਚ ਸਮਰਥ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਹੀ ਉਸ ਅਨੁਭਵ ਦਾ ਵਸਤੂਗਤ ਸਬੂਤ ਹੈ। ਇਸ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਇਨ੍ਹਾਂ ਗੁਣਾਂ ਸਦਕਾ ਉਹ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਅਤੇ ਸਮਾਜ ਦੀ ਕਾਇਆ ਪਲਟ ਕੇ ਰਖ ਦਿੰਦਾ ਹੈ, ਤਾਰੀਖ ਬਦਲ ਦਿੰਦਾ। ਇਸ ਲਈ ਇਸ ਦਾ ਸਮਾਜ ਉੱਤੇ ਪਏ ਪ੍ਰਭਾਵ ਤੋਂ ਉਸ ਦੇ ਰਹੱਸਵਾਦੀ ਅਨੁਭਵ ਦੀ ਸਾਰਥਕਤਾ ਦੇ ਅਨੁਮਾਨ ਨੂੰ ਵੀ ਅੱਖੋਂ ਉਹਲੇ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਗੱਲਾਂ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਵੀ ਰਹੱਸਵਾਦੀ ਦੇ ਦਾਅਵੇ ਦੀ ਪੂਰਨ ਰੂਪ ਨਾਲ ਪੁਸ਼ਟੀ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ। ਇਸ ਲਈ ਇਹ ਵਸਤੂਗਤ ਅਤੇ ਤਾਰਕਿਕ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਦਾ।[88]

ਰਹੱਸਿਆਤਮਕ ਅਨੁਭਵ ਦੀਆਂ ਬਾਹਰਮੁਖੀ ਅਤੇ ਅੰਤਰਮੁਖੀ ਦੋ ਪ੍ਰਵਿਰਤੀਆਂ ਮੰਨੀਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ ਬਾਹਰਮੁਖੀ ਪ੍ਰਵਿਰਤੀ ਅਤੇ ਜਗਤ ਦੀ ਅਨੇਕਤਾ ਇਕ ਇਕਾਈ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਅਨੁਭਵ ਹੁੰਦੀ ਹੈ।[89] ਇਸੇ ਲਈ 'ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਸਾਹਿੱਤ ਵਿਚ ਰਹੱਸਵਾਦ' ਦੇ ਲੇਖਕ ਸਪਰਜੀਅਨ ਨੇ ਕਿਹਾ ਹੈ ਕਿ ਵਾਸਤਵਿਕ ਅਰਥਾਂ ਵਿਚ ਰਹੱਸਵਾਦੀ ਉਹ ਹੈ ਜਿਸ ਨੂੰ ਇਹ ਪਤਾ ਲਗ ਗਿਆ ਹੈ ਕਿ ਸਮਸਤ ਅਸਤਿਤ੍ਵ ਦੀ ਅਨੇਕਤਾ ਵਿਚ ਏਕਤਾ ਹੈ।[90] ਅੰਤਰਮੁਖੀ ਅਨੁਭੂਤੀ ਵਿਚ ਮਨੁੱਖ ਦੀਆਂ ਸਾਰੀਆਂ ਆਂਤਰਿਕ ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਇਕ ਕੇਂਦਰ ਵੱਲ ਲਗਾਈਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ ਅਤੇ ਸੰਕਲਪ ਦੇ ਇਕ ਕੇਂਦਰ ਬਿੰਦੂ ਉੱਤੇ ਸਥਿਰ ਹੋਣ ਦੇ ਕਾਰਣ ਚੇਤਨਾ ਦਾ ਖੇਤਰ ਸੰਕੁਚਿਤ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੋਹਾਂ ਰਹੱਸਿਆਤਮਕ ਅਨੁਭੂਤੀਆਂ ਦੀ ਸਾਂਝ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਦੋਹਾਂ ਵਿਚੋਂ ਇਕ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੀ ਅਭੇਦਤਾ ਤੇ ਏਕਤਾ ਦਾ ਅਹਿਸਾਸ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਆਰ. ਐਮ. ਬਕ ਨੇ ਇਸ ਅਨੁਭਵ ਦੀ ਬ੍ਰਹਿਮੰਡੀ ਚੇਤਨਾ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਵਿਆਖਿਆ ਕੀਤੀ ਹੈ।[91] ਇਹ ਅਨੁਭਵ ਮਨੁੱਖ ਆਪਣੇ ਅੰਤਰ-ਸਮਾਧਾਨ (inner adjustment) ਦੁਆਰਾ ਸ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਨੂੰ ਵਿਅਸ਼ਟੀ ਰੂਪ ਤੋਂ ਵੱਖ

---

87. "......but such an intution howsoever true it may be to the person who feels it, is a particular function of his psycho-pathic system and can not be universalised as an objective truth acceptable to us all. It is very largely private and personal." (S. N. Das Gupta; *Religion and Rational Outlook;* pp. 345-46)
88. ਡਾ. ਜਗਬੀਰ ਸਿੰਘ : *ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਬਾਣੀ ਵਿਚ ਨੈਤਿਕਤਾ ਦਾ ਸੰਕਲਪ*, ਪੰਨਾ 176 (ਟਾਈਪਡ ਥੀਸਿਸ)
89. *Encylopaedia of Philosophy*; Vol. 5, p. 429
90. "The Mystic in the true sense is one who knows there is unity under diversity in the centre of all existence." (Spurgeon : *Mysticism in English Literature*; p.11)
91. R. M. Buck : *Cosmic Conciousness;* p. 72-75

ਵੱਖ ਭਾਗਾਂ ਵਿਚ ਨਹੀਂ ਬਲਕਿ ਸਮਸ਼ਟੀ ਰੂਪ ਤੋਂ ਉਸ ਦੀ ਆਂਤਰਿਕ ਏਕਤਾ ਵਿਚ ਦੇਖਦਾ ਹੈ।[92] ਦੋਹਾਂ ਵਿਚ ਤਰਕ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਜਿੱਥੇ ਬਾਹਰਮੁਖੀ ਰਹੱਸਵਾਦੀ ਦੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਜਗਤ ਦੇ ਨਾਨਤ੍ਵ ਨੂੰ ਏਕਤ੍ਵ ਵਿਚ ਵੇਖਣ ਦਾ ਜਤਨ ਕਰਦੀ ਹੈ, ਉੱਥੇ ਅੰਤਰਮੁਖੀ ਰਹੱਸਵਾਦੀ ਦੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਨਾਨਤ੍ਵ ਨੂੰ ਵੇਖਣ ਤੋਂ ਹੀ ਇਨਕਾਰੀ ਹੈ। 'ਬਾਹਰਮੁਖੀ ਰਹੱਸਵਾਦ' ਸਮਾਜਕ ਜੀਵਨ ਦੀ ਨਿਖੇਧੀ ਨਹੀਂ ਕਰਦਾ ਸਗੋਂ ਉਸ ਵਿਚ ਸ਼ਾਮਿਲ ਹੋ ਕੇ ਆਪਣੇ ਮੰਤਵ ਦੀ ਸਿੱਧੀ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਦੇ ਉਲਟ ਅੰਤਰਮੁਖੀ ਰਹੱਸਵਾਦ ਨਿਵਿਰਤੀ ਮਾਰਗ ਨੂੰ ਉਤਸ਼ਾਹ ਦਿੰਦਾ ਹੈ, ਤਿਆਗਵਾਦੀ ਜੀਵਨ ਉਪਰ ਬਲ ਦਿੰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਸਮਾਜਕ ਸ਼ਮੂਲੀਅਤ ਤੋਂ ਉਦਾਸੀਨ ਕਰਦਾ ਹੈ।"[93]

ਰਹੱਸ-ਅਨੁਭੂਤੀ ਦੇ ਇਸ ਸੰਖੇਪ ਸਰਵੇਖਣ ਉਪਰੰਤ ਹੁਣ ਅਸੀਂ ਇਹ ਵੇਖਣਾ ਹੈ ਕਿ *ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ* ਵਿਚ ਗੁਰੂਆਂ ਅਤੇ ਸੰਤਾਂ ਦੇ ਇਸ ਅਨੁਭਵ ਦੀ ਕੀ ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਤੀ ਹੈ ਅਤੇ ਇਸ ਅਨੁਭੂਤੀ ਵਿਚ ਗੁਰੂ ਨੂੰ ਗਿਆਨ ਕਿਵੇਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ?

ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਬਾਣੀ ਵਿਚ ਰਹੱਸ-ਅਨੁਭੂਤੀ ਦਾ ਸਰੂਪ : *ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ* ਦੇ ਗੁਰੂ ਅਤੇ ਸੰਤ ਕਵੀਆਂ ਦੀ ਬਾਣੀ ਦੇ ਅਧਿਐਨ ਤੋਂ ਪਤਾ ਚਲਦਾ ਹੈ ਕਿ ਰਹੱਸ-ਅਨੁਭੂਤੀ ਵਿਚ ਪੰਜ ਪ੍ਰਵਿਰਤੀਆਂ ਪੂਰਨ ਰੂਪ ਵਿਚ ਵਿਕਸਿਤ ਦਿਖਾਈ ਦਿੰਦੀਆਂ ਹਨ :

(1) ਸਾਧਕ ਵਿਚ ਸਾਧਯ ਪ੍ਰਤੀ ਤੀਬਰ ਭਾਵਾਤਮਕ ਜਿਗਿਆਸਾ
(2) ਪਿਆਰ ਦੀ ਪ੍ਰਧਾਨਤਾ
(3) ਅਧਿਆਤਮਿਕਤਾ
(4) ਅਦ੍ਵੈਤ ਦੀ ਪ੍ਰਵਿਰਤੀ ਅਤੇ
(5) ਸਾਧਨਾ ਲਈ ਗੁਰੂ ਦੀ ਸ਼ਰਨਾਗਤ

ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਗੁਰੂ ਅਤੇ ਸੰਤ ਕਵੀਆਂ ਦੀ ਇਹ ਰਹੱਸ-ਅਨੁਭੂਤੀ ਭਾਰਤੀ ਅਤੇ ਸੂਫ਼ੀ ਰਹੱਸ ਧਾਰਾਵਾਂ ਦਾ ਮਿਲਨ-ਬਿੰਦੂ ਹੈ, ਜਿਸ ਵਿਚ ਉਪਨਿਸ਼ਦਿਕ ਰਹੱਸਵਾਦ ਦੀ ਅਧਿਆਤਮਕਤਾ, ਅਦ੍ਵੈਤਵਾਦ ਦੀ ਪਵਿਤਰਤਾ, ਯੋਗਿਕ ਰਹੱਸਵਾਦ ਦੀ ਅੰਤਰਮੁਖਤਾ ਅਤੇ ਸੂਫ਼ੀ ਰਹੱਸਵਾਦ ਦੀਆਂ ਪ੍ਰੇਮ, ਬਿਰਹਾ ਅਤੇ ਭਾਵ-ਬਹੁਲਤਾ ਆਦਿ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾਈਆਂ ਪ੍ਰਤੱਖ ਪ੍ਰਤਿਬਿੰਬਿਤ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ।

ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਦੇ ਰਹੱਸਵਾਦੀ ਅਨੁਭਵ ਦਾ ਪ੍ਰਾਣ ਸ਼ਰਧਾ ਹੈ। ਭਾਰਤੀ ਅਤੇ ਪੱਛਮੀ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਨੇ ਸ਼ਰਧਾਂ ਨੂੰ ਸਤਿ ਦੀ ਖੋਜ ਦੀ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਭੂਮਿਕਾ ਮੰਨਿਆ ਹੈ। *ਮੁੰਡਕੋਪ-ਨਿਸ਼ਦ,*[94] *ਕਠੋਪਨਿਸ਼ਦ,*[95] *ਮਹਾਂਭਾਰਤ,*[96] ਅਤੇ *ਬ੍ਰਹਮਸੂਤ੍ਰ*[97] ਵਿਚ ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਹੈ ਕਿ ਅਧਿਆਤਮਿਕਤਾ ਦੇ ਖੇਤਰ ਵਿਚ ਤਰਕ ਦੇ ਆਸਰੇ ਨਹੀਂ ਵਧਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ। *ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ* ਵਿਚ ਵੀ ਇਸ ਸ਼ਰਧਾ ਦੀ

---

92. Dr. R. L. Mukerjee : *The Theory of Art and Mysticism;* p. 12
93. ਡਾ. ਜਗਬੀਰ ਸਿੰਘ : *ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਬਾਣੀ ਵਿਚ ਨੈਤਿਕਤਾ ਦਾ ਸੰਕਲਪ*, ਪੰਨਾ 177 (ਟਾਈਪਡ ਥੀਸਿਸ)
94. *ਮੁੰਡਕੋਪਨਿਸ਼ਦ* : 3.2.3
95. *ਕਠੋਪਨਿਸ਼ਦ* : 2.8
96. *ਮਹਾਂ ਭਾਰਤ ਭੀਸ਼ਮ ਪਰਵ* : 5.12
97. *ਵੇਦਾਂਤ ਸੂਤ੍ਰ* : 1.1.1

"ਕਹਿ ਕਬੀਰ ਮੋਹਿ ਬਿਆਹਿ ਚਲੇ ਹੈ ਪੁਰਖ ਏਕ ਭਗਵਾਨਾ।[109]

ਮਿਲਨ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਇਕਰੂਪਤਾ ਦੀ ਅਵਸਥਾ ਆਉਂਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਵਿਚ ਆਤਮਾ ਪਰਮਾਤਮਾ ਨਾਲ ਇਕ ਰੂਪ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ, ਜਿਵੇਂ :

ਸੂਰਜ ਕਿਰਣਿ ਮਿਲੇ ਜਲ ਕਾ ਜਲੁ ਹੂਆ ਰਾਮ
ਜੋਤੀ ਜੋਤਿ ਰਲੀ ਸੰਪੂਰਨੁ ਥੀਆ ਰਾਮ ॥[110]

ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬਾਨ ਦੀ ਰਹੱਸ-ਅਨੁਭੂਤੀ ਦਾ ਇਹ ਅੰਤਰਮੁਖੀ ਸਰੂਪ ਹੈ। ਬਾਹਰਮੁਖੀ ਰਹੱਸ-ਅਨੁਭਵ ਬਾਰੇ ਉਹ ਲਿਖਦੇ ਹਨ :

"ਸਭ ਮਹਿ ਜੋਤਿ, ਜੋਤਿ ਹੈ ਸੋਇ,
ਤਿਸ ਕੈ ਚਾਨਣਿ ਸਭ ਮਹਿ ਚਾਨਣੁ ਹੋਇ"[111]

ਪ੍ਰਭੂ ਦੇ ਇਸ ਸਾਖਿਆਤ ਉਪਰੰਤ ਮਨੁੱਖੀ ਹਿਰਦੇ ਦੀ ਅਵਿਦਿਆ ਨਾਲ ਭਰੀ ਹੋਈ ਗ੍ਰੰਥੀ ਖੁਲ੍ਹ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਸਭ ਭਰਮਾਂ ਦਾ ਵਿਨਾਸ਼ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।[112] ਪਾਪਾਂ ਤੋਂ ਮੁਕਤ ਹੋ ਕੇ ਜੀਵ ਇਕ ਅਜੇਹੀ ਅਨੰਤ, ਮਹਾਨ ਅਤੇ ਸ੍ਰੇਸ਼ਠ ਅਵਸਥਾ ਵਿਚ ਪੁਜਦਾ ਹੈ[113] ਜਿਸ ਵਿਚ ਉਹ ਬ੍ਰਹਮ ਦਾ ਹੀ ਰੂਪ ਹੋ ਕੇ[114] ਮੌਤ ਤੋਂ ਉੱਚਾ ਹੁੰਦਾ ਹੋਇਆ[115] ਸਦਾ ਲਈ ਅਮਰ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।[116] ਉਸ ਨੂੰ ਸਦਾ ਸਥਿਰ ਰਹਿਣ ਵਾਲੀ ਪਰਮ ਸ਼ਾਂਤੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ[117] ਜਿਸ ਨਾਲ ਉਹ ਸਦਾ ਹੀ ਅਨੰਦਿਤ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ।[118] ਕਬੀਰ ਨੇ ਇਸ ਅਵਸਥਾ ਨੂੰ ਸਹਜ ਅਵਸਥਾ ਆਖਿਆ ਹੈ। *ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ* ਸਾਹਿਬ ਵਿਚ ਅੰਕਿਤ ਸੰਤਾਂ ਅਤੇ ਗੁਰੂਆਂ ਦੀ ਬਾਣੀ ਵਿਚ ਉਪਰੋਕਤ ਰਹੱਸ-ਅਨੁਭੂਤੀ ਦੀਆਂ ਕਈ ਮਿਸਾਲਾਂ ਮਿਲਦੀਆਂ ਹਨ। ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਇਸ ਸਰਵੋਤਮ ਅਨੁਭਵ ਦਾ ਪ੍ਰਦਰਸ਼ਨ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਲਿਖਦੇ ਹਨ ਕਿ :

ਸੂਖ ਮਹਲ ਜਾ ਕੇ ਊਚ ਦੁਆਰੇ ॥ ਤਾ ਮਹਿ ਵਾਸਹਿ ਭਗਤ ਪਿਆਰੇ ॥
ਸਹਜ ਕਥਾ ਪ੍ਰਭ ਕੀ ਅਤਿ ਮੀਠੀ ॥ ਵਿਰਲੈ ਕਾਹੂ ਨੇਤ੍ਰਹੁ ਡੀਠੀ ॥੧॥ ਰਹਾਉ॥
ਤਹ ਗੀਤ ਨਾਦ ਅਖਾਰੇ ਸੰਗਾ ॥ ਊਹਾ ਸੰਤ ਕਰਹਿ ਹਰਿ ਰੰਗਾ ॥
ਤਹ ਮਰਣੁ ਨ ਜੀਵਣੁ, ਸੋਗੁ ਨਾ ਹਰਖਾ ॥ ਸਾਚ ਨਾਮ ਕੀ ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਵਰਖਾ ॥
ਗੁਹਜ ਕਥਾ ਇਹ ਗੁਰ ਤੇ ਜਾਣੀ ॥ ਨਾਨਕੁ ਬੋਲੈ ਹਰਿ ਹਰਿ ਬਾਣੀ ॥[119]

---

109. ਆਸਾ, ਕਬੀਰ, ੪੮੨
110. ਬਿਲਾਵਲ, ੫, ੮੪੬
111. ਧਨਾਸਰੀ, ੧,੬੬੩
112. ਮੁੰਡਕਉਪਨਿਸ਼ਦ : 1.6
113. ਕੇਨਉਪਨਿਸ਼ਦ : 4.9
114. ਮੁੰਡਕ ਉਪਨਿਸ਼ਦ : 3.2.1
115. ਸਵੇਤਾਸਵਤਰ ਉਪਨਿਸ਼ਦ : 4.15
116. ਬ੍ਰਿਹਦਾਰਣਯਕ ਉਪਨਿਸ਼ਦ : 4.4.14
117. ਕਠੋਪਨਿਸ਼ਦ : 2.2.13
118. ਤੈਤਿਰੀਯ ਉਪਨਿਸ਼ਦ : 7.1
119. ਸੂਹੀ, ੫,੭੩੯
ਹੋਰ ਵੇਖੋ : ਸਾਰੰਗ, ੫, ੧੨੨੬-੨੭; ਗਉੜ : ੫,੧੮੬; ਬਿਲਾਵਲ, ੫, ੮੨੧; ਸਾਰੰਗ ੫,੧੨੦੫; ਆਸਾ, ੫. ੩੮੫; ਬਿਲਾਵਲ, ੪,੮੨੨; ਗਉੜੀ ਰਵਿਦਾਸ, ੩੪੫; ਸੋਰਠਿ ੫,੬੧੨; ਗਉੜ; ਕਬੀਰ, ੩੩੧-੩੨; ਆਸਾ ੪, ੪੪੨-੪੩; ਸੂਹੀ, ੫, ੭੪੨

ਇਹ ਵਿਸਮਾਦ ਦੀ ਅਵਸਥਾ ਹੈ। ਇਸ ਵਿਚ ਅਠੇ ਪਹਰ ਅਨਹਦ ਧੁਨ ਵਜਦੀ ਹੈ। ਹਉ ਮਰ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਤ੍ਰਿਸ਼ਨਾ ਖ਼ਤਮ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ, ਨਾਮ ਵਿਚ ਮਨ ਲੀਨ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਨੇਤਰ ਸੁੰਦਰ ਨੇਤਰਾਂ ਵਾਲੇ ਹਰੀ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਵਿਚ ਰੰਗੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਜੀਭ ਹਰੀ ਦਾ ਰਸ ਚੁੰਘਦੀ ਹੈ। ਸਾਰਾ ਆਪਾ ਨਾਮ ਰਸ ਨਾਲ ਮਹਿਕ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਇਸ ਅਵਸਥਾ ਦਾ ਇਕ ਅਨੁਪਮ ਦ੍ਰਿਸ਼ ਉਲੀਕਦੇ ਹੋਏ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ ਕਿ :

ਹਉ ਮੁਆ ਮੈ ਮਾਰਿਆ, ਪਉਣੁ ਵਹੈ ਦਰੀਆਉ ॥
ਤ੍ਰਿਸਨਾ ਥਕੀ ਨਾਨਕਾ ਜਾ ਮਨੁ ਰਤਾ ਨਾਇ ॥
ਲੋਇਣ ਰਤੇ ਲੋਇਣੀ, ਕੰਨੀ ਸੁਰਤਿ ਸਮਾਇ ॥
ਜੀਭ ਰਸਾਇਣਿ ਚੂਨੜੀ, ਰਤੀ ਲਾਲ ਲਵਾਇ ॥
ਅੰਦਰੁ ਮੁਸਕਿ ਝਕੋਲਿਆ, ਕੀਮਤਿ ਕਹੀ ਨ ਜਾਇ ॥[120]

ਇਹ ਅਵਸਥਾ ਅਨਿਰਵਚਨੀਯ ਹੈ। ਇਸ ਦਾ ਕੋਈ ਮੁਲ ਨਹੀਂ। ਕੇਵਲ ਅਨੁਭਵ ਕਰਨ ਵਾਲਾ ਹੀ ਜਾਣਦਾ ਹੈ, ਕਹਿਣ ਸੁਣਾਉਣ ਤੋਂ ਪਰੇ ਹੈ। ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਰਸ ਨਾਲ ਭਰਪੂਰ ਇਹ ਅਵਸਥਾ ਪੂਰਨ ਤ੍ਰਿਪਤੀ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਲਿਖਦੇ ਹਨ :

ਤ੍ਰੈ ਗੁਣ ਰਹਤ ਰਹੈ ਨਿਰਾਰੀ ਸਾਧਿਕ ਸਿਧ ਨ ਜਾਨੈ ॥
ਰਤਨ ਕੋਠੜੀ ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਸੰਪੂਰਨ ਸਤਿਗੁਰ ਕੈ ਖਜਾਨੈ ॥
ਅਚਰਜੁ ਕਿਛੁ ਕਹਣੁ ਨ ਜਾਈ ॥ ਬਸਤੁ ਅਗੋਚਰ ਭਾਈ ॥੧॥ ਰਹਾਉ॥
ਮੋਲੁ ਨਾਹੀ ਕਛੁ ਕਰਣੈ ਜੋਗਾ ਕਿਆ ਕੋ ਕਹੈ ਸੁਣਾਵੈ ॥
ਕਥਨ ਕਹਣ ਕਉ ਸੋਝੀ ਨਾਹੀ ਜੋ ਪੇਖੈ ਤਿਸੁ ਬਣਿ ਆਵੈ ॥[121]

ਰਹੱਸ-ਅਨੁਭੂਤੀ ਵਿਚ ਈਸ਼ਵਰ ਦਾ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਨ : ਇਸ ਰਹੱਸ-ਅਨੁਭੂਤੀ ਦੀ ਅਵਸਥਾ ਵਿਚ ਪਰਮਾਤਮਾ ਗੁਰੂ ਪ੍ਰਤਿ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਅਭਿਵਿਅਕਤ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਈਸ਼ਵਰ ਅਭਿਵਿਅਕਤੀ ਦਾ ਇਹ ਵਿਧਾਨ ਹਿੰਦੂ ਧਰਮ, ਈਸਾਈ ਅਤੇ ਇਸਲਾਮ ਵਿਚ ਵੀ ਮੌਜੂਦ ਹੈ। ਅਦ੍ਵੈਤ ਵੇਦਾਂਤ ਅਨੁਸਾਰ ਸ਼ਬਦ (revelation) ਦੀ ਇਹ ਅਨੁਭੂਤੀ ਉਪਨਿਸ਼ਦਾ ਦੇ ਨਿਧਿਆਸਨ, ਮਨਨ ਅਤੇ ਧਿਆਨ ਮਗਨਤਾ ਰਾਹੀਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਈਸਾਈ ਮਤ ਅਨੁਸਾਰ ਇਹ ਇਕ ਅਤਿ ਵਿਸਮਾਦ ਭਰੀ ਅਵਸਥਾ ਹੈ ਜਿਸ ਵਿਚ ਸਦਾ ਸਲਾਮਤ ਨਿਰੰਕਾਰੀ ਜੋਤਿ ਮਨੁੱਖੀ ਆਤਮਾ ਵਿਚ ਸਾਖਿਅਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਅਲੌਕਿਕ ਅਨੰਦ ਨੂੰ ਮਾਣਿਆ ਤਾਂ ਜਾ ਸਕਦਾ ਪਰ ਹੂਬਹੂ ਚਿਤਰਿਆ ਨਹੀਂ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ।। ਇਸਲਾਮ ਵਿਚ ਅਨੁਭੂਤੀ ਦੇ ਇਸ ਸਰੂਪ ਨੂੰ ਮਿਆਰਾਜ ਵਾਲੀ ਘਟਨਾ ਵਿਚੋਂ ਵੇਖਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਕੁਰਾਨ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਇਸਲਾਮ ਦੀਆਂ ਕਈ ਪੁਸਤਕਾਂ ਵਿਚੋਂ ਹਜ਼ਰਤ ਮੁਹੰਮਦ ਨੂੰ ਹੋਏ ਖ਼ੁਦਾ ਦੇ ਦੀਦਾਰ ਸਬੰਧੀ ਸੰਕੇਤ ਉਪਲਬਧ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਅਨੁਭੂਤੀ ਵਿਚ ਖ਼ੁਦਾ ਦੇ ਪ੍ਰਗਟਾ ਨੂੰ ਨੂਰ ਦੱਸਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਹਦੀਸ ਬੁਖਾਰੀ ਅਨੁਸਾਰ ਇਕ ਦਫ਼ਾ ਹਜ਼ਰਤ ਮੁਹੰਮਦ ਖ਼ੁਦਾ ਦੇ ਇੰਨੇ ਨੇੜੇ ਪੁੱਜ ਗਏ ਸਨ ਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਅਤੇ ਖ਼ੁਦਾ ਦੇ ਦਰਮਿਆਨ ਕੇਵਲ ਦੋ ਕਮਾਨਾਂ ਦੀ ਹੀ ਵਿਥ ਬਾਕੀ ਰਹਿ ਗਈ ਸੀ। ਹਦੀਸ ਮੁਸਲਿਮ ਅਤੇ ਤਰਮਿਜ਼ੀ ਵਿਚੋਂ ਵੀ ਮੁਹੰਮਦ ਨੂੰ ਹੋਏ ਇਲਾਹੀ ਦੀਦਾਰ ਦੇ ਉੱਲੇਖ ਮਿਲਦੇ ਹਨ।[122]

---

120. ਵਾਰ ਮਾਰੂ, ੧. ੧੦੯੧
121. ਰਾਮਕਲੀ, ੫.੮੮੩
122. ਮੌਲਾਣਾ ਸਈਅਦ : *ਵਹੀ ਇਲਾਹੀ*, ਪੰਨਾ 56

ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਬਾਣੀ ਅਨੁਸਾਰ ਗੁਰੂ ਅਤੇ ਪਰਮਾਤਮਾ ਅਭੇਦ ਦਸੇ ਗਏ ਹਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਸੂਰਜ-ਕਿਰਨ, ਅਤੇ ਜਲ-ਤਰੰਗ ਦੇ ਮਿਲਾਪ ਦੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਪੂਰਨ ਹਲੂਲਤਾ ਵਿਦਮਾਨ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਸੂਫ਼ੀਆਂ ਦੀ ਹਕੀਕਤ ਅਤੇ ਫ਼ਨਾਹ-ਫ਼ਿੱਲਾ ਦੀ ਮਨਜ਼ਿਲ ਨਾਲ ਇਸ ਦੀ ਸਮਾਨਤਾ ਦਰਸਾਈ ਜਾ ਸਕਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਖ਼ੁਦਾ ਦੇ ਦਰਸ਼ਨ ਦੋ ਵਾਰੀ ਹੀ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੇ ਬਲਕਿ ਰਹੱਸ-ਅਨੁਭੂਤੀ ਦੀ ਅਵਸਥਾ ਦੀ ਸਥਿਰਤਾ ਦੇ ਨਾਲ ਨਾਲ ਇਲਾਹੀ ਦੀਦਾਰ ਵੀ ਅੱਠੇ ਪਹਿਰ ਨਿਰੰਤਰ ਕਾਇਮ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਰਹੱਸ-ਅਨੁਭੂਤੀ ਵਿਚ ਈਸ਼ਵਰ ਦੇ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਨ ਦਾ ਜਿੰਨਾ ਜ਼ਿਆਦਾ ਬਿਆਨ *ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ* ਬਾਣੀ ਵਿਚ ਮੌਜੂਦ ਹੈ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਨਾ *ਬਾਈਬਲ* ਵਿਚ, ਨਾ *ਕੁਰਾਨ* ਵਿਚ, ਨਾ ਉਪਨਿਸ਼ਦਾਂ ਵਿਚ, ਨਾ *ਗੀਤਾ* ਵਿਚ ਤੇ ਨਾ ਹੀ ਵੇਦਾਂ ਵਿਚੋਂ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਉਸ ਦਾ ਕਾਰਨ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਵੇਦਾਂ ਵਿਚ ਵੱਖ ਵੱਖ ਦੇਵਤਿਆਂ ਦੀ ਉਪਾਸਨਾ, ਉਪਨਿਸ਼ਦਾਂ ਵਿਚ ਗਿਆਨ ਚਰਚਾ, *ਗੀਤਾ* ਵਿਚ ਗਿਆਨ, ਭਗਤੀ ਅਤੇ ਕਰਮ ਯੋਗ ਆਦਿ ਦਾ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ ਵਿਵੇਚਨ, *ਕੁਰਾਨ* ਵਿਚ ਉਪਦੇਸ਼ਾਂ, ਘਟਨਾਵਾਂ ਅਤੇ ਬਾਈਬਲ ਵਿਚ ਕਹਾਣੀਆਂ ਆਦਿ ਦਾ ਉੱਲੇਖ ਵਧੇਰੇ ਹੋਣ ਕਾਰਣ ਇਨ੍ਹਾਂ ਗ੍ਰੰਥਾਂ ਵਿਚ *ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ* ਬਾਣੀ ਦੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਭਗਤੀ ਯੁਕਤ ਮਨੁੱਖੀ ਆਤਮਾ ਦੀ ਪਰਮੇਸ਼ਰ ਦੇ ਮਿਲਾਪ ਲਈ ਤੜਪ, ਵਿਲਕਣੀ ਤੇ ਉਸ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਉਪਰੰਤ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋਈ ਅਨੰਦ ਯੁਕਤ ਆਤਮ ਅਵਸਥਾ ਦੇ ਚਿਤਰਣ ਦਾ ਅਭਾਵ ਹੈ। ਇਸ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ *ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ* ਬਾਣੀ ਅਨੁਸਾਰ ਈਸ਼ਵਰ ਦਾ ਗੁਰਬਾਣੀ ਰੂਪ ਵਿਚ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਨ ਗੁਰੂਆਂ ਦੇ ਹਿਰਦੇ ਵਿਚ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਧ ਇਸੇ ਰਹੱਸ-ਅਨੁਭੂਤੀ ਵਿਚ ਹੀ ਹੋਇਆ ਹੈ।

ਗੁਰਬਾਣੀ ਦੇ ਆਵੇਸ਼ ਦੇ ਹੋਰ ਵੀ ਕਈ ਕਾਰਨ ਹੋ ਸਕਦੇ ਹਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਅੱਗੇ ਕੀਤਾ ਜਾਏਗਾ, ਪਰ ਹਰ ਕਾਰਨ ਸਮੇਂ ਇਸ ਰਹੱਸ-ਅਨੁਭੂਤੀ ਦਾ ਕਾਇਮ ਰਹਿਣਾ ਅਨਿਵਾਰਯ ਹੈ। ਭਾਵੇਂ ਇਹ ਵੀ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਰਹੱਸ-ਅਨੁਭੂਤੀ ਦੇ ਸਮੇਂ ਉਸ ਦੀ ਅਭਿਵਿਅਕਤੀ ਅਸੰਭਵ ਹੈ ਪਰ *ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ* ਬਾਣੀ ਅਨੁਸਾਰ ਇਹ ਰਹੱਸ-ਅਨੁਭੂਤੀ ਅਤੇ ਉਸ ਦੀ ਅਭਿਵਿਅਕਤੀ ਇਕੋ ਸਮੇਂ ਹੀ ਸੰਭਵ ਹੋ ਸਕਦੀ ਹੈ। *ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ* ਬਾਣੀ ਵਿਚੋਂ ਹੇਠ ਲਿਖੀਆਂ ਤੁਕਾਂ ਇਸ ਕਥਨ ਦੇ ਪ੍ਰਮਾਣ ਵਜੋਂ ਪੇਸ਼ ਕੀਤੀਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ :

(ੳ) *ਬੇਦ ਕਤੇਬ ਸੰਸਾਰ ਹਭਾਹੂੰ ਬਾਹਰਾ ॥*
ਨਾਨਕ ਕਾ ਪਾਤਿਸਾਹੁ ਦਿਸੈ ਜਾਹਰਾ ॥[123]

(ਅ) *ਦੁਇ ਦੁਇ ਲੋਚਨ ਪੇਖਾ ॥ ਹਉ ਹਰਿ ਬਿਨੁ ਅਉਰੁ ਨ ਦੇਖਾ ॥*[124]

(ੲ) *ਦਰਸਨੁ ਦੇਖਤ ਦੋਖ ਨਸੇ ॥ ਕਬਹੁ ਨ ਹੋਵਹੁ ਦ੍ਰਿਸਟਿ*
ਅਗੋਚਰ ਜੀਅ ਕੈ ਸੰਗਿ ਬਸੇ ॥[125]
ਮਨਿ ਤਨਿ ਰਵਿ ਰਹਿਆ ਜਗਦੀਸੁਰ ਪੇਖਤ ਸਦਾ ਹਜੂਰੇ ॥
ਨਾਨਕ ਰਵਿ ਰਹਿਓ ਸਭ ਅੰਤਰਿ ਸਰਬ ਰਹਿਆ ਭਰਪੂਰੇ ॥[126]

ਇਨ੍ਹਾਂ ਤੁਕਾਂ ਵਿਚੋਂ ਪ੍ਰਤੱਖ ਪ੍ਰਗਟ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਗੁਰੂ ਅਤੇ ਸੰਤ ਕਵੀ ਇਕੋ ਸਮੇਂ ਰਹੱਸ-ਅਨੁਭੂਤੀ

123. ਆਸਾ, ਪ. ੩੯੭
124. ਸੋਰਠਿ ਕਬੀਰ, ੬੫੫
125. ਬਿਲਾਵਲ, ਪ. ੮੨੬
126. ਮਲਾਰ, ਪ.੧੨੬੯

ਦਾ ਵੀ ਅਨੰਦ ਮਾਣ ਰਹੇ ਹਨ ਅਤੇ ਉਸ ਸਮੇਂ ਉਸ ਦੀ ਗੁਰਬਾਣੀ ਰੂਪ ਵਿਚ ਅਭਿਵਿਅਕਤੀ ਵੀ ਕਰ ਰਹੇ ਹਨ। ਇਸੇ ਲਈ ਗੁਰੂਆਂ ਨੇ ਇਸ ਬਾਣੀ ਨੂੰ "ਸਾਚੀ ਬਾਣੀ ਮੀਠੀ ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਧਾਰ" ਕਿਹਾ ਹੈ। ਜਿਸ ਬਾਣੀ ਅਤੇ ਉਸ ਦੇ ਰਹੱਸ-ਅਨੁਭੂਤੀ ਸਰੂਪ ਵਿਚ ਵਿਥ ਰਹਿ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਉਸ ਨੂੰ ਗੁਰੂ ਅਮਰਦਾਸ ਜੀ ਨੇ ਕੱਚੀ ਬਾਣੀ ਕਿਹਾ ਹੈ।

ਇਸਲਾਮ ਅਤੇ ਇਸਾਈ ਮਤ ਵਿਚ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੀ ਗਿਆਨ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਦੇ ਉੱਲੇਖਾਂ ਦਾ ਆਭਾਵ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਧਰਮਾਂ ਅਨੁਸਾਰ ਜਿਬਰਾਈਲ ਆਦਿ ਫ਼ਰਿਸ਼ਤੇ ਇਲਾਹੀ ਪੈਗਾਮ ਨੂੰ ਨਬੀਆਂ ਤਕ ਪਹੁੰਚਾਉਂਦੇ ਹਨ। ਇਸਲਾਮ ਵਿਚ ਵਹੀ ਖ਼ਫੀ ਵਹੀ ਮੱਤਲੂ, ਇਲਹਾਮ, ਸੁਪਨੇ ਅਤੇ ਕਸ਼ਫ ਆਦਿ ਦੀ ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਆ *ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ* ਬਾਣੀ ਅਨੁਸਾਰ ਰਹੱਸ-ਅਨੁਭੂਤੀ ਦੀ ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਆ ਨਾਲੋਂ ਵੱਖਰੀ ਹੈ। ਵੇਦਾਂ ਵਿਚ ਰੂਹਾਨੀਅਤ ਨਾਲੋਂ ਕਲਪਨਾ ਦਾ ਪਰਵਾਜ਼ ਅਧਿਕ ਹੈ। ਉਪਨਿਸ਼ਦਾ ਦਾ ਗਿਆਨ ਰੂਹਾਨੀ ਨਾਲੋਂ ਦਿਮਾਗੀ ਪੱਧਰ ਦਾ ਵਧੇਰੇ ਹੈ ਪਰ *ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ* ਬਾਣੀ ਦੇ ਆਵੇਸ਼ ਦਾ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਰੂਪ ਰਹੱਸ-ਅਨੁਭੂਤੀ ਹੈ ਜੋ ਮੱਧ ਕਾਲੀਨ ਸੰਤਾਂ ਨਾਲ ਮੇਲ ਖਾਂਦਾ ਹੈ।

ਦੈਵੀ ਘਟਨਾਵਾਂ ਸਮੇਂ ਈਸ਼ਵਰ ਦੀ ਅਭਿਵਿਅਕਤੀ : ਸਿੱਖ ਧਰਮ ਵਿਚ ਉਪਰੋਕਤ ਰਹੱਸ-ਅਨੁਭੂਤੀ ਦੁਆਰਾ ਅਭਿਵਿਅਕਤੀ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਈਸ਼ਵਰ ਇਤਿਹਾਸ ਦੀਆਂ ਦੈਵੀ ਘਟਨਾਵਾਂ ਸਮੇਂ ਵੀ ਗੁਰੂ ਰਾਹੀਂ ਅਭਿਵਿਅਕਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਪੁਰਾਤਨ ਜਨਮ ਸਾਖੀ ਦੀ ਵੇਈ ਨਦੀ ਪ੍ਰਵੇਸ਼ ਵਾਲੀ ਸਾਖੀ ਵਿਚ ਜਦੋਂ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੇ ਸੇਵਕ ਗੁਰੂ ਨੂੰ ਨਿਰੰਕਾਰ ਦੀ ਦਰਗਾਹ ਵਿਚ ਲੈ ਜਾਂਦੇ ਹਨ ਤਾਂ ਅਕਾਲ ਪੁਰਖ ਪ੍ਰਗਟ ਰੂਪ ਵਿਚ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਨਿਰੰਕਾਰੀ ਮਿਸ਼ਨ ਦੇ ਪ੍ਰਚਾਰ ਲਈ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਆਦੇਸ਼ ਦਿੰਦਾ ਹੋਇਆ ਜਗਤ ਗੁਰੂ ਸਥਾਪਿਤ ਕਰਕੇ ਭੇਜਦਾ ਹੈ।[127] ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਆਪਣੀ ਰਚਨਾ ਵਿਚ ਅਕਾਲ ਪੁਰਖ ਨਾਲ ਹੋਈ ਇਕ ਅਜੇਹੀ ਵਾਰਤਾਲਾਪ ਦਾ ਜਿਕਰ ਕਰਦੇ ਹਨ ਜਿਸ ਵਿਚ ਉਹ ਪਰਮਾਤਮਾ ਕੋਲੋਂ ਖਾਲਸਾ ਪੰਥ ਨੂੰ ਸੰਸਾਰ ਵਿਚ ਪ੍ਰਚਲਿਤ ਕਰਨ ਲਈ ਸਹਾਇਤਾ ਮੰਗਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਅਕਾਲ ਪੁਰਖ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਸਰਬ ਕਲਾ ਸੰਪੰਨ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਆਪਣਾ ਪੁੱਤਰ ਸਥਾਪਿਤ ਕਰਕੇ ਵਿਸ਼ਵ ਕਲਿਆਣ ਲਈ ਭੇਜਦੇ ਹਨ।

ਈਸਾਈ ਮਤ ਅਤੇ ਇਸਲਾਮ ਵਿਚ ਪਰਮਾਤਮਾ ਨਾਲ ਗੁਰੂ ਦੀ ਪ੍ਰਤੱਖ ਗਲਬਾਤ ਦਾ ਵਿਧਾਨ ਉਪਲਬਧ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ। ਹਾਂ, ਮਿਆਰਾਜ ਦੀ ਘਟਨਾ ਵਿਚ ਇਸ ਦੇ ਕੁਝ ਅੰਸ਼ ਅਵੱਸ਼ ਮਿਲ ਸਕਦੇ ਹਨ। ਗੁਰਮਤਿ ਅਤੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਧਰਮਾਂ ਦੀ ਮਾਨਿਅਤਾ ਵਿਚ ਇਕ ਫ਼ਰਕ ਇਹ ਵੀ ਹੈ ਕਿ ਸਿੱਖ ਧਰਮ ਵਿਚ ਇਹ ਹੁਕਮ ਆਕਾਲ ਪੁਰਖ ਗੁਰੂ ਨੂੰ ਖੁਦ ਦਿੰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਆਪਣੇ ਦੀਦਾਰ ਵੀ ਬਖ਼ਸ਼ਦਾ ਹੈ, ਪਰ ਇਨ੍ਹਾਂ ਧਰਮਾਂ ਵਿਚ ਖੁਦਾ ਫ਼ਰਿਸ਼ਤਿਆਂ ਰਾਹੀਂ ਗਿਆਨ ਦੀ ਅਭਿਵਿਅਕਤੀ ਕਰਦਾ ਹੈ ਜਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਹੇਠ ਨਬੀਆਂ ਨੂੰ ਗਿਆਨ ਨਾਜ਼ਲ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਪੁਰਾਤਨ ਜਨਮ ਸਾਖੀ ਅਨੁਸਾਰ ਨਿਰੰਕਾਰ ਦੇ ਸੇਵਕਾਂ ਦੁਆਰਾ ਗੁਰੂ ਦਾ ਈਸ਼ਵਰ ਦੇ ਰੂਬਰੂ ਜਾਣਾ ਕੇਵਲ ਇਕ ਮਿਥਿਹਾਸਕ ਘਟਨਾ ਪ੍ਰਤੀਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ *ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ* ਸਾਹਿਬ ਅਨੁਸਾਰ ਗੁਰੂ, ਈਸ਼ਵਰ ਨਾਲ ਆਪਣਾ ਮਿਲਾਪ ਸਥਾਪਿਤ ਕਰਨ ਲਈ ਆਪਣੇ ਆਪ ਵਿਚ ਪੂਰਨ ਭਾਂਤ ਸਮਰਥ ਹੈ। ਉਹ ਕੇਵਲ ਈਸ਼ਵਰ-ਗੁਰੂ ਦੀ ਹੀ ਸਹਾਇਤਾ ਦਾ ਲੋੜਵੰਦ ਹੈ। ਉਸ

---

127. ਡਾ. ਭਾਈ ਵੀਰ ਸਿੰਘ ਪੁਰਾਤਨ ਜਨਮ ਸਾਖੀ (ਸੰਪਾਦਿਤ), ਪੰਨਾ 15

ਨੂੰ ਪ੍ਰਭੂ ਮਿਲਾਪ ਲਈ ਕਿਤੇ ਜਾਣ ਦੀ ਲੋੜ ਨਹੀਂ। ਉਸ ਦਾ ਮਿਲਾਪ ਸੁਭਾਵਕ ਹੀ ਅੱਠੇ ਪਹਿਰ ਅੰਤਰ ਆਤਮੇ ਕਾਇਮ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੀ ਬਾਣੀ ਵਿਚ ਇਕ ਥਾਂ ਸਪੱਸ਼ਟ ਲਿਖਿਆ ਹੈ ਕਿ ਅਕਾਲ ਪੁਰਖ ਨੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਤੌਰ ਤੇ ਆਪਣੇ ਮਹਿਲਾਂ ਵਿਚ ਬੁਲਾ ਕੇ ਅਤੇ ਸਿਫ਼ਤ ਸਲਾਹ ਦੀ ਦਾਤ ਬਖਸ਼ ਕੇ ਮਿਸ਼ਨ ਦੇ ਪ੍ਰਚਾਰ ਲਈ ਹਦਾਇਤ ਕੀਤੀ।[128] ਇਹ ਮਹਿਲ ਅੰਤਰ ਆਤਮਾ ਵਿਚ ਗੁਰੂ-ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੀ ਨਿਰੰਤਰ ਇਕਰੂਪਤਾ ਤੋਂ ਉਪਜੀ ਦੀਦਾਰ ਦੀ ਅਵਸਥਾ ਹੀ ਹੈ।

ਗੁਰੂ ਦੇ ਕਰਾਮਾਤੀ ਕਾਰਜਾਂ ਰਾਹੀਂ ਈਸ਼ਵਰ ਦੀ ਅਭਿਵਿਅਕਤੀ : ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਅਤੇ ਹੋਰ ਗੁਰੂਆਂ ਦੇ ਜੀਵਨ ਬਿਰਤਾਂਤਾਂ ਵਿਚ ਅੰਕਿਤ ਕਰਾਮਾਤਾਂ ਦੇ ਉੱਲੇਖ ਤੋਂ ਇਹ ਗੱਲ ਵਿਦਿਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਕਿ ਈਸਾਈ ਅਤੇ ਇਸਲਾਮ ਧਰਮ ਵਾਂਗ ਸਿੱਖ ਧਰਮ ਵਿਚ ਪਰਮਾਤਮਾ ਗੁਰੂ ਦੇ ਕਰਾਮਾਤੀ ਕਾਰਜਾਂ ਵਿਚੋਂ ਵੀ ਅਭਿਵਿਅਕਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਦੀ ਕਰਾਮਾਤੀ ਪ੍ਰਤਿਭਾ ਉਸ ਦੀ ਉਹ ਅਲੋਕਿਕ ਰੂਹਾਨੀ ਸਮਰਥਾ ਹੈ ਜੋ ਮਨੁੱਖੀ ਸੋਚਨੀ ਅਤੇ ਕਲਪਨਾ ਦੀ ਪਹੁੰਚ ਤੋਂ ਵੀ ਪਰੇ ਹੈ ਅਤੇ ਜਿਸ ਦੇ ਉੱਲੇਖ *ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ* ਬਾਣੀ ਵਿਚ ਵਿਆਪਕ ਰੂਪ ਨਾਲ ਉਪਲਬਧ ਹੁੰਦੇ ਹਨ।

ਇਤਿਹਾਸਕ ਅਤੇ ਸਮਾਜਕ ਸੰਕਟ ਸਮੇਂ ਈਸ਼ਵਰ ਦੀ ਅਭਿਵਿਅਕਤੀ : *ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ* ਬਾਣੀ ਅਨੁਸਾਰ ਪ੍ਰਭੂ ਅਭਿਵਿਅਕਤੀ ਸਮਾਜਕ ਪ੍ਰਕਰਣ ਵਿਚ ਕਿਸੇ ਇਤਿਹਾਸਕ ਸੰਕਟ ਦੇ ਸਮੇਂ ਵੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਪਰ ਬਾਹਰੀ ਹਾਲਾਤ ਭਾਵੇਂ ਕਿਹੋ ਜਿਹੇ ਹੋਣ ਅੰਤਰ ਆਤਮੇ ਗੁਰੂ ਰਬ ਨਾਲ ਅਭੇਦ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਸਦਾ ਹੀ ਰਹੱਸ-ਅਨੁਭੂਤੀ ਦੀ ਅਵਸਥਾ ਵਿਚ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇ ਪ੍ਰਸੰਗ ਵਿਚ ਇਸ ਸਬੰਧੀ ਲਿਖਦਾ ਹੋਇਆ ਮੈਕਲੋਡ ਕਹਿੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਇਹ ਬਾਹਰੀ ਹਾਲਾਤ ਵੀ ਆਂਤਰਿਕ ਅਨੁਭੂਤੀ ਵਿਚ ਸਹਾਇਕ ਸਿੱਧ ਹੁੰਦੇ ਹਨ।[129] ਇਹ ਸੰਕਟ ਰਾਜਸੀ, ਸਾਮਜਕ ਅਤੇ ਧਾਰਮਕ ਆਦਿ ਕਈ ਰੂਪ ਧਾਰਨ ਕਰ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਜਦੋਂ ਮਨੁੱਖ ਦੀ ਅਖਲਾਕੀ ਗਿਰਾਵਟ ਚਰਮ ਸੀਮਾ ਤਕ ਪੁੱਜ ਜਾਏ, ਜ਼ੁਲਮ ਅਤੇ ਤਸ਼ੱਦਦ ਵੀ ਸਿਖਰ ਦੇ ਪੁੱਜ ਜਾਣ, ਹਰ ਥਾਂ ਕੂੜ ਦੀ ਪ੍ਰਧਾਨਤਾ ਦਿਖਾਈ ਦੇਵੇ, ਅਗਿਆਨ ਦਾ ਘੁੱਪ ਹਨ੍ਹੇਰਾ ਛਾ ਜਾਏ ਧਰਮਾਂ ਦੀ ਖਿਚੋਤਾਣ ਵਧ ਜਾਏ, ਤੰਤਰਾਂ ਮੰਤਰਾਂ ਵਿਚ ਫ਼ਸ ਕੇ ਪੱਥ-ਭ੍ਰਸ਼ਟ ਹੋ ਜਾਣ, ਪਰਾਇਆ ਹਕ ਰੂਪੀ ਮੁਰਦਾਰ ਖਾਣ ਵਿਚ ਪਰਹੇਜ ਨਾ ਕਰਨ, ਰਾਜੇ ਸ਼ੀਂਹ ਤੇ ਮੁਕੱਦਮ ਕੁੱਤੇ ਬਣ ਜਾਣ, ਰਿਸ਼ਵਤ ਵੱਡੀ ਜ਼ੋਰਾਂ ਤੇ ਹੋਵੇ, ਸੰਸਾਰਿਕ ਰਿਸ਼ਤਿਆਂ ਦਾ ਪਰਸਪਰ ਪਿਆਰ ਕੇਵਲ ਲੋਭ ਤੇ ਹੀ ਆਧਾਰਿਤ ਹੋ ਜਾਏ, ਲੋਕੀਂ ਧਾਰਮਕ ਸ਼ਰ੍ਹਾ ਦੇ ਹੀ ਗ਼ੁਲਾਮ ਬਣ ਜਾਣ, ਪੀਰ ਪੈਗੰਬਰ, ਔਲੀਏ, ਗਉਂਸ, ਕੁਤਬ, ਆਦਿ ਕਈ ਭੇਖ ਤੇ ਰਾਹ ਪੈਦਾ ਕਰਕੇ ਮਨੁੱਖਤਾ ਨੂੰ ਖੇਰੂੰ ਖੇਰੂੰ ਕਰ ਦੇਣ, ਗਉ ਗਰੀਬ ਦਾ ਕਤਲੇਆਮ ਹੋਵੇ ਅਤੇ ਜਦੋਂ ਹਰ ਪਾਸੇ ਆਪ ਦਾ

---

128. *ਹਉ ਢਾਢੀ ਵੇਕਾਰੁ ਕਾਰੈ ਲਾਇਆ ॥ ਰਾਤਿ ਦਿਹੈ ਕੈ ਵਾਰ ਧੁਰਹੁ ਫੁਰਮਾਇਆ ॥*
ਢਾਢੀ ਸਚੈ ਮਹਲਿ ਖਸਮਿ ਬੁਲਾਇਆ ॥ ਸਚੀ ਸਿਫਤਿ ਸਾਲਾਹ ਕਪੜਾ ਪਾਇਆ ॥
ਸਚਾ ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਨਾਮੁ ਭੋਜਨੁ ਆਇਆ ॥ ਗੁਰਮਤੀ ਖਾਧਾ ਰਜਿ ਤਿਨਿ ਸੁਖੁ ਪਾਇਆ ॥
ਢਾਢੀ ਕਰੇ ਪਸਾਉ ਸਬਦੁ ਵਜਾਇਆ ॥ ਨਾਨਕ ਸਚੁ ਸਾਲਾਹਿ ਪੂਰਾ ਪਾਇਆ ॥

ਵਾਰ ਮਾਝ, ੧.੧੫੦

129. "There is in his works a much stronger emphasis upon the significance of external circumstances and phenomena as aids to the necessary in ward perception."
(W. H. Mcleod : *Guru Nanak and The Sikh Religion;* p. 193)

ਹੀ ਵਰਤਾਰਾ ਹੋ ਜਾਏ, ਅਜੇਹੇ ਸੰਕਟ ਸਮੇਂ ਮਨੁੱਖਤਾ ਦਾ ਦਰਦ ਵੇਖ ਕੇ ਪਰਮਾਤਮਾ ਚੁਪ ਨਹੀਂ ਰਹਿ ਸਕਦਾ। ਉਹ ਵਿਸ਼ਵ ਦੀ ਅਗਵਾਈ ਲਈ ਗਿਆਨ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਗੁਰੂ ਰਾਹੀਂ ਅਭਿਵਿਅਕਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਉਦਾਹਰਣ ਵਜੋਂ ਤਿਲੰਗ ਰਾਗ ਵਿਚ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦਾ ਇਕ ਸ਼ਬਦ ਪ੍ਰਸਤੁਤ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ :

ਜੈਸੀ ਮੈ ਆਵੈ ਖਸਮ ਕੀ ਬਾਣੀ ਤੈਸੜਾ ਕਰੀ ਗਿਆਨੁ ਵੇ ਲਾਲੋ ॥
ਪਾਪ ਕੀ ਜੰਞ ਲੈ ਕਾਬਲਹੁ ਧਾਇਆ ਜੋਰੀ ਮੰਗੈ ਦਾਨੁ ਵੇ ਲਾਲੋ ॥
ਸਰਮੁ ਧਰਮੁ ਦੁਇ ਛਪਿ ਖਲੋਏ ਕੂੜੁ ਫਿਰੈ ਪਰਧਾਨੁ ਵੇ ਲਾਲੋ ॥
ਕਾਜੀਆਂ ਬਾਮਣਾ ਕੀ ਗਲ ਥਕੀ ਅਗਦੁ ਪੜੈ ਸੈਤਾਨੁ ਵੇ ਲਾਲੋ ॥
ਮੁਸਲਮਾਨੀਆ ਪੜਹਿ ਕਤੇਬਾ ਕਸਟ ਮਹਿ ਕਰਹਿ ਖੁਦਾਇ ਵੇ ਲਾਲੋ ॥
ਜਾਤਿ ਸਨਾਤੀ ਹੋਰਿ ਹਿੰਦਵਾਣੀਆ ਏਹਿ ਭੀ ਲੇਖੈ ਲਾਇ ਵੇ ਲਾਲੋ ॥
ਖੂਨ ਕੇ ਸੋਹਿਲੇ ਗਾਵੀਅਹਿ ਨਾਨਕ ਰਤੁ ਕਾ ਕੁੰਗੂ ਪਾਇ ਵੇ ਲਾਲੋ ॥੧॥
ਸਾਹਿਬ ਕੇ ਗੁਣ ਨਾਨਕੁ ਗਾਵੈ ਮਾਸਪੁਰੀ ਵਿਚਿ ਆਖੁ ਮਸੋਲਾ ॥
ਜਿਨਿ ਉਪਾਈ ਰੰਗਿ ਰਵਾਈ ਬੈਠਾ ਵੇਖੈ ਵਖਿ ਇਕੇਲਾ ॥
ਸਚਾ ਸੋ ਸਾਹਿਬ ਸਚੁ ਤਪਾਵਸੁ ਸਚੜਾ ਨਿਆਉ ਕਰੇਗੁ ਮਸੋਲਾ ॥
ਕਾਇਆ ਕਪੜੁ ਟੁਕੁ ਟੁਕੁ ਹੋਸੀ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨੁ ਸਮਾਲਸੀ ਬੋਲਾ ॥
ਆਵਨਿ ਅਠਤਰੈ ਜਾਨਿ ਸਤਾਨਵੈ ਹੋਰੁ ਭੀ ਉਠਸੀ ਮਰਦ ਕਾ ਚੇਲਾ ॥
ਸਚ ਕੀ ਬਾਣੀ ਨਾਨਕੁ ਆਖੈ ਸਚੁ ਸੁਣਾਇਸੀ ਸਚ ਕੀ ਬੇਲਾ ॥[130]

ਇਸ ਸ਼ਬਦ ਵਿਚੋਂ ਪਤਾ ਚਲਦਾ ਹੈ ਕਿ ਖਸਮ ਦੀ ਬਾਣੀ ਉਦੋਂ ਉਤਰਦੀ ਹੈ ਜਦੋਂ ਪਾਪ ਦੀ ਜੰਞ ਲੈ ਕੇ ਕੋਈ ਨਿਹਥਿਆਂ ਉੱਤੇ ਟੁੱਟ ਪੈਂਦਾ ਹੈ। ਸਰਮ ਤੇ ਧਰਮ ਦੋਵੇਂ ਛਪ ਖਲੋਂਦੇ ਹਨ; ਕੂੜ ਦੀ ਪ੍ਰਧਾਨਤਾ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ; ਮਾਸੂਮ ਅਬਲਾਂਵਾ ਦੀ ਪਤ ਲੁਟੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ; ਖੂਨ ਦੇ ਸੋਹਿਲੇ ਗਾਏ ਜਾਂਦੇ ਹਨ; ਰਤ ਦਾ ਕੁੰਗੂ ਛਿੜਕਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ; ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਸਰੀਰ ਟੁਕੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਅਜੇਹੇ ਸੰਕਟ ਸਮੇ ਲੋਕ ਜਦ ਖੁਦਾ ਨੂੰ ਯਾਦ ਕਰਦੇ ਹਨ ਉਸ ਵੇਲੇ ਗੁਰੂ ਹਿਰਦੇ ਵਿਚੋਂ ਸੱਚ ਦੀ ਬਾਣੀ ਦਾ ਆਵੇਸ਼ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਜਿਸ ਵਿਚ ਮਾਨੁੱਖਤਾ ਦੇ ਪਥ-ਪ੍ਰਦਰਸ਼ਨ ਲਈ ਤਿੰਨ ਗੱਲਾਂ ਉੱਤੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਬਲ ਦਿੱਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਪਹਿਲੀ ਇਹ ਕਿ ਸੁਖ ਦੀ ਘੜੀ ਹੋਵੇ ਜਾਂ ਸੰਕਟ ਦਾ ਸਮਾਂ ਕਿਉਂਕਿ ਮਨੁੱਖ ਦੀ ਅੰਤਮ ਗਤੀ ਪਰਮਾਤਮਾ ਵਿਚ ਲੀਨਤਾ ਹੈ, ਇਸ ਲਈ ਉਸ ਨੂੰ ਹਰ ਹਾਲਤ ਵਿਚ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੇ ਹੀ ਗੁਣ ਗੁਉਣੇ ਚਾਹੀਦੇ ਹਨ। ਦੂਜੀ ਗੱਲ ਗੁਰੂ ਰਾਹੀਂ ਇਹ ਅਭਿਵਿਅਕਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਕਿ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦਾ ਹਰ ਕਾਰਜ ਨਿਆਇ-ਸੰਗਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਇਸ ਲਈ ਮਨੁੱਖ ਦਾ ਇਹ ਸੰਕਟ ਵੀ ਜਾਇਜ਼ ਹੀ ਹੈ। ਇਹ ਕਥਨ (ਮਸੋਲਾ) ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੀ ਨਿਆਇਸ਼ੀਲਤਾ ਤੇ ਆਧਾਰਿਤ ਐਨ ਮੌਕੇ ਤੇ ਇਕ ਸੱਚਾ ਅਤੇ ਅੱਟਲ ਫੈਸਲਾ (ਤਪਾਵਸ) ਹੈ। ਗੁਰੂ ਸੰਸਾਰ ਵਿਚ ਇਸ ਫ਼ੈਸਲੇ ਨੂੰ ਸਨਾਉਣ ਲਈ ਮਜਬੂਰ ਹੈ। ਤੀਜਾ, ਇਹ ਸ਼ਬਦ ਜ਼ਾਲਮ ਅਤੇ ਮਜ਼ਲੂਮ ਦੋਹਾਂ ਲਈ ਇਕ ਸਾਂਝਾ ਸਿਧਾਂਤ ਪੇਸ਼ ਕਰਦਾ ਹੈ ਜਿਸ ਵਿਚ ਉਹ ਦੋਹਾਂ ਧਿਰਾਂ ਨੂੰ ਸਲਾਹ ਦਿੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਜ਼ੁਲਮ ਅਤੇ ਤਸ਼ੱਦਦ ਦਾ ਰਾਹ ਛੱਡ ਕੇ ਆਪਣੇ ਕੇਂਦਰ ਪਰਮਾਤਮਾ ਨਾਲ ਜੁੜਦੇ ਹੋਏ ਆਪਣੇ ਜੀਵਨ ਆਦਰਸ਼ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਲਈ ਸਾਵਧਾਨ ਹੋਣ।

---

130. ਤਿਲੰਗ, ਮ : ੧,੭੨੨-੨੩

ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਬਾਣੀ ਅਨੁਸਾਰ ਈਸ਼ਵਰ ਦਾ ਗਿਆਨ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਗੁਰੂ ਰਾਹੀਂ ਉਦੋਂ ਵੀ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਨ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਜਦੋਂ ਲੋਕ ਕਈ ਜਟਿਲ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ ਵਿਚ ਘਿਰੇ ਹੋਏ ਹੋਣ ਕਾਰਣ ਅਤਿਅੰਤ ਚਿੰਤਾਤੁਰ ਹੋਣ। ਅਜੇਹੀ ਸਥਿਤੀ ਵਿਚ ਵੀ ਪਰਮਾਤਮਾ ਗੁਰੂ ਦੇ ਉਪਦੇਸ਼ਾਂ ਰਾਹੀਂ ਆਪਣੀ ਦਿਆਲਤਾ ਦਾ ਪ੍ਰਗਟਾ ਕਰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਇਸ 'ਧੁਰ ਕੀ ਬਾਣੀ' ਨਾਲ ਸਭ ਚਿੰਤਾਵਾਂ ਮਿਟ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ। ਇਸੇ ਕਥਨ ਦੀ ਪੁਸ਼ਟੀ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਹੇਠ ਲਿਖੇ ਸ਼ਬਦ ਵਿਚੋਂ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ।

ਪਰਮੇਸਰਿ ਦਿਤਾ ਬੰਨਾ ॥ ਦੁਖ ਰੋਗ ਕਾ ਡੇਰਾ ਭੰਨਾ ॥
ਅਨਦ ਕਰਹਿ ਨਰ ਨਾਰੀ ॥ ਹਰਿ ਹਰਿ ਪ੍ਰਭਿ ਕਿਰਪਾ ਧਾਰੀ ॥੧॥
ਸੰਤਹੁ ਸੁਖੁ ਹੋਆ ਸਭ ਥਾਈ ॥
ਪਾਰਬ੍ਰਹਮੁ ਪੂਰਨ ਪਰਮੇਸਰੁ ਰਵਿ ਰਹਿਆ ਸਭਨੀ ਜਾਈ ॥ਰਹਾਉ॥
ਧੁਰ ਕੀ ਬਾਣੀ ਆਈ ॥ ਤਿਨਿ ਸਗਲੀ ਚਿੰਤ ਮਿਟਾਈ ॥
ਦਇਆਲ ਪੁਰਖ ਮਿਹਰਵਾਨਾ ॥ ਹਰਿ ਨਾਨਕ ਸਾਚੁ ਵਖਾਨਾ ॥[131]

ਗੁਰੂ ਦੀ ਸਿੱਖ ਪ੍ਰਤਿ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਪ੍ਰਸੰਨਤਾ ਸਮੇਂ ਈਸ਼ਵਰ ਦੀ ਅਭਿਵਿਅਕਤੀ : ਗੁਰੂ ਤਾਂ ਪ੍ਰਭੂ ਦੀ ਗਿਆਨ ਅਭਿਵਿਅਕਤੀ ਲਈ ਇਕ ਉਪਕਰਣ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਉਸ ਦੀ ਆਪਣੀ ਸੁਤੰਤਰ ਕੋਈ ਇੱਛਾ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ। ਜਿਦਾਂ ਵੀ ਪਰਮਾਤਮਾ ਉਸ ਪਾਸੋਂ ਬੁਲਾਉਣਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਹੈ ਉਹ ਉਦਾਂ ਹੀ ਬੋਲਦਾ ਹੈ ਪਰ ਇਹ ਬੋਲ ਗੁਰੂ ਪਾਸੋਂ ਉਦੋਂ ਵੀ ਬੁਲਾਏ ਜਾਂਦੇ ਹਨ ਜਦੋਂ ਲੋਕਾਂ ਵਿਚ ਪਰਮਾਤਮਾ ਲਈ ਪ੍ਰਤੀਤ ਆ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਲੋਕ ਸਤਿਗੁਰੂ ਨਾਲ ਧਿਆਨ ਲਗਾ ਕੇ ਉਸ ਦੇ ਗੀਤ ਗਾਉਂਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਜਦੋਂ ਪਰਮ ਨਿਧਾਨ ਅਕਾਲ ਪੁਰਖ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਲਈ ਸਤਿਗੁਰੂ ਦੀ ਸੇਵਾ ਵਿਚ ਲੋਕ ਲਗ ਜਾਂਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਈਸ਼ਵਰ ਦੀ ਖੁਸ਼ੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਉਸ ਵੇਲੇ ਗੁਰੂ ਉਸ ਦਾ ਵਖਿਆਨ ਕਰਦਾ ਹੈ।[132] ਕਿਉਂਕਿ ਇਹ ਵਖਿਆਨ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦਾ ਹੈ ਇਸ ਲਈ ਸਤਿ ਸਰੂਪ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਸਦਾ ਹੀ ਸੱਤ ਹੈ[133] ਅਤੇ ਇਸੇ ਲਈ ਇਸ ਨੂੰ ਮਹਾਂ ਪੁਰਖ ਦੀ ਬਾਣੀ ਵੀ ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਹੈ।[134] ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਚੋਂ ਹੇਠ ਲਿਖੇ ਪ੍ਰਮਾਣ ਉਪਰੋਕਤ ਕਥਨ ਦੀ ਸਚਾਈ ਦੀ ਹੀ ਸਾਖੀ ਭਰਦੇ ਹਨ :

(1) *ਅਗਮ ਅਗੋਚਰੁ ਸਚੁ ਸਾਹਿਬੁ ਮੇਰਾ ॥*
ਨਾਨਕੁ ਬੋਲੈ ਬੋਲਾਇਆ ਤੇਰਾ ॥[135]

(2) *ਸਤਿਗੁਰ ਕੀ ਬਾਣੀ ਸਤਿ ਸਤਿ ਕਰ ਜਾਣਹੁ*
ਗੁਰਸਿਖਹੁ ਹਰਿ ਕਰਤਾ ਆਪਿ ਮੁਹਹੁ ਕਢਾਏ ॥[136]

(3) *ਜਿਉ ਬੁਲਾਵਹੁ ਤਿਉ ਨਾਨਕ ਦਾਸ ਬੋਲੈ ॥*[137]

---

131. ਸੋਰਠਿ, ੫, ੬੨੮
132. ਸੂਹੀ, ੪,੭੩੪
133. ਮਾਰੂ, ੧੦੨੮
134. ਰਾਮਕਲੀ, ੧,੯੩੫
135. ਸੂਹੀ, ੫,੭੪੩
136. ਵਾਰ ਗਉੜੀ, ੪, ੩੦੮
137. ਗਉੜੀ, ੫,੨੯੨

(4) *ਜਿਉ ਬੋਲਾਏ ਤਿਉ ਬੋਲੀਐ ਜਾ ਆਪਿ ਬੁਲਾਏ ਸੋਇ ॥*[138]

(5) *ਜਿਉ ਫੁਰਮਾਵਹਿ ਤਿਉ ਚਲਾ ਸਚੁ ਲਾਲ ਪਿਆਰੇ ॥*[139]

(6) *ਜਿਉ ਬੋਲਾਵਹਿ ਤਿਉ ਬੋਲਹ ਸੁਆਮੀ ਕੁਦਰਤਿ ਕਵਨ ਹਮਾਰੀ ॥*[140]

ਨਿਰੰਕਾਰੀ ਮਿਸ਼ਨ ਦੇ ਪ੍ਰਚਾਰ ਸਮੇਂ ਈਸ਼ਵਰ ਦੀ ਅਭਿਵਿਅਕਤੀ : ਇਹ ਰੈਵੇਲੇਸ਼ਨ ਗੁਰੂ ਨੂੰ ਉਦੋਂ ਵੀ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਜਦੋਂ ਉਹ ਸੁਚੇਤ ਸਰੂਪ ਨਾਲ ਨਿਰੰਕਾਰੀ ਮਿਸ਼ਨ ਦਾ ਪ੍ਰਚਾਰ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਜੋ ਕੁਝ ਵੀ ਉਸ ਦਾ ਨਿਰੰਕਾਰੀ ਗੁਰੂ ਉਸ ਨੂੰ ਅੰਤਰ ਆਤਮਾ ਵਿਚ ਉਪਦੇਸ਼ ਕਰਦਾ ਹੈ ਉਹ ਉਹੀ ਕੁਝ ਸੰਸਾਰ ਦੇ ਅਗੇ ਰਖਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਰੈਵੇਲੇਸ਼ਨ ਵਿਚ ਉਹ ਜੀਵਨ ਦੇ ਸੱਚ ਨੂੰ ਵਿਅਕਤ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਵਿਚ ਨਾਮ ਦੀ ਵਡਿਆਈ, ਸੰਸਾਰ ਦੀ ਨਾਸ਼ਮਾਨਤਾ, ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੀ ਸੇਵਾ ਦਾ ਮਹਾਤਮ, ਸਾਕਤਾ ਦੀ ਦੁਰਦਸ਼ਾ, ਆਦਿ ਜੀਵਨ ਦੀਆਂ ਸਚਾਈਆਂ ਦਾ ਪ੍ਰਗਟਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।[141]

ਸੁਪਨ ਅਵਸਥਾ ਵਿਚ ਈਸ਼ਵਰ ਦੀ ਅਭਿਵਿਅਕਤੀ : *ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ* ਬਾਣੀ ਵਿਚ ਈਸ਼ਵਰ ਦੇ ਸੁਪਨ ਦਰਸ਼ਨ ਦਾ ਵਿਧਾਨ ਵੀ ਉਪਲਬਧ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਹੇਠ ਲਿਖੀਆਂ ਤੁਕਾਂ ਇਸ ਕਥਨ ਦੀ ਪੁਸ਼ਟੀ ਵਜੋਂ ਪੇਸ਼ ਕੀਤੀਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ :

(1) *ਸਜਣ ਮੁਖੁ ਅਨੂਪੁ ਅਠੇ ਪਹਰ ਨਿਹਾਲਸਾ*
ਸੁਤੜੀ ਸੋ ਸਹੁ ਡਿਠੁ ਤੈ ਸੁਪਨੇ ਹਉ ਖੰਨੀਐ ॥[142]

(2) *ਸੁਪਨੈ ਊਭੀ ਭਈ ਗਹਿਓ ਕੀ ਨ ਅੰਚਲਾ ॥*
ਸੁੰਦਰ ਪੁਰਖ ਬਿਰਾਜਿਤ ਪੇਖਿ ਮਨੁ ਬੰਚਲਾ ॥[143]

(3) *ਕਬ ਦੇਖਉ ਪ੍ਰਭੁ ਆਪਨਾ ਆਤਮ ਕੈ ਰੰਗਿ ॥*
ਜਾਗਨ ਤੇ ਸੁਪਨਾ ਭਲਾ ਬਸੀਐ ਪ੍ਰਭ ਸੰਗਿ ॥[144]

ਉਪਰੋਕਤ ਅਧਿਐਨ ਸ਼ਬਦ ਦੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਸਰੂਪ ਦਾ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਸੀ। ਪਰ ਸਾਧਾਰਨ ਸ਼ਬਦ ਵਿਚ ਈਸ਼ਵਰ ਸਮੁੱਚੀ ਸ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਿਤ ਕਰਦਾ ਹੈ ਅਰਥਾਤ ਜੋ ਕੁਝ ਵੀ ਸੰਸਾਰ ਵਿਚ ਦਿਖਾਈ ਦੇ ਰਿਹਾ ਹੈ ਉਹ ਸਭ ਕੁਝ ਈਸ਼ਵਰ ਦਾ ਹੀ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਨ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਅਮਰਦਾਸ ਰਾਮਕਲੀ ਰਾਗ ਵਿਚ ਸ਼ਬਦ (revelation) ਦੇ ਇਸ ਸਰੂਪ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਲਿਖਦੇ ਹਨ ਕਿ :

ਏਹੁ ਵਿਸੁ ਸੰਸਾਰੁ ਤੁਮ ਦੇਖਦੇ ਏਹੁ ਹਰਿ ਕਾ ਰੂਪੁ ਹੈ
ਹਰਿ ਰੂਪੁ ਨਦਰੀ ਆਇਆ ॥[145]

---

138. ਸਿਰੀ, ੩,੩੯
139. ਮਾਰੂ, ੧,੧੦੧੦
140. ਗੂਜਰੀ, ੫,੫੦੮
141. ਗਉੜੀ, ੫,੨੧੪
142. ਵਾਰ ਮਾਰੂ ੫,੧੧੦੦
143. ਫੁਨਹੇ, ੫,੧੩੬੨
144. ਬਿਲਾਵਲ, ੫,੮੧੬
145. ਰਾਮਕਲੀ, ੩,੯੨੨

ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਬਾਣੀ ਵਿਚ ਸ਼ਬਦ ਦੇ ਇਸ ਰੂਪ ਦੀ ਸ਼ਬਦ, ਹੁਕਮ ਅਤੇ ਨਾਮ ਆਦਿ ਸ਼ਬਦ ਦੁਆਰਾ ਵੀ ਵਿਆਖਿਆ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ।

ਸ਼ਬਦ ਦੁਆਰਾ ਸਾਧਾਰਨ ਸ਼ਬਦ (general revelation) ਦੀ ਵਿਆਖਿਆ : ਪਿਛਲੇ ਕਾਂਡਾਂ ਵਿਚ ਵੇਖਿਆ ਗਿਆ ਸੀ ਕਿ *ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ* ਬਾਣੀ ਵਿਚ ਪਰਮਾਤਮਾ ਨੂੰ ਵੀ ਸ਼ਬਦ ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਵਿਸ਼ਵ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਪ੍ਰਗਟ ਹੋਣ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਇਹ ਸ਼ਬਦ ਗੁਪਤ ਰੂਪ ਵਿਚ ਵਿਦਮਾਨ ਸੀ। ਉਸ ਅਵਸਥਾ ਵਿਚ ਇਸ ਦੀ ਮੂਲ ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਤੀ, ਵਿਸ਼ੁੱਧ ਚੇਤਨਤਾ (pure consciousness) ਕਹੀ ਜਾ ਸਕਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਹਾਲਤ ਵਿਚ ਸ਼ਬਦ ਆਪਣੇ ਆਪ ਵਿਚ ਹੀ ਸਥਿਤ ਸੀ। ਇਸੇ ਲਈ ਇਸ ਨੂੰ ਅਸਪੱਸ਼ਟ ਅਨਾਮ ਅਲਖ ਅਗਮ ਅਕਹਿ ਅਤੇ ਅਕੱਥ ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਜਦੋਂ ਇਹ ਸ਼ਬਦ ਅਥਵਾ ਪਰਮਾਤਮਾ ਵਿਸ਼ਵ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਪ੍ਰਗਟ ਹੋਇਆ ਤਾਂ ਇਸ ਦੇ ਪ੍ਰਗਟਾ ਨੂੰ ਸ਼ਬਦ[146] ਹੁਕਮ,[147] ਅਤੇ ਨਾਮ,[148] ਕਿਹਾ ਗਿਆ। ਸ਼ਬਦ ਦਾ ਇਹ ਵਿਅਕਤ ਰੂਪ ਸਮੁੱਚੀ ਸ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਦਾ ਜੀਵਨ ਪ੍ਰਾਣ ਹੈ। ਇਹੀ ਬ੍ਰਹਿਮੰਡ ਨੂੰ ਨਿਯੰਤ੍ਰਿਤ ਕਰਨ ਵਾਲੀ ਅਤੇ ਗਤੀਸ਼ੀਲਤਾ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਨ ਵਾਲੀ ਸੰਚਾਲਕ ਸ਼ਕਤੀ ਹੈ। ਦ੍ਰਿਸ਼ਟਮਾਨ ਅਤੇ ਅਦਿਖ, ਹਰ ਚੀਜ਼ ਵਿਚ ਵਿਆਪਕ ਇਹ ਇਕ ਅਜੇਹਾ ਜੀਵੰਤ ਪ੍ਰਾਣਾਧਾਰੀ ਅਤੇ ਸਰਗਰਮ ਨਿਯਮ ਹੈ ਜਿਹੜਾ ਸਮੇਂ ਸਥਾਨ ਦੀਆਂ ਸੀਮਾਵਾਂ ਤੋਂ ਮੁਕਤ, ਅਮਰ ਅਤੇ ਆਪਣੇ ਆਪ ਤੋਂ ਹੀ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਮਾਨ ਹੈ। ਇਸ ਦੀ ਉੱਤਪਤੀ ਦਾ ਕੋਈ ਕਾਰਣ ਨਹੀਂ। ਸ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਦੇ ਉਦਕਰਖਣ ਅਤੇ ਆਕਰਖਣ ਦਾ ਉੱਲੇਖ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਗੁਰੂ ਅਮਰ ਦਾਸ ਲਿਖਦੇ ਹਨ :

> *ਉਤਪਤਿ ਪਰਲਉ ਸਬਦੇ ਹੋਵੈ ॥*
> *ਸਬਦੇ ਹੀ ਫਿਰਿ ਓਪਤਿ ਹੋਵੈ ॥*[149]

ਅਰਥਾਤ ਸ਼ਬਦ ਹੀ ਸ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਦੀ ਉੱਤਪਤੀ ਅਤੇ ਵਿਨਾਸ਼ ਦਾ ਮੂਲ ਕਾਰਣ ਹੈ। ਹਰ ਚੀਜ਼ ਆਪਣੇ ਮੁੱਢ ਤੋਂ ਅੰਤ ਤਕ ਸ਼ਬਦ ਵਿਚ ਹੀ ਆਪਣਾ ਅਸਤਿਤ੍ਵ ਰਖਦੀ ਹੈ। ਭੌਤਿਕ ਤੱਤ, ਸੂਖਮ ਅਤੇ ਅਲੌਕਿਕ ਸ਼ਕਤੀਆਂ, ਪ੍ਰਾਕ੍ਰਿਤਿਕ ਨਿਯਮ ਆਦਿ ਨ ਕੇਵਲ ਸ਼ਬਦ ਤੋਂ ਹੀ ਪੈਦਾ ਹੋਏ ਹਨ ਬਲਕਿ ਸ਼ਬਦ ਦਾ ਹੀ ਮੂਰਤੀਕਰਨ ਹਨ।ਗੁਰੂ ਰਾਮ ਦਾਸ ਆਸਾ ਰਾਗ ਵਿਚ ਲਿਖਦੇ ਹਨ ਕਿ ਇਸ ਸ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਦਾ ਪ੍ਰਸ਼ਾਸਕ ਕੇਵਲ ਅਕਾਲ ਪੁਰਖ ਹੀ ਹੈ ਜੋ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਇਸ ਸ਼ਬਦ ਵਿਚ ਵਿਅਕਤ ਕਰ ਰਿਹਾ ਹੈ।[150] ਪਰ ਇਹ ਸ਼ਬਦ ਅਥਵਾ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੀ ਚੇਤੰਨ ਸ਼ਕਤੀ ਪਰਮਾਤਮਾ ਨਾਲੋਂ ਵੱਖਰੀ ਨਹੀਂ।[151] ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਵੀ ਇਸੇ ਵਿਚਾਰ ਦਾ ਪ੍ਰਦਰਸ਼ਨ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਲਿਖਦੇ ਹਨ ਕਿ ਸ਼ਬਦ ਹੀ ਇਸ ਸ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਦਾ ਆਸਰਾ ਹੈ ਅਤੇ ਈਸ਼ਵਰ ਇਸ ਵਿਚੋਂ ਹੀ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਿਤ ਕਰ ਰਿਹਾ ਹੈ।[152]

ਸੋ ਸ਼ਬਦ ਈਸ਼ਵਰ ਦੀ ਉਹ ਸ਼ਕਤੀ ਹੈ ਜਿਹੜੀ ਉਸ ਦੀ ਸ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਨੂੰ ਪੈਦਾ ਅਤੇ ਸੰਭਾਲ ਕਰ

---

146. *ਸਭੁ ਇਕੋ ਸਬਦੁ ਵਰਤਦਾ ਜੋ ਕਰੇ ਸੁ ਹੋਈ ॥* ਵਾਰ ਸੋਰਠਿ, ੪,੬੫੪
147. *ਸਭੁ ਇਕੋ ਹੁਕਮੁ ਵਰਤਦਾ ਮੰਨਿਐ ਸੁਖੁ ਪਾਈ ॥* ਵਾਰ ਰਾਮਕਲੀ, ੩,੯੪੮
148. *ਜੇਤਾ ਕੀਤਾ ਤੇਤਾ ਨਾਉ ॥ ਵਿਣੁ ਨਾਵੈ ਨਾਹੀ ਕੋ ਥਾਉ ॥* ਜਪੁ, ੧, ੪
149. ਮਾਝ, ੩,੧੧੭
150. *ਤੇਰਾ ਸਬਦੁ ਸਭੁ ਤੂੰਹੈ ਵਰਤਹਿ ਤੂੰ ਆਪੇ ਕਰਹਿ ਸੁ ਹੋਈ ॥* ਆਸਾ, ੪,੪੪੮
151. *ਤੇਰਾ ਸਬਦੁ ਤੂੰਹੈ ਹਰਿ ਆਪੇ ਭਰਮੁ ਕਹਾ ਹੀ ॥* ਗਉੜੀ, ੩,੧੬੨
152. *ਤੂ ਮੋਟਉ ਠਾਕਰੁ ਸਬਦ ਮਾਹਿ ॥* ਬਸੰਤ, ੧.੧੧੮੮

ਰਹੀ ਹੈ। ਇਹ ਚੇਤਨਤਾ ਦੇ ਸਾਗਰ ਵਿਚੋਂ ਨਿਕਲੀ ਉਹ ਲਹਿਰ ਹੈ ਜਿਸ ਨੂੰ ਧੁਨੀ ਲਹਿਰ (sound current) ਨਾਲ ਓਪਮਾਇਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਈਥਰ ਦੀਆਂ ਲਹਿਰਾਂ ਵਾਂਗ ਸ਼ਬਦ ਰੂਪ ਚੇਤਨਤਾ ਦੀਆਂ ਇਹ ਲਹਿਰਾਂ ਸਾਰੇ ਬ੍ਰਹਿਮੰਡਾਂ ਵਿਚ ਵਿਆਪਕ ਹਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚੋਂ ਆਦਿ ਜੁਗਾਦਿ ਤੋਂ ਇਕ ਅਲੌਕਿਕ ਅਨੰਦ ਪੂਰਨ ਤਰਾਨਾ ਧੁਨਿਤ ਹੋ ਰਿਹਾ ਹੈ ਜਿਸਨੂੰ ਮਨੁੱਖੀ ਮਾਨਸਿਕ ਯੰਤਰ ਦੀ, ਅਨੰਤ ਪ੍ਰਭੂ ਨਾਲ ਇਕਰੂਪਤਾ ਉਪਰੰਤ ਹੀ ਸੁਣਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਨੂੰ ਈਸ਼ਵਰ ਅਤੇ ਮਨੁੱਖ ਵਿਚਾਲੇ ਇਕ ਪੁਲ ਵੀ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਤੀ ਦੀਆਂ ਸਭ ਬਿਜਲਈ, ਯਾਂਤ੍ਰਿਕ, ਅਤੇ ਐਟਾਂਮਿਕ ਆਦਿ ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਸ਼ਬਦ ਦਾ ਹੀ ਪ੍ਰਗਟ ਰੂਪ ਹਨ। ਸ਼ਬਦ ਹੀ ਸ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਦਾ ਕਾਰਣ, ਕਰਤਾ ਅਤੇ ਸੰਚਾਲਕ ਹੈ। ਸਾਰੀ ਰਚਨਾ ਆਪਣੇ ਸਮਗਰ ਰੂਪ ਵਿਚ ਇਸੇ ਸ਼ਬਦ ਦਾ ਹੀ ਸ਼ਬਦ (ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਨ) ਹੈ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸ਼ਬਦ ਨੂੰ ਜਿੱਥੇ ਪਰਮਾਤਮਾ ਅਤੇ ਉਸ ਦੀ ਸ਼ਕਤੀ ਦੇ ਅਰਥਾਂ ਵਿਚ ਵਰਤਿਆ ਗਿਆ ਹੈ, ਉੱਥੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੋਹਾਂ ਦੇ ਵਿਸ਼ਵ ਰੂਪੀ ਸਮੁੱਚੇ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਨ ਨੂੰ ਵੀ ਸ਼ਬਦ ਹੀ ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਹੈ।

'ਹੁਕਮ' ਦੁਆਰਾ ਸਾਧਾਰਨ ਸ਼ਬਦ ਦੀ ਵਿਆਖਿਆ : ਹੁਕਮ ਅਰਬੀ ਦਾ ਸ਼ਬਦ ਹੈ ਜਿਸ ਦਾ ਮਤਲਬ ਹੈ ਪਰਮਾਤਮਾ, ਨਬੀ, ਹੁਕਮਰਾਨ ਜਾਂ ਕਿਸੇ ਜੱਜ ਦਾ ਹੁਕਮ ਜਾਂ ਫ਼ੈਸਲਾ। *ਕੁਰਾਨ* ਵਿਚ ਇਸ ਦਾ ਪ੍ਰਯੋਗ ਈਸ਼ਵਰ ਦੇ ਹੁਕਮ ਜਾਂ ਫ਼ੈਸਲੇ ਦੇ ਅਰਥਾਂ ਵਿਚ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਮੁਸਲਿਮ ਧਰਮ ਸ਼ਾਸਤਰ ਵਿਚ ਇਸ ਨੂੰ ਨਬੀ ਦੇ ਹੁਕਮ ਲਈ ਵੀ ਵਰਤਿਆ ਗਿਆ ਹੈ।[153]

ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਬਾਣੀ ਅਨੁਸਾਰ ਹੁਕਮ ਇਕ ਅਜੇਹਾ ਸਾਧਨ ਹੈ ਜਿਸ ਰਾਹੀਂ ਈਸ਼ਵਰ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਮਨੁੱਖਤਾ ਵਿਚ ਅਭਿਵਿਅਕਤ ਕਰਦਾ ਹੈ। 'ਜਪੁ' ਰਚਨਾ ਵਿਚ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਹੁਕਮ ਦੇ ਇਸ ਬੁਨਿਆਦੀ ਮਹੱਤਵ ਦਾ ਉੱਲੇਖ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ ਕਿ :

'ਕਿਵ ਸਚਿਆਰਾ ਹੋਈਐ ਕਿਵ ਕੂੜੈ ਤੁਟੈ ਪਾਲਿ' ॥[154]

ਫਿਰ ਇਸ ਪ੍ਰਸ਼ਨ ਦਾ ਉੱਤਰ ਦਿੰਦੇ ਹੋਏ ਉਹ ਆਪ ਹੀ ਲਿਖਦੇ ਹਨ ਕਿ ਸਚਿਆਰ ਬਣਨ ਦਾ ਤਰੀਕਾ ਕੇਵਲ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੇ ਹੁਕਮ ਵਿਚ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਸਮਰਪਿਤ ਕਰਨਾ ਹੈ।[155] ਇਸ ਹੁਕਮ ਨੂੰ ਬੁਝਣ ਨਾਲ ਮਨੁੱਖ ਦੇ ਅੰਦਰੋਂ ਹਉਮੈਂ ਰੂਪ ਕੂੜ ਦੀ ਪਾਲ ਟੁਟ ਜਾਂਦੀ ਹੈ[156] ਤੇ ਮਨੁੱਖੀ ਆਤਮਾ ਵਿਚ ਈਸ਼ਵਰ ਪ੍ਰਗਟ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਅਰਥਾਤ ਉਸ ਨੂੰ ਬ੍ਰਹਮ-ਅਨੁਭੂਤੀ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਅਜੇਹੀ ਅਵਸਥਾ ਵਿਚ ਜੀਵ ਨੂੰ ਸਭ ਮਾਨ ਵਡਿਆਈਆਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ।[157] ਇਸ ਸਥਿਤੀ ਦਾ ਵਰਣਨ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਲਿਖਦੇ ਹਨ ਕਿ ਜਦੋਂ ਸਤਿਗੁਰ ਦੇ ਮਿਲਾਪ ਨਾਲ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਹੁਕਮ ਦੀ ਪਹਿਚਾਣ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਤਾਂ ਉਹ ਸੁਭਾਵਕ ਹੀ ਈਸ਼ਵਰ ਦੀ ਰਜ਼ਾ ਅਥਵਾ ਭਾਣੇ ਅਗੇ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਸਮਰਪਿਤ ਕਰ ਦਿੰਦਾ ਹੈ। ਅਜੇਹਾ ਕਰਨ ਨਾਲ ਉਸ ਦਾ ਜਨਮ ਮਰਨ ਕਟਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਤੇ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੀ ਸੱਚੀ ਦਰਗਾਹ ਵਿਚ ਨਿਵਾਸ ਕਰਦਾ ਹੋਇਆ ਉਸੇ ਵਿਚ ਸਦੀਵੀ ਲੀਤਨਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰ ਲੈਂਦਾ ਹੈ :

ਸਤਿਗੁਰੁ ਮਿਲੈ ਤ ਤਿਸ ਕਉ ਜਾਣੈ ॥ ਰਹੈ ਰਜਾਈ ਹੁਕਮੁ ਪਛਾਣੈ ॥

---

153. Dr. Surinder Singh Kohli; *Outlines of Sikh Thought;* p. 56

154. ਜਪੁ ੧.੧

155. *ਹੁਕਮਿ ਰਜਾਈ ਚਲਣਾ ਨਾਨਕ ਲਿਖਿਆ ਨਾਲਿ ॥* ਜਪੁ, ੧.੧

156. *ਨਾਨਕ ਹੁਕਮੈ ਜੇ ਬੁਝੈ ਤ ਹਉਮੈ ਕਹੈ ਨ ਕੋਇ ॥* ਜਪੁ, ੧.੧

157. *ਹੁਕਮੁ ਸਿਞਾਪੈ ਸਾਹ ਕਾ ਪਿਆਰੇ ਸਚੁ ਮਿਲੈ ਵਡਿਆਈ ਹੋਇ ॥* ਸੋਰਠਿ, ੧.੬੩੬

ਹੁਕਮੁ ਪਛਾਣਿ ਸਚੈ ਦਰਿ ਵਾਸੁ ॥ ਕਾਲ ਬਿਕਾਲ ਸਬਦਿ ਭਏ ਨਾਸੁ ॥
ਰਹੈ ਅਤੀਤੁ ਜਾਣੈ ਸਭੁ ਤਿਸਕਾ ॥ ਤਨੁ ਮਨੁ ਅਰਪੈ ਹੈ ਇਹੁ ਜਿਸ ਕਾ ॥
ਨਾ ਓਹੁ ਆਵੈ ਨਾ ਓਹੁ ਜਾਇ ॥ ਨਾਨਕ ਸਾਚੇ ਸਾਚਿ ਸਮਾਇ ।[158]

ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਅਸੀਂ ਵੇਖਦੇ ਹਾਂ ਕਿ ਹੁਕਮ ਈਸ਼ਵਰ ਦੀ ਮਨੁੱਖੀ ਆਤਮਾ ਵਿਚੋਂ ਅਭਿਵਿਅਕਤੀ ਦਾ ਇਕ ਸਾਧਨ ਹੈ। ਪਰ ਸੁਆਲ ਇਹ ਪੈਦਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਇਹ ਹੁਕਮ ਹੈ ਕੀ ਚੀਜ਼? ਕਈ ਵਿਦਵਾਨ ਹੁਕਮ ਨੂੰ ਈਸ਼ਵਰੀ ਇੱਛਾ (divine will) ਜਾਂ ਰਜ਼ਾ ਜਾਂ ਭਾਣਾ ਜਾਂ ਨਿਆਂ ਨਾਲ ਤਦਰੂਪਤਾ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਪਰ ਇਨ੍ਹਾਂ ਚਹੁਆਂ ਹੀ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿਚ ਅੰਤਰ ਪ੍ਰਤੀਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਈਸ਼ਵਰੀ ਇੱਛਾ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦਾ ਉਹ ਸਕੰਲਪ ਹੈ ਜਿਹੜਾ ਉਹ ਆਪਣੀ ਮੌਜ ਵਿਚ ਆਪਣੇ ਹਿਰਦੇ ਵਿਚ ਧਾਰਨ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਉਸ ਦੀ ਅਜੇਹੀ ਕ੍ਰਿਆ ਵਿਚ ਕਿਸੇ ਬਾਹਰਲੀ ਸ਼ਕਤੀ ਦਾ ਕੋਈ ਦਖਲ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਦਾ। ਈਸ਼ਵਰੀ ਇੱਛਾ ਦਾ ਇਹ ਸੰਕਲਪ ਗੁਰਬਾਣੀ ਦੀਆਂ ਹੇਠ ਲਿਖੀਆਂ ਟੂਕਾਂ ਤੋਂ ਸਪੱਸ਼ਟ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਜਿਸ ਵਿਚ ਗੁਰੂ ਲਿਖਦੇ ਹਨ ਕਿ ਪਰਮਾਤਮਾ ਨੇ ਆਪਣੀ ਮੌਜ ਵਿਚ ਆ ਕੇ ਹੀ ਸ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਰਚਨਾ ਕੀਤੀ ਅਤੇ ਉਹ ਇਸੇ ਹੀ ਇੱਛਾ ਮੁਤਾਬਕ ਇਸ ਨੂੰ ਉਸਾਰ ਅਤੇ ਢਾਹ ਰਿਹਾ ਹੈ :

(ੳ) *ਜਾ ਤਿਸੁ ਭਾਣਾ ਤਾ ਜਗਤੁ ਉਪਾਇਆ ॥*
ਬਾਝੁ ਕਲਾ ਆਡਾਣੁ ਰਹਾਇਆ ॥
ਬ੍ਰਹਮਾ ਬਿਸਨੁ ਮਹੇਸੁ ਉਪਾਏ ਮਾਇਆ ਮੋਹੁ ਵਧਾਇਦਾ ॥[159]

(ਅ) *ਆਪਨ ਖੇਲ ਆਪਿ ਵਰਤੀਜਾ ॥ ਨਾਨਕ ਕਰਨੈਹਾਰੁ ਨ ਦੂਜਾ ॥*[160]

(ੲ) *ਆਪਨ ਖੇਲ ਆਪਿ ਕਰਿ ਦੇਖੈ ॥ ਖੇਲੁ ਸੰਕੋਚੈ ਤਉ ਨਾਨਕ ਏਕੈ ॥*[161]

'ਭਾਣਾ' ਸ਼ਬਦ ਈਸ਼ਵਰੀ ਇੱਛਾ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਈਸ਼ਵਰੀ ਇੱਛਾ ਦੇ ਉਸ ਰੂਪ ਲਈ ਵੀ ਵਰਤਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਜਿਸ ਦੀ ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਤੀ ਮਨੁੱਖ ਦੇ ਕਿਸੇ ਸੰਕਲਪ ਪਰਵਾਹ ਦੇ ਪ੍ਰਤਿਕੂਲ ਹੋਵੇ ਅਰਥਾਤ ਜਦੋਂ ਮਨੁੱਖ ਦਾ ਕੋਈ ਸਕੰਲਪ, ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੀ ਇੱਛ ਦੇ ਉਲਟ ਹੋਣ ਕਾਰਣ ਪੂਰਾ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ, ਤਾਂ ਮਨੁੱਖ ਲਈ ਈਸ਼ਵਰੀ ਇੱਛਾ ਦਾ ਇਹ ਸਰੂਪ ਭਾਣਾ ਬਣ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਅਧਿਆਤਮ ਮਾਰਗ ਦੇ ਸਾਧਕ ਇਸ ਈਸ਼ਵਰ ਇੱਛਾ ਜਾਂ ਭਾਣੇ ਨੂੰ ਮੰਨਣਾ ਅਤਿਅੰਤ ਜ਼ਰੂਰੀ ਸਮਝਦੇ ਹਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਅਨੁਸਾਰ ਕੋਈ ਵਿਰਲਾ ਹੀ ਇਸ ਨੂੰ ਮੰਨਣ ਦੀ ਸਮਰਥਾ ਰਖਦਾ ਹੈ। *ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ* ਬਾਣੀ ਵਿਚੋਂ ਈਸ਼ਵਰੀ ਇੱਛਾ ਦੇ ਇਸ ਸਰੂਪ ਨੂੰ ਸਮਝਣ ਲਈ ਦੋ ਉਦਾਹਰਣ ਪੇਸ਼ ਕੀਤੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ :

(ੳ) *ਮਤਾ ਕਰੈ ਪੱਛਮ ਕੈ ਤਾਈ ਪੂਰਬ ਹੀ ਲੈ ਜਾਤ ॥*
ਜੋ ਅਨਰੂਪਿਓ ਠਾਕੁਰਿ ਮੇਰੈ ਹੋਇ ਰਹੀ ਉਹ ਬਾਤ ।[162]

(ਅ) *ਜੋ ਤੁਧੁ ਕਰਣਾ ਸੋ ਕਰਿ ਪਾਇਆ ॥ ਭਾਣੇ ਵਿਚਿ ਕੋ ਵਿਰਲਾ ਆਇਆ*
ਭਾਣਾ ਮੰਨੇ ਸੋ ਸੁਖ ਪਾਏ ਭਾਣੇ ਵਿਚਿ ਸੁਖੁ ਪਾਇਦਾ ॥੧॥...
ਮਨਮੁਖੁ ਅੰਧੁ ਕਰੇ ਚਤੁਰਾਈ ॥ ਭਾਣਾ ਨ ਮੰਨੇ ਬਹੁਤੁ ਦੁਖੁ ਪਾਈ ॥

---

158. ਬਿਲਾਵਲ, ੧,੮੩੨
159. ਮਾਰੂ, ੧, ੧੦੩੬
160. ਗਉੜੀ, ੫, ੨੯੧
161. ਗਉੜੀ, ੫, ੨੯੨
162. ਗੂਜਰੀ, ੫, ੪੯੬

ਭਰਮੇ ਭੂਲਾ ਆਵੈ ਜਾਏ ਘਰੁ ਮਹਲੁ ਨ ਕਬਹੂ ਪਾਇਦਾ ॥[163]

ਭਗਤ ਜਨ ਤਾਂ ਇਸ ਭਾਣੇ ਨੂੰ ਖਿੜੇ ਮਥੇ ਮਨ ਲੈਂਦੇ ਹਨ,[164] ਪਰ ਮਨਮੁਖ ਵਿਅਕਤੀ ਨ ਮੰਨਣ ਦੀ ਇੱਛਾ ਰਖਦੇ ਹੋਏ ਵੀ ਇਸ ਨੂੰ ਮੰਨਣ ਲਈ ਮਜ਼ਬੂਰ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਗੁਰੂ ਅੰਗਦ ਸਾਹਿਬ ਲਿਖਦੇ ਹਨ ਕਿ ਜਿਹੜਾ ਇਸ ਭਾਣੇ ਨੂੰ ਮੰਨ ਲੈਂਦਾ ਹੈ ਉਹ ਸਚਿ ਵਿਚ ਸਮਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਅਰਥਾਤ ਉਸ ਦੀ ਆਤਮਾ ਵਿਚ ਈਸ਼ਵਰ ਦੀ ਅਭਿਵਿਅਕਤੀ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ :

ਭਾਣਾ ਮੰਨੇ ਸਦਾ ਸੁਖੁ ਹੋਇ ॥
ਨਾਨਕ ਸਚਿ ਸਮਾਵੈ ਸੋਇ ॥[165]

'ਰਜ਼ਾ ਸ਼ਬਦ ਭਾਣੇ ਅਤੇ ਈਸ਼ਵਰ ਇੱਛਾ ਨਾਲ ਵੀ ਸਮਰੂਪਤਾ ਰਖਦਾ ਹੈ ਪਰ ਇਸ ਦਾ ਵਿਲੱਖਣ ਸਰੂਪ ਵੀ ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਚੋਂ ਵਿਦਮਾਨ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦਾ ਪ੍ਰਭਾਤੀ ਰਾਗ ਵਿਚ ਹੇਠ ਲਿਖਿਆ ਸ਼ਬਦ ਸ਼ਾਇਦ ਇਸ ਦੇ ਸਰੂਪ ਨੂੰ ਵਧੇਰੇ ਸਪੱਸ਼ਟਤਾ ਨਾਲ ਵਿਅਕਤ ਕਰ ਸਕਦਾ ਹੈ :

ਆਵਤੁ ਕਿਨੈ ਨ ਰਾਖਿਆ ਜਾਵਤੁ ਕਿਉ ਰਾਖਿਆ ਜਾਇ ॥
ਜਿਸ ਤੇ ਹੋਆ ਸੋਈ ਪਰੁ ਜਾਣੈ ਤਾਂ ਉਸਹੀ ਮਾਹਿ ਸਮਾਇ ॥੧॥
ਤੂਹੈ ਹੈ ਵਾਹੁ ਤੇਰੀ ਰਜਾਇ
ਜੋ ਕਿਛੁ ਕਰਹਿ ਸੋਈ ਪਰੁ ਹੋਇਬਾ ਅਵਰੁ ਨ ਕਰਣਾ ਜਾਇ ॥੧॥ ਰਹਾਉ ॥
ਜੈਸੇ ਹਰਹਟ ਕੀ ਮਾਲਾ ਟਿੰਡ ਲਗਤ ਹੈ ਇਕ ਸਖਨੀ ਹੋਰ ਫੇਰਿ ਭਰੀਅਤ ਹੈ ॥
ਤੈਸੋ ਹੀ ਇਹੁ ਖੇਲੁ ਖਸਮ ਕਾ ਜਿਉ ਉਸ ਕੀ ਵਡਿਆਈ ॥[166]

ਇਨ੍ਹਾਂ ਤੁਕਾਂ ਵਿਚ 'ਰਜ਼ਾ' ਸ਼ਬਦ 'ਭਾਣਾ' ਜਾ 'ਈਸ਼ਵਰੀ ਇੱਛਾ' ਦੇ ਅਰਥਾਂ ਵਿਚ ਪ੍ਰਯੋਗ ਕੀਤਾ ਪ੍ਰਤੀਤ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ ਬਲਕਿ ਇਸ ਦੇ ਅਰਥ ਕਿਸੇ ਅਜੇਹੇ ਦੈਵੀ ਨਿਯਮ ਵੱਲ ਸੰਕੇਤ ਕਰਦੇ ਹਨ ਜਿਸ ਅਧੀਨ ਸੰਸਾਰ ਵਿਚ ਆਵਾਗਮਨ ਦਾ ਚੱਕਰ ਚਲ ਰਿਹਾ ਹੈ ਅਤੇ ਮਨੁੱਖ ਸਹਿਜ ਸੁਭਾ ਹੀ ਖੂਹ ਦੀਆਂ ਟਿੰਡਾਂ ਵਾਂਗ ਸੰਸਾਰ ਵਿਚ ਜਮਦਾ ਮਰਦਾ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ।

ਫ਼ੈਸਲਾ, ਨਿਆਂ ਜਾਂ ਤਪਾਵਸ ਦਾ ਸੰਕਲਪ ਵੀ ਅਜੇਹੇ ਹੀ ਕਿਸੇ ਦੈਵੀ ਨਿਯਮ ਦੀ ਪਰਾਧੀਨਤਾ ਨੂੰ ਸਵੀਕਾਰ ਕਰਦਾ ਪ੍ਰਤੀਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਦੀ ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਤੀ ਗੁਰੂ ਰਾਮ ਦਾਸ ਦੇ ਹੇਠ ਲਿਖੇ ਵਾਕਾਂ ਤੋਂ ਸਪੱਸ਼ਟ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਜਿਸ ਵਿਚ ਉਹ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ ਕਿ ਈਸ਼ਵਰ ਦਾ ਨਿਆਂ ਜਾਂ ਫ਼ੈਸਲਾ ਅੱਟਲ ਹੈ। ਜਿਵੇਂ ਜ਼ਹਿਰ ਖਾਣ ਵਾਲੇ ਨੂੰ ਅਵੱਸ਼ ਹੀ ਮੌਤ ਦਾ ਸਾਹਮਣਾ ਕਰਨਾ ਪੈਂਦਾ ਹੈ। ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੀ ਫ਼ੈਸਲਾਕੁਨ ਘੋਸ਼ਣਾ ਜਿੱਥੇ ਨਿਆਏ ਪੂਰਨ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਉੱਥੇ ਹਰ ਇਕ ਲਈ ਇਸ ਨੂੰ ਮੰਨਣਾ ਵੀ ਲਾਜਮੀ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਪਰ ਇਸ ਵਿਚ ਈਸ਼ਵਰੀ ਇੱਛਾ ਦਾ ਜ਼ਾਹਿਰਾ ਤੌਰ ਤੇ ਕੋਈ ਦਖ਼ਲ ਨਹੀਂ। ਇਹ ਫ਼ੈਸਲਾ ਤਾਂ ਕਿਸੇ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਦੈਵੀ ਕਾਨੂੰਨ ਅਥਵਾ ਨਿਯਮ ਅਧੀਨ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਉਹ ਨਿਯਮ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਜਿਹਾ ਕੋਈ ਕਰਦਾ ਹੈ ਉਸ ਨੂੰ ਉਹੋ ਜਿਹਾ ਹੀ ਭਰਨਾ ਪੈਂਦਾ ਹੈ।

---

163. ਮਾਰੂ, ੩, ੧੦੬੩-੬੪
164. *ਹਰਿ ਜੋ ਕਿਛੁ ਕਰੇ ਸੁ ਹਰਿ ਕਿਆ ਭਗਤਾ ਭਾਇਆ ॥* ਗਉੜੀ, ੫, ੧੭੬
165. ਆਸਾ, ੩,੩੬੪
166. ਪ੍ਰਭਾਤੀ, ੧੩੨੯

ਗਲਾ ਊਪਰਿ ਤਪਾਵਸੁ ਨ ਹੋਈ ਵਿਸੁ ਖਾਧੀ ਤਤਕਾਲ ਮਰਿ ਜਾਏ ॥
ਭਾਈ ਵੇਖਹੁ ਨਿਆਉ ਸਚੁ ਕਰਤੇ ਕਾ ਜੇਹਾ ਕੋਈ ਕਰੇ ਤੇਹਾ ਕੋਈ ਪਾਏ ॥[167]

ਪਰ ਜਿਥੋਂ ਤਕ 'ਹੁਕਮ' ਦਾ ਸਬੰਧ ਹੈ ਇਹ ਸ਼ਬਦ ਉਪਰੋਕਤ ਦੈਵੀ ਇੱਛਾ, ਰਜ਼ਾ, ਭਾਣਾ, ਤਪਾਵਸ, ਆਦਿ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦੇ ਸੰਕਲਪਾਂ ਨਾਲ ਕੁਝ ਕੁਝ ਸਮਾਨਤਾ ਰਖਦਾ ਹੋਇਆ ਵੀ ਆਪਣੀ ਇਕ ਵਿਲੱਖਣ ਪ੍ਰਾਕ੍ਰਿਤੀ ਦਾ ਧਾਰਨੀ ਹੈ। *ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ* ਬਾਣੀ ਅਨੁਸਾਰ 'ਹੁਕਮ' ਨਿਰੋਲ ਦੈਵੀ ਇੱਛਾ, ਰਜ਼ਾ, ਭਾਣਾ ਜਾਂ ਤਪਾਵਸ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਦਾ ਬਲਕਿ ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਾਰੇ ਸੰਕਲਪਾਂ ਦੀ ਸਮਗ੍ਰਤਾ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਸਰੂਪ ਵਿਚ ਸਮੋਂਦਾ ਹੋਇਆ ਇਹ ਕੋਈ ਅਜੇਹਾ ਵਿਲੱਖਣ ਸੰਕਲਪ ਹੈ ਜਿਸ ਨੂੰ ਕਥਿਆ ਨਹੀਂ ਜਾ ਸਕਦਾ। 'ਜਪੁ' ਰਚਨਾ ਵਿਚ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਇਸ ਸੰਕਲਪ ਦੀ ਵਿਆਖਿਆ ਕਰਨ ਦਾ ਯਤਨ ਕਰਦੇ ਹਨ :

ਹੁਕਮੀ ਹੋਵਨਿ ਆਕਾਰ ਹੁਕਮੁ ਨ ਕਹਿਆ ਜਾਈ ॥
ਹੁਕਮੀ ਹੋਵਨਿ ਜੀਅ ਹੁਕਮਿ ਮਿਲੈ ਵਡਿਆਈ ॥
ਹੁਕਮੀ ਉਤਮੁ ਨੀਚੁ ਹੁਕਮਿ ਲਿਖਿ ਦੁਖ ਸੁਖ ਪਾਈਅਹਿ ॥
ਇਕਨਾ ਹੁਕਮੀ ਬਖਸੀਸ ਇਕਿ ਹੁਕਮੀ ਸਦਾ ਭਵਾਈਅਹਿ ॥
ਹੁਕਮੈ ਅੰਦਰਿ ਸਭੁ ਕੋ ਬਾਹਰਿ ਹੁਕਮ ਨਾ ਕੋਇ ॥
ਨਾਨਕ ਹੁਕਮੈ ਜੇ ਬੁਝੈ ਤ ਹਉਮੈ ਕਹੈ ਨ ਕੋਇ ॥[168]

ਉਪਰੋਕਤ ਹੁਕਮ ਸਬੰਧੀ ਵਿਆਖਿਆ ਤੋਂ ਇਹ ਵਿਦਿਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਹੁਕਮ ਇਕ ਅਜੇਹਾ ਦੈਵੀ ਵਿਧਾਨ (divine constitution) ਹੈ ਜਿਸ ਦੀ ਸਮੁੱਚੀ ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਤੀ ਨੂੰ ਸਮਝਣਾ ਮਨੁੱਖੀ ਸਮਰਥਾ ਲਈ ਅਤਿਅੰਤ ਕਠਿਨ ਹੈ ਪਰ ਫਿਰ ਵੀ ਇਹ ਕਿਹਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ਕਿ ਹੁਕਮ ਇਕ ਉਹ ਅਟੱਲ ਨਿਯਮ ਹੈ ਜਿਹੜਾ ਉਨ੍ਹਾਂ ਸਾਰੇ ਉਪਨਿਯਮਾਂ ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ ਕਰਦਾ ਹੈ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਅਧੀਨ ਵਿਸ਼ਵ ਦੇ ਵਿਭਿੰਨ ਆਕਾਰਾਂ ਦਾ ਸੰਸਥਾਪਨ ਹੋਇਆ ਹੈ ਅਤੇ ਸੰਸਾਰ ਦੇ ਜੀਵ, ਊਚ ਨੀਚਤਾ, ਉਪਮਾ ਤ੍ਰਿਸਕਾਰ, ਦੁਖ-ਸੁਖ, ਮੁਕਤੀ ਅਤੇ ਆਵਾਗਵਨ ਦੇ ਵਸੀਭੂਤ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਹੁਕਮ ਦੀ ਅਧੀਨਤਾ ਤੋਂ ਕੋਈ ਬਾਗੀ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਦਾ। ਇਹ ਹੁਕਮ ਹੀ ਸਾਰੀ ਸ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਦਾ ਸੰਚਾਲਕ, ਪਥ-ਪ੍ਰਦਰਸ਼ਕ, ਨਿਰਦੇਸ਼ਕ, ਅਤੇ ਨਿਯੰਤਾ ਹੈ। ਪਰ ਇਸ ਹੁਕਮ ਦਾ ਹੁਕਮੀ ਬੇਪਰਵਾਹ ਈਸ਼ਵਰ ਆਪ ਹੀ ਹੈ ਜੋ ਇਸ ਹੁਕਮ ਦੁਆਰਾ ਕੀਤੀ ਜਾ ਰਹੀ ਆਪਣੀ ਲੀਲਾ ਨੂੰ ਵੇਖ ਵੇਖ ਕੇ ਅਨੰਦਿਤ ਹੋ ਰਿਹਾ ਹੈ :

ਹੁਕਮੀ ਹੁਕਮੁ ਚਲਾਏ ਰਾਹੁ ॥ ਨਾਨਕ ਵਿਗਸੈ ਵੇਪਰਵਾਹੁ ॥[169]

ਇਸ ਦੈਵੀ ਵਿਧਾਨ ਦੀਆਂ ਕਈ ਉਪ-ਧਾਰਾਵਾਂ (sub-clauses) *ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ* ਬਾਣੀ ਵਿਚੋਂ ਉਪਲਬਧ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ। ਉਦਾਹਰਣ ਵਜੋਂ, ਹੁਕਮ ਰਾਹੀਂ ਹੀ ਸਭ ਆਕਾਰ ਹੋਂਦ ਵਿਚ ਆਉਂਦੇ ਹਨ।[170] ਬੋਲਣਾ, ਚਲਣਾ, ਵੇਖਣਾ, ਜੀਉਣਾ ਅਤੇ ਮਰਨਾ ਆਦਿ ਜੀਵ ਦਾ ਹਰ ਕਰਮ ਈਸ਼ਵਰ ਦੇ ਹੁਕਮ ਵਿਚ ਹੀ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।[171] ਹਵਾ ਦਾ ਸਦੀਵੀ ਪਰਵਾਹ, ਲੱਖਾਂ ਨਦੀਆਂ ਦੀ ਨਿਰੰਤਰ ਗਤੀ,

167. ਵਾਰ ਗਉੜੀ, ੪,੩੦੮
168. ਜਪੁ, ੧,੧
169. ਜਪੁ, ੧,੨
170. *'ਹੁਕਮੀ ਸਗਲ ਕਰੇ ਆਕਾਰ'* ॥ ਮਾਝ, ੧,੧੫੦
171. *ਆਖਣੁ ਵੇਖਣੁ ਬੋਲਣੁ ਚਲਣੁ ਜੀਵਣੁ ਮਰਣਾ ਧਾਤੁ ॥*
ਹੁਕਮੁ ਸਾਜਿ ਹੁਕਮੈ ਵਿਚਿ ਰਖੈ ਨਾਨਕ ਸਚਾ ਆਪਿ ॥ ਵਾਰ ਮਾਂਝ ੧,੧੪੫

ਸੂਰਜ ਚੰਦਰਮਾ, ਧਰਤੀ, ਆਕਾਸ਼, ਪਾਤਾਲ, ਅੱਗ, ਸਿੱਧ, ਬੁੱਧ, ਨਾਥ, ਜੋਧੇ, ਮਹਾਂਬਲੀ ਸੂਰਮੇ ਆਦਿ ਸਭ ਇਸ ਅੱਟਲ ਨਿਯਮ ਦੇ ਅਧੀਨ ਹੀ ਆਪੋ ਆਪਣਾ ਕਰਮ ਕਰੀ ਜਾ ਰਹੇ ਹਨ।[172] ਹੁਕਮ ਦੀ ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਤੀ ਦੇ ਇਸ ਰਹੱਸ ਨੂੰ ਸਮਝਣ ਵਾਲਾ ਇਕ ਮਹਾਨ ਵਿਸਮਾਦੀ ਅਵਸਥਾ ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਨੇ ਹੁਕਮ ਦੇ ਇਸ ਵਿਸਮਾਦੀ ਸਰੂਪ ਦਾ ਆਸਾ ਦੀ ਵਾਰ ਵਿਚ ਵਿਰਾਟ ਪ੍ਰਦਰਸ਼ਨ ਪ੍ਰਸਤੁਤ ਕੀਤਾ ਹੈ।[173] ਹੁਕਮ ਈਸ਼ਵਰ ਦੇ ਸਭ ਕਾਰਜਾਂ ਦਾ ਨਿਯਮ ਬੱਧ ਪ੍ਰਗਟਾ ਹੈ। ਇਸ ਦਾ ਪਾਸਾਰ ਅਸੀਮ ਅਤੇ ਵਿਆਪਕ ਹੈ।[174] ਆਵਾਗਵਨ ਅਤੇ ਕਰਮ ਸਿੱਧਾਂਤਾਂ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਭਾਣਾ, ਰਜ਼ਾ ਅਤੇ ਤਪਾਵਸ ਆਦਿ ਸਿੱਧਾਂਤ ਇਸੇ ਹੀ ਦੈਵੀ ਵਿਧਾਨ ਦੇ ਉਪਨਿਯਮ ਹਨ। ਪਰ ਚੂੰਕਿ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਜੀਵਨ ਦੀ ਇਕਸੁਰਤਾ ਕਾਇਮ ਕਰਨ ਦਾ ਅੰਤਿਮ ਸਿੱਟਾ ਈਸ਼ਵਰ ਦੀ ਅਭਿਵਿਅਕਤੀ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਇਸ ਲਈ ਬੁਨਿਆਦੀ ਤੌਰ ਤੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਸਮਰੂਪਤਾ ਹੈ। ਉਂਜ ਹੁਕਮ ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਾਰੇ ਉਪਨਿਯਮਾਂ ਦੀ ਸਮਗ੍ਰਤਾ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਵਿਚ ਸਮੋਂਦਾ ਹੋਇਆ ਆਪਣੇ ਆਪ ਵਿਚ ਸਰਬ ਵਿਆਪਕ ਦੈਵੀ ਵਿਧਾਨ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਈਸ਼ਵਰ ਦੀ ਅਭਿਵਿਅਕਤੀ ਹੈ।[175] ਅਤੇ ਇਸੇ ਲਈ *ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ* ਬਾਣੀ ਵਿਚ ਸ਼ਬਦ ਦੀ ਹੁਕਮ ਨਾਲ ਤਦਰੂਪਤਾ ਵੀ ਪ੍ਰਦੀਪਿਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਹੇਠ ਲਿਖੀਆਂ ਪੰਗਤੀਆਂ ਇਸ ਕਥਨ ਦੀ ਪੁਸ਼ਟੀ ਵਜੋਂ ਪੇਸ਼ ਕੀਤੀਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ :

(ੳ) *ਸਭੁ ਇਕੋ ਸਬਦੁ ਵਰਤਦਾ ਜੋ ਕਰੇ ਸੁ ਹੋਈ ॥*[176]

(ਅ) *ਸਭੁ ਇਕੋ ਹੁਕਮੁ ਵਰਤਦਾ ਮੰਨਿਐ ਸੁਖੁ ਪਾਈ ॥*[177]

ਨਾਮ ਦੁਆਰਾ ਸਾਧਾਰਨ ਸ਼ਬਦ ਦੀ ਵਿਆਖਿਆ : *ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ* ਬਾਣੀ ਵਿਚ 'ਨਾਮ' ਸ਼ਬਦ ਨੂੰ ਕਈ ਅਰਥਾਂ ਵਿਚ ਵਰਤਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਹ ਪਦ ਉਸ ਪਰਮਾਤਮਾ ਲਈ ਵੀ ਪ੍ਰਯੋਗ ਹੋਇਆ ਹੈ ਜੋ ਇਕ ਹੈ, ਸਦਾ ਸਥਿਰ ਰਹਿਣ ਵਾਲਾ, ਕਰਤਾ ਪੁਰਖ, ਨਿਰਭਉ, ਨਿਰਵੈਰ, ਅਕਾਲ ਮੂਰਤ ਅਜੂਨੀ ਅਤੇ ਸੈਭੰ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਨਾਮ ਪਦ ਦੀ ਵਿਆਖਿਆ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਲਿਖਦੇ ਹਨ ਕਿ ਨਾਮ ਨੇ ਹੀ ਸਭ ਜੀਵ ਜੰਤ, ਖੰਡ ਬ੍ਰਹਮੰਡ, ਆਕਾਸ਼, ਪਾਤਾਲ, ਪੁਰੀਆ, ਭਵਨ, ਆਦਿ ਰਚੇ ਹਨ[178] ਉਹ ਆਪ ਹੀ ਆਪਣੇ ਆਪ ਦਾ ਅਤੇ ਇਸ ਨਾਮ ਰੂਪਾਤਮਕ ਵਿਸ਼ਵ ਦਾ ਰਚਨਹਾਰਾ ਹੈ। ਇਹ ਨਾਮ ਆਪਣੀ ਰਚੀ ਹੋਈ ਸ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਵਿਚ ਨਿਰੰਤਰ ਮੌਜੂਦ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ :

ਆਪੀਨੈ ਆਪੁ ਸਾਜਿਓ ਆਪੀਨੈ ਰਚਿਓ ਨਾਉ
ਦੁਯੀ ਕੁਦਰਤਿ ਸਾਜੀਐ ਕਰਿ ਆਸਣੁ ਡਿਠੋ ਚਾਉ ॥[179]

ਗੁਰੂ ਅਮਰਦਾਸ ਜੀ ਦਾ ਵਿਚਾਰ ਹੈ ਕਿ ਇਹ ਨਾਮ ਸਰਬ ਵਿਆਪਕ ਹੈ ਪਰ ਪ੍ਰਗਟ ਗੁਰੂ ਦੀ

---

172. ਵਾਰ ਆਸਾ, ਮ : ੧,੪੬੪

173. ਵਾਰ ਆਸਾ, ਮ: ੧,੪੬੩-੬੪

174. *ਹੁਕਮੇ ਆਵੈ ਹੁਕਮੇ ਜਾਇ ॥ ਆਗੈ ਪਾਛੈ ਹੁਕਮਿ ਸਮਾਇ ॥* ਗਉੜੀ, ੧,੧੫੧

175. The Divine Order, the Hukam, is accordingly an al-embraching principle, the sum total of all divinely instituted laws and it is a revelation of the nature of God. (W. H. Mcleod, *Guru Nanak and the Sikh Religion;* p. 203)

176. ਵਾਰ ਸੋਰਠਿ, ੪,੬੫੪

177. ਵਾਰ ਰਾਮਕਲੀ, ੩,੯੪੮

178. ਗਉੜੀ ਸੁਖਮਨੀ, ੫,੨੮੪

179. ਵਾਰ ਆਸਾ, ੧,੪੬੩

ਸ਼ਰਨ ਅਤੇ ਕਿਰਪਾ ਨਾਲ ਹੀ ਹੁੰਦਾ ਹੈ :

ਗੁਪਤਾ ਨਾਮੁ ਵਰਤੈ ਵਿਚਿ ਕਲਜੁਗਿ ਘਟਿ ਘਟਿ ਹਰਿ ਭਰਪੂਰਿ ਰਹਿਆ ॥
ਨਾਮੁ ਰਤਨੁ ਤਿਨਾ ਹਿਰਦੈ ਪ੍ਰਗਟਿਆ ਜੋ ਗੁਰਸਰਣਾਈ ਭਜਿ ਪਇਆ ॥[180]

ਨਾਮ ਨੂੰ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੇ ਅਰਥਾਂ ਵਿਚ ਵਰਤੇ ਜਾਣ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਸੰਤਾਂ ਮਹਾਪੁਰਸ਼ਾਂ ਨੇ ਇਸ ਨੂੰ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੇ ਸੁਆਮੀ, ਅਨਾਮੀ, ਨਿਰਾਲਾ, ਹਰੀ ਰਾਏ, ਅਗੱਮ, ਅਲੱਖ, ਰਾਮ ਰਾਏ, ਸਤ ਪੁਰਖ, ਸਤਿਨਾਮ, ਇਕ ਓਂਕਾਰ, ਅਕਾਲ ਅਤੇ ਰਾਮ, ਰਹੀਮ, ਗਿਰਧਾਰੀ, ਮੁਰਾਰੀ, ਅੱਲਾ, ਖ਼ੁਦਾ, ਈਸ਼ਵਰ, ਭਗਵਾਨ, ਵਾਹਿਗੁਰੂ ਆਦਿ ਨਾਵਾਂ ਲਈ ਵੀ ਵਰਤਿਆ ਹੈ।

ਇਹ ਉਪਰੋਕਤ ਸਾਰੇ ਨਾਂ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੇ ਕਿਸੇ ਨਾ ਕਿਸੇ ਗੁਣ ਦੇ ਵਾਚਕ ਹਨ। ਵੱਖ ਵੱਖ ਧਰਮ ਇਨ੍ਹਾਂ ਹੀ ਵੱਖ ਵੱਖ ਨਾਵਾਂ ਨੂੰ ਜਪਣ ਦੀ ਪ੍ਰੇਰਣਾ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਨਾਮ ਨੂੰ ਜਪਣ ਅਰਥਾਤ ਸਾਧਨ ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਆ ਦੇ ਅਰਥਾਂ ਵਿਚ ਵੀ ਪ੍ਰਯੋਗ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ ਜਿਵੇਂ :

ਨਾਮੁ ਜਪਤ ਕੋਟਿ ਸੂਰ ਉਜਾਰਾ ਬਿਨਸੈ ਭਰਮੁ ਅੰਧੇਰਾ ॥[181]

ਨਾਮ ਨੂੰ ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਰੂਪੀ ਗੁਰੂ ਉਪਦੇਸ਼ ਦੇ ਅਰਥਾਂ ਵਿਚ ਵੀ ਵਰਤਿਆ ਗਿਆ ਹੈ :

ਭਇਆ ਮਨੂਰੁ ਕੰਚਨੁ ਫਿਰਿ ਹੋਵੈ ਜੇ ਗੁਰੁ ਮਿਲੈ ਤਿਨੇਹਾ
ਏਕੁ ਨਾਮੁ ਅੰਮ੍ਰਿਤੁ ਓਹੁ ਦੇਵੈ ਤਉ ਨਾਨਕ ਤ੍ਰਿਸਟਸਿ ਦੇਹਾ ॥[182]

ਹੁਕਮ ਦੇ ਅਰਥਾਂ ਵਿਚ ਨਾਮ ਦਾ ਪ੍ਰਯੋਗ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਲਿਖਦੇ ਹਨ :

ਏਕੋ ਨਾਮੁ ਹੁਕਮੁ ਹੈ
ਨਾਨਕ ਸਤਿਗੁਰਿ ਦੀਆ ਬੁਝਾਇ ਜੀਉ ॥[183]

ਨਾਮ ਨੂੰ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੀ ਉਸ ਅੱਟਲ ਅਤੇ ਅਸੀਮ ਸ਼ਕਤੀ ਲਈ ਵੀ ਵਰਤਿਆ ਗਿਆ ਹੈ ਜੋ ਸਾਰੀ ਸ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਦੀ ਉੱਤਪਤੀ ਦਾ ਸ੍ਰੋਤ ਹੈ ਅਤੇ ਵਿਸ਼ਵ ਦੀ ਹਰ ਚੀਜ਼ ਜਿਸ ਦੇ ਅਧੀਨ ਹੈ :

(ੳ) *ਨਾਮੇ ਹੀ ਤੇ ਸਭੁ ਕਿਛੁ ਹੋਆ*
ਬਿਨੁ ਸਤਿਗੁਰ ਨਾਮੁ ਨ ਜਾਪੈ ॥[184]

(ਅ) *ਨਾਨਕ ਸਭ ਕਿਛੁ ਨਾਵੈ ਕੈ ਵਸਿ ਹੈ*
ਪੂਰੇ ਭਾਗਿ ਕੋ ਪਾਈ ॥[185]

(ੲ) *ਨਾਮੁ ਰਹਿਓ ਸਾਧੂ ਰਹਿਓ*
ਰਹਿਓ ਗੁਰੁ ਗੋਬਿੰਦੁ ॥[186]

ਨਾਮ ਨੂੰ ਅਨਹਦ ਸ਼ਬਦ ਅਥਵਾ ਰਹੱਸ-ਅਨੁਭੂਤੀ ਦੇ ਅਰਥਾਂ ਵਿਚ ਵੀ ਵਰਤਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਹਰ ਮਨੁੱਖ ਵਿਚ ਇਹ ਇਕ ਅਲੌਕਿਕ ਸੰਗੀਤ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਵਿਦਮਾਨ ਹੈ। ਇਸ ਦੈਵੀ ਸੰਗੀਤ ਨੂੰ ਕਾਮਲ ਮੁਰਸ਼ਦ ਦੀ ਕਿਰਪਾ ਨਾਲ ਹੀ ਸੁਣਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਸਾਹਿਬ

---

180. ਪ੍ਰਭਾਤੀ, ੩, ੧੩੩੪
181. ਜੈਤਸਰੀ, ੫,੭੦੦
182. ਮਾਰੂ, ੧,੬੯੦
183. ਸਿਰੀ, ੧,੭੨
184. ਸੂਹੀ, ੩,੭੫੩
185. ਆਸਾ, ੩,੪੨੬
186. ਸਲੋਕ, ੯,੧੪੨੯

ਦਾ ਕਥਨ ਹੈ ਕਿ ਅਨਹਦ ਅਵਸਥਾ ਈਸ਼ਵਰ ਦੀ ਹੀ ਅਭਿਵਿਅਕਤੀ ਹੈ ਤੇ ਇਸੇ ਲਈ ਸਾਰੇ ਧਾਰਮਕ ਗ੍ਰੰਥ ਇਸ ਦੀ ਉਪਮਾ ਗਾਇਣ ਕਰਦੇ ਹਨ :

ਨਉ ਨਿਧਿ ਅੰਮ੍ਰਿਤੁ ਪ੍ਰਭ ਕਾ ਨਾਮੁ
ਦੇਹੀ ਮਹਿ ਇਸ ਕਾ ਬਿਸ੍ਰਾਮੁ ॥
ਸੁੰਨ ਸਮਾਧ ਅਨਹਦ ਤਹ ਨਾਦ ॥
ਕਹਨੁ ਨ ਜਾਈ ਅਚਰਜ ਬਿਸਮਾਦ ॥......
ਸੋ ਅੰਤਰਿ ਸੋ ਬਾਹਰਿ ਅਨੰਤ ॥
ਘਟਿ ਘਟਿ ਬਿਆਪਿ ਰਹਿਆ ਭਗਵੰਤ ॥[187]

ਉਪਰੋਕਤ ਨਾਮ ਦੇ ਵੱਖ ਵੱਖ ਰੂਪਾਂ ਦੇ ਉੱਲੇਖ ਕਰਨ ਉਰਪੰਤ ਇਹ ਕਿਹਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ਕਿ *ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ* ਬਾਣੀ ਵਿਚ ਭਾਵੇਂ ਨਾਮ ਨੂੰ ਪਰਮਾਤਮਾ, ਉਸ ਦਾ ਨਾਂ, ਉਸ ਦੀ ਸ਼ਕਤੀ, ਗੁਰੂ ਉਪਦੇਸ਼, ਅਨਹਦ ਸ਼ਬਦ ਅਥਵਾ ਬ੍ਰਹਮ-ਅਨੁਭੂਤੀ ਆਦਿ ਕਈ ਰੂਪਾਂ ਵਿਚ ਵਰਤਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਪਰ ਚੂੰਕਿ ਸ਼ਬਦ (revelation) ਦੇ ਸੰਕਲਪ ਵਿਚ ਪਰਮਾਤਮਾ, ਉਸ ਦਾ ਸੁਭਾ, ਉਸ ਦੇ ਮਿਲਾਪ ਲਈ ਸਾਧਨ, ਉਸ ਦੇ ਦੈਵੀ ਨਿਯਮ, ਉਸ ਦੀ ਅਕੱਥ ਰਹੱਸਮਈ ਅਨੁਭੂਤੀ, ਅਤੇ ਹੋਰ ਉਹ ਸਭ ਕੁਝ ਹੀ ਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਜੋ ਉਸ ਸਚਿ ਨਾਲ ਸਬੰਧ ਰਖਦਾ ਹੈ, ਇਸ ਲਈ ਨਾਮ ਦੇ ਇਹ ਸਾਰੇ ਰੂਪ ਜੋ ਆਪਣੇ ਆਪ ਵਿਚ ਵੀ ਈਸ਼ਵਰ ਦੀ ਅਭਿਵਿਅਕਤੀ ਦੇ ਹੀ ਸਾਧਨ ਹਨ, ਸਮੂਹਕ ਤੌਰ ਤੇ ਈਸ਼ਵਰ ਦਾ ਸ਼ਬਦ (revelation) ਹਨ। ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ 'ਜਪੁ' ਰਚਨਾ ਵਿਚ ਇਸ ਯਥਾਰਥ ਦਾ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਲਿਖਦੇ ਹਨ ਕਿ ਜੋ ਕੁਝ ਵੀ ਗੁਪਤ ਅਤੇ ਪ੍ਰਗਟ ਰੂਪ ਵਿਚ ਮੌਜੂਦ ਹੈ ਉਹ ਸਭ ਈਸ਼ਵਰ ਦਾ ਹੀ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਨ ਹੈ :

ਜੇਤਾ ਕੀਤਾ ਤੇਤਾ ਨਾਉ ਵਿਣੁ ਨਾਵੈ ਨਾਹੀ ਕੋ ਥਾਉ *(ਜਪੁ, ੧,੪)*

ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਬਾਣੀ ਦਾ ਕਰਤ੍ਰਿਤ੍ਵ, ਇਸ ਦੀ ਸਦੀਵਤਾ ਤੇ ਪ੍ਰਾਮਾਣਿਕਤਾ : ਜਿਥੋਂ ਤਕ *ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ* ਬਾਣੀ ਦੇ ਕਰਤ੍ਰਿਤ੍ਵ ਦਾ ਸੁਆਲ ਹੈ ਇਹ ਗੱਲ ਪੂਰਨ ਨਿਸਚੈ ਨਾਲ ਕਹੀ ਜਾ ਸਕਦੀ ਹੈ ਕਿ *ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ* ਦੀ ਸਮੁੱਚੀ ਰਚਨਾ ਈਸ਼ਵਰ ਦਾ ਆਪਣਾ ਕਲਾਮ ਹੈ। ਇਸ ਵਿਚ ਗੁਰੂ ਬਾਣੀ ਲਈ ਕੀਤੇ ਗਏ 'ਧੁਰ ਕੀ ਬਾਣੀ', 'ਖਸਮ ਕੀ ਬਾਣੀ', 'ਇਹ ਬਾਣੀ ਮਹਾਂਪੁਰਖ ਕੀ', ਵਾਹੁ ਵਾਹੁ ਬਾਣੀ ਨਿਰੰਕਾਰ ਹੈ ਅਤੇ ਗੁਰਮੁਖਿ ਬਾਣੀ ਬ੍ਰਹਮ ਹੈ, ਆਦਿ ਉੱਲੇਖ, ਇਸ ਕਥਨ ਦੀ ਸਾਰਥਕਤਾ ਦੇ ਪ੍ਰਤੱਖ ਪ੍ਰਮਾਣ ਹਨ। ਪਰ ਜਿਵੇਂ ਵੇਦਾਂ ਨੂੰ ਕਈ ਸਕੂਲ ਈਸ਼ਵਰ ਦੇ ਆਪਣੇ ਹੱਥਾਂ ਦੀ ਕਿਰਤ ਅਤੇ ਅਨਾਦੀ ਮੰਨਦੇ ਹਨ ਉਸ ਤਰ੍ਹਾਂ *ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ* ਰਚਨਾ ਨਾ ਤਾਂ ਈਸ਼ਵਰ ਦੀ ਕਿਰਤ ਹੀ ਹੈ ਅਤੇ ਨਾ ਹੀ ਇਸ ਨੂੰ ਅਨਾਦੀ ਹੀ ਮੰਨਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। 'ਡੀਵਾਈਨ ਕਾਮੇਡੀ' ਦੇ ਲੇਖਕ ਡਾਂਟੇ ਦੀ ਤਰ੍ਹਾਂ *ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ* ਰਚਨਾ ਦਾ ਲੇਖਕ ਪਰਮਾਤਮਾ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਦਾ ਬਲਕਿ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਰਚਨਹਾਰ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬਾਨ ਅਤੇ ਭਗਤ ਕਵੀ ਸਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਹੱਯਾਤੀ ਵਿਚ ਹੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਹਿਰਦੇ ਪਟਲ ਤੇ ਇਸ ਕਲਾਮ ਦਾ ਆਵੇਸ਼ ਹੋਇਆ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਆਪਣੀ ਬਾਣੀ ਨੂੰ ਸੁਰਖਿਅਤ ਰਖਿਆ ਅਤੇ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਭ ਭਗਤਾਂ ਅਤੇ ਆਪਣੇ ਪੂਰਵ-ਵਰਤੀ ਗੁਰੂਆਂ ਦੀ ਬਾਣੀ ਨੂੰ ਇਕੱਠਿਆਂ ਕਰਕੇ ਸੰਕਲਿਤ ਕੀਤਾ। ਕੁਰਾਨ ਮਜੀਦ ਨੂੰ ਅਲਾਹ ਦਾ ਕਲਾਮ ਅਤੇ ਬਾਈਬਲ ਨੂੰ 'ਈਸ਼ਵਰ ਦਾ ਸ਼ਬਦ, ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਪਰ *ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ* ਦੀ ਬਾਣੀ *ਕੁਰਾਨ ਮਜੀਦ* ਜਾਂ *ਬਾਈਬਲ* ਵਾਂਗ ਕਿਸੇ

187. ਗਉੜੀ, ੫,੨੯੩

ਫ਼ਰਿਸ਼ਤੇ ਦੀ ਸਹਾਇਤਾ ਨਾਲ ਪ੍ਰਾਪਤ ਨਹੀਂ ਹੋਈ ਅਤੇ ਨਾ ਹੀ ਇਸਲਾਮੀ ਮਾਨਿਅਤਾ ਅਨੁਸਾਰ ਇਹ ਆਪਣੇ ਵਰਤਮਾਨ ਰੂਪ ਵਿਚ ਆਉਣ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਕਿਸੇ ਲੋਹਿ-ਮਹਿਫ਼ੂਜ਼ ਵਿਚ ਉਲਿਖਤ ਸੀ। ਇਸ ਦਾ ਆਵੇਸ਼ ਕੁਰਾਨ ਵਾਂਗ ਕਿਸੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਚ ਵੀ ਨਹੀਂ ਬਲਕਿ ਈਸ਼ਵਰ ਨਾਲ ਤਦਰੂਪਤਾ ਦੀ ਅਵਸਥਾ ਵਿਚ ਸਮੇਂ, ਸਥਾਨ ਦੀਆਂ ਸਮਾਜਕ ਪਰਿਸਥਿਤੀਆਂ ਦੇ ਪ੍ਰਸੰਗ ਵਿਚ, ਗੁਰੂ ਅਤੇ ਸੰਤ ਕਵੀਆਂ ਨੇ ਇਸ ਨੂੰ ਵੱਖ ਵੱਖ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਵਿਚ ਵਿਅਕਤ ਕੀਤਾ ਹੈ।

ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਬਾਣੀ ਦੀ ਸਦੀਵਤਾ ਸਬੰਧੀ ਪ੍ਰਮਾਣ ਵੀ *ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ* ਵਿਚੋਂ ਹੀ ਉਪਲਬਧ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਗੁਰੂ ਬਾਣੀ ਨੂੰ ਜੁਗੋ ਜੁਗ ਅੱਟਲ ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਪਰ ਅਜੇਹਾ ਕਹਿਣ ਤੋਂ ਗੁਰੂ ਕਵੀਆਂ ਦਾ ਭਾਵ ਕੇਵਲ ਇਨਾਂ ਹੀ ਹੈ ਕਿ ਇਸ ਵਿਚ ਅੰਕਿਤ ਸੱਚਾਈਆਂ ਅਤੇ ਕੀਮਤਾਂ ਸਦਾ ਹੀ ਅਮਰ ਹਨ। ਉਂਵ ਭੌਤਿਕ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣ ਤੋਂ ਇਸ ਦਾ ਵਰਤਮਾਨ ਸੰਕਲਿਤ ਰੂਪ ਇਤਿਹਾਸ ਦੇ ਇਕ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਸਮੇਂ ਵਿਚ ਹੀ ਸਥਾਪਿਤ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਇਸ ਨੂੰ ਭੌਤਿਕ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣ ਤੋਂ ਅਨਾਦੀ ਨਹੀਂ ਕਿਹਾ ਜਾ ਸਕਦਾ।

ਪ੍ਰਮਾਣਿਕਤਾ ਦੇ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣ ਤੋਂ ਇਹ ਕਿਹਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ਕਿ ਇਹ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੁਆਰਾ ਪੂਰਨ ਗੁਰੂਆਂ ਦੇ ਹਿਰਦੇ ਵਿਚ ਅਵਤ੍ਰਿਤ ਹੋਈ ਹੈ, ਇਸ ਲਈ ਇਸ ਦੀ ਪ੍ਰਮਾਣਿਕਤਾ ਵਿਚ ਸ਼ੱਕ ਦੀ ਰਾਈ ਜਿੰਨੀ ਵੀ ਗੁੰਜਾਇਸ਼ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਦੀ। ਹੇਠ ਲਿਖੇ ਪ੍ਰਮਾਣ ਸਿੱਧ ਕਰਦੇ ਹਨ ਕਿ ਇਹ ਬਾਣੀ ਪਰਮਾਤਮਾ ਵੱਲੋਂ ਉਸ ਦੇ ਹੁਕਮ ਅਨੁਸਾਰ ਪੂਰਨ ਗੁਰੂਆਂ ਦੀ ਆਤਮਾਵਾਂ ਵਿਚ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਮਾਨ ਹੋਈ ਹੈ :

(ੳ) *ਬੋਲੇ ਸਾਹਿਬ ਕੈ ਭਾਣੈ ॥ ਦਾਸੁ ਬਾਣੀ ਬ੍ਰਹਮੁ ਵਖਾਣੈ ॥*[188]

(ਅ) *ਵਾਹੁ ਵਾਹੁ ਪੂਰੇ ਗੁਰ ਕੀ ਬਾਣੀ ॥*
ਪੂਰੇ ਗੁਰ ਤੇ ਉਪਜੀ ਸਾਚਿ ਸਮਾਣੀ ॥[189]

ਇਸ ਦੀ ਇਸ ਪ੍ਰਮਾਣਿਕਤਾ ਕਾਰਣ ਹੀ ਇਸ ਨੂੰ ਸੱਚੀ ਅਤੇ ਸਤ ਸਰੂਪ ਬਾਣੀ ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਹੈ :

(ੳ) *ਸਤਿਗੁਰੂ ਕੀ ਬਾਣੀ ਸਤਿ ਸਤਿ ਕਰ ਜਾਣਹੁ ਗੁਰ ਸਿਖਹੁ*
ਹਰਿ ਕਰਤਾ ਆਪਿ ਮੁਹਹੁ ਕਢਾਏ ॥[190]

(ਅ) *ਸਤਿਗੁਰ ਕੀ ਬਾਣੀ ਸਤਿ ਸਰੂਪੁ ਹੈ ਗੁਰਬਾਣੀ ਬਣੀਐ ॥*[191]

ਇਸ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ *ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ* ਬਾਣੀ ਦੀ ਪ੍ਰਮਾਣਿਕਤਾ ਇਸ ਦੀ ਆਪਣੀ ਸਵੈ-ਸਿੱਧਤਾ ਕਰਕੇ ਵੀ ਹੈ। ਕਿਉਂਕਿ ਗੁਰਬਾਣੀ ਇਕ ਜੀਵਨ ਜਾਚ ਹੈ, ਇਸ ਲਈ ਇਹ ਖ਼ੁਦ ਆਪਣੀ ਪੂਰਨਤਾ ਅਤੇ ਦਿਬ ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਤੀ ਦੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਨਾਲ ਆਪਣੀ ਪ੍ਰਮਾਣਿਕਤਾ ਦਾ ਸਬੂਤ ਦੇ ਦਿੰਦੀ ਹੈ। ਲਿਖੀਆਂ ਤੁਕਾਂ ਵਿਚੋਂ ਵਿਅਕਤ ਹੋ ਰਹੇ ਇਸ ਦੇ ਅਪ੍ਰੋਖ ਅਤੇ ਤੁਰਤ ਪ੍ਰਭਾਵ ਤੋਂ ਇਸ ਦੀ ਸਵੈ-ਸਿੱਧਤਾ ਦਾ ਅਨੁਮਾਨ ਲਗਾਇਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ :

(ੳ) *ਗੁਰਬਾਣੀ ਸੁਨਤ ਮੇਰਾ ਮਨੁ ਦ੍ਰਵਿਆ ਮਨੁ ਭੀਨਾ ਨਿਜ ਘਰਿ ਆਵੈਗੋ ॥*[192]

---

188. ਸੋਰਠਿ, ੫,੬੨੯
189. ਸੂਹੀ, ੩,੭੫੪
190. ਵਾਰ ਗਉੜੀ, ੪,੩੦੮
191. ਵਾਰ ਗਉੜੀ, ੩੦੪
192. ਕਾਨੜਾ, ੪,੧੩੦੮

(ਅ) *ਗੁਰਬਾਣੀ ਸਦ ਮੀਠੀ ਲਾਗੀ ਪਾਪ ਵਿਕਾਰ ਗਵਾਇਆ ॥*
ਹਉਮੈ ਰੋਗੁ ਗਇਆ ਭਉ ਭਾਗਾ ਸਹਜੇ ਸਹਜਿ ਮਿਲਾਇਆ ॥[193]

ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਬਾਣੀ ਦੀ ਪ੍ਰਮਾਣਿਕਤਾ ਦਾ ਇਕ ਕਾਰਣ ਇਹ ਵੀ ਹੈ ਕਿ ਇਸ ਦੇ ਰਚਨਹਾਰਿਆਂ ਨੇ ਜਿੱਥੇ ਇਸ ਨੂੰ ਆਪ ਰਚਿਆ, ਉੱਥੇ ਇਸ ਨੂੰ ਸੁਰਖਿਅਤ ਰਖਣ ਲਈ ਆਪਣੇ ਹੱਥਾਂ ਨਾਲ ਇਸ ਦਾ ਸੰਕਲਨ ਵੀ ਕੀਤਾ। *ਕੁਰਾਨ* ਅਤੇ ਸੰਤ ਪਾਲ ਦੀਆਂ ਧਾਰਮਕ ਚਿੱਠੀਆਂ ਵਿਅਕਤੀਗਤ ਪ੍ਰਲੇਖ ਅਵਸ਼ ਹੀ ਕਹੇ ਜਾ ਸਕਦੇ ਹਨ। ਪਰ ਕੁਰਾਨ ਅਤੇ ਬਾਈਬਲ ਦੇ ਸੰਕਲਨ ਕਰਤਾ ਹਜ਼ਰਤ ਮੁਹੰਮਦ ਅਤੇ ਈਸਾ ਨਹੀਂ ਸਨ। ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਅਤੇ ਬੋਧ ਗ੍ਰੰਥ ਆਪਣੇ ਮੁੱਢਲੇ ਅਲਿਖਤ ਅਤੇ ਮੌਖਿਕ ਪ੍ਰਵਚਨਾਂ ਦਾ ਹੀ ਸੰਸਕਰਨ, ਵਿਸਤਾਰ ਅਤੇ ਕੋਸ਼ੀਕਰਨ ਹਨ, ਭਾਵੇਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਪ੍ਰਮਾਣਿਕਤਾ ਦਾ ਕਾਰਣ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਧਾਰਮਿਕਤਾ, ਨੈਤਿਕਤਾ ਅਤੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਰਚਨਹਾਰਿਆਂ ਦੀ ਵਿਸ਼ਵਾਸ-ਜਨਕਤਾ ਕਾਰਣ ਹੈ। ਪਰ *ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ* ਰਚਨਾ ਜਿੱਥੇਂ ਸੰਤ, ਭਗਤ ਤੇ ਗੁਰੂ ਕਵੀਆਂ ਦੇ ਵਿਅਕਤੀਗਤ ਪ੍ਰਲੇਖ ਹਨ, ਉੱਥੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਸੰਕਲਨ ਵੀ ਗੁਰੂਆਂ ਨੇ ਖ਼ੁਦ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਪ੍ਰਮਾਣਿਕਤਾ ਦੇ ਪੱਖ ਤੋਂ *ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ* ਸਾਹਿਬ ਦਾ ਇਹ ਇਕ ਸਰਬ-ਉੱਚ ਗੁਣ ਹੈ।

ਗੁਰੂ ਦੇ ਗਿਆਨ ਅਥਵਾ ਈਸ਼ਵਰ ਦੇ ਸ਼ਬਦ (revelation) ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਦੇ ਉਪਰੋਕਤ ਵਿਸਤ੍ਰਿਤ ਅਧਿਐਨ ਉਪਰੰਤ ਸੁਭਾਵਕ ਹੀ ਸੁਆਲ ਪੈਦਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਗੁਰੂ ਇਸ ਸ਼ਬਦ ਦਾ ਮਨੁੱਖਤਾ ਨੂੰ ਅਨੁਭਵ ਕਿਵੇਂ ਕਰਾਉਂਦਾ ਹੈ? ਦੂਜੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿਚ ਗੁਰੂ ਦੇ ਉਹ ਕਿਹੜੇ ਕਾਰਜ ਹਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਰਾਹੀਂ ਉਹ ਇਸ ਉਦੇਸ਼ ਦੀ ਪੂਰਤੀ ਕਰਦਾ ਹੈ? ਇਹ ਵਿਸ਼ਾ ਕਾਫ਼ੀ ਵਿਸਤਾਰ ਦੀ ਮੰਗ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਇਸ ਲਈ ਇਸ ਦਾ ਅਧਿਐਨ ਅਗਲੇ ਅਧਿਆਇ ਵਿਚ ਪੇਸ਼ ਕਰਨ ਦਾ ਪ੍ਰਯਤਨ ਕੀਤਾ ਜਾਏਗਾ।

193. ਸੂਹੀ, ੪.੭੭੩

ਅਧਿਆਇ 4

ਗੁਰੂ ਦਾ ਕਰਤੱਵ

ਗਿਆਨ ਅੰਜਨੁ ਗੁਰਿ ਦੀਆ ਅਗਿਆਨ ਅੰਧੇਰ ਬਿਨਾਸੁ ॥

(ਗਉੜੀ, ਸੁਖਮਨੀ, ੫.੨੯੩)

ਪਿਛਲੇ ਅਧਿਆਇ ਵਿਚ ਵੇਖਿਆ ਗਿਆ ਸੀ ਕਿ 'ਗੁਰੂ ਸ਼ਬਦ ਹੈ', 'ਸ਼ਬਦ ਬ੍ਰਹਮ ਹੈ' ਅਤੇ 'ਬ੍ਰਹਮ ਸਤਿ-ਚਿਤ-ਅਨੰਦ ਹੈ'। ਇਸ ਅਧਿਆਇ ਦਾ ਉੱਦੇਸ਼ ਇਹ ਜਾਣਕਾਰੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨਾ ਹੈ ਕਿ ਗਿਆਨ ਸਰੂਪ ਗੁਰੂ, ਇਸ ਸ਼ਬਦ ਰੂਪੀ ਗਿਆਨ ਰਾਹੀਂ ਅਗਿਆਨ ਦਾ ਵਿਨਾਸ਼ ਕਰਕੇ ਸਾਧਾਰਨ ਪੱਧਰ ਦੇ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਗੁਰਮੁਖ ਦੀ ਸਹਜ ਅਵਸਥਾ ਤਕ ਪਹੁੰਚਾਉਂਦਾ ਹੋਇਆ ਪੂਰਨ ਮਨੁੱਖ ਕਿਵੇਂ ਬਣਾ ਦਿੰਦਾ ਹੈ?

ਵਾਸਤਵ ਵਿਚ ਜਿਵੇਂ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਬਿਨਾਂ ਅੰਧੇਰਾ ਦੂਰ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਦਾ, ਗਿਆਨਵਾਨ ਵਿਅਕਤੀ ਦੇ ਪਥ-ਪ੍ਰਦਰਸ਼ਨ ਬਿਨਾਂ ਗਿਆਨ-ਉੱਤਪਤੀ ਕੇਵਲ ਕਲਪਨਾ ਹੀ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ, ਨਾਇਕ ਤੋਂ ਬਗ਼ੈਰ ਸਾਗਰ 'ਚੋਂ ਬੇੜੀ ਦਾ ਪਾਰ ਉਤਰਨਾ ਅਪਵਾਦ ਹੀ ਹੈ, ਅਤੇ ਸਿੱਖਿਅਕ ਦੀ ਮੌਜੂਦਗੀ ਬਿਨਾਂ ਸਿੱਖਿਆ ਨਿਰਾ ਛਲਾਵਾ ਹੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ, ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਗੁਰੂ ਦੇ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਬਿਨਾਂ ਮਾਇਆ ਦਾ ਅੰਧਕਾਰ ਦੂਰ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਦਾ।[1] *ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ* ਬਾਣੀ ਵਿਚ ਗੁਰੂ ਦੀ ਇਸ ਪਰਮ ਅਵੱਸ਼ਕਤਾ ਦਾ ਅਨੁਭਵ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਨਲ ਭੱਟ ਲਿਖਦਾ ਹੈ ਕਿ :

ਗੁਰ ਬਿਨੁ ਘੋਰੁ ਅੰਧਾਰੁ ਗੁਰੂ ਬਿਨੁ ਸਮਝ ਨ ਆਵੈ ॥
ਗੁਰ ਬਿਨੁ ਸੁਰਤਿ ਨ ਸਿਧਿ ਗੁਰੂ ਬਿਨੁ ਮੁਕਤਿ ਨ ਪਾਵੈ ॥[2]

ਗੁਰੂ ਅੰਗਦ ਦੇਵ ਅਨੁਸਾਰ ਤਾਂ ਇਹ ਵਿਸ਼ਵ-ਵਿਆਪੀ ਅਗਿਆਨ ਅੰਧਕਾਰ ਇੰਨਾ ਸੰਘਣਾ ਹੈ ਕਿ ਸੈਂਕੜੇ ਚੰਦਰਮਾ ਤੇ ਹਜ਼ਾਰਾਂ ਸੂਰਜਾਂ ਦਾ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਵੀ ਇਸ ਨੂੰ ਦੂਰ ਕਰਨ ਵਿਚ ਅਸਮਰਥ ਹੈ।[3] ਇਸ ਦੇ ਵਿਸ਼ਵ-ਵਿਆਪਕੀ ਪ੍ਰਭਾਵ ਦੇ ਅਨੁਭਵ ਤੋਂ ਸੁਭਾਵਕ ਹੀ ਸੁਆਲ ਪੈਦਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਇਹ ਅੰਧਕਾਰ ਹੈ ਕੀ ਚੀਜ਼?

ਅੰਧਕਾਰ ਦਾ ਸਰੂਪ

ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਬਾਣੀ ਵਿਚ ਪ੍ਰਯੁਕਤ ਕੀਤੇ ਗਏ ਤਿੰਨ ਸ਼ਬਦ-ਮਾਇਆ, ਹਉਮੈ ਅਤੇ ਵਿਕਾਰ-ਅਗਿਆਨ ਦੇ ਅੰਧਕਾਰ ਦਾ ਭਰਪੂਰ ਵਿਵੇਚਨ ਪ੍ਰਸਤੁਤ ਕਰਦੇ ਹਨ। 'ਮਾਇਆ'

1. ਡਾ. ਮਨਮੋਹਨ ਸਹਗਲ, *ਸੰਤ ਕਾਵਯ ਕਾ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣ*, ਪੰਨਾ 54
2. *ਸਵਈਏ ਮਹਲੇ ਚਉਥੇ ਕੇ*, ੪.੧੩੯੯
3. *ਜੇ ਸਉ ਚੰਦਾ ਉਗਵਹਿ ਸੂਰਜ ਚੜਹਿ ਹਜਾਰ ॥*
   ਏਤੇ ਚਾਨਣ ਹੋਦਿਆਂ ਗੁਰ ਬਿਨੁ ਘੋਰ ਅੰਧਾਰ ॥ *ਵਾਰ ਆਸਾ*, ੧, ਮ: ੨, ੪੬੩

ਸ਼ਬਦ ਦਾ ਪ੍ਰਯੋਗ ਸ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਦੀ ਸਿਰਜਨਾ ਕਰਨ ਵਾਲੀ ਬ੍ਰਹਮ ਦੀ ਤ੍ਰੈਗੁਣ ਮਈ ਅਚੇਤਨ ਸ਼ਕਤੀ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਅਵਿਦਿਆ, ਭਰਮ ਅਥਵਾ ਅਗਿਆਨ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਵੀ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਸ ਭ੍ਰਮ ਰੂਪੀ ਅਗਿਆਨ ਦਾ ਕਾਰਣ ਵੀ ਇਹ ਸ਼ਕਤੀ ਹੀ ਹੈ। ਅਗਿਆਨ ਕੀ ਹੈ? ਮਾਨਵ ਬੁੱਧੀ ਵਿਚ ਭਰਮ ਦੀ ਉੱਤਪਤੀ ਹੀ ਅਗਿਆਨ ਹੈ। ਇਸ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟਮਾਨ, ਜਗਤ ਦੇ ਮੂਲ ਵਿਚ ਇਕ ਪਰਮਾਤਮ ਸੱਤਾ ਹੈ ਪਰੰਤੂ ਜੀਵ ਭਰਮ ਵਸ ਇਸ ਮੂਲ ਸੱਤਾ ਦੇ ਯਥਾਰਥ ਨੂੰ ਨਾ ਪਹਿਚਾਣਦਾ ਹੋਇਆ, ਨਾਮ-ਰੂਪਾਤਮਕ ਜਗਤ, ਉਸ ਦਾ ਆਪਣਾ ਸਰੀਰ ਅਤੇ ਇੰਦਰੀਆਂ ਆਦਿ ਨੂੰ ਹੀ ਸਚ ਸਮਝ ਕੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਉਲਝ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਹੀ ਅਗਿਆਨ ਅੰਧਕਾਰ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ 'ਸੁਖਮਨੀ' ਵਿਚ ਇਸ ਅੰਧਕਾਰ ਦੇ ਅੰਨ੍ਹੇ ਖੂਹ ਵਿਚ ਡਿਗੇ ਪਏ ਜੀਵ ਦੀ ਹਾਲਤ ਦਾ ਬਹੁ-ਪੱਖੀ ਵਿਸਥਾਰ ਪੇਸ਼ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਲਿਖਦੇ ਹਨ ਕਿ :

ਰਤਨੁ ਤਿਆਗਿ ਕਉਡੀ ਸੰਗਿ ਰਚੈ ॥ ਸਾਚੁ ਛੋਡਿ ਝੂਠ ਸੰਗਿ ਮਚੈ ॥
ਜੋ ਛਡਨਾ ਸੁ ਅਸਥਿਰੁ ਕਰਿ ਮਾਨੈ ॥ ਜੋ ਹੋਵਨੁ ਸੋ ਦੂਰਿ ਪਰਾਨੈ ॥
ਛੋਡਿ ਜਾਇ ਤਿਸ ਕਾ ਸ੍ਰਮੁ ਕਰੈ ॥ ਸੰਗਿ ਸਹਾਈ ਤਿਸੁ ਪਰਹਰੈ ॥
ਅੰਧ ਕੂਪ ਮਹਿ ਪਤਿਤ ਬਿਕਰਾਲ ॥ ਨਾਨਕ ਕਾਢਿ ਲੇਹੁ ਪ੍ਰਭ ਦਇਆਲ ॥[4]

ਉਪਨਿਸ਼ਦਾਂ ਵਿਚ ਵੀ ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਹੈ ਕਿ ਸ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਦੇ ਪ੍ਰਪੰਚ ਵਿਚ ਫਸੇ ਹੋਏ ਜੀਵ ਲਈ ਸਤ ਗਿਆਨ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਕਠਿਨ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। *ਗੀਤਾ* ਅਨੁਸਾਰ ਰਜ, ਤਮ ਅਤੇ ਸਤ ਆਦਿ ਗੁਣਾਤਮਕ ਭਾਵਾਂ ਅਥਵਾ ਪਦਾਰਥਾਂ ਦੇ ਮੋਹ ਵਸ਼ ਮਨੁੱਖ ਨਿਰਗੁਣ ਬ੍ਰਹਮ ਦੇ ਅਸਤਿਤ੍ਵ ਨੂੰ ਪਹਿਚਾਨਣ ਤੋਂ ਅਸਮਰਥ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ।

ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਬਾਣੀ ਅਨੁਸਾਰ ਅਗਿਆਨ ਅੰਧਕਾਰ ਨੂੰ ਪੈਦਾ ਕਰਨ ਵਾਲੀ ਇਹ ਮਾਇਆ ਰੂਪੀ ਸ਼ਕਤੀ ਤ੍ਰੈਗੁਣੀ ਹੈ[5] ਅਰਥਾਤ ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਤੀ ਦੇ ਰਜੋ, ਤਮੋ ਅਤੇ ਸਤੋ ਗੁਣਾਂ ਦੇ ਸੰਪਰਕ ਤੋਂ ਹੀ ਇਹ ਸ਼ਕਤੀ ਸ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਵਿਚ ਚੇਤਨ ਸਕ੍ਰਿਆ ਪੈਦਾ ਕਰਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਜਿਉਂ ਜਿਉਂ ਮਾਇਆ ਜਾਲ ਫੈਲਦਾ ਹੈ, ਜੀਵ ਅਗਿਆਨ ਦੇ ਘੁੱਪ ਹਨੇਰੇ ਵਿਚ ਉਲਝ ਕੇ ਆਪਣੇ ਵਡਮੁੱਲੇ ਜੀਵਨ ਪਦਾਰਥ ਨੂੰ ਗੁਆ ਲੈਂਦਾ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਤ੍ਰੈਗੁਣੀ ਮਾਇਆ ਦੇ ਫੈਲਾਏ ਹੋਏ ਇਸ ਘੁੱਪ ਅੰਧਕਾਰ ਦੇ ਬਹੁ ਪਖੀ ਪਾਸਾਰਾਂ ਦਾ ਵਿਸਤਾਰ ਪੇਸ਼ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਉਸ ਵਿਚ ਗ੍ਰਸੇ ਜੀਵ ਦੀ ਹਾਲਤ ਦਾ ਵਰਣਨ ਕਰਦੇ ਹਨ :

ਤੇਰੇ ਤੀਨਿ ਗੁਣਾ ਸੰਸਾਰਿ ਸਮਾਵਹਿ ਅਲਖੁ ਨ ਲਖਣਾ ਜਾਈ ਰੇ ॥ ਰਹਾਉ ॥
ਸਕਰ ਖੰਡੁ ਮਾਇਆ ਤਨਿ ਮੀਠੀ ਹਮ ਤਉ ਪੰਡ ਉਚਾਈ ਰੇ ॥
ਰਾਤਿ ਅਨੇਰੀ ਸੂਝਸਿ ਨਾਹੀ ਲਜੁ ਟੂਕਸਿ ਮੂਸਾ ਭਾਈ ਰੇ[6] ॥

ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਬਾਣੀ ਦੇ ਕਈ ਸਬਦਾਂ ਵਿਚੋਂ ਮਾਇਆ ਦੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਵੱਖ ਵੱਖ ਗੁਣਾਂ ਦੇ ਉੱਲੇਖ ਉਪਲਬਧ ਹੁੰਦੇ ਹਨ।

ਰਜੋ ਗੁਣ ਹਉਮੈ ਤੋਂ ਪੈਦਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਹਉਮੈ ਮਨੁੱਖ ਦਾ ਅਹੰ ਭਾਵ ਹੈ। ਇਹ ਜੀਵ ਦਾ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਪਰਮਾਤਮਾ ਨਾਲੋ ਅੱਡਰਾ ਸਮਝਣ ਦਾ ਭੁਲੇਖਾ ਹੈ। ਇਹੋ ਅਹੰ ਭਾਵ ਹੀ ਜੀਵ

---

4. ਗਉੜੀ ਸੁਖਮਨੀ, ੫.੨੬੭
5. ਤ੍ਰੈ ਗੁਣ ਮਾਇਆ ਬ੍ਰਹਮ ਕੀ ਕੀਨੀ ਕਹਹੁ ਕਵਨ ਬਿਧਿ ਤਰੀਐ ਰੇ ॥ ਆਸਾ, ੫.੪੦੪
6. ਗਉੜੀ, ੧.੧੫੬

ਵਿਚ ਕਾਮਨਾ ਅਤੇ ਆਸਕਤੀ ਪੈਦਾ ਕਰਦਾ ਹੈ ਜਿਸ ਦੇ ਫਲਸਰੂਪ ਲੋਭ ਦਾ ਉਤਪਾਦਨ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਲੋਭ ਦੀ ਨਿਰੰਤਰ ਪੂਰਤੀ ਦੀ ਇੱਛਾ ਹਉਮੈ ਦੇ ਭਿਆਨਕ ਰੂਪ ਅਥਵਾ ਅਹੰਕਾਰ ਨੂੰ ਜਨਮ ਦਿੰਦੀ ਹੈ। ਕਾਮਨਾ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਕਰਮ ਕਰਨ ਲਈ ਉਤੇਜਿਤ ਕਰਦੀ ਹੈ ਤੇ ਆਸਕਤੀ ਇਸ ਕਰਮ ਦੇ ਫਲ ਦੀ ਆਸ਼ਾ ਨੂੰ ਸਜੀਵ ਬਣਾਈ ਰਖਦੀ ਹੈ। ਮਨੁੱਖੀ ਮਨ ਦੀ ਇਹ ਸਥਿਤੀ ਜੀਵ ਨੂੰ ਜਨਮ ਮਰਨ ਵਿਚ ਭਟਕਾਂਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਗੁਣ ਦੀ ਪ੍ਰਬਲਤਾ ਵਿਚ ਜੀਵ ਅਹੰਕਾਰ, ਲੋਭ ਅਤੇ ਕਾਮਨਾ ਦੇ ਵਸ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਜੀ ਦੀ ਰਚਨਾ ਰਜੋ ਗੁਣ ਦਾ ਇਕ ਉਦਾਹਰਣ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਮੋਹਨੀ ਮੋਹਿ ਲੀਏ ਤ੍ਰੈ ਗੁਨੀਆ ॥ ਲੋਭਿ ਵਿਆਪੀ ਝੂਠੀ ਦੁਨੀਆ ॥
ਮੇਰੀ ਮੇਰੀ ਕਰਿ ਕੈ ਸੰਚੀ ਅੰਤ ਕੀ ਬਾਰ ਸਗਲ ਲੇ ਛਲੀਆ ॥[7]

ਧੀਰੇ ਧੀਰੇ ਜਦੋਂ ਪਰਮਾਤਮਾ ਅਤੇ ਜੀਵ ਦਾ ਇਹ ਭੇਦ ਬਹੁਤ ਵਧ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਤਮੋ ਗੁਣ ਦੀ ਉਤਪਤੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਵਿਚ ਜੀਵ ਅਗਿਆਨ ਦੇ ਹਨੇਰੇ ਨਾਲ ਬਿਲੁਕਲ ਹੀ 'ਮਾਇਆਧਾਰੀ ਅਤਿ ਅੰਨਾ ਬੋਲਾ' ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਉਸ ਵਿਚ ਆਪਣੇ ਪਰਾਏ, ਦੁਸ਼ਮਨ ਮਿੱਤਰ ਦੀ ਭਾਵਨਾ ਪ੍ਰਬਲ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਦੁਰਵਿਚਾਰ ਆਪਣੀ ਸੀਮਾ ਤੇ ਪੁੱਜ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਕਾਮਾਦਿਕ ਵਿਕਾਰਾਂ ਦੇ ਅੰਨ੍ਹੇ ਖੂਹ ਵਿਚ ਡਿੱਗੇ ਹੋਏ ਸੰਸਾਰ ਦਾ ਚਿੱਤਰ ਪੇਸ਼ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਗੁਰੂ ਅਮਰਦਾਸ ਲਿਖਦੇ ਹਨ :

ਇਸੁ ਦੇਹੀ ਅੰਦਰਿ ਪੰਚ ਚੋਰ ਵਸਹਿ ਕਾਮੁ ਕ੍ਰੋਧੁ ਲੋਭੁ ਮੋਹੁ ਅਹੰਕਾਰਾ ॥
ਅੰਮ੍ਰਿਤੁ ਲੂਟਹਿ ਮਨਮੁਖ ਨਹੀ ਬੂਝਹਿ ਕੋਇ ਨ ਸੁਣੈ ਪੂਕਾਰਾ ॥
ਅੰਧਾ ਜਗਤੁ ਅੰਧੁ ਵਰਤਾਰਾ ਬਾਝੁ ਗੁਰੂ ਗੁਬਾਰਾ ॥[8]

ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਜੀਵ ਪੂਰਨ ਰੂਪ ਨਾਲ ਮਾਇਆ ਦੁਆਰਾ ਠਗਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਉਸ ਦੀ ਇਹ ਤਮੋ ਗੁਣੀ ਬਿਰਤੀ ਦੀ ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਤੀ ਹੇਠ ਲਿਖੀਆਂ ਪੰਗਤੀਆਂ ਵਿਚੋਂ ਪ੍ਰਗਟ ਹੁੰਦੀ ਹੈ :

ਲਾਲਚ ਝੂਠ ਬਿਕਾਰ ਮੋਹ ਬਿਆਪਤ ਮੂੜੇ ਅੰਧ ॥
ਲਾਗਿ ਪਰੇ ਦੁਰਗੰਧ ਸਿਉ ਨਾਨਕ ਮਾਇਆ ਬੰਧ ॥[9]

ਸਤੋ ਗੁਣ ਦੀ ਪ੍ਰਬਲਤਾ ਵਿਚ ਜੀਵ ਦਾ ਸੁਭਾ ਸ਼ਾਂਤ ਮਈ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਉਸ ਵਿਚ ਗਿਆਨ ਦੀ ਵ੍ਰਿਧੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਜੀਵ ਈਸ਼ਵਰੀ ਤੱਤ ਦਾ ਅਨੁਭਵ ਕਰਦਾ ਹੋਇਆ ਉਸ ਦੀ ਮਾਇਆ ਦੀ ਵਾਸਤਵਿਕਤਾ ਨੂੰ ਪਹਿਚਾਣਦਾ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੀ ਰਚਨਾ ਵਿਚੋਂ ਸਤੋ ਗੁਣ ਦਾ ਇਕ ਉਦਾਹਰਣ ਪ੍ਰਸਤੁਤ ਹੈ :

'ਸਚੜਾ ਸਾਹਿਬੁ ਸਚੁ ਤੂ ਸਚੜਾ ਦੇਹਿ ਪਿਆਰੋ ॥ (ਰਹਾਉ)
ਤੁਧੁ ਸਿਰਜੀ ਮੇਦਨੀ ਦੁਖੁ ਸੁਖੁ ਦੇਵਣਹਾਰੋ ॥........॥
ਜਮਣ ਮਰਣਾ ਆਇ ਗਇਆ ਬਧਿਕੁ ਜੀਉ ਬਿਕਾਰੋ ॥
ਭੂੰਡੜੈ ਨਾਮੁ ਵਿਸਾਰਿਆ ਬੂਡੜੈ ਕਿਆ ਤਿਸੁ ਚਾਰੋ ॥
ਗੁਣ ਛੋਡਿ ਬਿਖੁ ਲਦਿਆ ਅਵਗੁਣ ਕਾ ਵਣਜਾਰੋ ॥
ਸਦੜੈ ਆਏ ਤਿਨਾ ਜਾਨੀਆ ਹੁਕਮਿ ਸਚੇ ਕਰਤਾਰੋ ॥

---

7. ਮਾਰੂ, ੫,੧੦੦੪
8. ਸੋਰਠਿ, ੩,੬੦੦
9. ਗਉੜੀ, ੫,੨੫੨

ਨਾਰੀ ਪੁਰਖ ਵਿਛੁੰਨਿਆ ਵਿਛੜਿਆ ਮੇਲਣਹਾਰੋ ॥
ਰੂਪੁ ਨ ਜਾਣੈ ਸੋਹਣੀਐ ਹੁਕਮਿ ਬਧੀ ਸਿਰਿ ਕਾਰੋ ॥
ਬਾਲਕ ਬਿਰਧਿ ਨ ਜਾਣਨੀ ਤੋੜਨਿ ਹੇਤੁ ਪਿਆਰੋ ॥[10]

ਇਸ ਸ਼ਬਦ ਵਿਚ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਈਸ਼ਵਰ ਸਬੰਧੀ ਆਪਣਾ ਅਨੁਭਵ ਅਤੇ ਮਾਇਆ ਦੇ ਰਹੱਸ ਦਾ ਨਿਰੂਪਣ ਕਰ ਰਹੇ ਹਨ। ਇਹ ਵਿਚਾਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਅੰਤਸ਼ਚੇਤਨਾ ਵਿਚ ਗਿਆਨ ਉੱਤਪਤੀ ਦੇ ਪ੍ਰਤੀਕ ਹਨ ਇਸ ਲਈ ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਸਤੋ ਗੁਣ ਦੀ ਪ੍ਰਬਲਤਾ ਹੈ। ਪਰ ਇਹ ਇਕਰੂਪਤਾ ਦੀ ਅਵਸਥਾ ਨਹੀਂ। ਇਸ ਲਈ ਮਾਇਆ ਦੇ ਉਪਰੋਕਤ ਤਿੰਨੇ ਗੁਣਾਂ ਦੇ ਪਰਿਵਰਤਨਸ਼ੀਲ ਸੁਭਾ ਕਾਰਨ ਜੀਵ ਇਸ ਅਵਸਥਾ ਤੋਂ ਹੇਠਾਂ ਵੀ ਆ ਸਕਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਪਰਮਾਤਮਾ ਵਿਚ ਹਲੂਲਤਾ ਵੀ ਗ੍ਰਹਿਣ ਕਰ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਸੋ ਸਤੋ ਗੁਣ ਦੀ ਅਵਸਥਾ ਭਾਵੇਂ ਉੱਚ ਕੋਟੀ ਦੀ ਅਵਸਥਾ ਹੈ ਅਤੇ ਇਸ ਵਿਚ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੇ ਮਿਲਾਪ ਦੀ ਪੂਰਨ ਸੰਭਾਵਨਾ ਵੀ ਵਿਦਮਾਨ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ ਪਰ ਹੈ, ਇਹ ਵੀ ਮਾਇਆ ਦੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਹੇਠ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਤਿੰਨਾਂ ਹੀ ਗੁਣਾਂ ਦੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਅਧੀਨ ਮਨੁੱਖ ਭੌਤਿਕ ਪਦਾਰਥਾਂ ਦੀ ਪਕੜ ਤੋਂ ਸੁਤੰਤਰ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ ਅਤੇ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਬ੍ਰਹਮ ਦੀ ਵਾਸਤਵਿਕ ਸੱਤਾ ਅਤੇ ਚੇਤਨਤਾ ਨਾਲੋਂ ਵੱਖਰਾ ਸਮਝਦਾ ਹੈ।

ਉਪਰੋਕਤ ਮਾਇਆ ਦੇ ਤ੍ਰੈਗੁਣੀ ਪ੍ਰਭਾਵ ਤੋਂ ਪੈਦਾ ਹੋਏ ਅੰਧਕਾਰ ਵਿਚ ਮਨੁੱਖ ਹਰ ਬੁਰਿਆਈ ਦੀ ਪਰਾਧੀਨਤਾ ਨੂੰ ਸਵੀਕਾਰ ਕਰਨ ਲਈ ਮਜ਼ਬੂਰ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਚੋਰਾਂ, ਯਾਰਾਂ, ਕੁੜਿਆਰਾਂ, ਵਿਭਚਾਰੀਆਂ, ਕੁਪਥਗਾਮੀਆਂ ਦੀ ਸੰਗਤ ਵਿਚ ਆਪਣਾ ਹਿਤ ਸਮਝਦਾ ਹੈ। ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੀ ਉਸਤਤੀ ਉਸ ਲਈ ਮਹੱਤਵਹੀਣ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਉਸ ਦੀਆਂ ਸਭ ਮਾਨਸਿਕ ਪ੍ਰਵਿਰਤੀਆਂ ਉਸ ਲਈ ਬੰਧਨਾਂ ਦਾ ਕਾਰਨ ਬਣਦੀਆਂ ਹਨ। ਉਹ ਇਸ ਅਗਿਆਨ ਅੰਧਕਾਰ ਦੇ ਕਾਰਣ ਹੀ ਪਾਪ ਪੁੰਨ, ਮਾਨ ਅਭਿਮਾਨ, ਮੋਹ ਹੰਕਾਰ,ਕਲੇਸ਼, ਦ੍ਵੈਸ਼, ਘਿਰਨਾ, ਈਰਖਾ ਸਾੜਾ, ਕੁਟਲਤਾ, ਛਲ, ਕਪਟ, ਧੋਖਾ, ਵਾਸ਼ਨਾ, ਰੋਗ, ਆਸ਼ਾ, ਤ੍ਰਿਸ਼ਨਾ, ਧੰਨ ਸੰਪਦਾ, ਵੈਭਵ, ਲਿਪਸਾ, ਦੁਖ ਸੰਤਾਪ ਆਦਿ ਦੇ ਬੰਧਨਾਂ ਵਿਚ ਜਕੜਿਆ ਹੋਇਆ ਜਨਮ ਮਰਨ ਦੇ ਗੇੜ ਵਿਚ ਕੋਹਲੂ ਦੇ ਬਲਦ ਵਾਂਗ ਭਟਕਦਾ ਹੈ। ਕਨਕ ਕਾਮਨੀ ਦੀ ਅੱਗ ਉਸ ਨੂੰ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਤੌਰ ਤੇ ਸਾੜਦੀ ਹੈ। ਜੇ ਉਹ ਲੱਖਾਂ ਇਸਤਰੀਆਂ ਨਾਲ ਭੋਗ ਵੀ ਕਰ ਲਏ ਤਦ ਵੀ ਉਸ ਦੀ ਤ੍ਰਿਸ਼ਨਾ ਕਦੇ ਨਹੀਂ ਬੁੱਝ ਸਕਦੀ[11] ਤੇ ਨਾ ਹੀ ਲੱਖਾਂ ਰੁਪਏ ਉਸ ਨੂੰ ਸ਼ਾਂਤੀ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰ ਸਕਦੇ ਹਨ।[12] *ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ* ਬਾਣੀ ਵਿਚ ਅਜੇਹੇ ਵਿਅਕਤੀ ਨੂੰ ਮਨਮੁਖ ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਹੈ।

ਮਨਮੁਖ ਦਾ ਸਰੂਪ : ਗੁਰੂ ਅਮਰ ਦਾਸ ਮਨਮੁਖ ਨੂੰ ਦੁੱਖ ਦਾ ਖੇਤ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ ਕਿਉਂਕਿ ਉਹ ਦੁੱਖ ਬੀਜਦਾ ਅਤੇ ਦੁੱਖ ਹੀ ਖਾਂਦਾ ਹੈ। ਉਸ ਦਾ ਜੰਮਣਾ ਮਰਨਾ ਸਭ ਦੁੱਖ ਵਿਚ ਹੀ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਸਾਰੀ ਉਮਰ ਅੰਧ ਕਮਾਉਂਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਜਨਮ ਮਰਨ ਦੇ ਚੱਕਰ ਵਿਚ ਹੀ ਪਿਆ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਪਰਮਾਤਮਾ ਨੂੰ ਤਾਂ ਉਹ ਪਹਿਚਾਣਦਾ ਹੀ ਨਹੀਂ ਪਰ ਉਸ ਦੀਆਂ ਦਿੱਤੀਆਂ ਹੋਈਆਂ ਦਾਤਾਂ

---

10. ਵਡਹੰਸ, ੧,੫੮੦
11. *ਜੇ ਲਖ ਇਸਤਰੀਆਂ ਭੋਗ ਕਰਹਿ ਨਵਖੰਡ ਰਾਜੁ ਕਮਾਹਿ ॥*
    ਬਿਨੁ ਸਤਿਗੁਰ ਸੁਖੁ ਨ ਪਾਵਈ ਫਿਰਿ ਫਿਰਿ ਜੋਨੀ ਪਾਹਿ ॥ ਸਿਰੀ, ੩,੨੬
12. *ਸਹਸ ਖਟੇ ਲਖ ਕਉ ਉਠਿ ਧਾਵੈ ॥*
    ਤ੍ਰਿਪਤਿ ਨ ਆਵੈ ਮਾਇਆ ਪਾਛੈ ਪਾਵੈ ॥ ਗਉੜੀ ਸੁਖਮਨੀ, ੫, ੨੭੮-੭੯

ਨਾਲ ਅਵੱਸ਼ ਹੀ ਲਿਪਟਿਆ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ।[13] ਝੂਠ ਬੋਲਣਾ ਮਾਨੋ ਉਸ ਦੇ ਜੀਵਨ ਦਾ ਆਹਾਰ ਹੈ।[14] ਲਬ, ਲੋਭ, ਹੰਕਾਰ ਆਦਿ ਵਿਕਾਰਾਂ ਦੇ ਗ਼ੁਲਾਮ ਬਣੇ ਹੋਏ ਇਸ ਮੁਗਧ ਅਤੇ ਗੰਵਾਰ ਵਿਅਕਤੀ ਤੇ ਇਤਬਾਰ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ।[15] ਗਿਆਨ ਦੀ ਦਾਤ ਤੋਂ ਮਨਮੁਖ ਹੀ ਸਦਾ ਵਾਂਝਿਆ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ।[16] ਇਹ ਮਨਮੁਖ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਘਾਤੀ, ਲਾਲਚੀ,[17] ਨਿਗੁਰਾ,[18] ਜਮਾਂ ਦੀ ਫਾਹੀ ਵਿਚ ਜਕੜਿਆ ਹੋਇਆ ਨਰਕਗਾਮੀ,[19] ਬਚਨਾਂ ਦਾ ਕੱਚਾ, ਨਿਰਵੈਰ ਨਾਲ ਵੈਰ ਕਮਾਉਣ ਵਾਲਾ,[20] ਤ੍ਰਿਸ਼ਨਾ ਦੀ ਅੱਗ ਵਿਚ ਸੜਨ ਵਾਲਾ,[21] ਨਿੰਦਕ,[22] ਮਨ ਦਾ ਅੰਨ੍ਹਾ ਤੇ ਮੱਤ ਦਾ ਹੋਛਾ,[23] ਵਿਅਕਤੀ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਮਨਮੁਖ, ਆਲਸੀ, ਕਰਮ ਜਾਲ ਵਿਚ ਫਸਿਆ ਹੋਇਆ,[24] ਪਰਾਇਆ ਹੱਕ ਮਾਰਨ ਵਾਲਾ, ਖ਼ੂਨ ਚੂਸਕ, ਗੁਰੂ ਤੋਂ ਬੇਮੁਖ,[25] ਵੱਢੀ ਲੈ ਕੇ ਗਵਾਹੀ ਭਰਨ ਵਾਲਾ,[26] ਖੋਟੀ ਰਾਸ,[27] ਕੁਰਾਹੇ ਪਿਆ ਅਤੇ ਭਰਮਾਂ ਦਾ ਮਾਰਿਆ ਹੋਇਆ,[28] ਅਉਗਣ ਕਰਕੇ ਪਿਛੋਂ ਪਛਤਾਉਣ ਵਾਲਾ ਅਕਲ ਦਾ ਖੋਤਾ,[29] ਪਦਾਰਥਵਾਦ ਦਾ ਪੁਜਾਰੀ, ਸੰਸਾਰੀ ਰਿਸ਼ਤੇਦਾਰਾਂ ਦੀ ਟੇਕ ਵਿਚ ਜੀਉਣ ਵਾਲਾ,[30] ਬੁੱਧੂ, ਆਤਮਘਾਤੀ, ਕਸਾਈ,[31] ਚੁਗਲਖੋਰ,[32] ਕਪਟੀ,[33] ਅਤੇ ਆਤਮਿਕ ਤੌਰ ਤੇ ਕੰਗਾਲ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਨੇ ਅਜੇਹੇ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਕੁੱਤਿਆਂ ਅਤੇ ਸੂਰਾਂ ਨਾਲ ਉਪਮਾਇਆ ਹੈ।[34]

ਅਗਿਆਨ ਦੇ ਇਸ ਅੰਧਕਾਰ ਵਿਚ ਕੋਈ ਵੀ ਸੁਖੀ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਦਾ[35] ਕਿਉਂਕਿ ਇਸ

---

13. ਵਾਰ ਰਾਮਕਲੀ, ੩,੯੪੭
14. ਵਾਰ ਰਾਮਕਲੀ, ੩,੯੪੮
15. ਰਾਮਕਲੀ, ੧,੯੩੧
16. ਰਾਮਕਲੀ, ੧,੯੩੦
17. ਵਾਰ ਰਾਮਕਲੀ, ੫, ਮ: ੫,੯੫੯
18. ਆਸਾ, ੩,੪੩੩
19. ਮਾਰੂ, ੫,੧੦੭੩
20. ਵਾਰ ਮਾਰੂ, ੫,੧੦੯੯
21. ੩,੧੦੪੬
22. ਮਾਰੂ, ੩,੧੦੪੬
23. ਭੈਰਉ, ੧, ੧੦੨੬
24. ਮਾਰੂ, ੧, ੧੦੧੧
25. ਮਾਰੂ, ੧,੧੦੧੨
26. ਮਾਰੂ, ੧, ੧੦੩੨
27. ਮਾਝ, ੩, ੧੧੬
28. ਰਾਮਕਲੀ, ੧.੯੪੧
29. ਮਾਝ, ੩, ੧੧੪
30. ਸਿਰੀ ਰਾਗ, ੫, ੪੭
31. ਮਾਝ, ੩,੧੧੮
32. ਵਾਰ ਬਿਲਾਵਲ, ੪, ੮੫੨
33. ਵਾਰ ਬਿਲਾਵਲ, ੪, ਮ: ੩,੮੫੧
34. ਮਾਰੂ, ੧, ੧੦੨੯
35. ਅੰਧਕਾਰ ਸੁਖਿ ਕਬਹਿ ਨ ਸੋਈ ਹੈ ॥
    ਰਾਜਾ ਰੰਕੁ ਦੋਊ ਮਿਲਿ ਰੋਈ ਹੈ॥ ਗਉੜੀ ਕਬੀਰ, ੩੨੫

ਵਿਚ ਪਰਮਾਰਥ ਦੀ ਸੋਝੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋ ਹੀ ਨਹੀਂ ਸਕਦੀ।[36] ਸੰਤ ਨਾਮ ਦੇਵ ਅਗਿਆਨ ਅੰਧਕਾਰ ਵਸ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਪਰਮਾਤਮਾ ਨਾਲੋਂ ਵੱਖਰਾ ਸਮਝਣ ਵਾਲੇ ਜੀਵ ਨੂੰ ਪਸ਼ੂ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ।[37] ਸੰਤ ਕਬੀਰ ਦਾ ਵਿਚਾਰ ਹੈ ਕਿ ਇਹ ਸੰਸਾਰ ਅਗਿਆਨ ਰੂਪੀ ਕਾਜਲ ਦੀ ਕੋਠੜੀ ਹੈ। ਇਸ ਵਿਚੋਂ ਨਿਕਲਣਾ ਮਾਨਵ ਦੀ ਇਕ ਬਹੁਤ ਵੱਡੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਹੈ :

ਕਬੀਰ ਜਗੁ ਕਾਜਲ ਕੀ ਕੋਠਰੀ ਅੰਧ ਪਰੇ ਤਿਸ ਮਾਹਿ ॥
ਹਉ ਬਲਿਹਾਰੀ ਤਿਨ ਕਉ ਪੈਸਿ ਜੁ ਨੀਕਸਿ ਜਾਹਿ ॥[38]

ਗਿਆਨ ਦੁਆਰਾ ਅਗਿਆਨ ਅੰਧਕਾਰ ਦਾ ਵਿਨਾਸ਼ : *ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ* ਬਾਣੀ ਅਨੁਸਾਰ ਕੇਵਲ ਗੁਰੂ ਦਾ ਗਿਆਨ ਹੀ ਇਸ ਅਗਿਆਨ ਅੰਧਕਾਰ ਦਾ ਵਿਨਾਸ਼ ਕਰ ਸਕਦਾ ਹੈ। *ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ* ਵਿਚ ਅੰਕਿਤ ਇਹ ਵਿਚਾਰ ਭਾਰਤੀ ਪਰੰਪਰਾ ਦੇ ਅਨੁਰੂਪ ਹਨ। ਉਪਨਿਸ਼ਦਾਂ ਵਿਚ ਵੀ ਗਿਆਨ ਦੁਆਰਾ ਅਗਿਆਨ ਦੇ ਵਿਨਾਸ਼ ਦਾ ਵਰਣਨ ਮਿਲਦਾ ਹੈ।[39] *ਸ੍ਰੀਮਦਭਗਵਤ ਗੀਤਾ* ਵਿਚ ਗਿਆਨ ਨੂੰ ਅਗਿਆਨ ਦਾ ਨਾਸ਼ਕ ਮੰਨਿਆ ਗਿਆ ਹੈ।[40] ਸੰਤ ਸਾਹਿੱਤ ਵਿਚ ਵੀ ਤਿਮਰ ਰੂਪ ਅਗਿਆਨ ਨੂੰ ਗਿਆਨ ਦੁਆਰਾ ਨਸ਼ਟ ਕਰਨ ਦੇ ਉੱਲੇਖ ਦਾ ਪ੍ਰਤਿਪਾਦਨ ਹੋਇਆ ਹੈ।[41] ਸੰਤ ਤੁਲਸੀ ਦਾਸ ਨੇ ਵੀ ਗਿਆਨ ਦੁਆਰਾ ਅਗਿਆਨ ਦੇ ਵਿਨਾਸ਼ ਦਾ ਵਰਣਨ ਕੀਤਾ ਹੈ।[42] ਗੁਰੂ ਅਮਰ ਦਾਸ ਦਾ ਵੀ ਇਹੋ ਹੀ ਵਿਚਾਰ ਹੈ ਕਿ ਜਿਵੇਂ ਅੰਧੇਰੇ ਵਿਚ ਦੀਵਾ ਜਗਾਉਣ ਨਾਲ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਗੁਰੂ ਗਿਆਨ, ਅਗਿਆਨ ਰੂਪ ਦੇ ਹਨੇਰੇ ਦਾ ਵਿਨਾਸ਼ ਕਰ ਦਿੰਦਾ ਹੈ :

ਜਿਉ ਅੰਧੇਰੈ ਦੀਪਕੁ ਬਾਲੀਐ ਤਿਉ ਗੁਰ ਗਿਆਨਿ ਅਗਿਆਨੁ ਤਜਾਇ ॥[43]

ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਅਨੁਸਾਰ ਜਦੋਂ ਇਹ ਗਿਆਨ ਮਨੁੱਖੀ ਮਨ ਵਿਚ ਪ੍ਰਗਟ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਉਸ ਦੇ ਅੰਦਰ ਬਾਹਰ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੀ ਜੋਤਿ ਦਾ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।[44] ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਸਤਿਗੁਰੂ ਦੀ ਵਡਿਆਈ ਦਾ ਵਰਣਨ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ ਕਿ ਗੁਰੂ ਗਿਆਨ ਮਨੁੱਖੀ ਮਨ ਦੀਆਂ ਅਨੁਭਵ ਰੂਪੀ ਅੱਖਾਂ ਲਈ ਇਕ ਅਜੇਹਾ ਅੰਜਨ ਹੈ ਜਿਸ ਦੇ ਪਾਉਣ ਨਾਲ ਸਾਰੇ ਵਿਸ਼ਵ ਵਿਚ ਪ੍ਰਭੂ ਦੀ ਵਿਆਪਕ ਸੱਤਾ ਪ੍ਰਗਟ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ।

ਸਤਿਗੁਰ ਵਿਟਹੁ ਵਾਰਿਆ ਜਿਤੁ ਮਿਲਿਐ ਖਸਮੁ ਸਮਾਲਿਆ ॥
ਜਿਨਿ ਕਰਿ ਉਪਦੇਸੁ ਗਿਆਨ ਅੰਜਨੁ ਦੀਆ ਇਨ੍ਹੀ ਨੇਤ੍ਰੀ ਜਗਤੁ ਨਿਹਾਲਿਆ ॥[45]

ਗੁਰੂ ਦੀ ਉਪਰੋਕਤ ਆਵੱਸ਼ਕਤਾ ਦੇ ਅਨੁਭਵ ਤੋਂ ਸੁਭਾਵਿਕ ਹੀ ਸਾਧਕ ਲਈ ਇਹ ਇਕ ਸਮੱਸਿਆ ਪੈਦਾ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਕਿ ਇਸ ਅਗਿਆਨ ਅੰਧਕਾਰ ਦਾ ਵਿਨਾਸ਼ਕ ਸੱਚਾ ਗੁਰੂ ਹੋ ਕੌਣ

36. *ਅਗਿਆਨਿ ਅੰਧੇਰੈ ਸੂਝਸਿ ਨਾਹੀ, ਬਹੁੜਿ ਬਹੁੜਿ ਭਰਮਾਤਾ ॥* ਸੋਰਠਿ, ੫.੬੧੦
37. *ਜਿਨ ਕੈ ਭੀਤਰਿ ਹੈ ਅੰਤਰਾ ॥ ਜੈਸੇ ਪਸੁ ਤੈਸੇ ਓਇ ਨਰਾ ॥* ਭੈਰਉ, ਨਾਮਦੇਵ, ੧੧੬੩
38. ਸਲੋਕ ਕਬੀਰ, ੨੯. ੧੩੬੫
39. ਕਠ ਉਪਨਿਸ਼ਦ, 2, 3 .14; 15
40. *ਸ੍ਰੀ ਮਦ ਭਗਵਤ ਗੀਤਾ:* 5.16
41. *ਸੁੰਦਰ ਬਿਲਾਸ*, ਪੰਨਾ 138
42. *ਰਤਨ ਸਾਗਰ*, ਪੰਨਾ 142
43. ਸਿਰੀ, ੩.੩੯
44. *ਏਕ ਨਾਮ ਕੋ ਥੀਓ ਪੂਜਾਰੀ ਮੋ ਕਉ ਅਚਰਜੁ ਗੁਰਹਿ ਦਿਖਾਇਓ ॥*
ਭਇਓ ਪ੍ਰਗਾਸੁ ਸਰਬ ਉਜੀਆਰਾ ਗੁਰ ਗਿਆਨੁ ਮਨਹਿ ਪ੍ਰਗਟਾਇਓ ॥ ਗਉੜੀ ੫.੨੦੯
45. ਵਾਰ ਆਸਾ, ੧.੪੭੦

ਸਕਦਾ ਹੈ? ਕਿਉਂਕਿ ਜੇ ਸੱਚੇ ਗੁਰੂ ਦੀ ਥਾਂ ਕੱਚਾ ਗੁਰੂ ਮਿਲ ਜਾਏ ਤਾਂ ਉਸ ਦਾ ਮਿਲਾਪ ਸਿੱਖ ਦੇ ਜੀਵਨ ਨੂੰ ਬਰਬਾਦ ਕਰ ਦਿੰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਸੱਚੇ ਅਤੇ ਪਾਖੰਡੀ ਦੋਹਾਂ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੇ ਗੁਰੂਆਂ ਦੀ ਪਹਿਚਾਣ ਕਰਨੀ ਸਿੱਖ ਲਈ ਅਤਿਅੰਤ ਆਵੱਸ਼ਕ ਹੈ।

ਪਾਖੰਡੀ ਗੁਰੂ ਦੇ ਲੱਛਣ

ਮੱਧਕਾਲ ਦੀਆਂ ਸਾਰੀਆਂ ਧਾਰਮਕ ਪੱਧਤੀਆਂ ਨੇ ਮੰਨਿਆ ਹੈ ਕਿ ਅਗਿਆਨੀ ਸਿੱਖ ਨੂੰ ਜੇ ਅਗਿਆਨੀ ਗੁਰੂ ਮਿਲ ਜਾਏ ਤਾਂ ਦੋਹਾਂ ਦਾ ਹੀ ਵਿਨਾਸ਼ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। *ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ* ਬਾਣੀ ਅਨੁਸਾਰ ਵੀ ਕੱਚੇ ਗੁਰੂ ਤੋਂ ਕਦੇ ਜੀਵਨ ਦੇ ਆਦਰਸ਼ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਦੀ[46] ਕਿਉਂਕਿ ਉਹ ਤਾਂ ਆਪ ਅਗਿਆਨ ਦੇ ਅੰਧਕਾਰ ਨਾਲ ਅੰਨ੍ਹਾਂ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਹੋਛੀ ਮਤ ਕਾਰਣ ਭੰਭਲ ਭੂਸਿਆਂ ਵਿਚ ਭਟਕਦਾ ਫਿਰਦਾ ਹੈ।[47] 'ਮਾਂਝ ਦੀ ਵਾਰ' ਵਿਚ ਗੁਰੂ ਫੁਰਮਾਂਦੇ ਹਨ ਕਿ ਜਿਹੜਾ ਗੁਰੂ ਝੂਠ ਬੋਲ ਕੇ ਮੁਰਦਾਰ ਖਾਂਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਹੋਰਾਂ ਨੂੰ ਉਪਦੇਸ਼ ਦਿੰਦਾ ਹੈ, ਉਹ ਆਪ ਵੀ ਮਾਇਆ ਦੇ ਮੋਹ ਨਾਲ ਠੱਗਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ।[48] ਗੁਰੂ ਰਾਮਦਾਸ ਜੀ ਦਾ ਵਿਚਾਰ ਹੈ ਕਿ ਜਿਸ ਦਾ ਮਾਲਕ ਹੀ ਕੰਗਾਲ ਹੋਵੇ ਉਸ ਦਾ ਸੇਵਕ ਰੱਜਿਆ ਹੋਇਆ ਕਿਵੇਂ ਕਿਹਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ।[49] ਇਸ ਲਈ ਅਧਿਆਤਮ ਮਾਰਗ ਵਿਚ ਸਫ਼ਲਤਾ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਲਈ ਸਤਿਗੁਰ ਦੀ ਪਹਿਚਾਣ ਅਨਿਵਾਰਯ ਹੈ।

ਸੱਚੇ ਗੁਰੂ ਦੀ ਪਹਿਚਾਣ ਅਤੇ ਸਮਰਥਾ

ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਸਿੱਧ ਗੋਸ਼ਟਿ ਵਿਚ ਲਿਖਦੇ ਹਨ ਕਿ ਵਾਸਤਵ ਵਿਚ ਈਸ਼ਵਰ ਆਪ ਹੀ ਗੁਰੂ ਹੈ ਜੋ ਵਿਆਪਕ ਰੂਪ ਵਿਚ ਸ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਦੀ ਪਾਲਣਾ ਕਰ ਰਿਹਾ ਹੈ।[50] ਪਰ ਜਦੋਂ ਉਸ ਦੀ ਗਿਆਨ ਜੋਤਿ ਕਿਸੇ ਮਨੁੱਖੀ ਸਰੀਰ ਵਿਚ ਅਵਤ੍ਰਿਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਤਾਂ ਉਸ ਵੇਲੇ ਉਸ ਦੇਹ ਧਾਰੀ ਗੁਰੂ ਦੀ ਸਭ ਤੋਂ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਉਸ ਦੀ ਆਤਮਾ ਦਾ ਈਸ਼ਵਰ ਨਾਲ ਮਿਲਾਪ ਕਹੀ ਜਾ ਸਕਦੀ ਹੈ।[51] ਸੁਆਲ ਇਹ ਪੈਦਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਉਸ ਦੇਹ ਧਾਰੀ ਗੁਰੂ ਦਾ ਈਸ਼ਵਰ ਨਾਲ ਮਿਲਾਪ ਤਥਾ ਤਦਰੂਪਤਾ ਦਾ ਕੀ ਪ੍ਰਮਾਣ ਹੈ? ਇਸ ਦੇ ਉੱਤਰ ਵਿਚ *ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ* ਬਾਣੀ ਗੁਰੂ ਦੇ ਵਿਅਕਤਿਤ੍ਵ ਦੀ ਬਹੁ ਪੱਖੀ ਸਮਰਥਾ ਤੇ ਅਨੰਤ ਗੁਣਾਂ ਦਾ ਵਿਸਤ੍ਰਿਤ ਵਿਵੇਚਨ ਪੇਸ਼ ਕਰਦੀ ਹੈ ਜਿਸ ਤੋਂ ਉਸ ਦੀ ਈਸ਼ਵਰ ਨਾਲ ਤਦਰੂਪਤਾ ਵਾਲੇ ਤੱਥ ਦਾ ਸਮਾਧਾਨ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਬਾਣੀ ਅਨੁਸਾਰ ਗੁਰੂ ਉਹ ਵਿਅਕਤੀ ਹੈ ਜਿਸ ਦੇ ਮਿਲਾਪ ਨਾਲ ਮਨੁੱਖੀ ਮਨ ਅਨੰਦਿਤ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਅਤੇ ਆਪਣੀ ਦੁਬਿਧਾ ਤੇ ਭਟਕਣ ਨੂੰ ਮਿਟਾ ਕੇ ਪਰਮ ਪਦ ਦੀ

---

46. ਕਾਚੇ ਗੁਰ ਤੇ ਮੁਕਤਿ ਨ ਹੂਆ ॥ ਰਾਮਕਲੀ, ੧, ੯੩੨
47. *ਅੰਧਾ ਆਗੂ ਜੇ ਥੀਐ ਕਿਉ ਪਾਧਰੁ ਜਾਣੈ ॥*
    ਆਪਿ ਮੁਸੈ ਮਤਿ ਹੋਛੀਐ ਕਿਉ ਰਾਹੁ ਪਛਾਣੈ ॥
    ਕਿਉ ਰਾਹਿ ਜਾਵੈ ਮਹਲੁ ਪਾਵੈ ਅੰਧ ਕੀ ਮਤਿ ਅੰਧਲੀ ॥
    ਵਿਣੁ ਨਾਮ ਹਰਿ ਕੇ ਕਛੁ ਨ ਸੂਝੈ ਅੰਧੁ ਬੂਡੌ ਧੰਧਲੀ ॥ ਸੂਹੀ, ੧,੭੬੭
48. *ਕੂੜ ਬੋਲਿ ਮੁਰਦਾਰੁ ਖਾਇ ॥ ਅਵਰੀ ਨੋ ਸਮਝਾਵਣਿ ਜਾਇ ॥*
    ਮੁਠਾ ਆਪਿ ਮੁਹਾਏ ਸਾਥੈ ॥ ਨਾਨਕ ਐਸਾ ਆਗੂ ਜਾਪੈ ॥ ਵਾਰ ਮਾਝ, ੧, ੧੩੯-੪੦
49. *ਸਾਹਿਬੁ ਜਿਸ ਕਾ ਨੰਗਾ ਭੁਖਾ ਹੋਵੈ ਤਿਸ ਦਾ ਨਫਰੁ ਕਿਥਹੁ ਰਜਿ ਖਾਏ ॥* ਵਾਰ ਗਉੜੀ, ੪, ੪੦੬
50. ਰਾਮਕਲੀ, ੧,੯੪੩
51. ਗਉੜੀ ਸੁਖਮਨੀ, ੫,੨੮੬

ਅਵਸਥਾ ਵਿਚ ਲੀਨ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।[52] ਪੂਰੇ ਗੁਰੂ ਦੀ ਇਕ ਇਹ ਵੀ ਨਿਸ਼ਾਨੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਨਾਮ ਦੀ ਪੂੰਜੀ ਦੇ ਕੇ ਭਰਮਾਂ ਨੂੰ ਦੂਰ ਕਰ ਦਿੰਦਾ ਹੈ ਜਿਸ ਕਰਕੇ ਜਨਮ ਮਰਨ ਦੀ ਸੋਝੀ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ।[53] ਸੰਤ ਕਬੀਰ ਜੀ ਦਾ ਵਿਚਾਰ ਹੈ ਕਿ ਗੁਰੂ ਵਾਸਤਵ ਵਿਚ ਉਹ ਹੀ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ ਜਿਸ ਦੇ ਦਰਸ਼ਨ ਕਰਕੇ ਅਤੇ ਬਚਨ ਸੁਣ ਕੇ ਸੰਸਾਰਕ ਪਦਾਰਥਾਂ ਦਾ ਮੋਹ ਖਤਮ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਹਰਖ ਸੋਗ ਦੀ ਅੱਗ ਪੋਹ ਨਹੀਂ ਸਕਦੀ।[54] ਬੇਪਰਵਾਹੀ ਸਤਿਗੁਰੂ ਦਾ ਇਕ ਵਿਸ਼ਿਸ਼ਟ ਗੁਣ ਹੈ।[55]

ਸੱਚਾ ਗੁਰੂ ਇਕ ਸਮਦਰਸੀ ਪੁਰਸ਼ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਨਿੰਦਾ ਉਸਤਤ ਉਸ ਲਈ ਇਕੋ ਜਿਹੇ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਉਹ ਇਕ ਅਜਿਹਾ ਸੁਜਾਨ ਪੁਰਖ ਹੈ ਜਿਸ ਦਾ ਹਿਰਦਾ ਬ੍ਰਹਮ ਗਿਆਨ ਨਾਲ ਸਦਾ ਹੀ ਭਰਿਆ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਵਾਸਤਵ ਵਿਚ ਉਹ ਨਿਰੰਕਾਰ ਦੀਆਂ ਸਭ ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਦਾ ਮਾਲਕ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਉਸ ਦੀ ਆਤਮਕ ਉੱਚਤਾ ਦਾ ਪਾਰਾਵਾਰ ਨਹੀਂ ਪਾਇਆ ਜਾ ਸਕਦਾ।[56] ਸਤਿਗੁਰ ਦੇ ਅੰਦਰ ਹਰੀ ਦੇ ਸਾਰੇ ਹੀ ਗੁਣ ਮੌਜੂਦ ਹੁੰਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਉਸ ਦਾ ਮਿਲਾਪ ਸਿੱਖ ਦੇ ਅੰਦਰੋਂ ਹਉਮੈ ਦਾ ਕੰਡਾ ਕੱਢ ਦਿੰਦਾ ਹੈ।[57] ਉਹ ਅੱਠੇ ਪਹਿਰ ਨਾਮ ਵਿਚ ਲੀਨ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ।[58] ਉਸ ਦੀ ਵਡਿਆਈ ਦਾ ਇਕ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਪਖ ਇਹ ਵੀ ਹੈ ਕਿ ਪੰਜੇ ਵਿਕਾਰ ਉਸਦੇ ਪੂਰਨ ਰੂਪ ਨਾਲ ਵਸ ਵਿਚ ਹੁੰਦੇ ਹਨ।[59] ਇਸ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਸੱਚਾ ਗੁਰੂ ਉਹ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ ਜਿਹੜਾ ਆਪਣੇ ਸਿੱਖਾਂ ਨੂੰ ਪੁੱਤਰਾਂ ਵਾਂਗ ਸਮਝਦਾ ਹੈ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਮੂੰਹ ਵਿਚ ਪੈਂਦਾ ਵੇਖ ਕੇ ਖੁਸ਼ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।[60] ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਗੁਰੂ ਦੇ ਲੱਛਣਾਂ ਦਾ ਵਿਰਾਟ ਪ੍ਰਦਰਸ਼ਨ ਪ੍ਰਸਤੁਤ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਲਿਖਦੇ ਹਨ ਕਿ :

ਸਫਲ ਦਰਸਨੁ ਪੇਖਤ ਪੁਨੀਤ ॥ ਪਰਸਤ ਚਰਨ ਗਤਿ ਨਿਰਮਲ ਰੀਤਿ ॥
ਭੇਟਤ ਸੰਗਿ ਰਾਮ ਗੁਨ ਰਵੇ ॥ ਪਾਰਬ੍ਰਹਮ ਕੀ ਦਰਗਹ ਗਵੇ ॥
ਸੁਨਿ ਕਰਿ ਬਚਨ ਕਰਨ ਆਘਾਨੇ ॥ ਮਨਿ ਸੰਤੋਖੁ ਆਤਮ ਪਤੀਆਨੇ ॥
ਪੂਰਾ ਗੁਰੁ ਅਖ੍ਹਓ ਜਾ ਕਾ ਮੰਤ੍ਰ ॥ ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਦ੍ਰਿਸਟਿ ਪੇਖੈ ਹੋਇ ਸੰਤ ॥
ਗੁਣ ਬਿਅੰਤ ਕੀਮਤਿ ਨਹੀ ਪਾਇ ॥ ਨਾਨਕ ਜਿਸੁ ਭਾਵੈ ਤਿਸੁ ਲਏ ਮਿਲਾਇ ॥[61]

ਸੱਚੇ ਗੁਰੂ ਦਾ ਇਹ ਵੀ ਇਕ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਲੱਛਣ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਆਪਣੀ ਪੂਜਾ ਕਦੇ ਨਹੀਂ ਕਰਾਉਂਦਾ ਕਿਉਂਕਿ ਉਸ ਨੂੰ ਕਿਸੇ ਕਿਸਮ ਦਾ ਕੋਈ ਲਾਲਚ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ।[62] ਉਹ ਸਦਾ

---

52. *ਜਿਸੁ ਮਿਲਿਐ ਮਨਿ ਹੋਇ ਅਨੰਦੁ ਸੋ ਸਤਿਗੁਰੁ ਕਹੀਐ ॥* ਗਉੜੀ, ੪,੧੬੮
53. *ਆਵਣੁ ਜਾਵਣੁ ਤਉ ਰਹੈ ਪਾਈਐ ਗੁਰੁ ਪੂਰਾ ॥*
    ਰਾਮ ਨਾਮੁ ਧਨੁ ਰਾਸਿ ਦੇਇ ਬਿਨਸੈ ਭ੍ਰਮੁ ਕੂਰਾ ॥ ਆਸਾ, ੧,੪੨੨
54. *ਕਬੀਰ ਗੁਰੁ ਲਾਗਾ ਤਬ ਜਾਨੀਐ ਮਿਟੈ ਮੋਹੁ ਤਨ ਤਾਪ ॥*
    ਹਰਖ ਸੋਗ ਦਾਝੈ ਨਹੀ ਤਬ ਹਰਿ ਆਪਹਿ ਆਪਿ ॥ ਸਲੋਕ ਕਬੀਰ, ੧੮੯, ੧੩੭੪
55. *ਸਤਿਗੁਰੁ ਵੇਪਰਵਾਹੁ ਸਿਰੰਦਾ ॥ ਨਾ ਜਮ ਕਾਣਿ ਨ ਛੰਦਾ ਬੰਦਾ ॥* ਮਾਰੂ, ੧, ੧੦੨੪
56. ਸਲੋਕ, ਵਾਰਾ ਤੇ ਵਧੀਕ, ੪,੧੪੨੧
57. ਵਾਰ ਵਡਹੰਸ, ੪,੫੮੬
58. *ਨਾਮਿਰਤਾ ਸਤਿਗੁਰੂ ਹੈ ਕਲਿਜੁਗ ਬੋਹਿਥੁ ਹੋਇ ॥* ਵਾਰ ਬਿਹਾਗੜਾ, ੪, ਮ: ੩, ੫੫੨
59. *ਸੋਈ ਸਤਿਗੁਰੁ ਪੁਰਖੁ ਹੈ ਜਿਨਿ ਪੰਜੇ ਦੂਤ ਕੀਤੇ ਵਸਿ ਛਿਕੇ ॥* ਵਾਰ ਗਉੜੀ ੪,੩੦੪
60. *ਸਤਿਗੁਰ ਪ੍ਰੀਤਿ ਗੁਰਸਿਖ ਮੁਖਿ ਪਾਇ ॥* ਗਉੜੀ, ੪,੧੬੪
61. ਗਉੜੀ, ਸੁਖਮਨੀ ੫,੨੮੭
62. *ਮਹਾਪੁਰਖਾ ਕਾ ਬੋਲਣਾ ਹੋਵੈ ਕਿਤੈ ਪਰਥਾਇ ॥*
    ਓਇ ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਭਰੇ ਭਰਪੂਰ ਹਹਿ ਓਨਾ ਤਿਲੁ ਨ ਤਮਾਇ ॥ ਸੂਹੀ, ੩,੭੫੫

ਨਿਰਦੋਖ ਅਤੇ ਨਿਰਵੈਰ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਪੁੱਤਰ ਸ਼ਤਰੂ ਉਸ ਲਈ ਇਕੋ ਜਿਹੇ ਹਨ। ਜੇ ਕੋਈ ਨਿੰਦਕ ਵੀ ਉਸ ਦੀ ਸ਼ਰਨ ਵਿਚ ਆ ਜਾਏ ਤਾਂ ਉਹ ਉਸ ਨੂੰ ਵੀ ਬਖਸ਼ ਦਿੰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਉਹ ਕਦੇ ਵੀ ਕਿਸੇ ਦਾ ਬੁਰਾ ਨਹੀਂ ਸੋਚਦਾ। ਉਹ ਇਕ ਬਖਸ਼ਿੰਦ ਹਸਤੀ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।[63] ਉਸ ਨੂੰ ਧਰਮ ਦੀ ਧਰਤੀ ਵੀ ਕਿਹਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ[64] ਉਹ ਸਾਰੀ ਮਾਨਵਤਾ ਦੀ ਆਤਮਿਕ ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਦਾ ਇਛੁਕ ਅਤੇ ਦੁੱਖਾਂ ਨੂੰ ਮੇਟ ਕੇ ਸੁੱਖ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਨ ਵਾਲਾ ਹੈ।[65] ਹਿਮਾਲਾ ਪਰਬਤ ਦੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਉਹ ਬਰਫ਼ ਦਾ ਘਰ ਹੈ ਅਰਥਾਤ ਉਹ ਸ਼ਾਂਤ ਸਰੂਪ ਸੁਭਾ ਦਾ ਸੁਆਮੀ ਹੈ।[66] ਅਕਾਲ ਪੁਰਖ ਦੀ ਦਰਗਾਹ ਦੇ ਗਿਆਨ ਰੂਪੀ ਖ਼ਜ਼ਾਨੇ ਦੀ ਕੁੰਜੀ ਕੇਵਲ ਗੁਰੂ ਕੋਲ ਹੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ।[67] ਉਸ ਦੀ ਮਹਾਨ ਸ਼ਖਸੀਅਤ ਵਿਚ ਨਿਮਰਤਾ, ਹਲੀਮੀ, ਗੰਭੀਰਤਾ, ਧੀਰਜ, ਮਤ ਅਤੇ ਸੁਰਤ ਆਦਿ ਅਤਿ ਸੂਖਮ ਦੈਵੀ ਗੁਣ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਸਾਹਿਬ ਦਾ ਇਹ ਅਨੁਭਵ ਹੈ ਕਿ ਸਤਿਗੁਰੂ ਦੇ ਮਿਲਾਪ ਨਾਲ ਮਨ ਸੁਭਾਵਕ ਹੀ ਵਸ ਵਿਚ ਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।[68] ਅਤੇ ਉਸ ਦੇ ਦੀਦਾਰ ਤੋਂ ਠੰਡ ਪੈਂਦੀ ਹੈ। ਸਾਰੇ ਕਾਰਜ ਆਪਣੇ ਆਪ ਸਫ਼ਲ ਹੁੰਦੇ ਹਨ ਤੇ ਜਨਮਾਂ ਜਨਮਾਨਤਰਾਂ ਦੇ ਪਾਪ ਕਲੇਸ਼ਾਂ ਤੋਂ ਮੁਕਤੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ।[69] ਉਹ ਪਤਿਤ ਆਤਮਾਵਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਪਾਰਸ ਛੋਹ ਨਾਲ ਉਧਾਰਨ ਵਿਚ ਪੂਰਨ ਭਾਂਤ ਸਮਰਥ ਹੈ।[70] ਇਸ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਸਤਿਗੁਰ ਆਪਣੇ ਅੰਤਿਮ ਸਰੂਪ ਵਿਚ ਇਕ ਸਰਬ-ਵਿਆਪਕ ਅਤੇ ਜਨਮ ਮਰਨ ਤੋਂ ਰਹਿਤ ਅਬਿਨਾਸ਼ੀ ਤੇ ਸਭ ਨੂੰ ਜੀਵਨ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਨ ਵਾਲੀ ਇਕ ਨਿਰਾਲੀ ਹਸਤੀ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।[71] ਇਸੇ ਲਈ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਗੁਰੂ ਨੂੰ ਪਰਮੇਸ਼ਰ ਨਾਲ ਤਦਰੂਪ ਦਸਦੇ ਹੋਏ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ ਕਿ ਗੁਰੂ ਇੰਨਾ ਸ਼ਕਤੀਸ਼ਾਲੀ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਉਸ ਦੀ ਮਹਿਮਾ ਕਹੀ ਹੀ ਨਹੀਂ ਜਾ ਸਕਦੀ।

ਗੁਰੁ ਪਰਮੇਸਰੁ ਏਕੋ ਜਾਣੁ ॥ ਜੋ ਤਿਸੁ ਭਾਵੈ ਸੋ ਪਰਵਾਣੁ ॥੧॥ ਰਹਾਉ .....॥
ਗੁਰ ਕੀ ਮਹਿਮਾ ਕਥਨੁ ਨ ਜਾਇ ॥ ਪਾਰਬ੍ਰਹਮੁ ਗੁਰੁ ਰਹਿਆ ਸਮਾਇ ॥[72]

ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਬਾਣੀ ਅਨੁਸਾਰ ਗੁਰੂ ਹੀ ਪੂਜਾ ਲਈ ਇਸ਼ਟ ਦੇਵ ਹੈ। ਉਸ ਦੇ ਸ਼ਬਦ ਦਾ ਸੱਚ ਸਦਾ ਹੀ ਅਮਰ ਹੈ। ਅਜੇਹੇ ਸਮਰਥ ਗੁਰੂ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਵੱਡੇ ਭਾਗਾਂ ਨਾਲ ਹੀ ਹੋ

---

63. ਵਾਰ ਗਉੜੀ, ੪, ਮ: ੪,੩੦੨
64. ਵਾਰ ਗਉੜੀ, ੪, ਮ: ੪, ੩੦੨
65. *ਸੁਖਦਾਤਾ ਦੁਖ ਮੇਟਣੋ ਸਤਿਗੁਰੁ ਅਸੁਰ ਸੰਘਾਰ ॥* ਸਿਰੀ ਰਾਗ ੧,੫੯
66. ਵਾਰ ਮਾਝ, ੧, ਮ: ੧,੧੩੭
67. *ਸਤਿਗੁਰ ਹਥਿ ਕੁੰਜੀ ਹੋਰਤੁ ਦਰੁ ਖੁਲੈ ਨਾਹੀ ਗੁਰੁ ਪੂਰੈ ਭਾਗਿ ਮਿਲਾਵਣਿਆ ॥* ਮਾਝ, ੩. ੧੨੪
68. *ਜਬ ਗੁਰੁ ਮਿਲਿਆ ਤਬ ਮਨੁ ਵਸਿ ਆਇਆ ॥*
    ਧਾਵਤ ਪੰਚ ਰਹੇ ਹਰਿ ਧਿਆਇਆ ॥ ਗਉੜੀ, ੪.੧੯੫
69. *ਗੁਰ ਗੋਬਿੰਦ ਪਾਰਬ੍ਰਹਮੁ ਪੂਰਾ ॥ ਤਿਸਹਿ ਅਰਾਧਿ ਮੇਰਾ ਮਨੁ ਧੀਰਾ ॥੧॥ ਰਹਾਉ ॥*
    ਅਨੁਦਿਨੁ ਜਪਉ ਗੁਰੂ ਗੁਰ ਨਾਮ ॥ ਤਾ ਤੇ ਸਿਧਿ ਭਏ ਸਗਲ ਕਾਮ ॥੨॥
    ਦਰਸਨ ਦੇਖਿ ਸੀਤਲ ਮਨ ਭਏ ॥ ਜਨਮ ਜਨਮ ਕੇ ਕਿਲਬਿਖ ਗਏ ॥ ਗਉੜੀ, ੫, ੨੦੨
70. *ਗੁਰ ਗੋਬਿੰਦ ਗੋਪਾਲ ਗੁਰ ਗੁਰ ਪੂਰਨ ਨਾਰਾਇਣਹ ॥*
    ਗੁਰ ਦਇਆਲ ਸਮਰਥ ਗੁਰ ਗੁਰੁ ਨਾਨਕ ਪਤਿਤ ਉਧਾਰਣਹ ॥ ਵਾਰ ਜੈਤਸਰੀ, ਮ: ੫, ੭੧੦
71. *ਸਤਿਗੁਰੁ ਮੇਰਾ ਸਦਾ ਸਦਾ ਨਾ ਆਵੈ ਨਾ ਜਾਇ ॥*
    ਓਹੁ ਅਬਿਨਾਸੀ ਪੁਰਖੁ ਹੈ ਸਭ ਮਹਿ ਰਹਿਆ ਸਮਾਇ ॥ ਸੂਹੀ, ਅਸ਼ਟ, ਮ: ੪, ੭੫੯
72. ਗੋਂਡ, ੫,੮੬੪

ਸਕਦੀ ਹੈ।[73]

ਸੱਚੇ ਗੁਰੂ ਦੀ ਇਕ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਹੀ ਮਨੁੱਖ ਦਾ ਪੂਰਨ ਉਧਾਰ ਕਰ ਸਕਦੀ ਹੈ। ਉਸ ਦੇ ਜੀਵਨ ਨੂੰ ਪਲਟ ਕੇ ਰੱਖ ਦਿੰਦੀ ਹੈ।[74] ਉਸ ਦੇ ਇਸ ਪ੍ਰਸਾਦ ਨਾਲ ਲੱਖਾਂ ਖੁਸ਼ੀਆਂ ਤੇ ਪਾਤਸ਼ਾਹੀਆਂ ਚਰਨਾਂ ਵਿਚ ਰੁਲਣ ਲਗ ਪੈਂਦੀਆਂ ਹਨ।[75] ਗੁਰੂ ਇੰਨਾ ਸ਼ਕਤੀਸ਼ਾਲੀ ਵਿਅਕਤੀ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਉਸ ਨੂੰ ਹਿਰਦੇ ਵਿਚ ਸੰਭਾਲਣ ਨਾਲ ਚਿੰਤਾ, ਹਉਮੈ, ਰੋਗ ਤੇ ਹਰ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਮਾਨਸਿਕ ਜਾਂ ਸਰੀਰਿਕ ਪੀੜਾਂ ਖ਼ਤਮ ਹੋ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ।[76] ਉਸ ਦੇ ਘਰ ਵਿਚ ਕਿਸੇ ਕਿਸਮ ਦੀ ਥੁੜ੍ਹ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਦੀ। ਮਨੁੱਖੀ ਮਨ ਦੇ ਹਰ ਸੰਕਲਪ ਨੂੰ ਪੂਰਿਆ ਕਰਨ ਵਿਚ ਉਹ ਪੂਰਨ ਭਾਂਤ ਸਮਰਥ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।[77] ਇਸੇ ਲਈ *ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ* ਬਾਣੀ ਉਸ ਨੂੰ ਆਮ ਮਨੁੱਖਾਂ ਵਰਗਾ ਨਹੀਂ ਬਲਕਿ ਨਿਰੰਜਨ ਸਰੂਪ ਕਹਿੰਦੀ ਹੈ।[78] ਸਤਿਗੁਰੂ ਦੀ ਇਹ ਸ਼ਕਤੀ ਵੇਖ ਕੇ ਸਾਰਾ ਵਿਸ਼ਵ ਹੀ ਉਸ ਦਾ ਸਤਿਕਾਰ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਸੰਸਾਰ ਦੇ ਸਾਰੇ ਪਾਤਸ਼ਾਹ, ਅਮੀਰ, ਸਰਦਾਰ ਜੋ ਅਕਾਲ ਪੁਰਖ ਦੇ ਹੀ ਬਣਾਏ ਹੋਏ ਹਨ ਤੇ ਉਸੇ ਦੀ ਹੀ ਦਰਗਾਹ ਦੇ ਮੰਗਤੇ ਹਨ, ਗੁਰੂ ਦੇ ਦਰਬਾਰ ਵਿਚ ਪਾਣੀਹਾਰ ਹਨ।[79] ਸਤਿਗੁਰ ਦੀ ਸਮਰਥ ਸ਼ਕਤੀ ਸਦਕਾ ਕਾਂ ਵੀ ਹੰਸ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਭਾਵ ਭ੍ਰਸ਼ਟ ਬੁੱਧੀ ਵਾਲੇ ਲੋਕ ਵੀ ਦੇਵਤੇ ਬਣ ਜਾਂਦੇ ਹਨ।[80]

ਪਿੰਗਲਿਆਂ ਨੂੰ ਪਹਾੜਾਂ ਤੇ ਚੜ੍ਹਨ ਦੀ ਸ਼ਕਤੀ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰ ਦੇਣੀ, ਅੰਨ੍ਹਿਆਂ ਨੂੰ ਤਿੰਨਾਂ ਭਵਨਾਂ ਦੀ ਸੋਝੀ ਕਰਾ ਦੇਣੀ, ਕੀੜਿਆਂ ਵਰਗੇ ਨਿਤਾਣਿਆਂ ਨੂੰ ਹਾਥੀ ਵਰਗਾ ਬਲ ਬਖਸ਼ ਦੇਣਾ, ਹੰਕਾਰੀਆਂ ਨੂੰ ਨਿਮਰਤਾ ਦਾ ਪੁੰਜ ਬਣਾ ਦੇਣਾ, ਪੈਸੇ ਪੈਸੇ ਲਈ ਤਰਸ ਰਹੇ ਨੂੰ ਲੱਖ ਪਤੀ ਬਣਾ ਦੇਣਾ, ਗੁਰੂ ਦੀ ਸਮਰਥਾ ਦੇ ਪਰਤੱਖ ਚਮਤਕਾਰ ਹਨ।[81] ਸੱਚੇ ਸਤਿਗੁਰੂ ਦੇ ਸ਼ਬਦ ਜਾਂ

---

73. *ਗੁਰੁ ਮੇਰੀ ਪੂਜਾ ਗੁਰੁ ਗੋਬਿੰਦੁ ॥ ਗੁਰੁ ਮੇਰਾ ਪਾਰਬ੍ਰਹਮੁ ਗੁਰੁ ਭਗਵੰਤੁ ॥*
ਗੁਰੁ ਮੇਰਾ ਦੇਉ ਅਲਖ ਅਭੇਉ ॥ ਸਰਬ ਪੂਜ ਚਰਨ ਗੁਰ ਸੇਉ ॥੧॥........
ਗੁਰੁ ਪੂਰਾ ਪਾਈਐ ਵਡਭਾਗੀ ॥ ਗੁਰ ਕੀ ਸੇਵਾ ਦੂਖੁ ਨ ਲਾਗੀ ॥
ਗੁਰ ਕਾ ਸਬਦੁ ਨ ਮੇਟੈ ਕੋਇ ॥ ਗੁਰੁ ਨਾਨਕੁ ਨਾਨਕੁ ਹਰਿ ਸੋਇ ॥ ਗੋਂਡ ੫, ੮੬੪-੬੫
74. *ਆਪੁ ਵੀਚਾਰੈ ਸੁ ਪਰਖੈ ਹੀਰਾ ॥ ਏਕ ਦਰਿਸ਼ਟਿ ਤਾਰੇ ਗੁਰ ਪੂਰਾ ॥*
ਗੁਰੁ ਮਾਨੈ ਮਨ ਤੇ ਮਨੁ ਧੀਰਾ ॥ ਆਸਾ, ੧, ੪੧੩
75. *ਲਖ ਖੁਸੀਆਂ ਪਾਤਸਾਹੀਆਂ ਜੇ ਸਤਿਗੁਰੁ ਨਦਰਿ ਕਰੇਇ ॥*
ਨਿਮਖ ਏਕ ਹਰਿ ਨਾਮੁ ਦੇਇ ਮੇਰਾ ਮਨੁ ਤਨੁ ਸੀਤਲੁ ਹੋਇ ॥ ਸਿਰੀ ਰਾਗ, ੫, ੪੪
76. *ਸਤਿਗੁਰ ਮੇਰਾ ਵਡ ਸਮਰਥਾ ॥ ਜੀਇ ਸਮਾਲੀ ਤਾ ਸਭੁ ਦੁਖੁ ਲਥਾ ॥*
ਚਿੰਤਾ ਰੋਗੁ ਗਈ ਹਉ ਪੀੜਾ ਆਪਿ ਕਰੇ ਪ੍ਰਤਿਪਾਲਾ ਜੀਉ ॥ ਮਾਝ, ੫,੯੯
77. *ਜਿਤੜੇ ਫਲ ਮਨਿ ਬਾਂਛੀਅਹਿ ਤਿਤੜੇ ਸਤਿਗੁਰ ਪਾਸਿ ॥* ਸਿਰੀ, ੫, ੫੨
78. *ਦੂਜਾ ਨਹੀ ਜਾਨੈ ਕੋਇ ॥ ਸਤਿਗੁਰੁ ਨਿਰੰਜਨੁ ਸੋਇ ॥*
ਮਾਨੁਖ ਕਾ ਕਰਿ ਰੂਪੁ ਨ ਜਾਨੁ ॥ ਮਿਲੀ ਨਿਮਾਨੇ ਮਾਨੁ ॥ ੨॥ ਰਾਮਕਲੀ, ੫, ੮੯੫
79. *ਜਿਤਨੇ ਪਾਤਿਸਾਹ ਸਾਹ ਰਾਜੇ ਖਾਨ ਉਮਰਾਵ ਸਿਕਦਾਰ ਹਹਿ ਤਿਤਨੇ ਸਭਿ ਹਰਿ ਕੇ ਕੀਏ ॥*
ਜੋ ਕਿਛੁ ਹਰਿ ਕਰਾਵੈ ਸੁ ਓਇ ਕਰਹਿ ਸਭਿ ਹਰਿ ਕੇ ਅਰਥੀਏ ॥
ਸੋ ਐਸਾ ਹਰਿ ਸਭਨਾ ਕਾ ਪ੍ਰਭੁ ਸਤਿਗੁਰ ਕੈ ਵਲਿ ਹੈ ਤਿਨਿ ਸਭਿ ਵਰਨ ਚਾਰੇ ਖਾਣੀ ਸਭ ਸ੍ਰਿਸਟਿ ਗੋਲੇ ਕਰਿ ਸਤਿਗੁਰ ਅਗੈ ਕਾਰ ਕਮਾਵਣ ਕਉ ਦੀਏ ॥ ਵਾਰ ਬਿਲਾਵਲ, ੪, ੮੫੧
80. ਰਾਮਕਲੀ, ੪, ੮੮੧-੮੨
81. ਬਿਲਾਵਲ, ੫, ੮੦੯-੧੦

ਬਚਨਾਂ ਵਿਚ ਇੰਨੀ ਤਾਸੀਰ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਕਿ ਸ੍ਰੋਤੇ ਸਿੱਖ ਦਾ ਮਨ ਵਿੰਨ੍ਹਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।[82] ਗੁਰੂ ਰਾਮ ਦਾਸ ਸਾਧੂ ਸਤਿਗੁਰੂ ਦੀ ਸ਼ਕਤੀ ਦਾ ਪ੍ਰਦਰਸ਼ਨ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਹੇਠ ਲਿਖੇ ਸ਼ਬਦ ਵਿਚ ਦਸਦੇ ਹਨ ਕਿ ਗੰਗਾ, ਜਮਨਾ, ਗੁਦਾਵਰੀ, ਆਦਿ ਤੀਰਥਾਂ ਦੀ ਪਵਿੱਤਰਤਾ ਗੁਰੂ ਦੀ ਪਵਿੱਤਰਤਾ ਦੇ ਤੁਲ ਨਹੀਂ ਪੁਜ ਸਕਦੀ। ਮਾਨਸਿਕ ਮੈਲ ਨੂੰ ਧੋਣ ਲਈ ਕੇਵਲ ਸਤਿਗੁਰੂ ਹੀ ਸਮਰਥ ਹੁੰਦੇ ਹਨ :

ਗੰਗਾ ਜਮੁਨਾ ਗੋਦਾਵਰੀ ਸਰਸੁਤੀ ਤੇ ਕਰਹਿ ਉਦਮੁ ਧੂਰਿ ਸਾਧੂ ਕੀ ਤਾਈ।
ਕਿਲਵਿਖ ਮੈਲੁ ਭਰੇ ਪਰੇ ਹਮਰੈ ਵਿਚਿ ਹਮਰੀ ਮੈਲੁ ਸਾਧੂ ਕੀ ਧੂਰਿ ਗਵਾਈ ॥੧॥
ਤੀਰਥਿ ਅਠਸਠਿ ਮਜਨੁ ਨਾਈ ॥
ਸਤਸੰਗਤਿ ਕੀ ਧੂਰਿ ਪਰੀ ਉਡਿ ਨੇਤ੍ਰੀ ਸਭ ਦੁਰਮਤਿ ਮੈਲੁ ਗਵਾਈ ॥੧॥ ਰਹਾਉ॥
ਜਾਹਰਨਵੀ ਤਪੈ ਭਾਗੀਰਥਿ ਆਣੀ ਕੇਦਾਰੁ ਥਾਪਿਓ ਮਹਿਸਾਈ ॥
ਕਾਂਸੀ ਕ੍ਰਿਸਨੁ ਚਰਾਵਤ ਗਾਊ ਮਿਲਿ ਹਰਿ ਜਨ ਸੋਭਾ ਪਾਈ ॥੨॥
ਜਿਤਨੇ ਤੀਰਥ ਦੇਵੀ ਥਾਪੇ ਸਭਿ ਤਿਤਨੇ ਲੋਚਹਿ ਧੂਰਿ ਸਾਧੂ ਕੀ ਤਾਈ ॥
ਹਰਿ ਕਾ ਸੰਤੁ ਮਿਲੈ ਗੁਰ ਸਾਧੂ ਲੈ ਤਿਸ ਕੀ ਧੂਰਿ ਮੁਖਿ ਲਾਈ ॥੩॥
ਜਿਤਨੀ ਸ੍ਰਿਸਟਿ ਤੁਮਰੀ ਮੇਰੇ ਸੁਆਮੀ ਸਭ ਤਿਤਨੀ ਲੋਚੈ ਧੂਰਿ ਸਾਧੂ ਕੀ ਤਾਈ ॥
ਨਾਨਕ ਲਿਲਾਟਿ ਹੋਵੈ ਜਿਸੁ ਲਿਖਿਆ ਤਿਸੁ ਸਾਧੂ ਧੂਰਿ ਦੇ ਹਰਿ ਪਾਰਿ ਲੰਘਾਈ ॥[83]

ਸਮਰਥ ਗੁਰੂ ਦੀ ਇਕ ਵੱਡੀ ਨਿਸ਼ਾਨੀ ਇਹ ਵੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਕਿ ਉਹ ਵਿਕਾਰਾਂ ਦੇ ਹੜ੍ਹ ਵਿਚ ਰੁੜ੍ਹਦੀ ਜਾ ਰਹੀ ਮਨੁੱਖੀ ਆਤਮਾ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਆਤਮ ਬਲ ਨਾਲ ਬਚਾ ਲੈਂਦਾ ਹੈ।[84] ਨਿਰਾਸ਼ਾ ਦੀਆਂ ਭਿਆਨਕ ਤੇ ਲੱਖਾਂ ਮਾਰੂ ਲਹਿਰਾਂ ਤੇ ਝਖੜਾਂ ਵਿਚ ਯਤੀਮ ਨਿਆਸਰੇ ਮਨੁੱਖੀ ਮਨ ਦਾ ਸਹਾਰਾ ਕੇਵਲ ਸਤਿਗੁਰੂ ਦੀ ਯਾਦ ਹੀ ਹੋ ਸਕਦੀ ਹੈ।[85] ਗੁਰੂ ਰਾਮਦਾਸ ਵੀ ਅਜੇਹਾ ਹੀ ਵਿਚਾਰ ਕਾਨੜਾ ਰਾਗ ਵਿਚ ਪ੍ਰਸਤੁਤ ਕਰਦੇ ਹਨ :

ਘੂਮਨ ਘੇਰ ਪਰੇ ਬਿਖੁ ਬਿਖਿਆ ਸਤਿਗੁਰ ਕਾਢਿ ਲੀਏ ਦੇ ਹਾਥ ॥[86]

ਸੱਚਾ ਗੁਰੂ ਇੰਨਾ ਸਮਰਥ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਉਸ ਦੀ ਸ਼ਰਨ ਮੌਤ ਦੇ ਭੈ ਤੋਂ ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਬਖਸ਼ਦੀ ਹੈ।[87] ਉਹ ਨਾ ਕੇਵਲ ਮਨੁੱਖ ਦੇ ਜੀਵਨ ਵਿਚ ਵਿਗਾਸ ਅਤੇ ਖੇੜੇ ਦਾ ਸਮਾਵੇਸ਼ ਕਰਕੇ ਉਸ ਦੇ ਜੀਵਨ ਨੂੰ ਹਰਿਆ ਭਰਿਆ, ਉਤਸ਼ਾਹ-ਪੂਰਨ ਤੇ ਵਿਗਾਸ ਮਈ ਬਨਾਉਣ ਦੀ ਸਮਰਥਾ ਰਖਦਾ ਹੈ ਸਗੋਂ ਸਮੁੱਚੀ ਕੁਦਰਤ ਦੇ ਖੇੜੇ ਦਾ ਵੀ ਉਹੋ ਹੀ ਸ੍ਰੋਤ ਹੈ।[88] ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਬਾਣੀ ਵਿਚ ਗੁਰੂ ਦੀ ਸਮਰਥਾ ਦਾ ਭੱਟਾਂ ਨੇ ਆਪਣੇ ਸਵੱਈਆਂ ਵਿਚ ਬੜਾ ਭਰਪੂਰ ਵਰਣਨ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਇਸੇ ਲਈ ਉਹ ਸਮਰਥ ਗੁਰੂ ਰਾਮਦਾਸ ਦੀ ਪਾਰਸ ਛੋਹ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਲਈ ਵਿਲਕਦੇ ਪ੍ਰਤੀਤ ਹੁੰਦੇ

---

82. *ਕਬੀਰ ਸਾਚਾ ਸਤਿਗੁਰੁ ਮੈ ਮਿਲਿਆ ਸਬਦੁ ਜੁ ਬਾਹਿਆ ਏਕੁ ॥*
ਲਾਗਤ ਹੀ ਭੁਇ ਮਿਲਿ ਗਇਆ ਪਰਿਆ ਕਲੇਜੇ ਛੇਕੁ ॥ ਸਲੋਕ ਕਬੀਰ, ੧੫੭, ੧੩੭੨
83. ਮਲਾਰ, ੪, ਪੰਨਾ, ੧੨੬੩
84. *ਢਹਦੀ ਜਾਇ ਕਰਾਰਿ ਵਹਣਿ ਵਹੰਦੇ ਮੈ ਡਿਠਿਆ ॥*
ਸੇਈ ਰਹੇ ਅਮਾਣ ਜਿਨਾ ਸਤਿਗੁਰੁ ਭੇਟਿਆ ॥ ਵਾਰ ਮਾਰੂ, ੫, ਮ: ੫, ੧੦੯੭
85. *ਝਖ ਝਖੜ ਓਹਾੜ ਲਹਰੀ ਵਹਨਿ ਲਖੇਸਰੀ ॥*
ਸਤਿਗੁਰ ਸਿਉ ਆਲਾਇ ਬੇੜੇ ਡੁਬਣਿ ਨਾਹਿ ਭਉ ॥ ਸਲੋਕ ਵਾਰਾਂ ਤੇ ਵਧੀਕ, ੧,੧੪੧੦
86. ਕਾਨੜਾ, ੪, ੧੨੯੬
87. *ਜਾਗਤੁ ਜਾਗਿ ਰਹੈ ਲਿਵ ਲਾਇ ॥ ਗੁਰ ਪਰਚੈ ਤਿਸੁ ਕਾਲੁ ਨ ਖਾਇ ॥* ਬਿਲਾਵਲ, ੧, ੮੪੦
88. *ਗੁਰਿ ਵਣੁ ਤਿਣੁ ਹਰਿਆ ਕੀਤਿਆ ਨਾਨਕ ਕਿਆ ਮਨੁਖ ॥* ਵਾਰ ਰਾਮਕਲੀ, ੫, ਮ: ੫, ੯੫੮

ਹਨ।[89] ਉਹ ਗੁਰੂ ਜੋਤ ਨੂੰ ਜੁਗੋ ਜੁਗ ਅੱਟਲ ਸਮਝਦੇ ਹਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਵਿਚਾਰ ਹੈ ਕਿ ਪ੍ਰਹਿਲਾਦ ਦੀ ਰੱਖਿਆ ਕਰਕੇ ਹਰਨਾਖ਼ਸ ਨੂੰ ਮਾਰਨ ਵਾਲਾ, ਦੁਹਸਾਸਣ ਦੀ ਸਭਾ ਵਿਚ ਦ੍ਰੋਪਤੀ ਦੀ ਲਾਜ ਰਖਣ ਵਾਲਾ, ਸੁਦਾਮੇ ਦੀ ਨਿਰਧਨਤਾ ਨੂੰ ਦੂਰ ਕਰਕੇ ਦੁੱਖਾਂ ਤੋਂ ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਦੇਣ ਵਾਲਾ ਗੁਰੂ ਅਵਤਾਰ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਮਾਨਵ ਕਲਿਆਣ ਲਈ ਅਵਤ੍ਰਿਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।[90] ਗੁਰੂ ਦੀ ਅਪਾਰ ਸਮਰਥਾ ਤਕ ਕੇ ਹੀ ਭੱਟਾਂ ਨੇ ਗੁਰੂ ਨੂੰ ਜਪਣ ਉੱਤੇ ਜ਼ੋਰ ਦਿੱਤਾ ਹੈ ਅਤੇ ਉਸ ਦੀ ਅਸੀਮ ਸ਼ਕਤੀ ਤੇ ਮਹਿਮਾਂ ਦਾ ਰੱਜ ਕੇ ਗਾਇਨ ਕੀਤਾ ਹੈ।[91] ਗੁਰੂ ਦੀ ਸਮਰਥਾ ਦਾ ਜਿਕਰ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਭੱਟ ਲਿਖਦੇ ਹਨ ਕਿ ਸੱਚਾ ਗੁਰੂ ਇਕ ਅਚਰਜ ਗਿਆਨ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਕ ਹਸਤੀ ਹੈ। ਹਰ ਅਵਤਾਰ ਵਿਚ ਉਸੇ ਦੀ ਹੀ ਜੋਤ ਕੰਮ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਆਪਣੇ ਪਰਮਾਤਮਾ ਰੂਪ ਵਿਚ ਉਹ ਸ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਦਾ ਕਰਤਾ, ਸੰਚਾਲਕ ਅਤੇ ਸੰਘਾਰਕ ਹੈ। ਸ਼ਿਵਜੀ ਅਤੇ ਬ੍ਰਹਮਾ ਆਦਿ ਦੇਵਤੇ, ਸਭ ਉਸੇ ਦਾ ਧਿਆਨ ਧਰਦੇ ਹਨ। ਅਜੇਹਾ ਗੁਰੂ ਅਟੱਲ ਅਤੇ ਸਦਾ ਸਲਾਮਤ ਆਦਿ ਪੁਰਖ ਹੈ।[92]

ਗੁਰੂ ਦੇ ਸ਼ਬਦ ਵਿਚ ਇੰਨੀ ਤਾਕਤ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਕੱਚ ਰੂਪ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਸੋਨੇ ਵਰਗਾ ਕੀਮਤੀ ਬਣਾ ਦਿੰਦਾ ਹੈ ਅਰਥਾਤ ਉਸ ਦੀ ਪਾਰਸ ਛੋਹ ਨਾਲ ਦੈਵੀ ਗੁਣਾਂ ਨਾਲ ਸੰਪੰਨ ਹੋ ਕੇ ਮਨੁੱਖ ਸਮਾਜਕ ਵਾਤਾਵਰਣ ਵਿਚ ਮਾਨਵਤਾ ਲਈ ਵਧੇਰੇ ਉਪਯੋਗੀ ਸਿੱਧ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਦਾ ਨਾਂ ਲੈਣ ਨਾਲ ਹੀ ਜ਼ਹਿਰ ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਵਿਚ ਬਦਲ ਸਕਦੀ ਹੈ। ਲੋਹੇ ਦੇ ਕਾਲੇ ਰੰਗ ਵਰਗਾ ਮਨੁੱਖੀ ਮਨ ਗੁਰੂ ਦੁਆਰਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋਏ ਨਾਮ ਰੰਗ ਨਾਲ ਲਾਲੋ ਲਾਲ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਪੱਥਰ ਦਿਲ ਵੀ ਗਿਆਨ ਰੂਪੀ ਹੀਰੇ ਵਰਗੀ ਚਮਕ ਮਾਰਨ ਲਗ ਪੈਂਦੇ ਹਨ। ਲੱਕੜ ਵਰਗੇ ਆਕੜੇ ਮਨਾਂ ਵਿਚ ਹਲੀਮੀ, ਨਿਮਰਤਾ ਤੇ ਆਤਮਿਕ ਸੁਗੰਧੀ ਨਾਲ ਚੰਦਨ ਵਰਗੀ ਖੁਸ਼ਬੂ ਭਰ ਦੇਣਾ ਤੇ ਪਸ਼ੂਆਂ ਤੋਂ ਦੇਵਤਿਆਂ ਵਾਲਾ ਆਚਰਣ ਬਖਸ਼ਣਾ ਸੱਚੇ ਗੁਰੂ ਦੀ ਸਮਰਥਾ ਦੇ ਅਲੌਕਿਕ ਚਮਤਕਾਰ ਹਨ।[93] ਜਿਸ ਦੇ ਸਿਰ ਉੱਤੇ ਇੰਨੇ ਵੱਡੇ ਅਤੇ ਸਮਰਥ ਗੁਰੂ ਦਾ ਹੱਥ ਹੋਵੇ। ਦੁਨੀਆਂ ਦੀ ਵੱਡੀ ਤੋਂ ਵੱਡੀ ਰਾਜਸੀ ਜਾਂ ਕੋਈ ਹੋਰ ਤਾਕਤ ਵੀ ਉਸ ਦਾ ਕੁਝ ਨਹੀਂ ਵਿਗਾੜ ਸਕਦੀ।[94] ਗੁਰੂ ਰਿੱਧੀਆਂ

---

89. ਸਵਈਏ ਮਹਲੇ ਚੌਥੇ ਕੇ, ਪੰਨਾ ੧੪੦੦
90. ਸਵਈਏ ਮਹਲੇ ਚੌਥੇ ਕੇ, ਪੰਨਾ ੧੪੦੦
91. *ਵਾਹਿਗੁਰੂ ਵਾਹਿਗੁਰੂ ਵਾਹਿਗੁਰੂ ਵਾਹਿ ਜੀਉ ॥ ਕਵਲ ਨੈਨ ਮਧੁਰ ਬੈਨ ਕੋਟਿ*
   ਸੈਨ ਸੰਗ ਸੋਭ ਕਹਤ ਮਾ ਜਸੋਦ ਜਿਸਹਿ ਦਹੀ ਭਾਤੁ ਖਾਹਿ ਜੀਉ ॥
   ਦੇਖਿ ਰੂਪੁ ਅਤਿ ਅਨੂਪੁ ਮੋਹ ਮਹਾ ਮਗ ਭਈ ਕਿੰਕਨੀ ਸਬਦ ਝਨਤਕਾਰ ਖੇਲੁ ਪਾਹਿ ਜੀਉ ॥
   ਕਾਲ ਕਲਮ ਹੁਕਮੁ ਹਾਥਿ ਕਹਹੁ ਕਉਨੁ ਮੇਟਿ ਸਕੈਈਸੁ ਬੰਮੁ ਗੵਾਨੁ ਧੵਾਨੁ ਧਰਤ ਹੀਐ ਚਾਹਿ ਜੀਉ ॥
   ਸਤਿ ਸਾਚੁ ਸ੍ਰੀ ਨਿਵਾਸੁ ਆਦਿ ਪੁਰਖੁ ਸਦਾ ਤੁਹੀ ਵਾਹਿਗੁਰੂ ਵਾਹਿਗੁਰੂ ਵਾਹਿਗੁਰੂ ਵਾਹਿ ਜੀਉ ॥
   ਸਵਈਏ ਮਹਲੇ ਚਉਥੇ ਕੇ, ੧੪੦੨
92. ਸਵਈਏ ਮਹਲੇ ਚਉਥੇ ਕੇ, ੧੪੦੦
93. *ਕਚਹੁ ਕੰਚਨੁ ਭਇਅਉ ਸਬਦੁ ਗੁਰ ਸ੍ਰਵਣਹਿ ਸੁਣਿਓ ॥*
   ਬਿਖੁ ਤੇ ਅੰਮ੍ਰਿਤੁ ਹੁਯਉ ਨਾਮੁ ਸਤਿਗੁਰ ਮੁਖਿ ਭਣਿਅਉ ॥
   ਲੋਹਉ ਹੋਯਉ ਲਾਲੁ ਨਦਰਿ ਸਤਿਗੁਰੁ ਜਦਿ ਧਾਰੈ ॥
   ਪਾਹਣ ਮਾਣਕ ਕਰੈ ਗਿਆਨੁ ਗੁਰ ਕਹਿਅਉ ਬੀਚਾਰੈ ॥
   ਕਾਠਹੁ ਸ੍ਰੀ ਖੰਡ ਸਤਿਗੁਰਿ ਕੀਅਉ ਦੁਖ ਦਰਿਦ੍ਰ ਤਿਨਕੇ ਗਇਆ ॥
   ਸਤਿਗੁਰੂ ਚਰਨ ਜਿਨ੍ਹ ਪਰਸਿਆ ਸੇ ਪਸੁ ਪਰੇਤ ਸੁਰਿਨਰ ਭਇਆ ॥ ਸਵਈਏ ਮਹਲੇ ਚਉਥੇ ਕੇ, ੧੩੯੯
94. *ਜਾਮਿ ਗੁਰੂ ਹੋਇ ਵਲਿ ਧਨਹਿ ਕਿਆ ਗਾਰਵੁ ਦਿਜਇ ॥*
   ਜਾਮਿ ਗੁਰੂ ਹੋਇ ਵਲਿ ਲਖ ਬਾਹੇ ਕਿਆ ਕਿਜਇ ॥ ਸਵਈਏ ਮਹਲੇ ਚਉਥੇ ਕੇ, ੧੩੯੯

ਸਿੱਧੀਆਂ-ਆਦਿ ਦਿਬ ਅਤੇ ਕਰਾਮਾਤੀ ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਦਾ ਸ੍ਰੋਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।[95] ਉਹ ਉੱਚੇ ਟਿਕਾਣੇ ਵਾਲਾ ਪੂਰਨ ਸੂਝ ਬੂਝ ਵਾਲਾ, ਆਕਾਰ ਰਹਿਤ, ਬੇਅੰਤ, ਅਤੁੱਲ ਅਤੇ ਅਪਰੰਪਰ ਹਸਤੀ ਹੈ। ਗਯੰਦ ਭਟ ਦਾ ਵੀ ਵਿਚਾਰ ਹੈ ਕਿ ਗੁਰੂ ਹਰੀ ਦਾ ਰੂਪ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਉਹੀ ਬਲ ਰਾਜੇ ਨੂੰ ਛਲਣ ਵਾਲਾ, ਭਗਤੀ ਦਾਤਾ ਤੇ ਨਿਹਕਲੰਕ ਅਵਤਾਰ ਹੈ। ਉਸ ਦਾ ਡੰਕਾ ਚਹੁੰਆਂ ਕੁੰਟਾਂ ਵਿਚ ਵਜ ਰਿਹਾ ਹੈ ਅਰਥਾਤ ਉਸ ਦੀ ਪ੍ਰਤਿਭਾ ਦਾ ਕੋਈ ਸਾਨੀ ਨਹੀਂ। ਉਹ ਪਾਪ ਖੰਡਨ ਤੇ ਹਰ ਥਾਂ ਸੁੱਖ ਵਰਤਾਉਣ ਵਾਲਾ, ਸਭ ਪ੍ਰਾਣੀਆਂ ਵਿਚ ਮੌਜੂਦ, ਦੇਵਤਿਆਂ ਦਾ ਵੀ ਦੇਵਤਾ ਹੈ। ਹਜ਼ਾਰਾਂ ਮੂੰਹਾਂ ਵਾਲੇ ਸ਼ੇਸ਼ ਨਾਗ ਵਿਚ ਵੀ ਉਹੀ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਹੀ ਮਛ ਕੱਛ ਤੇ ਵਰਾਹ ਆਦਿ ਅਵਤਾਰਾਂ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਅਵਤ੍ਰਿਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਸੇ ਗੁਰੂ ਨੇ ਹੀ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਜਮਨਾ ਦੇ ਕੰਢੇ ਗੇਂਦ ਆਦਿ ਖੇਡਾਂ ਖੇਡੀਆਂ ਸਨ।[96] ਸਾਰੇ ਵਿਸ਼ਵ ਦਾ ਪਾਸਾਰ ਗੁਰੂ ਦੀ ਹੀ ਕਿਰਤ ਹੈ। ਉਹ ਆਪਣੀ ਸਮਰਥ ਸ਼ਕਤੀ ਨਾਲ ਚੁਰਾਸੀ ਲੱਖ ਜੂਨ ਪੈਦਾ ਕਰਕੇ ਸਭ ਨੂੰ ਰਿਜਕ ਪਹੁੰਚਾ ਰਿਹਾ ਹੈ।[97] ਗੁਰੂ ਦੀ ਸਮਰਥ ਕਲਾ ਪ੍ਰਤਿਪਾਦਨ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਭਟ ਲਿਖਦੇ ਹਨ :

ਕਵਨੁ ਜੋਗੁ ਕਉਨੁ ਗ੍ਯ੍ਯਾਨੁ ਧਾਨੁ ਕਵਨ ਬਿਧਿ ਉਸਤਤਿ ਕਰੀਐ ॥
ਸਿਧ ਸਾਧਿਕ ਤੇਤੀਸ ਕੋਰਿ ਤਿਰੁ ਕੀਮ ਨ ਪਰੀਐ ॥
ਬ੍ਰਹਮਾਦਿਕ ਸਨਕਾਦਿ ਸੇਖ ਗੁਣ ਅੰਤੁ ਨ ਪਾਏ ॥
ਅਗਹੁ ਗਹਿਓ ਨਹੀ ਜਾਇ ਪੂਰਿ ਸ੍ਰਬ ਰਹਿਓ ਸਮਾਏ ॥
ਜਿਹ ਕਾਟੀ ਸਿਲਕ ਦਯਾਲ ਪ੍ਰਭਿ ਸੇਇ ਜਨ ਲਗੇ ਭਗਤੇ ॥
ਹਰਿ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕੁ ਜਿਨ ਪਰਸਿਓ ਤੇ ਇਤ ਉਤ ਸਦਾ ਮੁਕਤੇ ।[98]

ਗੁਰੂ ਦੀ ਅਲੌਕਿਕ ਸ਼ਕਤੀ ਦਾ ਵਰਣਨ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਗੁਰੂ ਅਮਰ ਦਾਸ ਜੀ ਲਿਖਦੇ ਹਨ ਕਿ ਗੁਰੂ ਡੁੱਬਦੇ ਪੱਥਰਾਂ ਨੂੰ ਵੀ ਤਾਰ ਸਕਦਾ ਹੈ ਅਰਥਾਤ ਉਹ ਹਰ ਅਸੰਭਵ ਗੱਲ ਨੂੰ ਸੰਭਵ ਬਣਾ ਸਕਣ ਦੀ ਸਮਰਥਾ ਰਖਦਾ ਹੈ।[99] ਉਸ ਦੀ ਕਲਾ ਹਰ ਪਾਸਿਓਂ ਪੂਰਨ ਹੈ।[100] ਸਤਿਗੁਰੂ ਅਪਹੁੰਚ ਹੈ, ਉਸ ਦੀ ਸ਼ਕਤੀ ਅਗਮ ਅਗਾਧ ਹੈ।[101] ਗੁਰੂ ਮੁਰਦੇ ਨੂੰ ਵੀ ਜਿਵਾ ਸਕਦਾ ਹੈ।[102] ਉਹ ਨਿਤਾਣਿਆਂ ਦਾ ਤਾਣ, ਨਿਮਾਣਿਆਂ ਦਾ ਮਾਣ, ਨਿਡਰਤਾ ਬਖਸ਼ਨ ਵਾਲਾ ਆਪ ਹੀ ਅਕਾਲ ਪੁਰਖ ਹੈ।[103] ਉਹ ਅਨਾਥਾਂ ਦਾ ਨਾਥ, ਭਗਤ ਵਛਲ, ਨਿਧਿਰਿਆਂ ਦੀ ਧਿਰ,

---

95. ਸਵਈਏ ਮਹਲੇ ਚਉਥੇ ਕੇ, ੧੪੦੦
96. ਸਵਈਏ ਮਹਲੇ ਚਉਥੇ ਕੇ, ੧੪੦੩
97. ਸਵਈਏ ਮਹਲੇ ਚਉਥੇ ਕੇ, ੧੪੦੩
98. ਸਵਈਏ ਮਹਲੇ ਪੰਚਵੇਂ ਕੇ, ੧੩੯੬
99. *ਗੁਣਦਾਤਾ ਹਰਿ ਰਾਇ ਹੈ ਹਮ ਅਵਗਣਿਆਰੇ ॥*
ਪਾਪੀ ਪਾਥਰ ਡੂਬਦੇ ਗੁਰਮਤਿ ਹਰਿ ਤਾਰੇ ॥ ਗਉੜੀ ੩, ੧੬੩
100. *ਗੁਰੁ ਪੂਰਾ ਪੂਰੀ ਤਾ ਕੀ ਕਲਾ ॥ ਗੁਰ ਕਾ ਸਬਦੁ ਸਦਾ ਸਦ ਅਟਲਾ ॥........*
ਜਨਮ ਮਰਨ ਦੁਖ ਫਾਹਾ ਕਾਟਿਆ ॥ ਕਹੁ ਨਾਨਕ ਗੁਰਿ ਪੜਦਾ ਢਾਕਿਆ ॥
ਪ੍ਰਭਾਤੀ, ੫, ੧੩੩੯-੪੦
101. *ਸਤਿਗੁਰੁ ਅਗਮੁ ਅਗਮੁ ਹੈ ਠਾਕੁਰੁ ਭਰਿ ਸਾਗਰ ਭਗਤਿ ਕਰੀਜੈ ॥* ਕਲਿਆਨ, ੪, ੧੩੨੩
102. *ਮਿਰਤਕ ਕਉ ਪਾਇਓ ਤਨਿ ਸਾਸਾ ਬਿਛੁਰਤ ਆਨਿ ਮਿਲਾਇਆ ॥*
ਪਸੂ ਪਰੇਤ ਮੁਗਧ ਭਏ ਸ੍ਰੋਤੇ ਹਰਿ ਨਾਮਾ ਮੁਖਿ ਗਾਇਆ ॥ ਸੋਰਠ, ੫, ੬੧੪
103. ਭੈਰਉ, ੫, ੧੧੪੨

ਨਿਗਤਿਆਂ ਦੀ ਗਤ, ਨਿਥਾਂਵਿਆਂ ਦੀ ਥਾਂ ਅਤੇ ਸਦਾ ਹੀ ਅੰਗ ਸੰਗ ਰਹਿਣ ਵਾਲਾ ਹੈ।[104]

ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੁਆਰਾ ਪ੍ਰਸਤੁਤ ਹੇਠ ਲਿਖੇ ਸ਼ਬਦ ਵਿਚ ਗੁਰੂ ਦੀ ਸਮਰਥਾ ਦਾ ਭਰਪੂਰ ਪ੍ਰਦਰਸ਼ਨ ਹੈਰਾਨ ਕਰਨ ਵਾਲਾ ਹੈ। ਉਸ ਦੀ ਅਗਾਧ ਹਸਤੀ ਦੀ ਝਲਕ ਮਨੁੱਖੀ ਮਨ ਨੂੰ ਵਿਸਮਾਦ ਵਿਚ ਲੈ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਵਿਚ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਗੁਰੂ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਮਰਜ਼ੀ ਦਾ ਬਾਦਸ਼ਾਹ, ਜੋ ਚਾਹੇ ਕਰ ਸਕਣ ਵਾਲਾ, ਤੀਰਥ, ਪਾਰਜਾਤ, ਮਨਸਾ ਪੂਰਨਹਾਰ, ਉਧਾਰਨਹਾਰ, ਨਿਰੰਕਾਰ, ਉੱਚਾ, ਅਗਮ, ਅਪਾਰ ਅਤੇ ਅਕਥ ਕਹਿ ਕੇ ਉਸ ਦੀ ਪੂਜਾ ਤੇ ਸੇਵਾ ਕਰਨ ਦੀ ਪ੍ਰੇਰਨਾ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕੀਤੀ ਹੈ :

ਗੁਰੁ ਪਰਮੇਸੁਰੁ ਪੂਜੀਐ ਮਨਿ ਤਨਿ ਲਾਇ ਪਿਆਰੁ ॥
ਸਤਿਗੁਰੁ ਦਾਤਾ ਜੀਅ ਕਾ ਸਭਸੈ ਦੇਇ ਅਧਾਰੁ ॥
ਸਤਿਗੁਰ ਬਚਨ ਕਮਾਵਣੇ ਸਚਾ ਏਹੁ ਵੀਚਾਰੁ ॥
ਬਿਨੁ ਸਾਧੂ ਸੰਗਤਿ ਰਤਿਆ ਮਾਇਆ ਮੋਹੁ ਸਭੁ ਛਾਰੁ ॥੧॥
ਮੇਰੇ ਸਾਜਨ ਹਰਿ ਹਰਿ ਨਾਮੁ ਸਮਾਲਿ ॥
ਸਾਧੂ ਸੰਗਤਿ ਮਨਿ ਵਸੈ ਪੂਰਨ ਹੋਵੈ ਘਾਲ ॥੧॥ ਰਹਾਉ ॥
ਗੁਰੁ ਸਮਰਥੁ ਅਪਾਰੁ ਗੁਰੁ ਵੱਡਭਾਗੀ ਦਰਸਨੁ ਹੋਇ ॥
ਗੁਰੁ ਅਗੋਚਰੁ ਨਿਰਮਲਾ ਗੁਰ ਜੇਵਡੁ ਅਵਰ ਨ ਕੋਇ ॥
ਗੁਰੁ ਕਰਤਾ ਗੁਰੁ ਕਰਣਹਾਰੁ ਗੁਰਮੁਖਿ ਸਚੀ ਸੋਇ ॥
ਗੁਰੁ ਤੇ ਬਾਹਰਿ ਕਿਛੁ ਨਹੀਂ ਗੁਰੁ ਕੀਤਾ ਲੋੜੇ ਸੁ ਹੋਇ ॥੨॥
ਗੁਰੁ ਤੀਰਥੁ ਗੁਰੁ ਪਾਰਜਾਤੁ ਗੁਰੁ ਮਨਸਾ ਪੂਰਣਹਾਰੁ ॥
ਗੁਰੁ ਦਾਤਾ ਹਰਿ ਨਾਮੁ ਦੇਇ ਉਧਰੈ ਸਭੁ ਸੰਸਾਰੁ ॥
ਗੁਰੁ ਸਮਰਥੁ ਗੁਰੁ ਨਿਰੰਕਾਰੁ ਗੁਰੁ ਊਚਾ ਅਗਮ ਅਪਾਰੁ ॥
ਗੁਰ ਕੀ ਮਹਿਮਾ ਅਗਮ ਹੈ ਕਿਆ ਕਥੇ ਕਥਨਹਾਰ ॥੩॥
ਜਿਤੜੇ ਫਲ ਮਨਿ ਬਾਛੀਅਹਿ ਤਿਤੜੇ ਸਤਿਗੁਰ ਪਾਸਿ ॥
ਪੂਰਬ ਲਿਖੇ ਪਾਵਣੇ ਸਾਚੁ ਨਾਮੁ ਦੇ ਰਾਸਿ ॥
ਸਤਿਗੁਰ ਸਰਣੀ ਆਇਆਂ ਬਾਹੁੜਿ ਨਹੀਂ ਬਿਨਾਸੁ ॥
ਹਰਿ ਨਾਨਕ ਕਦੇ ਨ ਬਿਸਰਉ ਏਹੁ ਜੀਉ ਪਿੰਡੁ ਤੇਰਾ ਸਾਸੁ ॥[105]

ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਬਾਣੀ ਅਨੁਸਾਰ ਉਪਰੋਕਤ ਵਿਚਾਰ ਤੋਂ ਇਹ ਸਿੱਟਾ ਨਿਕਲਦਾ ਹੈ ਕਿ ਸਤਿਗੁਰੂ ਆਪਣੇ ਮੂਲ ਰੂਪ ਵਿਚ ਇਕ ਅਸੀਮ ਸ਼ਕਤੀ ਹੈ ਜੋ ਹਰ ਥਾਂ ਵਿਆਪਕ ਹੈ। ਉਹ ਸਭ ਦੀਆਂ ਇੱਛਾਵਾਂ ਅਤੇ ਪ੍ਰਾਰਥਨਾਵਾਂ ਦਾ ਉਤਰ ਦਿੰਦਾ ਹੈ। ਅੱਜ ਜੇ ਇਨਸਾਨ ਉਸ ਦੀ ਇਸ ਸਰਬ-ਵਿਆਪਕ ਸੱਤਾ ਨਾਲ ਆਪਣਾ ਸਬੰਧ ਜੋੜ ਲਏ, ਤਾਂ ਉਹ ਹਰ ਛਿਣ ਉਸ ਕੋਲੋਂ ਅਗਵਾਈ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਸ਼ਕਤੀ *ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ* ਬਾਣੀ ਅਨੁਸਾਰ ਅਕਾਲ ਪੁਰਖ ਆਪ ਹੀ ਹੈ ਪਰ ਈਸ਼ਵਰ ਦੀ ਇਹ ਗੁਰੂ ਜੋਤਿ ਜਦੋਂ ਕਿਸੇ ਮਨੁੱਖੀ ਸ਼ਰੀਰ ਵਿਚ ਅਵਤ੍ਰਿਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਤਾਂ ਉਸ ਦੇ ਗੁਰੂ ਹੋਣ ਦੀ ਪਹਿਚਾਣ ਉਪਰੋਕਤ ਗੁਰੂ ਦੇ ਗੁਣਾਂ ਅਤੇ ਸਮਰਥ ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਦੁਆਰਾ ਸਹਿਜੇ ਹੀ ਹੋ ਸਕਦੀ ਹੈ। ਸਰੀਰ ਰੂਪ ਵਿਚ ਇਹ ਜੋਤਿ ਸਰੂਪ ਗੁਰੂ, ਦੁਨੀਆਂ ਦਾਰਾਂ

104. ਸਾਰੰਗ, ਪ, ੧੨੦੨
105. ਸਿਰੀ, ਪ. ੫੨

ਵਾਂਗ ਹੀ ਕੰਮ ਕਰਦਾ ਦਿਖਾਈ ਦਿੰਦਾ ਹੈ, ਪਰ ਵਾਸਤਵ ਵਿਚ ਉਹ ਇਸ ਵਿਲਾਸੀ ਸੰਸਾਰ ਦਾ ਵਾਸੀ ਨਾ ਹੋ ਕੇ, ਸਰੀਰਕ ਧਰਮਾਂ ਤੋਂ ਉੱਚਾ ਆਪਣੇ ਸ਼ਬਦ ਸਰੂਪ ਵਿਚ ਸੱਚ ਖੰਡ ਦਾ ਵਾਸੀ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਸੰਖੇਪ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿਚ ਇਹ ਕਿਹਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ਕਿ ਭਾਵੇਂ ਗੁਰੂ ਆਪਣੇ ਵਾਸਤਵਿਕ ਸਰੂਪ ਵਿਚ ਸਰਬ ਵਿਆਪਕ ਪਰਮਾਤਮਾ ਆਪ ਹੀ ਹੈ, ਪਰ ਸਰੀਰਕ ਰੂਪ ਵਿਚ ਉਹ ਈਸ਼ਵਰ ਨਾਲ ਤਦਰੂਪ, ਅਗਿਆਨ ਅੰਧਕਾਰ ਦਾ ਵਿਨਾਸ਼ਕ, ਬੰਧਨ ਰੂਪ ਪ੍ਰਾਕ੍ਰਿਤੀ ਨੂੰ ਪਹਿਚਾਨਣ ਵਾਲਾ, ਵਿਕਾਰਾਂ ਦੀਆਂ ਪਕੜਾਂ ਤੋਂ ਮੁਕਤ, ਇਕ ਅਜੇਹਾ ਮਹਾਂ ਪੁਰਸ਼ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਜੋ ਆਪ ਗ੍ਰਿਹਸਥ, ਸਮਾਜ ਅਤੇ ਸੰਸਾਰ ਵਿਚ ਰਹਿੰਦਾ ਹੋਇਆ ਸ਼ਬਦ ਦੇ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਨਾਲ, ਸੰਸਾਰ ਨੂੰ ਵਿਵੇਕ ਨੇਤ੍ਰ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਬਾਹਰੀ ਜਗਤ ਨਾਲੋਂ ਉਸ ਦੀ ਚੇਤਨਾ ਦੇ ਪ੍ਰਵਾਹ ਨੂੰ ਉਲਟਾ ਕੇ, ਅੰਤਰ ਮੁਖੀ ਬਣਾਉਂਦਾ ਹੋਇਆ, ਘਰ ਵਿਚ ਹੀ ਘਰ ਦਿਖਾ ਦਿੰਦਾ ਹੈ ਅਰਥਾਤ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦਾ ਸਾਖਿਆਤ ਅਨੁਭਵ ਕਰਾ ਦਿੰਦਾ ਹੈ।

ਗੁਰੂ ਦੁਆਰਾ ਆਤਮ ਗਿਆਨ ਅਤੇ ਸਹਜ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ

ਬੁੱਧੀ ਦਾ ਯੋਗਦਾਨ : ਸਾਮਾਨਯ ਸਥਿਤੀ ਵਿਚ ਮਨੁੱਖ, ਤ੍ਰੈਗੁਣਾਤਮਕ ਮਾਇਆ ਦੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਅਧੀਨ ਅਤੇ ਇੰਦਰੀਆਂ ਦੀ ਬਾਹਰਮੁਖਤਾ ਦੇ ਕਾਰਣ ਆਪਣੇ ਯਥਾਰਥ ਸੁਧ, ਬੁਧ, ਨਿਤਯ ਅਤੇ ਮੁਕਤ ਸਰੂਪ ਨੂੰ ਭੁੱਲ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਸੰਸਾਰ ਦੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟਮਾਨ ਅਨੇਕਤਾ ਨੂੰ ਵਾਸਤਵਿਕ ਮੰਨਦਾ ਹੋਇਆ ਉਹ ਪੰਜ ਭੂਤਕ ਸਰੀਰ ਨੂੰ ਵੀ ਆਪਣਾ ਵਾਸਤਵਿਕ ਸਰੂਪ ਸਮਝਣ ਲਗ ਪੈਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਸਥਿਤੀ ਵਿਚ ਉਹ ਮਾਇਆ ਦੇ ਤਮੋ ਗੁਣੀ ਪ੍ਰਭਾਵ ਅਧੀਨ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਰਜੋ ਗੁਣੀ ਪ੍ਰਭਾਵ ਵਿਚ ਉਹ ਆਪਣੇ ਅੰਦਰ ਹੋਰਾਂ ਨਾਲੋਂ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਵੱਖਰਾ ਸਮਝਦਾ ਹੋਇਆ ਆਪਣੇ ਪਰਾਏ ਦਾ ਭੇਦ ਪੈਦਾ ਕਰ ਲੈਂਦਾ ਹੈ। ਸਤੋ ਗੁਣ ਵਿਚ ਭੌਤਿਕ ਜਗਤ ਦੇ ਮੂਲ ਵਿਚ ਸਥਿਤ ਪਰਾਭੌਤਿਕ ਸੱਤਾ ਦੇ ਅਸਤਿਤ੍ਵ ਸਬੰਧੀ ਸੂਝ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਪਰ ਵਿਸ਼ਵ ਦਾ ਇਹ ਤਿੰਨ ਪੱਖੀ ਗਿਆਨ ਸਾਧਕ ਦਾ ਉਦੇਸ਼ ਨਹੀਂ ਸਗੋਂ ਇਸ ਤਿੰਨ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੇ ਗਿਆਨ ਤੋਂ ਵੀ ਪਰੇ ਅਧਿਆਤਮਕ ਗਿਆਨ ਅਥਵਾ ਆਤਮਾ ਦੇ ਸਰੂਪ ਦੀ ਉਪਲਬਧੀ ਕਰਨਾ ਹੈ। ਚਾਹੇ ਗਿਆਨ ਕਿਸੇ ਵੀ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦਾ ਹੋਵੇ, ਗਿਆਨ ਉੱਤਪਤੀ ਦੀ ਪ੍ਰਾਰੰਭਿਕ ਅਵਸਥਾ ਵਿਚ ਬੁੱਧੀ ਦਾ ਸਹਿਯੋਗ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ। ਬਿਨਾ ਬੁੱਧੀ ਦੇ ਪ੍ਰਯੋਗ ਤੋਂ ਕਿਸੇ ਵੀ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦਾ ਗਿਆਨ ਪੈਦਾ ਹੋਣਾ ਅਸੰਭਵ ਹੈ। ਤੱਥਾਂ ਦੀ ਨਿਸਚਿਤਤਾ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਵਾਸਤਵਿਕਤਾ ਨੂੰ ਸਮਝਣ ਲਈ ਬੁੱਧੀ ਦੀ ਪਰਮ ਆਵਸ਼ਕਤਾ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। *ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ* ਬਾਣੀ ਇਸ ਯਥਾਰਥ ਨੂੰ ਸਵੀਕਾਰ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਵਿਚ ਅਧਿਆਤਮਿਕਤਾ ਦੇ ਮੁੱਢਲੇ ਪੜਾਵਾਂ ਵਿਚ ਸਾਧਕ ਲਈ ਬਿਬੇਕ ਬੁੱਧੀ ਦੀ ਆਵੱਸ਼ਕਤਾ ਦਾ ਕਈ ਸਥਲਾਂ ਤੇ ਉੱਲੇਖ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਇਹ ਬਿਬੇਕ ਬੁੱਧੀ ਹੀ ਸਾਧਕ ਨੂੰ ਹਰੀ ਦੇ ਗੁਣ ਗਾਉਣ ਦੀ ਉਤੇਜਨਾ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਦੀ ਹੈ।[106] ਨਿਰਮਲਤਾ ਦੀ ਇਸ ਸਾਕਾਰ ਮੂਰਤ[107] ਦੇ ਮਹਾਤਮ ਦਾ ਨਿਰੂਪਨ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਸਾਰੰਗ ਰਾਗ ਵਿਚ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਲਿਖਦੇ ਹਨ :

ਅਕਲੀ ਸਾਹਿਬੁ ਸੇਵੀਐ ਅਕਲੀ ਪਾਈਐ ਮਾਨੁ ॥
ਅਕਲੀ ਪੜ੍ਹਿ ਕੈ ਬੁਝੀਐ ਅਕਲੀ ਕੀਚੈ ਦਾਨੁ ॥

---

106. *ਗੁਰਮੁਖਿ ਗਿਆਨੁ ਬਿਬੇਕ ਬੁਧਿ ਹੋਇ ॥*
ਹਰਿ ਗੁਣ ਗਾਵੈ ਹਿਰਦੈ ਹਾਰੁ ਪਰੋਇ ॥ ਵਾਰ ਗਉੜੀ, ੪, ਮ: ੩, ੩੧੭

107. *ਬਿਬੇਕ ਬੁਧਿ ਸਭ ਜਗ ਮਹਿ ਨਿਰਮਲ ਬਿਚਰਿ ਬਿਚਰਿ ਰਸੁ ਪੀਜੈ ॥* ਕਲਿਆਣ ੪, ੧੩੨੫

ਨਾਨਕੁ ਆਖੈ ਰਾਹੁ ਏਹੁ ਹੋਰਿ ਗਲਾਂ ਸੈਤਾਨੁ ॥[108]

ਪਰ ਇਸ ਬਿਬੇਕ ਬੁੱਧੀ ਦਾ ਸਰੂਪ ਆਮ ਬੁੱਧੀ ਨਾਲੋਂ ਕੁਝ ਵੱਖਰਾ ਹੈ। ਇਹ ਬੁੱਧੀ ਉਹ ਮਤ ਹੈ ਜਿਸ ਨਾਲ ਹਉਮੈ ਦਾ ਵਿਨਾਸ਼ ਹੋ ਕੇ ਪ੍ਰਭੂ ਮਿਲਾਪ ਅਤੇ ਉਸ ਦੇ ਚਰਨਾਂ ਵਿਚ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਸਮਰਪਿਤ ਕਰਨ ਦਾ ਚਾਅ ਪੈਦਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।[109] ਇਸ ਲਈ *ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ* ਦੇ ਗੁਰੂ ਕਵੀ ਇਸ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਲਈ ਅਕਾਲ ਪੁਰਖ ਅਗੇ ਪ੍ਰਾਰਥਨਾਵਾਂ ਕਰਦੇ ਨਹੀਂ ਥਕਦੇ।[110] ਪਰ ਆਮ ਬੁੱਧੀ ਵਿਚ ਦਿਮਾਗੀ ਕਲਾਬਾਜ਼ੀਆਂ ਅਤੇ ਤਰਕ ਵਿਤਰਕ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਬੁੱਧੀ ਦੀ ਸੀਮਿਤ ਸਮਰਥਾ ਹਰ ਚੀਜ਼ ਦੀ ਅੰਤਿਮ ਸਾਰਥਕਤਾ ਦਾ ਪੂਰਨ ਨਿਰਣਾ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਦੀ। ਇਸ ਦੇ ਆਧਾਰ ਤੇ ਇੰਦਰੀ ਆਤੀਤ ਪਰਮਾਰਥਿਕ ਸਤ ਦੀ ਅਨੁਭੂਤੀ ਤਾਂ ਨਿਤਾਂਤ ਅਸੰਭਵ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ 'ਜਪੁ' ਰਚਨਾ ਵਿਚ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ :

ਸਹਸ ਸਿਆਣਪਾ ਲਖ ਹੋਹਿ ਤ ਇਕ ਨ ਚਲੈ ਨਾਲਿ ॥[111]

ਇਸ ਸਿਆਣਪ ਆਸ੍ਰਿਤ ਪਰਮਾਰਥਿਕ ਖੇਤਰ ਵਿਚ ਹਰ ਚੁਕਿਆ ਕਦਮ ਬੰਧਨ ਦਾ ਕਾਰਣ ਬਣਦਾ ਹੈ।[112]

ਪਰਮਾਤਮ ਸੱਤਾ ਦਾ ਗਿਆਨ ਬੁੱਧੀ ਦਾ ਵਿਸ਼ਾ ਨਹੀਂ, ਅਨੁਭਵ ਦਾ ਵਿਸ਼ਾ ਹੈ। ਭਾਵੇਂ ਬੁੱਧੀ ਕਿਸੇ ਸੀਮਾ ਤਕ ਸਹਾਇਕ ਅਵੱਸ਼ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਪਰ ਇਹ ਅਨੁਭਵ ਆਪੇ ਦੀ ਪਹਿਚਾਣ ਕਰਕੇ ਭਰਮ ਦੀ ਕਾਈ ਨੂੰ ਮਿਟਾਏ ਬਿਨਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਦਾ।[113] ਇਸ ਲਈ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਲਈ ਆਤਮਾ ਦੀ ਪਹਿਚਾਣ ਕਰਨੀ ਅਤਿਅੰਤ ਅਵਸ਼ਕ ਹੈ।

ਆਤਮਾ ਦਾ ਸਰੂਪ ਅਤੇ ਪਰੰਪਰਾ : ਆਤਮਾ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦਾ ਹੀ ਰੂਪ ਹੈ ਅਤੇ ਉਸੇ ਵਾਂਗੂ ਹੀ ਅਮਰ, ਅਜੂਨੀ, ਸਦਾ ਸਲਾਮਤ, ਵਿਆਪਕ, ਹਰਖ ਸੋਗ ਤੋਂ ਰਹਿਤ ਅਤੇ ਪਾਪ ਪੁੰਨ ਤੋਂ ਵਿਮੁਕਤ ਹੈ।[114] ਇਸ ਨੂੰ ਯਥਾਰਥ ਦਾ ਵਿਅਕਤੀਗਤ ਤੇ ਆਂਤਰਿਕ ਪੱਖ ਕਿਹਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਮਨੁੱਖ ਦਾ ਆਪਣਾ ਆਪ ਹੀ ਹੈ। ਭਾਰਤੀ ਦਰਸ਼ਨ ਅਨੁਸਾਰ ਇਹ ਬ੍ਰਹਮ ਦਾ ਲਘੂ ਰੂਪ ਅਤੇ ਅਬਿਨਾਸ਼ੀ ਤੱਤ ਹੈ। ਬ੍ਰਹਮ ਅਤੇ ਆਤਮਾ ਦੋਵੇਂ ਪਰਾ-ਭੌਤਕ ਪੱਧਰ ਤੇ ਅਨਿਖੜਵੇਂ ਹਨ। ਕੇਵਲਯ ਉਪਨਿਸ਼ਦ ਵਿਚ ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਹੈ ਕਿ ਪਾਰਬ੍ਰਹਮ ਜੋ ਵਿਸ਼ਵ ਦਾ ਮਹਾਨ ਆਇਤਨ, ਅਤਿ ਸੂਖਮ, ਨਿਤ ਅਤੇ ਸਾਰਿਆਂ ਦਾ ਆਤਮਾ ਹੈ, ਉਹ ਮਨੁੱਖ ਦਾ ਆਪਣਾ ਆਪ ਹੀ ਹੈ।[115] ਸ਼ਵੈਤਾਸ਼ਵਤਰ ਉਪਨਿਸ਼ਦ ਅਨੁਸਾਰ ਇਹ ਆਤਮਾ ਨਾ ਮਰਦ ਹੈ, ਨਾ ਤੀਵੀਂ ਤੇ ਨਾ

108. ਵਾਰ ਸਾਰੰਗ, ੪, ਮ: ੧, ੧੨੪੫
109. *ਬੁਧਿ ਗਰੀਬੀ ਖਰਚੁ ਲੈਹੁ ਹਉਮੈ ਬਿਖੁ ਜਾਰਹੁ ॥* ਆਸਾ, ੫, ੩੯੯
110. (ੳ) *ਸਾ ਬੁਧਿ ਦੀਜੈ ਜਿਤੁ ਵਿਸਰਹਿ ਨਾਹੀ ॥* ਮਾਝ, ੫, ੧੦੦
(ਅ) *ਕ੍ਰਿਪਾ ਨਿਧਿ ਬਸਹੁ ਰਿਦੈ ਹਰਿ ਨੀਤ ॥*
ਤੈਸੀ ਬੁਧਿ ਕਰਹੁ ਪਰਗਾਸਾ ਲਾਗੈ ਪ੍ਰਭ ਸੰਗਿ ਪ੍ਰੀਤਿ ॥ ਟੋਡੀ, ੭੧੨
111. ਜਪੁ, ੧, ੧
112. *ਜੇਤੀ ਸਿਆਣਪ ਕਰਮ ਹਉ ਕੀਏ ਤੇਤੇ ਬੰਧ ਪਰੇ ॥* ਗਉੜੀ ਮਾਲਾ, ੫, ੨੧੪
113. *ਜਨ ਨਾਨਕ ਬਿਨੁ ਆਪਾ ਚੀਨੈ ਮਿਟੈ ਨ ਭ੍ਰਮ ਕੀ ਕਾਈ ॥* ਧਨਾਸਰੀ, ੯, ੬੮੪
114. *ਅਚਰਜ ਕਥਾ ਮਹਾ ਅਨੂਪ ॥ ਪ੍ਰਾਤਮਾ ਪਾਰਬ੍ਰਹਮ ਕਾ ਰੂਪੁ ॥ ਰਹਾਉ ॥*
ਨਾ ਇਹੁ ਬੂਢਾ ਨ ਇਹੁ ਬਾਲਾ ॥ ਨਾ ਇਸੁ ਦੂਖੁ ਨਹੀ ਜਮ ਜਾਲਾ ॥.......
ਪਾਪ ਪੁੰਨ ਕਾ ਇਸੁ ਲੇਪੁ ਨ ਲਾਗੈ ॥ ਘਟ ਘਟ ਅੰਤਰਿ ਸਦ ਹੀ ਜਾਗੈ ॥ ਗੋਂਡ, ੫, ੮੬੮
115. ਕੈਵਲਯ ਉਪਨਿਸ਼ਦ : ੧.੧੬

ਹੀ ਨਪੁੰਸਕ ਹੈ।[116] ਗੀਤਾ ਅਨੁਸਾਰ ਇਸ ਨਿਤ, ਅਛੇਦ ਅਤੇ ਅਬਿਨਾਸ਼ੀ ਤੱਤ ਨੂੰ ਨਾ ਤਾਂ ਅੱਗ ਹੀ ਸਾੜ ਸਕਦੀ ਹੈ, ਨਾ ਹਵਾ ਹੀ ਸੁਕਾ ਸਕਦੀ ਹੈ ਤੇ ਨਾ ਹੀ ਪਾਣੀ ਦੁਆਰਾ ਇਹ ਗਿੱਲੀ ਹੀ ਕੀਤੀ ਜਾ ਸਕਦੀ ਹੈ।[117] ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਆਤਮਾ ਅਤੇ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੀ ਅਭੇਦਤਾ ਦਾ ਵਰਣਨ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ ਕਿ ਆਤਮਾ ਅਤੇ ਪਰਮਾਤਮਾ ਅਭਿੰਨ ਹਨ ਪਰ ਇਹ ਅਭੇਦਤਾ ਕੇਵਲ ਗੁਰੂ ਦੁਆਰਾ ਹੀ ਜਾਣੀ ਜਾ ਸਕਦੀ ਹੈ।[118]

ਜਦੋਂ ਮਨੁੱਖ ਗੁਰੂ ਸ਼ਬਦ ਦਾ ਅਭਿਆਸ ਕਰਦਾ ਹੋਇਆ ਆਪਣੀ ਆਤਮਾ ਦੀ ਪਹਿਚਾਣ ਕਰ ਲੈਂਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਉਸ ਨੂੰ ਸਾਰਿਆਂ ਵਿਚ ਆਪਣਾ ਆਪਾ ਹੀ ਵਿਦਮਾਨ ਪ੍ਰਤੀਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਦੂਜੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿਚ, ਉਸ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਇਹ ਤ੍ਰਿਗੁਣਾਤੀਤ ਆਤਮਾ ਹੀ ਸਮੁੱਚੀ ਮਾਨਵਤਾ ਦੀ ਵਾਸਤਵਿਕਤਾ ਨਜਰ ਆਉਂਦੀ ਹੈ। ਅਜੇਹੀ ਸਥਿਤੀ ਵਿਚ ਉਹ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੀ ਅੰਸ਼ ਹੋਣ ਦਾ ਅਨੁਭਵ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰ ਲੈਂਦਾ ਹੈ।[119] ਆਤਮਾ ਅਤੇ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੀ ਇਸ ਇਕਰੂਪਤਾ ਦੀ ਅਨੁਭੂਤੀ ਕਾਰਣ ਉਸ ਦੇ ਅੰਦਰੋਂ ਦੁਬਿਧਾ ਦਾ ਨਿਤਾਂਤ ਅਭਾਵ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।[120] ਅਤੇ ਉਹ ਆਪਣੀ ਆਤਮਾ ਵਿਚੋਂ ਹੀ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੇ ਦੀਦਾਰ ਕਰਦਾ ਹੈ।[121] ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਮਨੁੱਖੀ ਆਤਮਾ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਨਿਜ ਸਰੂਪ ਦੀ ਪ੍ਰਤੀਤ ਆ ਜਾਂਦੀ ਹੈ।[122] ਆਤਮਾ ਨੂੰ ਆਤਮੇ ਦੀ ਇਹ ਪ੍ਰਤੀਤ ਹੀ ਪਰਮਾਤਮਾ ਵਿਚ ਹਲੂਲਤਾ ਦਾ ਕਾਰਨ ਬਣਦੀ ਹੈ।[123] ਇਹੀ ਗਿਆਨ ਦੀ ਅਵਸਥਾ ਹੈ ਜੋ ਆਪਣੀ ਚਰਮ ਸੀਮਾ ਤੇ ਪੁਜ ਕੇ ਸਹਜ ਅਵਸਥਾ ਅਖਵਾਉਂਦੀ ਹੈ।

ਸਹਜ ਅਵਸਥਾ : ਸਹਜ ਸ਼ਬਦ ਸਹਜ ਮਤਵਾਦੀਆਂ ਦਾ ਸ਼ਬਦ ਹੈ। ਅਥਰਵਵੇਦ ਵਿਚ ਵਰਣਿਤ ਵ੍ਰਾਤਯ, ਸਹਜ ਧਰਮ ਨੂੰ ਹੀ ਮੰਨਣ ਵਾਲੇ ਸਨ। ਇਹ ਸਹਜਵਾਦੀ ਪੁਰਸ਼ਵਾਦੀ ਹੁੰਦੇ ਸਨ ਅਤੇ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਹੀ ਵਧੇਰੇ ਮਹੱਤਤਾ ਦਿੰਦੇ ਸਨ। ਵੇਦਾਂ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਸਹਜਵਾਦ ਦਾ ਪ੍ਰਵਰਤਨ ਸਿੱਧਾਂ ਵਿਚ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਸਹਜ ਭਾਵਨਾ ਬੋਧਾਂ ਦੀ ਸੂਨਯ ਭਾਵਨਾ ਤੋਂ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਪ੍ਰਤੀਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਸਿੱਧ ਲੋਕ ਸਹਿਜ ਨੂੰ ਦ੍ਵੈਤਾਦ੍ਵੈਤ ਦੀ ਅਵਸਥਾ ਮੰਨਦੇ ਸਨ। ਸਿੱਧਾਂ ਨੇ ਇਸ ਸ਼ਬਦ ਦਾ ਪ੍ਰਯੋਗ ਸਰਲ, ਸੁਭਾਵਿਕ ਅਤੇ ਪ੍ਰਾਕ੍ਰਿਤਕ ਵੀ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਨਾਥ ਪੰਥੀ ਹਠ ਯੋਗੀ ਹੋਣ ਕਾਰਣ ਇਸ ਸ਼ਬਦ ਦਾ ਪ੍ਰਯੋਗ ਘਟ ਕਰਦੇ ਰਹੇ ਹਨ। ਪਰ ਜਿੱਥੇ ਵੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਇਸ ਦਾ ਪ੍ਰਯੋਗ ਕੀਤਾ ਹੈ 'ਸੁਭਾਵਿਕ' ਦੇ ਅਰਥਾਂ ਵਿਚ ਹੀ ਵਧੇਰੇ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਸੰਤ ਕਬੀਰ ਨੇ ਇਸ ਸ਼ਬਦ ਦੀ ਕਾਫ਼ੀ ਵਰਤੋਂ ਕੀਤੀ ਹੈ ਪਰ ਉਸ ਦਾ 'ਸਹਜ', ਸਹਜਵਾਦੀਆਂ ਦੇ 'ਸਹਜ' ਨਾਲੋਂ ਬਿਲਕੁਲ ਵੱਖਰਾ ਹੈ। ਕਬੀਰ ਦਾ ਇਹ ਸ਼ਬਦ ਭਗਤੀ ਦੀ ਸਹਜ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਨਾਲ ਸਬੰਧਤ ਹੈ।

---

116. ਸ਼ਵੈਤਾਸ਼ਵਤਰ ਉਪਨਿਸ਼ਦ : ੫.੧੦
117. *ਗੀਤਾ* : ੨.੨੩
118. (ੳ) *ਆਤਮ ਮਹਿ ਰਾਮੁ ਰਾਮ ਮਹਿ ਆਤਮੁ ਚੀਨਸਿ ਗੁਰ ਬੀਚਾਰਾ ॥* ਭੈਰਉ, ੧, ੧੧੫੩
 (ਅ) *ਗੁਰ ਬਿਨੁ ਆਪੁ ਨ ਚੀਨੀਐ ਕਹੈ ਸੁਣੇ ਕਿਆ ਹੋਇ ॥* ਸਿਰੀ, ੧,੫੮
119. *ਕਹੁ ਕਬੀਰ ਇਹੁ ਰਾਮ ਕੀ ਅੰਸੁ ॥ ਜਸ ਕਾਗਦ ਪਰ ਮਿਟੈ ਨ ਮੰਸੁ ॥* ਗੋਂਡ, ਕਬੀਰ, ੮੭੧
120. *ਆਤਮਾ ਪਰਮਾਤਮਾ ਏਕੋ ਕਰੈ ॥ ਅੰਤਰ ਕੀ ਦੁਬਿਧਾ ਅੰਤਰਿ ਮਰੈ ॥* ਧਨਾਸਰੀ, ੧, ੬੬੧
121. *ਕਈ ਕੋਟਿ ਪ੍ਰਭ ਕਉ ਖੋਜੰਤੇ ॥ ਆਤਮ ਮਹਿ ਪਾਰਬ੍ਰਹਮ ਲਹੰਤੇ ॥* ਗਉੜੀ ਸੁਖਮਨੀ, ੫, ੨੭੬
122. *ਆਤਮੇ ਨੋ ਆਤਮੇ ਦੀ ਪ੍ਰਤੀਤ ਹੋਇ ਤਾਂ ਘਰਿ ਹੀ ਪਰਚਾ ਪਾਇ ॥* ਵਾਰ ਸਿਰੀ, ੪, ੮੭
123. *ਜਿਨੀ ਆਤਮੁ ਚੀਨਿਆ ਪਰਮਾਤਮੁ ਸੋਈ ॥* ਆਸਾ, ੧, ੪੨੧

ਸਿੱਧਾਂ ਦੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਜੀਵਨ ਦੇ ਸਹਜ ਉਪਭੋਗ ਨਾਲ ਨਹੀਂ।[124] ਉਸ ਦੇ ਸਹਜਵਾਦ ਦਾ ਲਕਸ਼ ਸੁਭਾਵਿਕ ਗਤੀ ਨਾਲ ਵੈਰਾਗ ਅਤੇ ਭਗਤੀ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਕਰਨਾ ਸੀ। ਕਬੀਰ ਨੇ ਇਸ ਸ਼ਬਦ ਨੂੰ ਨਿਰਗੁਣ ਬ੍ਰਹਮ ਦੇ ਅਰਥਾਂ ਵਿਚ ਹੀ ਵਰਤਿਆ ਹੈ। ਸਿੱਧ ਲੋਕ ਸਹਜ ਅਵਸਥਾ ਨੂੰ ਨਿਰਵਿਕਲਪ ਸ਼ੂਨਯ ਰੂਪ ਮੰਨਦੇ ਸਨ। ਪਰ ਕਬੀਰ ਦਾ ਸਹਜ ਅਦ੍ਵੈਤਵਾਦੀਆਂ ਦਾ ਸਰਬ ਵਿਆਪੀ ਪਰਮ ਤੱਤ ਹੈ। ਕਿਧਰੇ ਕਿਧਰੇ ਉਸ ਨੇ ਸਹਜ ਸ਼ਬਦ ਸਮਾਧੀ ਅਤੇ ਨਾਦ ਸਰੂਪੀ ਬ੍ਰਹਮ ਦੇ ਅਰਥਾਂ ਵਿਚ ਵੀ ਵਰਤਿਆ ਹੈ।

ਕਬੀਰ ਅਨੁਸਾਰ ਸਹਜ ਅਵਸਥਾ ਮਨੁੱਖੀ ਆਤਮਾ ਦੀ ਉਹ ਸਥਿਤੀ ਹੈ ਜਿੱਥੇ ਇਹ ਜੀਵ ਸਥੂਲ ਬੁੱਧੀ ਤੋਂ ਉੱਚਿਆਂ ਉਠ ਕੇ ਪ੍ਰਤੱਖ ਅਨੁਭੂਤੀ ਦੇ ਦੇਸ਼ ਵਿਚ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੇ ਦਰਸ਼ਨ ਕਰਦਾ ਹੋਇਆ ਉਸ ਵਿਚ ਲੀਨ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।[125] ਇਸ ਨੂੰ ਉਸ ਨੇ ਉਨਮਨ ਰਹਿਣੀ ਵੀ ਕਿਹਾ ਹੈ।[126] ਇਸ ਅਵਸਥਾ ਦਾ ਨਿਰਾਲਾ ਹੀ ਸਰੂਪ ਹੈ। ਇਸ ਵਿਚ ਪੁੱਜੀ ਹੋਈ ਆਤਮਾ ਉੱਤੇ ਭੌਤਿਕ ਅਥਵਾ ਪ੍ਰਾਕ੍ਰਿਤਕ ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਦਾ ਕੋਈ ਨਿਯਮ ਲਾਗੂ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਦਾ। ਜਨਮ ਮਰਨ, ਦੁਖ ਸੁਖ, ਰਾਤ ਦਿਨ, ਗਰਮੀ ਸਰਦੀ, ਧੁਪ ਛਾਂ, ਉਤਪਤ ਪਰਲੋ, ਅਤੇ ਪੰਜਾਂ ਤੱਤਾਂ ਦੀ ਸਾਰੀ ਪਰਪੰਚ ਲੀਲਾ ਸਮਾਪਤ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਕੇਵਲ ਸਤਿਗੁਰੂ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੇ ਹੀ ਅਸਤਿਤ੍ਵ ਦਾ ਨਿਰੰਤਰ ਪ੍ਰਦਰਸ਼ਨ ਕਾਇਮ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ।[127]

ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਦੇ ਗੁਰੂ ਕਵੀਆਂ ਨੇ ਵੀ ਇਸ ਸ਼ਬਦ ਨੂੰ ਸੁਭਾਵਿਕ ਸਾਧਨ, ਮਨ ਦਾ ਟਿਕਾਓ, ਆਤਮ ਗਿਆਨ ਦੀ ਸਿੱਧੀ, ਅਤੇ ਪਰਮਾਤਮਾ ਵਿਚ ਹਲੂਲਤਾ ਦੀ ਅਵਸਥਾ ਆਦਿ ਕਈ ਅਰਥਾਂ ਵਿਚ ਵਰਤਿਆ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਆਤਮਿਕ ਸਥਿਤੀਆਂ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਲਈ ਗੁਰਮਤਿ ਗੁਰੂ ਸ਼ਬਦ ਦੇ ਅਭਿਆਸ ਦਾ ਸਹਿਜ ਮਾਰਗ ਹੀ ਇਕੋ ਇਕ ਸਾਰਥਕ ਸਾਧਨ ਪ੍ਰਵਾਨਿਤ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। 'ਸਹਜ' ਸ਼ਬਦ ਦਾ 'ਸੁਭਾਵਿਕਤਾ' ਦੇ ਅਰਥਾਂ ਵਿਚ ਕੀਤਾ ਪ੍ਰਯੋਗ *ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ* ਬਾਣੀ ਦੀਆਂ ਅਗਲੇ ਪੰਨੇ ਤੇ ਦਿੱਤੀਆਂ ਪੰਗਤੀਆਂ ਵਿਚੋਂ ਵੇਖਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ :

(ੳ) ਅਬ ਮੋਹਿ ਰਾਮੁ ਅਪੁਨਾ ਕਰਿ ਜਾਨਿਆ ॥
ਸਹਜ ਸੁਭਾਇ ਮੇਰਾ ਮਨੁ ਮਾਨਿਆ ॥[128]

(ਅ) ਸਹਜਿ ਸਾਲਾਹੀ ਸਦਾ ਸਦਾ ਸਹਜਿ ਸਮਾਧਿ ਲਗਾਇ ॥
ਸਹਜੇ ਹੀ ਗੁਣ ਊਚਰੈ ਭਗਤਿ ਕਰੇ ਲਿਵ ਲਾਇ ॥[129]

---

124. ਗੋਵਿਦ ਤ੍ਰਿਗਣਾਯਤ . *ਕਬੀਰ ਦੀ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ*, ਪੰਨਾ 406
125. *ਕਬੀਰ ਰਾਮੈ ਰਾਮ ਕਹੁ ਕਹਿਬੇ ਮਾਹਿ ਬਿਬੇਕ ॥*
ਏਕੁ ਅਨੇਕਹਿ ਮਿਲਿ ਗਇਆ, ਏਕ ਸਮਾਨਾ ਏਕ ॥ ਸਲੋਕ ਕਬੀਰ, ੧੯੧. ੧੩੭੪
126. *ਇਹੁ ਮਨੁ ਲੈ ਜਉ ਉਨਮਨਿ ਰਹੈ, ਤਉ ਤੀਨਿ ਲੋਕ ਕੀ ਬਾਤੈ ਕਹੈ ॥* ਗਉੜੀ ਕਬੀਰ, ੩੪੨
127. *ਤਹ ਪਾਵਸ ਸਿੰਧੁ ਧੂਪ ਨਹੀਂ ਛਹੀਆ ਤਹ ਉਤਪਤਿ ਪਰਲਉ ਨਾਹੀ ॥*
ਜੀਵਨ ਮਿਰਤੁ ਨ ਦੁਖੁ ਸੁਖੁ ਬਿਆਪੈ ਸੁੰਨ ਸਮਾਧਿ ਦੋਊ ਤਹ ਨਾਹੀ ॥੨॥
ਸਹਜ ਕੀ ਅਕਥ ਕਥਾ ਹੈ ਨਿਰਾਰੀ ॥ ਤੁਲਿ ਨਹੀ ਚਢੈ, ਜਾਇ ਨ ਮੁਕਾਤੀ,
ਹਲੁਕੀ ਲਗੈ ਨ ਭਾਰੀ ॥੧॥ ਰਹਾਉ॥ ਅਰਧ ਉਰਧ ਦੋਊ ਤਹ ਨਾਹੀ, ਰਾਤਿ
ਦਿਨਸੁ ਤਹ ਨਾਹੀਂ ॥ ਜਲੁ ਨਹੀ ਪਵਨੁ ਪਾਵਕੁ ਫੁਨਿ ਨਾਹੀ ਸਤਿਗੁਰ ਤਹਾ ਸਮਾਹੀ ॥੨॥
ਗਉੜੀ ਕਬੀਰ, ੩੩੩
128. ਗਉੜੀ, ਕਬੀਰ, ੩੨੭
129. ਸਿਰੀ, ੩. ੬੮

ਉਪਰੋਕਤ ਪੰਗਤੀਆਂ ਵਿਚ ਕਰੜੇ ਸਾਧਨਾਂ ਦੇ ਕਿਸੇ ਵਿਧਾਨ ਦੀ ਮਾਨਿਅਤਾ ਸਵੀਕਾਰ ਨਹੀਂ ਕੀਤੀ ਗਈ ਜਾਪਦੀ। ਉਠਦਿਆਂ ਬੈਠਦਿਆਂ, ਸੌਂਦਿਆਂ ਜਾਗਦਿਆਂ ਨਿਰੰਤਰ ਗੁਰੂ ਸ਼ਬਦ ਦੇ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਵਿਚ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੇ ਨਾਮ ਸਿਮਰਨ ਦਾ ਸਹਿਜ ਸਾਧਨ ਹੀ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਰੂਪ ਵਿਚ ਪ੍ਰਵਾਨਿਤ ਹੋਇਆ ਹੈ।[130] ਇਸ ਲਈ ਇੱਥੇਂ ਸਹਿਜ ਸ਼ਬਦ 'ਸੁਭਾਵਿਕਤਾ' ਦੇ ਅਰਥਾਂ ਵਿਚ ਵਰਤਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਸ ਸਹਿਜ ਸਾਧਨਾ ਨਾਲ ਉਪਲਬਧ ਹੋਈ ਨਿਰੰਤਰ ਮਾਨਸਿਕ ਇਕਾਗਰਤਾ ਨੂੰ ਵੀ *ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ* ਬਾਣੀ ਵਿਚ ਸਹਿਜ ਸਮਾਧ ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਹੈ।[131] ਇਸ ਅਵਸਥਾ ਵਿਚੋਂ ਭਗਤੀ, ਵੈਰਾਗ, ਪਿਆਰ, ਸ਼ਾਂਤੀ, ਨਾਮ ਰਸ, ਲਿਵ, ਸੱਚੀ ਸ਼ਰਨ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ, ਪ੍ਰਭੂ ਦੇ ਹਰੀ ਨਾਮ ਦਾ ਮਨ ਵਿਚ ਸਮਾਵੇਸ਼, ਆਤਮ ਪ੍ਰਗਾਸ਼ ਅਤੇ ਪੂਰਨ ਤ੍ਰਿਪਤੀ ਆਦਿ ਦਿੱਬ ਪ੍ਰਾਪਤੀਆਂ ਉਪਲਬਧ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ।[132] ਸਹਿਜ ਅਵਸਥਾ ਦੀ ਚਰਮ ਸੀਮਾ ਮਨੁੱਖੀ ਆਤਮਾ ਦੀ ਪਰਮਾਤਮਾ ਵਿਚ ਪੂਰਨ ਹਲੂਲਤਾ ਹੈ। ਇਸ ਅਵਸਥਾ ਦਾ ਬਿਆਨ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਲਿਖਦੇ ਹਨ ਕਿ ਇਹ ਆਤਮਾ ਦੀ ਤ੍ਰਿਗੁਣਾਤੀਤ ਉਹ ਸਥਿਤੀ ਹੈ ਜਿਸ ਵਿਚ ਉਹ ਪੂਰਨ ਸ਼ਾਂਤ ਅਤੇ ਅਡੋਲ ਹੋ ਕੇ ਆਪਣੇ ਨਿਜ ਰੂਪ ਪਰਮਾਤਮਾ ਵਿਚ ਟਿਕ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਉਸ ਵਿਚ ਵਾਹਿਗੁਰੂ ਦਾ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਆਤਮ ਰਸ ਦੀ ਇਸ ਦਿੱਬ ਅਵਸਥਾ ਵਿਚ ਰੱਬੀ ਕਲਾਮ ਦਾ ਆਵੇਸ਼ ਵੀ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਦਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਤਾ ਜਨਮ ਮਰਨ ਤੋਂ ਮੁਕਤ ਹੋ ਕੇ ਨਿਰੰਤਰ ਪਰਮਾਤਮਾ ਨਾਲ ਤਦਰੂਪਤਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰ ਲੈਂਦਾ ਹੈ। ਪਰ ਇਸ ਅਵਸਥਾ ਵਿਚ ਵੀ ਗੁਰੂ ਸ਼ਬਦ ਦੀ ਵਿਚਾਰ ਜਿਸ ਤੋਂ ਕਿ ਇਹ ਮਾਰਗ ਪ੍ਰਾਰੰਭ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਉਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਨਿਰੰਤਰ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ।[133] ਇਹ ਪਦ ਅਤਿ ਮਿੱਠਾ ਸੁਖ ਦਾ ਸਥਾਨ ਹੈ। ਪੂਰਨ ਸੰਤ ਆਤਮਾਵਾਂ ਪਰਮਾਤਮਾ ਨਾਲ ਇਸ ਵਿਚ ਪਿਆਰ ਦੇ ਕਲੋਲ ਕਰਦੀਆਂ ਹਨ। ਜੀਵਨ ਮਰਨ, ਹਰਖ ਸੋਗ ਤੋਂ ਉੱਚੀ ਇਹ ਇਕ ਅਜੇਹੀ ਗੁਹਜ ਆਤਮਿਕ ਸਥਿਤੀ ਹੈ ਜਿਸ ਵਿਚ ਪ੍ਰਭੂ ਨਾਮ ਦੀ ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਵਰਖਾ ਮਨੁੱਖੀ ਆਤਮਾ ਨੂੰ ਅਨੰਦਿਤ ਕਰਦੀ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ।[134] ਇਸ ਆਤਮ ਮੰਡਲ ਦਾ ਸੰਗੀਤ ਵਿਸਮਾਦ ਪੂਰਨ ਹੈ ਜਿਸ ਦੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਹੇਠ ਮਨੁੱਖੀ ਆਤਮਾ ਅਕਾਲ ਪੁਰਖ ਦੇ ਚਰਨਾਂ ਵਿਚ ਪਹੁੰਚ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਮਾਂ, ਬਾਪ, ਭੈਣ ਅਤੇ ਭਰਾਵਾਂ ਸਬੰਧੀ ਸਮੁੱਚਾ ਪਿਆਰ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੇ ਪਿਆਰ ਵਿਚ ਸਮਾਹਿਤ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਇਕ ਨਿਰੰਕਾਰ ਤੋਂ ਛੁਟ ਜੀਵਨ ਦੇ ਹੋਰ ਸਭ ਆਸਰੇ ਮੁਕ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚਾਰਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਰਚਨਾ ਵਿਚ ਅੰਕਿਤ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਲਿਖਦੇ ਹਨ :

ਮਾਈ ਰੀ ਪੇਖਿ ਰਹੀ ਬਿਸਮਾਦ ॥ ਅਨਹਦ ਧੁਨੀ ਮੇਰਾ ਮਨੁ ਮੋਹਿਓ

---

130. *ਊਠਤ ਬੈਠਤ ਸੋਵਤ ਨਾਮ ॥ ਕਹੁ ਨਾਨਕ ਜਨ ਕੈ ਸਦ ਕਾਮ ॥* ਗਉੜੀ ਸੁਖਮਨੀ, ਪ. ੨੮੬

131. *ਸਹਜ ਸਮਾਧਿ ਉਪਾਧਿ ਰਹਤ ਫੁਨਿ ਬਡੈ ਭਾਗਿ ਲਿਵ ਲਾਗੀ ॥*
ਕਹਿ ਰਵਿਦਾਸ ਪ੍ਰਗਾਸੁ ਰਿਦੈ ਧਰਿ ਜਨਮ ਮਰਨ ਭੈ ਭਾਗੀ ॥ ਸੋਰਠਿ, ਰਵਿਦਾਸ ੬੫੮

132. ਸਿਰੀ, ੩, ੬੮

133. *ਸਹਜ ਗੁਫਾ ਮਹਿ ਆਸਣੁ ਬਾਧਿਆ ॥ ਜੋਤਿ ਸਰੂਪ ਅਨਾਹਦੁ ਵਾਜਿਆ ॥*
ਮਹਾ ਅਨੰਦੁ ਗੁਰ ਸਬਦੁ ਵੀਚਾਰਿ ॥ ਪ੍ਰਿਅ ਸਿਉ ਰਾਤੀ ਧਨ ਸੋਹਾਗਣਿ ਨਾਰਿ ॥੩॥
ਜਨ ਨਾਨਕੁ ਬੋਲੇ ਬ੍ਰਹਮ ਬੀਚਾਰੁ ॥ ਜੋ ਸੁਣੇ ਕਮਾਵੈ ਸੁ ਉਤਰੈ ਪਾਰਿ ॥
ਜਨਮਿ ਨ ਮਰੈ ਨ ਆਵੈ ਨ ਜਾਇ ॥ ਹਰਿ ਸੇਤੀ ਓਹੁ ਰਹੈ ਸਮਾਇ ॥ ਆਸਾ, ਪ. ੩੭੦

134. ਸੂਹੀ, ਪ. ੭੩੯

ਅਚਰਜ ਤਾ ਕੇ ਸ੍ਵਾਦ ॥੧॥ ਰਹਾਉ॥ ਮਾਤ ਪਿਤਾ ਬੰਧਪ ਹੈ ਸੋਈ,
ਮਨਿ ਹਰ ਕੋ ਅਹਿਲਾਦ ॥ ਸਾਧ ਸੰਗਿ ਗਾਏ ਗੁਨ ਗੋਬਿੰਦ ਬਿਨਸਿਓ
ਸਭੁ ਪਰਮਾਦ ॥੧॥ ਡੋਰੀ ਲਪਟਿ ਰਹੀ ਚਰਨਹ ਸੰਗਿ ਭ੍ਰਮ ਭੈ ਸਗਲੇ
ਖਾਦ॥ ਏਕੁ ਅਧਾਰੁ ਨਾਨਕ ਜਨ ਕੀਆ, ਬਹੁਰਿ ਨ ਜੋਨਿ ਭ੍ਰਮਾਦ ॥[135]

ਸੰਤ ਰਵਿਦਾਸ ਇਸ ਨੂੰ ਬੇਗਮ ਪੁਰਾ[136] ਤੇ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਬੈਕੁੰਠ[137] ਨਗਰ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਵਿਚ ਕਾਮ, ਕ੍ਰੋਧ, ਮੋਹ, ਲੋਭ, ਹਉਮੈ, ਹੰਕਾਰ, ਤ੍ਰਿਸ਼ਨਾ, ਭੈ, ਭ੍ਰਮ, ਮਾਇਆ, ਦੁਚਿਤਾਪਨ, ਦੁਰਮਤ, ਦੁੱਖ, ਤਕਲੀਫ਼, ਫ਼ਿਕਰ, ਘਾਟਾ, ਮਮਤਾ, ਬਲਹੀਨਤਾ, ਅਨਿਸ਼ਚਤਤਾ, ਭੁੱਖ, ਆਲਸ, ਦਰਿਦਰਤਾ, ਅਗਿਆਨਤਾ, ਨਿਹੋਰੇ, ਵਿਛੋੜਾ, ਧੰਧੇ, ਵਿਥਾਂ ਵਖੇਵੇਂ, ਈਰਖਾ, ਸਾੜਾ, ਬਦਲਾ ਲੈਣ ਦੀ ਭਾਵਨਾ, ਛਲ, ਕਪਟ, ਧੋਖਾ, ਨਰਕ ਸਵਰਗ, ਆਦਿ ਸਭ ਤੋਂ ਮਨੁੱਖ ਦੀ ਸੁਰਤ ਉੱਚੀ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਉਸ ਦੇ ਮਨ ਮੰਦਰ ਵਿਚ ਗੁਰੂ ਸ਼ਬਦ ਦੇ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਨਾਲ ਇਕ ਅਜੇਹੀ ਅਵਸਥਾ ਪੈਦਾ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਜਿਸ ਦਾ ਵਰਣਨ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ। ਗੁੰਗੇ ਦੀ ਮਠਿਆਈ ਵਾਂਗ ਉਸ ਦਾ ਅਲੌਕਿਕ ਆਨੰਦ ਤਾਂ ਮਾਣਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ਪਰ ਜਿਵੇਂ ਮਨੁੱਖ ਦੇ ਸਰੀਰ ਵਿਚ ਚਲ ਰਹੇ ਸੁਆਸਾਂ ਦੇ ਸ੍ਰੋਤ ਦਾ ਬਿਆਨ ਕਰਨਾ ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਮਨੁੱਖੀ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਚ ਇਸ ਪਰਮ ਆਤਮਿਕ ਸਥਿਤੀ ਦੀ ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਤੀ ਦੀ ਅਭਿਵਿਅੰਜਨਾ ਕਰਨੀ ਵੀ ਅਸੰਭਵ ਹੈ।[138] ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਬਾਣੀ ਵਿਚੋਂ ਕੁਝ ਕੁ ਉਦਾਹਰਣ ਇਸ ਪਰਮ ਅਵਸਥਾ ਦੀ ਹੋਰ ਸਪੱਸ਼ਟਤਾ ਲਈ ਪ੍ਰਸਤੁਤ ਹਨ :

(ੳ) *ਹਰਖ ਅਨੰਤ ਸੋਗ ਨਹੀ ਬੀਆ ॥ ਸੋ ਘਰੁ ਗੁਰਿ ਨਾਨਕ ਕਉ ਦੀਆ ॥*[139]
(ਅ) *ਕਹਿ ਕਬੀਰ ਮਨਿ ਭਇਆ ਪ੍ਰਗਾਸਾ ਉਦੈ ਭਾਨੁ ਜਬ ਚੀਨਾ ॥*[140]
(ੲ) *ਲੋਇਣ ਰਤੇ ਲੋਇਣੀ, ਕੰਨੀ ਸੁਰਤਿ ਸਮਾਇ ॥*
ਜੀਭ ਰਸਾਇਣਿ ਚੂਨੜੀ ਰਤੀ ਲਾਲ ਲਵਾਇ ॥
ਅੰਦਰੁ ਮੁਸਕਿ ਝਕੋਲਿਆ ਕੀਮਤਿ ਕਹੀ ਨ ਜਾਇ ॥[141]
(ਸ) *ਏਕੰਕਾਰੁ ਏਕੁ ਪਾਸਾਰਾ ਏਕੈ ਅਪਰ ਅਪਾਰਾ ॥*
ਏਕੁ ਬਿਸਥੀਰਨ ਏਕੁ ਸੰਪੂਰਨੁ ਏਕੈ ਪ੍ਰਾਨ ਅਧਾਰਾ ॥[142]
(ਹ) *ਸਹਿਜ ਸਮਾਇਓ ਗੁਰਹਿ ਬਤਾਇਓ ਰੰਗਿ ਰੰਗੀ ਮੇਰੇ ਤਨ ਕੀ ਚੋਲੀ ॥.......*
ਰੂਪ ਨ ਧੂਪ ਨ ਗੰਧ ਨ ਦੀਪਾ ਓਤਿ ਪੋਤਿ ਅੰਗ ਅੰਗ ਸੰਗਿ ਮਉਲੀ ॥

---

135. ਸਾਰੰਗ, ੫, ੧੨੨੬-੨੭
136. ਗਉੜੀ ਰਵਿਦਾਸ, ੩੪੫
137. ਸੂਹੀ, ੫, ੭੪੨
138. *ਉਇ ਸੁਖ ਕਾ ਸਿਉ ਬਰਨਿ ਸੁਨਾਵਤ ॥ ਅਨਦ ਬਿਨੋਦ ਪੇਖਿ ਪ੍ਰਭ ਦਰਸਨ ਮਨਿ ਮੰਗਲ ਗੁਨ ਗਾਵਤ ॥੧॥ ਰਹਾਉ ॥ ਬਿਸਮ ਭਈ ਪੇਖਿ ਬਿਸਮਾਦੀ ਪੂਰਿ ਰਹੇ ਕਿਰਪਾਵਤ ॥੧॥ ਪੀਓ ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਨਾਮੁ ਅਮੋਲਕ ਜਿਉ ਚਾਖਿ ਗੂੰਗਾ ਮੁਸਕਾਵਤ ਜੈਸੇ ਪਵਨੁ ਬੰਧ ਕਰਿ ਰਾਖਿਓ ਬੂਝ ਨ ਆਵਤ ਜਾਵਤ ॥ ਜਾ ਕਉ ਰਿਦੈ ਪ੍ਰਗਾਸੁ ਭਇਓ ਹਰਿ ਉਆ ਕੀ ਕਹੀ ਨ ਜਾਇ ਕਹਾਵਤ ॥* ਸਾਰੰਗ, ੫, ੧੨੦੫
139. ਗਉੜੀ, ੫,੧੮੬
140. ਗਉੜੀ ਚੇਤੀ ਕਬੀਰ, ੩੩੨
141. ਵਾਰ ਮਾਰੂ, ੩, ਮ: ੧, ੧੦੮੧
142. ਬਿਲਾਵਲ, ੫, ੮੨੧

ਕਹੁ ਨਾਨਕ ਪ੍ਰਿਅ ਰਵੀ ਸੁਹਾਗਨਿ ਅਤਿ ਨੀਕੀ ਮੇਰੀ ਬਨੀ ਖਟੋਲੀ ॥[143]

(ਕ) ਗੁਰਮੁਖਿ ਅੰਤਰਿ ਸਹਜੁ ਹੈ ਮਨੁ ਚੜਿਆ ਦਸਵੈ ਆਕਾਸਿ ॥
ਤਿਥੈ ਊਂਘ ਨ ਭੁਖ ਹੈ ਹਰਿ ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਨਾਮੁ ਸੁਖ ਵਾਸੁ ॥
ਨਾਨਕ ਦੁਖੁ ਸੁਖੁ ਵਿਆਪਤ ਨਹੀਂ ਜਿਥੈ ਆਤਮ ਰਾਮ ਪ੍ਰਗਾਸੁ ॥[144]

ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਬਾਣੀ ਅਨੁਸਾਰ ਇਹ ਸਹਜ ਅਵਸਥਾ ਹੀ ਬ੍ਰਹਮ ਗਿਆਨ ਦੀ ਅਵਸਥਾ ਹੈ। ਇਸੇ ਨੂੰ ਹੀ ਆਤਮ ਗਿਆਨ, ਸਤ ਗਿਆਨ, ਪਰਮ ਪਦ, ਚੌਥਾ ਪਦ, ਸੁੰਨ, ਤੁਰੀਆ ਅਵਸਥਾ, ਅਦ੍ਵੈਤ ਅਵਸਥਾ, ਸਹਜ ਪਦ, ਮੁਕਤ ਪਦਾਰਥ, ਅਥਵਾ ਉਨਮਨ ਅਵਸਥਾ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਪਰ ਗੁਰੂ ਦੀ ਕਿਰਪਾ ਅਤੇ ਨਿਰੰਤਰ ਸਹਾਇਤਾ ਬਿਨਾ ਇਸ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਨਿਤਾਂਤ ਅਸੰਭਵ ਹੈ।[145] ਗਿਆਨ ਦੀ ਇਹ ਪਰੰਪਰਾ ਭਾਰਤੀ ਪਰੰਪਰਾ ਦੇ ਲਗਪਗ ਅਨੁਰੂਪ ਹੀ ਹੈ। ਉਪਨਿਸ਼ਦਾਂ ਵਿਚ ਵੀ ਇਸੇ ਬ੍ਰਹਮ ਗਿਆਨ ਨੂੰ ਹੀ ਵਾਸਤਵਿਕ ਗਿਆਨ ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਹੈ।[146] ਗੀਤਾ ਵਿਚ ਵੀ ਇਸੇ ਬ੍ਰਹਮ ਗਿਆਨ ਨੂੰ ਹੀ ਗਿਆਨ ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਹੈ।[147] ਸਾਂਖ ਕਾਰਿਕਾ ਵਿਚ ਵਿਵੇਕ ਗਿਆਨ ਦੁਆਰਾ ਆਤਮ ਉਪਲਬਧੀ ਦਾ ਵਿਧਾਨ ਹੈ।[148] ਨਾਥ ਸੰਪਰਦਾ ਵਿਚ ਵੀ ਇਸੇ ਬ੍ਰਹਮ ਗਿਆਨ ਦਾ ਪ੍ਰਤਿਪਾਦਨ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ।[149] ਨਿਰਗੁਣ ਸੰਤ ਕਾਵਿ ਵਿਚ ਵੀ ਗਿਆਨ ਤੋਂ ਭਾਵ ਮੁਖ ਰੂਪ ਵਿਚ ਬ੍ਰਹਮ ਗਿਆਨ ਹੀ ਹੈ।[150] ਚਾਰ-ਵਾਕ ਦਰਸ਼ਨ ਵਿਚ ਕੇਵਲ ਪ੍ਰਤੱਖ ਨੂੰ ਹੀ ਪ੍ਰਮਾਣ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਇਸ ਵਿਚ ਬ੍ਰਹਮ ਗਿਆਨ ਦੀ ਮਾਨਿਅਤਾ ਦਾ ਸੁਆਲ ਹੀ ਨਹੀਂ ਪੈਦਾ ਹੁੰਦਾ। ਜੈਨ ਮਤ ਅਨੁਸਾਰ ਜੀਵ ਦੇ ਸ਼ੁਧ ਚੈਤਨਯ ਸਰੂਪ ਦਾ ਬੋਧ ਹੀ ਗਿਆਨ ਹੈ। ਬੁਧ ਮਤ ਅਨੁਸਾਰ ਚਿਤ ਇਕ ਮੁੱਖ ਤਤ ਹੈ। ਇਸ ਦਾ ਅਰਥ ਕਿਸੇ ਵਸਤੂ ਦਾ ਸਾਧਾਰਣ ਗਿਆਨ ਹੈ। ਵਸਤੂਆਂ ਦੀ ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਤੀ ਨੂੰ ਗ੍ਰਹਿਣ ਕਰਨ ਸਮੇਂ ਇਹ ਵਿਗਿਆਨ ਅਖਵਾਉਂਦਾ ਹੈ। ਨਿਆਏ ਵਿਚ ਵਸਤੂਆਂ ਦੀ ਅਭਿਵਿਅਕਤੀ ਨੂੰ ਗਿਆਨ ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਵੈਸ਼ੇਸ਼ਿਕ ਵਿਚ ਵਿਦਿਆ ਅਤੇ ਅਵਿਦਿਆ ਦੋ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦਾ ਗਿਆਨ ਮੰਨਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਸਾਂਖ ਅਨੁਸਾਰ ਪੁਰਸ਼ ਦਾ ਪਰਮਾਤਮਾ ਨਾਲ ਸੰਪਰਕ ਹੋਣ ਦਾ ਨਾਂ ਹੀ ਗਿਆਨ ਹੈ। ਯੋਗ ਦਰਸ਼ਨ ਅਨੁਸਾਰ ਆਤਮਾ ਦੇ ਨਿਤ ਸ਼ੁਧ ਸੁਭਾ ਦਾ ਗਿਆਨ ਹੀ ਪਰਮ ਗਿਆਨ ਅਥਵਾ ਵਿਦਿਆ ਹੈ। ਮੀਮਾਂਸਾ ਵਾਲੇ ਪ੍ਰਤੱਖ ਅਤੇ ਪਰੋਖ ਦੋ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦਾ ਗਿਆਨ ਮੰਨਦੇ ਹਨ। ਵੇਦਾਂਤ ਵਿਚ ਆਤਮ ਗਿਆਨ ਨੂੰ ਹੀ ਸਰਵ ਸ਼੍ਰੇਸ਼ਠ ਗਿਆਨ ਜਾਂ ਪਰਾ ਵਿਦਿਆ ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਹੈ।[151]

ਸੋ ਉਪਰੋਕਤ ਅਧਿਐਨ ਤੋਂ ਪ੍ਰਗਟ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕਿ *ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ* ਬਾਣੀ ਵਿਚ ਅੰਕਿਤ ਬ੍ਰਹਮ ਗਿਆਨ ਦੀ ਮਾਨਿਅਤਾ ਚਾਰਵਾਕ, ਬੁੱਧ ਅਤੇ ਜੈਨ ਆਦਿ ਕੁਝ ਕੁ ਮਤਾਂ ਨੂੰ ਛੱਡ ਕੇ ਭਾਰਤੀ

---

143. ਬਿਲਾਵਲ, ੫, ੮੨੨
144. ਸਲੋਕ ਵਾਰਾਂ ਤੇ ਵਧੀਕ, ੩, ੧੪੧੪
145. *ਭਾਈ ਰੇ ਗੁਰ ਬਿਨੁ ਗਿਆਨੁ ਨ ਹੋਇ ॥ ਪੂਛਹੁ ਬ੍ਰਹਮੇ ਨਾਰਦੈ ਬੇਦ ਬਿਆਸੈ ਕੋਇ॥* ਸਿਰੀ, ੧,੫੯
146. *ਬ੍ਰਿਹਦਾਰਣਯਕੋਪਨਿਸ਼ਦ* : 1.4.7
147. *ਗੀਤਾ* : 13.11
148. *ਸਾਂਖ ਕਾਰਿਕਾ*, 64
149. *ਗੋਰਖ ਬਾਨੀ*, ਪੰਨਾ 201
150. *ਕਬੀਰ ਗ੍ਰੰਥਾਵਲੀ, ਪਹਿਲਾ ਭਾਗ*, ਪੰਨਾ 159
151. ਡਾ. ਰਤਨ ਸਿੰਘ ਜੱਗੀ : *ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੀ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ*, ਪੰਨਾ 373-74

ਪਰੰਪਰਾ ਦੇ ਲਗਭਗ ਅਨੁਕੂਲ ਹੀ ਹੈ।

ਇਸ ਅਵਸਥਾ ਵਿਚ ਪੁਜੇ ਹੋਏ ਵਿਅਕਤੀ ਨੂੰ *ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ* ਬਾਣੀ ਵਿਚ ਗਿਆਨੀ ਬ੍ਰਹਮ ਗਿਆਨੀ, ਸੰਤ, ਸਾਧ ਅਤੇ ਗੁਰਮੁਖ ਆਦਿ ਨਾਵਾਂ ਨਾਲ ਵਿਅਕਤ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਸਹਿਸ ਅਵਸਥਾ ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋ ਚੁੱਕੇ ਅਜੇਹੇ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਦੇ ਕੀ ਲੱਛਣ ਹੁੰਦੇ ਹਨ ਇਸਦਾ, ਸੰਖੇਪ ਵੇਰਵਾ ਵੀ ਇੱਥੇ ਪ੍ਰਸਤੁਤ ਕਰਨਾ ਅਤਿਅੰਤ ਢੁਕਵਾਂ ਪ੍ਰਤੀਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ?

'ਗਿਆਨੀ' ਸ਼ਬਦ ਦੀ ਵਿਆਖਿਆ : *ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ* ਬਾਣੀ ਅਨੁਸਾਰ ਗਿਆਨੀ ਸ਼ਬਦ ਉਸ ਵਿਅਕਤੀ ਲਈ ਪ੍ਰਯੁਕਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਜਿਸ ਨੇ ਆਪਣੀ ਆਤਮਾ ਦੇ ਸਰੂਪ ਨੂੰ ਪਹਿਚਾਣ ਲਿਆ ਹੋਵੇ।[152] ਅਜੇਹਾ ਵਿਅਕਤੀ ਦੁਖ ਸੁਖ ਦੇ ਬੰਧਨਾਂ ਤੋਂ ਮੁਕਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।[153] ਇਹ ਮਨੁੱਖ ਬੜਾ ਭਜਨੀਕ,[154] ਆਚਾਰਵੰਤ,[155] ਸੱਚ ਦੀ ਸੋਝੀ ਰਖਣ ਵਾਲਾ,[156] ਚੈਤੰਨ,[157] ਗੁਰੂ ਸ਼ਬਦ ਵਿਚ ਅੱਠੇ ਪਹਿਰ ਲਿਵਲੀਨ,[158] ਹਉਮੈ ਤੋਂ ਮੁਕਤ,[159] ਅਤੇ ਪਰਮ ਸੰਤੋਖੀ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਤੇਗ ਬਹਾਦਰ ਅਜੇਹੇ ਵਿਅਕਤੀ ਦੀ ਇਕ ਵਿਸ਼ਿਸ਼ਟ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾ ਦਾ ਵਰਣਨ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ ਕਿ ਉਹ ਨਾ ਤਾਂ ਕਿਸੇ ਦਾ ਭੈ ਹੀ ਮੰਨਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਨਾ ਹੀ ਕਿਸੇ ਨੂੰ ਭੈ ਦਿੰਦਾ ਹੈ।[160] ਡਰਾਉਂਦਾ ਉਹ ਕਿਸੇ ਨੂੰ ਇਸ ਲਈ ਨਹੀਂ ਕਿਉਂਕਿ ਉਹ ਸਾਰਿਆਂ ਵਿਚ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਹੀ ਵਿਦਮਾਨ ਵੇਖਦਾ ਹੈ, ਤੇ ਡਰਦਾ ਉਹ ਇਸ ਕਰਕੇ ਨਹੀਂ ਕਿਉਂਕਿ ਉਸ ਦੇ ਜੀਵਨ ਦੀ ਟੇਕ ਇਕੋ ਇਕ ਨਿਰਭਉ ਨਿਰੰਕਾਰ ਤੇ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। *ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ* ਬਾਣੀ ਵਿਚ ਅਜੇਹੇ ਵਿਅਕਤੀ ਨੂੰ ਬ੍ਰਹਮ ਗਿਆਨੀ ਵੀ ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਹੈ।

'ਬ੍ਰਹਮ ਗਿਆਨੀ' ਦੇ ਲੱਛਣ : ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਨੇ ਸੁਖਮਨੀ ਵਿਚ ਬ੍ਰਹਮ ਗਿਆਨੀ ਦੇ ਲੱਛਣਾਂ ਦਾ ਵਿਸਤਾਰ ਪੂਰਬਕ ਵਰਣਨ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਅਨੁਸਾਰ ਉਹ ਇਕ ਨਿਰਲੇਪ, ਨਿਰਦੋਖ, ਧੀਰਜਵਾਨ, ਸਮਦ੍ਰਿਸ਼ਟੇਤਾ, ਨਿਰਮਲ, ਪਰਉਪਕਾਰੀ, ਆਤਮ ਵੇਤਾ, ਨਿਰਹੰਕਾਰੀ, ਸਨਿੰਮਰ, ਆਤਮ ਰਸ ਦਾ ਰਸੀਆ, ਦਿਆਲੂ, ਬੁਰਿਆਈਆਂ ਅਤੇ ਔਗੁਣਾ ਤੋਂ ਮੁਕਤ, ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਵਾਲਾ, ਬੰਧਨ ਮੁਕਤ, ਗਿਆਨੀ, ਅਬਿਨਾਸ਼ੀ, ਇਕ ਨਿਰੰਕਾਰ ਉੱਤੇ ਟੇਕ ਰਖਣ ਵਾਲਾ, ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੇ ਪਿਆਰ ਰੰਗ ਵਿਚ ਅਲਮਸਤ, ਨਾਮ ਆਧਾਰੀ, ਮਾਇਆ ਦੀ

---

152. *ਪ੍ਰਣਵਤਿ ਨਾਨਕ ਗਿਆਨੀ ਕੈਸਾ ਹੋਇ ॥ ਆਪੁ ਪਛਾਣੈ ਬੂਝੈ ਸੋਇ ॥*
ਗੁਰ ਪਰਸਾਦਿ ਕਰੇ ਬੀਚਾਰੁ ॥ ਸੋ ਗਿਆਨੀ ਦਰਗਹ ਪਰਵਾਣੁ ॥ ਸਿਰੀ, ੧, ੨੫
153. *ਦੁਖੁ ਸੁਖੁ ਏ ਬਾਧੇ ਜਿਹ ਨਾਹਨਿ ਤਿਹ ਤੁਮ ਜਾਨਹੁ ਗਿਆਨੀ ॥*
ਨਾਨਕ ਮੁਕਤਿ ਤਾਹਿ ਤੁਮ ਮਾਨਉ ਇਹ ਬਿਧਿ ਕੋ ਜੋ ਪ੍ਰਾਨੀ ॥ ਗਉੜੀ, ੯, ੨੨੦
154. *ਸੋ ਸੁਰਤਾ ਸੋ ਬੈਸਨੋ ਸੋ ਗਿਆਨੀ ਧਨਵੰਤ ॥*
ਸੋ ਸੂਰਾ ਕੁਲਵੰਤ ਸੋਇ ਜਿਨਿ ਭਜਿਆ ਭਗਵੰਤੁ ॥ ਗਉੜੀ, ਥਿਤੀ, ੫, ੩੦੦
155. ਆਸਾ, ੧, ੪੧੩
156. ਆਸਾ, ੩, ੪੨੫
157. ਵਾਰ ਬਿਹਾਗੜਾ, ੫੫੬
158. ਸਲੋਕ ਵਾਰਾਂ ਤੇ ਵਧੀਕ, ੩, ੧੪੧੫
159. ਮਾਰੂ, ੧,੧੦੪੦
160. *ਭੈ ਕਾਹੂ ਕਉ ਦੇਤ ਨਹਿ ਨਹਿ ਭੈ ਮਾਨਤ ਆਨ ॥*
ਕਹੁ ਨਾਨਕ ਸੁਨਿ ਰੇ ਮਨਾ ਗਿਆਨੀ ਤਾਹਿ ਬਖਾਨਿ ॥ ਸਲੋਕ, ੯, ੧੪੨੭

ਗਹਿਰੀ ਨੀਂਦ ਵਿਚੋਂ ਜਾਗ੍ਰਿਤ, ਪਰਮ ਆਨੰਦ ਵਿਚ ਸਦਾ ਹੀ ਸਥਿਰ ਰਹਿਣ ਵਾਲਾ, ਸਹਿਜ ਅਵਸਥਾ ਵਿਚ ਟਿਕਿਆ ਹੋਇਆ, ਬ੍ਰਹਮ ਵੇਤਾ, ਨਿਸਚਿੰਤ, ਪ੍ਰਚੰਡ ਪ੍ਰਤਾਪੀ ਅਤੇ ਮੁਕਤੀ, ਜੁਗਤੀ ਤਥਾ ਜੀਅ ਦਾਨ ਦੇਣ ਵਾਲਾ ਜੀਵਨ ਮੁਕਤ ਵਿਅਕਤੀ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।[161] ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਬ੍ਰਹਮ ਗਿਆਨੀ ਨੂੰ ਉਸ ਦੀ ਇਸ ਮਹਾਨ ਆਤਮਿਕ ਉੱਚਤਾ ਕਾਰਣ ਨਿਰੰਕਾਰ ਨਾਲ ਤਦਰੂਪ ਮੰਨਿਆ ਹੈ। ਉਹ ਲਿਖਦੇ ਹਨ ਕਿ :

ਬ੍ਰਹਮ ਗਿਆਨੀ ਮੁਕਤਿ ਜੁਗਤਿ ਜੀਅ ਕਾ ਦਾਤਾ ॥
ਬ੍ਰਹਮ ਗਿਆਨੀ ਪੂਰਨ ਪੁਰਖੁ ਬਿਧਾਤਾ ॥
ਬ੍ਰਹਮ ਗਿਆਨੀ ਅਨਾਥ ਕਾ ਨਾਥੁ ॥
ਬ੍ਰਹਮ ਗਿਆਨੀ ਕਾ ਸਭ ਊਪਰਿ ਹਾਥੁ ॥
ਬ੍ਰਹਮ ਗਿਆਨੀ ਕਾ ਸਗਲ ਅਕਾਰੁ ॥
ਬ੍ਰਹਮ ਗਿਆਨੀ ਆਪਿ ਨਿਰੰਕਾਰੁ ॥[162]

'ਸਾਧੂ' ਦੇ ਲੱਛਣ : ਉਪਰੋਕਤ ਬ੍ਰਹਮ ਗਿਆਨ ਦੀ ਅਵਸਥਾ ਤੇ ਪੁਜੇ ਹੋਏ ਵਿਅਕਤੀ ਨੂੰ *ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ* ਬਾਣੀ ਵਿਚ ਸਾਧ ਵੀ ਕਿਹਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਸਾਧੂ ਦੀ ਪਰਮ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾ ਉਸ ਦੇ ਨਿਰਮਲ ਕਰਮਾਂ ਵਿਚ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਅਹੰਕਾਰ ਅਤੇ ਕ੍ਰੋਧ ਤੋਂ ਰਹਿਤ ਉਹ ਵਿਅਕਤੀ ਸਦਾ ਹੀ ਨਾਮ ਵਿਚ ਲੀਨ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਹੇਠ ਲਿਖੀ ਪੰਗਤੀਆਂ ਉਸ ਦੇ ਸਰੂਪ ਅਤੇ ਲੱਛਣਾਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰਗਟ ਕਰਦੀਆਂ ਹਨ :

(ੳ) ਦੂਖ ਰੋਗ ਬਿਨਸੇ ਭੈ ਭਰਮ ॥
ਸਾਧ ਨਾਮ ਨਿਰਮਲ ਤਾ ਕੇ ਕਰਮ ॥[163]

(ਅ) ਸੋ ਸਾਧੂ ਬੈਰਾਗੀ ਸੋਈ ਹਿਰਦੈ ਨਾਮੁ ਵਸਾਏ ॥
ਅੰਤਰਿ ਲਾਗਿ ਨ ਤਾਮਸੁ ਮੂਲੇ ਵਿਚਹੁ ਆਪੁ ਗਵਾਏ ॥[164]

(ੲ) ਸ੍ਰਵਣੀ ਕੀਰਤਨੁ ਸਿਮਰਨੁ ਸੁਆਮੀ
ਇਹ ਸਾਧ ਕੋ ਆਚਾਰੁ ॥
ਚਰਨ ਕਮਲ ਅਸਥਿਤਿ ਰਿਦ ਅੰਤਰਿ
ਪੂਜਾ ਪ੍ਰਾਨ ਕੋ ਆਧਾਰੁ ॥[165]

ਸਾਧੂ ਦੀ ਸੰਗਤ ਵਿਚ ਅਲੌਕਿਕ ਬਰਕਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਉਜਲਤਾ, ਨਿਰਮਲਤਾ, ਗਿਆਨ, ਪ੍ਰਭੂ ਦੀ ਨੇੜਤਾ ਦਾ ਅਨੁਭਵ, ਨਾਮ ਦੀ ਉਪਲਬਧੀ, ਪਰਮਾਤਮਾ ਦਾ ਮਿਲਾਪ, ਸਦੀਵੀ ਖੇੜਾ ਵਿਕਾਰਾਂ ਉੱਤੇ ਜ਼ਬਤ, ਆਤਮ ਰਸ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ, ਮਿਠਾਸ, ਮਾਇਆ ਤੋਂ ਨਿਰਲੇਪਤਾ, ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੀ ਪ੍ਰਸੰਨਤਾ, ਨਿਰਵੈਰਤਾ, ਹਉਮੈ ਅਤੇ ਤ੍ਰਿਸ਼ਨਾ ਰੂਪੀ ਨਰਕ ਤੋਂ ਛੁਟਕਾਰਾ, ਅਜਰ ਨੂੰ ਜਰਨ ਦੀ ਸ਼ਕਤੀ, ਆਦਰ ਸਤਿਕਾਰ ਅਤੇ ਮਨੁੱਖੀ ਜਨਮ ਦੀ ਸਫ਼ਲਤਾ ਆਦਿ ਪ੍ਰਾਪਤੀਆਂ ਬ੍ਰਹਮ ਗਿਆਨੀ ਸਾਧੂ ਮਹਾਂਪੁਰਸ਼ ਦੀ ਸੰਗਤ ਦੇ ਹੀ ਚਮਤਕਾਰ ਹਨ। ਅਜੇਹੇ ਲੱਛਣਾਂ ਵਾਲੇ

---

161. ਗਉੜੀ, ੫, ੨੭੨-੭੪
162. ਗਉੜੀ, ੫, ੨੭੩-੭੪
163. ਗਉੜੀ, ੫, ੨੯੬
164. ਸਿਰੀ, ੩, ੨੯
165. ਸਾਰੰਗ, ੫, ੧੨੨੨

ਵਿਅਕਤੀ ਨੂੰ *ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ* ਬਾਣੀ ਵਿਚ 'ਸੰਤ' ਵੀ ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਹੈ।

'ਸੰਤ' ਦੇ ਲੱਛਣ : 'ਸੰਤ' ਪਦ ਦੀ ਪਰਿਭਾਸ਼ਾ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਲਿਖਦੇ ਹਨ ਕਿ :

ਜਿਨਾ ਸਾਸਿ ਗਿਰਾਸਿ ਨ ਵਿਸਰੈ ਹਰਿ ਨਾਮਾਂ ਮਨਿ ਮੰਤੁ ॥
ਧੰਨੁ ਸਿ ਸੇਈ ਨਾਨਕਾ ਪੂਰਨੁ ਸੋਈ ਸੰਤੁ ॥[166]

ਵਾਸਤਵ ਵਿਚ ਸੰਤ ਹੋ ਹੀ ਉਹੀ ਸਕਦੇ ਹਨ ਜੋ ਇਸ ਬੰਦਗੀ ਸਦਕਾ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੀ ਪ੍ਰਸੰਨਤਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰ ਲੈਂਦੇ ਹਨ।[167] ਬੇਪਰਵਾਹੀ ਸੰਤਾਂ ਦੇ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਲੱਛਣਾਂ ਵਿਚੋਂ ਇਕ ਹੈ।[168] ਕਬੀਰ ਦੇ ਵਿਚਾਰ ਅਨੁਸਾਰ ਸੰਤ ਅਤੇ ਰਾਮ ਵਿਚ ਕੋਈ ਭੇਦ ਨਹੀਂ।[169] ਸੰਤ ਰਾਤ ਦਿਨ ਪ੍ਰਭੂ ਨੂੰ ਨੇੜੇ ਸਮਝਦੇ ਹੋਏ ਉਸ ਦੇ ਕਰਨ ਕਮਲਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਜੀਵਨ ਦਾ ਆਧਾਰ ਬਣਾਉਂਦੇ ਹਨ।[170] ਵਾਹਿਗੁਰੂ ਨੂੰ ਸਦਾ ਹੀ ਅੰਗ ਸੰਗ ਸਮਝਣਾ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਸ਼ਖਸੀਅਤ ਦਾ ਵਿਲਖਣ ਅਤੇ ਨਿਰਾਲਾ ਗੁਣ ਹੈ।[171] ਰੱਬ ਦੇ ਭਾਣੇ ਨੂੰ ਉਹ ਮਿੱਠਾ ਕਰਕੇ ਮੰਨਦੇ ਹਨ; ਸਭ ਦੀ ਚਰਨ ਧੂੜ ਬਣ ਕੇ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ; ਪ੍ਰਭੂ ਕੀਰਤਨ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਆਤਮਿਕ ਖ਼ੁਰਾਕ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਵਿਅਕਤਿਤ੍ਵ ਦਾ ਸਰੂਪ ਬਿਆਨ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਲਿਖਦੇ ਹਨ :

ਸੰਤ ਰਹਤ ਸੁਨਹੁ ਮੇਰੇ ਭਾਈ ॥ ਉਆ ਕੀ ਮਹਿਮਾ ਕਥਨੁ ਨ ਜਾਈ ॥ਰਹਾਉ॥
ਵਰਤਣਿ ਜਾ ਕੈ ਕੇਵਲ ਨਾਮ ॥ ਅਨਦ ਰੂਪ ਕੀਰਤਨੁ ਬਿਸ੍ਰਾਮ ॥
ਮਿਤ੍ਰ ਸਤ੍ਰੁ ਜਾ ਕੈ ਏਕ ਸਮਾਨੈ ॥ ਪ੍ਰਭ ਅਪੁਨੇ ਬਿਨੁ ਅਵਰੁ ਨ ਜਾਨੈ ॥
ਕੋਟਿ ਕੋਟਿ ਅਘ ਕਾਟਨਹਾਰਾ ॥ ਦੁਖ ਦੂਰਿ ਕਰਨ ਜੀਅ ਕੇ ਦਾਤਾਰਾ ॥
ਸੂਰਬੀਰ ਬਚਨ ਕੇ ਬਲੀ ॥ ਕਉਲਾ ਬਪੁਰੀ ਸੰਤੀ ਛਲੀ ॥[172]

ਅਜੇਹੇ ਪਥ ਪ੍ਰਦਰਸ਼ਕ ਪਰਉਪਕਾਰੀ ਮਰਜੀਵੜਿਆਂ ਨਾਲ ਵੈਰ ਕਮਾਉਣ ਦੇ ਭਿਆਨਕ ਸਿੱਟੇ ਨਿਕਲਦੇ ਹਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਮਨੁੱਖ ਦੀ ਆਤਮਿਕ ਪ੍ਰਗਤੀ ਵਿਚ ਪ੍ਰਬਲ ਰੁਕਾਵਟਾਂ ਪੈਦਾ ਹੋ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਰੁਕਾਵਟਾਂ ਦਾ ਭਰਪੂਰ ਉੱਲੇਖ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਨੇ ਆਪਣੀ ਸੁਖਮਨੀ ਰਚਨਾ ਦੀ ਤੇਹਰਵੀਂ ਅਸ਼ਟਪਦੀ ਵਿਚ ਕੀਤਾ ਹੈ।

'ਗੁਰਮੁਖ' ਦੇ ਲੱਛਣ : *ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ* ਬਾਣੀ ਵਿਚ ਬ੍ਰਹਮ ਗਿਆਨੀ, ਸੰਤ ਅਥਵਾ ਸਾਧ ਦੀ ਸ਼ਖਸੀਅਤ ਲਈ ਗੁਰਮੁਖ ਸ਼ਬਦ ਵੀ ਵਰਤਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਸ ਦੇ ਲੱਛਣਾਂ ਦਾ ਵਰਣਨ ਵੀ ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਚੋਂ ਉਪਲਬਧ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਦਾ ਸਿੱਖ ਜਦੋਂ ਆਪਣੀ ਘਾਲ ਕਮਾਈ ਅਤੇ ਬਹੁ ਪੱਖੀ ਸੇਵਾ ਸਦਕਾ ਗੁਰੂ ਦੀ ਪ੍ਰਸੰਨਤਾ ਦਾ ਪਾਤਰ ਬਣ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਉਸ ਨੂੰ ਗੁਰਮੁਖ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਗੁਰਮੁਖ ਸਦਾ ਹੀ ਪਾਰਖੂ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਦਾ ਸੁਆਮੀ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਇਸ ਬਿਬੇਕ ਸਦਕਾ ਉਹ ਪ੍ਰਭੂ ਵਿਚ ਲਿਵ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਕਰਦਾ ਹੋਇਆ ਉਸ ਦੀ ਪਹਿਚਾਣ ਕਰ ਲੈਂਦਾ ਹੈ।[173] ਇਸ

166. ਵਾਰ ਗਉੜੀ, ੫, ਮ. ੫, ੩੧੯
167. ਗੋਂਡ, ੫, ੮੬੭
168. ਟੋਡੀ ੫, ੭੧੧
169. ਸੂਹੀ, ਕਬੀਰ, ੭੯੩
170. ਗਉੜੀ ਗੁਆਰੇਰੀ, ੪, ੧੮੧
171. *ਸੰਤਾ ਕੀ ਇਹ ਰੀਤਿ ਨਿਰਾਲੀ ॥ ਪਾਰਬ੍ਰਹਮ ਕਰਿ ਦੇਖਹਿ ਨਾਲੀ ॥* ਮਾਰੂ, ੫, ੧੦੮੫
172. ਆਸਾ, ੫, ੩੯੨
173. ਰਾਮਕਲੀ, ੧, ਸਿ: ਗੋ: ੯੪੨

ਤਰ੍ਹਾਂ ਅੱਠੇ ਪਹਿਰ ਉਸ ਦਾ ਰੋਮ ਰੋਮ ਪਰਮਾਤਮਾ ਵਿਚ ਲੀਨ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ।[174] ਅਤੇ ਇਸੇ ਲਈ ਉਹ ਉਸ ਨੂੰ ਹਰ ਥਾਂ ਵਿਆਪਕ ਦੇਖਦਾ ਹੈ।[175] ਸੱਚ ਵਿਚ ਸਮਾਇਆ ਹੋਇਆ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਉਹ ਮੌਤ ਨੂੰ ਵੀ ਜਿੱਤ ਲੈਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੀ ਨਜ਼ਰ ਵਿਚ ਉਹ ਜਿਊਂਦਾ ਮੋਇਆ ਪਰਵਾਨ ਹੈ।[176] ਵਾਹਿਗੁਰੂ ਦੀ ਸਿਫ਼ਤ ਹੀ ਉਸ ਦੇ ਜੀਵਨ ਦਾ ਆਧਾਰ ਹੁੰਦੀ ਹੈ।[177] ਗੁਰੂ ਦਾ ਸ਼ਬਦ ਉਸ ਦੀ ਸੁਰਤ ਦਾ ਪਰਚਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।[178] ਸ਼ਬਦ ਵਿਚ ਸਮਾਉਣ ਦੀ ਜੁਗਤੀ ਨੂੰ ਉਹ ਚੰਗੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਜਾਣਦਾ ਹੈ।[179] ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਉਹ ਗੁਰੂ ਦੇ ਨਾਮ ਨੂੰ ਜੀਵਨ ਆਧਾਰ ਬਣਾ ਕੇ ਸੰਸਾਰ ਤੋਂ ਸਦਾ ਹੀ ਨਿਰਲੇਪ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ।[180] ਉਸਦੀ ਹਉਮੈ ਮਰ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਤੇ ਉਹ ਮਨ ਨੂੰ ਜਿਤ ਕੇ ਬ੍ਰਹਿਮੰਡ ਦੇ ਰਹੱਸ ਦਾ ਗਿਆਤਾ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।[181] ਉਸ ਦੀ ਸੁਰਤ ਸਦਾ ਹੀ ਸਹਿਜ ਅਵਸਥਾ ਵਿਚ ਅਡੋਲ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ।[182] ਇਸੇ ਲਈ ਉਹ ਇਕ ਸੱਚਾ ਯੋਗੀ ਵੀ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।[183] ਉਹ ਚੱਜ ਆਚਾਰ ਦਾ ਧਨੀ ਤੇ ਨਿਰਮਲਤਾ ਦਾ ਪੁੰਜ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।[184] ਉਹ ਉਤਮ ਬਾਣੀ ਦਾ ਰਚਨਹਾਰਾ ਵੀ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ।[185] ਮੋਹ ਮਾਇਆ ਤੋਂ ਉੱਚਾ ਤੇ ਵੱਡੀ ਤੋਂ ਵੱਡੀ ਮੁਸੀਬਤ ਵਿਚ ਅਡੋਲ ਰਹਿਣ ਵਾਲਾ ਵਿਅਕਤੀ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।[186] ਇਨ੍ਹਾਂ ਗੁਣਾਂ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਉਹ ਸਦਾ ਹੀ ਹਰੀ ਰੰਗ ਵਿਚ ਲੀਨ[187] ਕਰਤਾਰ ਦੇ ਭਾਣੇ ਨੂੰ ਮਿੱਠਾ ਕਰਕੇ ਮੰਨਣ ਵਾਲਾ[188] ਮਹਾ ਪੁਰਸ਼ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।

ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਬਾਣੀ ਵਿਚ ਵਰਤੇ ਗਏ ਇਹ ਬ੍ਰਹਮ ਗਿਆਨੀ, ਸੰਤ, ਸਾਧ ਅਤੇ ਗੁਰਮੁਖ ਆਦਿ ਸ਼ਬਦ ਇਕ ਪੂਰਨ ਗੁਰਸਿੱਖ ਦੀ ਰਹਿਣੀ ਅਤੇ ਉਸ ਦੀਆਂ ਆਤਮਿਕ ਪ੍ਰਾਪਤੀਆਂ ਦੇ ਹੀ ਲਖਾਇਕ ਹਨ। ਗੁਰਸਿੱਖ ਦੇ ਲੱਛਣਾਂ ਦਾ ਵੀ ਸੰਖੇਪ ਵਿਵੇਚਨ ਇੱਥੇ ਪ੍ਰਸਤੁਤ ਕਰਨਾ ਅਨੁਚਿਤ ਨਹੀਂ ਹੋਇਗਾ।

ਗੁਰਸਿੱਖ ਦੇ ਲੱਛਣ : ਗੁਰਸਿੱਖ ਦੇ ਲੱਛਣਾਂ ਦਾ ਵਿਸਤਾਰ ਪੂਰਵਕ ਵਿਵੇਚਨ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਗੁਰੂ ਰਾਮ ਦਾਸ ਲਿਖਦੇ ਹਨ ਕਿ ਗੁਰ ਸਿੱਖ ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਵੇਲੇ ਉਠ ਕੇ ਇਸ਼ਨਾਨ ਕਰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਗੁਰੂ ਦੇ ਨਿਰਦੇਸ਼ਨ ਅਧੀਨ ਅਕਾਲ ਉਸਤਤ ਵਿਚ ਲੀਨ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਦਿਨ ਚੜ੍ਹੇ ਉਹ ਗੁਰਬਾਣੀ ਦੇ ਕੀਰਤਨ ਦਾ ਆਨੰਦ ਮਾਣਦਾ ਹੈ ਤੇ ਫਿਰ ਸਾਰਾ ਦਿਨ ਸੁਆਸ ਸੁਆਸ ਨਾਮ ਵਿਚ

174. ਰਾਮਕਲੀ, ੧, ਸਿ: ਗੋ: ੯੪੧
175. ਮਲਾਰ, ੫, ੧੨੭੦
176. ਮਾਝ, ੩, ੧੨੪-੧੨੫
177. ਵਾਰ ਸੂਹੀ, ਮ: ੨, ੭੮੮
178. ਗਉੜੀ ਗੁਆਰੇਰੀ, ੩, ੧੬੦
179. ਵਾਰ ਰਾਮਕਲੀ, ੩, ੯੫੦
180. ਮਾਝ, ੩, ੧੧੮
181. ਰਾਮਕਲੀ, ੧, ਸਿ: ਗੋ: ੯੪੨
182. ਰਾਮਕਲੀ, ੧, ਸਿ: ਗੋ: ੯੪੫
183. ਰਾਮਕਲੀ, ੧, ਸਿ: ਗੋ: ੯੪੬
184. ਰਾਮਕਲੀ, ੧, ਦ: ਗੋ: ੯੩੨
185. ਮਾਰੂ, ੩, ੧੦੫੮
186. ਮਾਰੂ, ੧, ੧੦੨੯
187. ਵਾਰ ਸੂਹੀ, ੧, ੭੮੬
188. ਮਾਰੂ, ੩, ੧੦੬੩

ਰਤਿਆ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਇਸ ਆਤਮਿਕ ਖਜ਼ਾਨੇ ਨੂੰ ਹਰ ਇਕ ਯੋਗ ਅਧਿਕਾਰੀ ਨਾਲ ਸਾਂਝਿਆਂ ਕਰਦਾ ਹੈ।[189] ਗੁਰੂ ਦੇ ਭਾਣੇ ਵਿਚ ਚਲਣ ਵਾਲੇ ਅਜੇਹੇ ਗੁਰਸਿੱਖ ਨੂੰ ਗੁਰੂ ਰਾਮ ਦਾਸ ਨਮਸਕਾਰ ਕਰਦੇ ਹਨ।[190] ਗੁਰੂ ਦੇ ਭਾਣੇ ਵਿਚ ਲੀਨ ਰਹਿਣਾ ਗੁਰਸਿਖ ਦੇ ਵਿਅਕਤਿਤਵ ਦਾ ਕੇਂਦਰੀ ਧੁਰਾ ਹੈ; ਇਸ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਉਹ ਸਿੱਖ ਨਹੀਂ ਅਖਵਾ ਸਕਦਾ।[191] ਗੁਰਸਿਖ ਪਰਮਾਤਮਾ ਨੂੰ ਸਦਾ ਹੀ ਅੰਗ ਸੰਗ ਸਮਝਦਾ ਹੈ।[192] ਮਨ ਦੀ ਮਤ ਤਿਆਗ ਕੇ ਸਦਾ ਹੀ ਗੁਰੂ ਪਰਾਇਣ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ।[193] ਉਤੋਂ ਭਾਵੇਂ ਉਹ ਭੋਲਾ ਦਿਖਾਈ ਦਿੰਦਾ ਹੋਵੇ ਪਰ ਅੰਦਰੋਂ ਉਹ ਬਹੁਤ ਹੀ ਬਿਬੇਕੀ ਤੇ ਸੂਝਵਾਨ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਸੱਚ ਅਤੇ ਪਾਖੰਡ ਨੂੰ ਪਹਿਚਾਨਣ ਵਿਚ ਉਸ ਨੂੰ ਦੇਰ ਨਹੀਂ ਲਗਦੀ। ਪਾਖੰਡੀ ਦੇ ਤਾਂ ਉਹ ਲਾਗੇ ਵੀ ਨਹੀਂ ਢੁਕਦਾ।[194]

ਹੋਰ ਸਿੱਖ ਸਾਹਿਤ ਅਨੁਸਾਰ 'ਸਿੱਖ' ਦੇ ਲੱਛਣ

ਗੁਰ ਸਿੱਖਾਂ ਦੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਲੱਛਣਾਂ ਦੀ ਵਿਆਖਿਆ ਹੋਰ ਸਿੱਖ ਸਾਹਿੱਤ ਵਿਚ ਵੀ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ। ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ ਅਨੁਸਾਰ ਸਿੱਖ ਸਿਮਰਨ ਬੰਦਗੀ ਦੀ ਸਾਕਾਰ ਮੂਰਤ, ਨਿਮਰਤਾ ਦਾ ਪੁੰਜ, ਗੁਰਮਤਿ ਰਹਿਣੀ ਦਾ ਧਾਰਨੀ, ਵਿਕਾਰਾਂ ਦੀਆਂ ਪਕੜਾਂ ਤੋਂ ਆਜ਼ਾਦ, ਸਤ, ਸੰਤੋਖ, ਦਇਆ, ਧਰਮ, ਨਾਮ, ਦਾਨ, ਇਸ਼ਨਾਨ ਦਾ ਧਾਰਨੀ, ਤਾਣ ਹੁੰਦੇ ਹੋਏ ਨਿਤਾਣਾ, ਮਾਣ ਹੁੰਦੇ ਹੋਏ ਨਿਮਾਣਾ, ਦੀਨ ਦੁਨੀਆਂ ਦੋਹਾਂ ਵਿਚ ਪ੍ਰਵਾਣਿਤ, ਮਾਇਆ ਤੋਂ ਨਿਰਲੇਪ, ਇਕ ਦਿੱਬ ਸ਼ਖਸੀਅਤ ਦਾ ਮਾਲਕ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।[195] ਭਾਈ ਮਨੀ ਸਿੰਘ ਦਾ ਵਿਚਾਰ ਹੈ ਕਿ ਗੁਰ ਸਿੱਖ ਗੁਰੂ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦਾ ਆਸ਼ਕ, ਗੁਰੂ ਦਰਬਾਰ ਦਾ ਸ਼ਰਧਾਵਾਨ ਭੌਰਾ, ਸੇਵਾ ਦਾ ਪੁੰਜ, ਨਿਤਨੇਮੀ, ਵਿਕਾਰ ਰਹਿਤ, ਉੱਚ ਅਖਲਾਕੀ, ਨਿਮਰ, ਧਰਮ ਦੀ ਕਿਰਤ ਕਰਨ ਵਾਲਾ ਸੱਚਾ ਕਿਰਤੀ, ਵੰਡ ਕੇ ਛਕਣ ਵਾਲਾ, ਮਾਨੁੱਖਤਾ ਦਾ ਹਮਦਰਦੀ, ਦਿਆਲੂ, ਸਤਸੰਗੀ, ਪਰਉਪਕਾਰੀ, ਸਿਦਕੀ, ਆਤਮਿਕ ਆਨੰਦ ਵਿਚ ਅਲਮਸਤ, ਹਥੋਂ ਦੇ ਕੇ ਭਲਾ ਮਨਾਉਣ ਵਾਲਾ, ਇਕ ਆਦਰਸ਼ਕ ਮਨੁੱਖ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।[196] ਭਾਈ ਕਾਨ੍ਹ ਸਿੰਘ ਨਾਭਾ ਅਨੁਸਾਰ ਗੁਰਸਿਖ ਵਾਹਿਗੁਰੂ ਦੇ ਦਰਬਾਰੀ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਉਹ ਪ੍ਰਭੂ ਪ੍ਰੇਮ ਦਾ ਪਿਆਲਾ ਪੀਂਦੇ ਹਨ ਤੇ ਗੁਰੂ ਨਾਲ ਇਕ ਰੂਪ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਗੁਰ

---

189. ਵਾਰ ਗਉੜੀ, ੪, ੩੦੫-੬

190. *ਧੰਨੁ ਧੰਨੁ ਸੋ ਗੁਰਸਿਖੁ ਕਹੀਐ, ਜਿਨਿ ਸਤਿਗੁਰ ਸੇਵਾ ਕਰਿ ਹਰਿ ਨਾਮੁ ਲਇਆ ॥*
ਤਿਸੁ ਗੁਰ ਸਿਖ ਕੰਉ ਹੰਉ ਸਦਾ ਨਮਸਕਾਰੀ, ਜੋ ਗੁਰ ਕੈ ਭਾਣੈ ਗੁਰਸਿਖੁ ਚਲਿਆ॥
ਵਾਰ ਵਡਹੰਸ, ੪, ੫੯੩

191. *ਸੋ ਸਿਖੁ ਸਖਾ ਬੰਧਪੁ ਹੈ ਭਾਈ ਜਿ ਗੁਰ ਕੇ ਭਾਣੇ ਵਿਚ ਆਵੈ ॥*
ਆਪਣੈ ਭਾਣੈ ਜੋ ਚਲੈ ਭਾਈ, ਵਿਛੁੜਿ ਚੋਟਾ ਖਾਵੈ ॥ ਸੋਰਠਿ, ੩, ੬੦੧-੨

192. *ਤੇ ਗੁਰ ਕੇ ਸਿਖ ਮੇਰੇ ਹਰਿ ਪ੍ਰਭਿ ਭਾਏ ॥*
ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਹਰਿ ਪ੍ਰਭੁ ਜਾਨਿਓ ਮੇਰਾ ਨਾਲਿ ॥ ਨਟ, ੪, ੯੭੮

193. ਰਾਮਕਲੀ, ਅਨੰਦ, ੩, ੯੧੯

194. *ਵਿਣੁ ਸਤਿਗੁਰ ਕੇ ਹੁਕਮੈ ਜਿ ਗੁਰਸਿਖਾਂ ਪਾਸਹੁ ਕੰਮੁ ਕਰਾਇਆ ਲੋੜੇ*
ਤਿਸੁ ਗੁਰਸਿਖੁ ਫਿਰਿ ਨੇੜਿ ਨ ਆਵੈ ॥ ਵਾਰ ਗਉੜੀ, ੪, ੩੧੭

195. ਵਾਰ, ੧, ਪਉੜੀ ੧; ਵਾਰ ੧੨, ਪਉੜੀ ੨, ੬; ਵਾਰ ੨੮, ਪਉੜੀ ੧੫; ਵਾਰ ੪, ਪਉੜੀ ੧੭; ਵਾਰ ੧੧, ਪਉੜੀ ੩;
ਹੋਰ ਵੇਖੋ : ਕਬਿੱਤ ਭਾ. ਗੁ: ੩੮੦, ੪੪੦, ੪੬੩, ੪੬੬, ੪੬੭, ੫੫੧

196. ਭਾਈ ਮਨੀ ਸਿੰਘ : *ਸਿੱਖਾਂ ਦੀ ਭਗਤ ਮਾਲਾ*, ਪੰਨਾ 6-9

ਸਿੱਖ ਵਿਕਾਰਾਂ ਅਤੇ ਵੈਰੀਆਂ ਉੱਤੇ ਜਿੱਤ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਦਾ ਹੈ।[197] *ਭਾਈ ਬਾਲੇ ਵਾਲੀ ਜਨਮ ਸਾਖੀ* ਦਾ ਲਿਖਾਰੀ ਲਿਖਦਾ ਹੈ ਕਿ "ਸਿਖ ਨਿਰਮਲ ਉਹ ਹੈਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਗੁਰੂ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਹੋਰ ਕੁਝ ਨਹੀਂ ਜਾਤਾ ਤੇ ਗੁਰੂ ਨਿਰਮਲ ਉਹ ਹੈਨ ਜੋ ਸਿੱਖਾਂ ਦੀਆਂ ਕਾਰਾਂ ਭੇਟਾ ਨਹੀਂ ਲੈਂਦੇ।[198] *ਗੁਰ ਪ੍ਰਤਾਪ ਸੂਰਜ ਗ੍ਰੰਥ* ਦੇ ਲਿਖਾਰੀ ਅਨੁਸਾਰ ਗੁਰਸਿਖ ਗੁਰਵਾਕਾਂ ਵਿਚ ਦ੍ਰਿੜ੍ਹਤਾ ਰਖਣ ਵਾਲਾ, ਪਹਿਰ ਰਾਤ ਰਹਿੰਦੀ ਉਠ ਕੇ ਨਾਮ ਅਭਿਆਸ ਵਿਚ ਜੁਟਨ ਵਾਲਾ, ਗੁਰਬਾਣੀ ਦਾ ਖੋਜੀ ਅਤੇ ਪ੍ਰਭੂ ਸਰੂਪ ਦਾ ਲਖਾਇਕ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।[199]

ਉਪਰੋਕਤ ਅਧਿਐਨ ਤੋਂ ਪਤਾ ਚਲਦਾ ਹੈ ਕਿ *ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ* ਬਾਣੀ ਅਨੁਸਾਰ ਗੁਰੂ ਦਾ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਕਾਰਜ ਆਪਣੇ ਗਿਆਨ ਦੁਆਰਾ ਅਗਿਆਨ ਅੰਧਕਾਰ ਦਾ ਵਿਨਾਸ਼ ਕਰਕੇ ਸਿੱਖ ਨੂੰ ਬ੍ਰਹਮ ਗਿਆਨੀ, ਸਾਧੂ, ਸੰਤ, ਗੁਰਮੁਖ ਅਥਵਾ ਪੂਰਨ ਗੁਰਸਿਖ ਦੀ ਅਵਸਥਾ ਪਰਦਾਨ ਕਰਨਾ ਹੈ। ਇਸ ਉਦੇਸ਼ ਦੀ ਪੂਰਤੀ ਲਈ ਉਹ ਸਿੱਖ ਦੇ ਆਤਮਿਕ ਵਿਕਾਸ ਦੇ ਹਰ ਪੜਾ ਉੱਤੇ ਯੋਗ ਅਗਵਾਈ ਬਖਸ਼ਦਾ ਹੈ। ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਉਹ ਮਾਇਆ, ਹਉਮੈ ਅਤੇ ਵਿਕਾਰ ਆਦਿ ਦੇ ਅਗਿਆਨ ਅੰਧਕਾਰ ਵਿਚ ਗ੍ਰਸੇ ਹੋਏ ਸਿੱਖ ਨੂੰ ਨਾਮ, ਸ਼ਬਦ, ਅਥਵਾ ਗਿਆਨ ਪਰਦਾਨ ਕਰ ਕੇ ਉਸ ਦਾ ਜੀਵਨ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਨ ਬਦਲਦਾ ਹੈ। ਉਸ ਦੇ ਚੰਚਲ ਮਨ ਨੂੰ ਟਿਕਾਓ ਬਖਸ਼ ਕੇ ਆਤਮ ਸਿੱਧੀ ਕਰਵਾਉਂਦਾ ਹੋਇਆ ਇਕ ਮਧਿਅਸਥ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ, ਪਰਮਾਤਮਾ ਨਾਲ ਮੇਲ ਕਰਵਾ ਦਿੰਦਾ ਹੈ। ਉਸ ਦੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਬਹੁ ਪੱਖੀ ਕਾਰਜਾਂ ਦਾ ਸੰਖੇਪ ਵਰਣਨ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ :

(ੳ) ਗੁਰੂ ਇਕ ਮਧਿਅਸਥ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ

ਗੁਰੂ ਜੀਵ ਅਤੇ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੇ ਵਿਚਾਲੇ ਇਕ ਮਧਿਅਸਥ ਅਥਵਾ ਵਿਚੋਲੇ ਦਾ ਕੰਮ ਕਰਦਾ ਹੈ।[200] ਉਹ ਈਸ਼ਵਰ ਤੋਂ ਵਿਛੜੇ ਹੋਏ ਵਿਅਕਤੀ ਨੂੰ ਉਸ ਨਾਲ ਮਿਲਾ ਦਿੰਦਾ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਅਮਰ ਦਾਸ ਦਾ ਵਿਚਾਰ ਹੈ ਕਿ ਭਾਵੇਂ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੀ ਜੋਤਿ ਹਰ ਸਰੀਰ ਵਿਚ ਵਿਦਮਾਨ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ ਪਰ ਕੇਵਲ ਪੂਰਾ ਗੁਰੂ ਹੀ ਆਪਣੇ ਸ਼ਬਦ ਦੀ ਸ਼ਕਤੀ ਨਾਲ ਇਸ ਯਥਾਰਥ ਨੂੰ ਪਰਤੱਖ ਕਰ ਸਕਦਾ ਹੈ।[201] ਧਨਾਸਰੀ ਰਾਗ ਦੇ ਇਕ ਸ਼ਬਦ ਵਿਚ ਭਗਤ ਪੀਪਾ ਜੀ ਈਸ਼ਵਰ ਦੀ ਜੋਤਿ ਨੂੰ ਬ੍ਰਹਿਮੰਡ ਅਤੇ ਮਨੁੱਖੀ ਸਰੀਰ ਦੋਹਾਂ ਵਿਚ ਵਿਆਪਕ ਦਸਦੇ ਹੋਏ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ ਕਿ ਪਰਮ ਤੱਤ ਦੇ ਰਹੱਸ ਦੀ ਸੋਝੀ ਕੇਵਲ ਗੁਰੂ ਦੀ ਮਧਿਅਸਥਤਾ ਤੇ ਹੀ ਆਧਾਰਿਤ ਹੈ।[202] ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦਾ ਵੀ ਇਹੋ ਵਿਚਾਰ ਹੈ ਕਿ ਭਾਵੇਂ ਸਾਜਨ ਪਰਮਾਤਮਾ ਸਾਰਿਆਂ ਦੇ ਕੋਲ ਹੀ ਖੜਾ ਹੈ ਪਰ ਜਿੰਨਾ ਚਿਰ ਗੁਰੂ ਵਿਚੋਲਾ ਬਣ ਕੇ ਸਿੱਖ ਦੀ ਸਹਾਇਤਾ ਨਹੀਂ ਕਰਦਾ ਉਸ ਦੀ ਸੋਝੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋਣੀ ਅਸੰਭਵ ਹੈ।[203] ਸੰਤ ਨਾਮਦੇਵ ਵੀ ਗੁਰੂ ਤੋਂ ਹੀ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦਾ ਮਿਲਾਪ ਹੋਣਾ ਸੰਭਵ ਦੱਸਦੇ

---

197. ਭਾਈ ਕਾਨ੍ਹ ਸਿੰਘ ਨਾਭਾ : *ਗੁਰਮਤਿ ਮਾਰਤੰਡ*, ਪੰਨਾ 143-144
198. *ਭਾਈ ਬਾਲੇ ਵਾਲੀ ਜਨਮ ਸਾਖੀ*, ਪੰਨਾ 581-82 (ਸੰਮਤ ਬਿ. 1940, ਪੱਥਰ ਛਾਪਾ)
199. ਭਾਈ ਸੰਤੋਖ ਸਿੰਘ : *ਗੁਰ ਪ੍ਰਤਾਪ ਸੂਰਜ ਗ੍ਰੰਥ*, ਅਧਿਆਇ 64, ਰਾਸਿ 1, (ਸਿਖ ਦੇ ਧਰਮ)
200. ਵਾਰ ਰਾਮਕਲੀ ੫, ਸਲੋਕ ੫, ੯੫੭
201. *ਏਕਾ ਜੋਤਿ ਜੋਤਿ ਹੈ ਸਰੀਰਾ ॥ ਸਬਦਿ ਦਿਖਾਏ ਸਤਿਗੁਰੁ ਪੂਰਾ ॥* ਮਾਝ, ੩, ੧੨੫
202. *ਜੋ ਬ੍ਰਹਮੰਡੇ ਸੋਈ ਪਿੰਡੇ ਜੋ ਖੋਜੈ ਸੋ ਪਾਵੈ ॥*
ਪੀਪਾ ਪ੍ਰਣਵੈ ਪਰਮ ਤਤੁ ਹੈ ਸਤਿਗੁਰੁ ਹੋਇ ਲਖਾਵੈ ॥ ਧਨਾਸਰੀ, ਪੀਪਾ, ੬੯੫
203. *ਸਾਜਨੜਾ ਮੇਰਾ ਸਾਜਨੜਾ ਨਿਕਟਿ ਖਲੋਇਅੜਾ ਮੇਰਾ ਸਾਜਨੜਾ ॥......*
ਕਹੁ ਨਾਨਕ ਗੁਰ ਬਿਨੁ ਨਾਹੀ ਸੂਝੈ ਹਭਿ ਸਾਜਨੁ ਸਭ ਕੈ ਨਿਕਟ ਖੜਾ ॥ ਰਾਮਕਲੀ, ੫, ੯੨੪

ਹਨ।[204] ਗੁਰੂ ਰਾਮ ਦਾਸ ਜੀ ਦੀਆਂ ਹੇਠ ਲਿਖੀਆਂ ਪੰਗਤੀਆਂ ਤੋਂ ਵਿਦਿਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਜਿਹੜਾ ਅਦ੍ਰਿਸ਼ਟ, ਅਗੋਚਰ, ਨਿਰੰਜਨ ਪਰਮਾਤਮਾ ਅਗਿਆਨ ਦੇ ਘੁੱਪ ਹਨੇਰੇ ਕਾਰਣ ਮਨੁੱਖੀ ਸੂਝ ਤੋਂ ਓਹਲੇ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ, ਉਹ ਵਿਚੋਲੇ ਗੁਰ ਦੀ ਸਿੱਖਿਆ ਦਾ ਸਦਕਾ ਪ੍ਰਗਟ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਪਰਮਾਤਮਾ ਤੱਤ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਲਈ *ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ* ਬਾਣੀ ਅਨੁਸਾਰ ਪੂਰਨ ਗੁਰੂ ਦੀ ਮਧਿਅਸਥਤਾ ਅਨਿਵਾਰਯ ਹੈ :

ਹਰਿ ਕੇ ਸੰਤ ਸੁਣਹੁ ਜਨ ਭਾਈ ਹਰਿ ਸਤਿਗੁਰ ਕੀ ਇਕ ਸਾਖੀ ॥
ਜਿਸੁ ਧੁਰਿ ਭਾਗੁ ਹੋਵੈ ਮੁਖਿ ਮਸਤਕਿ ਤਿਨਿ ਜਨਿ ਲੈ ਹਿਰਦੈ ਰਾਖੀ ॥
ਹਰਿ ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਕਥਾ ਸਰੇਸ਼ਟ ਊਤਮ ਗੁਰਬਚਨੀ ਸਹਜੇ ਚਾਖੀ ॥
ਤਹ ਭਇਆ ਪ੍ਰਗਾਸੁ ਮਿਟਿਆ ਅੰਧਿਆਰਾ ਜਿਉ ਸੂਰਜ ਰੈਣਿ ਕਿਰਾਖੀ ॥
ਅਦਿਸਟੁ ਅਗੋਚਰੁ ਅਲਖੁ ਨਿਰੰਜਨੁ ਸੋ ਦੇਖਿਆ ਗੁਰਮੁਖਿ ਆਖੀ ।[205]

(ਅ) ਗੁਰੂ ਦੁਆਰਾ ਸਿੱਖ ਦੇ ਵਿਸ਼ਵ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਨ ਵਿਚ ਪਰਿਵਰਤਨ

ਗੁਰੂ ਦੀ ਮਧਿਅਸਥਤਾ ਦਾ ਪਹਿਲਾ ਉਦੇਸ਼ ਸਿੱਖ ਦਾ ਜੀਵਨ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਨ ਬਦਲਣਾ ਹੈ। ਵਿਸ਼ਵ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਨ ਮਨੁੱਖ ਦੇ ਸਮੁੱਚੇ ਜੀਵਨ ਦਰਸ਼ਨ ਦਾ ਲਖਾਇਕ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਜਿਸ ਵਿਚ ਯਥਾਰਥ ਨੂੰ ਸਮਝਣ ਤੇ ਉਸ ਨਾਲ ਸਬੰਧ ਜੋੜਨ ਦੀ ਚੇਸ਼ਟਾ ਵੀ ਵਿਦਮਾਨ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ। ਇਹ ਵਿਚਾਰਾਂ, ਸੰਕਲਪਾਂ ਅਤੇ ਧਾਰਨਾਵਾਂ ਦਾ ਇਕ ਪ੍ਰਬੰਧ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਦੀਆਂ ਨੈਤਿਕਵਾਦੀ ਅਤੇ ਵਿਚਾਰਵਾਦੀ ਦੋ ਕਿਸਮਾਂ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ। ਪਹਿਲੇ ਅਨੁਸਾਰ ਪਦਾਰਥ ਦੀ ਹੋਂਦ ਪ੍ਰਾਥਮਿਕ ਅਤੇ ਅੰਤਿਮ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਮਨੁੱਖੀ ਮਨ ਅਤੇ ਉਸ ਵਿਚਲੀ ਚੇਤਨਾ ਦਾ ਸਥਾਨ ਦੂਜੇ ਨੰਬਰ ਤੇ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।[206] ਪਰ ਵਿਚਾਰਵਾਦੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਨ ਦੀ ਮਾਨਿਅਤਾ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟਮਾਨ ਸੰਸਾਰ ਕਿਸੇ ਅਦ੍ਰਿਸ਼ਟ ਸੱਤਾ ਦਾ ਪਰਿਵਰਤਨਸ਼ੀਲ ਰੂਪ ਮਾਤਰ ਹੈ। ਇਸ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਨ ਅਨੁਸਾਰ ਪਰਮ ਸੱਚ ਦਾ ਸਰੂਪ ਵਿਚਾਰ ਦੀ ਸੂਖਮਤਾ ਵਾਂਗ ਹੀ ਸੂਖਮ ਅਤੇ ਅਰੂਪ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਵਿਚ ਮਨ, ਆਤਮਾ ਅਤੇ ਚੇਤਨਾ ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਥਮਿਕ ਦਰਜਾ ਦਿੱਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।[207]

ਜੀਵਨ ਅਤੇ ਜਗਤ ਬਾਰੇ ਅਪਣਾਈ ਗਈ ਉਪਰੋਕਤ ਕੋਈ ਧਾਰਨਾ ਮਨੁੱਖ ਦੇ ਸਮਾਜਕ ਅਤੇ ਨੈਤਿਕ ਵਿਵਹਾਰ ਨੂੰ ਵੀ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਗੁਰੂ ਦਾ ਕਾਰਜ ਜਿੱਥੇ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਵਿਸ਼ਵ ਦੇ ਪਰਮ ਯਥਾਰਥ ਦੀ ਸ਼ੁੱਧ ਅਧਿਆਤਮਿਕ ਸੱਤਾ ਦਾ ਅਸਲੀ ਪੱਧਰ ਤੇ ਗਿਆਨ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਨਾ ਹੈ, ਉੱਥੇ ਇਸ ਪਰਿਵਰਤਨਸ਼ੀਲ, ਮਾਦੀ ਅਤੇ ਭੌਤਿਕ ਸੰਸਾਰ ਦੀ ਨਾਸ਼ਮਾਨਤਾ ਦਾ ਵੀ ਅਹਿਸਾਸ ਕਰਵਾਉਣਾ ਹੈ। ਜਿਵੇਂ ਹੰਸ ਦੁੱਧ ਅਤੇ ਪਾਣੀ ਨੂੰ ਵੱਖ ਵੱਖ ਕਰ ਦਿੰਦਾ ਹੈ ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ

---

204. *ਨਾਮਦੇਉ ਨਾਰਾਇਨੁ ਪਾਇਆ ॥ ਗੁਰੁ ਭੇਟਤ ਅਲਖੁ ਲਖਾਇਆ ॥* ਗੋਂਡ, ਨਾਮਦੇਵ, ੮੭੪

205. ਵਾਰ ਸਿਰੀ, ੪, ੮੭-੮੮

206. "Materialism is the name given to a family of Doctrines concerning the nature of world which give to matter a primary position and accord to mind (or spirit) a secondary."
(*Encyclopedia of Philosophy;* Vol.. V. p. 179)

207. Idealism : Any system of Doctrine whose fundamental interpretated principle is ideal, Broadly any theoretical or practical view emphasising mind, soul, spirit, life.
(D.D. Runes : *Dictionery of Philosophy,* p. 136)

ਗੁਰੂ ਦਾ ਪ੍ਰਤਿਭਾਸ਼ਾਲੀ ਵਿਅਕਤਿਤ੍ਵ ਆਪਣੀ ਸਿਰਜਨਾਤਮਕ ਸ਼ਕਤੀ ਅਤੇ ਉਪਦੇਸ਼ਾਂ ਦੁਆਰਾ ਸਿੱਖ ਦੇ ਵਿਸ਼ਵ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਨ ਲਈ ਠੀਕ ਸੇਧ ਬਖਸ਼ਦਾ ਹੈ। ਯਥਾਰਥ ਦਾ ਗਿਆਨ ਹੀ ਵਿਸ਼ਵ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਨ ਲਈ ਠੀਕ ਸੇਧ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਇਹ ਗਿਆਨ ਹੀ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਭੂਤ ਅਤੇ ਭਵਿੱਖ ਦੇ ਵਿਸ਼ਾਲ ਪਾਸਾਰਾਂ ਨਾਲ ਤਦਰੂਪਤਾ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਦਾ ਹੋਇਆ ਉਸ ਦੇ ਅਹੰ ਨੂੰ ਚੌੜਿਤਨ ਬਖਸ਼ ਸਕਦਾ ਹੈ।

(ੲ) ਗੁਰੂ ਉਪਦੇਸ਼ਾਂ ਰਾਹੀਂ ਸਿੱਖ ਦਾ ਕਲਿਆਣ

ਗੁਰੂ ਦੁਆਰਾ ਪਰਿਵਰਤਿਤ ਇਸ ਵਿਸ਼ਵ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਨ ਨਾਲ ਗੁਰੂ ਸਿੱਖ ਯਥਾਰਥ ਦੀ ਖੋਜ ਲਈ ਉਤਸਾਹਿਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਗੁਰੂ ਦੇ ਉਪਦੇਸ਼ਾਂ ਨੂੰ ਕਮਾਉਂਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਗੁਰੂ ਉਸ ਦੀ ਇਸ ਮੁਸ਼ੱਕਤ ਵਿਚ ਸਹਾਈ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੀ ਹੋਂਦ ਉਪਰ ਅਟੱਲ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਕਰਨਾ ਸਿੱਖ ਨੂੰ ਉਸ ਦਾ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਉਪਦੇਸ਼ ਹੈ।[208] ਗੁਰੂ ਦਾ ਆਦਰਸ਼ ਸਿੱਖ ਨੂੰ ਸਮਾਜਕ ਅਤੇ ਆਤਮਿਕ ਦੋਹਾਂ ਪੱਖਾਂ ਵਿਚ ਪੂਰਨਤਾ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਨਾ ਹੈ ਅਤੇ ਇਸ ਉਪਦੇਸ਼ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਲਈ ਗੁਰ ਸਿੱਖ ਨੂੰ ਬੰਦਗੀ ਵਿਚ ਦ੍ਰਿੜ੍ਹਤਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਲਈ ਪ੍ਰੇਰਦਾ ਹੈ। ਬੰਦਗੀ ਜਾਂ ਸਿਮਰਨ ਕੇਵਲ ਨਾਮ ਦਾ ਰਟਨ ਨਹੀਂ ਸਗੋਂ ਗੁਰਬਾਣੀ ਦੇ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਵਿਚ ਅਜਪਾ ਜਾਪ ਰਾਹੀਂ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੀ ਹੋਂਦ ਨੂੰ ਅੰਤਰ ਆਤਮਾ ਵਿਚ ਮਹਿਸੂਸ ਕਰਕੇ ਉਸ ਦੇ ਪਿਆਰ ਵਿਚ ਲੀਨ ਰਹਿਣਾ ਹੈ। ਲੱਖਾਂ ਕ੍ਰੋੜਾਂ ਵਾਰੀ ਇਸ ਵਿਧੀ ਅਨੁਸਾਰ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦਾ ਨਾਂ ਲੈਣ ਨਾਲ ਹੀ ਇਕਰੂਪਤਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋ ਸਕਦੀ ਹੈ।[209] ਜਿਵੇਂ ਪਾਣੀ ਦਾ ਭਰਿਆ ਹੋਇਆ ਘੜਾ ਪਾਣੀ ਵਿਚ ਰੱਖ ਦਿੱਤਾ ਜਾਏ ਤਾਂ ਘੜੇ ਦਾ ਅੰਦਰਲਾ ਅਤੇ ਬਾਹਰਲਾ ਪਾਣੀ, ਜਿਨਾਂ ਚਿਰ ਘੜਾ ਟੁਟਦਾ ਨਹੀਂ ਵੱਖ ਵੱਖ ਹੀ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਘੜੇ ਦੇ ਟੁਟਣ ਨਾਲ ਉਸ ਵਿਚਲਾ ਪਾਣੀ ਆਪਣੀ ਛੋਟੀ ਹੋਂਦ ਨੂੰ ਪਾਣੀ ਦੇ ਵੱਡੇ ਸਰੂਪ ਵਿਚ ਲੀਨ ਕਰ ਦਿੰਦਾ ਹੈ।[210] ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਨਾਮ ਦੇ ਜਪਣ ਨਾਲ ਜਦੋਂ ਹਉਮੈ ਦਾ ਪਰਦਾ ਟੁਟ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਜੀਵ ਬ੍ਰਹਮ ਵਰਗਾ ਹੀ ਬਣ ਕੇ ਉਸ ਵਿਚ ਲੀਨ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।[211] ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਚ ਇਸ ਅਵਸਥਾ ਨੂੰ ਨਾਮ ਦੀ ਅਵਸਥਾ ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਹੈ।[212] ਪਰ ਇਸ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਕੇਵਲ ਗੁਰੂ ਬਾਣੀ ਅਥਵਾ ਗੁਰੂ ਸ਼ਬਦ ਦੇ ਅਭਿਆਸ ਨਾਲ ਹੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ।[213] ਗੁਰੂ ਅਮਰ ਦਾਸ ਜੀ ਦਾ ਅਨੁਭਵ ਹੈ ਕਿ ਜਿਹੜਾ ਮਨੁੱਖ ਆਪਣੇ ਹਿਰਦੇ ਵਿਚ ਗੁਰਬਾਣੀ ਦਾ ਅਭਿਆਸ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਉਸ ਦੇ ਅੰਦਰ ਹਰੀ ਨਾਮ ਪ੍ਰਗਟ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ :

---

208. *ਝਖੜਿ ਵਾਉ ਨ ਡੋਲਈ ਪਰਬਤੁ ਮੇਰਾਣੁ ॥* ਵਾਰ ਰਾਮਕਲੀ, ਸੱਤਾ ਬਲਵੰਡ ੯੬੮

209. *ਇਕਦੂ ਜੀਭੌ ਲਖ ਹੋਹਿ ਲਖ ਹੋਵਹਿ ਲਖ ਵੀਸ ॥*
ਲਖੁ ਲਖੁ ਗੇੜਾ ਆਖੀਅਹਿ ਏਕੁ ਨਾਮੁ ਜਗਦੀਸ ॥ ਜਪੁ, ੧, ੭

210. *ਜੈਸੇ ਕੁੰਭ ਉਦਕ ਪੂਰਿ ਆਨਿਓ ਤਬ ਉਹੁ ਭਿੰਨ ਦ੍ਰਿਸਟੌ ॥*
ਕਹੁ ਨਾਨਕ ਕੁੰਭੁ ਜਲੈ ਮਹਿ ਡਾਰਿਓ ਅੰਭੈ ਅੰਭ ਮਿਲੌ ॥ ਸਾਰੰਗ, ੫, ੧੨੦੩

211. *ਜਿਨ੍ਹਾ ਨ ਵਿਸਰੈ ਨਾਮੁ ਸੇ ਕਿਨੇਹਿਆ ॥*
ਭੇਦੁ ਨ ਜਾਣਹੁ ਮੂਲਿ ਸਾਂਈ ਜੇਹਿਆ ॥ ਆਸਾ, ੫, ੩੯੭

212. *ਸਤਿਗੁਰੁ ਹੈ ਬੋਹਿਥਾ ਸਬਦਿ ਲੰਘਾਵਣਹਾਰੁ ॥*
ਤਿਥੈ ਪਵਣੁ ਨ ਪਾਵਕੋ ਨਾ ਜਲੁ ਨਾ ਆਕਾਰੁ ॥
ਤਿਥੈ ਸਚਾ ਸਚਿ ਨਾਇ ਭਵਜਲ ਤਾਰਣਹਾਰ ॥ ਮਾਰੂ ੧੧, ੧੦੦੯

213. *ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਰਤੀ ਜਗ ਅੰਤਰਿ ਇਸੁ ਬਾਣੀ ਤੇ ਹਰਿ ਨਾਮੁ ਪਾਇਦਾ ॥* ਮਾਰੂ, ੩, ੧੦੬੬

ਇਹ ਬਾਣੀ ਜੋ ਜੀਅਹੁ ਜਾਣੈ ਤਿਸੁ ਅੰਤਰਿ ਰਵੈ ਹਰਿਨਾਮਾ ।[214]

ਗੁਰੂ ਸ਼ਬਦ ਅਥਵਾ ਗੁਰੂ ਉਪਦੇਸ਼ ਦੀ ਇਸ ਪਾਰਸ ਕਲਾ ਦਾ ਬਿਆਨ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਕਈ ਉਦਾਹਰਨਾਂ ਦੁਆਰਾ ਇਸ ਦੇ ਅਨੁਪੱਮ ਪ੍ਰਭਾਵ ਦਾ ਉੱਲੇਖ ਕਰਦੇ ਹਨ :

ਗੁਰ ਕੈ ਸਬਦਿ ਤਰੇ ਮੁਨਿ ਕੇਤੇ ਇੰਦ੍ਰਾਦਿਕ ਬ੍ਰਹਮਾਦਿ ਤਰੇ ॥
ਸਨਕ ਸਨੰਦਨ ਤਪਸੀ ਜਨ ਕੇਤੇ ਗੁਰਪਰਸਾਦੀ ਪਾਰਿ ਪਰੇ ॥.......
ਗੁਰ ਤੇ ਮਨੁ ਮਾਰਿਆ ਸਬਦੁ ਵੀਚਾਰਿਆ ਤੇ ਵਿਰਲੇ ਸੰਸਾਰਾ ॥
ਨਾਨਕ ਸਾਹਿਬੁ ਭਰਿਪੁਰਿ ਲੀਣਾ ਸਾਚ ਸਬਦਿ ਨਿਸਤਾਰਾ ।[215]

ਗੁਰੂ ਸ਼ਬਦ ਅਤੇ ਨਾਮ ਦੁਆਰਾ ਕੀਤਾ ਹੋਇਆ ਇਹ ਸਿਮਰਨ ਗੁਰ ਸਿੱਖ ਦੇ ਹਿਰਦੇ ਵਿਚ ਪ੍ਰਭੂ ਪਿਆਰ ਪੈਦਾ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਪਿਆਰ ਬਿਨਾ ਸਾਰੇ ਸਾਧਨ ਵਿਅਰਥ ਹਨ। ਸੰਤ ਰਵਿਦਾਸ ਦਾ ਵਿਚਾਰ ਹੈ ਕਿ ਪਿਆਰ ਦਾ ਖ਼ਜ਼ਾਨਾ ਕੁਰਬਾਨੀ ਬਿਨਾ ਨਹੀਂ ਮਿਲਦਾ ਤੇ ਕੁਰਬਾਨੀ ਦਾ ਚਾਅ ਸਾਧ ਸੰਗਤਿ ਰਾਹੀਂ ਹੀ ਪੈਦਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਇਸ ਲਈ ਗੁਰੂ ਸਿੱਖ ਨੂੰ ਸੰਗਤ ਦੀ ਮਹੱਤਤਾ ਦਾ ਅਹਿਸਾਸ ਕਰਾਉਂਦਾ ਹੋਇਆ ਅਠੇ ਪਹਿਰ ਸੰਗਤ ਵਿਚ ਰਹਿਣ ਦਾ ਨਿਰਦੇਸ਼ਨ ਕਰਦਾ ਹੈ।[216] ਗੁਰੂ ਰਾਮ ਦਾਸ ਸਾਧ ਸੰਗਤ ਨੂੰ ਇਕ ਚਾਟਸਾਲ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ ਜਿੱਥੇ ਸਤਿਗੁਰੂ ਪਾਧਾ ਰੂਪ ਵਿਚ ਗੁਰ ਸਿੱਖਾਂ ਨੂੰ ਹਰੀ ਦੇ ਗੁਣਾਂ ਦਾ ਅਹਿਸਾਸ ਕਰਾਉਂਦਾ ਹੈ।[217] ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਤਾਂ ਕੇਵਲ ਸਾਧ ਸੰਗਤ ਨੂੰ ਹੀ ਇਕੋ ਇਕ ਸੁਖ ਦਾ ਸ੍ਰੋਤ ਮੰਨਦੇ ਹਨ। ਪਰ ਸੰਗਤ ਦੀ ਨਿਸ਼ਾਨੀ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਉੱਥੇ ਕੇਵਲ ਨਾਮ ਦੀ ਹੀ ਵਿਚਾਰ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਜਿਸ ਨਾਲ ਮੁਕਤੀ ਦਾ ਰਾਹ ਖੁਲ੍ਹਦਾ ਹੈ।[218] ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਗੁਰੂ ਦੇ ਉਪਦੇਸ਼, ਸਿਮਰਨ, ਸਾਧ ਸੰਗ ਅਤੇ ਕੀਰਤਨ ਨਾਲ ਬਿਰਹਾ ਦੀ ਉੱਤਪਤੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਵੈਰਾਗ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਗੁਰ ਸਿੱਖ ਮਾਇਆ ਤੋਂ ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਨਹੀਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰ ਸਕਦਾ।[219] ਇਸ ਲਈ ਸਿੱਖ ਦੇ ਮਨ ਵਿਚ ਬਿਰਹਾ ਦੀ ਉੱਤਪਤੀ ਬੜੀ ਲਾਜ਼ਮੀ ਹੈ। ਬਿਰਹਾ ਪ੍ਰਭੂ ਮਿਲਾਪ ਲਈ ਤੜਪ ਅਤੇ ਸੰਸਾਰ ਤੋਂ ਬੇਪਰਵਾਹੀ ਪੈਦਾ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਬਿਰਹਾ ਨੂੰ ਫ਼ਰੀਦ ਨੇ ਸੁਲਤਾਨ ਕਿਹਾ ਹੈ।[220] ਪਰ ਇਹ ਦੈਵੀ ਗੁਣ ਗੁਰ ਸਿੱਖ ਦੀ ਸ਼ਖ਼ਸੀਅਤ ਵਿਚ ਉਨ੍ਹਾਂ ਚਿਰ ਨਹੀਂ ਪ੍ਰਵੇਸ਼ ਕਰ ਸਕਦੇ ਜਿੰਨ੍ਹਾ ਚਿਰ ਉਸ ਦਾ ਮਨ ਉਸ ਦੇ ਕਾਬੂ ਨਾ ਹੋਵੇ।

ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਬਾਣੀ ਅਨੁਸਾਰ ਮਨੁੱਖੀ ਮਨ ਆਪਣੇ ਮੂਲ ਰੂਪ ਵਿਚ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੀ ਜੋਤਿ ਹੈ।[221] ਪਰ ਮਾਇਆ ਦੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਤੋਂ ਉਪਜੀ ਇਸ ਦੀ ਚੰਚਲਤਾ ਇਸ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਅਸਲੇ ਦੀ

---

214. ਬਿਲਾਵਲ, ੩, ੭੬੭
215. ਭੈਰਉ, ੧, ੧੧੨੫
216. *ਸਤ ਸੰਗਤਿ ਮਿਲਿ ਰਹੀਐ ਮਾਧਉ ਜੈਸੇ ਮਧੁਪ ਮਖੀਰਾ ॥* ਆਸਾ ਰਵਿਦਾਸ, ੪੮੬
217. *ਸਤ ਸੰਗਤਿ ਸਤਿਗੁਰ ਚਟਸਾਲ ਹੈ ਜਿਤੁ ਹਰਿ ਗੁਣ ਸਿਖਾ ॥*
ਧਨੁ ਧੰਨੁ ਸੁ ਰਸਨਾ ਧੰਨੁ ਕਰ ਧੰਨੁ ਸੁ ਪਾਧਾ ਸਤਿਗੁਰੂ ਜਿਤੁ ਮਿਲਿ ਹਰਿ ਲੇਖਾ ਲਿਖਾ ॥
ਵਾਰ ਕਾਨੜਾ, ੪.੧੩੧੬
218. *ਜੇ ਲੋੜਹਿ ਸਦਾ ਸੁਖੁ ਭਾਈ ॥ ਸਾਧੂ ਸੰਗਤਿ ਗੁਰਹਿ ਬਤਾਈ ॥*
ਊਹਾ ਜਪੀਐ ਕੇਵਲ ਨਾਮ ॥ ਸਾਧੂ ਸੰਗਤਿ ਪਾਰਗਰਾਮ ॥ ਬਸੰਤ, ਮ: ੫, ੧੧੮੨
219. *ਬਿਨੁ ਬੈਰਾਗ ਨ ਛੂਟਸਿ ਮਾਇਆ ॥* ਗਉੜੀ ਕਬੀਰ, ੩੨੯
220. *ਬਿਰਹਾ ਬਿਰਹਾ ਆਖੀਐ ਬਿਰਹਾ ਤੂ ਸੁਲਤਾਨੁ ॥*
ਫਰੀਦਾ ਜਿਤੁ ਤਨਿ ਬਿਰਹੁ ਨਾ ਊਪਜੈ ਸੋ ਤਨੁ ਜਾਣੁ ਮਸਾਨੁ ॥ ਸਲੋਕ ਫਰੀਦ, ੩੬, ੧੩੭੯
221. *ਮਨ ਤੂੰ ਜੋਤਿ ਸਰੂਪ ਹੈਂ ਆਪਣਾ ਮੂਲੁ ਪਛਾਣ॥* ਆਸਾ, ੩, ੪੫੧

ਪਹਿਚਾਣ ਤੋਂ ਵਾਂਝਿਆਂ ਰਖਦੀ ਹੈ। ਇਹ ਮਨੁੱਖੀ ਸਰੀਰ ਵਿਚ ਵਿਆਪਕ ਇਕ ਅਤਿਅੰਤ ਸੂਖਮ ਸ਼ਕਤੀ ਹੈ। ਵੈਸ਼ੇਸ਼ਕ ਸ਼ਾਸਤਰ ਅਨੁਸਾਰ ਇਸ ਨੂੰ ਸੰਕਲਪ ਵਿਕਲਪ ਰੂਪੀ ਸ਼ਕਤੀ ਕਿਹਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਯੋਗ ਸ਼ਾਸਤਰ ਵਿਚ ਇਸ ਨੂੰ ਚਿਤ ਦੀ ਉਪਾਧੀ ਦਿੱਤੀ ਗਈ ਹੈ। ਬੁੱਧ ਅਤੇ ਜੈਨ ਮਤ ਇਸ ਨੂੰ ਛੇਵੀਂ ਇੰਦਰੀ ਮੰਨਦੇ ਹਨ। ਇਹ ਮਨ ਇੱਛਾਵਾਂ, ਭਾਵਨਾਵਾਂ, ਸੰਕਲਪਾਂ ਅਤੇ ਵਿਕਲਪਾਂ ਦਾ ਕੇਂਦਰ ਹੈ। ਗੁਰਮਿਤ ਵਿਚ ਇਸ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਬੁੱਧੀ, ਚਿਤ ਅਤੇ ਅੰਤਹਕਰਣ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਹੋਈ ਹੈ। ਇਸ ਦੀ ਅਸਥਿਰਤਾ ਤੇ ਚੰਚਲਤਾ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਭਟਕਾਂਦੀ ਹੈ। ਪਰ ਇਹ ਇਕ ਅਥਾਹ ਸ਼ਕਤੀ ਦਾ ਵੀ ਮਾਲਕ ਹੈ ਜਿਸ ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਜਿਤ ਕਰਨਾ ਮਨੁੱਖੀ ਜੀਵਨ ਦੀ ਪਰਮ ਉੱਚ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਹੈ। ਇਸ ਦੇ ਚੰਚਲ ਸੁਭਾ ਬਾਰੇ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਲਿਖਦੇ ਹਨ ਕਿ :

"ਮਨ ਖੁਟਹਰ ਤੇਰਾ ਨਹੀ ਬਿਸਾਸੁ ਤੂ ਮਹਾ ਉਦਮਾਦਾ ॥
ਖਰ ਕਾ ਪੈਖਰੁ ਤਉ ਛੁਟੈ ਜਉ ਊਪਰਿ ਲਾਦਾ ॥[222]

ਪਰ ਇਸ ਨੂੰ ਨਿਯੰਤ੍ਰਿਤ ਕੀਤੇ ਬਿਨਾਂ ਆਤਮ ਸਿੱਧੀ ਅਤੇ ਪਰਮਾਤਮ ਉਪਲਬਧੀ ਅਸੰਭਵ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਇਸ ਨੂੰ ਜਿੱਤਣ ਨਾਲ ਹੀ ਈਸ਼ਵਰ ਦਾ ਮਿਲਾਪ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ।[223] ਇਸ ਦੀ ਨਿਰਮਲਤਾ ਅਤੇ ਇਕਾਗਰਤਾ ਹੀ ਪ੍ਰਭੂ ਦਰਸ਼ਨ ਦੀ ਆਧਾਰ ਸ਼ਿਲਾ ਹੈ।[224] ਇਸੇ ਲਈ ਗੁਰੂ ਰਾਮ ਦਾਸ ਇਸ ਦੀ ਨਿਰੰਤਰ ਭਟਕਣਾ ਨੂੰ ਠਲ ਪਾਉਣ ਲਈ ਇਸ ਨੂੰ ਵਸ ਵਿਚ ਲਿਆਉਣਾ ਅਤਿਅੰਤ ਅਵਸ਼ਕ ਸਮਝਦੇ ਹਨ।[225] ਪਰ ਇਸ ਨੂੰ ਕਾਬੂ ਕਰਨ ਦਾ ਇਕੋ ਇਕ ਤਰੀਕਾ ਗੁਰੂ ਅਤੇ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦਾ ਪ੍ਰਸਾਦ ਹੈ।[226] ਗੁਰੂ ਆਪਣੀ ਕਿਰਪਾ ਅਤੇ ਸ਼ਕਤੀ ਦੁਆਰਾ ਇਸ ਨੂੰ ਇਕਾਗਰ ਕਰ ਦਿੰਦਾ ਹੈ। ਉਸ ਦੇ ਸ਼ਬਦ ਦਾ ਅਭਿਆਸ ਮਨ ਦੀਆਂ ਇੱਛਾਵਾਂ, ਸੰਕਲਪ ਵਿਕਲਪ ਤੇ ਭਟਕਨ ਨੂੰ ਦੂਰ ਕਰਕੇ ਇਸ ਨੂੰ ਅੰਤਰਮੁਖੀ ਬਣਾ ਦਿੰਦਾ ਹੈ ਜਿਸ ਨਾਲ ਜੀਵਨ ਵਿਚ ਅਡੋਲਤਾ ਤੇ ਪਵਿਤਰਤਾ ਆ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਮਨ ਰੂਪੀ ਅਮੋੜ ਹਾਥੀ ਨੂੰ ਮਾਰਨ ਦਾ ਯਤਨ ਤਾਂ ਭਾਵੇਂ ਮਨੁੱਖ ਦੇ ਆਪਣੇ ਮਨ ਨੂੰ ਹੀ ਕਰਨਾ ਪੈਂਦਾ ਹੈ ਪਰ ਗੁਰੂ ਦੀ ਕਿਰਪਾ ਅਤੇ ਉਸ ਦੇ ਸ਼ਬਦ ਰੂਪੀ ਅੰਕੁਸ਼ ਦੀ ਸਹਾਇਤਾ ਬਿਨਾਂ ਕੁਝ ਵੀ ਸੰਭਵ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਦਾ। ਗੁਰੂ ਅਮਰ ਦਾਸ ਇਹ ਵਿਚਾਰ ਆਪਣੀ ਰਚਨਾ ਵਿਚ ਅੰਕਿਤ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਲਿਖਦੇ ਹਨ ਕਿ :

ਮਾਰੂ ਮਾਰਣ ਜੋ ਗਏ ਮਾਰਿ ਨ ਸਕਹਿ ਗਵਾਰ ॥
ਨਾਨਕ ਜੇ ਇਹੁ ਮਾਰੀਐ ਗੁਰ ਸਬਦੀ ਵੀਚਾਰਿ ॥
ਏਹੁ ਮਨੁ ਮਾਰਿਆ ਨਾ ਮਰੈ ਜੇ ਲੋਚੈ ਸਭੁ ਕੋਇ ॥
ਨਾਨਕ ਮਨ ਹੀ ਕਉ ਮਨੁ ਮਾਰਸੀ ਜੇ ਸਤਿਗੁਰੁ ਭੇਟੈ ਸੋਇ ॥[227]

ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਗੁਰੂ ਆਪਣੀ ਪਾਰਸ ਕਲਾ ਨਾਲ ਬਾਹਰ ਮੁਖੀ ਭਟਕਦੇ ਮਨ ਨੂੰ ਸ਼ਾਂਤ ਕਰਕੇ ਅੰਤਰ ਆਤਮਾ ਵਿਚ ਹੀ ਪ੍ਰਭੂ ਦੇ ਦੀਦਾਰ ਕਰਵਾ ਦਿੰਦਾ ਹੈ :

---

222. ਬਿਲਾਵਲ, ੫, ੮੧੫
223. *ਮਨੂਆ ਜੀਤੈ ਹਰਿ ਮਿਲੈ ਤਿਹ ਸੂਰਤਣ ਵੇਸ ॥* ਗਉੜੀ, ੫, ੨੫੬
224. *ਕਬੀਰ ਮਨੁ ਨਿਰਮਲੁ ਭਇਆ ਜੈਸਾ ਗੰਗਾ ਨੀਰੁ ॥*
ਪਾਛੈ ਲਾਗੋ ਹਰਿ ਫਿਰੈ ਕਹਤ ਕਬੀਰ ਕਬੀਰ ॥ ਸਲੋਕ ਕਬੀਰ, ੫੫, ੧੩੬੭
225. *ਵਸਿ ਆਣਿਹੁ ਵੇ ਜਨ ਇਸੁ ਮਨ ਕਉ ਮਨ ਬਾਸੇ ਜਿਉ ਨਿਤ ਭਉਦਿਆ ॥* ਸੂਹੀ ੪, ੭੭੬
226. *ਮਨੁ ਵਸਿ ਆਵੈ ਨਾਨਕਾ ਜੇ ਪੂਰਨ ਕਿਰਪਾ ਹੋਇ ॥* ਗਉੜੀ, ੫, ੨੫੮
227. ਵਾਰ ਮਾਰੂ, ੩, ੧੦੮੯

ਬਾਹਰਿ ਢੂਡਨ ਤੇ ਛੂਟਿ ਪਰੇ ਗੁਰਿ ਘਰ ਹੀ ਮਾਹਿ ਦਿਖਾਇਆ ਥਾ ॥
ਅਨਭਉ ਅਚਰਜ ਰੂਪੁ ਪ੍ਰਭ ਪੇਖਿਆ ਮੇਰਾ ਮਨੁ ਛੋਡਿ ਨ ਕਤਹੂ ਜਾਇਆ ਥਾ ॥[228]

(ਸ) ਗੁਰੂ ਦਾ ਅਮਲੀ ਜੀਵਨ ਸਿੱਖ ਲਈ ਇਕ ਆਦਰਸ਼

ਗੁਰੂ ਨਿਰਾ ਆਪਣੇ ਉਪਦੇਸ਼ ਨਾਲ ਹੀ ਸਿੱਖ ਦਾ ਕਲਿਆਣ ਨਹੀਂ ਕਰਦਾ ਸਗੋਂ ਉਹ ਆਪ ਸਿੱਖਾਂ ਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਨਿਜੀ ਅਤੇ ਅਮਲੀ ਜੀਵਨ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਇਕ ਜੀਉਂਦੀ ਜਾਗਦੀ ਮਿਸਾਲ ਕਾਇਮ ਕਰਕੇ ਵਿਖਾਉਂਦਾ ਹੈ। ਜੋ ਕੁਝ ਉਹ ਉਪਦੇਸ਼ ਕਰਦਾ ਹੈ ਉਸ ਨੂੰ ਪਹਿਲਾਂ ਕਮਾਉਂਦਾ ਹੈ। ਉਸ ਦੇ ਇਸ ਮਹਾਨ ਅਖਲਾਕੀ ਜੀਵਨ ਤੋਂ ਪ੍ਰੇਰਣਾ ਅਤੇ ਪ੍ਰੋਤਸਾਹਨ ਲੈ ਕੇ ਸਿੱਖ ਵੀ ਆਤਮਿਕ ਮੰਡਲਾਂ ਵੱਲ ਅਤੇ ਗੁਰੂ ਆਦਰਸ਼ ਅਨੁਸਾਰ ਪ੍ਰਗਤੀ ਦੀਆਂ ਲੀਹਾਂ ਤੇ ਚਲਣ ਲਈ ਅਗਰਸਰ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਗੁਰੂ ਖ਼ੁਦ ਬੰਦਗੀ, ਪਿਆਰ, ਸੇਵਾ, ਇਨਸਾਨੀਅਤ, ਸਾਂਝੀਵਾਲਤਾ, ਨਿਮਰਤਾ, ਹਮਦਰਦੀ, ਉੱਚ-ਅਖਲਾਕ, ਕਰਨੀ, ਪਰਉਪਕਾਰ, ਤਪ ਅਤੇ ਵੈਰਾਗ ਆਦਿ ਦੈਵੀ ਗੁਣਾਂ ਦੀ ਸਾਕਾਰ ਮੂਰਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਉਸ ਦੇ ਸੰਪਰਕ ਵਿਚ ਆਉਣ ਵਾਲੇ ਸਿੱਖਾਂ ਦੇ ਅੰਦਰ ਵੀ ਸੁੱਤੇ ਸਿੱਧ ਹੀ ਇਨ੍ਹਾਂ ਗੁਣਾਂ ਦਾ ਸੰਚਾਰ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਸੰਪਰਕ ਮਾਤਾ, ਪਿਤਾ, ਸਖਾ, ਬੰਧਪ, ਭਰਾ, ਪਤੀ, ਦੋਸਤ, ਆਦਿ ਪਿਆਰ ਦੇ ਕਈ ਰੂਪਾਂ ਦੁਆਰਾ ਵਿਕਸਿਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਮਾਂ ਤੇ ਪੁੱਤਰ ਪਿਆਰ ਦੇ ਭਾਵ ਨੂੰ ਵਿਅਕਤ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਸਾਹਿਬ ਲਿਖਦੇ ਹਨ ਕਿ ਜਿਵੇਂ ਬੱਚਾ ਦੁੱਧ ਬਿਨਾਂ ਨਹੀਂ ਰਹਿ ਸਕਦਾ ਅਤੇ ਮਾਂ ਹਰ ਘੜੀ ਉਸਦਾ ਆਹਾਰ ਉਸ ਨੂੰ ਪਹੁੰਚਾਣ ਦਾ ਖ਼ਿਆਲ ਰਖਦੀ ਹੈ, ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਗੁਰੂ ਵੀ ਸਿੱਖ ਨੂੰ ਮਾਂ ਬਣ ਕੇ ਪਾਲਦਾ ਹੈ।[229] ਗੁਰੂ ਸਿੱਖ ਦੇ ਮੂੰਹ ਵਿਚ ਪੈਂਦਾ ਵੇਖ ਕੇ ਅਤਿਅੰਤ ਪ੍ਰਸੰਨ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।[230] ਗੁਰੂ ਰਾਮ ਦਾਸ ਮਾਂ ਪੁੱਤਰ ਦੇ ਇਸ ਵਤਸਲ ਪਿਆਰ ਰਾਹੀਂ ਗੁਰੂ-ਸਿੱਖ ਦੀ ਰੂਹਾਨੀ ਏਕਤਾ ਨੂੰ ਪ੍ਰਦਰਸ਼ਿਤ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਲਿਖਦੇ ਹਨ ਕਿ :

ਜਿਉ ਜਨਨੀ ਸੁਤੁ ਜਣਿ ਪਾਲਤੀ ਰਾਖੈ ਨਦਰਿ ਮਝਾਰਿ ॥
ਅੰਤਰਿ ਬਾਹਰਿ ਮੁਖਿ ਦੇ ਗਿਰਾਸੁ ਖਿਨੁ ਖਿਨੁ ਪੋਚਾਰਿ ॥
ਤਿਉ ਸਤਿਗੁਰੁ ਗੁਰਸਿਖ ਰਾਖਤਾ ਹਰਿ ਪ੍ਰੀਤਿ ਪਿਆਰ ॥੧॥
ਮੇਰੇ ਰਾਮ ਹਮ ਬਾਰਿਕ ਹਰਿ ਪ੍ਰਭ ਕੇ ਹੈ ਇਆਣੇ ॥......॥੧॥ਰਹਾਉ॥
ਜੈਸੀ ਗਗਨਿ ਫਿਰੰਤੀ ਊਡਤੀ ਕਪਰੇ ਬਾਗੇ ਵਾਲੀ ॥
ਓਹ ਰਾਖੈ ਚੀਤੁ ਪੀਛੈ ਬਿਚਿ ਬਚਰੇ ਨਿਤ ਹਿਰਦੈ ਸਾਰਿ ਸਮਾਲੀ ॥
ਤਿਉ ਸਤਿਗੁਰ ਸਿਖ ਪ੍ਰੀਤਿ ਹਰਿ ਹਰਿ ਕੀ ਗੁਰੁ ਸਿਖ ਰਖੈ ਜੀਅ ਨਾਲੀ॥[231]

ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸਿੱਖ ਦਾ ਹਿਰਦਾ ਵੀ ਗੁਰੂ ਨੂੰ ਵੇਖ ਕੇ ਪੁੱਤਰ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਪਿਆਰ ਉਛਾਲੇ ਮਾਰਦਾ ਹੈ।[232] ਸਿੱਖ ਦੀ ਸੁਰਤ ਗੁਰੂ ਵਿਚ ਇੰਨੀ ਖੁਭ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਕਿ ਜਿਵੇਂ ਨਿੱਕੇ ਬੱਚੇ ਨੂੰ ਮਾਂ ਦੇ

---

228. ਮਾਰੂ, ੫, ੧੦੦੨
229. ਮਲਾਰ, ੫, ੧੨੬੬
230. ਗਉੜੀ ਗੁਆਰੇਰੀ, ੪, ੧੬੪
231. ਗਉੜੀ, ੪, ੧੬੮
232. (ੳ) *ਗੁਰੁ ਨਾਨਕੁ ਦੇਖਿ ਵਿਗਸੀ ਮੇਰੇ ਪਿਆਰੇ ਜਿਉ ਮਾਤ ਸੁਤੇ ॥* ਆਸਾ, ੪, ੪੫੨
(ਅ) *ਗੁਰਿ ਡਿਠੈ ਗੁਰਿ ਕਾ ਸਿਖੁ ਬਿਗਸੈ ਜਿਉ ਬਾਰਿਕੁ ਦੇਖਿ ਮਹਤਾਰੀ ॥* ਮਲਾਰ, ੪, ੧੨੬੩

ਥਣਾਂ ਤੋਂ ਅਲਗ ਕਰਨ ਨਾਲ ਉਹ ਦੁਖੀ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਗੁਰੂ ਸਿੱਖ ਵੀ ਗੁਰੂ ਧਿਆਨ ਤੋਂ ਟੁੱਟ ਕੇ ਅਤਿਅੰਤ ਦੁਖੀ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।[233] ਗੁਰੂ ਸਿੱਖ ਨੂੰ ਮਿੱਤਰ ਪਿਆਰ ਵੀ ਦਿੰਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਮਿੱਤਰਤਾ ਸਿੱਖ ਨੂੰ ਗੁਰੂ ਵਾਂਗ ਹੀ ਬੇਪਰਵਾਹ ਬਣਾ ਦਿੰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਲੋਕ ਪਰਲੋਕ ਵਿਚ ਸਹਾਈ ਹੁੰਦੀ ਹੈ।[234] ਇਸ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਗੁਰੂ ਸੁਆਮੀ, ਸਜਨ,[235] ਅਤੇ ਦਾਤਾ[236] ਆਦਿ ਰੂਪਾਂ ਵਿਚ ਵੀ ਸਿੱਖ ਨੂੰ ਪਿਆਰ ਬਖਸ਼ਦਾ ਹੋਇਆਂ ਆਪਣੇ ਨਿੱਜੀ ਜੀਵਨ ਨਾਲ ਉਸ ਦੀ ਸਾਂਝ ਪੈਦਾ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਅਦੁੱਤੀ ਸਾਂਝ ਦਾ ਪ੍ਰਦਰਸ਼ਨ ਗੁਰੂ ਰਾਮ ਦਾਸ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਲਿਖਦੇ ਹਨ :

ਜਿਨਾ ਗੁਰੁ ਪਿਆਰਾ ਮਨਿ ਚਿਤਿ ਤਿਨਾ ਭਾਉ ਗੁਰੂ ਦੇਵਾਈਆ
ਗੁਰ ਸਿਖਾ ਇਕੋ ਪਿਆਰੁ ਗੁਰ ਮਿਤਾ ਪੁਤਾ ਭਾਈਆ ॥[237]

ਇਨ੍ਹਾਂ ਵੱਖ ਵੱਖ ਰੂਪਾਂ ਵਿਚੋਂ ਮਿਲਦੇ ਗੁਰੂ ਪਿਆਰ ਦਾ ਸਦਕਾ ਜਿਵੇਂ ਮਾਨਸਰੋਵਰ ਵਿਚੋਂ ਹੰਸ ਮੋਤੀ ਚੁਗਦਾ ਹੈ, ਇਦਾਂ ਹੀ ਗੁਰਸਿੱਖ ਗੁਰੂ ਦੇ ਗੁਣਾਂ ਦਾ ਆਪਣੇ ਜੀਵਨ ਵਿਚ ਸੰਚਾਰ ਕਰਦਾ ਹੋਇਆ, ਨਦੀਆਂ ਦੇ ਸਾਗਰ ਵਿਚ ਪ੍ਰਵੇਸ਼ ਕਰਕੇ ਇਕਰੂਪਤਾ ਗ੍ਰਹਿਣ ਕਰਨ ਵਾਂਗ, ਗੁਰੂ ਨਾਲ ਤਦਰੂਪਤਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਦਾ ਹੈ।

(ਹ) ਗੁਰ-ਦੀਖਿਆ ਰਾਹੀਂ ਸਿੱਖ ਦਾ ਰੂਪਾਂਤਰਣ

ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਬਾਣੀ ਅਨੁਸਾਰ ਗੁਰੂ ਦੀਖਿਆ ਰਾਹੀਂ ਹੀ ਸਿੱਖ ਦਾ ਆਤਮਿਕ ਰੂਪਾਂਤਰਣ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਦੀਖਿਆ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਦੀ ਮਹਿਮਾ ਅਪਰ-ਅਪਾਰ ਦਸੀ ਗਈ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਦੀਖਿਆ ਬਿਨਾ ਗਿਆਨ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਬਿਲਕੁਲ ਹੀ ਅਸੰਭਵ ਹੈ[238] ਅਤੇ ਜਿਸ ਨੂੰ ਪੂਰੇ ਗੁਰੂ ਦੀ ਦੀਖਿਆ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਉਹ ਅਵੱਸ਼ ਹੀ ਸੱਚ ਦੀ ਹੋਂਦ ਦਾ ਅਨੁਭਵ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰ ਲੈਂਦਾ ਹੈ।[239] ਇਸੇ ਲਈ ਗੁਰੂ ਅਮਰਦਾਸ ਆਪਣੇ ਮਨ ਨੂੰ ਸੰਬੋਧਨ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਗੁਰੂ ਦੀਖਿਆ ਨੂੰ ਸੁਨਣ ਲਈ ਪ੍ਰੇਰਦੇ ਹਨ।[240] ਜਿਸ ਹਿਰਦੇ ਵਿਚ ਗੁਰੂ ਦੀਖਿਆ ਦਾ ਪ੍ਰਵੇਸ਼ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਉਸ ਨੂੰ ਭਾਗਸ਼ਾਲੀ ਸਮਝਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।[241] ਇਹ ਗੁਰ ਦੀਖਿਆ ਹੀ ਸਭ ਦੁੱਖਾਂ ਅਤੇ ਕਲੇਸ਼ਾਂ ਦੀ ਨਿਵਿਰਤੀ ਦਾ ਇਕੋ ਇਕ ਸਾਧਨ ਹੈ।[242] ਗੁਰੂ ਦੀਖਿਆ ਦੀ ਮਹਿਮਾਂ ਦਾ ਗਾਇਣ ਕਰਦੇ ਹੋਏ

---

233. *ਜਿਉ ਬਾਰਿਕੁ ਰਸਕਿ ਪਰਿਓ ਥਨਿ ਮਾਤਾ ਥਨਿ ਕਾਢੇ ਬਿਲਲ ਬਿਲੀਐ ॥* ਬਸੰਤ ੪, ੧੧੭੮
234. *ਰਾਮ ਨਾਮੁ ਧਨੁ ਨਿਰਮਲੋ ਜੇ ਦੇਵੈ ਦੇਵਣਹਾਰੁ ॥*
ਆਗੈ ਪੂਛ ਨ ਹੋਵਈ ਜਿਸੁ ਬੇਲੀ ਗੁਰੁ ਕਰਤਾਰੁ ॥ ਸਿਰੀ ਰਾਗ, ੧, ਅਸ਼ਟ, ੬੨
235. ਸੂਹੀ, ੫, ੭੭੬
236. ਸੂਹੀ, ੩, ੭੭੨
237. ਵਾਰ ਸੋਰਠਿ, ੪, ੬੪੮
238. *ਬਿਨੁ ਗੁਰ ਦੀਖਿਆ ਕੈਸੇ ਗਿਆਨੁ ॥* ਭੈਰਉ, ੫, ੧੧੪੦
239. *ਪੂਰੇ ਗੁਰ ਕੀ ਪੂਰੀ ਦੀਖਿਆ ॥*
ਜਿਸੁ ਮਨਿ ਬਸੈ ਤਿਸੁ ਸਾਚੁ ਪਰੀਖਿਆ ॥ ਗਉੜੀ ਸੁਖਮਨੀ, ੫, ੨੯੩
240. ਵਾਰ ਗੂਜਰੀ, ੩, ਮ: ੩, ੫੧੧-੧੨
241. *ਸਾਧੂ ਕੀ ਮਨ ਓਟ ਗਹੁ ਉਕਤਿ ਸਿਆਨਪ ਤਿਆਗੁ ॥*
ਗੁਰਦੀਖਿਆ ਜਿਹ ਮਨਿ ਬਸੈ ਨਾਨਕ ਮਸਤਕਿ ਭਾਗੁ ॥ ਗਉੜੀ ਬਾਵਨ ਅੱਖਰੀ, ਮ: ੫, ੨੬੦
242. *ਪਾਪੜਿਆ ਪਛਾੜਿ ਬਾਣੁ ਸਚਾਵਾ ਸੰਨਿ ਕੈ ॥*
ਗੁਰ ਮੰਤ੍ਰੜਾ ਚਿਤਾਰਿ ਨਾਨਕ ਦੁਖੁ ਨ ਥੀਵਈ ॥ ਵਾਰ ਗੁਜਰੀ, ੫.੫੨੧

ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ ਲਿਖਦੇ ਹਨ ਕਿ ਜਿਸ ਦੇ ਹਿਰਦੇ ਵਿਚ ਗੁਰੂ ਦੀਖਿਆ ਪ੍ਰਵੇਸ਼ ਕਰ ਚੁੱਕੀ ਹੈ, ਉਸ ਦੀ ਸਿੱਖਿਆ ਪਰਮ ਪਦ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਕਰਾਉਣ ਲਈ ਪੂਰਨ ਭਾਂਤ ਸਮਰਥ ਹੈ।[243]

ਗੁਰੂ ਦੀਖਿਆ ਦਾ ਸਰੂਪ : ਹੁਣ ਸੁਆਲ ਇਹ ਹੈ ਕਿ *ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ* ਬਾਣੀ ਵਿਚ ਉਲਿਖਤ ਇਸ ਗੁਰੂ ਦੀਖਿਆ ਦਾ ਸਰੂਪ ਕੀ ਹੈ? ਗੁਰਬਾਣੀ ਦੇ ਅਧਿਐਨ ਤੋਂ ਇਸ ਦੇ ਦੋ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਰੂਪਾਂ ਦਾ ਪਤਾ ਚਲਦਾ ਹੈ—ਗੁਰੂ ਦਾ ਮੰਤਰ ਅਤੇ ਗੁਰੂ ਦਾ ਉਪਦੇਸ਼ ਅਥਵਾ ਸ਼ਬਦ। ਗੁਰੂ ਮੰਤਰ ਤੋਂ ਭਾਵ ਗੁਰੂ ਦੁਆਰਾ ਦਿੱਤਾ ਹੋਇਆ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦਾ ਕੋਈ ਨਾਂ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਇਸੇ ਨੂੰ ਹੀ ਪ੍ਰਭੂ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਦਾ ਸਾਧਨ ਦਸਦੇ ਹਨ।[244] ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਅਨੁਸਾਰ ਵੀ ਪ੍ਰਭੂ ਦਾ ਨਾਂ ਹੀ ਗੁਰਮੰਤਰ ਹੈ।[245] *ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ* ਬਾਣੀ ਦੇ ਵਿਆਖਿਆਕਾਰ ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ ਅਨੁਸਾਰ ਵਾਹਿਗੁਰੂ' ਸ਼ਬਦ ਜੋ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦਾ ਇਕ ਨਾਂ ਹੈ, ਨੂੰ ਹੀ ਗੁਰਮੰਤਰ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ।[246] ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਗੁਰ ਮੰਤਰ ਦੀ ਮਹਾਨਤਾ ਦਸਦੇ ਹੋਏ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ ਕਿ ਇਸ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਮਨੁੱਖ ਪਸ਼ੂਆਂ ਤੋਂ ਵੀ ਭੈੜਾ ਹੈ।[247]

ਗੁਰ-ਦੀਖਿਆ ਦਾ ਦੂਜਾ ਰੂਪ ਗੁਰੂ ਦੀ ਸਿੱਖਿਆ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਦੀ ਸਿੱਖਿਆ ਤੋਂ ਭਾਵ ਗੁਰੂ ਉਪਦੇਸ਼ ਜਾਂ ਗੁਰਬਾਣੀ ਹੈ। *ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ* ਵਿਚ ਕਈ ਸਥਲਾਂ ਤੇ ਗੁਰਬਾਣੀ ਜਾਂ ਗੁਰ ਸ਼ਬਦ ਨੂੰ ਹੀ ਗੁਰ ਮੰਤਰ ਜਾਂ ਨਾਮ ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਹੈ ਅਤੇ ਬਾਰ ਬਾਰ ਇਸ ਨੂੰ ਜਪਣ ਦੀ ਪ੍ਰੇਰਨਾ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ ਜਿਵੇਂ :

ਗੁਰਮੁਖਿ ਬਾਣੀ ਨਾਮੁ ਹੈ ਨਾਮ ਰਿਦੈ ਵਸਾਈ ।।[248]

ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦਾ ਵਿਚਾਰ ਹੈ ਕਿ ਗੁਰੂ ਦੇ ਸ਼ਬਦ ਅਥਵਾ ਉਪਦੇਸ਼ ਨੂੰ ਹੀ ਮੰਤਰ ਸਮਝਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ[249] ਅਤੇ ਉਹ ਇਸੇ ਸ਼ਬਦ ਰੂਪ ਮੰਤਰ ਨੂੰ ਜਪਣ ਤੇ ਜ਼ੋਰ ਵੀ ਦਿੰਦੇ ਹਨ।[250]

ਸੋ *ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ* ਬਾਣੀ ਅਨੁਸਾਰ ਗੁਰਦੀਖਿਆ ਦਾ ਸਰੂਪ ਗੁਰੂ ਸ਼ਬਦ ਦੇ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਵਿਚ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦਾ ਨਾਂ ਜਪਣਾ ਹੈ। *ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ* ਵਿਚ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੇ ਕਈ ਨਾਂ ਦਿੱਤੇ ਹੋਏ ਹਨ ਅਤੇ ਹਰ ਨਾਂ ਹੀ ਗੁਰ-ਦੀਖਿਆ ਦਾ ਅੰਗ ਹੈ। ਪਰ ਇਸ ਦੇ ਨਾਲ ਹੀ ਇਕ ਇਹ ਵੀ ਵਿਚਾਰ ਮੌਜੂਦ ਹੈ ਕਿ *'ਕਿਰਤਮ ਨਾਮ ਕਥੇ ਤੇਰੇ ਜਿਹਬਾ ਸਤਿ ਨਾਮੁ ਤੇਰਾ ਪਰਾ ਪੂਰਬਲਾ'* ਅਨੁਸਾਰ 'ਸਤਿਨਾਮ' ਸ਼ਬਦ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬਾਨ ਵੇਲੇ ਵਧੇਰੇ ਪ੍ਰਚਲਿਤ ਸੀ। ਇਸ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਇਹ ਵੀ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ 'ਵਾਹਿਗੁਰੂ' ਗੁਰ ਮੰਤਰ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਤੋਂ ਹੀ ਪ੍ਰਚਲਿਤ ਹੋਇਆ ਸੀ।[251]

---

243. *ਸਤਿਗੁਰੂ ਸੀਖਿਆ ਦੀਖਿਆ ਹਿਰਦੇ ਪ੍ਰਵੇਸੁ ਜਾਹਿ*
ਤਾਂਕੀ ਸੀਖ ਸੁਨਤ ਪਰਮ ਪਦ ਪਾਵਤੀ ।। ਕਬਿਤ, ਭਾ: ਗੁ : ੮੭
244. *ਮੂਲ ਮੰਤਰ ਹਰਿ ਨਾਮੁ ਰਸਾਇਣੁ ਕਹੁ ਨਾਨਕ ਪੂਰਾ ਪਾਇਆ ।।* ਮਾਰੂ, ਸੋਲਹੇ, ੧, ੧੦੪੦
245. *ਕਾਜਰ ਕੋਠ ਮਹਿ ਭਈ ਨ ਕਾਰੀ ਨਿਰਮਲ ਬਰਨੁ ਬਨਿਓ ਰੀ ।।*
ਮਹਾਂ ਮੰਤ੍ਰੁ ਗੁਰ ਹਿਰਦੈ ਬਸਿਓ, ਅਚਰਜ ਨਾਮੁ ਸੁਨਿਓ ਰੀ ।। ਆਸਾ, ੫, ੩੮੪
246. *ਵਾਹਿਗੁਰੂ ਗੁਰਮੰਤਰ ਹੈ ਜਪਿ ਹਉਮੈ ਖੋਈ ।।*
247. *ਗੁਰ ਮੰਤਰ ਹੀਣਸ੍ਯ ਜੋ ਪ੍ਰਾਣੀ ਧ੍ਰਿਗੰਤ ਜਨਮ ਭ੍ਰਸਟਣਹ ।।*
ਕੂਕਰਹ, ਸੂਕਰਹ, ਗਰਧਭਹ, ਕਾਕਹ, ਸਰਪਨਹ ਤੁਲਿ ਖਲਹ ।। ਸਲੋਕ ਸਹਸ ਕ੍ਰਿਤੀ, ੫, ੧੩੫੬-੫੭
248. ਵਾਰ ਸਾਰੰਗ ੪, ੧੨੩੯
249. *ਗੁਰ ਕੀ ਮੂਰਤਿ ਮਨ ਮਹਿ ਧਿਆਨੁ ।।*
ਗੁਰ ਕੈ ਸਬਦਿ ਮੰਤਰ ਮਨੁ ਮਾਨ ।। ਗੌਂਡ ੫, ੮੬੪
250. *ਗੁਰ ਕਾ ਸਬਦੁ ਜਾਪਿ ਮਨ ਸੁਖਾ ।। ਈਹਾ ਊਹਾ ਤੇਰੋ ਊਜਲ ਮੁਖਾ ।।* ਰਾਮਕਲੀ, ੫, ੮੮੯
251. ਨਾਨਕ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਪਤ੍ਰਿਕਾ, ਜੂਨ ਅੰਕ, 1971 ਡਾ. ਤਾਰਨ ਸਿੰਘ ਦਾ ਲੇਖ

ਆਦਿ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ ਦਸਵੇਂ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਤਕ ਗੁਰੂ ਦੀਖਿਆ ਵਿਚ ਇਹੀ ਬੁਨਿਆਦੀ ਮੰਤਰ ਅਤੇ ਗੁਰੂ ਸ਼ਬਦ ਅਥਵਾ ਗੁਰਬਾਣੀ, ਦੀਖਿਆ ਦੇ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਰੂਪ ਰਹੇ ਹਨ। ਇਸ ਦੇ ਨਾਲ ਨਾਲ ਚਰਨ ਪਹੁਲ ਦੀ ਮਰਿਆਦਾ ਵੀ ਪ੍ਰਚਲਿਤ ਰਹੀ ਹੈ। ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ ਦੀ ਰਚਨਾ ਤੋਂ ਇਸ ਤਥ ਦੀ ਪੁਸ਼ਟੀ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ।[252] *ਗੁਰ ਗ੍ਰੰਥ* ਬਾਣੀ ਵਿਚੋਂ ਵੀ ਕਈ ਉੱਲੇਖ ਮਿਲਦੇ ਹਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚੋਂ ਗੁਰੂਆਂ ਦੇ ਚਰਨਾਮ੍ਰਿਤ ਪੀਣ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਆਉਂਦਾ ਹੈ।[253]

ਸਿੱਖ ਗੁਰੂਆਂ ਵਿਚ ਚਰਨ ਪਾਹੁਲ ਦੀ ਮਰਿਆਦਾ ਭਾਰਤੀ ਗੁਰ ਮਰਿਆਦਾ ਦੀ ਸੰਸਕਾਰਕ ਪਿਰਤ ਕਾਰਣ ਹੀ ਪ੍ਰਚਲਿਤ ਹੋਈ ਪ੍ਰਤੀਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਉਂਵ ਗੁਰਮਤਿ ਵਿਚ ਗੁਰੂ ਦੀ ਸਿੱਖਿਆ ਹੀ ਗੁਰੂ ਦੀਖਿਆ ਹੈ। ਕੰਨਾਂ ਵਿਚ ਮੰਤਰ ਫੂਕਣ ਆਦਿ ਦਾ ਇਸ ਵਿਚ ਵਿਧਾਨ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਸਿੱਖ ਨੂੰ ਦੀਖਿਆ ਦੇਣ ਵੇਲੇ ਕੇਵਲ ਗੁਰਬਾਣੀ ਦੀ ਅਗਵਾਈ ਵਿਚ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦਾ ਨਾਂ ਜਪਣ ਅਥਵਾ ਸਿਮਰਨ ਕਰਨ ਦਾ ਹੀ ਉਪਦੇਸ਼ ਦਿੰਦਾ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਵੇਲੇ ਦੀਖਿਆ ਦੀ ਇਹ ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਆ ਖੰਡੇ ਦੀ ਪਾਹੁਲ ਵਿਚ ਬਦਲ ਗਈ ਸੀ ਪਰ ਇੱਥੇ ਵੀ ਮੁੱਢਲੀ ਪਰੰਪਰਾ ਭੰਗ ਨਹੀਂ ਹੋਈ। ਗੁਰ ਮੰਤਰ ਅਤੇ ਗੁਰਬਾਣੀ ਅਭਿਆਸ ਅਤੇ ਮੁਢਲੇ ਸਿੱਧਾਂਤ ਉਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹੀ ਕਾਇਮ ਰਹੇ ਹਨ। ਕੇਵਲ ਗੁਰ-ਦੀਖਿਆ ਦੀ ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਆ ਨੂੰ ਵਿਅਕਤੀਗਤ ਪੱਧਰ ਤੋਂ ਜਨਤਕ ਪੱਧਰ ਤਕ ਲਿਜਾਣ ਲਈ ਗੁਰ-ਦੀਖਿਆ ਦਾ ਅਧਿਕਾਰ ਪੰਜਾਂ ਪਿਆਰਿਆਂ ਨੂੰ ਦੇ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ, ਇਹ ਪੰਜ ਪਿਆਰੇ ਗੁਰੂ ਦਾ ਹੀ ਰੂਪ ਮੰਨੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਜ਼ਬਾਨ ਤੋਂ ਸੁਣਿਆ ਹੋਇਆ ਸ਼ਬਦ ਅਤੇ ਗੁਰਮੰਤਰ, ਸਿੱਖ ਦੇ ਹਿਰਦੇ ਨੂੰ ਸੁਭਾਵਿਕ ਹੀ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਕਰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਉਸ ਦੇ ਜੀਵਨ ਵਿਚ ਅਸਚਜ ਜਨਕ ਪਰਿਵਰਤਨ ਲਿਆ ਦਿੰਦਾ ਹੈ।

(ਕ) ਗੁਰੂ ਦੀ ਕਿਰਪਾ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਦੁਆਰਾ ਸਿੱਖ ਦਾ ਰੂਪਾਂਤਰਣ

ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਬਾਣੀ ਅਨੁਸਾਰ ਗੁਰੂ ਆਪਣੀ ਕਿਰਪਾ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਨਾਲ ਵੀ ਸਿੱਖ ਦੇ ਜੀਵਨ ਨੂੰ ਪਲਟ ਦਿੰਦਾ ਹੈ। ਵਾਸਤਵ ਵਿਚ ਗੁਰੂ ਕਿਰਪਾ ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਦਾ ਉਦੇਸ਼ *ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ* ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਦਾ ਕੇਂਦਰੀ ਬਿੰਦੂ ਹੈ। ਜਿਸ ਸਿੱਖ ਉੱਤੇ ਗੁਰੂ ਬਹੁਤ ਪ੍ਰਸੰਨ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਉਸ ਵੱਲ ਕੇਵਲ ਆਪਣੀ ਮਿਹਰ ਦੀ ਨਜ਼ਰ ਕਰਕੇ ਹੀ ਉਸ ਦੇ ਕਪਾਟ ਖੋਲ੍ਹ ਦਿੰਦਾ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਕਿਰਪਾ ਦੇ ਚਮਤਕਾਰਾਂ ਨੂੰ ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਚ ਵਿਸਤਾਰ ਸਹਿਤ ਵਿਅਕਤ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ।[254] ਗੁਰੂ ਵਿਚ ਅਲੌਕਿਕ ਦਿੱਬ ਸ਼ਕਤੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਜਿਸ ਨਾਲ ਉਹ ਪੱਥਰਾਂ ਨੂੰ ਵੀ ਮੋਮ ਬਣਾ ਦਿੰਦਾ ਹੈ। ਇਸੇ ਲਈ ਗੁਰੂ ਨੂੰ ਨਿਰਾ ਮਨੁੱਖ ਹੀ ਨਹੀਂ ਸਗੋਂ ਨਿਰੰਜਨ ਸਰੂਪ ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਹੈ।[255] ਗੁਰੂ ਸਿੱਖ ਦੇ

---

252. *ਸੁਣੀ ਪੁਕਾਰਿ ਦਾਤਾਰ ਪ੍ਰਭੁ ਗੁਰੁ ਨਾਨਕ ਜਗ ਮਾਹਿ ਪਠਾਇਆ ॥*
ਚਰਨ ਧੋਇ ਰਹਿਰਾਸ ਕਰਿ ਚਰਣਾਮ੍ਰਿਤ ਸਿਖਾਂ ਪੀਲਾਇਆ ॥ ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ, ਵਾਰ ੧, ਪਉੜੀ, ੨੩
253. *ਗੁਰ ਕੇ ਚਰਣ ਧੋਇ ਧੋਇ ਪੀਵਾ ॥* ਗਉੜੀ ੫, ੨੩੯
254. ਆਸਾ, ੧, ੩੫੪; ਵਾਰ ਮਲਾਰ, ੧, ੧੨੮੫; ਮਾਝ, ੩, ੧੨੩; ਮਾਝ, ੩, ੧੨੪; ਆਸਾ, ੧, ੩੫੨; ਗੁਜਰੀ, ੩, ੪੯੭; ਸੂਹੀ, ੫, ੭੪੪; ਸੂਹੀ, ੭੩੪; ਆਸਾ, ੪, ੮੭; ਗੁਜਰੀ, ੧, ੪੮੯; ਕਾਨੜਾ, ੫, ੧੩੦੪; ਮਲਾਰ, ੩, ੧੨੬੧; ਸਿਰੀ, ੫, ੭੩: ਆਸਾ ਕਬੀਰ, ੪੮੦-੮੧; ਸਿਰੀ, ੫, ੮੦; ਰਾਮਕਲੀ, ੩,੯੧੮; ਗੌਂਡ, ੫, ੮੬੨; ਗੌਂਡ ਕਬੀਰ, ੮੭੧; ਸਿਰੀ, ੫, ੮੦; ਰਾਮਕਲੀ, ੫, ੯੧੪; ਰਾਮਕਲੀ, ੧, ੯੪੫; ਕਾਨੜਾ, ੫, ੧੨੯੯: ਆਸਾ, ਰਵਿਦਾਸ, ੪੮੭; ਸਿਰੀ, ੫,੭੪; ਸਿਰੀ, ੧, ੫੬; ਮਾਝ, ੩, ੧੧੨; ਗੁਜਰੀ, ੩, ੪੯੧; ਗਉ : ੩, ੯੨੨; ਆਸਾ, ੧,੩੫੦
255. ਰਾਮਕਲੀ, ੫, ੮੯੫

ਸਿਰ, ਪਿੱਠ ਜਾਂ ਮੱਥੇ ਤੇ ਹੱਥ ਰਖ ਕੇ ਵੀ ਸਿੱਖ ਨੂੰ ਅਥਾਹ ਆਤਮਿਕ ਬਲ ਅਤੇ ਦਿੱਬ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਬਖਸ਼ ਦਿੰਦਾ ਹੈ।[256]

ਗੁਰੂ ਦੀ ਕਿਰਪਾ ਅਮਿਟ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਉਸ ਨੂੰ ਕੋਈ ਵੰਗਾਰ ਨਹੀਂ ਸਕਦਾ।[257] ਪਰ ਗੁਰੂ ਪ੍ਰਸਾਦ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਦਾ ਵੱਡਾ ਰਾਜ਼ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਭਾਵੇਂ ਗੁਰੂ ਧੀਰਜ ਦੇ ਜਾਂ ਧੱਕੇ, ਉਸ ਦਾ ਦਰ ਨਹੀਂ ਛੱਡਣਾ ਚਾਹੀਦਾ। ਸੰਤ ਕਬੀਰ ਜੀ ਦੇ ਵਿਚਾਰ ਵਿਚ ਨਾਂਹ ਹੁੰਦੀ ਵੇਖ ਕੇ ਦਰ ਨਾ ਛੱਡਣਾ ਹੀ ਪਰਮ ਸਿਆਣਪ ਹੈ।[258] ਇਸ ਲਈ ਢੀਠ ਬਣ ਕੇ ਹੀ ਉਸ ਦੀ ਕਿਰਪਾ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਹੋ ਸਕਦੀ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਸਾਹਿਬ ਇਸ ਸੱਚਾਈ ਨੂੰ ਪ੍ਰਗਟ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਲਿਖਦੇ ਹਨ :

ਪਾਵਉ ਦਾਨੁ ਢੀਠੁ ਹੋਇ ਮਾਗਉ ਮੁਖਿ ਲਾਗੈ ਸੰਤ ਰੇਨਾਰੇ ॥
ਜਨ ਨਾਨਕ ਕਉ ਗੁਰਿ ਕਿਰਪਾ ਧਾਰੀ ਪ੍ਰਭਿ ਹਾਥ ਦੇਇ ਨਿਸਤਾਰੇ ॥[259]

ਗੁਰ ਪ੍ਰਸਾਦ ਤੋਂ ਬਹੁ ਪੱਖੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀਆਂ ਦਾ ਵਰਣਨ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ ਕਿ ਗੁਰੂ ਦੀ ਕਿਰਪਾ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਤੋਂ ਲੋਕ ਅਤੇ ਪ੍ਰਲੋਕ ਦੀਆਂ ਸਭ ਮਨ ਇਛਿਤ ਵਸਤਾਂ ਮਿਲ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ ਤੇ ਮਨੁੱਖ ਜਨਮ ਮਰਨ ਦੇ ਗੇੜ ਵਿਚੋਂ ਨਿਕਲ ਕੇ ਭਰਮਾਂ ਨੂੰ ਕਟਦਾ ਹੋਇਆ ਤੇ ਘਟ ਘਟ ਵਿਚ ਉਸ ਪਰਮ ਸੱਤਾ ਨੂੰ ਮਹਿਸੂਸਦਾ ਆਪਣੇ ਜੀਵਨ ਲਕਸ਼ ਦੀ ਚਰਮ ਸੀਮਾ ਤੇ ਪੁੱਜ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਆਪ ਲਿਖਦੇ ਹਨ :

ਦੋਵੈ ਥਾਵ ਰਖੇ ਗੁਰ ਸੂਰੇ ॥
ਹਲਤ ਪਲਤ ਪਾਰਬ੍ਰਹਮਿ ਸਵਾਰੇ ਕਾਰਜ ਹੋਏ ਸਗਲੇ ਪੂਰੇ ॥੧॥ ਰਹਾਉ॥
ਹਰਿ ਹਰਿ ਨਾਮੁ ਜਪਤ ਸੁਖ ਸਹਜੇ ਮਜਨੁ ਹੋਵਤ ਸਾਧੂ ਧੂਰੇ ॥
ਆਵਣ ਜਾਣ ਰਹੇ ਥਿਤਿ ਪਾਈ ਜਨਮ ਮਰਣ ਕੇ ਮਿਟੇ ਬਿਸੂਰੇ ॥੧॥
ਭ੍ਰਮ ਭੈ ਤਰੇ ਛੁਟੇ ਭੈ ਜਮ ਕੇ ਘਟਿ ਘਟਿ ਏਕੁ ਰਹਿਆ ਭਰਪੂਰੇ ॥
ਨਾਨਕ ਸਰਣਿ ਪਰਿਓ ਦੁਖ ਭੰਜਨ ਅੰਤਰਿ ਬਾਹਰਿ ਪੇਖਿ ਹਜੂਰੇ ॥[260]

ਸਾਰਾਂਸ਼ ਵਿਚ ਇਹ ਕਿਹਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ਕਿ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਬਾਣੀ ਅਨੁਸਾਰ ਪਰਮਾਰਥ ਮਾਰਗ ਦਾ ਕੋਈ ਪੜਾ ਗੁਰੂ ਕਿਰਪਾ ਬਿਨਾਂ ਤਹਿ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਦਾ। ਹਰ ਪਗ ਉੱਤੇ ਉਸ ਦੀ ਬਖਸ਼ਿਸ਼ ਦੀ ਲੋੜ ਪੈਂਦੀ ਹੈ ਤੇ ਇਸ ਲਈ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਵਿਚ ਵਾਰ ਵਾਰ ਇਸ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਲਈ ਪ੍ਰਾਰਥਨਾਵਾਂ ਕੀਤੀਆਂ ਗਈਆਂ ਹਨ :

ਪਾਵ ਜੁਲਾਈ ਪੰਧ ਤਉ ਨੈਣੀ ਦਰਸੁ ਦਿਖਾਲਿ ॥
ਸ੍ਰਵਣੀ ਸੁਣੀ ਕਹਾਣੀਆ ਜੇ ਗੁਰੁ ਥੀਵੈ ਕਿਰਪਾਲਿ ॥[261]

---

256. (ੳ) *ਨਿਹਤੇ ਪੰਜਿ ਜੁਆਨ ਮੈ ਗੁਰਿ ਥਾਪੀ ਦਿੱਤੀ ਕੰਡਿ ਜੀਉ ॥* ਸਿਰੀ ਰਾਗ ੫,੭੪
(ਅ) *ਸਮਰਥ ਗੁਰੂ ਸਿਰਿ ਹਥੁ ਧਰ੍ਯਉ ॥* ਸਵਈਏ ਮਹਲੇ ਚਉਥੇ ਕੇ, ੧੪੦੦
(ੲ) *ਚਤੁਰ ਦਿਸਾ ਕੀਨੋ ਬਲੁ ਅਪਨਾ ਸਿਰ ਊਪਰਿ ਕਰੁ ਧਾਰਿਓ ॥* ਧਨਾਸਰੀ, ੫, ੬੮੧
(ਸ) *ਮੇਰੈ ਹੀਅਰੈ ਰਤਨੁ ਨਾਮੁ ਹਰਿ ਬਸਿਆ ਗੁਰਿ ਹਾਥੁ ਧਰਿਓ ਮੇਰੈ ਮਾਥਾ ॥* ਜੈਤਸਰੀ, ੪, ੬੯੬
257. *ਜੋ ਤੇਰੈ ਰੰਗਿ ਰਾਤੇ ਸੁਆਮੀ ਤਿਨ੍ ਕਾ ਜਨਮ ਮਰਣ ਦੁਖੁ ਨਾਸਾ ॥*
ਤੇਰੀ ਬਖਸ ਨ ਮੇਟੈ ਕੋਈ ਸਤਿਗੁਰ ਕਾ ਦਿਲਾਸਾ ॥ ਸੂਹੀ, ੫, ੭੪੯-੫੦
258. *ਨਾਹੀ ਦੇਖਿ ਨ ਭਾਜੀਐ ਪਰਮ ਸਿਆਨਪ ਏਹਿ ॥* ਗਉੜੀ ਕਬੀਰ, ੩੪੦
259. ਸੂਹੀ, ੫, ੭੩੮
260. ਬਿਲਾਵਲ, ੫,੮੨੫-੨੬
261. ਰਾਗ ਸੂਹੀ, ੫,੭੬੧

ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਾਧਨਾ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਗੁਰੂ, ਸਿੱਖ ਨੂੰ ਸੇਵਾ,[262] ਕੀਰਤਨ,[263] ਅਰਦਾਸ,[264] ਉੱਚ ਅਖਲਾਕ,[265] ਆਗਿਆ ਦਾ ਪਾਲਣ,[266] ਨਿਮਰਤਾ,[267] ਅਤੇ ਪਰਉਪਕਾਰੀ ਜੀਵਨ ਦੀ ਜਾਚ ਸਿਖਾਉਂਦਾ ਹੋਇਆ ਉਸ ਨੂੰ ਆਪਣਾ ਹੀ ਰੂਪ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਕੇ ਮਨੁੱਖ ਤੋਂ ਪਰਮ ਮਨੁੱਖ ਅਥਵਾ ਸਿੱਖ ਤੋਂ ਗੁਰੂ ਦੀ ਪਦਵੀ ਤਕ ਪਹੁੰਚਾ ਦਿੰਦਾ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਰਾਮ ਦਾਸ ਇਸ ਇਕਰੂਪਤਾ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਲਿਖਦੇ ਹਨ :

"*ਗੁਰੂ ਸਿਖੁ ਸਿਖੁ ਗੁਰੂ ਹੈ ਏਕੋ ਗੁਰ ਉਪਦੇਸੁ ਚਲਾਏ*"[268]

ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸਿੱਖ, ਗੁਰੂ ਅਤੇ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੀ ਪੂਰਨ ਤਦਰੂਪਤਾ ਹੀ ਗੁਰੂ-ਸਿੱਖ ਦੇ ਮਿਲਾਪ ਦਾ ਪਰਮ ਲਕਸ਼ ਹੈ ਅਤੇ ਇਹੀ ਸਚੇ ਗਿਆਨ ਦੀ ਸਥਿਤੀ ਹੈ।

ਗੁਰੂ ਕਾਰਜਾਂ ਦੀ ਕਲਾਤਮਕ ਅਭਿਵਿਅਕਤੀ

ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ-ਬਾਣੀ ਵਿਚ ਗੁਰੂ ਦੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਮਹਾਨ ਕਾਰਜਾਂ ਦੀ ਕਈ ਰੂਪਕਾਂ ਨਾਲ ਵਿਆਖਿਆ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ। ਬੋਹਿਥ, ਸਰੋਵਰ, ਪਾਰਜਾਤ, ਸੰਤੋਖ ਰੁਖ, ਸੰਤੋਖ ਸਰ, ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ, ਸਰੋਵਰ, ਸਾਗਰ, ਵੈਦ, ਪਰਮਲ, ਦਰਿਆ, ਖੇਵਟ, ਸਮੁੰਦਰ, ਹਿਵੈ ਘਰ ਦੀਪਕ, ਸੂਰਮਾ, ਦਾਤਾ, ਸ਼ਾਹ, ਨਾਗਾਰਚੀ, ਪਾਰਸ, ਬੇੜੀ, ਤੁਲਹਾ, ਅੰਕੁਸ਼, ਪਾਧਾ, ਪਵਣ, ਬਾਜਾਰੀ, ਚੰਦਰਮਾ, ਸਰਾਫ਼, ਬਸੀਠ, ਕੁੰਜੀ, ਮਾਤਾ, ਪਿਤਾ, ਮਿੱਤਰ, ਦਾਤਾ ਆਦਿ ਕਈ ਅਲੰਕਾਰਾਂ ਨਾਲ ਗੁਰੂ ਦੀ ਸਮਰਥਾ ਅਤੇ ਕਾਰਜਾਂ ਦਾ ਵਿਰਾਟ ਪ੍ਰਦਰਸ਼ਨ ਕੀਤਾ ਗਿਆ।[269]

ਸਿੱਖ ਦੇ ਗੁਰੂ ਪ੍ਰਤੀ ਕਾਰਜ

ਇਹ ਠੀਕ ਹੈ ਕਿ ਗੁਰੂ ਉਪਰੋਕਤ ਕਈਆਂ ਵਿਧੀਆਂ ਅਤੇ ਸਾਧਨਾ ਦੁਆਰਾ ਸਿੱਖ ਨੂੰ

---

262. *ਅਨਿਕ ਭਾਤਿ ਕਰਿ ਸੇਵਾ ਕਰੀਐ ॥ ਜੀਉ ਪ੍ਰਾਨ ਧਨੁ ਆਗੈ ਧਰੀਐ ॥*
ਪਾਨੀ ਪਖਾ ਕਰਉ ਤਜਿ ਅਭਿਮਾਨੁ ॥ ਅਨਿਕ ਬਾਰ ਜਾਈਐ ਕੁਰਬਾਨ ॥ ਆਸਾ, ੫,੩੯੧
263. *ਜੈਸੋ ਗੁਰਿ ਉਪਦੇਸਿਆ ਮੈ ਤੈਸੋ ਕਹਿਆ ਪੁਕਾਰਿ ॥*
ਨਾਨਕੁ ਕਹੈ ਸੁਨਿ ਰੇ ਮਨਾ ਕਰਿ ਕੀਰਤਨੁ ਹੋਇ ਉਧਾਰੁ ॥ ਗਉੜੀ, ੫, ੨੧੪
264. *ਜੀਅ ਕੀ ਬਿਰਥਾ ਹੋਇ, ਸੁ ਗੁਰ ਪਹਿ ਅਰਦਾਸਿ ਕਰਿ ॥*
ਛੋਡਿ ਸਿਆਣਪ ਸਗਲ, ਮਨੁ ਤਨੁ ਅਰਪਿ ਧਰਿ ॥ ਵਾਰ ਗੁਜਰੀ, ੫,੫੧੯
265. *ਸਚਹੁ ਓਰੈ ਸਭੁ ਕੋ ਉਪਰਿ ਸਚੁ ਆਚਾਰੁ ॥* ਸਿਰੀ ਰਾਗ, ੧, ੬੨
266. *ਸਤਿਗੁਰ ਕੀ ਬਾਣੀ ਸਤਿ ਸਤਿ ਕਰਿ ਜਾਣਹੁ ਗੁਰਸਿਖਹੁ ਹਰਿ ਕਰਤਾ ਆਪਿ ਮੁਹਹੁ ਕਢਾਏ ॥*
ਵਾਰ ਗਉੜੀ, ੪,੩੦੮
267. *ਰੋਸੁ ਨ ਕਾਹੂ ਸੰਗ ਕਰਹੁ, ਆਪਨ ਆਪੁ ਬੀਚਾਰਿ ॥*
ਹੋਇ ਨਿਮਾਨਾ ਜਗ ਰਹਹੁ, ਨਾਨਕ ਨਦਰੀ ਪਾਰਿ ॥ ਗਉੜੀ ੫, ਪੰਨਾ ੨੫੯
268. ਆਸਾ, ੪,੪੪੪
269. ਮਾਰੂ, ੧, ੧੦੦੯; ਆਸਾ, ੧, ੪੩੭, ਵਾਰ ਰਾਮਕਲੀ, ੫, ੯੬੦; ਸਿਰੀ ਰਾਗ, ੫, ੫੨; ਬਿਲਾਵਲ, ੪, ੭੯੯; ੪, ੧੬੯; ਮਾਰੂ, ੧, ੧੦੧੨; ਵਾਰ ਰਾਮਕਲੀ, ੫, ੯੬੦; ਆਸਾ, ੧, ੪੩੭; ਮਾਰੂ, ੩, ੧੦੧੬; ਪ੍ਰਭਾਤੀ, ੧,੧੩੨੯; ਬਿਲਾਵਲ, ੪, ੭੯੯; ਵਾਰ ਮਾਝ, ੧,੧੫੦; ਵਾਰ ਮਾਝ ੧; ਮ: ੧, ੧੩੭; ਵਾਰ ਮਾਝ ੧, ਮ: ੧,੧੩੭ : ਰਾਮਕਲੀ, ੧, ੯੩੦; ਵਾਰ ਮਾਝ, ੧, ਮ: ੧, ੧੩੭; ਆਸਾ, ੪, ੪੪੯; ਵਾਰ ਮਾਝ, ੧, ੧੪੨; ਆਸਾ, ੧, ੪੨੧; ਮਾਰੂ ੧, ੧੦੪੦; ਕਾਨੜਾ, ੪, ੧੩੧੧; ਰਾਮਕਲੀ, ੧, ੯੩੮, ਵਾਰ ਮਾਝ, ੧, ੧੪੬; ਸਿਰੀ, ੧, ੬੨; ਗੋਂਡ ੪, ੮੬੧; ਵਾਰ ਰਾਮਕਲੀ, ੫, ੯੬੦; ਵਾਰ ਰਾਮਕਲੀ, ੫, ੯੫੭; ਵਾਰ ਸਾਰੰਗ, ੪, ਮ: ੨, ੧੨੩੭; ਗਉੜੀ, ੫, ੨੫੦; ਆਸਾ, ੪, ੪੫੦; ਵਾਰ ਵਡਹੰਸ, ੪, ੫੯੪; ਮਾਰੂ, ੧, ੧੦੧੦

ਪੂਰਨਤਾ ਤਕ ਪਹੁੰਚਾਉਣ ਦੀ ਪ੍ਰਬਲ ਇੱਛਾ ਰਖਦਾ ਹੈ ਪਰ ਇਸ ਦੇ ਨਾਲ ਹੀ *ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ* ਬਾਣੀ ਦੇ ਅਧਿਐਨ ਤੋਂ ਇਹ ਵੀ ਪਤਾ ਚਲਦਾ ਹੈ ਕਿ ਸਿੱਖ ਦੇ ਵੀ ਗੁਰੂ ਪ੍ਰਤਿ ਕੁਝ ਫ਼ਰਜ਼ ਹੁੰਦੇ ਹਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਨਿਭਾਏ ਬਿਨਾਂ ਉਹ ਗੁਰੂ ਪਾਸੋਂ ਯੋਗ ਅਗਵਾਈ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਵਿਚ ਕਦੇ ਵੀ ਸਫ਼ਲ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਦਾ। ਗੁਰੂ ਹਿਰਦੇ ਦੀ ਪ੍ਰਸੰਨਤਾ ਲਈ ਸਿੱਖ ਵਿਚ ਗੁਰੂ ਪ੍ਰਤਿ ਅਪਾਰ ਸ਼ਰਧਾ, ਅਨਿਨ ਭਗਤੀ ਅਤੇ ਦ੍ਰਿੜ੍ਹ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਅਤਿਅੰਤ ਆਵੱਸ਼ਕ ਹਨ। *ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ* ਵਿਚ ਇਸ ਸ਼ਰਧਾ ਦੇ ਅਨੂਪਮ, ਸੁੰਦਰ ਅਤੇ ਸੁਹਜਮਈ ਉੱਲੇਖ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੁੰਦੇ ਹਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਅਧਿਐਨ ਕਰਨਾ ਇੱਥੇ ਅਪ੍ਰਸੰਗਿਕ ਨਹੀਂ ਹੋਏਗਾ।

ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਵਿਚ ਗੁਰੂ ਪ੍ਰਤਿ ਅਟੁੱਟ ਵਿਸ਼ਵਾਸ, ਅਸੀਮ ਸਤਿਕਾਰ, ਉਸ ਉਤੋਂ ਕੁਰਬਾਨ ਹੋ ਜਾਣ ਦੀ ਪ੍ਰਬਲ ਤੜਪ, ਆਪਣੀ ਚਰਮ ਸੀਮਾ ਨੂੰ ਛੁੰਹਦੇ ਪ੍ਰਤੀਤ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਸਿੱਖ ਆਪਣਾ ਸਿਰ ਵੀ ਗੁਰੂ ਚਰਣਾਂ ਵਿਚ ਭੇਟ ਕਰ ਦੇਣਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਉਸ ਦੇ ਬਚਨਾਂ ਤੋਂ ਵਿਕ ਜਾਣ ਤਕ ਲਈ ਵੀ ਤਤਪਰ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ।[270] ਉਸ ਦੀ ਚਰਨ ਧੂੜ ਲਈ ਵਿਲਕਦਾ ਹੈ।[271] ਅਤੇ ਉਸ ਦੇ ਧਿਆਨ ਵਿਚ ਮਗਨ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਦੇ ਪਿਆਰ ਗੁਧੇ ਬਚਨਾ ਨਾਲ ਮੁਗਧ ਹੋਏ ਗੁਰਸਿੱਖ ਨੂੰ ਕਈ ਵਾਰੀ ਸਰੀਰਕ ਸੁੱਧ ਬੁੱਧ ਵੀ ਨਹੀਂ ਰਹਿੰਦੀ।[272] ਇਸ ਪਿਆਰ ਅਤੇ ਸ਼ਰਧਾ ਦੇ ਅਧੀਨ ਹੀ ਸਿੱਖ ਗੁਰੂ ਦੇ ਚਰਨ ਧੋਂਦਾ,[273] ਉਸ ਦੀ ਪ੍ਰਸੰਨਤਾ ਲਈ ਉਸ ਦੇ ਤਰਲੇ ਕਰਦਾ,[274] ਗੁਰੂ ਪਿਆਰ ਦੇ ਰਸਤੇ ਵਿਚ ਹਰ ਵੱਡੀ ਤੋਂ ਵੱਡੀ ਔਕੜ ਨੂੰ ਦੂਰ ਕਰਕੇ ਗੁਰੂ ਮਿਲਾਪ ਨਾਲ ਖਿੜ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।[275] ਗੁਰੂ ਦੇ ਭਾਣੇ ਨੂੰ ਮਿੱਠਾ ਕਰਕੇ ਮੰਨਣਾ,[276] ਉਸ ਦੇ ਪੈਰ ਨੂੰ ਚੱਟੀ ਜਾਣਾ,[277] ਦੀਦਾਰ ਲਈ ਤੜਪਨਾ,[278] ਸ਼ੁਕਰਾਨੇ ਵਿਚ ਜੁੜਨਾ,[279] ਉਸ ਤੋਂ ਸਦ ਸਦ ਕੁਰਬਾਨ ਜਾਣਾ [280] ਤੇ ਅਖੀਰ ਪਵਿੱਤਰਤਾ ਦੀ ਮੂਰਤ ਬਨਣ ਲਈ ਗੁਰੂ ਵਿਚ ਲੀਨ ਰਹਿਣਾ[281] ਆਦਿ ਉੱਲੇਖ ਗੁਰੂ ਸਿੱਖ ਦੀ ਗੁਰੂ ਪ੍ਰਤਿ ਅਥਾਹ ਸ਼ਰਧਾਂ ਤੇ ਪਿਆਰ ਦੇ ਹੀ ਸੂਚਕ ਹਨ। ਸ਼ਰਧਾ ਤੋਂ ਉਪਜਿਆ ਰਸ ਸਿੱਖ ਨੂੰ ਆਤਮਿਕ ਅਨੰਦ ਵਿਚ ਲੀਨ ਕਰ ਲੈਂਦਾ ਹੈ।[282] ਗੁਰੂ ਪ੍ਰਤਿ ਇਸ ਸ਼ਰਧਾ ਭਗਤੀ ਦੇ *ਆਦਿ ਗ੍ਰੰਥ* ਵਿਚ ਹੋਰ ਵੀ ਕਈ ਉੱਲੇਖ ਮਿਲਦੇ ਹਨ।[283] ਗੁਰੂ ਅੰਗਦ ਦੇਵ ਜੀ ਤਾਂ ਇਥੋਂ ਤਕ

---

270. ਮਾਲੀ ਗਉੜਾ, ੪, ੯੮੬
271. ਨਟ ਨਾਰਾਇਨ, ੪, ੯੭੭
272. ਸੂਹੀ, ੪, ੭੭੬
273. ਕੇਦਾਰਾ, ੪, ੧੧੧੮
274. ਸਿਰੀ ਰਾਗ, ੫,੭੩
275. ਸੂਹੀ, ੪, ੭੫੮
276. *ਜੋ ਗੁਰੁ ਕਹੈ ਸੋਈ ਭਲ ਮੀਠਾ ਮਨ ਕੀ ਮਤਿ ਤਿਆਗਿ ॥* ਪ੍ਰਭਾਤੀ, ੫, ੧੩੩੯
277. *ਸਤਿਗੁਰ ਚਾਟਉ ਪਗ ਚਾਟ ॥* ਕਾਨੜਾ, ੪, ੧੨੯੭
278. *ਮੇਰਾ ਮਨੁ ਲੋਚੈ ਗੁਰਦਰਸਨ ਤਾਈ ॥ ਬਿਲਪ ਕਰੇ ਚਾਤ੍ਰਿਕ ਕੀ ਨਿਆਈ ॥* ਮਾਝ, ੫, ੯੬
279. *ਧੰਨੁ ਮੂਰਤ ਚਸੇ ਪਲ ਘੜੀਆਂ ਧੰਨਿ ਸੁ ਓਇ ਸੰਜੋਗਾਂ ਜੀਉ ॥* ਮਾਝ, ੫,੯੯
280. *ਐਸੇ ਗੁਰ ਕਉ ਬਲਿ ਬਲਿ ਜਾਈਐ ਆਪਿ ਮੁਕਤੁ ਮੋਹਿ ਤਾਰੈ ॥* ਕਾਨੜਾ, ੫, ੧੩੦੧-੨
281. ਵਾਰ ਸਿਰੀ, ੪, ਮ: ੩, ੮੭
282. ਬਿਲਾਵਲ, ੪, ੮੪੫
283. ਗਉ : ੪, ੧੬੯; ਮਾਝ, ੫, ੧੦੫; ਗਉ : ੪, ੧੭੧-੭੨; ਮਾਝ, ੪, ੯੬; ਮਾਝ, ੩, ੧੧੦; ਸੂਹੀ, ੩, ੭੫੬; ਸੂਹੀ, ੫, ੭੪੧; ਪ੍ਰਭਾਤੀ, ੫, ੧੩੪੦; ਪ੍ਰਭਾਤੀ, ੫, ੧੩੩੮; ਪ੍ਰਭਾਤੀ, ੩, ੧੩੩੫; ਪ੍ਰਭਾਤੀ, ੪, ੧੩੩੫; ਕਲਿਆਣ, ੪; ੧੩੧੯; ਕਾਨੜਾ, ੪, ੧੩੧੦; ਮਲਾਰ, ੩, ੧੨੬੧; ਮਾਰੂ ੫, ੧੦੮੫; ਮਾਰੂ, ੪, ੧੦੬੯, ਸੂਹੀ, ੪, ਅਸ਼ਟ: ੭੫੭

ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ ਕਿ ਜਿਸ ਪਿਆਰੇ ਨਾਲ ਪਿਆਰ ਹੋਵੇ ਉਸ ਤੋਂ ਕੁਰਬਾਨ ਹੋ ਜਾਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਪਿਆਰ ਤੋਂ ਬੇਵਫ਼ਾ ਹੋ ਕੇ ਵਿਸ਼ਵ ਦੀ ਐਸ਼ੋ-ਇਸ਼ਰਤ ਵਿਚ ਜੀਉਣਾ ਇਕ ਲਾਅਨਤ ਹੈ।[284] ਇਹ ਸ਼ਰਧਾ ਅਤੇ ਪਿਆਰ ਦੇ ਭਾਵ ਹੀ ਗੁਰਸਿੱਖਾਂ ਨੂੰ ਗੁਰੂ ਨਾਲ ਇਕ ਰੂਪ ਕਰ ਦਿੰਦੇ ਹਨ। ਪਰ ਇਸ ਇਕਰੂਪਤਾ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਲਈ ਸਿੱਖ ਨੂੰ ਕਰੜਾ ਤਪ ਕਰਨਾ ਪੈਂਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਗੁਰੂ ਦੀ ਅਟੁੱਟ ਸੇਵਾ ਦੇ ਹਵਨ ਕੁੰਡ ਵਿਚ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਝੋਕਣਾ ਪੈਂਦਾ ਹੈ। *ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ* ਬਾਣੀ ਉਸ ਦੀਆਂ ਬਹੁ-ਪੱਖੀ ਸੇਵਾਵਾਂ ਦਾ ਭਰਪੂਰ ਵਿਵੇਚਨ ਪ੍ਰਸਤੁਤ ਕਰਦੀ ਹੈ।

ਸਿੱਖ ਦੀ ਗੁਰੂ ਲਈ ਬਹੁਪੱਖੀ ਸੇਵਾ

ਗੁਰੂ ਦੇ ਕਹੇ ਤੇ ਚਲਣਾ ਗੁਰੂ ਦੀ ਸੇਵਾ ਦਾ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਰੂਪ ਹੈ।[285] ਇਸ ਸੇਵਾ ਲਈ ਆਪਾ ਭਾਵ ਮਿਟਾਉਣਾ ਪੈਂਦਾ ਹੈ।[286] ਆਪਾ ਭਾਵ ਮਿਟਾਉਣ ਲਈ ਮਨ ਨੂੰ ਤਿਆਰ ਕਰਨਾ ਪੈਂਦਾ ਹੈ। ਮਨ ਦੀ ਤਿਆਰੀ ਕੇਵਲ ਗੁਰੂ ਦੇ ਸ਼ਬਦ ਵਿਚ ਲੀਨਤਾ ਨਾਲ ਹੀ ਸੰਭਵ ਹੋ ਸਕਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਸ਼ਬਦ ਵਿਚ ਲੀਨਤਾ ਵੀ ਗੁਰੂ ਦੀ ਸੇਵਾ ਦਾ ਹੀ ਇਕ ਰੂਪ ਹੈ।[287] ਗੁਰੂ ਦੀ ਪੂਰਨ ਸ਼ਰਨਾਗਤ,[288] ਉਸ ਵਿਚ ਅਟੁਟ ਵਿਸ਼ਵਾਸ,[289] ਉਸ ਦੇ ਨਿਰਦੇਸ਼ਨ ਅਧੀਨ ਨਾਮ ਦਾ ਸਿਮਰਨ, ਉਸ ਦੇ ਦਰਬਾਰ ਵਿਚ ਪਾਣੀ ਢੋਣਾ, ਪੱਖਾ ਫੇਰਨਾ, ਝਾੜੂ ਦੇਣਾ ਅਤੇ ਉਸ ਦੀ ਰਜ਼ਾ ਵਿਚ ਸਦਾ ਹੀ ਨਿਮਰਤਾ ਸਹਿਤ ਰਹਿਣਾ[290] ਗੁਰੂ ਦੀ ਸੇਵਾ ਦੇ ਹੀ ਵੱਖ ਵੱਖ ਰੂਪ ਹਨ। ਗੁਰੂ ਲਈ ਸਿੱਖ ਦੇ ਹਿਰਦੇ ਵਿਚ ਅਥਾਹ ਪਿਆਰ ਵੀ ਉਸ ਦੀ ਸੇਵਾ ਦਾ ਇਕ ਰੂਪ ਹੈ। ਆਪਣੇ ਕੇਸਾਂ ਦਾ ਚੌਰ ਬਣਾ ਕੇ ਗੁਰੂ ਨੂੰ ਝਲਣਾ, ਉਸ ਦੀ ਪ੍ਰਦੱਖਣਾ ਕਰਨਾ, ਡੰਡੋਤ ਕਰਨਾ, ਅਤੇ ਉਸ ਦੀ ਚਰਨ ਧੂੜ ਨੂੰ ਮੱਥੇ ਤੇ ਲਾਉਣ ਲਈ ਸਹਿਕਣਾ ਆਦਿ ਕਾਰਜ ਗੁਰੂ ਪ੍ਰਤਿ ਅਦਬ ਔਰ ਸਤਿਕਾਰ ਦੇ ਸੂਚਕ ਹਨ ਜੋ ਗੁਰੂ ਸੇਵਾ ਦੇ ਅਤਿ ਲਾਜ਼ਮੀ ਅੰਗ ਹਨ।[291] ਗੁਰੂ ਦੀ ਸਰੀਰਕ ਸੇਵਾ ਦੇ ਪੱਖ ਤੋਂ ਗੁਰੂ ਨੂੰ ਇਸ਼ਨਾਨ ਕਰਾਉਣਾ, ਉਸ ਦੇ ਬਸਤਰ ਧੋਣੇ, ਮੁੱਠੀ ਚਾਪੀ ਕਰਨਾ ਅਤੇ ਉਸ ਦਾ ਲੰਗਰ ਤਿਆਰ ਕਰਨਾ ਆਦਿ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਸੇਵਾਵਾਂ ਹਨ।

ਸਾਧ ਸੰਗਤ ਦੀ ਸੇਵਾ : *ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ* ਅਨੁਸਾਰ ਸਾਧ ਸੰਗਤ ਦੀ ਸੇਵਾ ਵੀ ਗੁਰੂ ਦੀ ਹੀ ਸੇਵਾ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਸਿੱਖ ਸਾਧ ਸੰਗਤ ਵਿਚ ਆ ਕੇ ਬੜੇ ਅਦਬ ਤੇ ਸਤਿਕਾਰ ਨਾਲ ਬੈਠਦਾ ਹੈ। ਉਸ ਦਾ ਸਾਧ ਸੰਗਤ ਵਿਚ ਜਾਚਕ ਭਾਵ ਨਾਲ ਆ ਕੇ ਬੈਠਣਾ ਵੀ ਗੁਰੂ ਦੀ ਸੇਵਾ ਹੈ। ਇਸ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਸੰਗਤ ਵਿਚ ਲੰਗਰ ਦੀ ਸੇਵਾ ਕਰਨੀ, ਭਾਂਡੇ ਮਾਂਜਣੇ, ਝਾੜੂ ਦੇਣਾ, ਪਾਣੀ ਢੋਣਾ, ਪਰਸ਼ਾਦੇ ਪਕਾਉਣੇ, ਸਾਧ ਸੰਗਤ ਦੇ ਹੱਥ ਧੁਆਉਣਾ, ਸੰਗਤ ਨੂੰ ਬਿਠਾਉਣ ਲਈ ਜਗ੍ਹਾ ਸਾਫ਼

284. ਵਾਰ ਸ੍ਰੀ ਰਾਗ, ੨, ੮੩
285. ਬਿਲਾਵਲ, ੩, ੮੩੨; ਗੂਜਰੀ, ੩, ੪੯੦
286. ਸਿਰੀ ਰਾਗ, ੩, ੩੨
287. ਵਾਰ ਸ੍ਰੀ ਰਾਗ, ੪, ਮ: ੩, ੮੮
288. ਗੂਜਰੀ, ੩, ੪੯੦, ਸਿਰੀ ਰਾਗ, ੧, ੨੦
289. ਮਾਰੂ, ੧, ੧੦੪੩; ਸਿਰੀ ਰਾਗ, ੩, ੩੪
290. *ਪਖਾ ਫੇਰੀ ਪਾਣੀ ਢੋਵਾ ਜੋ ਦੇਵਹਿ ਸੋ ਖਾਈ ॥ ਨਾਨਕ ਗਰੀਬੁ ਢਹਿ ਪਇਆ ਦੁਆਰੇ ਹਰਿ ਮੇਲਿ ਲੈਹੁ ਵਡਿਆਈ ॥* ਸੂਹੀ ੪, ੭੪੯
291. *ਕੇਸਾ ਕਾ ਕਰਿ ਚਵਰੁ ਢੁਲਾਵਾ ਚਰਣ ਧੂੜਿ ਮੁਖਿ ਲਾਈ ॥* ਸੂਹੀ ੫, ੭੪੯

ਕਰਨੀ, ਦਰੀਆਂ ਤਪੜ ਝਾੜਨੇ ਤੇ ਵਿਛਾਉਣੇ, ਧੂਪ ਦੀਪ ਨਾਲ ਸੰਗਤ ਲਈ ਬੈਠਣ ਦੇ ਸਥਾਨ ਨੂੰ ਸੁਗੰਧਿਤ ਕਰਨਾ, ਮਾਸ਼ਕੀ ਬਣ ਕੇ ਗੁਰ ਸਿੱਖਾਂ ਨੂੰ ਪਾਣੀ ਪਿਆਉਣਾ, ਸੰਗਤ ਦੇ ਜੋੜਿਆਂ ਦੀ ਸੰਭਾਲ ਕਰਨੀ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਝਾੜਨਾ, ਪਾਲਿਸ਼ ਕਰਨੀ ਪਰਸ਼ਾਦ ਵਰਤਾਉਣਾ, ਰਾਤ ਨੂੰ ਥੱਕੀ ਟੁੱਟੀ ਸਾਧ ਸੰਗਤ ਦੀ ਮੁੱਠੀ ਚਾਪੀ ਕਰਨੀ, ਪੱਖਾ ਝਲਣਾ ਅਤੇ ਗੁਰੂ ਸ਼ਬਦ ਅਤੇ ਗੁਰੂ ਦੀ ਸਾਧ ਸੰਗਤ ਨੂੰ ਇਕ ਰੂਪ ਸਮਝਣਾ, ਆਦਿ ਸੰਗਤ ਪ੍ਰਤਿ ਗੁਰਸਿੱਖ ਦੀਆਂ ਸੇਵਾਵਾਂ, ਗੁਰੂ ਦੀ ਸੇਵਾ ਦੇ ਹੀ ਰੂਪ ਹਨ।

ਮਾਨੁੱਖਤਾ ਦੀ ਸੇਵਾ : ਸਾਧ ਸੰਗਤ ਦੀ ਸੇਵਾ ਤੋਂ ਭਾਵ ਸਿੱਖ ਦੇ ਹਿਰਦੇ ਵਿਚ ਸਮੁੱਚੀ ਮਾਨੁੱਖਤਾ ਦੀ ਸੇਵਾ ਲਈ ਤੜਪ ਪੈਦਾ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਉਹ ਆਪਣੇ ਗੁਰੂ ਨੂੰ ਸਾਰੀ ਸ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਵਿਚ ਵਿਆਪਕ ਵੇਖਦਾ ਹੈ।[292] ਸਾਰੀ ਮਾਨੁੱਖਤਾ ਨੂੰ ਗੁਰੂ ਦਾ ਰੂਪ ਸਮਝ ਕੇ ਆਪਣੇ ਸ਼ਾਂਤ, ਮਿੱਠੇ ਸੁਭਾ ਨਾਲ ਸਭ ਨੂੰ ਠੰਡ ਪਾਉਂਦਾ ਹੈ, ਪਰਉਪਕਾਰ ਕਰਨਾ ਉਸ ਦੇ ਜੀਵਨ ਦਾ ਉਦੇਸ਼ ਹੈ।[293] ਉਹ ਧਰਮ ਦੀ ਕਿਰਤ ਕਰਕੇ ਵੰਡ ਛਕਦਾ ਹੈ[294] ਉਸ ਦਾ ਘਰ ਗੁਰ ਸਿੱਖਾਂ ਅਤੇ ਅਤਿੱਥੀਆਂ ਲਈ ਲੰਗਰ ਅਤੇ ਆਸ਼੍ਰਮ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਗਰੀਬ ਦੀ ਪ੍ਰਤਿਪਾਲਣਾ ਉਸ ਦੇ ਜੀਵਨ ਦਾ ਅਨਿਖੜਵਾਂ ਅੰਗ ਹੈ। ਉਹ ਆਪ ਆਚਰਣ ਦਾ ਧਨੀ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਹੋਰਾਂ ਉੱਤੇ ਹੋ ਰਹਿਆ ਅਨਿਆਏ, ਧੱਕਾ, ਜ਼ੁਲਮ, ਛਲ, ਕਪਟ ਵਿਰੁੱਧ ਲੜਨ ਅਤੇ ਜਬਰ ਦਾ ਮੂੰਹ ਤੋੜਨ ਲਈ ਸਦਾ ਹੀ ਤਿਆਰ ਬਰ ਤਿਆਰ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਸਾਰੇ ਵਿਸ਼ਵ ਵਿਚ ਅਮਨਸ਼ਾਂਤੀ ਤੇ ਆਤਮਿਕ ਆਨੰਦ ਨੂੰ ਪ੍ਰਸਾਰਨ ਲਈ ਉਹ ਆਪਣੇ ਗੁਰੂ ਦਾ ਸ਼ਬਦ ਸੁਣਾ ਕੇ, ਸੰਸਾਰ ਨੂੰ ਵਿਕਾਰਾਂ ਰੂਪੀ ਦੁਖਾਂ ਦੀ ਘਾਣੀ ਵਿਚੋਂ ਕਢਦਾ ਹੋਇਆ ਜੀਵਨ ਦੇ ਸੱਚ ਵੱਲ ਪ੍ਰੇਰਣ ਦੀ ਸੇਵਾ ਵੀ ਆਪਣੇ ਜ਼ੁਮੇ ਹੀ ਲੈਂਦਾ ਹੈ। 'ਏਕ ਪਿਤਾ ਏਕਸ ਕੇ ਹਮ ਬਾਰਿਕ' ਦੇ ਉਦੇਸ਼ ਨੂੰ ਉਹ ਆਪਣੇ ਜੀਵਨ ਵਿਚ ਅਪਣਾਉਂਦਾ ਹੋਇਆ ਸੰਸਾਰ ਨੂੰ ਇਸ ਅਸੂਲ ਤੇ ਚਲਣ ਦੀ ਪ੍ਰੇਰਣਾ ਦਿੰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸਾਰੇ ਵਿਸ਼ਵ ਨੂੰ ਇਕੋ ਹੀ ਪਿਆਰ ਦੇ ਧਾਗੇ ਵਿਚ ਪ੍ਰੋਣ ਦਾ ਜਤਨ ਕਰਨਾ ਉਸ ਦੀਆਂ ਹੋਰ ਸੇਵਾਵਾਂ ਵਿਚੋਂ ਇਕ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਸੇਵਾ ਹੈ। ਮਾਨਵਤਾ ਦੀ ਇਹ ਸੇਵਾ ਵੀ ਗੁਰੂ ਦੀ ਸੇਵਾ ਦਾ ਹੀ ਇਕ ਰੂਪ ਹੈ।

ਗੁਰ ਸਿੱਖਾਂ ਦੀ ਵਿਅਕਤੀਗਤ ਰੂਪ ਵਿਚ ਸੇਵਾ : ਗੁਰ ਸਿੱਖ ਲਈ ਆਪਣੇ ਗੁਰੂ ਦੇ ਆਦਰਸ਼ ਨੂੰ ਮੰਨਣ ਵਾਲੇ ਹੋਰ ਗੁਰਸਿੱਖਾਂ ਦੀ ਵਿਅਕਤੀਗਤ ਸੇਵਾ ਵੀ ਗੁਰੂ ਦੀ ਸੇਵਾ ਹੈ। ਗੁਰ ਸਿੱਖਾਂ ਦੇ ਪੈਰ ਧੋਣੇ, ਪੱਖਾ ਫੇਰਨਾ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਮਿੱਠਾ ਬੋਲਣਾ,[295] ਆਪ ਨਾਮ ਜਪ ਕੇ ਹੋਰ ਗੁਰ ਸਿੱਖਾਂ ਨੂੰ ਨਾਮ ਜਪਾਉਣਾ ਤੇ ਸ਼ਬਦ ਸੁਣਾਉਣਾ, ਗੁਰ ਸਿੱਖਾਂ ਦੇ ਲਾਲੇ ਗੋਲੇ ਬਣ ਕੇ ਸੇਵਾ ਕਰਨੀ,[296] ਪਹੁੰਚੇ ਹੋਏ ਗੁਰੂ ਦੇ ਸਿੱਖਾਂ ਦੀ ਸ਼ਰਨ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨੀ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਘਰ ਵਿਚ ਲਿਆ ਕੇ ਪਰਸ਼ਾਦ ਛਕਾਉਣਾ ਆਦਿ ਸੇਵਾਵਾਂ ਦੀ ਕੋਈ ਕੀਮਤ ਨਹੀਂ ਪਾਈ ਜਾ ਸਕਦੀ। ਗੁਰਸਿੱਖਾਂ ਨੂੰ

---

292. ਸੂਹੀ ੪, ੭੫੯

293. *ਬ੍ਰਹਮ ਗਿਆਨੀ ਪਰਉਪਕਾਰ ਉਮਾਹਾ ॥* ਗਉੜੀ, ੫,੨੭੩

294. *ਘਾਲਿ ਖਾਇ ਕਿਛੁ ਹਥਹੁ ਦੇਇ ॥ ਨਾਨਕ ਰਾਹੁ ਪਛਾਣਹਿ ਸੇਇ ॥* ਵਾਰ ਸਾਰੰਗ ੪, ੧੨੪੫

295. *ਮੈ ਬਧੀ ਸਚੁ ਧਰਮਸਾਲ ਹੈ। ਗੁਰਸਿਖਾ ਲਹਦਾ ਭਾਲਿ ਕੈ ॥*
ਪੈਰ ਧੋਵਾ ਪਖਾ ਫੇਰਦਾ ਤਿਸੁ ਨਿਵਿ ਨਿਵਿ ਲਗਾ ਪਾਇ ਜੀਉ ॥ ਸਿਰੀ, ੫, ੭੩

296. *ਹਮ ਹੋਵਹ ਲਾਲੇ ਗੋਲੇ ਗੁਰਸਿਖਾਂ ਕੇ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਅਨਦਿਨੁ ਹਰਿ ਪ੍ਰਭ ਪੁਰਖੁ ਧਿਆਇਆ ॥*
ਮੇਰੇ ਪ੍ਰਾਨ ਸਖਾ ਗੁਰ ਕੇ ਸਿਖ ਭਾਈ ਮੋ ਕਉ ਕਰਹੁ ਉਪਦੇਸੁ ਹਰਿ ਮਿਲੈ ਮਿਲਾਇਆ ॥......
ਗੁਜਰੀ, ੪, ੪੯੩-੯੪

ਪਰਸ਼ਾਦ ਛਕਾ ਕੇ ਫਿਰ ਆਪ ਛਕਣ ਵਾਲਾ ਗੁਰਸਿੱਖ ਇਕ ਪਵਿੱਤਰ ਤੇ ਪਰਵਾਨਿਤ ਸਿੱਖ ਹੈ।[297] ਅਨਪੜ੍ਹ ਸਿੱਖ ਨੂੰ ਵਿਦਿਆ ਦੇਣੀ, ਨੰਗੇ ਨੂੰ ਕਪੜਾ ਦੇਣਾ, ਉਸ ਦੇ ਕੰਮ ਸੁਆਰਣੇ, ਲੋੜ ਵੰਦ ਗੁਰ ਸਿੱਖ ਦਾ ਵਿਆਹ ਕਰਵਾਉਣਾ ਆਦਿ ਉਤਕ੍ਰਿਸ਼ਟ ਸੇਵਾਵਾਂ ਗੁਰੂ ਦੀ ਹੀ ਸੇਵਾ ਦੇ ਰੂਪ ਹਨ।[298]

ਸਿੱਖ ਦੀ ਗੁਰੂ ਪ੍ਰਤਿ ਸੇਵਾ ਤੋਂ ਪ੍ਰਾਪਤੀਆਂ

ਗੁਰੂ ਦੀ ਕ੍ਰਿਪਾ, ਅਗਵਾਈ ਅਤੇ ਗੁਰ ਸਿੱਖ ਦੀ ਗੁਰੂ ਪ੍ਰਤਿ ਸੇਵਾ ਅਤੇ ਸ਼ਰਧਾ ਭਗਤੀ ਤੋਂ ਜੋ ਪ੍ਰਾਪਤੀਆਂ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ, *ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ* ਬਾਣੀ ਵਿਚ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਭਰਪੂਰ ਵਰਣਨ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਅਤੇ ਸਿੱਖ ਦੇ ਸੰਜੋਗ ਕਾਰਣ ਸਿੱਖ ਦੀ ਸ਼ਖਸੀਅਤ ਵਿਚ ਮਹਾਨ ਪਰਿਵਰਤਨ ਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਮਨੁੱਖ ਤੋਂ ਦੇਵਤਾ ਬਣ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਪਰਮ ਪਦ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ,[299] ਪਰਮਾਤਮਾ ਨਾਲ ਇਕਰੂਪਤਾ,[300] ਈਸ਼ਵਰ ਦੇ ਪ੍ਰਤੱਖ ਦਰਸ਼ਨ,[301] ਮੁਕਤੀ,[302] ਪਰਮਾਤਮਾ ਲਈ ਪਿਆਰ,[303] ਈਸ਼ਵਰ ਦੀ ਪ੍ਰਸੰਨਤਾ,[304] ਉਸ ਵਿਚ ਨਿਰੰਤਰ ਲਿਵ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ,[305] ਉਸ ਦੇ ਦਰਬਾਰ ਵਿਚ ਮਾਨ-ਵਡਿਆਈ ਦੀ ਉਪਲਬਧੀ,[306] ਘਟ ਘਟ ਵਿਚ ਉਸ ਦੀ ਹੋਂਦ ਦਾ ਅਹਿਸਾਸ,[307] ਆਤਮ ਰੂਪੀ ਨਿਜ ਘਰ ਵਿਚ ਸਥਿਤੀ,[308] ਅਗਿਆਨ ਰੂਪੀ ਅੰਧਕਾਰ ਦਾ ਵਿਨਾਸ਼,[309] ਗਿਆਨ ਦਾ ਪ੍ਰਕਾਸ਼,[310] ਸਚਿਆਰਤਾ,[311] ਸਹਿਜ ਅਵਸਥਾ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ,[312] ਸੰਸਾਰਕ ਦੁਖਾਂ ਦੀ ਨਿਵਿਰਤੀ,[313] ਸਭ ਕੁਲਾਂ ਦਾ ਉਧਾਰ,[314] ਭਰਮਾਂ ਦਾ ਨਾਸ,[315] ਜਨਮ ਮਰਨ ਤੋਂ ਸੁਤੰਤਰਤਾ,[316] ਹਰ ਕੰਮ ਵਿਚ ਸਫ਼ਲਤਾ,[317] ਸਰਬ ਸੁਖਾਂ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ,[318] ਜਮਾਂ ਦੀ ਫਾਹੀ ਤੋਂ

---

297. *ਗੁਰ ਪ੍ਰਤਾਪ ਸੂਰਜ ਗ੍ਰੰਥ*, ਰਾਸ 1, ਅਧਿਆਇ 40
298. *ਗੁਰ ਪ੍ਰਤਾਪ ਸੂਰਜ ਗ੍ਰੰਥ*, ਰੁਤ, 3, ਅਧਿਆਇ 40
299. ਆਸਾ, ੧, ੩੬੨; ਸੂਹੀ, ੫, ੭੮੦
300. ਰਾਮਕਲੀ ਕਬੀਰ, ੯੬੯
301. ਆਸਾ, ੧, ੪੧੬
302. ਵਾਰ ਸਿਰੀ, ੪, ਮ: ੩, ੮੮
303. ਗੂਜਰੀ, ੩, ੪੯੦; ਮਾਰੂ, ੧, ੧੦੨੮
304. ਮਲਾਰ, ੪,੧੨੬੪
305. ਸਿਰੀ, ੩, ੬੫
306. ਵਾਰ ਮਲਾਰ, ੧, ੧੨੮੫; ਆਸਾ, ੧, ੪੨੧
307. ਮਾਰੂ, ੧, ੧੦੩੨
308. ਆਸਾ, ੧, ੩੫੧-੫੨
309. ਮਾਝ, ੩, ਅਸ਼ਟ, ੧੧੦
310. ਸਿਰੀ ਰਾਗ, ੫, ੭੮
311. ਮਾਰੂ, ੩, ੧੦੫੩
312. ਬਿਲਾਵਲ, ੩, ੮੩੨; ਮਾਰੂ, ੩, ੧੦੫੦
313. ਆਸਾ, ੩.੪੨੩
314. ਆਸਾ, ੩, ੪੨੩
315. ਵਾਰ ਮਾਝ, ੧, ੧੪੫
316. ਗਉੜੀ, ੧, ੧੫੪
317. ਬਿਲਾਵਲ, ੫.੮੨੫
318. ਸਿਰੀ ਰਾਗ, ੩, ੩੨

ਛੁਟਕਾਰਾ,[319] ਨਾਮ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ,[320] ਇੱਛਾਵਾਂ ਦੀ ਪੂਰਤੀ,[321] ਸਭ ਭੁਖਾਂ ਤੋਂ ਤ੍ਰਿਪਤੀ,[322] ਨਿਰਲੇਪਤਾ,[323] ਮਾਨ ਵਡਿਆਈ,[324] ਮਾਨਸਿਕ ਜਬਤ,[325] ਵਿਕਾਰਾਂ ਤੇ ਕਾਬੂ,[326] ਤ੍ਰਿਸ਼ਨਾ ਦਾ ਵਿਨਾਸ,[327] ਵਿਗਾਸ,[328] ਮਾਨਸਿਕ ਅਤੇ ਸਰੀਰਿਕ ਪਵਿੱਤਰਤਾ,[329] ਮਾਇਕ ਬੰਧਨਾ ਅਤੇ ਮੌਤ ਦੇ ਭੈ ਤੋਂ ਛੁਟਕਾਰਾ,[330] ਅਤੇ ਆਤਮਿਕ ਰਸ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ,[331] ਆਦਿ ਪ੍ਰਾਪਤੀਆਂ ਗੁਰੂ ਸੇਵਾ ਦੇ ਹੀ ਚਮਤਕਾਰ ਹਨ।

ਉਪਰੋਕਤ ਅਧਿਐਨ ਤੋਂ ਇਹ ਸਿੱਟਾ ਨਿਕਲਦਾ ਹੈ ਕਿ ਗੁਰੂਆਂ ਦਾ ਵਿਸ਼ਵ ਵਿਚ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਕਾਰਜ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਅਗਿਆਨ ਅੰਧਕਾਰ ਤੋਂ ਮੁਕਤ ਕਰਕੇ ਉਸ ਦੀ ਆਤਮਾ ਵਿਚ ਗਿਆਨ ਦਾ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਪਰਮ ਤੱਤ ਵਿਚ ਲੀਨਤਾ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਨਾ ਹੈ। ਇਹ ਕਾਰਜ ਉਹ ਪਰਮਾਤਮਾ ਵੱਲੋਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਸ਼ਬਦ ਦੁਆਰਾ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਪਰ *ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ* ਬਾਣੀ ਅਨੁਸਾਰ ਗੁਰੂ ਦੀ ਇਹ ਅਗਵਾਈ ਕੇਵਲ ਅਧਿਆਤਮਿਕ ਖੇਤਰ ਤਕ ਹੀ ਸੀਮਿਤ ਨਹੀਂ, ਬਲਕਿ ਉਹ ਮਨੁੱਖੀ ਸਮਾਜ ਦੇ ਧਾਰਮਕ, ਸਮਾਜਕ, ਆਰਥਕ ਅਤੇ ਰਾਜਸੀ ਖੇਤਰਾਂ ਵਿਚ ਸਮਾਜ ਦੀਆਂ ਦੁਸ਼ਟ ਪਿਛਾਂਹ-ਖਿਚੂ ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਦੀ ਬਹੁ ਪੱਖੀ ਪ੍ਰਾਧੀਨਤਾ ਦੇ ਬੰਧਨਾਂ ਤੋਂ ਮੁਕਤ ਕਰਾ ਕੇ ਇਕ ਅਜੇਹੇ ਸਮਾਜਕ ਵਾਤਾਵਰਣ ਦਾ ਨਿਰਮਾਣ ਕਰਨ ਲਈ ਪ੍ਰੇਰਣਾ ਵੀ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਦਾ ਹੈ ਜਿਸ ਵਿਚ ਸਹਿਜੇ ਹੀ 'ਸਹਜ ਪਦ' ਦੀ ਉਪਲਬਧੀ ਹੋ ਸਕੇ। ਸਮਾਜ ਦੇ ਇਸ ਆਦਰਸ਼ਕ ਵਿਕਾਸ ਵਿਚ ਉਸ ਦੀਆਂ ਸੇਵਾਵਾਂ ਅਤੇ ਪ੍ਰਗਤੀਸ਼ੀਲ ਵਿਚਾਰਾਂ ਦਾ ਯੋਗਦਾਨ ਵੀ ਇਕ ਨਿਵੇਕਲੀ ਪ੍ਰਤਿਸ਼ਠਾ ਦਾ ਹੱਕਦਾਰ ਹੈ ਜਿਸ ਦਾ ਅਧਿਐਨ ਅਗਲੇ ਅਧਿਆਇ ਵਿਚ ਪ੍ਰਸਤੁਤ ਕੀਤਾ ਜਾਏਗਾ।

---

319. ਮਲਾਰ, ੧, ੧੨੭੬
320. ਮਲਾਰ, ੩, ੧੨੬੨
321. ਮਾਝ ੩, ੧੧੬; ਮਾਝ, ੩, ੧੧੧
322. ਮਾਝ, ੩, ੧੨੭
323. ਮਾਝ, ੩, ੧੨੭
324. ਆਸਾ, ੪, ੪੫੧; ਮਾਝ, ੩, ੧੧੧
325. ਮਾਰੂ ੩, ੧੦੬੨
326. ਮਾਰੂ, ੩, ੧੦੬੮
327. ਮਾਰੂ, ੧, ੧੦੪੪
328. ਆਸਾ, ੩, ੪੩੯
329. ਸਿਰੀ ਰਾਗ, ੩, ੬੯
330. ਰਾਮਕਲੀ, ੧, ੯੦੫
331. ਸਿਰੀ ਰਾਗ, ੩, ੨੬

ਅਧਿਆਇ 5

ਗੁਰੂ ਮੁਕਤੀ-ਦਾਤਾ

ਕਬੀਰ ਐਸਾ ਸਤਿਗੁਰੁ ਜੇ ਮਿਲੈ ਤੁਠਾ ਕਰੇ ਪਸਾਉ ॥
ਮੁਕਤਿ ਦੁਆਰਾ ਮੋਕਲਾ ਸਹਜੇ ਆਵਉ ਜਾਉ ॥

ਸ਼ਲੋਕ ਕਬੀਰ, 59,1367

ਪਿਛਲੇ ਅਧਿਆਇ ਵਿਚ ਗੁਰੂ ਦੇ ਕਾਰਜ, ਸਮਰਥਾ ਅਤੇ ਸਿੱਖ ਨਾਲ ਉਸ ਦੇ ਸਬੰਧਾਂ ਦਾ ਵਿਸਤ੍ਰਿਤ ਵਿਵੇਚਨ ਪ੍ਰਸਤੁਤ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਵੇਖਿਆ ਗਿਆ ਸੀ ਕਿ ਗੁਰੂ ਦਾ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਕਾਰਜ ਗਿਆਨ ਦੁਆਰਾ ਅਗਿਆਨ ਅੰਧਕਾਰ ਦਾ ਵਿਨਾਸ਼ ਕਰਕੇ ਸਿੱਖ ਨੂੰ ਅਧਿਆਤਮਿਕ ਸਹਜ ਅਥਵਾ ਬ੍ਰਹਮ ਗਿਆਨ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਲਈ ਸਮਰਥ ਬਣਾਉਣਾ ਹੈ। ਇਹ ਅਧਿਆਤਮਿਕ ਸਹਜ ਅਥਵਾ ਬ੍ਰਹਮ ਗਿਆਨ ਹੀ ਮੁਕਤੀ ਦੀ ਅਵਸਥਾ ਹੈ।[1] ਗੁਰੂ ਗਿਆਨ ਦਾਤਾ ਹੈ ਇਸ ਲਈ ਉਹ ਮੁਕਤੀ ਦਾਤਾ ਵੀ ਹੈ। ਪਰ ਅਧਿਆਤਮਿਕ ਸਹਜ ਸਮੁੱਚੇ ਜੀਵਨ ਦੇ ਧਾਰਮਕ, ਸਮਾਜਕ, ਆਰਥਕ ਅਤੇ ਰਾਜਸੀ ਸਹਿਜ ਉੱਤੇ ਹੀ ਸਥਿਰ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਦੂਜੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿਚ ਜਿੰਨਾ ਚਿਰ ਮਨੁੱਖੀ ਆਤਮਾ ਜੀਵਨ ਦੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਪੱਖਾਂ ਵਿਚ ਸਹਿਜ ਪਰਾਪਤ ਨਹੀਂ ਕਰ ਲੈਂਦੀ ਜਾਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਕੀਤੇ ਜਾ ਰਹੇ ਪਾਪਾਂ ਅਤੇ ਅਪਰਾਧਾਂ ਦੀ ਪ੍ਰਾਧੀਨਤਾ ਦੇ ਬੰਧਨਾਂ ਤੋਂ ਮੁਕਤ ਨਹੀਂ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਉਨਾਂ ਚਿਰ ਉਹ ਅਧਿਆਤਮਿਕ ਸਹਜ ਅਥਵਾ ਆਤਮ ਮੁਕਤੀ ਦੀ ਸਿਖਰ ਤਕ ਨਹੀਂ ਪੁਜ ਸਕਦੀ। ਇਸ ਲਈ ਇਸ ਅਧਿਆਇ ਦਾ ਮਨੋਰਥ ਇਹ ਜਾਨਣਾ ਹੈ ਕਿ ਗੁਰੂ ਜੀਵਨ ਦੇ ਉਪਰੋਕਤ ਖੇਤਰਾਂ ਦੀਆਂ ਬੁਰਿਆਈਆਂ ਅਤੇ ਅਪਰਾਧਾਂ ਤੋਂ ਛੁਟਕਾਰਾ ਦੁਆ ਕੇ ਅਜੇਹਾ ਵਾਤਾਵਰਣ ਕਿਵੇਂ ਪੈਦਾ ਕਰਦਾ ਹੈ ਜਿਸ ਵਿਚ ਆਤਮ ਮੁਕਤੀ ਦੀ ਪਰਾਪਤੀ ਸਹਿਜੇ ਹੀ ਕੀਤੀ ਜਾ ਸਕਦੀ ਹੋਵੇ।

ਇਹ ਬੁਰਿਆਈਆਂ, ਪਾਪ ਤਥਾ ਅਪਰਾਧ ਕੀ ਹਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਮੁਕਤ ਹੋਏ ਬਿਨਾਂ ਆਤਮ ਮੁਕਤੀ ਦੀ ਉਪਲਬਧੀ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਦੀ? *ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ* ਬਾਣੀ ਅਨੁਸਾਰ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਡਾ ਅਪਰਾਧ ਕਿਸੇ ਕਿਸਮ ਦੀ ਵੀ ਪ੍ਰਾਧੀਨਤਾ ਦੇ ਜੀਵਨ ਨੂੰ ਸਵੀਕਾਰ ਕਰਨਾ ਹੈ। ਸੰਤ ਫ਼ਰੀਦ ਤਾਂ ਇਸ ਜੀਵਨ ਨਾਲੋਂ ਮੌਤ ਨੂੰ ਅਪਣਾਉਣਾ ਵਧੇਰੇ ਚੰਗੇ ਸਮਝਦੇ ਹਨ। ਗ਼ੁਲਾਮੀ ਦੇ ਜੀਵਨ ਤੋਂ ਮੁਕਤ ਹੋਣ ਲਈ ਉਹ ਪਰਮਾਤਮਾ ਅਗੇ ਪ੍ਰਾਰਥਨਾ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ ਕਿ :

ਫਰੀਦਾ ਬਾਰਿ ਪਰਾਇਐ ਬੈਸਣਾ ਸਾਂਈ ਮੁਝੈ ਨ ਦੇਹਿ ॥
ਜੇ ਤੂ ਏਵੈ ਰਖਸੀ ਜੀਉ ਸਰੀਰਹੁ ਲੇਹਿ ॥[2]

---

1. ਅਧਿਆਇ ੪, ਪੰਨਾ : ੧੪੩
2. ਸਲੋਕ ਫ਼ਰੀਦ, ੪੨, ੧੩੮੦

ਇਹ ਪਰਾਇਆ ਬਾਰ ਪ੍ਰਾਧੀਨਤਾ ਦਾ ਹੀ ਪ੍ਰਤੀਕ ਹੈ। ਫ਼ਰੀਦ ਇਸ ਗ਼ੁਲਾਮੀ ਤੋਂ ਅਤਿਅੰਤ ਦੁਖੀ ਹੋ ਕੇ ਲਿਖਦੇ ਹਨ ਕਿ ਚੰਗਾ ਹੁੰਦਾ ਜੇ ਜਨਮ ਵੇਲੇ ਹੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਗਲਾ ਕਟ ਦਿੱਤਾ ਜਾਂਦਾ ਤਾਂ ਜੋ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਸੰਸਾਰ ਦੇ ਦੁੱਖਾਂ ਦੀ ਗ਼ੁਲਾਮੀ ਨ ਸਹਿਣੀ ਪੈਂਦੀ।[3] ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਵਿਚਾਰ ਹੈ ਕਿ ਸੰਸਾਰ ਬਹੁਪੱਖੀ ਪ੍ਰਾਧੀਨਤਾ ਦੀ ਅੱਗ ਵਿਚ ਸੜ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਪਰ ਅਗਿਆਨ, ਬੁਜ਼ਦਿਲੀ, ਤੇ ਕਾਇਰਤਾ ਦੇ ਕਾਰਣ ਉਹ ਇਸ ਨੂੰ ਹੱਦ ਤਕ ਸਵੀਕਾਰ ਕਰ ਲੈਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਇਸ ਵਿਚ ਸੜਦਾ ਹੋਇਆ ਵੀ ਇਸ ਦੇ ਰਹੱਸ ਨੂੰ ਨਹੀਂ ਸਮਝ ਸਕਦਾ। ਇਸੇ ਲਈ ਫ਼ਰੀਦ ਇਸ ਨੂੰ 'ਗੁਝੀ ਭਾਇ' ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ।[4] ਉਨ੍ਹਾਂ ਅਨੁਸਾਰ ਇਹ ਪ੍ਰਾਧੀਨਤਾ ਕਈ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੀ ਹੈ। ਉਦਾਹਰਣ ਵਜੋਂ ਮੌਤ ਇਕ ਅਜੇਹੀ ਸ਼ਕਤੀ ਹੈ ਜਿਸ ਦੀ ਗ਼ੁਲਾਮੀ ਹਰ ਇਕ ਨੂੰ ਸੁਵੀਕਾਰ ਕਰਨੀ ਪੈਂਦੀ ਹੈ।[5] ਜਿਵੇਂ ਦਰਿਆ ਦੇ ਕੰਢੇ ਤੇ ਕਲੋਲ ਕਰਦੇ ਹੰਸ ਨੂੰ ਅਚਿੰਤੇ ਹੀ ਬਾਜ ਪੈ ਜਾਂਦੇ ਹਨ[6] ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਅਨਿਸ਼ਚਿਤਤਾ ਦੇ ਜੀਵਨ ਵਿਚ ਕੁਝ ਅਜੇਹੀਆਂ ਘਟਨਾਵਾਂ ਵਾਪਰ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਅਗੇ ਮਨੁੱਖ ਦੀ ਕੋਈ ਵਾਹ ਨਹੀਂ ਚਲਦੀ ਅਤੇ ਉਹ ਉਸ ਦੇ ਜੀਵਨ ਦੀ ਖ਼ੁਸ਼ੀ ਲਈ ਮਾਰੂ ਸਿੱਧ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ।[7] ਵਿਕਾਰਾਂ ਦੀ ਪ੍ਰਾਧੀਨਤਾ ਅਧੀਨ ਵੀ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਚੰਗੇ ਮੰਦੇ ਕਰਮਾਂ ਦੇ ਫਲ ਭੋਗਣ ਲਈ ਮਜ਼ਬੂਰ ਹੋਣਾ ਪੈਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਫ਼ਰੀਦ ਅਨੁਸਾਰ ਜੀਵ ਲਈ ਮਾਇਆ ਰੂਪੀ ਸ਼ੈਤਾਨ ਦੇ ਪੰਜੇ ਵਿਚੋਂ ਨਿਕਲਣਾ ਬੜਾ ਕਠਿਨ ਹੈ।[8] ਇਸ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਸੰਸਾਰ ਵਿਚ ਬੁਢੇਪਾ, ਗਰੀਬੀ, ਅਨਿਆਏ, ਦੋਜ਼ਕ ਦੀ ਅੱਗ, ਹੰਕਾਰ, ਪਾਖੰਡ, ਗੁਨਾਹ, ਬੇਵਫ਼ਾਈ, ਤ੍ਰਿਸ਼ਨਾ ਆਦਿ ਦਾ ਸ਼ਿਕਾਰ ਬਣ ਕੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਉਪਜੇ ਦੁਖਾਂ ਨੂੰ ਭੋਗਣਾ ਪੈਂਦਾ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੁਖਾਂ ਤੋਂ ਛੁਟਕਾਰਾ ਪਾਉਣ ਲਈ ਨਿਮਰਤਾ, ਗ਼ਰੀਬੀ, ਪਿਆਰ, ਕੁਰਬਾਨੀ, ਸੰਤੋਖ, ਪਰਮਾਤਮਾ ਦਾ ਭੈ, ਸਉ ਦੀ ਚਾਕਰੀ, ਪਵਿੱਤਰਤਾ, ਪਰਉਪਕਾਰ, ਦੁਖ ਸੁਖ ਨੂੰ ਇਕ ਕਰਕੇ ਜਾਨਣ ਦੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ, ਸਬਰ, ਮਿਠਾਸ, ਘੋਰ ਤਪ, ਅਤੇ ਖਿਮਾ ਆਦਿ ਦੈਵੀ ਗੁਣਾਂ ਦਾ ਆਪਣੀ ਆਤਮਾ ਵਿਚ ਸੰਚਾਰ ਅਤਿਅੰਤ ਆਵੱਸ਼ਕ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਅਤਿ ਕਠਿਨ ਪ੍ਰਾਪਤੀਆਂ ਦੇ ਕਾਰਣ ਹੀ ਸੰਤ ਫ਼ਰੀਦ ਇਸ ਆਤਮਿਕ ਰਸਤੇ ਨੂੰ ਬਹੁਤ ਹੀ ਬਾਰੀਕ ਅਤੇ ਖੰਡੇ ਦੀ ਧਾਰ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ।[9]

ਪਰ ਕੇਵਲ ਗੁਰੂ ਪੀਰ ਜਾਂ ਮੁਰਸ਼ਦ ਹੀ ਇਕ ਅਜੇਹਾ ਵਿਅਕਤੀ ਹੈ ਜੋ ਔਗੁਣਾਂ ਦੀ ਪ੍ਰਾਧੀਨਤਾ ਤੋਂ ਮੁਕਤ ਕਰਕੇ ਉਪਰੋਕਤ ਦਿਬ ਗੁਣਾਂ ਦਾ ਸੰਚਾਰ ਕਰਦਾ ਹੋਇਆ ਇਸ ਰਸਤੇ ਤੇ

---

3. *ਫਰੀਦਾ ਜਿ ਦਿਹਿ ਨਾਲਾ ਕਪਿਆ ਜੇ ਗਲੁ ਕਪਹਿ ਚੁਖ ॥*
   ਪਵਨਿ ਨ ਇਤੀ ਮਾਮਲੇ ਸਹਾਂ ਨ ਇਤੀ ਦੁਖ ॥ — ਸਲੋਕ ਫਰੀਦ, ੭੬, ੧੩੮੧
4. *ਕਿਝੁ ਨ ਬੁਝੈ ਕਿਝੁ ਨ ਸੁਝੈ ਦੁਨੀਆਂ ਗੁਝੀ ਭਾਹਿ ॥* — ਸਲੋਕ ਫਰੀਦ, ੩, ੧੩੭੮
5. *ਮਲਕਲ ਮਉਤ ਜਾਂ ਆਵਸੀ ਸਭ ਦਰਵਾਜੇ ਭੰਨਿ ॥*
   ਤਿੰਨ੍ਹਾਂ ਪਿਆਰਿਆਂ ਭਾਈਆਂ ਅਗੈ ਦਿਤਾ ਬੰਨਿ ॥
   ਵੇਖਹੁ ਬੰਦਾ ਚਲਿਆ ਚਹੁ ਜਣਿਆ ਦੈ ਕੰਨ੍ਹਿ ॥ — ਸਲੋਕ ਫਰੀਦ, ੧੦੦, ੧੩੮੩
6. *ਫਰੀਦਾ ਦਰੀਆਵੈ ਕੰਨ੍ਹੈ ਬਗੁਲਾ ਬੈਠਾ ਕੇਲ ਕਰੇ ॥*
   ਕੇਲ ਕਰੇਦੇ ਹੰਝ ਨੋ ਅਚਿੰਤੇ ਬਾਜ ਪਏ ॥ — ਸਲੋਕ ਫਰੀਦ, ੯੯, ੧੩੮੩
7. Thomas F. O' Dea : *The Sociology of Religion*, p. 5.
8. *ਜੋ ਸੈਤਾਨਿ ਵੰਞਾਇਆ ਸੇ ਕਿਤ ਫੇਰਹਿ ਚਿਤ ॥* — ਸਲੋਕ ਫਰੀਦ, ੧੫, ੧੩੭੮
9. *ਵਾਟ ਹਮਾਰੀ ਖਰੀ ਉਡੀਣੀ ॥ ਖੰਨਿਅਹੁ ਤਿਖੀ ਬਹੁਤੁ ਪਿਈਣੀ ॥*
   ਉਸੁ ਊਪਰਿ ਹੈ ਮਾਰਗੁ ਮੇਰਾ ॥ ਸੇਖ ਫਰੀਦਾ ਪੰਥੁ ਸਮ੍ਹਾਰਿ ਸਵੇਰਾ ॥ — ਸੂਹੀ, ਫਰੀਦ, ੭੯੪

ਚਲਣ ਦੇ ਸਮਰਥ ਬਣਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਪੀਰ ਦੀ ਸ਼ਰਨ ਵਿਚ ਸੰਸਾਰ ਦੇ ਵਿਕਾਰਾਂ ਦੀ ਅੱਗ ਪੋਹ ਨਹੀਂ ਸਕਦੀ।[10]

ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸੰਤ ਕਬੀਰ ਜੀ ਦਾ ਵੀ ਵਿਚਾਰ ਹੈ ਕਿ ਗੁਰੂ ਦਾ ਕਰਤੱਵ ਸੰਤਾਂ ਨੂੰ ਉਭਾਰਨਾ ਅਤੇ ਦੁਸ਼ਟਾਂ ਦਾ ਨਾਸ ਕਰਨਾ ਹੈ। ਉਹ ਆਪਣੀ ਰਚਨਾ ਵਿਚ ਇਕ ਥਾਂ ਲਿਖਦੇ ਹਨ ਕਿ ਉਹ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੇ ਸੇਵਕ ਅਤੇ ਉਸ ਦੇ ਇਕ ਸਿਪਾਹੀ ਹਨ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਕੰਮ ਹਰੀ ਭਗਤਾਂ ਦੀ ਸੇਵਾ ਕਰਨੀ, ਅਧਰਮੀ ਦੂਤਾਂ ਦੁਸ਼ਟਾਂ ਦਾ ਮੂੰਹ ਤੋੜ ਜੁਆਬ ਦੇਣਾ ਹੈ। ਉਹ ਕੇਵਲ ਅਕਾਲ ਪੁਰਖ ਦੀ ਗ਼ੁਲਾਮੀ ਨੂੰ ਹੀ ਸਵੀਕਾਰ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਵਿਚਾਰ ਹੈ ਕਿ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੀ ਗ਼ੁਲਾਮੀ ਸੰਸਾਰ ਦੀ ਗ਼ੁਲਾਮੀ ਦੀਆਂ ਜ਼ੰਜੀਰਾਂ ਤੋੜਨ ਲਈ ਪੂਰਨ ਸਮਰਥਾ ਰਖਦੀ ਹੈ। ਉਸ ਦੀ ਗ਼ੁਲਾਮੀ ਸੰਸਾਰ ਦੇ ਜੀਵਨ ਸੰਗ੍ਰਾਮ ਵਿਚ ਜੂਝਣ ਲਈ ਬਲ ਪਰਦਾਨ ਕਰਦੀ ਹੈ।[11]

ਹੁਣ ਸੁਆਲ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਦੂਤ ਕਿਹੜੇ ਹਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਸੰਤ ਕਬੀਰ ਸੰਘਾਰ ਕਰਨਾ ਚਾਹੁੰਦੇ ਹਨ? ਇਹ ਦੂਤ ਮਨੁੱਖ ਦੀਆਂ ਉਹ ਅੰਤਰੀਵ ਮਾਨਸਿਕ ਪ੍ਰਵਿਰਤੀਆਂ ਅਤੇ ਸਮਾਜ ਦੀਆਂ ਉਹ ਮਾਰੂ ਤਾਕਤਾਂ ਹਨ ਜੋ ਮਨੁੱਖ ਦੀ ਆਤਮਿਕ ਪ੍ਰਗਤੀ ਵਿਚ ਵੱਡੀ ਰੁਕਾਵਟ ਬਣਦੀਆਂ ਹਨ। ਮਨੁੱਖ ਦੀਆਂ ਅੰਦਰਲੀਆਂ ਤਾਕਤਾਂ ਦਾ ਵਰਣਨ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਉਹ ਮਨੁੱਖੀ ਮਨ ਦਾ ਇਕ ਅਤਿ ਸੁੰਦਰ ਚਿਤਰ ਪੇਸ਼ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਚਿੱਤਰ ਵਿਚ ਮਨੁੱਖੀ ਮਨ ਨੂੰ ਪਾਪਾਂ ਦੀਆਂ ਦੁਸ਼ਟ ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਨਾਲ ਕਿਲ੍ਹੇ ਬੰਦ ਕਰਕੇ ਇਕ ਆਕੀ ਪਾਤਸ਼ਾਹ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਕਲਪਿਤ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਕਬੀਰ ਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਸਮੱਸਿਆ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਇਸ ਸਰੀਰ ਰੂਪੀ ਕਿਲ੍ਹੇ ਨੂੰ ਜਿੱਤ ਕੇ ਮਨ ਨੂੰ ਕਾਬੂ ਕਿਵੇਂ ਕੀਤਾ ਜਾਏ? ਆਪ ਲਿਖਦੇ ਹਨ ਕਿ ਇਹ ਕਿਲ੍ਹਾ ਦ੍ਵੈਤ ਰੂਪੀ ਦੂਹਰੀ ਦੀਵਾਰ ਦਾ ਬਣਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ ਅਤੇ ਇਸ ਦੇ ਦੁਆਲੇ ਤ੍ਰੈਗੁਣੀ ਮਾਇਆ ਰੂਪੀ ਤਿਹਰੀ ਖਾਈ ਹੈ। ਪ੍ਰਚੰਡ ਪ੍ਰਤਾਪੀ ਮਾਇਆ ਦੀਆਂ ਈਰਖਾ ਅਤੇ ਹੰਕਾਰ ਰੂਪੀ ਫੌਜਾਂ ਇਸ ਵਿਚ ਸਦਾ ਹੀ ਤਿਆਰ ਬਰ ਤਿਆਰ ਰਹਿੰਦੀਆਂ ਹਨ। ਇਸ ਕਿਲ੍ਹੇ ਦੀਆਂ ਖਿੜਕੀਆਂ ਕਾਮ ਦੀਆਂ ਅਤੇ ਦਰਵਾਜ਼ੇ ਪਾਪ ਪੁੰਨ ਦੇ ਬਣੇ ਹੋਏ ਹਨ। ਦੁਖ ਸੁਖ ਪਹਿਰੇਦਾਰਾਂ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਖੜੇ ਹਨ : ਕ੍ਰੋਧ ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਾਰਿਆਂ ਦਾ ਅਤਿ ਲੜਾਕਾ ਅਤੇ ਪ੍ਰਧਾਨ ਸਿਪਾਹਸਲਾਰ ਹੈ। ਸੁਆਦਿਸ਼ਟ ਪਦਾਰਥਾਂ ਦੇ ਚਸਕਿਆਂ ਰੂਪੀ ਸੰਜੋਅ, ਮਮਤਾ ਦੇ ਟੋਪ, ਕੁਬੁਧ ਦੀਆਂ ਕਮਾਨਾਂ ਅਤੇ ਤ੍ਰਿਸ਼ਨਾ ਰੂਪੀ ਤੀਰ ਆਦਿ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਹਥਿਆਰ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਪ੍ਰਬਲ ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਦੀ ਮੌਜੂਦਗੀ ਵਿਚ, ਕਬੀਰ ਜੀ ਦਾ ਵਿਚਾਰ ਹੈ ਕਿ ਇਸ ਕਿਲ੍ਹੇ ਨੂੰ ਜਿਤਨਾ ਅਤਿਅੰਤ ਕਠਨ ਹੈ। ਕੇਵਲ ਪ੍ਰੇਮ, ਬ੍ਰਹਮ ਗਿਆਨ, ਸਤ, ਸੰਤੋਖ, ਸਿਮਰਨ ਦੀ ਸ਼ਕਤੀ, ਸਾਧ ਸੰਗਤ ਅਤੇ ਗੁਰੂ ਦੀ ਕਿਰਪਾ ਨਾਲ ਹੀ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੁਸ਼ਟ

---

10. *ਫਰੀਦਾ ਭੂਮਿ ਰੰਗਾਵਲੀ ਮੰਝਿ ਵਿਸੂਲਾ ਬਾਗ ॥*
ਜੋ ਜਨ ਪੀਰਿ ਨਿਵਾਜਿਆ ਤਿੰਨ੍ਹਾ ਅੰਚ ਨ ਲਾਗ ॥ ਸਲੋਕ ਫਰੀਦ, ੮੨. ੧੩੮੨

11. *ਸੰਤਾ ਮਾਨਉ ਦੂਤਾ ਡਾਨਉ ਇਹ ਕੁਟਵਾਰੀ ਮੇਰੀ ॥*
ਦਿਵਸ ਰੈਨਿ ਤੇਰੇ ਪਾਉ ਪਲੋਸਉ ਕੇਸ ਚਵਰ ਕਰਿ ਫੇਰੀ ॥....॥
ਪੂਰਬ ਜਨਮ ਹਮ ਤੁਮ੍ਹਰੇ ਸੇਵਕ ਅਬ ਤਉ ਮਿਟਿਆ ਨਾ ਜਾਈ ॥
ਤੇਰੇ ਦੁਆਰੈ ਧੁਨਿ ਸਹਿਜ ਕੀ ਮਾਥੈ ਮੇਰੈ ਦਗਾਈ ॥੨॥
ਦਾਗੇ ਹੋਹਿ ਸੁ ਰਨ ਮਹਿ ਜੂਝਹਿ ਬਿਨੁ ਦਾਗੇ ਭਗਿ ਜਾਈ ॥
ਸਾਧੂ ਹੋਇ ਸੁ ਭਗਤਿ ਪਛਾਨੈ ਹਰਿ ਲਏ ਖਜਾਨੈ ਪਾਈ ॥ ਰਾਮਕਲੀ, ਕਬੀਰ, ੯੭੦

ਫ਼ੌਜਾਂ ਦਾ ਸੰਘਾਰ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਇਸ ਕਿਲ੍ਹੇ ਨੂੰ ਜਿਤ ਕੇ ਰਾਜ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਕੀਤੀ ਜਾ ਸਕਦੀ ਹੈ।[12] ਇਸ ਲਈ ਉਹ ਮਾਇਆ ਦੀ ਪ੍ਰਚੰਡ ਸ਼ਕਤੀ ਦੇ ਮੁਕਾਬਲੇ ਵਿਚ ਆਪਣੀ ਨਿਰਬਲਤਾ ਨੂੰ ਪ੍ਰਗਟ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਿੱਬ ਗੁਣਾਂ ਅਤੇ ਗੁਰੂ ਕਿਰਪਾ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਲਈ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੇ ਚਰਨਾਂ ਵਿਚ ਪ੍ਰਾਰਥਨਾ ਕਰਦੇ ਹਨ :

ਇਸੁ ਤਨ ਮਨ ਮਧੈ ਮਦਨ[13] ਚੋਰ ॥
ਜਿਨਿ ਗਿਆਨ ਰਤਨੁ[14] ਹਿਰਿ ਲੀਨ ਮੋਰ ॥
ਮੈ ਅਨਾਥੁ ਪ੍ਰਭ ਕਹਉ[15] ਕਾਹਿ ॥
[16]ਕੋ ਕੋ ਨ ਬਿਗੂਤੋ ਮੈ ਕੋ ਆਹਿ ॥੧॥
ਮਾਧਉ ਦਾਰੁਨ[17] ਦੁਖੁ ਸਹਿਓ ਨ ਜਾਇ ॥
ਮੇਰੋ ਚਪਲ ਬੁਧਿ[18] ਸਿਉ ਕਹਾ ਬਸਾਇ ॥[19] ਰਹਾਉ ॥

ਕਬੀਰ ਜੀ ਦਾ ਵਿਚਾਰ ਹੈ ਕਿ ਮਨੁੱਖ ਦੀਆਂ ਇਹ ਅੰਤ੍ਰੀਵ ਦੁਸ਼ਟ ਪ੍ਰਵਿਰਤੀਆਂ ਹੀ ਸਮਾਜ ਵਿਚ ਅਨਿਆਇ,[20] ਅੱਤਿਆਚਾਰ,[21] ਅੱਯਾਸ਼ੀ,[22] ਅਤੇ ਜ਼ੁਲਮ,[23] ਆਦਿ ਦਾ ਰੂਪ ਧਾਰਨ ਕਰਕੇ ਉਸ ਦੀ ਆਤਮਿਕ ਪ੍ਰਗਤੀ ਲਈ ਪ੍ਰਬਲ ਰੁਕਾਵਟ ਬਣਦੀਆਂ ਹਨ। ਅਜੇਹੀ ਹਾਲਤ ਵਿਚ ਮਨੁੱਖ ਆਪਣੇ ਸੱਚੇ ਅਤੇ ਸਿੱਧੇ ਅਧਿਆਤਮਿਕ ਰਸਤੇ ਤੋਂ ਪਥਭ੍ਰਸ਼ਟ ਹੋ ਕੇ ਕੇਵਲ

---

12. *ਕਿਉ ਲੀਜੈ ਗਢੁ ਬੰਕਾ ਭਾਈ ॥ ਦੋਵਰ ਕੋਟ ਅਰੁ ਤੇਵਰ ਖਾਈ ॥੧॥ ਰਹਾਉ ॥*
ਪਾਂਚ ਪਚੀਸ ਮੋਹ ਮਦ ਮਤਸਰ ਆਡੀ ਪਰਬਲ ਮਾਇਆ ॥
ਜਨ ਗ਼ਰੀਬ ਕੋ ਜੋਰੁ ਨ ਪਹੁਚੈ ਕਹਾ ਕਰਉ ਰਘੁਰਾਇਆ ॥੧॥
ਕਾਮੁ ਕਿਵਾਰੀ ਦੁਖੁ ਸੁਖੁ ਦਰਵਾਨੀ ਪਾਪੁ ਪੁੰਨੁ ਦਰਵਾਜਾ ॥
ਕ੍ਰੋਧੁ ਪ੍ਰਧਾਨੁ ਮਹਾ ਬਡ ਦੁੰਦਰ ਤਹ ਮਨੁ ਮਾਵਾਸੀ ਰਾਜਾ ॥੨॥
ਸ੍ਵਾਦ ਸਨਾਹ ਟੋਪੁ ਮਮਤਾ ਕੋ ਕੁਬੁਧਿ ਕਮਾਨ ਚਢਾਈ ॥
ਤਿਸਨਾ ਤੀਰ ਰਹੇ ਘਟ ਭੀਤਰਿ ਇਉਂ ਗਢੁ ਲੀਓ ਨ ਜਾਈ ॥......॥
ਭਗਵਤ ਭੀਰਿ ਸਕਤਿ ਸਿਮਰਨ ਕੀ ਕਟੀ ਕਾਲ ਭੈ ਫਾਸੀ ॥
ਦਾਸੁ ਕਮੀਰੁ ਚੜਿਓ ਗੜ੍ਹ ਊਪਰਿ ਰਾਜੁ ਲੀਓ ਅਬਨਾਸੀ ॥ ਭੈਰਉ, ਕਬੀਰ, ੧੧੬੧-੬੨
13. ਕਾਮਾਦਿਕ ਵਿਕਾਰ
14. ਚੁਰਾਇਆ ਮੇਰਾ ਗਿਆਨ ਰਤਨ
15. ਕਿਸ ਨੂੰ ਕਹਾਂ
16. *ਕੌਣ ਕੌਣ ਨਹੀਂ ਨਾਸ ਹੋਇਆ ਇਸ ਕਾਮ ਤੋਂ ॥ ਮੈਂ ਕੀ ਚੀਜ਼ ਹਾਂ ॥*
17. ਅਸਹਿ
18. ਮੇਰੀ ਚੰਚਲ ਬੁੱਧੀ ਦੀ ਉੱਥੇ ਕੀ ਪੇਸ਼ ਜਾਂਦੀ ਹੈ।
19. ਬਸੰਤ ਕਬੀਰ, ੧੧੯੪
20. *ਬੇਦ ਕਤੇਬ ਕਹਹੁ ਮਤ ਝੂਠੇ ਝੂਠਾ ਜੋ ਨ ਬਿਚਾਰੈ ॥*
ਜਉ ਸਭ ਮਹਿ ਏਕੁ ਖੁਦਾਇ ਕਹਤ ਹਉ ਤਉ ਕਿਉ ਮੁਰਗੀ ਮਾਰੈ ॥੧॥
ਮੁਲਾਂ ਕਹਹੁ ਨਿਆਉ ਖ਼ੁਦਾਈ ॥ ਤੇਰੇ ਮਨ ਕਾ ਭਰਮੁ ਨ ਜਾਈ ॥ ਪ੍ਰਭਾਤੀ ਕਬੀਰ, ੧੩੫੦
21. *ਕਬੀਰ ਜੀਅ ਜੁ ਮਾਰਹਿ ਜੋਰੁ ਕਰਿ ਕਹਤੇ ਹਹਿ ਜੁ ਹਲਾਲੁ ॥*
ਦਫਤਰੁ ਦਈ ਜਬ ਕਾਢਿ ਹੈ ਹੋਇਗਾ ਕਉਨੁ ਹਵਾਲੁ ॥ ਸਲੋਕ ਕਬੀਰ, ੧੯੯, ੧੩੭੫
22. *ਕਬੀਰ ਖੂਬੁ ਖਾਨਾ ਖੀਚਰੀ ਜਾ ਮਹਿ ਅੰਮ੍ਰਿਤੁ ਲੋਨੁ ॥*
ਹੇਰਾ ਰੋਟੀ ਕਾਰਨੇ ਗਲਾ ਕਟਾਵੈ ਕਉਨੁ ॥ ਸਲੋਕ ਕਬੀਰ, ੧੮੮, ੧੩੭੪
23. *ਕਬੀਰ ਜੋਰੁ ਕੀਆ ਸੋ ਜੁਲਮੁ ਹੈ ਲੇਇ ਜਬਾਬੁ ਖੁਦਾਇ ॥* ਸਲੋਕ ਕਬੀਰ, ੨੦੦, ੧੩੭੫

ਹੱਡ ਚੰਮ ਦੀ ਦੁਨੀਆਂ ਦਾ ਹੀ ਪੁਜਾਰੀ ਬਣਿਆ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਪਰ ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਭ ਮਨੁੱਖ ਦੇ ਅੰਦਰਲੇ ਅਤੇ ਸਮਾਜਕ ਔਗੁਣਾਂ ਅਤੇ ਬੰਧਨਾ ਤੋਂ ਕੇਵਲ ਸੱਚਾ ਗੁਰੂ ਹੀ ਮੁਕਤੀ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰ ਸਕਦਾ ਹੈ।[24] ਗੁਰੂ ਦਾ ਇਸ ਸਬੰਧੀ ਇਹ ਯੋਗ ਦਾਨ *ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ* ਬਾਣੀ ਵਿਚ ਉਲਿਖਤ ਸਮਾਜ ਦੇ ਧਾਰਮਕ, ਸਮਾਜਕ, ਆਰਥਕ ਅਤੇ ਰਾਜਸੀ ਆਦਿ ਵੱਖ ਵੱਖ ਖੇਤਰਾਂ ਦੀ ਉੱਨਤੀ ਪ੍ਰਤੀ ਉਸ ਦੀਆਂ ਭਾਵਨਾਵਾਂ, ਆਸ਼ਾਵਾਂ ਅਤੇ ਸੇਵਾਵਾਂ ਵਿਚ ਪ੍ਰਤੀਬਿੰਬਿਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।

(ੳ) ਗੁਰੂ ਦੁਆਰਾ ਧਾਰਮਕ ਅਤੇ ਸਮਾਜਕ ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ

ਗੁਰੂ ਦਾ ਸਮਾਜ ਪ੍ਰਤੀ ਸਭ ਤੋਂ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਅਤੇ ਕੇਂਦਰੀ ਉਦੇਸ਼, ਸਮਾਜ ਦਾ ਪਰਮਾਤਮਾ ਅਤੇ ਗੁਰੂ ਵਿਚ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਸਥਾਪਿਤ ਕਰਕੇ ਉਸ ਨੂੰ ਸਮਾਜਕ ਕੁਰੀਤੀਆਂ ਤੇ ਅਪਰਾਧਾਂ ਤੋਂ ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਨਾ ਹੈ। ਉਹ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੇ ਗੁਣਾਂ ਦਾ ਵਰਣਨ ਕਰਕੇ ਉਸ ਨਾਲ ਮਨੁੱਖਤਾ ਦਾ ਮਾਤਾ, ਪਿਤਾ, ਬੰਧਪ, ਭਾਈ, ਮਿੱਤਰ ਅਤੇ ਪਤੀ ਆਦਿ ਕਈ ਰਿਸ਼ਤਿਆਂ ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਅਜੇਹਾ ਕਰਨ ਵਿਚ ਉਸ ਦਾ ਲਕਸ਼ 'ਹਰ ਪ੍ਰਾਣੀ ਵਿਚ ਏਕੁ ਪਿਤਾ ਏਕਸ ਦੇ ਹਮ ਬਾਰਿਕ' ਦੀ ਭਾਵਨਾ ਪੈਦਾ ਕਰਨਾ ਹੈ ਤਾਂ ਜੋ ਸਮਾਜ ਦਾ ਹਰ ਵਿਅਕਤੀ ਇਕ ਦੂਜੇ ਨੂੰ ਆਪਣਾ ਭਰਾ ਸਮਝ ਸਕੇ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਗੁਰੂ ਸਮਾਜ ਵਿਚ ਸਾਰਵਲੌਕਿਕਤਾ ਦੀ ਸਪਿਰਟ ਭਰਨਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਸਾਰਵਲੌਕਿਕਤਾ ਦੇ ਸੰਕਲਪ ਵਿਚ ਭਿੰਨ ਭੇਦ ਅਤੇ ਵਿਤਕਰਿਆਂ ਨੂੰ ਕੋਈ ਥਾਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਦੀ। ਇਸ ਵਿਚ ਹਰ ਵਿਅਕਤੀ, ਕੌਮ ਅਥਵਾ ਸਮਾਜ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਵਿਚ ਇਕੋ ਜਿਹਾ ਸਮਝਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।[25] ਅਜੇਹੀ ਭਾਵਨਾ ਵੈਰ ਵਿਰੋਧ ਨੂੰ ਮਿੱਟਾ ਕੇ ਪ੍ਰਸਪਰ ਅਪਣਤ ਨੂੰ ਜਨਮ ਦਿੰਦੀ ਹੈ[26] ਅਤੇ ਹਰ ਵਿਅਕਤੀ ਦੇ ਦਿਲ ਵਿਚੋਂ ਦੂਜੇ ਦੇ ਭਲੇ ਲਈ ਸੁਭਾਵਕ ਹੀ ਸ਼ੁਭ ਕਾਮਨਾਵਾਂ ਦਾ ਉਦਗਮ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।[27] ਗੁਰੂ ਦਾ ਮਨੋਰਥ ਸਮੁੱਚੀ ਮਨੁੱਖਤਾ ਨੂੰ ਅਵਛੇਦਨ ਦੀਆਂ ਭਾਵਨਾਵਾਂ ਤੋਂ ਮੁਕਤ ਕਰਾਕੇ ਏਕਤਾ ਦੇ ਇਸ ਉਦੇਸ਼ ਦਾ ਉਪਾਸ਼ਕ ਬਣਾਉਣਾ ਹੈ।

ਗੁਰੂ ਅਤੇ ਨੈਤਿਕਤਾ : ਜਦੋਂ ਮਨੁੱਖ ਗੁਰੂ ਦੁਆਰਾ ਦਸੇ ਹੋਏ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੇ ਗੁਣਾਂ ਦਾ ਸਿਮਰਨ ਕਰਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਉਸ ਵਿਚ ਵੀ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੇ ਗੁਣਾਂ ਦਾ ਸਮਾਵੇਸ਼ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਪਰਮਾਤਮਾ, ਸੱਚਾਈ, ਅੱਛਾਈ, ਨਿਆਏਸ਼ੀਲਤਾ, ਮਿਠਾਸ, ਨਿਮਰਤਾ, ਪਵਿੱਤਰਤਾ, ਨਿਰਭੈਤਾ, ਨਿਰਵੈਰਤਾ ਅਤੇ ਦਿਆਲਤਾ ਆਦਿ ਬੇਅੰਤ ਗੁਣਾਂ ਦਾ ਸੁਆਮੀ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਗੁਣਾਂ ਦੇ ਸੰਪਰਕ ਵਿਚ ਆ ਕੇ ਮਨੁੱਖ ਵਿਕਾਰ, ਕਪਟ, ਛਲ, ਤ੍ਰਿਸ਼ਨਾ, ਘਿਰਨਾ, ਨਿੰਦਾ, ਹਿੰਸਾ, ਦੁਰਵਿਚਾਰ, ਅਪਮਾਨ, ਕੁਸ਼ਬਦਾਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ, ਸੁਰਾਪਾਨ,ਆਦਿ ਅਨੈਤਿਕ ਆਚਰਣਾਂ ਦਾ ਪਰਿਤਿਆਗ ਕਰਕੇ ਸਮਦ੍ਰਿਸ਼ਟਤਾ, ਸੁਸ਼ੀਲਤਾ, ਖਿਮਾ, ਦਇਆ, ਧੀਰਜ, ਸੰਤੋਖ, ਪਰਉਪਕਾਰ, ਅਹਿੰਸਾ, ਬ੍ਰਹਮਾਚਰਯ, ਇੰਦਰੀ ਜ਼ਬਤ, ਮਿਠਾਸ ਅਤੇ ਨਿਮਰਤਾ, ਆਦਿ ਨੈਤਿਕ ਗੁਣਾਂ ਦਾ ਧਾਰਨੀ ਬਣਦਾ ਹੈ। ਵਿਅਕਤੀਗਤ ਨੈਤਿਕਤਾ ਦੀ ਇਹ ਉੱਚ ਪੱਧਰ ਸਮੁੱਚੇ ਸਮਾਜ ਦੇ ਨੈਤਿਕ ਮਿਆਰ ਨੂੰ ਉਚਿਆਂ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਅਜੇਹੇ ਸਮਾਜ ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ ਲਈ ਉਪਰੋਕਤ

---

24. *ਕਬੀਰ ਘਾਣੀ ਪੀੜਤੇ ਸਤਿਗੁਰ ਲੀਏ ਛਡਾਇ ॥* ਸਲੋਕ ਕਬੀਰ, ੨੦੭, ੧੩੭੫
25. *Encyclopedia of Religion and Ethics*; Vol. 12, p. 529.
26. *ਨ ਕੋ ਬੈਰੀ ਨਹੀ ਬਿਗਾਨਾ ਸਗਲ ਸੰਗਿ ਹਮ ਕਉ ਬਨਿ ਆਈ ॥* ਕਾਨੜਾ, ੫, ੧੨੯੯
27. *ਜਗਤੁ ਜਲੰਦਾ ਰਖਿ ਲੈ ਆਪਣੀ ਕਿਰਪਾ ਧਾਰਿ ॥*
ਜਿਤੁ ਦੁਆਰੈ ਉਬਰੈ ਤਿਤੈ ਲੈਹੁ ਉਬਾਰਿ ॥ ਵਾਰ ਬਿਲਾਵਲ, ੪, ਮ: ੩, ੮੫੩

ਅਉਗਣਾਂ ਤੋਂ ਮੁਕਤੀ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਨਾ ਹੀ ਗੁਰੂ ਦੇ ਉਦੇਸ਼ ਦਾ ਕੇਂਦਰੀ ਬਿੰਦੂ ਹੈ।

ਸਮਾਜਕ ਗਿਰਾਵਟ ਦਾ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਡਾ ਕਾਰਨ ਵਿਅਕਤੀਗਤ ਕਾਇਰਤਾ, ਬੁਜ਼ਦਿਲੀ ਤੇ ਡਰ ਦੀ ਭਾਵਨਾ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਮਾਜ ਘਾਤਕ ਅਤੇ ਮਾਰੂ ਭਾਵਨਾਵਾਂ ਅਧੀਨ ਕਰਮ ਅਤੇ ਵਿਚਾਰਾਂ ਦੀ ਵਿਅਕਤੀਗਤ ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਖ਼ਤਮ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਅਤੇ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੀ ਪਰਮ ਸੱਤਾ ਵਿਚ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਰਖਣ ਨਾਲ ਮਨੁੱਖ ਵਿਚ ਨਿਡਰਤਾ ਦਾ ਗੁਣ ਪ੍ਰਵੇਸ਼ ਕਰ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਸਮਾਜ ਵਿਚ ਆਪਣੇ ਸ਼ਬਦ ਦੁਆਰਾ ਇਸ ਤਥ ਦਾ ਪ੍ਰਦਰਸ਼ਨ ਕਰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਸੰਸਾਰ ਦੀ ਹਰ ਚੀਜ਼ ਜਿੱਥੇ ਨਾਸ਼ਵਾਨ ਹੈ ਉੱਥੇ ਉਹ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੇ ਹੁਕਮ ਅਧੀਨ ਵੀ ਕੰਮ ਕਰ ਰਹੀ ਹੈ।[28] ਇਸ ਲਈ ਉਨ੍ਹਾਂ ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਕੋਲੋਂ ਜੋ ਖੁਦ ਹੀ ਨਾਸ਼ਵਾਨ ਹਨ ਅਤੇ ਈਸ਼ਵਰ ਦੇ ਨਿਯੰਤ੍ਰਣ ਵਿਚ ਹਨ, ਬਿਲਕੁਲ ਹੀ ਨਹੀਂ ਡਰਨਾ ਚਾਹੀਦਾ। ਸੰਸਾਰ ਦੇ ਵੱਡੇ ਤੋਂ ਵੱਡੇ ਪਾਤਸ਼ਾਹ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੀ ਹੀ ਪੈਦਾਇਸ ਹਨ ਅਤੇ ਪਰਮਾਤਮਾ ਆਪ ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਭ ਦਾ ਪਾਤਸ਼ਾਹ ਹੈ।[29] ਗੁਰੂ ਸਮਾਜ ਨੂੰ ਪਰਮਾਤਮਾ ਸਬੰਧੀ ਇਹ ਸੰਕਲਪ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਕੇ ਉਸ ਨਾਲ ਪਿਆਰ ਕਰਨ ਦਾ ਨਿਰਦੇਸ਼ਨ ਦਿੰਦਾ ਹੋਇਆ ਸੰਸਾਰ ਦੀਆਂ ਸਭ ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਤੋਂ ਬੇਪਰਵਾਹ ਕਰ ਦਿੰਦਾ ਹੈ। ਪਰਮਾਤਮਾ ਸਰਵੋਤਮ ਅਤੇ ਸਰਬ ਸ਼ਕਤੀਮਾਨ ਸਰਬ ਵਿਆਪਕ ਅਤੇ ਅੰਤਰਯਾਮੀ ਹੈ। ਸਮਾਜ ਵਿਚ ਕੀਤੇ ਹੋਏ ਹਰ ਵਿਅਕਤੀ ਦੇ ਹਰ ਕੰਮ ਨੂੰ ਉਹ ਵੇਖਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਉਸ ਅਨੁਸਾਰ ਫਲ ਵੀ ਦਿੰਦਾ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਦੁਆਰਾ ਦੱਸੇ ਗਏ ਇਸ ਸਿੱਧਾਂਤ ਤੋਂ ਸਮਾਜ ਦਾ ਹਰ ਵਿਅਕਤੀ ਚੰਗੇ ਕਰਮ ਕਰਨ ਦੀ ਪ੍ਰੇਰਨਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਗੁਰੂ ਜਿੱਥੇ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੇ ਸੰਕਲਪ ਰਾਹੀਂ ਸੰਸਾਰੀ ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਤੋਂ ਬੇਪਰਵਾਹ ਕਰਕੇ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਪਰਾਧੀਨਤਾ ਦੀਆਂ ਜ਼ੰਜੀਰਾਂ ਤੋਂ ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਉੱਥੇ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦਾ ਅਨਿਨ ਸੇਵਕ ਬਣਾ ਕੇ ਉਸ ਦੀ ਸ਼ਖਸੀਅਤ ਵਿਚ ਅਨੰਤ ਦੈਵੀ ਗੁਣਾਂ ਦਾ ਸੰਚਾਰ ਕਰਦਾ ਹੋਇਆ ਆਦਰਸ਼ਕ ਸਮਾਜ ਦੇ ਨਿਰਮਾਣ ਲਈ ਉਸ ਨੂੰ ਇਕ ਆਦਰਸ਼ਕ ਮਨੁੱਖ ਵੀ ਬਣਾ ਦਿੰਦਾ ਹੈ।

ਸਮਾਜ ਦੀ ਗੁਰੂ ਪ੍ਰਤਿ ਸ਼ਰਧਾ, ਨਿਸ਼ਠਾ ਅਤੇ ਉਸਦੇ ਸੁਯੋਗ ਨੈਤ੍ਰਿਤਵ ਦੀ ਸਵੀਕ੍ਰਿਤੀ, ਉਸ ਨੂੰ ਨਵੀਂ ਜੀਵਨ ਸ਼ਕਤੀ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਦੀ ਹੈ। *ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ* ਬਾਣੀ ਸਮਾਜ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਸਾਰੇ ਆਤਮਿਕ ਅਤੇ ਭੌਤਿਕ ਜਗਤ ਦੇ ਮਾਮਲਿਆਂ ਸਬੰਧੀ ਯੋਗ ਅਗਵਾਈ ਲਈ ਗੁਰੂ ਦੇ ਵਿਅਕਤਿਤ੍ਵ ਵਿਚ ਪੂਰਨ ਰੂਪ ਨਾਲ ਸਮਰਪਿਤ ਕਰਨ ਦਾ ਨਿਰਦੇਸ਼ਨ ਕਰਦੀ ਹੈ।[30] ਗੁਰੂ ਦਾ ਸ਼ਬਦ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੇ ਦਰਬਾਰ ਅਤੇ ਉਸ ਵਿਚ ਗੁਰੂ ਦੀ ਸਰਵਉੱਚ ਥਾਂ ਸਬੰਧੀ ਗਿਆਨ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਨਾਲ ਸ਼ਿਸ਼ਾਂ ਦੇ ਮਨਾਂ ਵਿਚ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੀ ਧਰਮ ਸੱਤਾ ਅਤੇ ਗੁਰੂ ਦੇ ਮਹਾਨ ਵਿਅਕਤਿਤ੍ਵ ਵਿਚ ਸ਼ਰਧਾ ਵਧਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਸੰਸਾਰਕ ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਦੀ ਅਲਪਗਤਾ ਦਾ ਅਹਿਸਾਸ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਨੂੰ ਰੱਬ ਦਾ ਅਵਤਾਰ ਸਮਝਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਪੂਰਨ ਪ੍ਰਭੂ ਸੱਤਾ ਦਾ ਸੁਆਮੀ, ਪਥ-ਪ੍ਰਦਰਸ਼ਕ, ਮੁਕਤੀ ਦਾਤਾ, ਈਸ਼ਵਰ ਦਾ ਸੱਚਾ ਆਸ਼ਕ, ਉਸ ਦਾ ਗਿਆਤਾ ਅਤੇ ਸਰਬ ਕਲਾ ਸਮਰਥ ਵਿਅਕਤੀ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਅਜੇਹੀ ਸ਼ਕਤੀਸ਼ਾਲੀ ਹਸਤੀ ਦਾ

---

28. ਵਾਰ ਆਸਾ, ੧, ਮ: ੧, ੪੬੪
29. *ਸੋ ਪਾਤਿਸਾਹੁ ਸਾਹਾ ਪਾਤਿਸਾਹਿਬੁ ਨਾਨਕ ਰਹਣੁ ਰਜਾਈ ॥* ਜਪੁ, ੧, ੬
30. *ਸੋ ਸਿਖੁ ਸਖਾ ਬੰਧਪੁ ਹੈ ਭਾਈ ਜੇ ਗੁਰ ਕੇ ਭਾਣੇ ਵਿਚਿ ਆਵੈ ॥*
ਆਪਣੈ ਭਾਣੈ ਜੋ ਚਲੈ ਭਾਈ ਵਿਛੁੜਿ ਚੋਟਾ ਖਾਵੈ ॥ ਸੋਰਠਿ, ੩, ੬੦੧-੨

ਤਉ ਆਨ ਬਾਟ ਕਾਹੇ ਨਹੀ ਆਇਆ ॥[41]

ਜ਼ਾਤ ਪਾਤ ਦੀਆਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਵੰਡੀਆਂ ਦੀ ਮਾਨਿਅਤਾ ਨੂੰ ਤ੍ਰਿਸਕਾਰਦਾ ਹੋਇਆ ਗੁਰੂ ਸਭ ਨੂੰ ਇੱਕੋ ਜਿਹਾ ਸਮਝ ਕੇ ਗਿਆਨ ਦਾ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਕਰਦਾ ਹੈ।[42] ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਗੁਰੂ ਇਕ ਅਜੇਹੇ ਵਰਣਹੀਨ ਸਮਾਜ ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ ਦਾ ਬੀਜਾਰੋਪਣ ਕਰਦਾ ਹੈ ਜਿਸ ਵਿਚ ਊਚ ਨੀਚ, ਜ਼ਾਤ ਪਾਤ ਦੀਆਂ ਭਾਵਨਾਵਾਂ ਤੋਂ ਮੁਕਤ ਹੋ ਕੇ ਸਾਂਝੀਵਾਲਤਾ ਦਾ ਜੀਵਨ ਬਤੀਤ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕੇ।

ਗੁਰੂ ਅਤੇ ਨਾਰੀ ਉੱਥਾਨ : ਕਿਸੇ ਵੀ ਸਮਾਜ ਦੀ ਪ੍ਰਗਤੀ ਦਾ ਮਿਆਰ ਉਸ ਦੀ ਇਸਤਰੀ ਜ਼ਾਤੀ ਦੇ ਸਮਾਜਕ ਪੱਧਰ ਤੋਂ ਪਰਖਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਗੁਰੂ, ਜੀਵਨ ਦੀ ਇਸ ਵਾਸਤਵਿਕਤਾ ਸਬੰਧੀ ਪੂਰਨ ਭਾਂਤ ਇਕ ਸੁਚੇਤ ਵਿਅਕਤੀ ਹੈ। ਉਸ ਦਾ ਸ਼ਬਦ ਸਮਾਜ ਦੇ ਰਾਜਨੀਤਕ, ਸਮਾਜਕ ਆਰਥਕ ਧਾਰਮਕ ਅਤੇ ਵਿਦਿਅਕ ਆਦਿ ਖੇਤਰਾਂ ਵਿਚ ਉਸ ਦੇ ਹੱਕਾਂ ਦੀ ਰਾਖੀ ਲਈ ਪੁਰ ਜ਼ੋਰ ਆਵਾਜ਼ ਉਠਾਉਂਦਾ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ ਕਿ ਜਿਸ ਦੀ ਕੁੱਖ ਵਿਚੋਂ ਸਮਾਜ ਦੇ ਮਹਾਨ ਵਿਅਕਤੀ ਜਨਮ ਲੈਂਦੇ ਹਨ ਉਸ ਨੂੰ ਮੰਦਾ ਕਹਿਣਾ ਅਗਿਆਨ ਹੈ।[43] ਉਸ ਦੇ ਹੱਕਾਂ ਦਾ ਤ੍ਰਿਸਕਾਰ ਸਮੁੱਚੇ ਸਮਾਜ ਦਾ ਤ੍ਰਿਸਕਾਰ ਹੈ। ਇਸਤਰੀ ਘਰ ਦੀ ਚਾਰ ਦੀਵਾਰੀ ਦੀ ਕੈਦਣ ਅਤੇ ਅੱਯਾਸ਼ੀ ਦਾ ਸਾਧਨ ਨਹੀਂ; ਬਲਕਿ ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ ਦੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿਚ ਜੀਵਨ ਦੇ ਮਹਾਨ ਆਦਰਸ਼ਾਂ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਲਈ ਮਨੁੱਖ ਦਾ ਇਕ ਸੁਯੋਗ ਜੀਵਨ ਸਾਥੀ ਹੈ।[44] ਲੋਭ ਅਤੇ ਕਾਮ ਵਾਸ਼ਨਾ ਅਧੀਨ ਇਸਤਰੀ ਪੁਰਸ਼ ਦੇ ਪਿਆਰ ਦੀ ਗੁਰੂ ਨਿਖੇਧੀ ਕਰਦਾ ਹੈ।[45] ਅਤੇ "ਏਕ ਜੋਤਿ ਦੋਇ ਮੂਰਤੀ ਧਨ ਪਿਰੁ ਕਹੀਐ ਸੋਇ"[46] ਦਾ ਆਦਰਸ਼ ਪੇਸ਼ ਕਰਕੇ ਗ੍ਰਹਿਸਥ ਵਿਚ ਹੀ ਸੰਸਾਰ ਦੀ ਸੇਵਾ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਮਾਨਵ ਜੀਵਨ ਦੇ ਪਰਮ ਉਦੇਸ਼ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਉੱਤੇ ਜ਼ੋਰ ਦਿੰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਉਹ ਸਮਾਜ ਦੀ ਪਰਿਵਾਰਕ ਸ਼ਾਂਤੀ ਲਈ ਮਰਦ ਅਤੇ ਤੀਵੀਂ ਦੋਹਾਂ ਨੂੰ ਪਰਸਪਰ ਵਫ਼ਾਦਾਰੀ ਤੇ ਮਿਲਵਰਤਨ ਦਾ ਉਪਦੇਸ਼ ਦਿੰਦਾ ਹੈ।[47] ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਗੁਰੂ ਪ੍ਰਚਲਿਤ ਗਲਤ ਕੀਮਤਾਂ ਤੋਂ ਸਮਾਜ ਨੂੰ ਛੁਟਕਾਰਾ ਦਿਵਾਉਂਦਾ ਹੋਇਆ ਨਵੀਆਂ ਅਤੇ ਉਸਾਰੂ ਕੀਮਤਾਂ ਦਾ ਧਾਰਨੀ ਬਣਾ ਕੇ ਸਮਾਜ ਵਿਚ ਸੁਖ ਅਤੇ ਸ਼ਾਂਤੀ ਪ੍ਰਸਾਰ ਕਰਦਾ ਹੈ।

ਗੁਰੂ ਅਤੇ ਜੀਵਨ ਸੰਘਰਸ਼ : ਗੁਰੂ ਦੇ ਸ਼ਬਦ ਵਿਚੋਂ ਸਮਾਜ ਦੇ ਹਰ ਵਿਅਕਤੀ ਨੂੰ ਜੀਵਨ ਸੰਘਰਸ਼ ਵਿਚ ਹਿੱਸਾ ਲੈਣ ਲਈ ਇਕ ਪ੍ਰਬਲ ਵੰਗਾਰ ਸੁਣਾਈ ਦਿੰਦੀ ਹੈ। ਜੀਵਨ ਸੰਗ੍ਰਾਮ ਵਿਚੋਂ ਭਗੌੜੇ ਬਣ ਕੇ, ਜੰਗਲਾਂ, ਪਹਾੜਾਂ ਅਤੇ ਕੰਦਰਾਂ ਵੱਲ ਵਿਅਕਤੀਗਤ ਸੁੱਖ ਦੀ ਉਪਲਬਧੀ ਲਈ ਨਠਦੇ ਜਾ ਰਹੇ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਕਾਇਰਤਾ ਤੇ ਬੁਜਦਿਲੀ ਉੱਤੇ ਕਰਾਰੀ ਸਟ ਮਾਰਦਾ ਹੋਇਆ ਗੁਰੂ ਕਹਿੰਦਾ ਹੈ :

(ੳ) ਹਾਥ ਕਮੰਡਲੁ ਕਾਪੜੀਆ ਮਨਿ ਤ੍ਰਿਸਨਾ ਉਪਜੀ ਭਾਰੀ ॥

---

41. ਗਉੜੀ, ਕਬੀਰ, ੩੨੪
42. *ਖਤ੍ਰੀ ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਸੂਦ ਵੈਸ ਉਪਦੇਸੁ ਚਹੁ ਵਰਨਾ ਕਉ ਸਾਂਝਾ ॥* ਸੂਹੀ, ੫, ੭੪੭
43. *ਸੋ ਕਿਉ ਮੰਦਾ ਆਖੀਐ ਜਿਤੁ ਜੰਮਹਿ ਰਾਜਾਨ ॥* ਵਾਰ ਆਸਾ, ੧, ਮ: ੧, ੪੭੩
44. *ਲੋਕ ਵੇਦ ਗੁਣ ਗਿਆਨ ਵਿਚ ਅਰਧ ਸਰੀਰੀ ਮੋਖ ਦੁਆਰੀ ॥* ਵਾਰ ੫; ਪਉੜੀ ੧੬
45. *ਇਸਤਰੀ ਪੁਰਖੈ ਖਟਿਐ ਭਾਉ ॥ ਭਾਵੈ ਆਵਉ ਭਾਵੈ ਜਾਉ ॥* ਵਾਰ ਰਾਮਕਲੀ, ੩, ਮ: ੧, ੯੫੧
46. ਵਾਰ ਸੂਹੀ, ੩, ਮ: ੩, ੭੮੮
47. ਵਾਰ ਮਾਰੂ, ੫, ੧੦੯੫, ਅਤੇ ਗਉੜੀ, ੫, ੧੮੫

ਇਸਤ੍ਰੀ ਤਜਿ ਕਰਿ ਕਾਮਿ ਵਿਆਪਿਆ ਚਿਤੁ ਲਾਇਆ ਪਰ ਨਾਰੀ ॥[48]

(ਅ) ਧੀਆਂ ਪੂਤ ਛੋਡ ਸਨਿਆਸੀ ਆਸਾ ਆਸ ਮਨਿ ਬਹੁਤੁ ਕਰਈਆ ॥[49]

ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਗੁਰੂ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਸਮਾਜ ਨਾਲੋਂ ਤੋੜ ਕੇ ਜੰਗਲਾਂ ਤੇ ਪਹਾੜਾਂ ਦੀਆਂ ਕੰਦਰਾਂ ਦੀ ਸ਼ਰਨ ਤਕਣ ਲਈ ਪ੍ਰੇਰਨਾ ਨਹੀਂ ਦਿੰਦਾ, ਉਹ ਤਾਂ ਉਸ ਦਾ ਸਮਾਜ ਨਾਲ ਗ੍ਰਿਹਸਥ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਅਤਿ ਘਨਿਸ਼ਠ ਸਬੰਧ ਗੰਢਣਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਮਾਝ ਰਾਗ ਵਿਚ ਲਿਖਦੇ ਹਨ ਕਿ;

ਕੈਹਾ ਕੰਚਨੁ ਤੁਟੈ ਸਾਰੁ ॥ ਅਗਨੀ ਗੰਢੁ ਪਾਏ ਲੋਹਾਰੁ ॥

ਗੋਰੀ ਸੇਤੀ ਤੁਟੈ ਭਤਾਰੁ ॥ ਪੁਤੀ ਗੰਢੁ ਪਵੈ ਸੰਸਾਰਿ ॥[50]

ਇਸ ਲਈ ਗੁਰੂ ਦੇ ਮਤ ਵਿਚ ਹਰ ਪ੍ਰਾਣੀ ਲਈ ਜੀਵਨ ਸੰਘਰਸ਼ ਵਿਚ ਜੂਝਣਾ ਅਤਿ ਲਾਜਮੀ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਦੀ ਬਖਸ਼ੀ ਹੋਈ ਜੁਗਤੀ ਨਾਲ ਮਨੁੱਖ ਸਮਾਜ ਅਤੇ ਗ੍ਰਿਹਿਸਥ ਵਿਚ ਰਹਿੰਦਾ ਹੋਇਆ ਆਪਣੀਆਂ ਮਾਨਸਿਕ ਪ੍ਰਵਿਰਤੀਆਂ ਉੱਤੇ ਜਿੱਤ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਸਮਾਜ ਵਿਚ ਹੋ ਰਹੇ ਧੱਕੇ, ਜ਼ੁਲਮ, ਅਤਿਆਚਾਰ ਅਤੇ ਅਨਿਆਇ ਵਿਰੁੱਧ ਟੱਕਰ ਲੈਣ ਲਈ ਆਪਣੇ ਅੰਦਰ ਅਥਾਹ ਆਤਮਿਕ ਬਲ ਵੀ ਪੈਦਾ ਕਰਦਾ ਹੈ।

ਸੋ ਗੁਰੂ ਦਾ ਉਦੇਸ਼ ਜਿੱਥੇ ਭਗਤੀ ਕਰਨਾ ਅਤੇ ਕਰਾਉਣਾ ਹੈ ਉੱਥੇ ਸ਼ਬਦ ਦੀ ਟਕਸਾਲ ਵਿਚ ਮਨੁੱਖੀ ਸੁਰਤ ਨੂੰ ਘੜਦੇ ਹੋਏ 'ਸੂਰਬੀਰ ਬਚਨ ਕੇ ਬਲੀ' ਅਤੇ ਉੱਚ ਅਖ਼ਲਾਕ ਵਾਲੇ ਆਤਮ ਦਰਸੀ ਮਨੁੱਖ ਪੈਦਾ ਕਰਕੇ ਸਮਾਜ ਦੇ ਵਿਅਕਤੀਗਤ ਅਤੇ ਸਾਮੂਹਿਕ ਜੀਵਨ ਦਾ ਸੁਧਾਰ ਵੀ ਕਰਨਾ ਹੈ।

ਗੁਰੂ ਅਤੇ ਸੰਗਤ : *ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ* ਬਾਣੀ ਅਨੁਸਾਰ ਗੁਰੂ ਦੁਆਰਾ ਸਥਾਪਿਤ ਸੰਗਤ ਦੀ ਸੰਸਥਾ ਦਾ ਗੁਣ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਇਸ ਵਿਚ ਗੁਰੂ ਆਪ ਉਪਸਥਿਤ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਜਿੱਥੇ ਪੂਰਨ ਗੁਰਸਿੱਖਾਂ ਦੀਆਂ ਆਤਮਾਵਾਂ ਵਿਚ ਆਪਣੀ ਜੋਤਿ ਦਾ ਸਮਾਵੇਸ਼ ਕਰਦਾ ਹੋਇਆ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਤਦਰੂਪ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਉੱਥੇ ਸਮੁੱਚੀ ਸੰਗਤ ਵਿਚ ਵੀ ਉਸ ਦੀ ਹੋਂਦ ਵਿਦਮਾਨ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ। ਆਸਾ ਰਾਗ ਵਿਚ ਗੁਰੂ ਰਾਮ ਦਾਸ ਜੀ ਲਿਖਦੇ ਹਨ ਕਿ ਪੂਰਨ ਗੁਰ ਸਿੱਖ ਗੁਰੂ ਦਾ ਹੀ ਰੂਪ ਬਣ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।[51] ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਅਜੇਹੇ ਗੁਰ ਸਿੱਖਾਂ ਦੇ ਚਰਣ ਧੋਣ, ਪੱਖਾ ਫੇਰਨ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਚਰਨ ਧੂੜੀ ਤੋਂ ਅਤਿ ਨਿਮਰਤਾ ਸਹਿਤ ਬਲਿਹਾਰ ਜਾਂਦੇ ਹਨ।[52] ਅਤੇ ਗੁਰੂ ਰਾਮ ਦਾਸ ਵੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਚਰਨ ਧੂੜੀ ਲਈ ਤਰਸਦੇ ਹਨ[53] ਗੁਰੂ ਰਾਮ ਦਾਸ ਜੀ ਅਜੇਹੇ ਗੁਰ ਸਿੱਖਾਂ ਦੇ ਚਾਕਰ ਬਣ ਕੇ ਪ੍ਰਭੂ ਮਿਲਾਪ ਲਈ ਉਪਦੇਸ਼ ਦੀ ਪ੍ਰਾਰਥਨਾ ਵੀ ਕਰਦੇ ਹਨ।[54] ਖਾਲਸੇ ਦੀ ਮਹਿਮਾ ਵਿਚ

---

48. ਮਾਰੂ, ੧, ੧੦੧੩
49. ਬਿਲਾਵਲ, ੪, ੮੩੫
50. ਵਾਰ ਮਾਝ, ੧, ਮ: ੧, ੧੪੩
51. *ਗੁਰੂ ਸਿਖ ਸਿਖੁ ਗੁਰੂ ਹੈ ਏਕੋ ਗੁਰ ਉਪਦੇਸੁ ਚਲਾਏ ॥* ਆਸਾ, ੪,੪੪੪
52. *ਮੈ ਬਧੀ ਸਚੁ ਧਰਮਸਾਲ ਹੈ ॥ ਗੁਰ ਸਿਖਾਂ ਲਹਿਦਾ ਭਾਲ ਕੈ ॥*
    ਪੈਰ ਧੋਵਾ ਪਖਾ ਫੇਰਦਾ ਤਿਸੁ ਨਿਵਿ ਨਿਵਿ ਲਗਾ ਪਾਇ ਜੀਉ ॥ ਸਿਰੀ ੫, ੭੩
53. *ਜਨੁ ਨਾਨਕੁ ਧੂੜਿ ਮੰਗੈ ਤਿਸੁ ਗੁਰਸਿਖ ਕੀ, ਜੋ ਆਪਿ ਜਪੈ ਅਵਰਹ ਨਾਮੁ ਜਪਾਵੈ ॥*
    ਵਾਰ ਗਉੜੀ, ੪, ਮ: ੪, ੩੦੬
54. *ਹਮ ਹੋਵਹ ਲਾਲੇ ਗੋਲੇ ਗੁਰਸਿਖਾ ਕੇ, ਜਿਨ੍ਹਾ ਅਨਦਿਨੁ ਹਰਿ ਪ੍ਰਭੁ ਪੁਰਖੁ ਧਿਆਇਆ ॥......*
    ਮੇਰੇ ਪ੍ਰਾਨ ਸਖਾ ਗੁਰ ਕੇ ਸਿਖ ਭਾਈ, ਮੋ ਕਉ ਕਰਹੁ ਉਪਦੇਸੁ ਹਰਿ ਮਿਲੈ ਮਿਲਾਇਆ ॥
    ਗੁਜਰੀ, ੪, ੪੯੩-੯੪

ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਆਪਨਾ ਸਭ ਕੁਝ ਅਜੇਹੇ ਗੁਰਸਿੱਖਾਂ ਤੋਂ ਨਿਛਾਵਰ ਕਰਦੇ ਹਨ।[55]

ਗੁਰੂ ਦੀ ਸ਼ਕਤੀ ਦੇ ਸੰਗਤ ਵਿਚ ਸਮਾਵੇਸ਼ ਕਾਰਣ ਹੀ ਗੁਰਮਤਿ ਵਿਚ ਗੁਰੂ ਨੂੰ ਵੀਹ ਵਿਸ਼ਵੇ ਤੇ ਸੰਗਤ ਨੂੰ ਇੱਕੀ ਵਿਸਵੇ ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਸਾਧ ਸੰਗਤ ਦੀ ਛੋਹ ਨਾਲ ਹੀ ਡੋਲਦੇ ਮਨਾਂ ਵਿਚ ਦ੍ਰਿੜ੍ਹਤਾ ਪੈਦਾ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ।[56] ਗੁਰੂ ਦੀ ਹੋਂਦ ਕਾਰਣ ਹੀ ਇਸ ਵਿਚ ਪੀਰਾਂ ਪੈਗ਼ੰਬਰਾਂ ਵਰਗੀ ਕਰਾਮਾਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਸਾਧ ਸੰਗਤ ਵਿਚ ਪਰਮਾਤਮਾ ਆਪ ਨਿਵਾਸ ਕਰਦਾ ਹੈ[57] ਤੇ ਇਸੇ ਲਈ ਇਸ ਸਚ ਖੰਡ ਨੂੰ ਅਥਵਾ ਬੈਕੁੰਠ ਵੀ ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਹੈ।[58] ਵਾਸਤਵ ਵਿਚ ਸਾਰਾ ਸਿੱਖ ਮਤ ਹੀ ਗੁਰਬਾਣੀ ਅਤੇ ਸੰਗਤ ਦੇ ਅਸੂਲਾਂ ਤੇ ਖੜਾ ਹੈ। ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ ਅਨੁਸਾਰ ਸਿੱਧਾਂ ਨਾਲ ਚਰਚਾ ਕਰਦੇ ਸਮੇਂ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਨੇ ਬਾਣੀ ਅਤੇ ਸੰਗਤ ਨੂੰ ਹੀ ਆਪਣੇ ਮਤ ਦੇ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਅਤੇ ਬੁਨਿਆਦੀ ਤੱਤ ਕਹੇ ਸਨ।[59]

ਉਪਰੋਕਤ ਕ਼ਥਨਾਂ ਵਿਚ ਗੁਰੂ ਦੀ ਗੁਰਤਾ ਸ਼ਿਸ਼ ਵਿਚ ਪਰਗਟ ਹੁੰਦੀ ਦਸੀ ਗਈ ਹੈ ਤੇ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਗੁਰੂ ਸਿੱਖਾਂ ਵਿਚ ਆਪਣੀ ਸ਼ਖ਼ਸੀਅਤ ਸਮੋ ਕੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਸ਼ਕਤੀ ਨੂੰ ਹਜ਼ਾਰਾਂ ਗੁਣਾਂ ਵਧ ਬਣਾ ਦਿੰਦਾ ਹੈ। ਸ. ਤੇਜਾ ਸਿੰਘ ਅਨੁਸਾਰ ਸਿੱਖ ਗੁਰੂਆਂ ਨੇ ਅਜਿਹੇ ਸਿੱਖਾਂ ਦੀਆਂ ਥਾਂ ਥਾਂ ਤੇ ਸੰਗਤਾਂ ਕਾਇਮ ਕੀਤੀਆਂ ਅਤੇ ਫਿਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸਾਮੂਹਕ ਰੂਪ ਵਿਚ ਆਪਣੇ ਵਿਅਕਤਿਤ੍ਵ ਦਾ ਸਮਾਵੇਸ਼ ਕਰ ਦਿੱਤਾ।[60] ਸੋ ਵਿਅਕਤੀਵਾਦ ਤੋਂ ਉਪਰ ਉਠਾ ਕੇ ਸਮੂਹਵਾਦ (ਸਾਮੂਹਿਕਤਾ) ਵਿਚ ਯਕੀਨ ਪੈਦਾ ਕਰਨਾ ਗੁਰੂ ਦਾ ਲਕਸ਼ ਹੈ। ਇਹ ਸੰਗਤ (ਸਮੂਹ) ਉੱਚੇ ਆਚਰਣ ਵਾਲਿਆਂ ਪੁਰਸ਼ਾਂ ਦੀ ਸੰਗਤ ਹੈ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਗੁਰੂ, ਸਾਧ, ਸੰਤ, ਗੁਰਮੁਖ, ਹਰਿ ਜਨ ਆਦਿ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ।

(ਅ) ਗੁਰੂ ਦੁਆਰਾ ਆਰਥਕ ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ

ਆਧੁਨਿਕ ਵਿਗਿਆਨਕ ਯੁਗ ਵਿਚ ਕਿਸੇ ਵੀ ਸਮਾਜ ਦੀ ਪ੍ਰਗਤੀ ਉਸ ਦੇ ਆਰਥਕ ਵਿਕਾਸ ਉੱਤੇ ਨਿਰਭਰ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਲੋਕਿਕ ਆਵੱਸ਼ਕਤਾਵਾਂ ਦੀ ਪੂਰਤੀ ਲਈ ਇਸ ਸਮਾਜ ਦੀ ਆਰਥਕ ਵਿਵਸਥਾ ਦਾ ਵਿਕਸਿਤ ਹੋਣਾ ਬੜਾ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ। ਪਰ ਜਦੋਂ ਮਨੁੱਖੀ ਜੀਵਨ ਵਿਚ ਧਨ ਅਤੇ ਸੰਪਤੀ ਨੂੰ ਇਕੱਠਿਆਂ ਕਰਨ ਦੀ ਲਾਲਸਾ ਵੱਧ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਤਾਂ ਜੀਵਨ ਦੁਖਦਾਈ ਬਣ ਜਾਂਦੀ ਹੈ।

ਗੁਰੂ ਇਕ ਅਜੇਹੇ ਸਮਾਜ ਦੀ ਰਚਨਾਤਮਕ ਉਸਾਰੀ ਦੀ ਕਲਪਨਾ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਜਿਸ ਵਿਚ ਇਕ ਚੰਗੀ ਪੱਧਰ ਦੇ ਜੀਵਨ ਨਿਰਵਾਹ ਲਈ ਹਰ ਵਿਅਕਤੀ ਦੀਆਂ ਬੁਨਿਆਦੀ ਲੋੜਾਂ ਸੁਭਾਵਕ ਹੀ ਪੂਰੀਆਂ ਹੋ ਸਕਣ। ਜਿਸ ਸਮਾਜ ਵਿਚ ਲੋਕ ਭੁਖੇ ਮਰਦੇ ਹੋਣ ਉਹ ਰੱਬ ਦੀ

---

55. *ਸੇਵ ਕਰੀ ਇਨਹੀ ਕੀ ਭਾਵਤ, ਅਉਰ ਕੀ ਸੇਵ ਸੁਹਾਤ ਨ ਜੀ ਕੋ ॥*
ਦਾਨ ਦਯੋ ਇਨਹੀ ਕੋ ਭਲੋ ਅਰੁ ਆਨ ਕੋ ਦਾਨ ਨ ਲਾਗਤ ਨੀਕੋ ॥
ਆਗੈ ਫਲੈ ਇਨ੍ਹੀ ਕੋ ਦਯੋ ਜਗ ਮੈ ਜਸੁ ਅਉਰ ਦਯੋ ਸਭ ਫੀਕੋ ॥
ਮੋ ਗ੍ਰਿਹ ਮੈ ਤਨ ਤੇ ਮਨ ਤੇ ਸਿਰ ਲਉ ਧਨ ਹੈ ਸਭ ਹੀ ਇਨ ਹੀ ਕੋ ॥ ਗਿਆਨ ਪ੍ਰਬੋਧ, ਪਾ: ੧੦
56. *ਸਤ ਸੰਗਤਿ ਮਿਲੇ ਤ ਦ੍ਰਿੜਤਾ ਆਵੈ ਹਰਿ ਰਾਮ ਨਾਮਿ ਨਿਸਤਾਰੇ ॥* ਨਟ, ੪, ੯੮੧
57. *ਮਿਲਿ ਸਤ ਸੰਗਤਿ ਖੋਜ ਦਸਾਈ ਵਿਚਿ ਸੰਗਤਿ ਹਰਿਪ੍ਰਭੁ ਵਸੈ ਜੀਓ ॥* ਮਾਝ, ੫, ੯੪
58. *ਕਹੁ ਕਬੀਰ ਇਹ ਕਹੀਐ ਕਾਹਿ ॥*
ਸਾਧ ਸੰਗਤਿ ਬੈਕੁੰਠੈ ਆਹਿ ॥ ਗਉੜੀ, ਕਬੀਰ, ੩੨੫
59. *ਗੁਰੂ ਸੰਗਤਿ ਬਾਣੀ ਬਿਨਾ ਦੂਜੀ ਓਟ ਨਹੀਂ ਹੈ ਰਾਈ ॥* ਵਾਰ, ੧, ਪਉੜੀ, ੪੨
60. *Essays in Sikhism;* p. 55.

ਭਗਤੀ ਕਿਵੇਂ ਕਰ ਸਕਦੇ ਹਨ? ਇਸ ਲਈ ਭਗਤੀ ਵਾਸਤੇ ਯੋਗ ਵਾਤਾਵਰਣ ਪੈਦਾ ਕਰਨ ਲਈ ਸਮਾਜ ਦੇ ਹਰ ਵਿਅਕਤੀ ਦਾ ਆਰਥਕ ਸੰਕਟ ਵਿਚੋਂ ਮੁਕਤ ਹੋਣਾ ਬੜਾ ਆਵੱਸ਼ਕ ਹੈ। *ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ* ਬਾਣੀ ਵਿਚ ਇਸ ਤੱਥ ਨੂੰ ਸਵੀਕਾਰ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਸੰਤ ਕਬੀਰ ਦਾ ਵਿਚਾਰ ਹੈ ਕਿ ਭੁਖਿਆਂ ਭਗਤੀ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਦੀ। ਆਟਾ, ਘਿਓ, ਲੂਣ, ਦਾਲ, ਮੰਜੀ ਬਿਸਤਰਾ, ਆਦਿ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਦੀਆਂ ਸਭ ਬੁਨਿਆਦੀ ਲੋੜਾਂ ਅਵੱਸ਼ ਹੀ ਪੂਰੀਆਂ ਹੋਣੀਆਂ ਚਾਹੀਦੀਆਂ ਹਨ।[61] ਧੰਨਾ ਭਗਤ ਵੀ ਪਰਮਾਤਮਾ ਪਾਸੋਂ ਦਾਲ, ਆਟਾ, ਜੁੱਤੀ, ਸੋਹਣੇ ਕਪੜੇ, ਚੰਗੀ ਵਾਹੀ ਹੋਈ ਧਰਤੀ ਦਾ ਅਨਾਜ, ਚੜ੍ਹਨ ਲਈ ਸੁਹਣੀ ਅਰਬੀ ਘੋੜੀ, ਦੁੱਧ ਪੀਣ ਲਈ ਗਊ ਅਥਵਾ ਭੈਂਸ ਆਦਿ ਲਵੇਰੀ ਅਤੇ ਗ੍ਰਿਹਸਥੀ ਜੀਵਨ ਦੀ ਸਫ਼ਲਤਾ ਲਈ ਇਕ ਚੰਗੀ ਇਸਤਰੀ ਦੀ ਮੰਗ ਕਰਦੇ ਹਨ।[62] ਗੁਰੂ ਇਸ ਵਿਚਾਰ ਦਾ ਧਾਰਨੀ ਹੈ ਕਿ ਸਮਾਜ ਵਿਚ ਅੰਨ ਧਨ ਆਦਿ ਉਪਭੋਗ ਪਦਾਰਥਾਂ ਦੀ ਉੱਤਪਤੀ ਵਧ ਤੋਂ ਵੱਧ ਹੋਣੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ ਤਾ ਜੋ ਹਰ ਵਿਅਕਤੀ ਆਰਥਕ ਸੰਕਟ ਤੋਂ ਬਚਿਆ ਰਹੇ ਅਤੇ ਖ਼ੁਸ਼ੀ ਦਾ ਜੀਵਨ ਬਤੀਤ ਕਰ ਸਕੇ।[63] ਇਹ ਧਨ ਇੰਨਾ ਪੈਦਾ ਹੋਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ ਕਿ ਸਮਾਜ ਵਿਚ ਦੁੱਧ ਦੀਆਂ ਨਦੀਆਂ ਵਗਣ ਲਗ ਪੈਣ। ਘਿਓ ਖੰਡ ਆਦਿ ਪਦਾਰਥਾਂ ਦੀ ਕੋਈ ਘਾਟ ਨਾ ਹੋਵੇ।[64] ਭਾਰਤੀ ਸਮਾਜ਼ ਵਿਚ ਜੀਵਨ ਦੀ ਖ਼ੁਸ਼ਹਾਲੀ ਲਈ ਧਰਮ, ਅਰਥ, ਕਾਮ ਅਤੇ ਮੋਕਸ਼ ਆਦਿ ਚਾਰ ਪਦਾਰਥਾਂ ਦੀ ਕਲਪਨਾ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਹੇਠ ਲਿਖੀਆਂ ਪੰਗਤੀਆਂ ਵਿਚ ਜਿਸ ਅਵਸਥਾ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਕਰਦੇ ਹਨ ਉਹ ਸਮਾਜ ਦੇ ਹਰ ਵਿਅਕਤੀ ਦਾ ਜੀਵਨ ਉਦੇਸ਼ ਹੋਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ।

ਚਾਰਿ ਪਦਾਰਥ ਅਸਟ ਮਹਾ ਸਿਧਿ ਕਾਮਧੇਨੁ ਪਾਰਜਾਤ ਹਰਿ ਹਰਿ ਰੁਖ ॥
ਨਾਨਕ ਸਰਨਿ ਗਹੀ ਸੁਖ ਸਾਗਰ ਜਨਮ ਮਰਨ ਫਿਰਿ ਗਰਭ ਨ ਧੁਖ ॥[65]

ਪਰ ਭਾਵੇਂ ਉਪਯੋਗ ਪਦਾਰਥਾਂ ਦਾ ਉਤਪਾਦਨ ਕਿੰਨਾ ਵੀ ਵਧ ਕਿਉਂ ਨਾ ਹੋ ਜਾਏ ਜਿੰਨਾ ਚਿਰ ਹਰ ਵਿਅਕਤੀ ਵਿਚ ਇਸ ਨੂੰ ਵਿਅਕਤੀਗਤ ਸੰਪਤੀ ਬਣਾਉਣ ਦੀ ਤ੍ਰਿਸ਼ਨਾ ਨਹੀਂ ਬੁਝਦੀ, ਸਮਾਜ ਵਿਚ ਆਰਥਕ ਸੰਤੁਲਨ ਦਾ ਹੋਣਾ ਅਸੰਭਵ ਹੈ। ਇਸੇ ਲਈ ਗੁਰੂ, ਅਰਥ ਅਤੇ ਕਾਮ ਦੇ ਨਾਲ ਨਾਲ ਧਰਮ ਅਤੇ ਮੋਕਸ਼ ਦਾ ਸੰਕਲਪ ਵੀ ਪ੍ਰਸਤੁਤ ਕਰਦਾ ਹੈ।

ਗੁਰੂ ਧਨ ਨੂੰ ਇਕੱਠਿਆਂ ਕਰਨ ਦੇ ਬਿਲਕੁਲ ਵਿਰੁੱਧ ਹੈ ਕਿਉਂ ਕਿ ਇਸ ਪ੍ਰਵਿਰਤੀ ਨਾਲ ਸਮਾਜ ਵਿਚ ਧਨੀ ਅਤੇ ਨਿਰਧਨ ਦੋ ਵਰਗ ਪੈਦਾ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਧਨੀ ਲੋਕ ਨਿਰਧਨ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਦਾ ਸ਼ੋਸ਼ਣ ਕਰਦੇ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਖ਼ੂਨ ਚੂਸਦੇ ਹਨ। ਪਾਪਾਂ ਦੁਆਰਾ ਇਕੱਠਾ ਕੀਤਾ ਹੋਇਆ ਇਹ ਧਨ ਵਿਅਕਤੀਗਤ ਵਿਲਾਸ ਵਿਚ ਖ਼ਰਚ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਜਿਸ ਦੇ ਫਲ ਸਰੂਪ ਸਮਾਜ ਦਾ ਨੈਤਿਕ ਪਤਨ ਹੋਣਾ ਅਤਿਅੰਤ ਹੀ ਸੁਭਾਵਕ ਬਣ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਦਾ ਵਿਚਾਰ ਹੈ ਕਿ ਪਾਪਾਂ ਬਾਝੋਂ ਇਹ ਮਾਇਆ ਇਕੱਠੀ ਨਹੀਂ ਕੀਤੀ ਜਾ ਸਕਦੀ।[66] ਇਸ ਲਈ ਉਹ ਇਸ ਕੱਚੇ

---

61. ਸੋਰਠਿ, ਕਬੀਰ, ੬੫੬
62. ਧਨਾਸਰੀ, ਧੰਨਾ, ੬੯੫
63. *ਅੰਨੁ ਪਾਣੀ ਮੁਚੁ ਉਪਾਇ ਦੁਖ ਦਾਲਦੁ ਭੰਨਿ ਤਰੁ ॥* ਵਾਰ ਸਾਰੰਗ, ੪, ਮ: ੫, ੧੨੫੧
64. *ਨਦੀਆ ਹੋਵਹਿ ਧੇਣਵਾ ਸੁੰਮ ਹੋਵਹਿ ਦੁਧੁ ਘੀਉ ॥*
ਸਗਲੀ ਧਰਤੀ ਸਕਰ ਹੋਵੈ ਖੁਸੀ ਕਰੇ ਨਿਤ ਜੀਉ ॥ ਵਾਰ ਮਾਝ, ੧, ਮ: ੧, ੧੪੧-੪੨
65. ਟੋਡੀ, ੫, ੭੧੭-੧੮
66. *ਪਾਪਾਂ ਬਾਝਹੁ ਹੋਵੈ ਨਾਹੀ ਮੁਇਆ ਸਾਥਿ ਨ ਜਾਈ ॥* ਆਸਾ, ੧, ੪੧੭

ਧਨ ਨੂੰ ਇਕੱਠਿਆਂ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਨੂੰ ਮੂਰਖ ਤੇ ਗੰਵਾਰ ਕਹਿੰਦਾ ਹੈ।[67] ਉਸ ਦਾ ਸ਼ਬਦ ਇਸ ਸੱਚ ਦੀ ਅਭਿਵਿਅੰਜਨਾ ਕਰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਬੜੇ ਬੜੇ ਧਨੀ ਪੁਰਸ਼, ਰਾਜੇ ਮਹਾਰਾਜੇ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਹਾਥੀ, ਘੋੜੇ, ਮਹਿਲ ਮਾੜੀਆਂ ਅਤੇ ਸੁੰਦਰ ਇਸਤਰੀਆਂ ਸਭ ਨਾਸ਼ਵੰਤ ਹਨ। ਇਸ ਲਈ ਨਾਮ ਦੇ ਸੱਚੇ ਧਨ ਬਿਨਾਂ ਇਹ ਸਭ ਵਿਅਰਥ ਅਤੇ ਜੀਵਨ ਆਦਰਸ਼ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਵਿਚ ਰੁਕਾਵਟ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਖਚਤ ਹੋਇਆਂ ਮਨੁੱਖ ਜੀਵਨ ਦੀ ਬਾਜ਼ੀ ਹਾਰ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। *ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ* ਬਾਣੀ ਵਿਚੋਂ ਹੇਠ ਲਿਖੀਆਂ ਪੰਗਤੀਆਂ ਜਿੱਥੇ ਇਸ ਸੱਚ ਦਾ ਪ੍ਰਗਟਾ ਕਰਦੀਆਂ ਹਨ ਉੱਥੇ ਸਮਾਜ ਦੀ ਇਸ ਮਾਰੂ ਪ੍ਰਵਿਰਤੀ ਦਾ ਦਮਨ ਕਰਨ ਲਈ ਉਤੇਜਨਾ ਵੀ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਦੀਆਂ ਹਨ :

(ੳ) *ਵਡੇ ਵਡੇ ਰਾਜਨ ਅਰੁ ਭੂਮਨ ਤਾ ਕੀ ਤ੍ਰਿਸਨ ਨ ਬੂਝੀ ।*[68]

(ਅ) *ਲੰਕਾ ਗਢੁ ਸੋਨੇ ਕਾ ਭਇਆ ॥ ਮੂਰਖੁ ਰਾਵਨੁ ਕਿਆ ਲੇ ਗਇਆ ।*[69]

(ੲ) *ਗਹਰੀ ਕਰਿਕੈ ਨੀਵ ਖੁਦਾਈ ਊਪਰ ਮੰਡਪ ਛਾਏ ॥*
ਮਾਰਕੰਡੇ ਤੇ ਕੋ ਅਧਿਕਾਈ ਜਿਨਿ ਤ੍ਰਿਣ ਧਰਿ ਮੂੰਡ ਬਲਾਏ ॥[70]

ਇਸ ਲਈ ਗੁਰੂ ਕਹਿੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਜਿਹੜਾ ਧਨ ਅਤੇ ਸੰਪਤੀ ਨਾਸ਼ਵੰਤ ਹੈ ਅਤੇ ਜੀਵਨ ਦੇ ਸੱਚੇ ਆਦਰਸ਼ ਲਈ ਰੁਕਾਵਟ ਹੈ ਉਸ ਧੰਨ ਲਈ ਭਰਾ ਭਰਾ ਵਿਚ ਝਗੜੇ ਪੈਦਾ ਕਰਨੇ ਵਿਅਰਥ ਹਨ।

ਪਰ ਸੰਸਾਰ ਦੀ ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਤੀ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਇਸ ਵਿਚ ਧਨੀ ਪੁਰਸ਼ ਦਾ ਤਾਂ ਸਦਾ ਸਤਿਕਾਰ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਪਰ ਨਿਰਧਨ ਨੂੰ ਕੋਈ ਪੁਛਦਾ ਹੀ ਨਹੀਂ। ਇਹ ਮਨੁੱਖ ਦਾ ਅਗਿਆਨ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਇਸ ਅਗਿਆਨ ਦਾ ਵਿਨਾਸ਼ ਕਰਦਾ ਹੋਇਆ ਕਹਿੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਵਾਸਤਵ ਵਿਚ ਧਨੀ ਅਤੇ ਨਿਰਧਨ ਦੋਵੇਂ ਇਕੋ ਹੀ ਪਿਤਾ ਦੇ ਪੁੱਤਰ ਹੋਣ ਕਾਰਣ ਭਰਾ ਭਰਾ ਹਨ।[71] ਇਸ ਲਈ ਦੋਹਾਂ ਧਿਰਾਂ ਵਿਚ ਆਰਥਕ ਸਮਾਨਤਾ ਹੋਣੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਦਾ ਮਤ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਮਾਇਆ ਧਾਰੀ ਨੂੰ ਸਮਾਜ ਵਿਚ ਵੱਡਾ ਆਦਮੀ ਬਿਲਕੁਲ ਹੀ ਨਹੀਂ ਸਵੀਕਾਰ ਕਰਨਾ ਚਾਹੀਦਾ ਕਿਉਂਕਿ ਉਹ ਗ਼ਰੀਬਾਂ ਦਾ ਖ਼ੂਨ ਚੂਸ ਕੇ ਹੀ ਇਹ ਮਾਇਆ ਇਕੱਠੀ ਕਰ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਉਹ ਸਮਾਜ ਘਾਤੀ ਹੈ। ਮਹਾਨ ਵਿਅਕਤੀ ਉਸੇ ਨੂੰ ਹੀ ਕਿਹਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਜੋ ਸੰਸਾਰ ਵਿਚ ਰਹਿੰਦਾ ਹੋਇਆ ਮਾਇਆ ਦੀਆਂ ਪਕੜਾਂ ਤੋਂ ਉੱਚਾ ਉਠ ਕੇ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੀ ਲਿਵ ਵਿਚ ਟਿਕ ਚੁਕਿਆ ਹੈ।[72] ਸੰਤ ਕਬੀਰ ਉਸ ਵਿਅਕਤੀ ਨੂੰ ਨਿਰਧਨ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ ਜਿਸ ਦਾ ਆਤਮਿਕ ਸੰਪਤੀ ਦੇ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣ ਤੋਂ

---

67. *ਕਾਚਾ ਧਨੁ ਸੰਚਹਿ ਮੂਰਖ ਗਾਵਾਰ ॥* ਧਨਾਸਰੀ, ੩, ੬੬੫
68. ਧਨਾਸਰੀ, ੫, ੬੭੨
69. ਭੈਰਉ ਕਬੀਰ, ੧੧੫੮
70. ਧਨਾਸਰੀ, ਨਾਮਦੇਵ, ੬੨੨
71. *ਨਿਰਧਨ ਆਦਰੁ ਕੋਈ ਨ ਦੇਇ ॥ ਲਾਖ ਜਤਨ ਕਰੈ ਓਹੁ ਚਿਤਿ ਨ ਧਰੇਇ ॥ ਰਹਾਉ ॥*
ਜਉ ਨਿਰਧਨੁ ਸਰਧਨੁ ਕੈ ਜਾਇ ॥ ਆਗੇ ਬੈਠਾ ਪੀਠਿ ਫਿਰਾਇ ॥ ਜਉ ਸਰਧਨੁ ਨਿਰਧਨੁ ਕੈ ਜਾਇ ॥
ਦੀਆ ਆਦਰ ਲੀਆ ਬੁਲਾਇ ॥ ਨਿਰਧਨੁ ਸਰਧਨੁ ਦੋਨਉ ਭਾਈ ॥ ਪ੍ਰਭ ਕੀ ਕਲਾ ਨ ਮੇਟੀ ਜਾਈ ॥
ਕਹਿ ਕਬੀਰ ਨਿਰਧਨੁ ਹੈ ਸੋਈ ॥ ਜਾ ਕੇ ਹਿਰਦੈ ਨਾਮੁ ਨ ਹੋਈ ॥ ਭੈਰਉ, ਕਬੀਰ, ੧੧੫੯
72. *ਕਉਨੁ ਵਡਾ ਮਾਇਆ ਵਡਿਆਈ ॥*
ਸੋ ਵਡਾ ਜਿਨਿ ਰਾਮ ਲਿਵ ਲਾਈ ॥ ਗਉੜੀ, ੫, ੧੮੮

ਦਿਵਾਲਾ ਨਿਕਲ ਚੁਕਿਆ ਹੈ। ਪਰ ਸਮਾਜ ਵਿਚ ਬਹੁ ਗਿਣਤੀ ਅਜੇਹੇ ਮਾਇਆਧਾਰੀ ਅਤਿ ਅਨ੍ਹਿਆਂ ਬੋਲਿਆਂ ਦੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਸ਼ਬਦ ਦੇ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਤੋਂ ਉਹ ਲੋਕ ਵਾਂਝੇ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਲਈ ਮਾਇਆ ਦਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਸਮਾਜ ਨੂੰ ਧਨੀ ਅਤੇ ਨਿਰਧਨ ਦੋ ਵਰਗਾਂ ਵਿਚ ਵੰਡ ਦਿੰਦਾ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਇਕ ਵਰਗਹੀਨ ਸਮਾਜ ਦਾ ਉਪਾਸ਼ਕ ਹੈ। ਉਹ ਧਨੀ ਅਤੇ ਨਿਰਧਨ ਦੀ ਵਿਥ ਨੂੰ ਪੂਰਨ ਰੂਪ ਵਿਚ ਮਿਟਾ ਦੇਣ ਦਾ ਇੱਛੁਕ ਹੈ। ਸਮਾਜਕ ਪ੍ਰਸੰਗ ਵਿਚ ਆਰਥਕ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣ ਤੋਂ ਉਸ ਦਾ ਨਿਸ਼ਾਨਾ ਨਿਸਚੈ ਹੀ ਦੈਵੀ ਸਮਾਜਵਾਦ (divine socialism) ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ ਕਰਨਾ ਹੈ। ਧਨ ਅਤੇ ਧਰਤੀ ਦੇ ਇਕੋ ਜਿਹੇ ਵਿਭਾਜਨ ਦਾ ਸਮਰਥਨ ਕਰਦਾ ਹੋਇਆ ਉਹ ਆਰਥਕ ਸ਼ੋਸ਼ਣ ਦਾ ਕੱਟਰ ਵਿਰੋਧੀ ਹੈ। ਉਸ ਦੇ ਸ਼ਬਦ ਵਿਚੋਂ ਗ਼ਰੀਬਾਂ ਦਾ ਖ਼ੂਨ ਚੂਸਨ ਵਾਲਿਆਂ ਲਈ ਇਕ ਅਭਿਸ਼ਾਪ ਧ੍ਵਨਿਤ ਹੁੰਦਾਂ ਹੈ।[73] ਉਸ ਦਾ ਵਿਚਾਰ ਹੈ ਕਿ ਅਜੇਹੇ ਖ਼ੂਨ ਚੂਸਕਾਂ ਦਾ ਮਨ ਕਦੇ ਵੀ ਪਵਿੱਤਰ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਦਾ।[74] ਇਸ ਲਈ ਪਰਾਇਆ ਹੱਕ ਖਾਣ ਵਾਲੇ ਮੁਰਦਾਰ ਖਾਂਦੇ ਹਨ।[75]

ਇਸ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਗੁਰੂ ਹਰ ਵਿਅਕਤੀ ਨੂੰ ਦਸਾਂ ਨਹੁਆਂ ਦੀ ਕਿਰਤ ਕਰਨ ਲਈ ਵੀ ਪ੍ਰੇਰਨਾ ਦਿੰਦਾ ਹੈ। ਕਿਰਤ ਦਾ ਸਤਿਕਾਰ ਉਸ ਦੇ ਸਮਾਜਕ ਉਦੇਸ਼ ਦਾ ਕੇਂਦਰੀ ਬਿੰਦੂ ਹੈ। ਇਸ ਕਮਾਈ ਵਿਚੋਂ ਵੀ ਉਹ ਸਮਾਜ ਦੇ ਅੰਗਹੀਨ, ਨਿਆਸਰੇ ਤੇ ਯਤੀਮ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਦੀ ਪਾਲਨਾ ਕਰਨ ਲਈ ਉਤਸਾਹਿਤ ਕਰਦਾ ਹੈ।[76] ਉਹ ਤਾਂ ਇਥੋਂ ਤਕ ਕਹਿੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਇਕ ਆਦਰਸ਼ਕ ਸਮਾਜਵਾਦੀ ਹੋ ਹੀ ਉਹ ਸਕਦਾ ਹੈ ਜੋ ਕੋਲ ਕੁਝ ਨ ਹੁੰਦਿਆਂ ਹੋਇਆਂ ਵੀ ਆਪ ਨੂੰ ਹੋਰਾਂ ਲਈ ਕੁਰਬਾਨ ਕਰਨ ਦੀ ਹੁੱਬ ਰਖਦਾ ਹੈ।[77] ਗੁਰੂ ਦੇ ਆਦਰਸ਼ਕ ਸਮਾਜ ਵਿਚ ਹਰ ਵਿਅਕਤੀ ਅਜੇਹਾ ਹੀ ਆਦਰਸ਼ਕ ਨਾਗਰਿਕ ਹੋਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਸਰਮਾਏਦਾਰਾਂ, ਜਾਗੀਰਦਾਰਾਂ, ਵਿਹਲੜਾਂ, ਮੰਗ ਕੇ ਖਾਣ ਵਾਲਿਆਂ ਅਤੇ ਕਿਰਤ ਹੀਨ, ਮਨਸੁਖ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਉਸ ਦੇ ਸਮਾਜ ਵਿਚ ਕੋਈ ਸਤਿਕਾਰ ਨਹੀਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋ ਸਕਦਾ। ਸਮਾਜਕ, ਆਰਥਕ ਤਥਾ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਤੌਰ ਤੇ ਦਲਿਤ ਲੋਕਾਂ ਨਾਲ ਗੁਰੂ ਦੀ ਅਲੌਕਿਕ ਅਤੇ ਉਪਭਾਵਕ ਸਾਂਝ ਉਸਦੇ ਸ਼ਬਦ ਵਿਚੋਂ ਪ੍ਰਦਰਸ਼ਿਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ।[78]

ਹੁਣ ਸੁਆਲ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਆਰਥਿਕ ਤੌਰ ਤੇ ਸਮਾਜਵਾਦ ਲਿਆਉਣ ਲਈ ਗੁਰੂ ਢੰਗ ਕਿਹੜਾ ਵਰਤਦਾ ਹੈ? *ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ* ਬਾਣੀ ਦੇ ਅਧਿਐਨ ਤੋਂ ਇਹ ਗੱਲ ਸਪੱਸ਼ਟ ਰੂਪ ਵਿਚ ਪ੍ਰਗਟ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਕਿ ਗੁਰੂ ਅਯੋਗ ਅਹਿੰਸਾ ਦਾ ਰਾਹ ਬਿਲਕੁਲ ਨਹੀਂ ਅਪਣਾਉਂਦਾ। ਉਹ ਨਿਹੱਥੇ ਅਤੇ ਮਾਸੂਮਾਂ ਉੱਤੇ ਵਾਰ ਕਰਨ ਦੇ ਬਿਲਕੁਲ ਵਿਰੁੱਧ ਹੈ। ਬਲਕਿ ਸਮਾਜ ਵਿਚ ਜਿੱਥੇ ਅਜੇਹਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਉੱਥੇ ਉਸ ਦੇ ਰੋਸ ਦਾ ਪ੍ਰਗਟਾ ਅਤਿਅੰਤ ਪ੍ਰਭਾਵਸ਼ਾਲੀ ਹੈ। ਝੂਠ, ਕਪਟ, ਛਲ ਦਾ

---

73. *ਗਰੀਬਾ ਉਪਰਿ ਜਿ ਖਿੰਜੈ ਦਾੜੀ ॥*
ਪਾਰਬ੍ਰਹਮਿ ਸਾ ਅਗਨਿ ਮਹਿ ਸਾੜੀ ॥ — ਗਉੜੀ, ੫, ੧੯੯
74. *ਜੇ ਰਤੁ ਲਗੈ ਕਪੜੈ ਜਾਮਾ ਹੋਇ ਪਲੀਤੁ ॥*
ਜੋ ਰਤੁ ਪੀਵਹਿ ਮਾਣਸਾ ਤਿਨ ਕਿਉ ਨਿਰਮਲੁ ਚੀਤੁ ॥ — ਵਾਰ ਮਾਝ, ੧, ਮ: ੧, ੧੪੦
75. *ਹਕੁ ਪਰਾਇਆ ਨਾਨਕਾ ਉਸੁ ਸੂਅਰ ਉਸੁ ਗਾਇ ॥*
ਗੁਰੁ ਪੀਰੁ ਹਾਮਾ ਤਾਂ ਭਰੇ ਜਾ ਮੁਰਦਾਰੁ ਨ ਖਾਇ ॥ — ਵਾਰ ਮਾਝ, ੧, ਮ: ੧, ੧੪੧
76. *ਘਾਲਿ ਖਾਇ ਕਿਛੁ ਹਥਹੁ ਦੇਇ ॥ ਨਾਨਕ ਰਾਹੁ ਪਛਾਣਹਿ ਸੇਇ ॥* — ਵਾਰ ਸਾਰੰਗ, ੪, ਮ: ੧, ੧੨੪੫
77. *ਅਣਹੋਦੇ ਆਪੁ ਵੰਡਾਏ ॥ ਕੋ ਐਸਾ ਭਗਤੁ ਸਦਾਏ ॥* — ਸਲੋਕ ਫਰੀਦ, ੧੨੮, ੧੩੮੪
78. *ਨੀਚਾ ਅੰਦਰਿ ਨੀਚ ਜਾਤਿ ਨੀਚੀ ਹੂ ਅਤਿ ਨੀਚੁ ॥*
ਨਾਨਕੁ ਤਿਨ ਕੈ ਸੰਗਿ ਸਾਥਿ ਵਡਿਆ ਸਿਉ ਕਿਆ ਰੀਸ ॥ — ਸਿਰੀ, ੧, ੧੫

ਰਾਹ ਉਸ ਨੂੰ ਸਵੀਕਾਰ ਨਹੀਂ ਬਲਕਿ ਕੁਰਬਾਨੀ, ਸਬਰ, ਸਿਦਕ, ਸੇਵਾ ਅਤੇ ਕਰਨੀ ਨਾਲ ਮਾਇਆਧਾਰੀ ਦੀ ਸੁੱਤੀ ਆਤਮਾ ਨੂੰ ਜਗਾਉਣਾ ਉਸ ਦਾ ਪਹਿਲਾ ਕਦਮ ਹੈ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਗੁਰੂ ਆਪਣੀ ਸਮਾਜਵਾਦੀ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਦੁਆਰਾ ਜਿੱਥੇ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਨ ਨੂੰ ਬਦਲਦਾ ਹੋਇਆ ਆਰਥਕ ਸੰਕਟ ਦੀਆਂ ਜੜ੍ਹਾਂ ਵਢਦਾ ਹੈ ਉੱਥੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਸਦਾ ਲਈ ਇਸਦੇ ਬੰਧਨਾਂ ਤੋਂ ਸੁਤੰਤਰ ਕਰਕੇ ਇਕ ਅਜਿਹੇ ਰਾਜਸੀ ਪ੍ਰਸ਼ਾਸਨ ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ ਲਈ ਜਥੇਬੰਦ ਕਰਦਾ ਹੈ ਜਿਸ ਵਿਚ ਆਰਥਕ ਸ਼ੋਸ਼ਣ ਦੀ ਸੰਭਾਵਨਾ ਹੀ ਪੈਦਾ ਨਾ ਹੋ ਸਕੇ।

(ੲ) ਗੁਰੂ ਦੁਆਰਾ ਰਾਜਸੀ ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ

ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਬਾਣੀ ਅਨੁਸਾਰ ਗੁਰੂ ਸਮਾਜ ਦੇ ਰਾਜਸੀ ਖੇਤਰ ਵਿਚ ਹੋ ਰਹੇ ਜ਼ੁਲਮਾਂ ਤੋਂ ਵੀ ਮੁਕਤੀ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਉਸ ਦੇ ਵਿਚਾਰ ਵਿਚ ਰਾਜ ਸੱਤਾ ਕੇਵਲ ਉਸ ਦੇ ਹੀ ਹੱਥ ਵਿਚ ਹੋਣੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ ਜੋ ਰਾਜ ਕਰਨ ਦੇ ਲਾਇਕ ਹੋਵੇ।[79] *"ਰਾਜੇ ਸ਼ੀਹ ਮੁਕਦਮ ਕੁੱਤੇ"* ਨਹੀਂ ਹੋਣੇ ਚਾਹੀਦੇ ਬਲਕਿ ਰਾਜ ਸੱਤਾ ਲੋਕ ਭਲਾਈ ਅਤੇ ਹੱਕਾਂ ਦੀ ਰਾਖੀ ਲਈ ਵਰਤਨੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ। ਜਨਤਾ ਦੀ ਰਾਖੀ ਕਰਨ ਦੀ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰੀ ਤੋਂ ਅਵੇਸਲੇ ਤੇ ਜਨਤਾ ਦੀ ਰਤ ਪੀਣ ਵਾਲਿਆਂ ਨੂੰ ਗੁਰੂ ਦਾ ਸ਼ਬਦ 'ਕੁੱਤੇ' ਕਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਪਰ ਇਸ ਰਾਜਸੀ ਸ਼ੋਸ਼ਣ ਦੇ ਦੋਸ਼ੀ ਨਿਰੇ ਰਾਜੇ ਹੀ ਨਹੀਂ ਸਗੋਂ ਇਸ ਜ਼ੁਲਮ ਨੂੰ ਸਹਿਣ ਵਾਲਾ ਸਮਾਜ ਦਾ ਵਿਅਕਤੀਗਤ ਜੀਵਨ ਵੀ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਵਾਰ ਮਲ੍ਹਾਰ ਵਿਚ ਇਸ ਗੰਭੀਰ ਸਮੱਸਿਆ ਦਾ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣਾਤਮਕ ਵਿਵੇਚਨ ਪ੍ਰਸਤੁਤ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ ਕਿ ਜਿਵੇਂ ਗਿੱਝੇ ਹੋਏ ਹਰਨ ਅਤੇ ਬਾਜ਼ ਆਪਣੇ ਹੀ ਸਾਥੀਆਂ ਨੂੰ ਫਸਾਉਣ ਦਾ ਕਾਰਣ ਬਣਦੇ ਹਨ, ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਰਾਜਿਆਂ ਦੇ ਅਹਿਲਕਾਰ ਪੜ੍ਹ ਪੜ੍ਹਾ ਕੇ ਆਪਣੇ ਹੀ ਭਰਾਵਾਂ ਦਾ ਖ਼ੂਨ ਚੂਸਦੇ ਹਨ। ਉਹ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਰਾਜਿਆਂ ਦੁਆਰਾ ਪਾਈ ਹੋਈ ਫਾਹੀ ਵਿਚ ਜਾਣ ਬੁਝ ਕੇ ਫਸਾਉਂਦੇ ਹਨ। ਪੜ੍ਹਾਈ ਦਾ ਉਦੇਸ਼ ਤਾਂ ਲੋਕ ਭਲਾਈ ਅਤੇ ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨਾ ਸੀ ਪਰ ਇਹ ਪੜ੍ਹਾਈ ਕਾਇਰਤਾ, ਬੁਜ਼ਦਿਲੀ ਤੇ ਅਗਿਆਨ ਦੇ ਕਾਰਨ ਜਨਤਾ ਲਈ ਪਰਾਧੀਨਤਾ ਦਾ ਕਾਰਣ ਬਣਦੀ ਹੈ। ਜਿਵੇਂ ਕਿਸੇ ਰੁਖ ਦੀ ਜੜ੍ਹ ਪਹਿਲਾਂ ਜ਼ਮੀਨ ਵਿਚ ਜੰਮਦੀ ਹੈ ਤੇ ਫਿਰ ਹੀ ਉਸਦੀ ਛਾਂ ਬਣ ਸਕਦੀ ਹੈ, ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਰਾਜਸੀ ਸ਼ੋਸ਼ਣ ਨੂੰ ਠਲ੍ਹ ਪਾਉਣ ਲਈ ਸਿਮਰਨ ਅਥਵਾ ਬੰਦਗੀ ਦੁਆਰਾ ਵਿਅਕਤੀਗਤ ਜੀਵਨ ਵਿਚ ਪਰਿਵਰਤਨ ਲਿਆਉਣਾ ਅਤਿ ਲਾਜ਼ਮੀ ਹੈ। ਵਾਸਤਵ ਵਿਚ ਨਾਮ ਦੀ ਕਮਾਈ ਹੀ ਅਸਲ ਵਿਦਿਆ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਅਮਲੀ ਜੀਵਨ ਵਿਚ ਇਸ ਦੀ ਹੋਂਦ ਬਿਨਾਂ ਰਾਜਿਆਂ ਦਾ ਸ਼ੀਂਹ ਅਤੇ ਉਸ ਦੇ ਮੁਕੱਦਮਾ ਦਾ ਕੁੱਤੇ ਬਣ ਕੇ ਜਨਤਾ ਦਾ ਖ਼ੂਨ ਪੀਣਾ ਸੁਭਾਵਕ ਹੈ।[80] ਉਹ ਰਾਜਸੀ ਮਦ ਵਿਚ ਮਦਹੋਸ਼ ਹੋਕੇ, ਅੱਯਾਸ਼ੀ ਵਿਚ ਖਚਿਤ ਹੋ

---

79. *ਤਖਤਿ ਰਾਜਾ ਸੋ ਬਹੈ ਜਿ ਤਖਤੈ ਲਾਇਕ ਹੋਈ ॥* ਵਾਰ ਮਾਰੂ ੩, ੧੦੮੮

80. *ਹਰਣਾਂ ਬਾਜਾਂ ਤੈ ਸਿਕਦਾਰਾਂ ਏਨਾ ਪੜ੍ਹਿਆਂ ਨਾਉ ॥*
ਫਾਂਧੀ ਲਗੀ ਜਾਤਿ ਫਹਾਇਨਿ ਅਗੈ ਨਾਹੀ ਥਾਉ ॥
ਸੋ ਪੜਿਆ ਸੋ ਪੰਡਿਤੁ ਬੀਨਾ ਜਿਨੀ ਕਮਾਣਾ ਨਾਉ ॥
ਪਹਿਲੋ ਦੇ ਜੜ ਅੰਦਰਿ ਜੰਮੈ ਤਾ ਉਪਰਿ ਹੋਵੈ ਛਾਉ ॥
ਰਾਜੇ ਸ਼ੀਹ ਮੁਕਦਮ ਕੁਤੇ ॥
ਜਾਇ ਜਗਾਇਨਿ ਬੈਠੇ ਸੁਤੇ
ਚਾਕਰ ਨਹਦਾ ਪਾਇਨਿ ਘਾਉ ॥
ਰਤੁ ਪਿਤੁ ਕੁਤਿਹੋ ਚਟਿ ਜਾਹੁ ॥ ਵਾਰ ਮਲਾਰ, ੧, ਮ: ੧, ੧੨੮੮

ਜਾਂਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਕਾਰਿੰਦੇ ਜਨਤਾ ਕੋਲੋਂ ਵੱਢੀ ਲੈ ਕੇ ਪਰਾਇਆ ਹੱਕ ਰੂਪੀ ਮੁਰਦਾਰ ਖਾਂਦੇ ਹਨ। ਕਮਾਈ ਬਣ ਕੇ ਗਊ ਗਰੀਬ ਨੂੰ ਕੋਹਣਾ, ਲੋਕਾਂ ਦੀਆਂ ਧੀਆਂ ਭੈਣਾਂ ਦੀ ਪਤ ਲੁਟਣੀ ਤੇ ਮਾਸੂਮਾਂ ਦੀ ਹੱਤਿਆ ਕਰਨੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਸੁਭਾਵਕ ਕਰਮ ਬਣ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਨਿਧੜਕ ਹੋ ਕੇ ਸਮਾਜ ਦੇ ਇਸ ਕੋਹੜ ਨੂੰ ਨੰਗਿਆਂ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਜਿੱਥੇ ਰਾਜ ਸੱਤਾ ਦੇ ਅਧਿਕਾਰੀਆਂ ਨੂੰ ਉਹ ਧ੍ਰਿਕਾਰਦਾ ਹੈ ਉੱਥੇ ਜਨਤਾ ਨੂੰ ਉਸ ਦੇ ਅਗਿਆਨ ਅੰਧਕਾਰ ਦਾ ਅਹਿਸਾਸ ਕਰਾਉਂਦਾ ਹੈ। ਪਰਾਧੀਨਤਾ ਦਾ ਜੀਵਨ ਜਨਤਾ ਦੇ ਮੱਥੇ ਤੇ ਕਲੰਕ ਦਾ ਟਿੱਕਾ ਹੈ। ਉਸ ਦੇ ਵਿਚਾਰ ਵਿਚ ਨਾਮ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਮਨੁੱਖ ਸੰਸਾਰ ਦੇ ਪਦਾਰਥਾਂ ਦੁਆਰਾ ਠਗਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਉਸ ਦਾ ਇਹ ਗ਼ੁਲਾਮੀ ਦਾ ਜੀਵਨ ਬੇਪਤੀ ਦਾ ਜੀਵਨ ਹੈ। ਅਜੇਹੀ ਬੇਪਤੀ ਜੀਵਨ ਬਿਤਾਉਣ ਵਾਲੇ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਦਾ ਖਾਣਾ ਪੀਣਾ ਸਭ ਹਰਾਮ ਹੈ।[81]

ਰਾਜਸੀ ਸੱਤਾ ਦੇ ਡਰ ਕਾਰਨ ਲੋਕ ਆਪਣੇ ਜੀਵਨ ਆਦਰਸ਼ ਅਤੇ ਧਾਰਮਕ ਕਰਤੱਵ ਨੂੰ ਵੀ ਭੁਲ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਸਹਿੱਤ ਅਤੇ ਧਾਰਮਕ ਅਕੀਦਿਆਂ ਅਨੁਸਾਰ ਸਮਾਜਕ ਕਰਮਾਂ ਵਿਚ ਪ੍ਰਵਰਤਿਤ ਹੋਣ ਦਾ ਸਾਹਸ ਹੀ ਮੁਕ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਆਪਣੇ ਸੰਸਕਾਰਾਂ ਅਧੀਨ ਆਪਣੇ ਧਰਮ ਅਤੇ ਵਿਚਾਰਾਂ ਅਨੁਸਾਰ ਕੰਮ ਕਰਨਾ ਚਾਹੁੰਦੇ ਹਨ ਪਰ ਰਾਜਸੀ ਸੱਤਾ ਦਾ ਡਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਅਜੇਹਾ ਕਰਨ ਨਹੀਂ ਦਿੰਦਾ। ਇਸ ਲਈ ਉਹ ਬਾਹਰੋਂ ਤਾਂ ਸਮੇਂ ਦੀ ਹਕੂਮਤ ਅਨੁਕੂਲ ਜੀਵਨ ਬਿਤਾਉਣ ਦਾ ਵਿਖਾਵਾ ਕਰਦੇ ਹਨ ਪਰ ਅੰਦਰ ਵੜ ਕੇ ਆਪਣੇ ਧਾਰਮਕ ਸੰਸਕਾਰਾਂ ਅਧੀਨ ਪੂਜਾ ਪਾਠ ਵੀ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਮਨੁੱਖ ਦੇ ਜੀਵਨ ਦਾ ਇਹ ਦੁਅੰਦ ਪਰਾਧੀਨਤਾ ਦੇ ਭਾਰ ਹੇਠ ਦਬ ਕੇ ਮਰ ਚੁੱਕੀ ਮਨੁੱਖੀ ਜ਼ਮੀਰ ਦਾ ਅਤਿ ਦਰਦਨਾਕ ਪ੍ਰਦਰਸ਼ਨ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਆਸਾ ਦੀ ਵਾਰ ਵਿਚ ਸਮਾਜ ਦਾ ਇਕ ਅਜੇਹਾ ਹੀ ਚਿੱਤਰ ਪੇਸ਼ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ ਕਿ ਲੋਕ ਬਾਹਰੋਂ ਤਾਂ ਤੁਰਕਾਂ ਦੀ ਹਕੂਮਤ ਦੇ ਡਰ ਕਾਰਣ ਇਸਲਾਮੀ ਗ੍ਰੰਥਾਂ ਦਾ ਪਾਠ ਕਰਦੇ ਹਨ ਪਰ ਅੰਦਰ ਵੜ ਕੇ ਆਪਣੇ ਧਰਮ ਅਨੁਕੂਲ ਹੀ ਪੂਜਾ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਜਿਸ ਗਊ ਮਾਤਾ ਨੂੰ ਪਵਿੱਤਰ ਸਮਝ ਕੇ ਉਸ ਦੇ ਗੋਬਰ ਨਾਲ ਸਾਫ਼ ਕੀਤੇ ਹੋਏ ਚੌਂਕੇ ਨੂੰ ਪਵਿੱਤਰਤਾ ਦਾ ਪ੍ਰਤੀਕ ਮੰਨਦੇ ਹਨ ਉਸ ਗਊ ਮਾਤਾ ਉੱਤੇ ਹੁਕਮਰਾਨਾ ਵੱਲੋਂ ਲਗੇ ਹੋਏ ਟੈਕਸ ਤੋਂ ਮੁਕਤ ਹੋਣ ਲਈ ਅਸਮਰਥ ਹਨ। ਇਕ ਪਾਸੇ ਤਾਂ ਉਹ ਆਪਣੇ ਧਰਮ ਅਨੁਕੂਲ ਧੋਤੀ, ਟਿੱਕਾ ਤੇ ਜਪ ਮਾਲਾ ਆਦਿ ਪਹਿਣਦੇ ਹਨ ਪਰ ਦੂਜੇ ਪਾਸੇ ਮਲੇਛਾਂ ਦਾ ਧਾਨ ਵੀ ਖਾਂਦੇ ਹਨ। ਤੁਰਕਾਂ ਦੀ ਬੋਲੀ ਅਤੇ ਪਹਿਰਾਵੇ ਨੂੰ ਵੀ ਇਸ ਡਰ ਅਧੀਨ ਹੀ ਸਵੀਕਾਰ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਜਿਵੇਂ ਕਿਸੇ ਬੀਜ ਦੇ ਦੋ ਟੋਟੇ ਕਰ ਦੇਣ ਨਾਲ ਉਹ ਕਦੇ ਵੀ ਉੱਗ ਨਹੀਂ ਸਕਦਾ, ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਰਾਜਸੀ ਸੱਤਾ ਦੀ ਪਰਾਧੀਨਤਾ ਤੋਂ ਉਪਜੇ ਇਸ ਦੁਅੰਦ ਦੇ ਕਾਰਣ ਮਨੁੱਖ ਦੀ ਆਤਮਿਕ ਅਤੇ ਸਮਾਜਕ ਪ੍ਰਗਤੀ ਅਸੰਭਵ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਦਾ ਸ਼ਬਦ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਇਸ ਕਾਇਰਤਾ ਅਤੇ ਆਤਮਿਕ ਸਰਵਨਾਸ਼ ਦਾ ਅਹਿਸਾਸ ਕਰਾਉਂਦਾ ਹੋਇਆ ਪਾਖੰਡ ਅਤੇ ਪਰਾਧੀਨਤਾ ਵਾਲੇ ਜੀਵਨ ਤੋਂ ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਲਈ ਉਤੇਜਿਤ ਕਰਦਾ ਹੈ।[82]

ਗੁਰੂ ਰਾਜ ਦੀ ਸੱਤਾ ਜਨਤਾ ਦੇ ਹੱਥਾਂ ਵਿਚ ਦੇਣਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਹੈ।[83] ਪਰ ਇਹ ਰਾਜਸੀ ਸੱਤਾ

---

81. *ਸੋ ਜੀਵਿਆ ਜਿਸੁ ਮਨਿ ਵਸਿਆ ਸੋਇ ॥ ਨਾਨਕ ਅਵਰੁ ਨ ਜੀਵੈ ਕੋਇ ॥*
ਜੇ ਜੀਵੈ ਪਤਿ ਲਥੀ ਜਾਇ॥ ਸਭੁ ਹਰਾਮੁ ਜੇਤਾ ਕਿਛੁ ਖਾਇ ॥ ਵਾਰ ਮਾਝ, ੧, ਮ: ੧, ੧੪੨

82. ਵਾਰ ਆਸਾ, ੧, ਮ: ੧, ੪੬੮

83. *ਰਾਜਾ ਤਖਤ ਟਿਕੈ ਗੁਣੀ ਭੈ ਪੰਚਾਇਣ ਰਤ ॥* ਮਾਰੂ, ੧, ੯੯੨

ਦੇ ਅਧਿਕਾਰੀ ਜਨਤਾ ਦੇ ਸੇਵਕ, ਗ਼ਰੀਬਾਂ ਦੀ ਰਖਿਆ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਨਿਆਇਸ਼ੀਲ ਅਤੇ ਪਰਉਪਕਾਰੀ ਮਹਾਂ ਪੁਰਸ਼ ਹੋਣੇ ਚਾਹੀਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਗੁਰੂ ਆਪਣੀ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਅਤੇ ਅਮਲੀ ਜੀਵਨ ਸੰਘਰਸ਼ ਰਾਹੀਂ ਰਾਜਸੀ ਤੌਰ ਤੇ ਮੁਕਤੀ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਦਾ ਹੈ।

ਸੋ ਉਪਰੋਕਤ ਅਧਿਐਨ ਤੋਂ ਅਸੀਂ ਇਸ ਸਿੱਟੇ ਤੇ ਪੁਜਦੇ ਹਾਂ ਕਿ *ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ* ਬਾਣੀ ਅਨੁਸਾਰ ਗੁਰੂ ਨਾ ਕੇਵਲ ਲੋਕਾਂ ਦਾ ਅਧਿਆਤਮਿਕ ਤੌਰ ਤੇ ਹੀ ਪਥ-ਪ੍ਰਦਰਸ਼ਨ ਕਰਕੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਆਤਮਿਕ ਮੁਕਤੀ ਦੀਆਂ ਉੱਚਤਮ ਸਿਖਰਾਂ ਤਕ ਪਹੁੰਚਾਉਂਦਾ ਹੈ ਬਲਕਿ ਸਮਾਜ ਦੇ ਧਾਰਮਕ, ਸਮਾਜਕ, ਆਰਥਕ ਅਤੇ ਰਾਜਸੀ ਖੇਤਰਾਂ ਦੀ ਪਰਾਧੀਨਤਾ ਤੋਂ ਵੀ ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਦਾ ਹੋਇਆ ਇਕ ਅਜੇਹੇ ਆਦਰਸ਼ਕ ਸਮਾਜ ਦਾ ਨਿਰਮਾਣ ਕਰਨ ਦੀ ਪ੍ਰੇਰਨਾ ਅਤੇ ਬਲ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਦਾ ਹੈ ਜਿਸ ਵਿਚ ਜਾਤ, ਪਾਤ, ਸੰਪ੍ਰਦਾਇਕਤਾ, ਦੰਭ, ਭੇਖ, ਬੁਤ ਪ੍ਰਸਤੀ, ਅੰਧ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਅਗਿਆਨ, ਗ਼ਰੀਬੀ ਅਤੇ ਕਿਸੇ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੇ ਸ਼ੋਸ਼ਣ ਨੂੰ ਕੋਈ ਥਾਂ ਨਾ ਮਿਲ ਸਕੇ ਬਲਕਿ ਜਿਸ ਵਿਚ ਹਰ ਵਿਅਕਤੀ ਗੁਰੂ ਦੇ ਸ਼ਬਦ ਦੀ ਅਗਵਾਈ ਵਿਚ ਸੱਚਾਈ, ਪਿਆਰ, ਦਇਆ, ਖਿਮਾ, ਸੰਤੋਖ, ਸ਼ਰਮ, ਤਰਸ, ਨਿਡਰਤਾ, ਸੇਵਾ, ਸਿਮਰਨ ਅਤੇ ਪਰਉਪਕਾਰ ਦਾ ਜੀਵਨ ਬਿਤਾਉਂਦਾ ਹੋਇਆ ਪਰਮ ਜੋਤਿ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਦੇ ਸਰਵਉੱਚ ਜੀਵਨ ਲਕਸ਼ ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰ ਸਕੇ।

ਉਪਸੰਹਾਰ

(1) ਵਿਸ਼ਵ ਤੇ ਭਾਰਤੀ ਧਾਰਮਕ ਸਾਹਿੱਤ ਵਿਚ ਗੁਰੂ ਸੰਕਲਪ ਦੀ ਇਕ ਵਿਰਾਟ ਪਰੰਪਰਾ ਉਪਲਬਧ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਵੈਦਿਕ ਕਾਲ ਵਿਚ ਰਿਸ਼ੀ ਮੁਨੀ ਪੁਰੋਹਿਤ, ਆਚਾਰਯ ਆਦਿ ਗੁਰੂ ਰੂਪ ਵਿਚ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਨਿਸ਼ਠਾ ਦਾ ਕੇਂਦਰ ਰਹੇ ਹਨ। ਉਪਨਿਸ਼ਦਾਂ ਵਿਚ ਬ੍ਰਹਮ-ਨਿਸ਼ਠ ਗੁਰੂ, ਬੋਧਾਂ ਵਿਚ ਮਹਾਤਮਾ ਬੁੱਧ, ਅਰਹਤ ਅਤੇ ਬੋਧੀਸੱਤਵ, ਜੈਨੀਆਂ ਵਿਚ ਤੀਰਥੰਕਰ *ਗੀਤਾ* ਵਿਚ ਅਵਤਾਰ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਸ੍ਰੀ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ, ਸਿੱਧਾਂ, ਨਾਥਾਂ ਅਤੇ ਯੋਗੀਆਂ ਵਿਚ ਯੋਗ ਵਿਦਿਆ ਵਿਚ ਨਿਪੁੰਨ ਯੋਗੀ ਅਤੇ ਨਾਥ, ਅਤੇ ਸੰਤਾਂ ਵਿਚ ਅਨੁਭਵੀ ਅਧਿਆਤਮਿਕ ਪੁਰਸ਼ ਗੁਰੂ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਜਨਤਾ ਦਾ ਪਥ ਪ੍ਰਦਰਸ਼ਨ ਕਰਦੇ ਰਹੇ ਹਨ। ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਅਤੇ ਸੂਫ਼ੀ ਫ਼ਕੀਰਾਂ ਵਿਚ ਨਬੀ, ਰਸੂਲ, ਔਲੀਆਂ, ਪੀਰ ਅਤੇ ਮੁਰਸ਼ਦ ਆਦਿ ਗੁਰੂ ਰੂਪ ਵਿਚ ਸਵੀਕ੍ਰਿਤ ਹੋਏ ਹਨ।

(2) *ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ* ਬਾਣੀ ਅਨੁਸਾਰ ਗੁਰੂ ਦਾ ਸਰੂਪ ਕਈ ਪੱਖਾਂ ਤੋਂ ਉਪਰੋਕਤ ਭਾਰਤੀ ਪਰੰਪਰਾ ਨਾਲ ਮਿਲਦਾ ਵੀ ਹੈ ਅਤੇ ਉਸ ਨਾਲੋਂ ਭਿੰਨਤਾ ਵੀ ਰਖਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਵਿਚ ਈਸ਼ਵਰ ਨੂੰ ਹੀ ਮੂਲ ਰੂਪ ਵਿਚ ਗੁਰੂ ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੇ ਗੁਰੂ ਹੋਣ ਦੀ ਇਹ ਮਾਨਿਅਤਾ ਹਿੰਦੂ, ਈਸਾਈ ਅਤੇ ਇਸਲਾਮ ਆਦਿ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਧਰਮਾਂ ਵਿਚੋਂ ਵੀ ਉਪਲਬਧ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਪਰ *ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ* ਦੀ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਇਸ ਵਿਚ ਹੋਰ ਧਰਮਾਂ ਦੀ ਨਿਸਬਤ ਇਸ ਸਿੱਧਾਂਤ ਤੇ ਵਧੇਰੇ ਬਲ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਥੋਂ ਤਕ ਕਿ ਈਸ਼ਵਰ ਦਾ ਨਾਂ "ਵਾਹਿਗੁਰੂ" ਜੋ ਸਿੱਖ ਧਰਮ ਵਿਚ ਗੁਰੂ ਮੰਤਰ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਸਵੀਕ੍ਰਿਤ ਹੈ, ਵੀ ਉਸ ਦੇ ਗੁਰਤਾ ਦੇ ਗੁਣ ਉੱਤੇ ਹੀ ਆਧਾਰਿਤ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਪਰਮਾਤਮਾ ਗੁਰੂ ਦਾ ਵੀ ਗੁਰੂ ਹੈ। ਗੁਰੂਆਂ ਨੂੰ ਉਹ ਆਪਣਾ ਗਿਆਨ ਰਹੱਸ-ਅਨੁਭੂਤੀ ਦੀ ਅਵਸਥਾ ਵਿਚ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਵਿਸ਼ਵ ਵਿਚ ਉਸ ਦੇ ਗਿਆਨ ਦੀ ਅਭਿਵਿਅਕਤੀ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਰੂਪ ਵਿਚ ਕੇਵਲ ਗੁਰੂ ਦੇ ਮਾਧਿਅਮ ਰਾਹੀਂ ਹੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ।

(3) *ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ* ਬਾਣੀ ਅਨੁਸਾਰ ਗੁਰੂ ਦੇਹਧਾਰੀ ਵੀ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਦਾ ਇਹ ਦੇਹਧਾਰੀ ਸਰੂਪ ਭਾਰਤੀ ਪਰੰਪਰਾ ਦੇ ਅਨੁਰੂਪ ਹੈ ਪਰ ਗੁਰਮਤਿ ਦੀ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਅਜੇਹੇ ਗੁਰੂ ਲਈ ਪਰਮਾਤਮਾ ਨਾਲ ਤਦਰੂਪ ਹੋਣਾ ਪਰਮ ਆਵੱਸ਼ਕ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਗੁਰੂ ਭਾਵੇਂ ਮਨੁੱਖ ਰੂਪ ਵਿਚ ਹੀ ਦਿਖਾਈ ਦਿੰਦਾ ਅਤੇ ਸੰਸਾਰ ਦੇ ਪਰਉਪਕਾਰੀ ਕੰਮਾਂ ਵਿਚ ਪ੍ਰਵਿਰਤ ਪ੍ਰਤੀਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਪਰ ਵਾਸਤਵ ਵਿਚ ਉਹ ਮਨੁੱਖੀ ਸਰੀਰ ਵਿਚ ਨਿਰੰਜਨ ਸਰੂਪ ਹੈ।

(4) ਗੁਰੂ ਭਗਤੀ ਪਰੰਪਰਾ ਅਨੁਸਾਰ ਈਸ਼ਵਰ ਦਾ ਅਵਤਾਰ ਨਹੀਂ ਸਗੋਂ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੀ

ਗਿਆਨ ਜੋਤੀ ਹੀ ਉਸ ਦੀ ਆਤਮਾ ਵਿਚ ਅਵਤ੍ਰਿਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। *ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ* ਅਨੁਸਾਰ ਇਹ ਜੋਤੀ ਇਕ ਸਰੀਰ ਵਿਚੋਂ ਦੂਜੇ ਸਰੀਰ ਵਿਚ ਜਾਣ ਦੀ ਪੂਰਨ ਸਮਰਥਾ ਰਖਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਅਜੇਹਾ ਕਰਨ ਵਿਚ ਉਸਦੀ ਪੂਰਨਤਾ ਵਿਚ ਕੋਈ ਫ਼ਰਕ ਨਹੀਂ ਪੈਂਦਾ। *ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ* ਵਿਚ ਉਲਿਖਤ ਇਹ ਸਿੱਧਾਂਤ, ਵਿਸ਼ਵ ਦੇ ਹੋਰ ਹਿੰਦੂ, ਬੁਧ, ਈਸਾਈ, ਅਤੇ ਇਸਲਾਮ ਆਦਿ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਧਰਮਾਂ ਵਿਚ ਉਪਲਬਧ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ।

(5) *ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ* ਅਨੁਸਾਰ ਗੁਰੂ ਆਪਣੀ ਘਾਲ ਕਮਾਈ ਨਾਲ ਹੀ ਗੁਰੂ ਦੀ ਪੱਦਵੀ ਤੇ ਪੁਜਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਪੱਦਵੀ ਜਾਂ ਤਾ ਪਰਮਾਤਮਾ ਉਸ ਨੂੰ ਆਪ ਬਖਸ਼ਦਾ ਹੈ ਜਾਂ ਉਹ ਇਸ ਅਧਿਕਾਰ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਪੂਰਵਵਰਤੀ ਗੁਰੂ ਪਾਸੋਂ ਹੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਪਹਿਲੀ ਅਵਸਥਾ ਵਿਚ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੀ ਆਪਣੀ ਗਿਆਨ ਜੋਤੀ ਦਾ ਗੁਰੂ ਦੀ ਆਤਮਾ ਵਿਚ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਦੂਜੀ ਅਵਸਥਾ ਵਿਚ ਗੁਰੂ ਦੀ ਇਹ ਪਰਮਾਤਮ ਸਰੂਪ ਜੋਤੀ ਸਿੱਖ ਦੇ ਹਿਰਦੇ ਵਿਚ ਪ੍ਰਵੇਸ਼ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਗੁਰੂ ਈਸ਼ਵਰ ਦਾ ਨਿਯੁਕਤ ਕੀਤਾ ਹੋਇਆ ਇਕ ਪੂਰਨ ਅਧਿਕਾਰ ਸੱਤਾ ਸੰਪੰਨ ਵਿਅਕਤੀ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਜਿਸ ਦਾ ਸੰਸਾਰ ਵਿਚ ਹਰ ਕਰਮ ਅਤੇ ਬੋਲ ਈਸ਼ਵਰੀ ਇੱਛਾ ਅਤੇ ਹੁਕਮ ਅਨੁਸਾਰ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।

(6) *ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ* ਅਨੁਸਾਰ ਗੁਰੂ ਦਾ ਮੂਲ ਰੂਪ 'ਸ਼ਬਦ' ਹੈ। 'ਸ਼ਬਦ' ਨੂੰ *ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ* ਬਾਣੀ ਵਿਚ ਬ੍ਰਹਮ, ਉਸ ਦੇ ਗਿਆਨ ਦੀ ਅਨੁਭੂਤੀ (ਅਨਹਦ ਅਵਸਥਾ) ਅਤੇ ਇਸ ਅਨੁਭੂਤੀ ਦੀ ਅਭਿਵਿਅਕਤੀ ਅਥਵਾ ਗੁਰੂ ਉਪਦੇਸ਼ (ਗੁਰਬਾਣੀ) ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਪ੍ਰਯੋਗ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਸ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਉਸ ਦੀ ਨਾਮ ਅਤੇ ਹੁਕਮ ਨਾਲ ਤਦਰੂਪਤਾ ਨੂੰ ਵਿਅਕਤ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਈਸ਼ਵਰ ਦੇ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਨ (revelation) ਦੇ ਅਰਥਾਂ ਵਿਚ ਵੀ ਸਵੀਕਾਰ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ।

(7) ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਨ ਦੇ ਅਰਥਾ ਵਿਚ 'ਸ਼ਬਦ' ਦਾ ਸੰਕਲਪ ਇਕ ਵਿਸ਼ਵ-ਵਿਆਪੀ ਸੰਕਲਪ ਹੈ। ਇਸ ਦਾ ਮੂਲ ਸ੍ਰੋਤ ਈਸ਼ਵਰ ਦਾ ਸਤ-ਚਿਤ-ਆਨੰਦ ਸਰੂਪੀ ਸੁਭਾ ਹੈ। ਵਿਸ਼ਵ ਦੇ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਧਰਮਾਂ ਵਿਚ ਆਮ ਤੋਰ ਤੇ ਇਸ ਦੇ ਸਾਧਾਰਨ ਅਤੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਦੋ ਰੂਪ ਮਿਲਦੇ ਹਨ। ਸਾਧਾਰਨ ਸ਼ਬਦ ਵਿਚ ਈਸ਼ਵਰ ਵਿਸ਼ਵ ਅਤੇ ਉਸ ਦੇ ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਤਕ ਦੈਵੀ ਨਿਯਮਾਂ ਦੇ ਮਾਧਿਅਮ ਰਾਹੀਂ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਅਭਿਵਿਅਕਤ ਕਰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਸ਼ਬਦ ਵਿਚ ਉਹ ਅਵਤਾਰਾਂ ਰਾਹੀਂ, ਰਹੱਸ-ਅਨੁਭੂਤੀ ਰਾਹੀਂ, ਰਹੱਸ-ਅਨੁਭਤੀ ਦੀ ਅਭਿਵਿਅਕਤੀ ਅਰਥਾਤ ਧਾਰਮਕ ਗ੍ਰੰਥਾਂ ਰਾਹੀਂ, ਈਸ਼ਵਰ ਦੇ ਸ਼ਬਦ ਅਰਥਾਤ ਈਸਾ ਦੇ ਵਿਅਕਤਿਤ੍ਵ ਰਾਹੀਂ, ਨਬੀਆਂ ਪੈਗੰਬਰਾਂ ਅਤੇ ਔਲੀਆਂ ਨੂੰ ਹੋਏ ਇਲਹਾਮ ਅਥਵਾ ਵਹੀ ਰਾਹੀਂ ਅਤੇ ਗੁਰੂ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਕਿਸੇ ਪੂਰਨ ਆਤਮਾ ਰਾਹੀਂ ਅਭਿਵਿਅਕਤ ਕਰਦਾ ਹੈ।

(8) *ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ* ਬਾਣੀ ਅਨੁਸਾਰ ਸ਼ਬਦ ਭਾਵੇਂ ਰਹੱਸ-ਅਨੁਭੂਤੀ ਦੀ ਅਵਸਥਾ ਵਿਚ ਹੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਪਰ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਨ ਵਿਚ ਵੱਖ ਵੱਖ ਸਮੇਂ ਵੱਖ ਵੱਖ ਸਮਾਜਕ ਪਰਿਸਥਿਤੀਆਂ ਦਾ ਭਾਗ ਵੀ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਹੈ। ਪਰ ਹਰ ਹਾਲਤ ਵਿਚ ਗੁਰੂ ਦੀ ਰਹੱਸ-ਅਨੁਭੂਤੀ ਦੀ ਅਵਸਥਾ ਸਦਾ ਹੀ ਕਾਇਮ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ। ਈਸਾਈ ਮਤ ਵਿਚ ਸ਼ਬਦ ਦਾ ਕੇਂਦਰੀ ਬਿੰਦੂ (Locus) ਈਸਾ ਦੇ ਵਿਅਕਤਿਤ੍ਵ ਵਿਚ ਨਿਹਿਤ ਹੋਣ ਦੀ ਮਾਨਿਅਤਾ ਦੇ ਉਲਟ, ਸ਼ਬਦ ਦਾ ਇਹ ਕੇਂਦਰੀ ਬਿੰਦੂ ਗੁਰੂ ਦੀ ਗਿਆਨ ਸਰੂਪ ਆਤਮਾ ਵਿਚ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਸ਼ਬਦ ਦੇ

ਇਸਲਾਮਿਕ ਵਿਧਾਨ ਵਿਚ ਵਹੀ ਜਾਂ ਇਲਹਾਮ ਦੀ ਬਜਾਏ ਗੁਰੂ ਨੂੰ ਇਹ ਸ਼ਬਦ ਰਹੱਸ-ਅਨੁਭੂਤੀ ਦੀ ਅਵਸਥਾ ਵਿਚ ਹੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।

(9) *ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ* ਦੀ ਪ੍ਰਾਮਾਣਿਕਤਾ ਦਾ ਸੰਕਲਪ ਵੀ ਵੇਦ, ਅੰਜੀਲ ਅਤੇ ਕੁਰਾਨ ਨਾਲੋਂ ਵੱਖਰਾ ਹੈ। ਭਾਵੇਂ ਲਗਭਗ ਸਾਰੇ ਹੀ ਧਾਰਮਕ ਗ੍ਰੰਥ ਮੂਲ ਰੂਪ ਵਿਚ ਈਸ਼ਵਰ ਦੇ ਹੀ ਬਚਨ ਕਹੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ ਪਰ ਵੇਦਾਂ ਸਬੰਧੀ ਕੁਝ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਦੁਆਰਾ ਪ੍ਰਚਲਿਤ ਮਾਨਿਅਤਾ ਦੇ ਪ੍ਰਤਿਕੂਲ *ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ* ਈਸ਼ਵਰ ਦੇ ਆਪਣੇ ਹੱਥਾਂ ਦੀ ਕਿਰਤ ਨਹੀਂ ਅਤੇ ਨਾ ਹੀ ਇਹ ਭੌਤਿਕ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਤੋਂ ਅਨਾਦੀ ਹੀ ਕਹੀ ਜਾ ਸਕਦੀ ਹੈ। *ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ* ਬਾਣੀ *ਕੁਰਾਨ ਮਜੀਦ* ਜਾਂ *ਬਾਈਬਲ* ਵਾਂਗ ਕਿਸੇ ਫ਼ਰਿਸ਼ਤੇ ਦੀ ਸਹਾਇਤਾ ਨਾਲ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋਈ ਰਚਨਾ ਵੀ ਨਹੀਂ ਕਹੀ ਜਾ ਸਕਦੀ ਬਲਕਿ ਗੁਰੂਆਂ ਤੇ ਸੰਤਾਂ ਦੇ ਈਸ਼ਵਰ ਨਾਲ ਸਿੱਧੀ ਇਕਰੂਪਤਾ ਦਾ ਸਿੱਟਾ ਹੈ। ਇਸ ਦੀ ਪ੍ਰਾਮਾਣਿਕਤਾ ਇਸ ਦੀ ਆਪਣੀ ਸਵੈ-ਸੁਵਿਅਕਤਤਾ ਅਤੇ ਗੁਰੂਆਂ ਦੇ ਆਪਣੇ ਹੱਥੀਂ ਸੰਪਾਦਿਤ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਹੈ। ਇਹ ਗੱਲ ਹੋਰ ਧਾਰਮਕ ਗ੍ਰੰਥਾਂ ਦੇ ਸਬੰਧ ਵਿਚ ਪੂਰਨ ਰੂਪ ਨਾਲ ਨਹੀਂ ਕਹੀ ਜਾ ਸਕਦੀ।

(10) ਗੁਰੂ ਦਾ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਕਰਤੱਵ ਉਪਰੋਕਤ ਗਿਆਨ ਰਾਹੀਂ ਸਿੱਖ ਦੇ ਅਗਿਆਨ ਅੰਧਕਾਰ ਦਾ ਵਿਨਾਸ਼ ਕਰਕੇ ਉਸ ਨੂੰ ਸਹਜ ਅਵਸਥਾ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਨਾ ਹੈ। ਉਹ ਇਕ ਮਧਿਅਸਥ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਕਈ ਸਾਧਨਾਂ ਰਾਹੀਂ ਸਿੱਖ ਦੇ ਵਿਅਕਤਿਤ੍ਵ ਵਿਚ ਇਹ ਆਤਮਿਕ ਪਰਿਵਰਤਨ ਲਿਆਉਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਸਬੰਧ ਵਿਚ ਗੁਰੂ ਦੀ ਪ੍ਰਾਮਾਣਿਕਤਾ ਦਾ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਆਧਾਰ ਉਸ ਦੀ ਆਪਣੀ ਈਸ਼ਵਰ ਨਾਲ ਤਦਰੂਪਤਾ ਹੈ ਤੇ ਇਸੇ ਲਈ ਉਹ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੇ ਸਾਰੇ ਗੁਣਾਂ ਅਤੇ ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਦੀ ਸਾਕਾਰ ਮੂਰਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।

ਅਗਿਆਨ ਅੰਧਕਾਰ ਵਿਚ ਜੀਵ ਆਪਣੀ ਵੱਖਰੀ ਹਉਮੈ ਕਾਰਣ ਮਾਇਆ ਦੇ ਤ੍ਰੈਗੁਣੀ ਪ੍ਰਭਾਵ ਅਧੀਨ ਵਿਕਾਰਾਂ ਦੀ ਅੱਗ ਵਿਚ ਸੜਦਾ ਹੋਇਆ ਜਨਮ ਮਰਨ ਦੇ ਚੱਕਰ ਵਿਚ ਭਟਕਦਾ ਹੈ, ਪਰ ਗੁਰੂ ਦੁਆਰਾ ਸਹਜ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਉਪਰੰਤ ਉਹ ਗੁਰਮੁਖ, ਬ੍ਰਹਮ ਗਿਆਨੀ ਅਤੇ ਪੂਰਨ ਸੰਤ ਦੀ ਅਵਸਥਾ ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਦਾ ਹੋਇਆ ਸਤ-ਚਿਤ ਆਨੰਦ ਸਰੂਪ ਹੀ ਬਣ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਪਰ ਅਜੇਹੀ ਅਵਸਥਾ ਵਿਚ ਪੁਜਣ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਸਿੱਖ ਨੂੰ ਗੁਰੂ ਦੇ ਨਿਰਦੇਸ਼ਨ ਅਧੀਨ ਸਿਮਰਨ ਅਤੇ ਸੇਵਾ ਦੁਆਰਾ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਗੁਰੂ ਅੱਗੇ ਸਮਰਪਿਤ ਕਰਨਾ ਪੈਂਦਾ ਹੈ।

(11) ਗੁਰੂ ਦਾ ਗਿਆਨ ਹੀ ਮੁਕਤੀ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਜਿੱਥੇ ਉਹ ਗਿਆਨ ਦਾਤਾ ਹੈ ਉੱਥੇ ਉਹ ਮੁਕਤੀ ਦਾਤਾ ਵੀ ਹੈ। ਇਹ ਮੁਕਤੀ ਨਿਰੀ ਮਨੁੱਖ ਦੀ ਆਤਮਿਕ ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਹੀ ਨਹੀਂ ਸਗੋਂ ਸਮਾਜਕ ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਵੀ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਸਮਾਜ ਦੇ ਧਾਰਮਕ, ਸਮਾਜਕ, ਆਰਥਕ ਅਤੇ ਰਾਜਨੀਤਕ ਖੇਤਰਾਂ ਵਿਚ ਆਪਣੀ ਯੋਗ ਅਗਵਾਈ ਅਤੇ ਅਮਲੀ ਜੀਵਨ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਸਮਾਜ ਵਿਦਰੋਹੀ ਦੁਸ਼ਟ ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਨਾਲ ਸੰਘਰਸ਼ ਕਰਦਾ ਹੋਇਆ ਇਕ ਅਜੇਹਾ ਸੁਤੰਤਰਤ ਵਾਤਾਵਰਣ ਪੈਦਾ ਕਰ ਦਿੰਦਾ ਹੈ ਜਿਸ ਨਾਲ ਆਤਮਿਕ ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਜੋ ਕਿ ਮੁਕਤੀ ਦੀ ਸਿਖਰ ਹੈ, ਸੁਭਾਵਕ ਹੀ ਸੰਭਵ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ।

ਪੁਸਤਕ ਸੂਚੀ
(Bibliography)

English

1. Arthur Avalon : *Principles of Tantras;* Ganesh & Co. Ltd., Madras-17, 1960, 3rd Edition.
2. A. J. Wensinck : *Encyclopedia of Islam;* London, 1936.
3. A. J. Arberry : *Revelation and Reason in Islam;* George Allen & Unwin Ltd., London, 1957.
4. A. Guillaume : *Islam;* Cassel & Co. Ltd., 35, Red Lion Square, London, WC1, 1936, 2nd Edition.
5. B. Bhattacharya : *An Introduction to Buddhist Esotericism;* The Chowkhamba Sanskrit Series Office, Gopal Mandir Lane, Varanasi, 1964, 2nd Edition.
6. Charles Illiot : *Hinduism & Buddhism (Vol. I);* Routledge & Kegan Paul Ltd., Broadway House, 68-74, Carter Lane, London Ec. 4, 1962, Ist Edition.
7. Dayanand Bhargava : *Jain Ethics-: Sunderlal Jain Moti Lal Banarsi Dass,* Bungalow Road, Jawahar Nagar, Delhi-7, 1968, Ist Edition.
8. Darshan Singh (Dr.) : *The Bhakti Tradition in India and The Sikh Gurus;* Punjab Publishers, 15-A, Chandigarh, 1968.
9. Duncun Greenleese : *The Gospel of Guru Granth Sahib;* The Theosophical Publishing House, Adyer, Madras, 1963.
10. D. D. Runes : *Dictionery of Philosophy,* Tolowa, N. J. 1966.
11. Evelyn Underhill : *Mysticism;* Methuen & Co. Ltd., London, 1922.
12. Emil Brunner : *Revelation and Reason;* Westminister Press, Philadelphia, 1946. (Translated by Olive Wyon)
13. Ernest Trump (Dr.) : *The Adi Granth (Tr); W. M. N. Allen & Co. 13,* Waterloo Place, Pall Mall, S. W. London, 1877.
14. F.Rahman : *Prophecy in Islam;* George Allen & Ltd., Ruskin House, Museum Street, London, 1958, Ist Edition.
15. F. E. Keay : *Kabir and His Followers;* Oxford, 1931.
16. Gopal Singh Dardi (Dr.) : *Sri Guru Granth Sahib (English Version);* Gur Das Kapoor & Sons Pvt. Ltd., Delhi 1960.
17. G. Earnest Wright : *God Who Acts;* SCM Press Ltd., 56, Bloomsbury Street, London, 1956.
18. Hardyal : *A Bodhisattva Doctrine in Buddhist Sanskrit Literature;* Kegan,

Paul, Trench, Trurbner & Co. Ltd., Broadway House, 68-74, Carter Lane, Ec. London, 1932.

19. H. D. Mc Donld : *Ideas of Revelation;* Macmillon & Co. Ltd., New York, 1959.
20. H. D. Mc Donld : *Theories of Revelation;* George Allen & Unwin Ltd., Ruskin House, Museum Street, London, 1963.
21. Haridas Bhattacharya : *The Cultural Heritage of India (Vol. IV);* The Ramakrishna Mission Institure of Culture, Calcutta, 1956, 2nd. Edition.
22. J. Gonda : *Change and Continuity in Indian Religion;* Mouton & Co. The Hague, 1965.
23. J.N. Farquhar : *The Crown of Hinduism;* Oxford, 1913.
24. Jodh Singh (Bhai) : *Gospel of Guru Nanak (Compilation);* Language Department, Patiala, 1969.
25. James Hastings : *Encyclopedia of Religion and Ethics;* Charles Scribner's Sons, New York, 1908.
26. John Baillie : *The Idea of Revelation in Recent Thought;* Columbia University Press, New York, 1956,
27. K. Satchidananda Murthy : *Revelation and Reason in Advaita Vedanta;* Asia Publishing House, Bombay, 1959.
28. Karl Jaspers : *Philosophical Faith and Revelation;* Harper & Row, New York, 1967. (Translated by E. B. Ashton)
29. Kirpal Singh : *Naam or Word;* Ruhani Satsang, Sawan Ashram, Gurmandi, Delhi-7, 1965, 2nd Indian Edition.
30. K. Barth : *Church Dogmatics* (Translated by G. T. Thomson); T&T Clark, Edinburgh, 1936.
31. L. Harold D. Walt : *A Theology of the Living Church;* Happer & Row Publishers, 49 East 33rd Street, New York, 16 N. Y., 1968, 2nd Edition.
32. M. M. Williams : *A Sanskrit English Dictionery*, Oxford, 1994.
33. Mohammed Ali (Maulana) : *The Religion of Islam;* S. Chand & Co, Ram Nagar, New Delhi-55.
34. Paul Edwards : *Encyclopedia of Philosophy : The Macmillan Company,* New York, 1967.
35. Radhakamal Mukerjee (Dr.) : *The Theory and Art of Mysticism;* Asia Publishing House, Bombay, 1947. Ist Indian Edition.
36. R. K. Mookerji (Dr.) : *Hindu Civilization;* Bharatiya Vidya Bhavan, Chaupatty, Bombay, 1947.
37. Rabinder Nath Tagore : *One Hundred Poems of Kabir;* Macmillan & Co., Ltd., London, 1962.
38. R. M. Buck : *Cosmis Consciousness*, New York, 1961.
39. Rosenthal : *A Dictionery of Philosophy*, Mosco, 1967.
40. R. D. Ranade : *Mysticism in Maharashtra;* Poona 1933.
41. Ralph. T. H. Griffith : *Hymns of Rig Veda (Translation) : Chowkhamba Sanskrit Series Office*, Varanasi, 1963, 4th Edition.
42. Ralph. T. H. Griffith : *Hymns of Athurveda (Translation);* Sankrit Book Depot, Kachauri Gali, Varanasi, 1962, 4th Edition, 3rd Edition.

43. Rudolph Otto : *Mysticism East and West,* Collier Books (The Crowell Collier Publishing Company) New York, N. Y., 1962, First Collier Books Edition.
44. Surinder Singh Kohli (Dr.) : *Outlines of Sikh Thought;* Punjabi Prakashk, 6268/6, Dev Nagar, Karol Bagh, New Delhi-5, 1966.
45. Surinder Singh Kohli (Dr.) : *A Critical Study of Adi Granth;* Punjabi Writers Cooperative Industrial Society Ltd., 7 Beaden Pura, Karol Bagh, New Delhi, 1961.
46. Sher Singh (Dr.) : *Philosophy of Sikhism,* Sikh University Press, Lahore, 1944.
47. S. G. F. Brandon : *A Dictionery of Comparative Religion; Weidenfield & Nicolson, 5, Winsley Street, London W. 1, 1970.*
48. Thomas Patric Hughes : *A Dictionery of Islam;* W. H. & Co., 100 Southwark Street, London, 1935.
49. Teja Singh : *Essays in Sikhism;* Sudarshan Press, Amritsar, 1944.
50. Thomas F. O. Dea : *The Sociology of Religion;* Prentice Hall of India Pvt., Ltd., New Delhi, 1969.
51. V. G. Rahurkar : *The Seers of the Rig Veda;* University of Poona, Ganeshkhind, 1964, Ist Edition.
52. William Temple : *Nature,* Man and God; Macmillan & Co., New York, 1960.
53. W.H. Mcleod : *Guru Nanak and the Sikh Religion;* London, 1968.
54. William Benton : *Encyclopedia of Brittanica,* London, 1966.
55. W. T. Stace : *Mysticism & Philosophy;* New York, 1960.

ਹਿੰਦੀ

ਉਪਨਿਸ਼ਦ

1. *ਮੁੰਡਕ ਉਪਨਿਸ਼ਦ* : ਗੀਤਾ ਪ੍ਰੈਸ, ਗੋਰਖਪੁਰ
2. *ਕਠ ਉਪਨਿਸ਼ਦ* : ਗੀਤਾ ਪ੍ਰੈਸ, ਗੋਰਖਪੁਰ
3. *ਮਾਂਡੂਕਯ ਉਪਨਿਸ਼ਦ* : ਗੀਤਾ ਪ੍ਰੈਸ, ਗੋਰਖਪੁਰ
4. *ਛਾਂਦੋਗਯ ਉਪਨਿਸ਼ਦ* : ਗੀਤਾ ਪ੍ਰੈਸ, ਗੋਰਖਪੁਰ
5. *ਬ੍ਰਿਹਦਾਰਣਯਕ ਉਪਨਿਸ਼ਦ* : ਗੀਤਾ ਪ੍ਰੈਸ, ਗੋਰਖਪੁਰ
6. *ਐਤਰੇਯ ਉਪਨਿਸ਼ਦ* : ਗੀਤਾ ਪ੍ਰੈਸ, ਗੋਰਖਪੁਰ
7. *ਸ਼ਵੇਤਾਸ਼ਵਤਰ ਉਪਨਿਸ਼ਦ* : ਗੀਤਾ ਪ੍ਰੈਸ, ਗੋਰਖਪੁਰ
8. *ਕੇਨ ਉਪਨਿਸ਼ਦ* : ਗੀਤਾ ਪ੍ਰੈਸ, ਗੋਰਖਪੁਰ
9. ਸਤਯੇਂਦ੍ਰ (ਡਾ.) : *ਮਧਯਯੁਗੀਨ ਹਿੰਦੀ ਸਾਹਿਤਯ ਕਾ ਲੋਕ ਤਾਤਵਿਕ ਅਧਯਯਨ;* ਵਿਨੋਦ ਪੁਸਤਕ ਮੰਦਿਰ ਆਗਰਾ, 1960, ਪੰਜਵਾਂ ਸੰਸਕਰਣ।
10. ਸੁਦਰਸ਼ਨ ਸਿੰਘ ਮਜੀਠੀਆ (ਡਾ.) : *ਸੰਤ ਸਾਹਿਤਯ : ਰੂਪ ਕਮਲ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਨ,* ਦਿੱਲੀ, 1962।
11. ਹਰਿਵੰਸ਼ ਲਾਲ ਸ਼ਰਮਾ (ਡਾ.) : *ਕਬੀਰ ਔਰ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਕੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਸੰਦਰਭ ਮੇਂ ਹਿੰਦੀ ਨਿਰਗੁਣ ਸਾਹਿਤਯ ਕੇ ਪ੍ਰੇਰਣਾ ਸ੍ਰੋਤ* (ਅਪ੍ਰਕਾਸ਼ਿਤ); ਪੰਜਾਬ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ, ਲਾਇਬ੍ਰੇਰੀ।

12. ਹਜ਼ਾਰੀ ਪ੍ਰਸਾਦ ਦ੍ਵਿਵੇਦੀ (ਡਾ.) : *ਹਿੰਦੀ ਸਾਹਿਤਯ ਕੀ ਭੂਮਿਕਾ;* ਹਿੰਦੀ ਗ੍ਰੰਥ ਰਤਨਾਕਰ (ਪ੍ਰਾਈਵੇਟ) ਲਿਮਿਟਿਡ, ਬੰਬਈ-4, 1963, ਸਤਵਾਂ ਸੰਸਕਰਣ।
13. ਹਜ਼ਾਰੀ ਪ੍ਰਸਾਦ ਦ੍ਵਿਵੇਦੀ (ਡਾ.) : *ਨਾਥ ਸੰਪਰਦਾਯ;* ਨੈਵੇਦਯ ਨਿਕੇਤਨ, ਵਾਰਾਣਸੀ, 1966, ਦੂਜਾ ਸੰਸਕਰਣ।
14. ਹਰਿਭਜਨ ਸਿੰਘ (ਡਾ.) : *ਗੁਰਮੁਖੀ ਲਿਪਿ ਮੇਂ ਹਿੰਦੀ-ਕਾਵਯ;* ਭਾਰਤੀਯ ਸਾਹਿਤਯ ਮੰਦਿਰ, ਦਿੱਲੀ, 1963।
15. ਜਯ ਰਾਮ ਮਿਸ੍ਰ (ਡਾ.) : *ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਦਰਸ਼ਨ;* ਸਾਹਿੱਤਯ ਭਵਨ (ਪ੍ਰਾਈਵੇਟ) ਲਿਮਿਟਿਡ, ਇਲਾਹਾਬਾਦ, 1960, ਪਹਿਲਾ ਸੰਸਕਰਣ।
16. ਧੀਰੇਂਦ੍ਰ ਵਰਮਾ : *ਹਿੰਦ ਸਾਹਿੱਤਯ ਕੋਸ਼;* ਗਿਆਨ ਮੰਡਲ ਵਾਰਾਣਸੀ, ਸੰਮਤ 2020।
17. ਧਰਮ ਵੀਰ ਭਾਰਤੀ (ਡਾ.) : *ਸਿੱਧ ਸਾਹਿਤਯ;* ਕਿਤਾਬ ਮਹਲ ਇਲਾਹਾਬਾਦ, 1955, ਪਹਿਲਾ ਸੰਸਕਰਣ।
18. ਨੰਦ ਕੁਮਾਰ ਅਵਸਥੀ : *ਕੁਰਾਨ ਸ਼ਰੀਫ਼ (ਹਿੰਦੀ ਅਨੁਵਾਦ);* ਭੁਵਨ ਵਾਣੀ, 109, ਰਾਣੀ ਕਟੜਾ, ਲਖਨਊ-3, 1969, ਪਹਿਲਾ ਸੰਸਕਰਣ।
19. ਪੀਤਾਬੰਰਦਤ ਬੜਥਵਾਲ (ਡਾ.) : *ਗੋਰਖ ਬਾਨੀ;* ਹਿੰਦੀ ਸਾਹਿਤਕ ਸੰਮੇਲਨ, ਪ੍ਰਯਾਗ, ਸੰਮਤ 2003 ਬਿ., ਦੂਜਾ ਸੰਸਕਰਣ।
20. ਪੰਰਸ਼ੂ ਰਾਮ ਚਤੁਰਵੇਦੀ (ਆਚਾਰਯ) : *ਭਾਰਤੀਯ ਸਾਹਿਤਯ ਕੀ ਸਾਂਸਕ੍ਰਿਤਿਕ ਰੇਖਾਏਂ,* ਇਲਾਹਾਬਾਦ, 1962।
21. ਪਰਸ਼ੂ ਰਾਮ ਚਤੁਰਵੇਦੀ (ਆਚਾਰਯ) : *ਉੱਤਰੀ ਭਾਰਤ ਕੀ ਸੰਤ-ਪਰੰਪਰਾ;* ਭਾਰਤੀ ਭੰਡਾਰ, ਲੀਡਰ ਪ੍ਰੈਸ,ਪ੍ਰਯਾਗ, ਸੰਮਤ 2008 ਬਿ., ਪਹਿਲਾ ਸੰਸਕਰਣ।
22. ਬਾਲ ਗੰਗਾਧਰ ਤਿਲਕ : *ਗੀਤਾ ਰਹੱਸਯ* (ਹਿੰਦੀ, ਅਨੁਵਾਦਕ : ਮਾਧਵ ਰਾਵ ਸਪ੍ਰੇ); ਤਿਲਕ ਬੰਧੂ, ਸ਼ਿਮਲਾ ਹਾਊਸ, ਸੇਥਜੁ ਰੋਡ, ਬੰਬਈ-4।
23. ਬ੍ਰਜੇਸ਼ਵਰ ਵਰਮਾ (ਡਾ.) : *ਸੂਰਦਾਸ,* ਹਿੰਦੀ ਪਰਿਸ਼ਦ ਵਿਸ਼ਵਵਿਦਯਾਲਯ, ਪ੍ਰਯਾਗ, 1959, ਤੀਜਾ ਸੰਸਕਰਣ।
24. ਬ੍ਰਿਜ ਭੂਸ਼ਣ (ਡਾ.) : *ਮਧਕਾਲੀਨ ਹਿੰਦੀ ਸਾਹਿੱਤਯ ਮੇਂ ਮਾਨਵਤਾਵਾਦੀ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ;* ਟਾਈਪ ਕੀਤਾ ਹੋਇਆ ਸ਼ੋਧ ਪ੍ਰਬੰਧ, 1965, ਦਿੱਲੀ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਲਾਇਬ੍ਰੇਰੀ।
25. ਬਲਦੇਵ ਉਪਾਧਾਯਯ (ਡਾ.) : *ਭਾਰਤੀਯ ਦਰਸ਼ਨ,* ਬਨਾਰਸ, 1942, ਪਹਿਲਾ ਸੰਸਕਰਣ।
26. ਬਾਬੂ ਰਾਵ ਜੋਸ਼ੀ (ਡਾ.) : *ਸੰਤ ਕਾਵਯ ਮੇਂ ਪਰੋਕਸ਼ ਸੱਤਾ ਕਾ ਸਰੂਪ;* ਕੈਲਾਸ਼ ਪੁਸਤਕ ਸਦਨ, ਗਵਾਲੀਯਰ-1, 1968।
27. ਮਨਮੋਹਨ ਸਹਗਲ (ਡਾ.) : *ਸੰਤ ਕਾਵਯ ਕਾ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣ;* ਭਾਰਤੇਂਦੂ ਭਵਨ, ਸੈਕਟਰ 15-ਏ, ਚੰਡੀਗੜ-2, 1965, ਪਹਿਲਾ ਸੰਸਕਰਣ।
28. ਰਾਮ ਪੂਜਨ ਤਿਵਾਰੀ (ਡਾ.) : *ਸੂਫ਼ੀ ਮਤ-ਸਾਧਨਾ ਔਰ ਸਾਹਿੱਤਯ; ਗਿਆਨ ਮੰਡਲ,* ਲਿਮਿਟਡ, ਬਨਾਰਸ, ਸੰਮਤ 2013, ਪਹਿਲਾ ਸੰਸਕਰਣ।
29. ਰਾਮ ਨਾਰਾਯਣ ਪਾਂਡੇਯ (ਡਾ.) : *ਭਕਤਿ ਕਾਵਯ ਮੇਂ ਰਹੱਸਵਾਦ;* ਨੈਸ਼ਨਲ ਪਬਲਿਸ਼ਰਜ਼ ਹਾਊਸ, ਚੰਦ੍ਰ ਲੋਕ, ਜਵਾਹਰ ਨਗਰ, ਦਿੱਲੀ-7, 1966, ਪਹਿਲਾ ਸੰਸਕਰਣ।
30. ਰਾਮਜੀ ਲਾਲ 'ਸਹਾਯਕ' ਡਾ. : *ਕਬੀਰ ਦਰਸ਼ਨ,* ਹਿੰਦੀ ਵਿਭਾਗ, ਲਖਨਊ ਵਿਸ਼ਵ ਵਿਦਯਾਲਯ 1962, ਪਹਿਲਾ ਸੰਸਕਰਣ।
31. ਸ਼ਯਾਮ ਸੁੰਦਰ ਦਾਸ (ਡਾ.) : *ਕਬੀਰ ਗ੍ਰੰਥਾਵਲੀ (ਸੰਪਾਦਿਤ);* ਨਾਗਰੀ ਪ੍ਰਚਾਰਿਣੀ ਸਭਾ, ਕਾਸ਼ੀ, ਸੰਮਤ, 2018।

ਪੱਤਰਕਾਵਾਂ

32. ਸਾਹਿੱਤਯ ਸੰਦੇਸ਼ : *ਸੰਤ ਸਾਹਿੱਤਯ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਅੰਕ;* ਆਗਰਾ।
33. ਭੂਮੀ ਕ੍ਰਾਂਤੀ (ਸਪਤਾਹਿਕ) ; *ਇੰਦੌਰ ਦਸੰਬਰ,* 1960 ਅਤੇ ਦਸੰਬਰ, 1961।
34. ਕਲਯਾਣ : *ਉਪਨਿਸ਼ਦ ਅੰਕ,* ਗੀਤਾ ਪ੍ਰੈਸ, ਗੋਰਖਪੁਰ, ਜਨਵਰੀ, 1949।
35. ਪਰਮਾਰਥ : ਗੁਰੂ ਮਹਿਮਾ ਅੰਕ ; ਮੁਮੁਕਸ਼ੂ ਆਸ਼੍ਰਮ (ਸ਼ਾਹਜਹਾਂਪੁਰ), ਜਨਵਰੀ, 1963।
36. ਪਰਮਾਰਥ : *ਭਗਵਤ-ਕ੍ਰਿਪਾ ਅੰਕ;* ਜਨਵਰੀ, 1970, ਮੁਮੁਕਸ਼ੂ ਆਸ਼੍ਰਮ (ਸ਼ਾਹਜਹਾਂਪੁਰ)।

ਪੰਜਾਬੀ

1. ਕਾਨ੍ਹ ਸਿੰਘ (ਭਾਈ) : *ਗੁਰ ਸ਼ਬਦ ਰਤਨਾਕਰ ਮਹਾਨ ਕੋਸ਼;* ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਭਾਗ, ਪਟਿਆਲਾ, 1960, ਦੂਜਾ ਸੰਸਕਰਣ।
2. ਕਾਨ੍ਹ ਸਿੰਘ (ਭਾਈ) : *ਗੁਰਮਤ ਮਾਰਤੰਡ;* ਸ਼੍ਰੋਮਣੀ ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਪ੍ਰਬੰਧਕ ਕਮੇਟੀ, ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ, 1962, ਪਹਿਲਾ ਸੰਸਕਰਣ।
3. ਕੌਰ ਸਿੰਘ (ਅਕਾਲੀ) : *ਗੁਰ ਸ਼ਬਦ ਰਤਨ ਪ੍ਰਕਾਸ਼;* ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਭਾਗ, ਪਟਿਆਲਾ, 1963, ਪਹਿਲਾ ਸੰਸਕਰਣ।
4. ਕਾਲਾ ਸਿੰਘ ਬੇਦੀ (ਡਾ.) : *ਵਾਰਕਾਰ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ;* ਪੰਜਾਬੀ ਬੁਕ ਸਟੋਰ, ਮੇਨ ਬਾਜ਼ਾਰ, ਪਹਾੜ ਗੰਜ, ਨਵੀਂ ਦਿੱਲੀ-55, 1968।
5. ਕਰਤਾਰ ਸਿੰਘ ਸੂਰੀ (ਡਾ.) : *ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਤੇ ਸੰਤ ਦਾਦੂ ਦਿਆਲ;* ਪੰਜਾਬੀ ਲੇਖਕ ਸਦਨ, 1284, ਸੈਕਟਰ 15, ਚੰਡੀਗੜ੍ਹ, 1969, ਪਹਿਲਾ ਸੰਸਕਰਣ।
6. ਕਰਤਾਰ ਸਿੰਘ (ਡਾ.) : *ਜੀਵਨ ਮਨੋਰਥ ਤੇ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਦੇ ਸਾਧਨ;* ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ, ਫਾਊਂਡੇਸ਼ਨ, ਚੰਡੀਗੜ੍ਹ 1966, ਪਹਿਲਾ ਸੰਸਕਰਣ।
7. ਗੋਪਾਲ ਸਿੰਘ ਦਰਦੀ (ਡਾ.) : *ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਦੀ ਸਾਹਿੱਤਕ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾ;* ਪੰਜਾਬੀ ਐਕਾਡਮੀ, ਦਿੱਲੀ, 1958, ਪਹਿਲਾ ਸੰਸਕਰਣ।
8. ਜਗਬੀਰ ਸਿੰਘ (ਡਾ.) : *ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਬਾਣੀ ਵਿਚ ਨੈਤਿਕਤਾ;* ਟਾਈਪ ਕੀਤਾ ਹੋਇਆ ਸ਼ੋਧ ਪ੍ਰਬੰਧ, 1970।
9. ਜੋਧ ਸਿੰਘ (ਭਾਈ) : *ਗੁਰਮਤਿ ਨਿਰਣਯ;* ਲਾਹੌਰ ਬੁਕ ਸ਼ਾਪ, ਘੰਟਾ ਘਰ, ਲੁਧਿਆਣਾ, 1932।
10. ਤਾਰਨ ਸਿੰਘ (ਡਾ.) : *ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਦਾ ਸਾਹਿੱਤਕ ਇਤਿਹਾਸ;* ਸ਼੍ਰੋਮਣੀ ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਪ੍ਰਬੰਧਕ ਕਮੇਟੀ, ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ, 1963, ਪਹਿਲਾ ਸੰਸਕਰਣ।
11. ਤਾਰਨ ਸਿੰਘ (ਡਾ.) : *ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ, ਚਿੰਤਨ ਤੇ ਕਲਾ;* ਕਸਤੂਰੀ ਲਾਲ ਐਂਡ ਸੰਨਜ਼, ਬਾਜ਼ਾਰ ਮਾਈ ਸੇਵਾਂ, ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ, 1963।
12. ਤ੍ਰਿਲੋਚਨ ਸਿੰਘ (ਡਾ.) : *ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦਾ ਸਿੱਖ ਧਰਮ;* ਨਵਯੁੱਗ ਪਬਲਿਸ਼ਰਜ, ਚਾਂਦਨੀ ਚੌਂਕ ਦਿੱਲੀ, 1969।
13. ਧਰਮ ਪਾਲ ਮੈਨੀ (ਡਾ.) : *ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਇਕ ਪਰਿਚਯ;* ਲਾਹੌਰ ਬੁਕ ਸ਼ਾਪ, ਲੁਧਿਆਣਾ, ਸੰਮਤ 2014।
14. ਪ੍ਰਤਾਪ ਸਿੰਘ ਗਿਆਨੀ : *ਗੁਰਮਤਿ ਫ਼ਿਲਾਸਫੀ;* ਭਾਈ ਜਵਾਹਰ ਸਿੰਘ ਕ੍ਰਿਪਾਲ ਸਿੰਘ ਐਂਡ ਕੰਪਨੀ, ਬਜ਼ਾਰ ਮਾਈ ਸੇਵਾਂ, ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ, 1963, ਤੀਜਾ ਸੰਸਕਰਣ।
15. ਰਤਨ ਸਿੰਘ ਜੱਗੀ (ਡਾ.) : *ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੀ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ;* ਨਵਯੁੱਗ ਪਬਲਿਸ਼ਰਜ਼, ਚਾਂਦਨੀ ਚੌਂਕ, ਦਿੱਲੀ-6, 1969।

16. ਲਾਲ ਸਿੰਘ : *ਚੋਣਵੀਂ ਬਾਣੀ ਦਸਮ ਗ੍ਰੰਥ* ਸੰਪਾਦਿਤ; ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਫਾਊਂਡੇਸ਼ਨ, ਚੰਡੀਗੜ੍ਹ 1967, ਪਹਿਲਾ ਸੰਸਕਰਣ।
17. ਵੀਰ ਸਿੰਘ (ਡਾ. ਭਾਈ) : *ਪੁਰਾਤਨ ਜਨਮ ਸਾਖੀ* (ਸੰਪਾਦਿਤ); ਖਾਲਸਾ ਸਮਾਚਾਰ, ਹਾਲ ਬਾਜ਼ਾਰ, ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ, 1948, ਤੀਜਾ ਸੰਸਕਰਣ।
18. ਵੀਰ ਸਿੰਘ (ਡਾ. ਭਾਈ) : *ਵਾਰਾਂ ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ* (ਭਾਵ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਨੀ ਟੀਕਾ) ਸਮੇਤ-ਗਿਆਨੀ ਹਜ਼ਾਰਾ ਸਿੰਘ ਪੰਡਿਤ) (ਸੰਪਾਦਿਤ) ਖਾਲਸਾ ਸਮਾਚਾਰ, ਹਾਲ ਬਾਜ਼ਾਰ, ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ;
19. ਵੀਰ ਸਿੰਘ (ਡਾ. ਭਾਈ) : *ਸ੍ਰੀ ਗੁਰ ਪ੍ਰਤਾਪ ਸੂਰਜ ਗ੍ਰੰਥ* (ਭਾਈ ਸੰਤੋਖ ਸਿੰਘ) (ਸੰਪਾਦਿਤ); ਖਾਲਸਾ ਸਮਾਚਾਰ, ਹਾਲ ਬਾਜ਼ਾਰ, ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ, 1965, ਚੌਥਾ ਸੰਸਕਰਣ।
20. ਸ਼ੇਰ ਸਿੰਘ (ਡਾ.) : *ਗੁਰਮਿਤ ਦਰਸ਼ਨ;* ਸ਼੍ਰੋਮਣੀ ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਪ੍ਰਬੰਧਕ ਕਮੇਟੀ, ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ, 1951, ਪਹਿਲਾ ਸੰਸਕਰਣ।
21. ਸ਼ੇਰ ਸਿੰਘ (ਡਾ.) : *ਸ਼ਬਦਾਰਥ, ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ*—ਚਾਰ ਪੋਥੀਆਂ; ਸ਼੍ਰੋਮਣੀ ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਪ੍ਰਬੰਧਕ ਕਮੇਟੀ, ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ।
22. ਸ਼ੇਰ ਸਿੰਘ (ਡਾ.) : *ਅੰਗ੍ਰੇਜ਼ੀ ਪੰਜਾਬੀ ਕੋਸ਼;* ਪੰਜਾਬੀ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ, ਪਟਿਆਲਾ, 1968, ਪਹਿਲਾ ਸੰਸਕਰਣ।
23. ਸ਼ੇਰ ਸਿੰਘ (ਡਾ.) : *ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਕੀਰਤਨ;* ਖਾਲਸਾ ਬ੍ਰਦਰਜ਼, ਬਜ਼ਾਰ ਮਾਈ ਸੇਵਾਂ, ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ, 1967, ਸਤਵਾਂ ਸੰਸਕਰਣ।
24. ਸ਼ੇਰ ਸਿੰਘ (ਡਾ.) : *ਪੰਜਾਬੀ ਦੁਨੀਆਂ;* ਭਗਤੀ ਅੰਕ, ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਭਾਗ, 1966।
25. ਸ਼ੇਰ ਸਿੰਘ (ਡਾ.) : *ਪੰਜਾਬੀ ਦੁਨੀਆਂ;* ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਅੰਕ, ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਭਾਗ, ਪਟਿਆਲਾ 1969।
26. ਸ਼ੇਰ ਸਿੰਘ (ਡਾ.) : *ਪੰਜਾਬੀ ਦੁਨੀਆਂ;* ਨਿਰਗੁਣ ਸਾਹਿੱਤ ਅੰਕ, ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਭਾਗ, ਪਟਿਆਲਾ 1970।
27. ਸ਼ੇਰ ਸਿੰਘ (ਡਾ.) : *ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਪਤ੍ਰਿਕਾ;* ਜੂਨ, 1971।
28. ਸ਼ੇਰ ਸਿੰਘ (ਡਾ.) : *ਗੁਰਮਤਿ ਪ੍ਰਕਾਸ਼* : ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਬਾਣੀ ਅੰਕ : ਸ਼੍ਰੋਮਣੀ ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਪ੍ਰਬੰਧਕ ਕਮੇਟੀ, ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ, 1969।
29. ਸ਼ੇਰ ਸਿੰਘ (ਡਾ.) : *ਗੁਰਮਤਿ ਪ੍ਰਕਾਸ* : ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਫ਼ਿਲਾਸਫ਼ੀ ਅੰਕ : ਸ਼੍ਰੋਮਣੀ ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਪ੍ਰਬੰਧਕ ਕਮੇਟੀ, ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ, 1969।